PONTICA

XXXIX

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA
2006

PONTICA

XXXIX

2006

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

© Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	1988 – 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994
XXVIII-XXIX	1995 – 1996
XXX	1997
XXXI	1998
XXXII	1999
XXXIII-XXXIV	2000 – 2001
XXXV-XXXVI	2002-2003
XXXVII-XXXVIII	2004-2005

Colegiul de redacție:

LIVIA BUZOIANU (redactor responsabil)
CONSTANTIN CHERA
MIHAI IRIMIA

ISSN 1013-4247
ISBN 973-7951-29-8

SUMAR
SOMMAIRE

STUDII ŞI COMUNICĂRI
ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

VALENTINA VOINEA, GEORGE NEAGU
Ceramica Hamangia III..... 9
The Hamangia III Ceramics..... 31
CORNELIA CĂRPUŞ, LEONID CĂRPUŞ
Aşezarea eneolitică de la Cheia – studiu ceramologic..... 35
Archaeologycal Site from Cheia - Ceramics Study 63
SORIN CRISTIAN AILINCĂI, CRISTIAN MICU
L'habitation du premier Âge du Fer de l'établissement de Sarichioi „La Bursuci" (dép. de Tulcea)..... 65
CATRINEL DOMĂNEANȚU
Două complexe arheologice din epoca arhaică redescoperite la Histria 75
Two Archaeological Features from the Archaic Period Rediscovered in Histria..... 93
K. PANAYOTOVA, A. RIAPOV, A. BARALIS
Les fouilles franco-bulgares de la nécropole classique et hellénistique d'Apollonia du Pont (2002-2004) : résultats préliminaires 95
MIHAI IRIMIA
Noi descoperiri getice şi greceşti din Dobrogea şi din stânga Dunării..... 123
Nouvelles découvertes gétiques et helléniques de Dobroudja et de la rive gauche du Danube..... 167
LIVIA BUZOIANU, MARIA BĂRBULESCU
Ceramica greacă de uz comun din aşezarea de la Albeşti (jud. Constanța): cănile 169
La céramique grecque d'usage ménager du site d'Albeşti (dép. de Constantza) : les cruches..... 183
DECEBAL NEDU
Roma, Agathokles şi războiul etrusc din 311-308 a. Chr..... 185
Rome, Agathokles and the Etruscan War, 311-308 B.C...... 203

MARIA BĂRBULESCU, ADRIANA CÂTEIA
Inscripții inedite din Dobrogea…….. 205
New Inscriptions from Dobruja……..... 218
CONSTANTIN BĂJENARU, ADELA BÂLTÂC
Histria – bazilica episcopală. Catalogul descoperirilor de sticlă (1984-2000)…… 219
Histria – Episcopal Basilica. Catalogue of Glass Finds (1984-2000)……..... 246
LAURENȚIU CLIANTE
Un nou segment al incintei tomitane târzii …….. 249
A New Segment of the Late Tomitan Precincts Wall ...……...…..…… 258
MADALINA UNGUREANU, LAURENTIU RADU
Cercetări arheologice în necropola romano-bizantină de la Callatis ……..... 259
Archaeological Excavations in the Roman Byzantine Necropolis of Callatis….. 278
CONSTANTIN NICOLAE, VLAD NICOLAE
Vadul Dunării de la Hârşova şi rolul său în epoca romană şi romano - bizantină …… 279
Le gué du Danube de Hârşova et son rôle à l'époque romaine et romano-byzantine……..... 292
VASILE MĂRCULEȚ
Noi considerații asupra organizării, funcționării şi rolului themei Mesopotamia Apusului. 971- c. 1000…… 295
Nouvelles considérations concernant l'organisation, le fonctionnement et le rôle du thème de Mésopotamie de l'Occident. 971-env. 1000…… 317

NOTE
NOTES

TUDOR PAPASIMA
Cercetările arheologice de la Chirnogeni…….. 321
Die archäologischen Forschungen in Chirnogeni……..... 332
ALINA PASCALE
O piesă de bronz descoperită în teritoriul histrian…….. 335
A Bronze Piece from Histrian Territory…….. 338
ZAHARIA COVACEF
O nouă statuetă a zeiței Venus descoperită la Tomis…….. 339
Une statuette de Vénus récemment découverte à Tomis…….. 344
DAN ELEFTERESCU
Închizătoare de casetă descoperite în Dobrogea…….. 345
Casket Locks Discovered in Dobruja……..... 346
SERGIU HAIMOVICI
Ameliorarea rasială a animalelor domestice evaluată prin specia taurine (*Bos taurus*), făcută de către romani, după venirea lor în antichitate, în actuala Dobroge…….. 349
L'amélioration raciale des animaux domestiques évaluée par l'espèce des taurines (*Bos taurus*) exécutée par les Romains, après leur arrivée, dans l'Antiquité, dans l'espace de Dobroudja……..... 353

SERGIU HAIMOVICI, LEONID CĂRPUŞ, CORNELIA CĂRPUŞ
Studiul arheozoologic al unui lot de faună provenit din situl romano - bizantin de la Capidava – sec. IV-VI p. Chr……..…. 355
L'étude archéozoologique d'un lot de faune provenu du site romano – byzantin de Capidava IVe –VIe s. av. J. – c…….. 363

NUMISMATICA
NUMISMATIQUE

GABRIEL TALMAȚCHI, ISTVAN SANDOR
Noi date privitoare la unele rarități monetare histriene…….. 367
New Data Concerning Some Monetary Rarities from Histria……..…... 374
GABRIEL TALMAȚCHI, ANGHEL BARDAC
Descoperiri monetare romane imperiale în satul Cheia (com. Târguşor, jud. Constanța)…… 377
Discoveries of Roman Imperial Coins in the Village of Cheia (dep. Târguşor, Constanța county)……..….. 380
GABRIEL TALMAȚCHI, LIVIU LUNGU
Descoperiri monetare inedite din zona Ulmetum. Considerații asupra circulației monetare…… 381
Unpublished Monetary Discoveries from the Area of Ulmetum. Some Opinions on the Monetary Circulation…… 413
GABRIEL CUSTUREA
Noi descoperiri monetare bizantine din aşezarea de la Capu Dealului – Oltina…….. 415
New Monetary Discoveries from the Capu Dealului – Oltina Settlement…..... 421
GABRIEL CUSTUREA, TRAIAN CLIANTE
Monede bizantine descoperite în Dobrogea (sec. VI-VII p. Chr.)……... 423
Byzantine Coins Discovered in Dobrudja (6th – 7th cent. A.D.)…….....……. 434
GHEORGHE MĂNUCU ADAMEŞTEANU, INGRID POLL
Un tezaur de *folles* anonimi din clasa A2 – A3, descoperit la Noviodunum - Vicina (?) – Isaccea…….. 435
Un trésor de *folles* anonymes des classes A2 – A3, découvert à Noviodunum – Vicina (?) – Isaccea…….. 457

RECENZII ŞI NOTE BIBLIOGRAFICE
COMPTES RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

MARIA COJA, *Orgame/Argamum – Cercetări arheologice I. Cercetările dintre anii 1965-1985. Capitole dintr-o monografie arheologică inedită*, reunite şi editate de Mihaela Mănucu-Adameşteanu, Bucureşti-Tulcea 2005, XX + 247 p. (dintre care 25 figuri, la sfârşitul textului) (Dorel Paraschiv)…….... ……..... 463
ANDREI OPAIȚ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD). Aspects of Economic Life in the Province of Scythia)*, BAR International Series 1274, 2004, IV + 180 p. (120 p.+ 60 planşe) (Dorel Paraschiv)……..……... 464

Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonisation to the Ottoman Conquest, Romanian Academy, Institute of Archaeology of Iaşi (Edited by Victor Cojocaru), Trinitas, Iaşi 2005, 550 p (Mihai Irimia)…….... 467
Zargidava. Revistă de istorie, Bacău, I (2002), II (2003), III (2004), IV (2005), V (2006) (Dumitru George)……..…… 482

IN MEMORIAM

GHEORGHE POENARU BORDEA(1937 - 2004)……... 487

NICULAE CONOVICI (1948 – 2005) …….. 505

LISTA ABREVIERILOR……. 517

STUDII ŞI COMUNICĂRI

ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

CERAMICA HAMANGIA III

Valentina VOINEA,
George NEAGU

Analiza materialului ceramic, indiferent de perioada căreia îi aparține, tinde tot mai mult să se constituie ca disciplină de studiu aparte, numită adesea ceramologie, direcțiile de cercetare depășind cu mult limitele seriilor tipologice şi ale repertoriului de motive decorative. Investigațiile interdisciplinare privind compoziția chimică a pastei şi a coloranților, datarea absolută prin termoluminiscență sau reconstituirea lanțului tehnologic prin arheologie experimentală, toate i-au oferit arheologului noi criterii de analiză vizând structura pastei, tehnicile de modelare, finisare, ardere, decorare.

Luând în considerare noile direcții metodologice, vom prezenta în studiul de față o analiză a materialului ceramic Hamangia edit din aşezările *Ceamurlia de Jos* (BERCIU, 1966), *Baia – „Drumul vacilor"* (BERCIU, 1966; LĂZURCĂ, 1980), *Târguşor - „Urs"* (HAŞOTTI, 1986; 1997), *Techirghiol* (COMŞA, GALBENU, ARICESCU, 1959), *Limanu* (GALBENU, 1970), *Isaccea – Suhat* (MICU, MICU 1998), *Durankulak – Insula* (SLAVCHEV, 2004), *Cheia* (VOINEA, DOBRINESCU, 2002 – 2003) şi necropolele *Durankulak* (DURANKULAK, 2002), *Cernavodă* (BERCIU, MORINTZ, 1957, 1959), *Mangalia, Limanu* (VOLSCHI, IRIMIA, 1968) precum şi a celui inedit descoperit în complexe arheologice de la *Cheia*, la care se adaugă piese mai vechi din colecția Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța (Fig. 2 şi Fig. 3).

Contextul arheologic constituie un element deosebit de important pentru analiza materialului ceramic. Astfel, între piesele de uz casnic şi cele cu destinație funerară se văd diferențe clare privind calitatea pastei, dimensiunile şi forma vasului, motivele decorative. Acest criteriu, însă, are aplicabilitate restrânsă deoarece pentru materialul edit descrierile condițiilor descoperirii sunt de cele mai multe ori lacunare sau chiar lipsesc. Singurele loturi ceramice pentru care dispunem de contexte arheologice clare rămân, până în prezent, mormintele de la Durankulak, locuința L.I şi gropile menajere de la Cheia.

Analiza pastei

Elementele legate de reconstituirea procesului tehnologic, respectiv *prepararea pastei, modelare, uscare, finisare, decorare, ardere*, sunt abordate în limitele unei analize macroscopice. Precizăm că singurele investigații microscopice pentru

ceramica Hamangia au fost realizate pe un lot de 12 fragmente ceramice provenind din aşezarea de la Cheia.[1]

Considerându-se criteriu de analiză calitatea pastei, în majoritatea studiilor de specialitate, indiferent de perioada pe care o privesc, apar trei categorii - fină, semifină şi grosieră - definirea lor fiind, de cele mai multe ori, subiectivă, în raport cu indicatorii preferați de fiecare autor: degresanți, finisare (tipuri de angobe, netezire, lustruire), tehnici de decorare.

D. Berciu, folosind atât criteriul utilitar, cât şi cel calitativ a grupat ceramica de la Ceamurlia de Jos în trei categorii: *de uz comun, intermediară şi fină şi foarte fină*. Pentru ceramica *de uz comun*, degresantul este reprezentat de pietricele şi cioburi pisate, unele vase fiind acoperite cu ,,*un strat, destul de gros, de noroi, amestecat cu cioburi pisate, pietricele, nisip sau calcar sfărmat*". Dacă ceramica *intermediară* apare definită ca o grupă de tranziție, precizându-se doar că, uneori, vasele sunt acoperite cu slip foarte subțire, *categoria fină şi foarte fină* se distinge clar prin prezența în pastă, ca degresanți, a nisipului fin şi a cioburilor pisate (BERCIU, 1966, p. 193-196). Totuşi, acelaşi autor, atunci când a prezentat ceramica Hamangia în totalitatea sa, a delimitat doar două categorii: una ,,*primitivă…în pasta căreia se găseşte un procent relativ mare de cioburi pisate, care aveau rolul de degresant cu scopul de a opri ca vasul să crape în cursul expunerii la soare şi apoi la foc*", şi o alta ,,*fină şi foarte fină*", care se distinge prin ,,*pregătirea îngrijită a pastei, în al cărei amestec intră de data aceasta un procent chibzuit de nisip foarte fin*"(BERCIU, 1966, p. 63).

Pentru ceramica descoperită la Baia - ,,*Drumul vacilor*", regăsim aceeaşi definire ambiguă a categoriilor de pastă (LĂZURCĂ, 1980, p.12-16). În cazul materialului ceramic de la Limanu (aşezare şi necropolă), D. Galbenu a luat în considerare gradul de densitate a degresantului, stabilind două grupe – *ceramică de uz comun şi ceramică bună* (GALBENU, 1970, p. 84-85).

Vasele din colecția Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie Constanța, provenind de la Mangalia şi Limanu nu pot fi subscrise unei diviziuni, pasta din care sunt modelate, având în general aceleaşi caracteristici: nisip şi pietricele mărunte ca degresant (VOLSCHI, IRIMIA, 1968).

O împărțire mai detaliată a categoriilor de pastă a fost realizată pentru lotul ceramic mult mai numeros de la Târguşor - *„Urs"*. Alături de compoziție şi calitatea pastei, au fost alese noi criterii: modalitatea de finisare în raport cu tipul de angobă şi tehnicile de decorare. Astfel, s-a ajuns la o împărțire în trei grupe mari, unele cu subdiviziuni:

- categoria vaselor de uz comun, împărțită în ceramică de uz comun acoperită cu barbotină şi ceramică de uz comun acoperită cu slip lustruit;
- ceramică grosieră decorată cu benzi de triunghiuri excizate;
- ceramică fină (HAŞOTTI, 1997, p. 36-37).

Analizând materialul ceramic din gropile menajere C.1, C.2 şi C.3 de la

[1] În articolul *Aşezarea neolitică de la Cheia - studiu ceramologic,* publicat în numărul de față, sunt prezentate primele analize fizice, chimice şi biologice realizate asupra unui lot de 16 fragmente ceramice aparținând culturilor Hamangia (12) şi Boian (4) (CĂRPUŞ, CĂRPUŞ, 2006).

Cheia[2] am observat că degresantul nu poate fi considerat un criteriu de bază pentru o delimitare clară a categoriilor de pastă. Deseori, din aceeaşi pastă s-au confecţionat atât vase miniaturale, tratate îngrijit (lustruite, decorate) cât şi recipiente de mari dimensiuni, acoperite cu barbotină. În cazul ceramicii Hamangia, una din caracteristici o constituie tocmai folosirea aceluiaşi degresant, pietricele, pentru categorii de pastă diferite. Subliniem că, nu se poate stabili o relaţie directă între dimensiunea vasului şi calitate, cele miniaturale fiind modelate şi din pastă de calitate inferioară. Nici relaţia formă/calitatea pastei nu poate constitui un criteriu, deoarece aceleaşi forme (simple sau elaborate) au fost realizate din categorii de pastă diferite. De aceea, propunem o analiză punctuală a pastei vizând puritatea şi omogenitatea acesteia, respectiv durata şi intensitatea arderii. În funcţie de criteriile menţionate am stabilit trei categorii de pastă:

- categoria A: pastă omogenă, arsă complet;
- categoria B: pastă cu impurităţi, bine frământată, arsă incomplet;
- categoria C: pastă cu multe impurităţi, insuficient frământată şi arsă (se exfoliază).

Chiar dacă lotul ceramic analizat, până în prezent, nu este numeros[3], totuşi, datele obţinute ne oferă câteva indicii importante. Procentul foarte redus al ceramicii din categoria C trădează o grijă deosebită pentru prepararea pastei, degresantul, de cele mai multe ori pietricele, fiind bine amestecat în pastă (Anexele 1 şi 2).

În privinţa tehnicilor de *modelare*, datele de care dispunem se rezumă cel mai adesea la observaţii de genul *„vase lucrate cu mâna"* sau *„vasul era modelat din mai multe părţi – fundul, jumătatea inferioară, jumătatea superioară şi gâtul - după care era introdus într-o baie de lut."* (BERCIU, 1966, p. 64).

La o simplă analiză macroscopică a ceramicii pot fi identificate trei tehnici de modelare: la roată lentă, tehnica „sudării fâşiilor" şi modelarea prin presiune. Prima, cea mai elaborată, presupune folosirea unui dispozitiv mobil, de tipul roţii lente (*tournette*),[4], realizându-se, astfel, vase elegante, simetrice, având cel mai adesea profilul superior în „S" cu pereţii subţiri, acoperiţi cu barbotină fină, puternic lustruită (pahare, străchini, fructiere şi vase cu gât înalt).

În tehnica „fâşiilor sudate" au fost modelate vase uşor asimetrice, cu marginea dreaptă sau uşor evazată, angoba netezită/lustruită neglijent, înlocuită uneori, în exterior, cu barbotină. Tehnica rudimentară de modelare este trădată şi de gradul ridicat de fragmentaritate, cele mai numeroase fracturi fiind pe liniile de „sudură" dintre două fâşii. De aceea, castroanele semisferice modelate în această tehnică s-au spart în mai multe fragmente ceramice decât paharele şi

[2] A fost analizat un lot de 365 de fragmente ceramice provenind din gropile menajere: C.1 (D = 1, 50 m; H = 0,75m) – 63 fragmente ceramice, C.2 (D = 1, 72 m; H = 0,72 m) - 241 fragmente ceramice şi C.3 (D = 0,85 m; H = 0,80 m) – 61 fragmente ceramice.

[3] Materialul ceramic de la Cheia este în curs de prelucrare urmând a fi publicat într-un studiu viitor, împreună cu analizele fizico-chimice prelevate din eşantioane de argilă şi fragmente ceramice.

[4] Pentru perioada eneoliticului există suficiente dovezi directe şi indirecte care demonstrează folosirea roţii lente a olarului. Amintim, în acest sens, dispozitivele circulare descoperite în aşezări Cucuteni (ELLIS, 1987, p. 179), striaţiile regulate, paralele, vizibile mai ales pe suprafaţa interioară a unor vase, neacoperite cu angobă, amprentele de împletituri vegetale imprimate pe fundul vaselor (VOINEA, 2005, p. 31).

străchinile simetrice, chiar dacă pereții celor din urmă sunt mai subțiri.

Cea de-a treia categorie a vaselor modelate neglijent, prin simpla presiune asupra boțului de argilă, o întâlnim rar, mai ales exemplare din categoria vaselor miniaturale. Amprentele vegetale numeroase imprimate pe fundul vaselor, descoperite atât în aşezări (Cheia, Târguşor – „Urs", Ceamurlia de Jos, Baia – „Drumul Vacilor") cât şi în necropole (Durankulak), demonstrează folosirea aceleiaşi tehnici de modelare, indiferent de destinația recipientelor. Profunzimea lor sugerează folosirea unui suport de modelare, separat de boțul de lut printr-o rogojină (Fig.1). Credem că simpla uscare a vaselor pe un astfel de „covoraş" împletit din fibre vegetale nu ar fi lăsat amprente atât de clare, mai ales că unele exemplare sunt de dimensiuni mici. Prin urmare, doar printr-o presiune puternică, exercitată în timpul modelării, amprentele puteau fi atât de profunde. Această tehnică de modelare pare să fi cunoscut o largă răspândire în sud-estul Europei, numeroase amprente de împletituri fiind semnalate şi în alte culturi neo-eneolitice din acest spațiu (TREUIL, 1983, p.192 – 194).

O caracteristică a ceramicii Hamangia III o constituie *angoba* de bună calitate, cel mai adesea de nuanțe închise (cenuşie/neagră), obținută dintr-o argilă foarte bine cernută (spălată?). Culoarea neagră, cu nuanțe albastrui – metalizate, întâlnită doar pe suprafața exterioară puternic lustruită a unor vase elegante (suprafața interioară cărămizie), aminteşte de aşa-numitul tip de angobă cu *pseudofirnis* din perioadele ulterioare Hamangia IV şi Varna I-III în compoziția căruia intra pirolusita (TODOROVA, 1971, p. 68). Pentru lotul ceramic de la Cheia, raportul numeric între ceramica cu angobă lustruită şi ceramica fără angobă este net în favoarea primei categorii, chiar şi în cazul vaselor acoperite cu barbotină, suprafața interioară şi marginea exterioară fiind bine lustruite.

În privința *arderii* se impun câteva precizări: spre deosebire de materialul ceramic descoperit în aşezările culturilor contemporane (Boian, Precucuteni, Marica), cel mai adesea ars secundar în interiorul locuințelor incendiate, ceramica Hamangia provine din complexe neincendiate (gropi, morminte, bordeie), fapt ce ne facilitează identificarea mediului de ardere. Predomină nuanțele închise de brun, cenuşiu, negru intens ceea ce sugerează preponderența mediului reducător. O categorie aparte formează vasele de gătit, arse secundar – cel mai adesea de formă semisferică, cu suprafața exterioară cu pete de culoare cărămizie/bej/ cenuşie, acoperită cu barbotină sau decorată neglijent cu incizii şi suprafața interioară brună/cenuşie, lustruită. Vasele negre în interior şi cărămizii în exterior au fost arse cu gura în jos, la temperaturi destul de ridicate.

Pentru modalitatea de ardere dispunem doar de o informație lacunară: *„în cuprinsul aşezării de la Techirghiol a fost descoperit şi un cuptor simplu de olărie."* COMŞA, GALBENU, ARICESCU, 1962, p. 170). În general, culoarea ceramicii Hamangia trădează o ardere uniformă, realizată într-un spațiu larg, special amenajat. De aceea, credem că lipsa descoperirilor de acest gen reflectă mai degrabă carențele de cercetare decât practicarea unei arderi rudimentare

(în gropi acoperite)[5].

Tipologia formelor

Realizarea unor statistici privind raportul între calitatea pastei, frecvența/ asocierea unor tipuri de forme nu este viabilă în condițiile în care ceramica Hamangia a fost publicată selectiv, iar cea inedită, analizată de noi, este în cea mai mare parte fragmentară, putând fi identificate doar câteva tipuri de bază. Totuşi, conservatorismul comunităților Hamangia face ca acest demers să fie mai puțin dificil în comparație cu tipologia altor culturi eneolitice (Boian-Gumelnița, Precucuteni-Cucuteni)[6], tipurile de bază regăsindu-se în majoritatea siturilor analizate. Ca şi în cazul decorului sau al plasticii, repertoriul de forme se înscrie în *stilul* Hamangia: aceeaşi preferință pentru forme mici, respectarea aceloraşi tipuri de forme de la categoria vaselor miniaturale şi până la cea a vaselor de provizii, acelaşi principiu al simetriei, aceeaşi armonie a proporțiilor (raportul echilibrat între părțile vasului), aceeaşi preferință pentru forme ample, înalte (simple sau cu picior) şi evazate.

Formele *deschise* cele mai frecvente sunt vasele *tronconice* cu marginea larg evazată: străchini şi castroane (Fig. 4), platouri/„ligheane"(Fig. 5), fructiere cu picior înalt (Fig. 6). Predomină formele cu marginea larg arcuită spre exterior şi profil elegant în „S". Mult mai rar apar străchini cu marginea dreaptă sau castroane simple, cu marginea înclinată spre interior. O categorie aparte o formează castroanele descoperite în context funerar (Durankulak, Mangalia) - de dimensiuni mici, decorate pe pansă cu motive unghiulare imprimate şi incrustate cu pastă albă.

Categoria vaselor *închise* este mult mai numeroasă şi mai variată tipologic: de la forme miniaturale şi mici precum pahare (Fig. 9), vase bitronconice (Fig. 8) şi vase cu gât/„sitcluțe" (Fig. 10), la castroane adânci şi boluri (Fig. 7), vase de provizii, simple sau cu gât (Fig. 11). O categorie aparte o formează aşa-numitele *phithoi*, vase cu gât înalt şi capac „căciulă", uneori prosopomorf (Fig. 12), decorate tectonic cu motive unghiulare („S"simplu/înlănțuit) sau curbilinii, majoritatea descoperite în necropola de la Durankulak (TODOROVA, 2002). Atât forma cât şi decorul acestor vase trădează clare influențe Sava, „moda" sudică reuşind să contamineze, începând cu faza Hamangia III şi comunitățile din regiunea Varna – Durankulak (TODOROVA, 1979, p. 39-40).

Acelaşi conservatorism îl regăsim şi în privința capacelor – omniprezent, capacul „căciulă" pare să fi fost destinat vaselor cu gât înalt, diametrul maxim nedepăşind 20 cm. Foarte rar apar şi capace conice simple sau cu buton (Cheia).

---

[5] Aceeaşi problemă de interpretare a fost semnalată, de altfel, şi pentru ceramica din alte perioade istorice. Culoarea miezului nu constituie un indiciu obligatoriu privind mediul de ardere: nuanțele închise se obțin chiar şi în cazul unei arderi în cuptor, la temperaturi înalte, atunci când pereții vasului sunt groşi, iar timpul de ardere scurt. Prin urmare, culoarea miezului depinde nu doar de temperatură, ci şi de durata de ardere. (TEODOR, 2001, p. 53).

[6] Cel mai relevant exemplu îl constituie ceramica gumelnițeană pentru care am identificat 50 de forme de bază, fiecare la rândul ei cu alte subvariante. (VOINEA, 2005, Tab.1).

În lipsa unor analize chimice complexe, *funcționalitatea* recipientelor poate fi doar intuită după contextul arheologic al descoperirii, după finisare, ardere, dimensiuni şi mai ales după formă. Astfel, recipientele folosite *pentru servit* – străchini, castroane, pahare – sunt cele mai numeroase, mai variate tipologic, atât în aşezări cât şi în necropole; au suprafața tratată îngrijit, acoperită cu angobă lustruită puternic. Nu întâmplător, pentru aceste categorii întâlnim şi cele mai multe subvariante – fragile, manipulate cel mai des, ele au cunoscut o evoluție stilistică mult mai rapidă comparativ cu vasele de depozitare[7].

Tot din categoria vaselor de servit fac parte şi vasele cu gât de dimensiuni mici, descoperite în majoritatea cazurilor în contexte funerare (Durankulak, Limanu, Cernavodă)[8]. Forme elegante, unele decorate tectonic cu pliseuri, dispuse concentric în jurul celor patru proeminențe de pe linia diametrului maxim, apar mai ales în morminte de bărbați (25), în timp ce, în mormintele de femei predomină vasele cu gât înalt şi capac (23). (TODOROVA, 2002, Abb.110, p. 97). Această diferențiere a formelor ceramice pe sexe se va accentua în perioadele următoare (Hamangia IV şi Varna I – III): formele înalte (măsuțe-suporturi, fructiere cu picior înalt) sau cele *închise* de genul vaselor etajate în „patru colțuri" pentru mormintele de bărbați, formele *deschise* - străchini, castroane şi platouri - în mormintele de femei. Totuşi, nu se poate stabili o regulă precisă, diferențele de inventar funerar fiind mult mai complexe în funcție de vârsta, ocupația defunctului[9].

A doua categorie o reprezintă *vasele de gătit* de dimensiuni mijlocii descoperite *numai* în aşezări (Târguşor – „Urs", Cheia, Baia – „Drumul vacilor): arse secundar, de formă simplă semisferică sau cu gât scurt, cu suprafața exterioară acoperită cu barbotină/incizii şi cea interioară lustruită. Având o destinație precisă, recipientele din această categorie nu au fost decorate îngrijit, iar forma lor s-a menținut mult timp neschimbată, fiind cea mai eficientă pentru repartizarea uniformă şi rapidă a căldurii în jurul vasului (TEODOR, 2001, Pl.10/8).

Vasele pentru depozitare – platourile, fructierele, chiupurile – sunt mai rare, acoperite cu angobă fină şi decorate îngrijit. Se disting puține variante, ceea ce

[7] Alain Gallay, analizând comportamentul casnic al unor triburi africane, a ajuns la concluzia că ceramica folosită pentru depozitare era modelată mai rar, fiind refolosită chiar şi în cazul deteriorării (ca suport pentru hrana ovi-caprinelor), în timp ce vasele de servit, mult mai fragile, manipulate zilnic, aveau o „viață" scurtă, reprezentând tipologic forma cea mai frecventă şi cu cele mai multe subvariante. Nu întâmplător decorul era preferat pentru aceste forme, simbolurile grafice, codificând adevărate mesaje religioase, erau transmise cel mai des şi mai variat pe ceramica uzitată (GALLAY, 1986, p. 133).

Posibil ca în interiorul unei comunități, decorarea vaselor uzuale să fi constituit pentru *femei „o formă de discurs silențios în strategia lor privind bărbații mai în vârstă."* (PARAYRE, 1986, p. 49).

[8] În necropola de la Durankulak, categoria vaselor cu gât de dimensiuni mici („*sticluțe*") este bine reprezentă în mormintele din fazele Hamangia I-III, ulterior, aproape dispărând (2 ex. Hamangia IV, şi 2 ex. Varna I-III) (TODOROVA, 2002, Abb. 91, p. 89).

[9] Prestigiul de care s-a bucurat defunctul nu se traduce obligatoriu prin cantitatea de ceramică descoperită în mormânt, deoarece vasele de lut, în nici o perioadă istorică, nu au reprezentat un indiciu de bogăție. (GALLAY, 1986, p. 119).

sugerează că aceste forme erau modelate mai rar deoarece nefiind manipulate des, riscul de a se sparge era mult mai mic în comparație cu vasele de servit.

Pentru *transportul şi păstrarea lichidelor* formele cele mai potrivite par a fi vasele cu gât înalt şi capac „căciulă"(*pithoi*). Ce simboliza personajul (Durankulak 2002, Teil II, tab. 138:11 / Fig. 12), reprezentat pe capacul „căciulă" din mormântul de femeie M 827 de la Durankulak? Fără a îndrăzni să formulăm ipoteze fanteziste, credem ca aceste reprezentări sunt strâns legate de conținutul recipientelor în discuție, considerat probabil un element vital (apă, lapte?). Nu întâmplător, vasele în discuție constituie cea mai numeroasă categorie de vase din mormintele Hamangia I - III de la Durankulak (TODOROVA 2002, Abb.110, p. 97).

Decorul. Tehnici de decorare, motive

Decorul Hamangia impresionează prin minuțiozitatea execuției: şiruri egale de puncte, liniuțe oblice sau mici triunghiuri ascuțite, dispuse într-o simetrie perfectă sau/şi pliseuri foarte fine, perfect paralele, acoperă suprafața exterioară a vaselor (Fig.13). Regăsim acelaşi stil sobru, dar perfect echilibrat, decorul fiind întotdeauna organizat după forma vasului. Şirurile verticale de puncte amplifică imaginea zveltă a paharelor, a picioarelor de fructiere sau arcuirea amplă a străchinilor. În cazul vaselor bitronconice, şirul orizontal de puncte sau liniuțe oblice delimitează simplu două planuri simetrice, fără alte elemente decorative. Pentru formele cele mai elegante (fructiere, capace „căciulă") suprafețele circulare sunt decorate radial, exuberant, în mai multe registre. Nu lipsesc nici reprezentările antropomorfe, incizate sau/şi în relief, ca în cazul capacelor prosopomorfe. Regăsim aceleaşi stil schematic, cu detalii, însă, suficient de sugestive – incizii care marchează ochii, nasul, barba (?), elementele de coafură. Lor li se adaugă o siluetă umană incizată pe un fragment ceramic descoperit la Cheia.

Sub influența „modei" sudice (Sava şi Boian/Marica), spre sfârşitul fazei Hamangia III se dezvoltă decorul incizat sub forma unor incizii adânci, paralele, dispuse în interiorul unor motive unghiulare (VOINEA, NEAGU 2006). Nu întâmplător această tehnică de decorare o întâlnim mai ales pe forme de tradiție Sava (vase cu capace de tip „căciulă") şi Boian (castroane cu marginea dreaptă).

Concluzii

Faza Hamangia III, cunoscută atât prin descoperiri funerare (Cernavodă, Durankulak, Limanu, Mangalia) cât şi prin cercetarea sistematică a unor aşezări cu un singur nivel de locuire (Ceamurlia de Jos, Baia, Cheia, Târguşor „Urs") poate fi considerată faza „clasică" a acestei culturi, pentru celelalte faze descoperirile fiind punctuale, greu încadrabile cronologic. Chiar dacă pentru materialul ceramic publicat singurele contexte arheologice clare rămân mormintele de la Durankulak, totuşi, analiza directă a ceramicii de la Cheia ne-a permis să formulăm unele concluzii preliminare, urmând ca o analiză minuțioasă, interdisciplinară a acestor descoperiri să ne permită, în viitor, observații complexe şi precise privind procesul tehnologic (probe experimentale de ardere ce vor fi realizate pe eşantioane de argilă prelevate din aşezare), funcționalitatea pieselor (analiza fizico-chimică a pastei), datarea absolută a complexelor arheologice pentru realizarea unei tipologii operabile cronologic.

Indiferent de specificul fiecărei microregiuni sau de destinația recipientelor (de uz comun sau funerare), regăsim aceleaşi modalități de preparare şi modelare - pasta în general de bună calitate, având ca degresant pietricele, arsă în mediu reducător şi acoperită cu o angobă fină, lustruită. Amprentele de împletituri vegetale şi simetria formelor trădează folosirea unui dispozitiv de modelare (roată lentă).

Respectarea aceloraşi etape tehnologice, după cum o demonstrează compoziția pastei, tipologia formelor şi elementele decorative, se explică printr-un mod de instruire rigid al micilor „olari", exercițiile lor stângace fiind uşor de recunoscut pe vasele miniaturale. Studiile etnoarheologice au permis, de altfel, surprinderea unor situații similare – tinerele fete erau instruite în tainele olăritului prin imitare, nelăsându-li-se libertatea de a descoperi/crea forme noi. Instruirea într-un cadru ludic, creativ ar fi fost sigur trădată de reprezentări antropomorfe/zoomorfe stângace, de genul celor gumelnițene sau cucuteniene de mai târziu.

Vasele din necropole copiază formele de uz comun, singurele reprezentări deosebite fiind cele antropomorfe. Atât în necropole cât şi în aşezări, formele cele mai numeroase şi mai variate tipologic sunt vasele de uz comun folosite pentru servit – străchini, castroane şi pahare.

Preponderența formelor înalte (atât pentru consum cât şi pentru depozitare) se poate lega de o dietă bogată în produse lichide; de altfel, analizele arheozoologice ne sugerează, prin procentul ridicat de bovine şi ovicaprine, un consum ridicat de lapte (BĂLĂŞESCU, RADU, 2002-2003, p. 27; BĂLĂŞESCU, RADU, MOISE, 2005).

Spre deosebire de alte culturi contemporane sau ulterioare din aceeaşi regiune (de ex. Gumelnița), comunitățile Hamangia III au produs vase de dimensiuni mici, uneori chiar surprinzător de mici (!), folosite pentru consumul curent, cele de provizii fiind destul de puține şi cu o capacitate de stocare mică (înălțimea lor nu depăşeşte 60/70 cm). Durata relativ mică de locuire a unei aşezări (majoritatea cu un singur nivel de locuire), caracterul risipit al locuințelor precum şi procentul ridicat de bovine şi ovi-caprine completează tabloul unei economii preponderent pastorale, cantitatea redusă de cereale fiind sugerată şi de raritatea vaselor de depozitare.

În lipsa unor repere cronologice sigure[10], nu ne hazardăm să delimităm materialul ceramic Hamangia III în subfaze, diferențele putând fi determinate şi de tradițiile locale diferite de la o microregiune la alta. Numai datarea absolută a complexelor arheologice analizate ne va permite, în viitor, o delimitare cronologică mai fină, periodizarea culturii Hamangia ridicând, în continuare, multe semne de întrebare.

[10] Numărul redus al datelor absolute de care dispunem, până în prezent, pentru eneoliticul timpuriu din Dobrogea, nu ne permite stabilirea unor raporturi cronologice precise (VOINEA, NEAGU, 2006, Anexa 4). Din cele şase date absolute publicate pentru cultura Hamangia (BOJADŽIEV, 1995), doar una provine dintr-un context Hamangia III sigur: 5830±70 B.P. (Grn-1986), probă luată din aşezarea eponimă (BERCIU, 1966, p. 114).

BIBLIOGRAFIE

BĂLĂŞESCU, RADU, 2002 – 2003, A. Bălăşescu, V. Radu, *Studiul arheozoologic preliminar al materialului faunistic de la Cheia (jud. Constanța). Campania 2001,* Pontica 35-36 (2002-2003), p. 24 - 32.

BĂLĂŞESCU, RADU, MOISE, 2005, A. Bălăşescu, V. Radu, D. Moise, *Omul şi mediul animal între mileniile VII – IV a.Chr. la Dunărea de Jos,* Târgovişte, 2005.

BERCIU, 1966, D. Berciu, *Cultura Hamangia*, Bucureşti, 1966.

BERCIU, MORINTZ, 1957, D. Berciu, S. Morintz, *Şantierul arheologic Cernavodă (reg. Constanța, r. Medgidia),* MCA 3 (1957), p. 83 – 92.

BERCIU, MORINTZ, 1959, D. Berciu, S. Morintz, *Săpăturile de la Cernavodă,* MCA 5 (1959), p. 99 – 114.

BOJADŽIEV, 1995, J. Bojadžiev, *Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria,* vol. *Prehistoric Bulgaria,* Monographs in World Archaeology 22 (1995), p. 149 – 192.

CĂRPUŞ, CĂRPUŞ, 2006, Cornelia Cărpuş şi Leonid Cărpuş, *Aşezarea neolitică de la Cheia – studiu ceramologic,* Pontica 39 (2006), p. 35-63.

COMŞA, GALBENU, ARICESCU, 1962, E. Comşa, D. Galbenu, A. Aricescu, *Săpături arheologice la Techirghiol,* MCA 8 (1962), p. 165-171

DURANKULAK, 2002, *Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder von Durankulak* (coord. H. Todorova), Teil 1 – Textteil, Teil 2 – Katalogteil, Sofia, 2002.

ELLIS, 1987, L. Ellis, *Population Growth, Food Storage and Ceramic Manufacturing Centers in Pre-Bronze Age Europe,* vol. *La civilisation Cucuteni dans le context européen,* Iaşi, 1987, p. 175-191.

GALBENU, 1970, D. Galbenu, *Aşezarea şi cimitirul de la Limanu,* MCA 9 (1970), p. 77 – 86.

GALLAY, 1986, A. Gallay, *Protohistoire et ethnologie Ouest-Africaine: (non)pertinence du codage céramique,* vol. *À propos des interprétations archéologiques de la poterie: questions ouvertes*, Editions Recherche sur les Civilisations, « Mémoire » n° 64, Paris, 1986, p. 107 – 165.

HAŞOTTI, 1986, P. Haşotti, *Cercetările arheologice din aşezarea culturii Hamangia de la Târguşor-punctul ,,Urs"*, MCA 16 (1986), p. 26-33

HAŞOTTI, 1997, P. Haşotti, *Epoca neolitică în Dobrogrea,* Bibliotheca Tomitana I, Constanța, 1997.

LĂZURCĂ, 1980, E. Lăzurcă, *Raport asupra noilor cercetări arheologice de la Baia (Hamangia)*, jud. Tulcea, Peuce 8 (1980), p. 7 – 36.

MICU, MICU, 1998, C. şi S. Micu, *Ceramica culturii Hamangia din aşezarea de la Isaccea – Suhat,* Pontica 31 (1998), p. 25 – 35.

PARAYRE, 1986, D. Parayre, *Des hurrtites et des pots: questions ouvertes à propos de la céramique du Habur et de la céramique bichrome,* vol. *À propos des interprétations archéologiques de la poterie: questions ouvertes*, Editions Recherche sur les Civilisations, « Mémoire » n° 64, Paris, 1986, p. 47 - 76

SLAVCHEV, 2004, Vl. Slavchev, *The Features of Cultural Development of Modern*

Southern Dobrudja During the First Half of the 5000 BC (According to the Pottery of the Tell Golemiya Ostrov Near the Village Durankulak), vol. *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani,* Brăila, 2004, p. 25 – 34.

TEODOR, 2001, E. S. Teodor, *Ceramica uzuală din Muntenia de la sfârşitul veacului al V-lea până la mijlocul veacului VII* (2001), *http://www.mnir.ro/publicat/TTW*

TODOROVA, 1971, Х. Тодорова, *Псевдофирнисова керамика от енеолитното наколно селище при с. Езерово, Варненски окръг,* Arheologija 2 (1971), p. 66 – 75.

TODOROVA, 1979, Х. Тодорова, *Енеолит Болгарии,* София, 1979.

TODOROVA, 2002, H. Todorova, *Die Sepulkralkeramik aus den Gräbern von Durankulak,* vol. *Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder von Durankulak* (coord. H. Todorova), Teil 1 – Textteil, Teil 2 – Katalogteil, Sofia, 2002, p. 81 – 116.

TREUIL, 1983, R. Treuil, *Le Néolithique et le Bronze Ancien Égéens*, Paris, 1983.

VOLSCHI, IRIMIA, 1968, W. Volschi, M. Irimia, *Descoperiri arheologice la Mangalia şi Limanu aparţinând culturii Hamangia,* Pontice I (1968), p. 45 – 87.

VOINEA, 2005, V. Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelniţa – Karanovo VI. Fazele A1 şi A2,* Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, Ex Ponto, 2005.

VOINEA, DOBRINESCU, 2002 – 2003, V. Voinea, C. Dobrinescu, *Aşezarea Hamangia III de la Cheia. Campania 2001 – 2002 (Raport preliminar),* Pontica 35 - 36 (2002 – 2003), p. 9 – 23.

VOINEA, NEAGU, 2006, V. Voinea, G. Neagu, *Începutul eneoliticului în Dobrogea: între prejudecăţi şi certitudini,* Studii de Preistorie 4 (2006) (sub tipar).

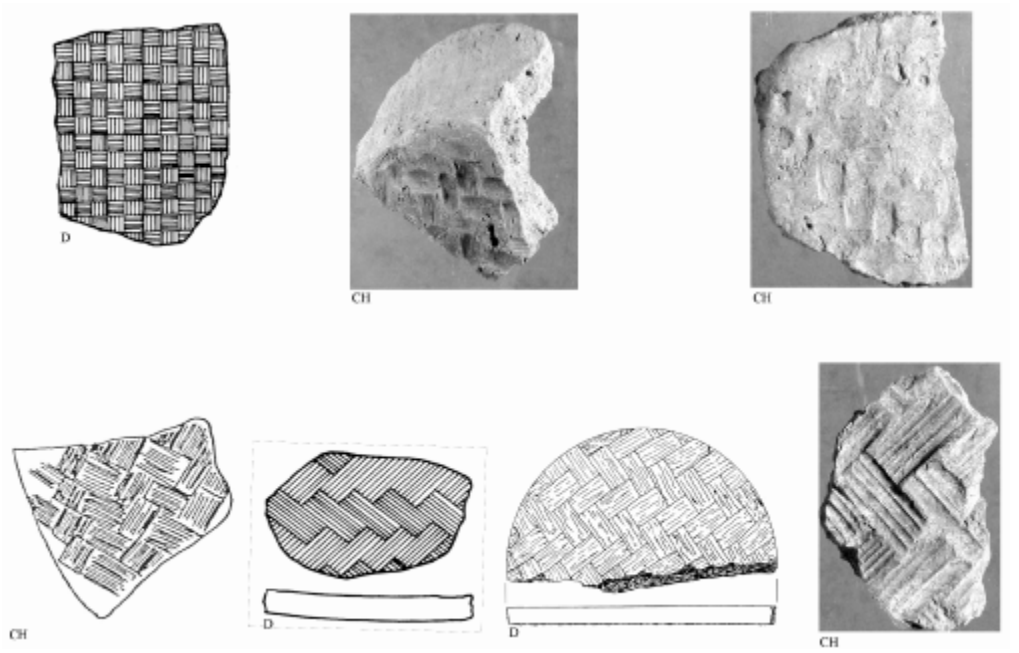

Fig. 1

M / NR.INV. 15895

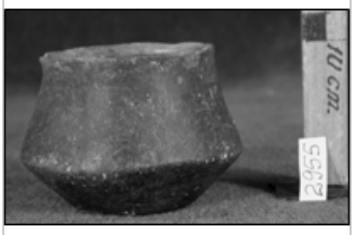
M / NR.INV. 2950

M / NR.INV. 15896

M / NR.INV. 2932

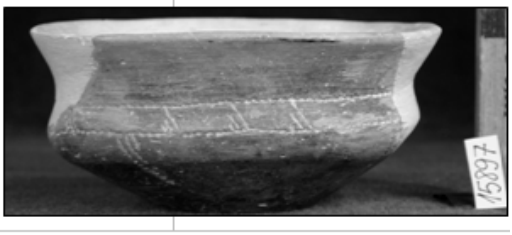
M / NR.INV. 2955

M / NR.INV. 2953

M / NR.INV. 15898

M / NR.INV. 15897

M / NR.INV. 2951

M / NR.INV. 15899

M / NR.INV. 2956

M / NR.INV. 15895

Fig. 2

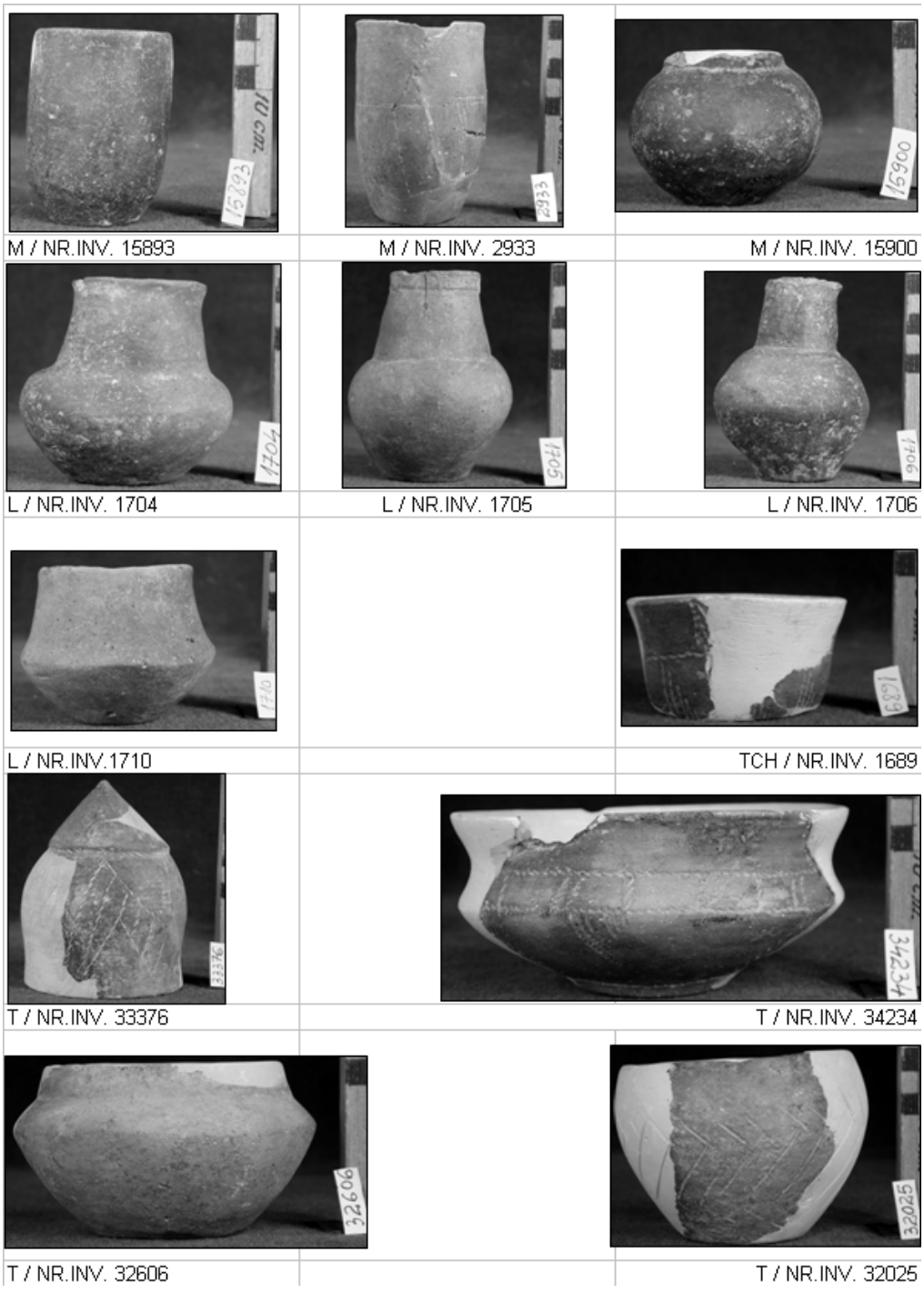

M / NR.INV. 15893
M / NR.INV. 2933
M / NR.INV. 15900
L / NR.INV. 1704
L / NR.INV. 1705
L / NR.INV. 1706
L / NR.INV.1710
TCH / NR.INV. 1689
T / NR.INV. 33376
T / NR.INV. 34234
T / NR.INV. 32606
T / NR.INV. 32025

Fig. 3

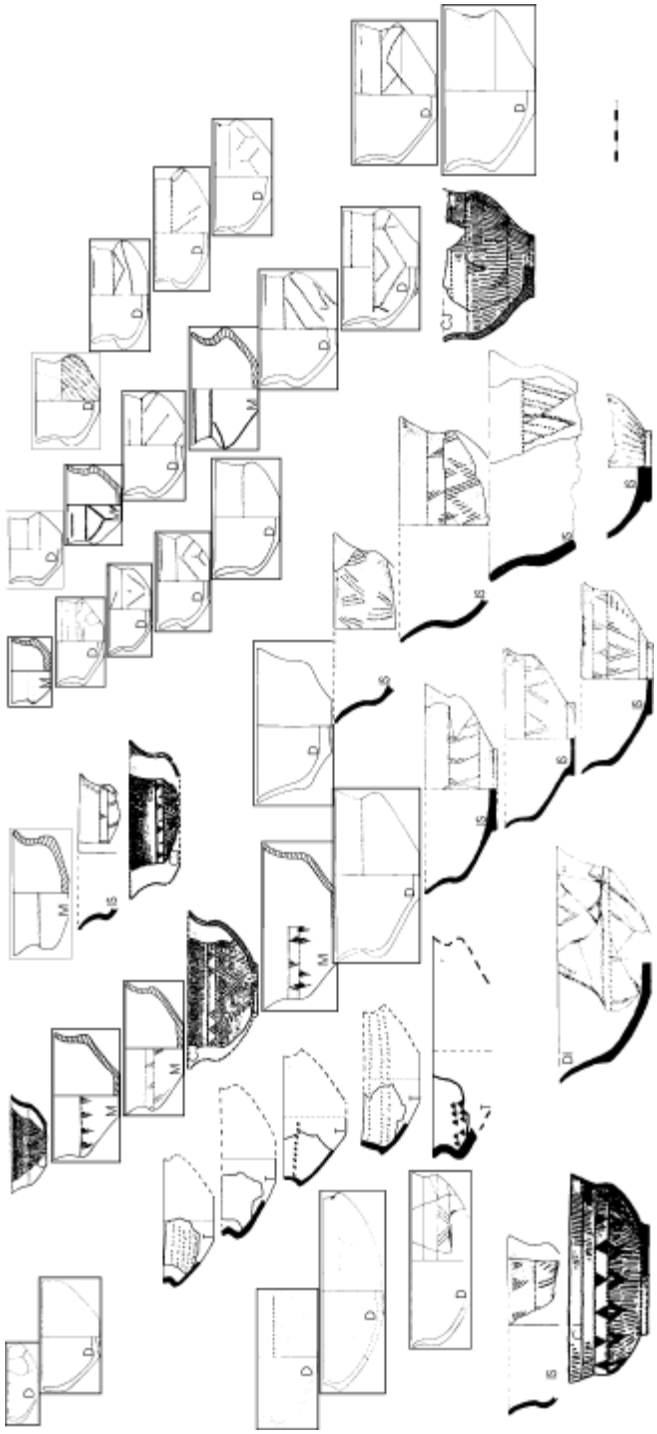

Fig. 4

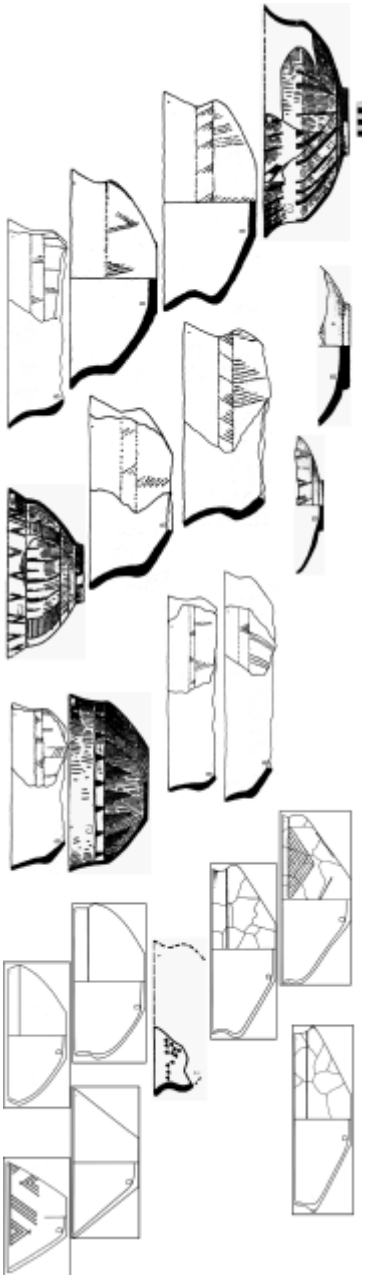

Fig. 5

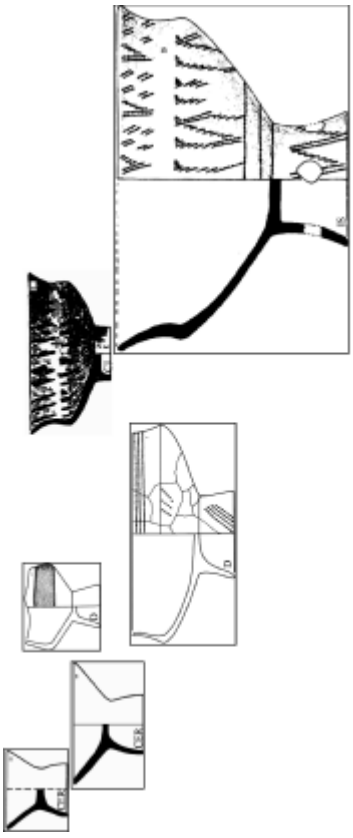

Fig. 6

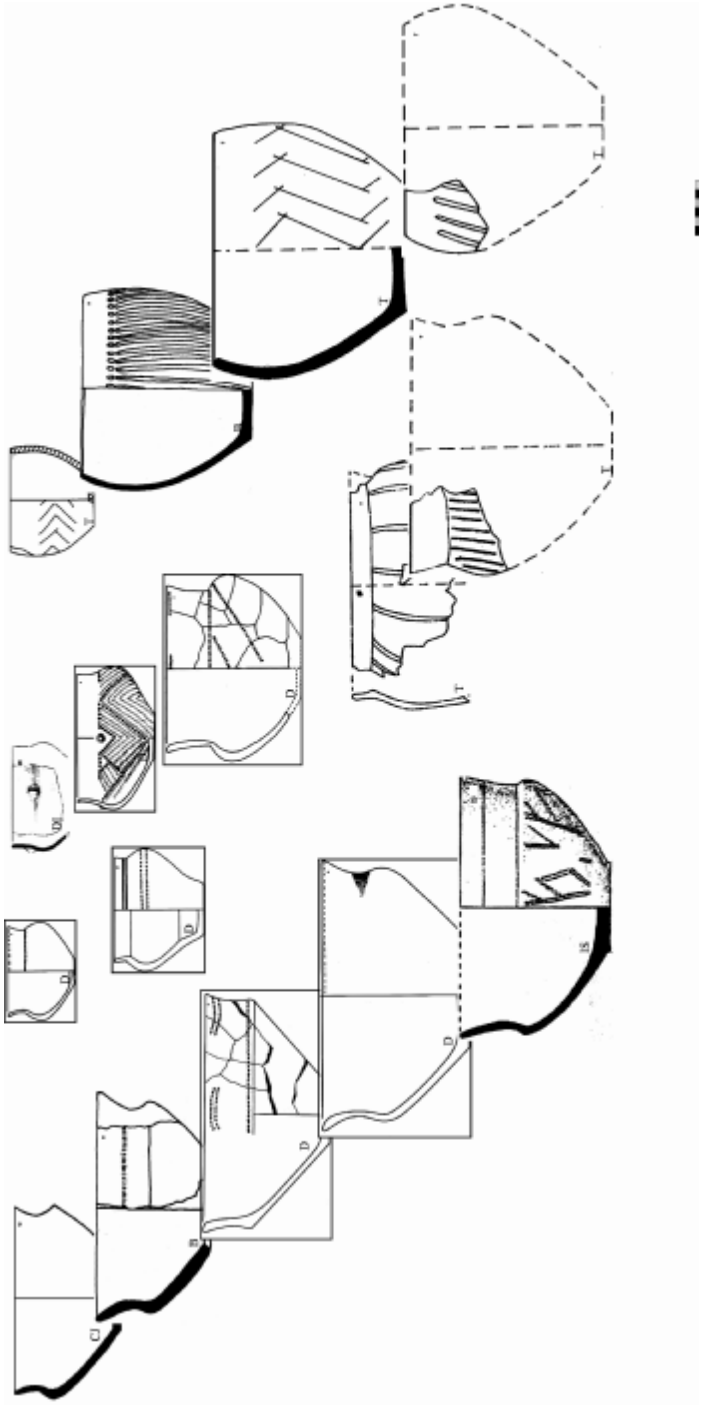

Fig. 7

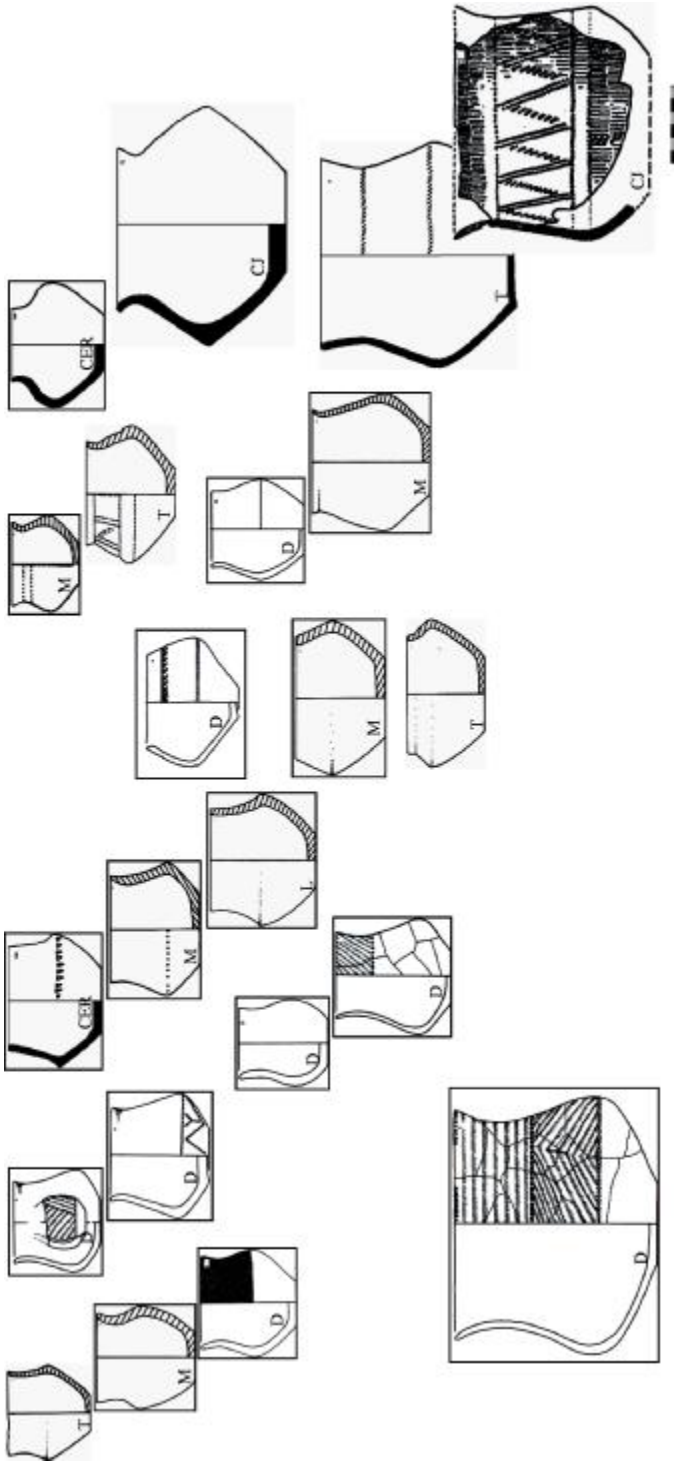

Fig. 8

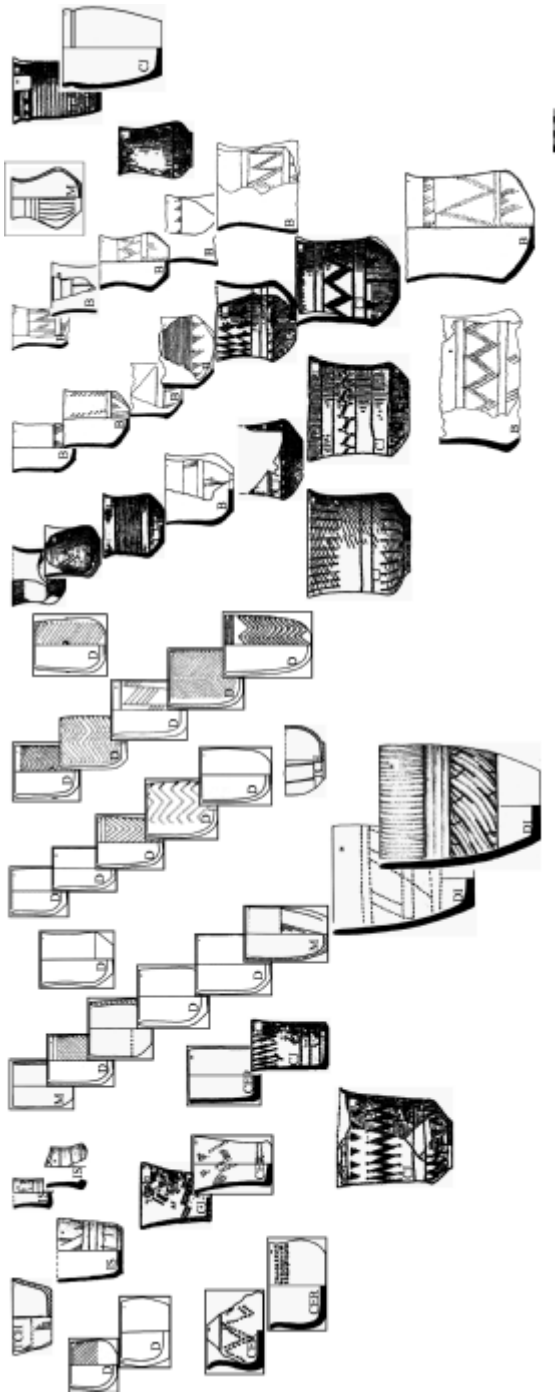

Fig. 9

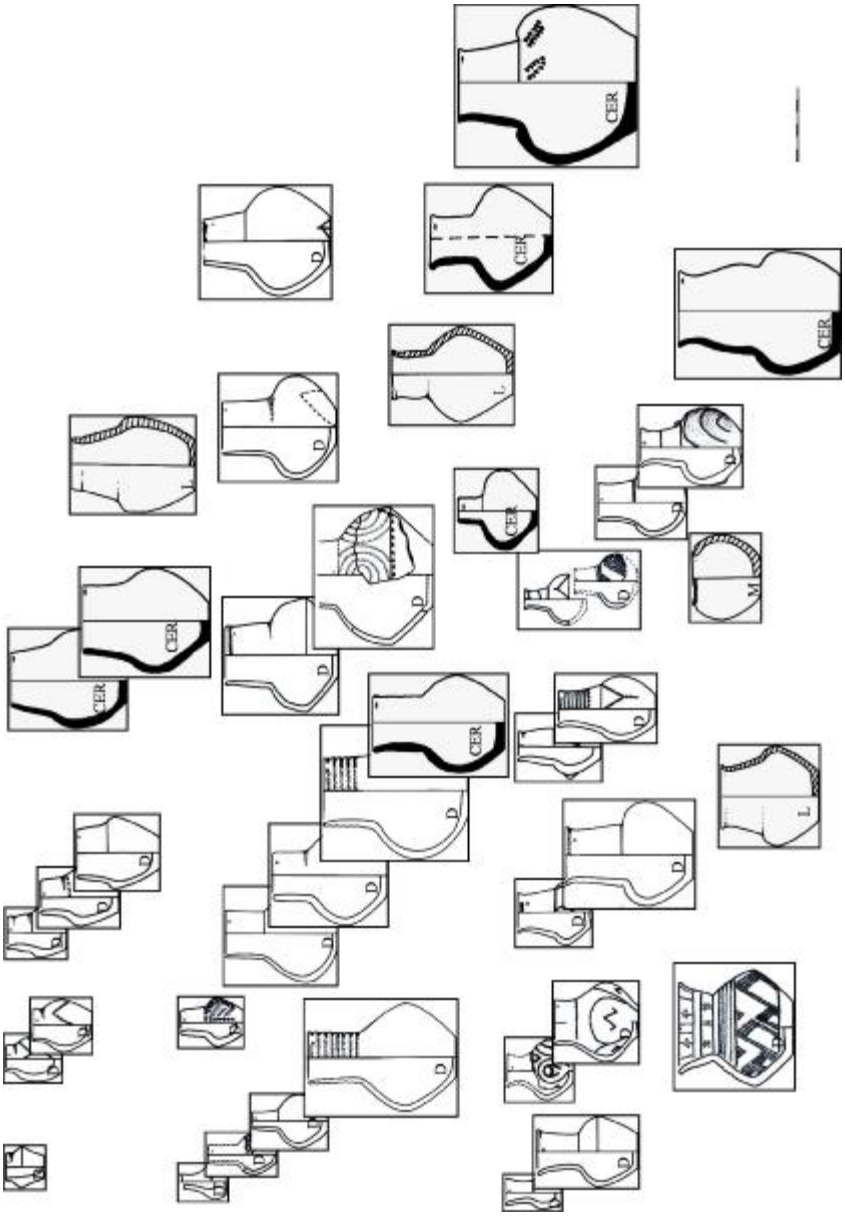

Fig. 10

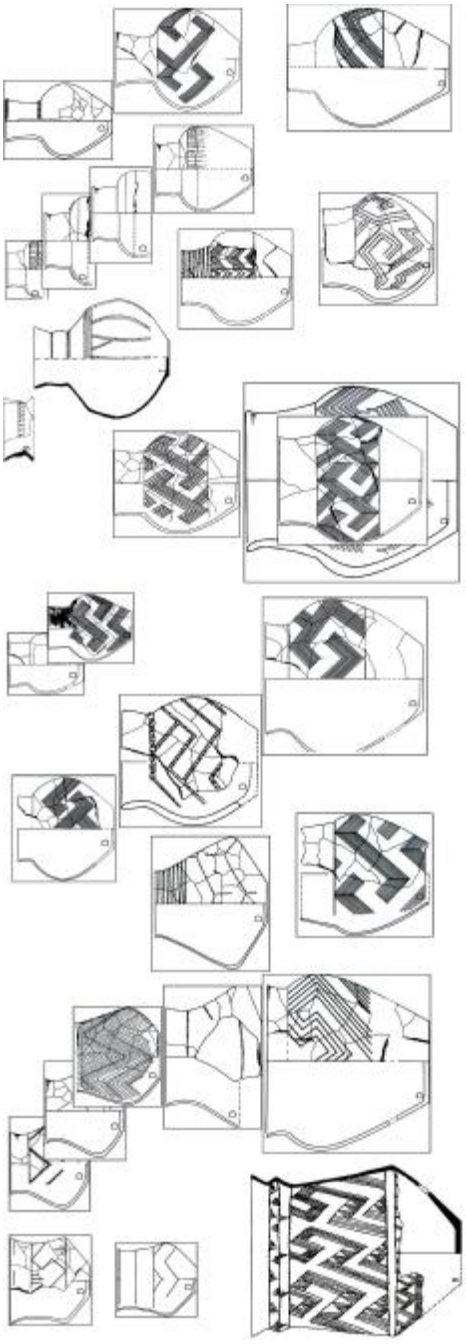

Fig. 11

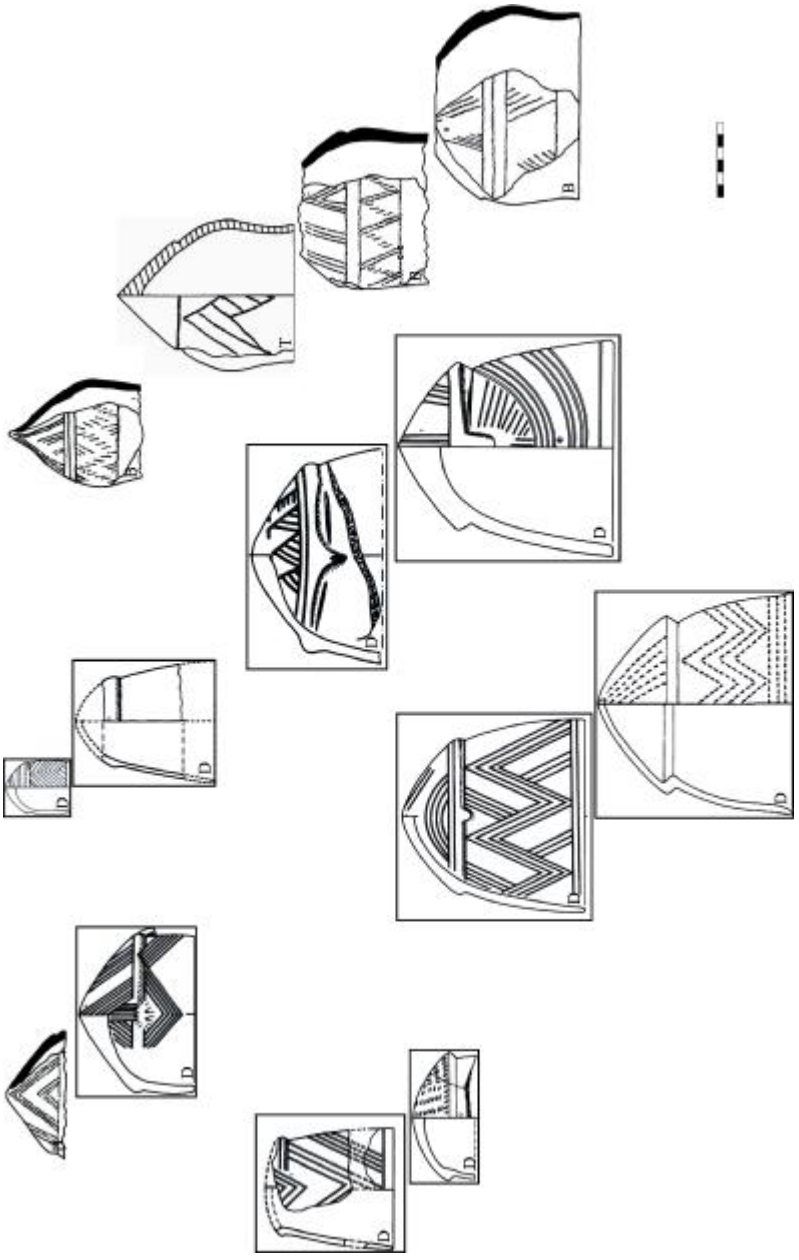

Fig. 12

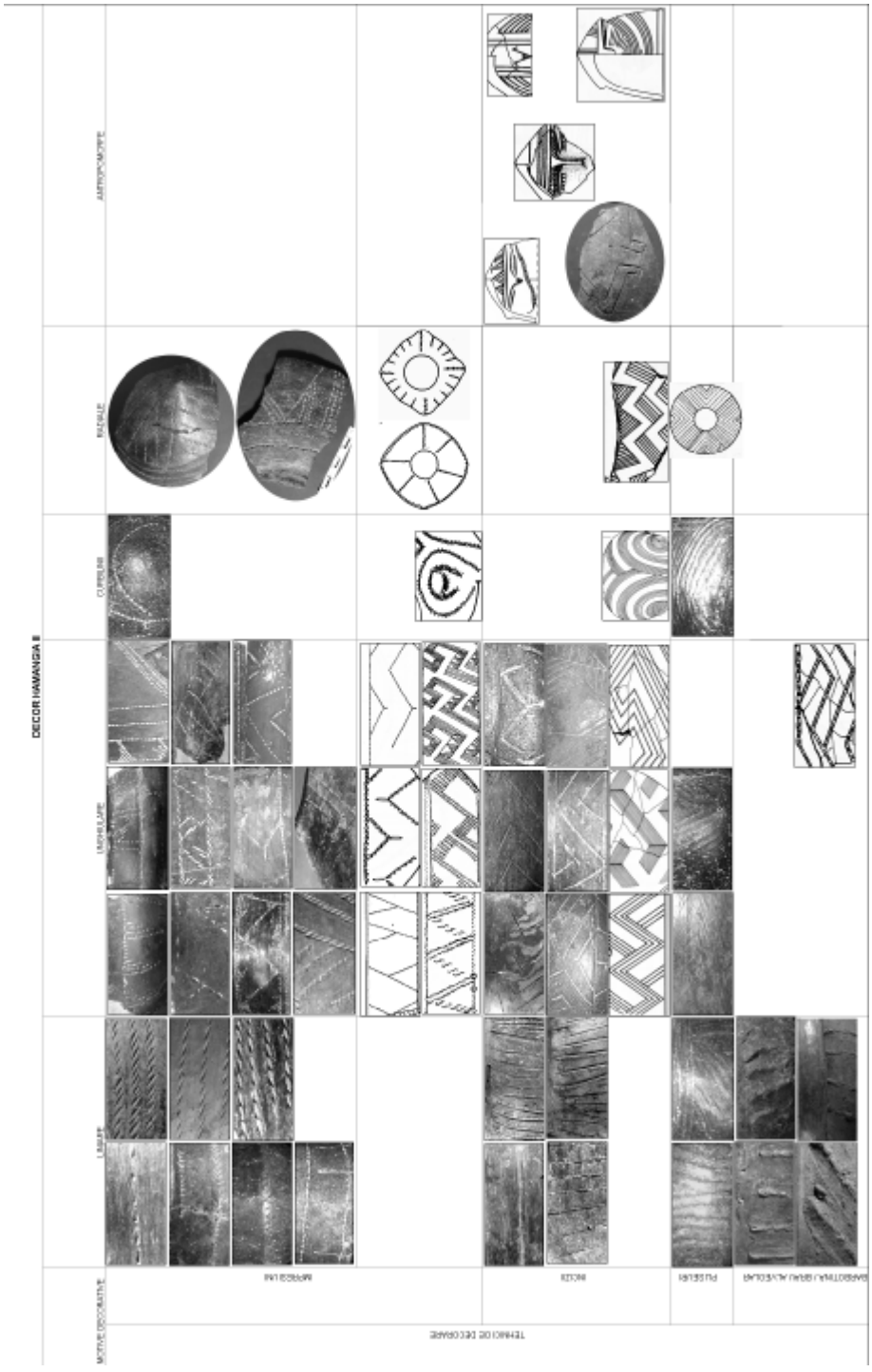
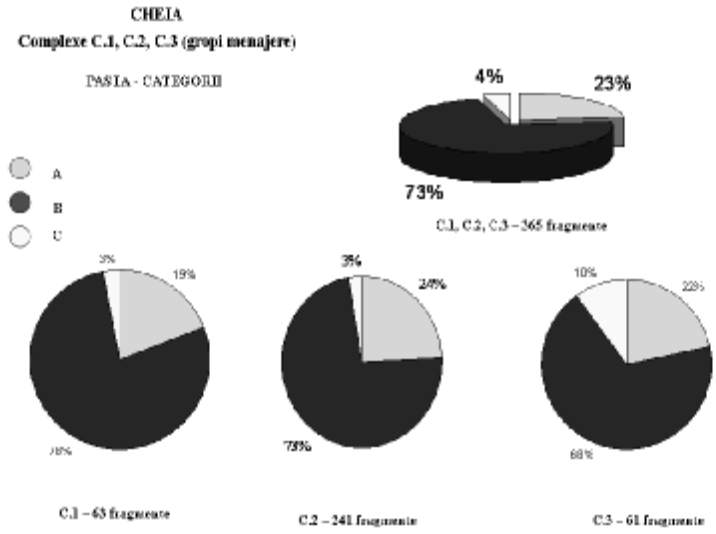
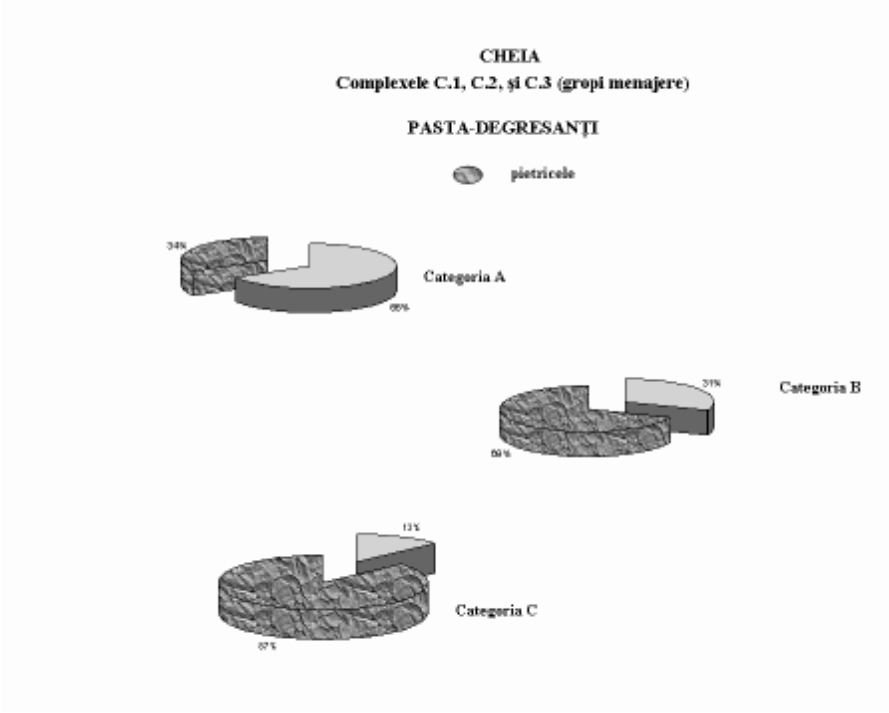

Fig. 13

Anexa 1

Anexa 2

LEGENDA ILUSTRAȚIILOR

B – Baia - „Drumul Vacilor"
CJ – Ceamurlia de Jos
T – Târguşor – „Urs"
CER – Cernavodă necropola
CH – Cheia
TCH – Techirghiol
D – Durankulak necropola
DI – Durankulak Insula
IS – Isaccea
L – Limanu
M – Mangalia
□ - Descoperiri funerare

THE HAMANGIA III CERAMICS

Abstract

The analysis of the ceramic material, regardless of the period to which it belongs, must target a few basic criteria: the archaeological context of the discovery, the quality of the paste, determined by the purity of the clay, degreaser, homogeneity, finishing and the degree of baking, the typology of the forms, established depending on the dimensions, the morphological aspect and, to the extent to which one can conclude, the function of the containers, the varied decoration, in relation with the depiction techniques and the method of organizing the motifs.

The Hamangia III phase, known both from funerary discoveries (Cernavodă, Durankulak, Limanu, Mangalia), and through the systematic investigation of some settlements with one sole habitation level (Ceamurlia de Jos, Baia, Cheia, Târguşor „Urs"), can be considered the classical phase of this culture, and for the other phases the discoveries are hard to pinpoint from a chronological point of view. Even if, for the published ceramic material, the only clear archaeological contexts are still the graves from Durankulak, nevertheless, the direct analysis of the ceramics from Cheia has allowed us to formulate some preliminary conclusions, and all that remains is that a minute, interdisciplinary analysis of these discoveries permits us in the future to make complex and accurate observations concerning the technological process (experimental baking tests that will be done on clay samples taken from the settlement), the function of the objects (the physical – chemical analysis of the paste), the absolute dating of the archaeological complexes for the drawing up of a chronologically operable typology.

For the preparation of the paste, the Hamangia communities have observed, in general, the same technique: regardless of the dimension of the vessel or the thickness of the wall, the paste has been well-kneaded, mixed with a fairly high-granulation degreaser – pebbles, more rarely with chamotte. The vessels modelled

from the category A paste stand out through their homogeneity, hardness, and their uniform firing. In the case of the category B paste, the incomplete firing makes the core remain black/greyish, also causing the engobe to be clearly separated from the core, sometimes even slightly detaching itself from it. The vessels made of category C paste are very rare, vessels which easily exfoliate, are incompletely fired and have vegetal impressions in the wall's core. In conclusion, the paste was well-kneaded, most of the times mixed with pebbles and used for all the categories of vessels.

At a simple macroscopic analysis of the ceramics, one can identify three shaping techniques: the first supposes the use of a mobile device (slow wheel/"tournette"), and the vessels are elegant in terms of aspect, symmetrical, with thin walls, having most of the times the upper profile in the form of an "S" (glasses, dishes, fruit bowls and vessels with high necks), covered with a fine, shiny engobe. In the technique of the "fused strips", the vessels were modelled slightly asymmetrically, with a straight or fairly widened, with the engobe negligently evened and polished, sometimes replaced on the outside with barbotine. The third category of the negligently modelled vessels, by the sheer pressure on the lump of clay, is rarely found, especially in the case of the miniature vessels. The numerous vegetal impressions, imprinted both on the vessels from the settlements and on the ones from the necropoleis, demonstrate the use of the same shaping technique, regardless of the role of the containers. The depth of the impressions suggests the use of a shaping device, separated from the lump of clay by a mat. The mere drying of the vessels on a little knitted rug would not have exerted such a great pressure so as to be preserved deeply on the vessel's bottom, especially when some of the items are small in size.

A characteristic of the Hamangia III ceramics consists in the shiny black/greyish engobe, made of a very fine clay substance, which suggests the sifting/washing of the clayey sediment.

A few clarifications are in order concerning the baking: unlike the ceramic material discovered in the settlements of the contemporary cultures (Boian, Precucuteni, Marica), most of the times fired secondarily inside the burned dwellings, the Hamangia ceramics originates from non-burned complexes (pits, graves, huts), a fact which facilitates the identification of the firing environment. The dark hues of brown, grey, and intense black predominate, which suggests the prevalence of the reducing environment. A distinct category is made up of the cooking vessels, baked secondarily – most of the times having a semi-spherical form, with the outer surface displaying crimson/beige/grey stains, covered with barbotine or negligently decorated with incisions and the inner surface grey/brown and polished. The vessels that are black on the inside and crimson on the outside have been baked with the mouth down, at fairly high temperatures.

As in the case of the decoration and the plastic art, the repertoire of shapes fits into the "Hamangia style" owing to the following features: the prevalence of small dimensions, the observing of a canon – as the same forms were found both in the category of the miniature vessels, and in the one of the supply vessels, the harmony of proportions, the predilection towards ample – tall shapes (simple or with one leg), and widened. The most frequent open forms are the frustum vessels, with a greatly widened edge: dishes, bowls, one-legged fruit bowls,

platters. The category of the closed vessels is much more numerous and typologically varied: from miniature and small forms like glasses, bi-frustum bowls and vessels with a neck, to tall basins, semi-spherical vessels, bi-frustum supply vessels, or with a tall neck. A category apart is made up of the so-called phithoi – vessels with a tall neck and a cap-lid, originating from Sava, derived from anthropomorphic vessels.

The Hamangia decoration impresses by the minuteness of the finishing: very fine creases, perfectly parallel, or equal rows of dots, little oblique lines or small pointy triangles, positioned in a perfect symmetry, cover the outer surface of the vessels. We find the same sober but perfectly balanced style, as the decoration is always organized according to the shape of the vessel. The vertical rows of dots amplify the supple image of the glasses, of the fruit bowl legs, or the ample arching of the dishes. In the case of the bi-frustum vessels, the horizontal row of dots or little oblique lines simply delimits two symmetrical planes, without any other decorative elements. For the most elegant of shapes (fruit bowls, "cap"-lids), the circular surfaces are decorated radially, exuberantly, in several sections. The incised and relief anthropomorphic representations are also present, as in the case of the prosopomorphic lidded vessels. We find the same schematic style, but with fairly suggestive details – incisions that mark the beard and the elements of the haircut. To these, we add a human silhouette, incised on a ceramic fragment discovered in Cheia.

Towards the end of the Hamangia III phase, under the influence of the Sava and Boian/Marica communities, the incised decoration in the shape of deep, parallel incisions, positioned inside some angular motifs. It is not by accident that we find this decorative technique chiefly on forms of Sava (phitoi with cap lid), and Boian tradition (straight edge bowls).

Lacking some complex chemical analyses, the function of the containers can only be intuited, depending on the archaeological context of the discovery, on the finishing, firing, dimensions, shape. Thus, the containers used for serving food – dishes, bowls, glasses, small vessels with a neck – are the most numerous, the most typologically varied and have a neatly treated surface, covered with shiny engobe. Category number two is made up of the cooking vessels, secondarily baked, simple, semi-spherical, of average dimensions. Having a precise role, the containers of this category were not neatly decorated, and their shape was kept unchanged for a long time, as it was the most efficient for the uniform and fast distribution of heat around the vessel. The storing vessels – the platters, fruit bowls, the large vessels with a neck – are rarer, covered with a fine engobe and neatly decorated. The variants are few, which suggests that these forms were more rarely modelled, because, not being often handled, the risk that they would break was much lower, compared to the vessels for serving food.

Even if the statistic analysis of the ceramics cannot offer us definite data, as the analyzed samples are too scarce and fragmentary, a few general conclusions can be drawn:

- regardless of the specific features of each micro-region, or of the role of the containers (of common or funerary use), we find the same methods of preparation of the paste and shaping – the paste is generally of good quality, with pebbles as

degreaser, baked in a reducing environment and covered with a fine, polished engobe; the vegetal impressions and the symmetry of the shapes substantiates the use of a spinning device (slow wheel);

- the observing of the same technological stages, as it is demonstrated by the composition of the paste, the typology of the shapes and the decorative elements can be explained by a rigid training method of the potters, as their awkward exercises are easily recognizable among the miniature vessels. The ethnic-archaeological studies have also allowed the finding of similar situations – the young girls were trained since their early age in the pottery craft, by imitation, without leaving them the liberty to discover/create new shapes. The training in a ludic, creative setting, would have surely been demonstrated by clumsy anthropomorphic / zoomorphic representations, like the later ones from Gumelnița and Cucuteni;

- the vessels from the necropoleis copy, at a small scale, the common use forms, and the only distinct representations are the anthropomorphic ones;

- the most numerous and most typologically varied forms are the common use vessels utilized for serving food – dishes, bowls and glasses;

- the prevalence of the tall forms (both for consumption and for storing) can be linked to a diet rich in liquid products; moreover, the archaeo-zoological analyses suggest, by the high percentage of bovines and ovines-caprines, a high consumption of milk;

- unlike other contemporary or subsequent cultures from the same region (Gumelnița), the Hamangia III communities have produced vessels of small dimensions (even surprisingly small!), used for current consumption, as the ones for supply are few and have a low storing capacity (their height does not exceed 60/70 cm). the relatively short time of habitation of a settlement – the majority had one level of habitation – the scattered positioning of the dwellings, as well as the high percentage of bovines and ovines-caprines completes the image of a predominantly pastoral economy, as the low quantity of cereals is also suggested by the rarity of the storing vessels.

Lacking some definite chronological reference points (until the present time, only five absolute dates have been published!), we do not venture to classify the Hamangia 3 ceramic material into sub-phases, as the differences can also be determined by the different local traditions, from one micro-region to the next. Only the absolute dating of the analyzed archaeological complexes will allow, in the future, a finer chronological delimitation, as the periodization of the Hamangia culture still causes much perplexity.

AŞEZAREA ENEOLITICĂ DE LA CHEIA – STUDIU CERAMOLOGIC

Cornelia CĂRPUŞ,
Leonid CĂRPUŞ

Pentru arheolog analiza fragmentelor de ceramică presupune identificarea unor informaţii cu mult mai bogate faţă de analiza parametrilor de calitate prevăzute în STAS-urile şi standardele calităţii ceramicii. Actualele standarde internaţionale sunt preocupate în special de fabricarea unei ceramici superioare folosibile în industria de vârf, medicină etc. Am redescoperit ceramica superioară pentru calităţile ei, dar adesea ignorăm ceramica tradiţională şi arta producerii ei. Prezenta lucrare îşi propune identificarea unor tehnici simple de analiză a fragmentelor de ceramică, considerând că o analiză atentă şi perseverentă poate aduce unele informaţii de interes nu numai pentru arheolog ci şi pentru chimist, biolog şi sperăm că prin argumentele pe care le aducem într-un subcapitol, să trezim interesul pentru toxicolog şi patolog.

Au fost supuse analizei 12 fragmente ceramice aparţinând culturii Hamangia, probele 1, 2, 3, 5, 6, 8, 11, 14, 15, 16, 18, 38 şi 4 fragmente aparţinând culturii Boian - probele 4, 10, 12, 13 din aşezarea neolitică de la Cheia-Târguşor.

La prezentarea fragmentelor ceramice vom respecta următoarea succesiune:

- prezentarea unor caracteristici fizice – culoare, granulaţie, mărimea particulelor, luciu, „amprente" lăsate la prelucrare, tratarea suprafeţelor, duritate, nivel de ardere oxidantă-reducătoare;
- prezentarea unor caracteristici chimice prin determinări numai calitative pe care le considerăm ca fiind teste de screening, precum prezenţa de carbonat de calciu, oxizi de fier, plumb, ş.a.

Un capitol special am acordat testului de determinare calitativă a ionilor de plumb (cu reactiv acid acetic-bicromat de potasiu – hidroxid de sodiu) si unele consideraţii privind elementul cadmiu.

- prezentarea unor indicatori biologici.

Orice analiză în detaliu a ceramicii presupune analiza componentului de bază, argila şi a incluziunilor.

Argila face parte din grupul rocilor sedimentare, detritică sau de gelificare, neconsolidată, având o structură pelitică, fracţiunea fiind cuprinsă între 0,0002 şi 0,002 mm cu textură compactă sau cu microstratificaţie. Apare în straturi sau

uneori în complexe de strate, frecvent cu urme bioglife şi cu forme fosile şi microfosile (*indicatori*), rar cu conținut de substanțe bituminoase, cu concrețiuni de carbonați, silice, sulfați-glauconit, oxizi şi hidroxizi de fier (uneori concreționar) şi cu pirită. Culoarea este diversă de la brun, roşu, cenuşie, verde, albastră, negru cu diverse nuanțe. Adesea se găseşte sub forma de complexe argilo-humice, o asociere de materie anorganică (argila), ioni minerali şi materie organică (humus). Acesta este un complex absorbant, care are proprietatea de a fixa cationii din strat: Mg^{2+}, Ca^{2+}, K^{+}, protonii H^{+}, care la rândul lor pot atrage anionii fosfat PO_4^{2-} ce se găsesc in materia organică.

Structura chimică a argilei are la bază *tetraedre de siliciu* - şi *octaedrele de aluminiu*, asociate în două tipuri de straturi *tetraedre T* şi *octaedre O*, legate între ele prin punerea în comun a oxigenului. Substituirea atomilor se face frecvent astfel: aluminiu se substituie cu siliciu în *tetraedre* iar magneziul şi fierul înlocuiesc aluminiu din *octaedre.*

Aranjarea celor două tipuri de strate şi combinațiile diferite dintre ele (T-O, T-O-T, T-O-T-O), substituirea parțială a atomilor de aluminiu, siliciu şi natura cationilor Na, Ca, K etc. duce la diferențierea tipurilor de argilă, caolinit, serpentilit, illite etc. Grupele de minerale argiloase se împart în două subgrupe principale: minerale *dioctaedrice* şi minerale *trioctaedrice*. Dacă şase din valențele negative din grupul *octaedric* sunt compensate de trei cationi bivalenți precum Fe^{2+} sau Mg^{2+}, rezultă subtipul *trioctaedric*, iar dacă compensarea se face de doi cationi *tri*valenți precum Fe^{3+}, sau Al^{3+}, rezultă subtipul *dioctaedric*. Deci cu un număr restrâns de elemente se obține o mare diversitate de compoziții chimice, la care prin adăugarea diverselor incluziuni şi tratarea termică diferită (oxidantă sau reducătoare), se obține o mare diversitate de tipuri de ceramică care poartă în plus şi *ampreta* meşterilor care le-a lucrat.

Efectuarea analizei compoziției chimice a argilei este foarte laborioasă şi costisitoare. De aceea propunem un model simplificat de analiză a componentelor din fragmentele de ceramică care să permită compararea sau diferențierea lor printr-un sistem de punctare. Metoda se referă la fragmentele mici de ceramică care pot fi supuse la analize chimice simple (de screening), care se pot efectua chiar la locul descoperirii lor. Metoda este perfectibilă şi poate fi dezvoltată de fiecare după posibilitățile de analiză şi vizualizare microscopică sau la lupa binocular *a secțiunilor* în fragmentele de ceramică.

A. *Indicatorii fizici.*

În analiza caracteristicilor fizice există cel puțin 10 parametrii *cuantificabili*, pornind de la granulometrie (metoda pipetării, metoda densimetrică), până la determinarea emisiilor alfa, beta, gamma (termoluminiscența, datare C_{14}.) arheomagnetismul, metode care implică aparatură foarte scumpă şi strictă specializare.

Metodele propuse de noi sunt metode foarte simple, ce implică cunoştințe minime de chimie şi microscopie. Indicatorii propuşi sunt:

Culoarea pulberii obținută din ceramică.

Este necesară obținerea unei cantități mici de pulbere de ceramică, peste care se adaugă acid acetic glacial 1 sau 2 %, într-o eprubetă transparentă. După agitare şi sedimentarea pulberii se pot pipeta câțiva ml. din soluție în centrul unor

rondele de hârtie de filtru. Noi am folosit portfiltre Milipore, obținând şi o difuzie cromatografică. Rezultate mult mai bune se pot obține prin dizolvarea pulberii în HF, care *„dizolvă"* parțial silicații şi produce efervescența unor carbonați, rezultând după agitare, limpezire şi sedimentare un *„extract"* de pigmenți proveniți din fragmentul ceramic. Etalați pe hârtie de filtru pot fi puşi în colecție, sau scanați cu ajutorul scanerului şi salvarea imaginilor în calculator (explicații mai în detaliu la capitolul de fluorescență).

Tipul de ardere.

Se notează tipul de ardere, oxidantă sau reducătoare şi aplicarea sistemului de notare, explicat mai jos.

Prezența angobei.

Aplicarea unui strat subțire pe bază de argilă sau caolinuri superioare pe vasul ceramic înainte de ardere, în general pentru mascarea culorii naturale, poate fi identificat mai uşor microscopic prin prezența luciului, stratului neted şi *ştergerea* amprentelor palmare în urma tratării suprafețelor. Prezența unor straturi suprapuse pe bază de compuşi ai plumbului a constituit una din principalele reacții calitative folosite ca metodă de screening, redată la capitolul indicatorilor chimici.

Prezența sau *absența incluziunilor.*

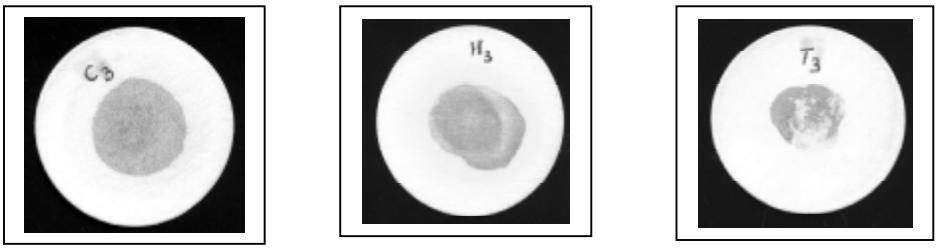
Criteriul esențial în cadrul acestei categorii este observarea microscopică a prezenței sau absenței de illite. Ilitul face parte din grupa filosilicați, considerat ca fiind cristale de *mică* de talie redusă (silicat de aluminiu şi potasiu hidratat ce poate să mai conțină Mg, Fe, Ca, Ti). Este întâlnit în soluri formate pe roci magmatice, acide şi în majoritatea depozitelor argiloase unde apare atât ca mineral alogen cât şi autigen. Deoarece cristale de *mică* se observă microscopic în toate probele analizate, devine criteriu esențial de diferențiere *absența cristalelor de mică* (ceea ce ar fi indicatorul ceramicii de import, provenită din zonele în care mica lipseşte din compoziția argilei de bază).

Analiza prin fluorescență.

Metoda de marcare prin fluorescență a unor fragmente de *argilă* arsă am prezentat-o într-o lucrare anterioară. Etapele acestei metode au constat în:

- dizolvarea parțială a fragmentelor de ceramică;
- marcarea cu substanțe fluorescente;
- citire spectrofotometrică;
- conservarea pulberii filtrate, pe rondele de hârtie portfiltru tip Millipore;
- constituirea *martorilor* de colecție, reprezentați din rondele cu filtrat din pulbere de ceramică şi argilă din straturi posibil folosite la prelucrarea ceramicii (imaginea 1-3).

Imaginea 1 Imaginea 2 Imaginea 3

B. Analiza chimică.

La analiza chimică am urmărit prezența *carbonaților (în principal de calciu)*, a *fierului, fosfaților* şi *plumbului.* Extinderea analizelor şi asupra identificării prezenței *cadmiului* ar fi de dorit, dar neavând reactivi pentru metoda rapidă calitativă vom prezenta numai semnificația lor.

Prezența *carbonaților* se poate face uşor cu câteva picături de acid clorhidric. Determinarea cantitativă se poate face în laborator prin una din cele trei metode standardizate (gaz-volumetrică), titrimetrică şi volumetrică (STAS 7107-3:1974, 7184-16:1980). In teren se poate folosi HCl de concentrație 1 – 4 N cu următoarele precizări. La o soluție 4 N (conc. 12%), are loc descompunerea (*efervescența)* nu numai a carbonaților de *calciu, magneziu* şi *fier* ci şi o solubilitate a feldspaților şi chiar a unor minerale argiloase precum *smectit*. Prezența incluziunilor de carbonat de calciu în ceramică poate proveni din compoziția argilei, fie din incluziunile de scoică pisată, sau cochilii de melci fosilizați din stratul de argilă.

La prezentarea fragmentelor de ceramică am respectat următoarea succesiune:

- prezentarea unor caracteristici fizice – (culoare, granulație, mărimea particulelor, luciu, "amprente" lăsate la prelucrare, tratarea suprafețelor, duritate, tip de ardere;
- prezentarea unor caracteristici chimice prin determinări numai calitative (pe care le considerăm ca fiind teste de screening, precum prezența de carbonat de calciu, oxizi de fier, plumb, fosfor);

Un capitol special am acordat testului de determinare calitativă a ionilor de plumb (cu reactiv acid acetic-bicromat de potasiu – hidroxid de sodiu) şi de cadmiu;

- prezentarea unor indicatori biologici.

De asemenea, prezența carbonaților sub formă de săruri depuse la exterior sau interiorul vasului, se poate explica prin stagnarea fragmentelor de ceramică într-un sol bogat în carbonați, eventual într-o zonă inundabilă cu apă dulce (proba nr. 2 şi 10).

Prezența *fierului* în fragmentele de ceramică a fost pusă in evidentă cu ajutorul reactivului *ferozină,* care în prezența unei cantități infime de pulbere de ceramică 0,01 mg cu urme de fier, duce la formarea unei colorații violete evidentă în câteva secunde. Microscopic, granulele de trioxid de fier apar de culoare brună-roşietică. Intensitatea culorii este cu atât mai puternică şi timpul de apariție este cu atât mai scurt cu cât cantitatea de trioxid de fier este mai mare. Culoarea violet

a apărut cel mai repede la ceramica nr. 14 (+++) apoi la nr. 3, 8, 5 (++) şi în ordine descrescătoare a reacţiei la nr. 11, 4, 13 (+), iar (+/-) la nr.6, 10, 16, 12, 1, 15, 18, 38. Reacţie negativă(-) am înregistrat la proba nr. 2. În mod natural straturile de argilă conţin oxizi de fier. Excepţia găsită de noi la proba nr. 2 o diferenţiază de toate celelalte prin lipsa fierului in conţinut.

Prezenţa plumbului

Identificarea plumbului în trei din fragmentele analizate prezintă o dublă semnificaţie. În primul rând se cunoaşte că unele emailuri conţineau săruri de plumb. Astfel, la smălţuirea ceramicii se utiliza *litarga*, un oxid de plumb (PbO), de culoare galbenă-roşiatică.

Acţiunea toxică asupra organismului uman a plumbului şi cadmiului este cunoscută relativ recent. Aceste elemente au capacitatea de acumulare în organism, iar la atingerea unei *doze* critice, pot duce la intoxicaţii grave, (encefalopatia saturnină), scăderea cantităţii de hemoglobină (anemia saturnină), etc. cu efect letal. Oasele conţin cea mai mare parte din plumbul absorbit şi depozitat în organism. Acesta devine periculos când este mobilizat în urma consumului de ape bicarbonatate, de fracturi sau medicamente etc.

Noi am urmărit determinarea calitativă a ionilor de plumb în pulberile de ceramică studiate. Pentru aceasta am folosit ca reactivi acidul acetic glacial - bicromat de potasiu şi hidroxidul de potasiu. Probele cele mai "pozitive" la această reacţie au fost nr. 13, 12, 16. Reacţii atipice am obţinut în cazul probelor 8 şi 11.

Prezenţa cadmiului.

Intoxicaţiile produse de cadmiu în urma consumării unor alimente sau băuturi acide păstrate în recipienţi de ceramică provenită din argilă cu cadmiu în compoziţie pot fi grave, moartea survenind prin colaps cardiovascular şi paralizie respiratorie. Semnalăm existenţa a două standarde internaţionale cu aplicabilitate din 1997 referitor la "*Articole de ceramică în contact cu alimentele. Emisia de plumb şi cadmiu*." Implicarea laboratorului clinic şi de toxicologie în studiul artefactelor provenite din situri arheologice face obiectul altui studiu în curs de desfăşurare.

Prezenţa fosforului.

Identificarea prezenţei fosforului în compoziţia ceramicii o considerăm de mare importanţă. Acumularea acestui element în anumite zone (exceptând acumulările de origine biogenă) reprezintă un indicator important de activitate umană. Am folosit reacţia cu azotat de argint ca metodă de screening pentru determinarea acestui element în ceramică, acesta reprezentând de fapt un bun *indicator* al componentei organice, respectiv a humusului din complexul argilo-humic. Se poate identifica fosforul, indirect prin determinarea activităţii fosfatazice în probele de sol. Noi am folosit determinarea fosfatazei din probele de sol recoltate în zona Histria şi Capidava, rezultatele fiind publicate într-o lucrare anterioară. Am *înregistrat* nivelurile activităţii biogene a microorganismelor din sol, care sunt cu atât mai intense cu cât şi concentraţia de fosfor din sol este mai ridicată. La nivelul ceramicii şi argilei însă, am constatat din contra, o activitate a microoorganismelor foarte scăzută. Pe unele argile am observat chiar o lipsă a creşterii de specii bacteriene; fac excepţie unele specii de fungi care se dezvoltă mai ales în *monocultură* (vezi date despre ceramica nr. 5).

C. Indicatorii biologici

Incluziuni şi amprente vegetale.

Prezența acestor incluziuni ne oferă date asupra pastei folosite de meşter.

Incluziuni gasteropode

Prezența incluziunilor de carbonat de calciu în ceramică poate proveni fie din scoică pisată, sau cochilii de melci fosilizați din stratul de argilă.

Considerăm ca fiind de o importanță deosebită identificarea *"markerilor fosili"*.

Identificarea unor resturi de organisme fosilizate (diatomee, foraminifere sau gastropode etc.) ne oferă indicii asupra vechimii stratului şi eventual asupra locului de unde s-a exploatat argila.

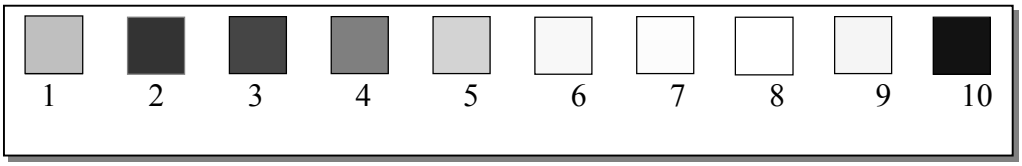
Astfel, argila exploatată într-un vechi centru de ceramică din nordul țării (Scheia – Suceava), prezintă 1-3 straturi de melci fosilizați din genul *Cerithium sp.*, strat care este deosebit de bine reprezentat în argila de vechime sarmațiană din zona Ilişeşti – Păltinoasa – Soloneț. Indicatorii biologici pentru argilele din Dobrogea pot fi următoarele specii de gastropode: *Helicopsis striata, Chondrula tridens, Zaminia microtragus, Pupilla muscorum, Succinea oblonga.*

Sistemul de numerotare.

Sistemul de numerotare se bazează pe *acordarea de* puncte de la 1 la 10 pentru fiecare parametru în parte. Pentru fiecare categorie de parametri, *nota* acordată are o anumită pondere în funcție de importanța categoriei şi de *calitatea* întrunită. În situațiile de excepție punctajul poate fi > 10, iar pentru caracterizarea mai detaliată a unor parametri se pot folosi şi punctaje cu zecimale (între 1,1 …. 9,9).

Pentru parametrii *fizici*:

Culoarea – notele sunt de la 1 la 10 în funcție de încadrarea în una din următoarele categorii din scara de valori.

Criteriul care a stat la baza acestei notări reprezintă relația dintre culoare şi prezența anumitor pigmenți în ceramică. Criteriul care jalonează scara de valori este dat de prezența următoarelor elemente chimice:

- CoO (oxid de cobalt) = *albastru* - 10
- Caolin = *alb* - 8
- PbO (oxid de plumb) = *galben* - 6
- Fe_2O_3 (trioxid de Fe) = *roşu* - 4
- MnO (oxid de mangan) = *violet-brun-negru* - 2

Culorile intermediare vor avea notele *impare;* de exemplu *albastru foarte deschis, ceruleum, sau tentă albăstrui nota 9, alb cu tentă gălbuie* → *nota 7 etc.*

Notă: deoarece scara de culori prezentată este creată pe calculator, pentru aprecierea nuanței culorii cât mai apropiată de realitate se vor folosi etaloane de ceramică pigmentată (*ceramica albastră chinezească etc.*). În cazul unor culori *rare,*

neîncadrate în scară, cum ar fi culoarea verde, aceasta se poate obține din 10 plus valoarea *complementarului culorii verzi* (roşu), nota finală fiind 10+4=14.

În coloana nr. 2 privind punctajul obținut la parametrul culoare, apar două cifre: prima cifra reprezintă valoarea obținută de culoarea ceramicii la exterior, iar a doua valoare este dată de punctajul culorii pulberii. Aceste valori, după cum se observă în tabel, diferă aproape la toate categoriile de ceramică, pulberea fiind obținută din amestecul stratului oxidant + stratul reducător eventual + alte incluziuni.

Pentru celelalte caracteristici fizice notele pot avea una din cele trei valori: 1, 3 sau 10.

Parametrul *tip ardere*:

- ardere reducătoare 1;
- ardere oxidantă şi reducătoare (exterior-interior) 3;
- ardere oxidantă 10.

Pentru tipuri *particulare de ardere* se acorda punctaj 10 + un anumit coeficient stabilit eventual prin etalon.

Parametrul *prezența angobei şi pictură exterioară*:

- absența angobei 0;
- prezent urme tratare exterioară 1;
- prezența angobei 3.
- prezența email sau forme picturale sau amestec culori la exterior 10.

Pentru tipuri *particulare* de tratare a suprafeței se acordă punctaj 10 + un anumit coeficient stabilit prin etalon.

Parametrul *absența illite (mică)*

Deoarece prezența de mică în argilele noastre este o caracteristică, criteriul care particularizează acest parametru este *absența ei* de aici şi logica acordării punctajului maxim în fragmentele de ceramică fără mică, aceasta provenind mai mult ca sigur din import.

- prezent mică 1;
- mică (rar), vizibilă numai microscopic 3;
- absent 10.

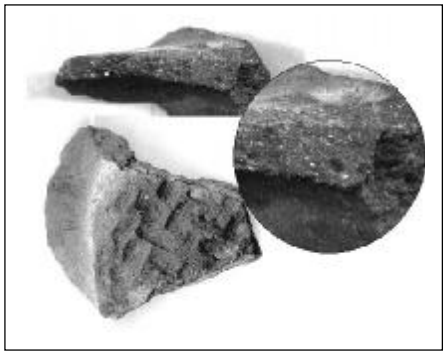
Pentru *parametrii chimici* punctajul s-a acordat astfel:

- reacție dubioasă (-/+) 1;
- reacție tardivă (±) 3;
- reacție pozitivă 10
- pentru lipsa reacției 0.

NOTA: o particularitate fizică pe care o considerăm esențială este *duritatea* diferită a tipurilor de ceramică. Încercăm să stabilim o anumită scară de valori (1-10) a durității fragmentelor de ceramică în funcție de urmele lăsate pe diferite suprafețe etalon, diferită de scara etalon folosită în geologie (etalon maxim diamantul) care nu are aplicabilitate în cazul nostru.

Probele de ceramică analizate provin din situl de la Cheia județul Constanța. Am analizat 12 fragmente ceramice aparținând culturii Hamangia, notate cu 1, 2, 3, 5, 6, 8, 11, 14, 15, 16, 18, 38 şi 4 fragmente aparținând culturii Boian (4, 10, 12, 13) din aşezarea neolitică de la Cheia-Târguşor.

1-Cheia '01 SB St3 3003: -0,35m

- fragment de fund de vas, cu impresiuni de împletitură pe suprafața bazei: grosimea bazei = 13 mm şi a peretelui lateral = 7 mm. Lățimea impresiunii este de aproximativ = 5 mm.

Caracteristici fizice

- în secțiune pasta este destul de grosieră, iar pulberea obținută din ea este cărămizie - cenuşie;
- tip ardere oxidantă exterior şi reducătoare la interior;
- fără angobă;
- mică: foarte fină şi rară.

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (-)
- determinare fier = (±)
- determinare plumb = (-)
- determinare fosfați = (-)

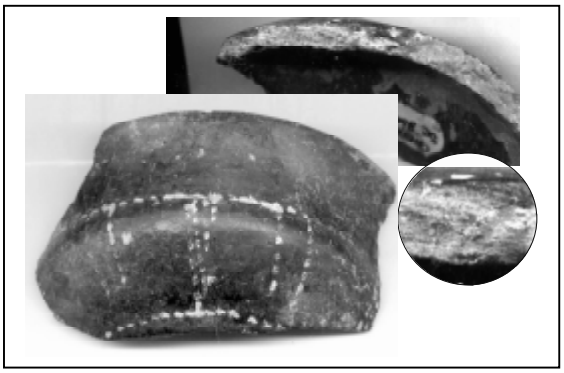
Particularitați

- nisip cuarțos alb (rar);
- rare incluziuni de oxid de fier microscopic);
- impresiuni vegetale (posibil graminee) * (a se vedea anexa 1)

Tabel 1

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip ardere	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.1	4 / 1	3	0	1	*	0	1	0	0	*	0	0	0	0	0	**8,1:1:0**

2. Cheia - '01 SC. Bordei

- fragment de vas cu buză, cu secțiunea de culoare gălbui-oliv şi un slip inchis la culoare pe ambele fețe frumos finisat şi lucios.

Caracteristici fizice

- În secțiune pasta este fină iar pulberea obținută prin abrazi-une este de culoare cenuşiu-deschis, în parte din cauza unor depuneri calcaroase
- tip ardere reducătoare;
- prezent angobă + strat negru (email pe bază de litargă absent deoarece reacția la Pb este negativă)
- present mică foarte fină.

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (+++)
- determinare fier = (-)
- determinarea plumb = (-)
- determinare fosfați = (+)

Particularitați

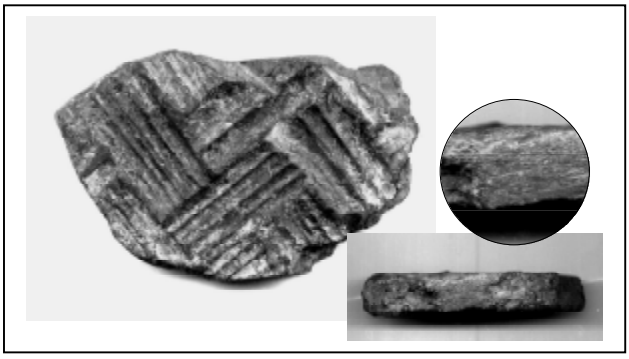
- nisip cuarțos alb (rar);
- este decorat cu incizii punctiforme dispuse in linii orizontale cât şi verticale.
- prezintă depuneri albe, calcaroase masive in partea interioară a vasului iar la exterior doar în spațiul acestor incizii punctiforme. Inciziile prezintă striații paralele cu aspect de țesut vegetal, orientate spre vârful inciziei.
- particule negre, arse, amestecate cu nisip.
- face efervescență puternică cu acid.

Tabel 2

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip arderE	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.2	2 / 5	1	3	1	*	0	0	0	3	*	0	0	0	0	0	**7,5:3:0**

3. - Cheia '01 SB St1 A1 3004 :-0,40 m

- fragment de fund de vas, cu impresiuni de impletitură, prin aşezarea vasului pe un suport din această împletitură înainte de ardere. Lățimea unei urme de împletitură este de aproximativ 11 -13 mm, dublu cât la fragmentul nr. 1: dungile acestei urme sunt paralele şi regulate, dispuse în unghiuri de 90 grade.

Caracteristici fizice

- pulberea obținută prin abraziune este fină, roşcat-cărămizie;
- tip ardere oxidantă;
- fără angobă;
- mică: foarte fină

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (±). Efervescența numai la exterior şi nu la concentrația de 15%.
- determinare fier = (++)
- determinare plumb = (-)
- determinare fosfați = (-)

Particularitați

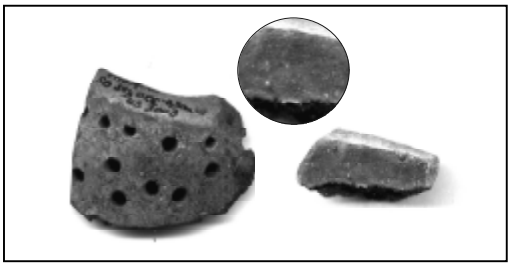
- rare incluziuni de oxid de fier (microscopic) pe centrul pastei;
- impresiuni vegetale * (a se vedea anexa nr. 1)
- prezintă de asemenea, incluziuni negre, de cărbune, dispuse neuniform;
- prezintă uşoare depuneri albe la interior şi exterior;
- nisip cuarțos, gri-verzui, strălucitor.

Tabel 3

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip ardere	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.
Ceramica nr.3	3 / 5	1	0	1	*	0	10	0	0	*	0	0	0	0	0	**5,5:10:0**

5. - Cheia '01 SB St3 careul 26 3003: -0,30 m

- fragment de vas mic, cu multiple găuri, tip "strecurătoare". Lățimea la partea superioară este de 11 mm iar a peretelui imediat sub buză este de la 7-10 mm. Exteriorul este mai finisat dar nelăcuit iar interiorul este zgrunțuros. Găurile nu sunt uniforme: ele au diametre diferite şi sunt realizate din exterior spre interior cu un "instrument" ascuțit în vârf de con, puțin mai ingust la capăt. Cu aspect neted, fără asperități, fără a lăsa urme de zgârietură in interior.

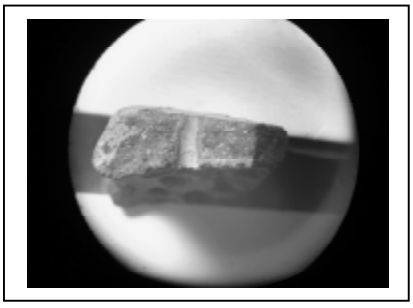
Caracteristici fizice

Pulberea prin abraziune este cenuşiu-închis deşi prezintă incluziuni roşietice de oxid de fier;

- tip ardere reducătoare;
- fără angobă;
- present mică;
- incluziuni albe, calcaroase.

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (±). Efervescența numai la concentrația mare.
- determinare fier = (++)
- determinare plumb = (-)
- determinare fosfați = (-)

Particularitați

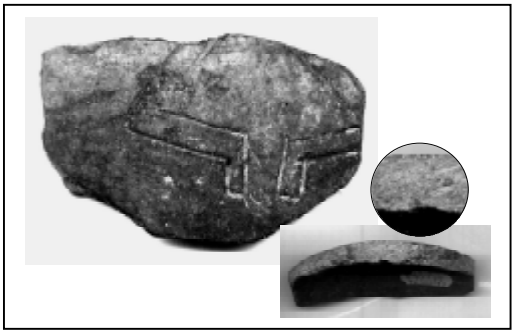
- prezintă mici puncte albe;
- lipsă nisip în compoziție (!).

Porțiuni de pământ recoltat din orificiile sitei au fost insămânțate pe mediu de cultură în plăci Petri în care au crescut fungi din genul *Monilia* - ciuperci care atacă fructele din pomii fructiferi: să fi servit aceste strecurători la pasarea unor fructe ?

Tabel 4

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip ardere	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.5	1 / 1	1	0	1	*	0	10	0	0	*	0	0	0	0	0	**3,1:10:0**

6 . - Cheia '02 SC I careul 3-4 : -0,65m

- fragment de vas cu desen liniar, grosimea peretelui de 7 mm. La exterior se observă o pulbere foarte fină de mică, angobă fină, dar nu şi la interior. În interiorul vasului se observă amprenta palmară la modelare. Conținutul pastei este uşor friabil.

Caracteristici fizice

- Culoare pastei, galben-roşcat în interior şi gri la exterior (urme de ardere secundară)
- tip ardere oxidantă, cu ardere secundară la exterior;
- urme angobă;
- prezentă mică.

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (±). Efervescența numai la exterior şi nu la concentrația de 15%.
- determinare fier = (±)
- determinare plumb = (-)
- determinare fosfați = (-)

Particularitați

- relativ frecvente incluziuni roşietice deşi reacția la ferozină pentru fier a fost (±);
- prezintă depuneri albe pe liniile desenului care fac efervescență cu acid concentrat;
- absent nisip;

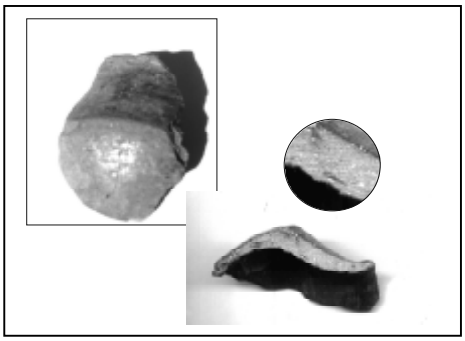
In secțiune pasta este neomogenă, cu goluri în compoziție (din cauza pietricelelor din masa pastei, gri).

Tabel 6

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip arderE	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.6	3 / 5	3	1	1	*	0	1	0	0	*	0	0	0	1	0	**8,5:1:1**

8. - Cheia '02 L227 SC I careul 3-4 : -0,65m

- fragment de vas mic, fin, de 3-4mm. grosime, cu buza uşor răsfrântă în exterior.

Caracteristici fizice:

- culoarea la exterior este cenuşie , cu tentă neagră pe unele porțiuni;
- pulberea este cenuşie - roşcată, cu aspect lutos;
- tip de ardere reducătoare;
- *urme* angobă;
- prezentă mică fină.

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (-).
- determinare fier = (++)
- determinare plumb = (-)
- determinare fosfați = (-)

Particularități

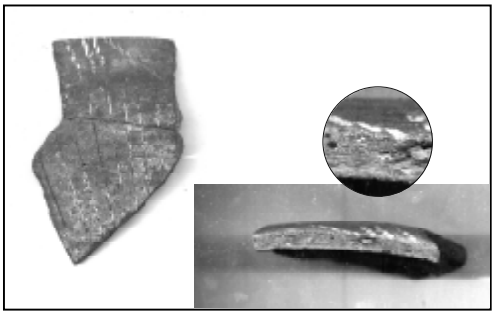
- particule arse in masa pastei;
- nisip cuarțos, alb, rar;
- deşi nu se văd microscopic particule de oxizi de fier, reacția la *ferozină* este pozitivă (++);
- relativ dură la abraziune.

Tabel 7

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip ardere	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.8	1 / 3	3	1	1	*	0	10	0	0	*	0	0	0	0	0	**6,3:10:0**

11. - Cheia ' 05 US 3025

Vas cu linii radiare şi incizii cu grosimea de 5 mm în partea superioară şi 7 mm sub lipitură. Urme de luciu la exterior. Textură neomogenă, uşor friabilă la radere. În secțiune, stratul intern cu aspect cărămiziu, iar la exterior mai închis la culoare.

Caracteristici fizice:

- culoare la exterior: brună cenuşie;
- pulberea este galben roşcat;
- urme angobă la exterior;
- tip de ardere oxidantă cu ardere secundară la exterior;
- prezentă mică.

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (-).
- determinare fier = (+)
- determinarea plumb = (-)
- determinare fosfați = (-)

Particularitați

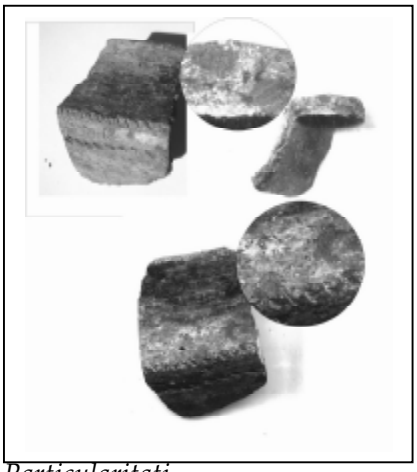
- prezintă depuneri albe in spațiul liniilor desenate, depunere care nu se dizolvă cu acid. Putem trage concluzia că aceste linii au fost umplute cu o substanță albă (altceva decât bicarbonați);
- textură neomogenă, sfărâmicioasă;
- particule arse in masa pastei;
- nisip cuarțos, alb, rar;
- prezintă particule de oxizi de fier, reacția la *ferozină* fiind pozitivă;
- la baza acestui fragment se observă o amprentă vegetală,
- nu face efervescentă la acid.

Tabel 8

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip arderE	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.11	3 / 5	3	1	1	*	0	3	0	0	*	0	0	0	0	0	**8,5:3:0**

14. - Cheia "01 3003 : - 0,35m

- fragment de vas mic, de culoare cenuşie-cărămizie, cu urme de luciu negru cu reflexe albăstrui (!) la exterior, în special în partea superioară. Este decorat cu incizii paralele, pe linia de mijloc a vasului şi sub această linie. Inciziile nu prezintă urme de depuneri sau de vopsea; pe interiorul inciziilor se disting striuri paralele comune tulpinilor vegetale. Grosimea peretelui în secțiune este de 4 mm la buza vasului şi de 6 mm în partea de jos, sub linia cu incizii. Textura este neomogenă, sfărâmicioasă la radere şi conține numeroase granulații roşietice.

Caracteristici fizice:

- culoare la exterior: brună cenuşie;
- pulberea obținută prin abraziune este cenuşie;
- tip de ardere-reducătoare;
- *urme* angobă;
- mică de dimensiuni mici, vizibilă numai microscopic.

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (-)
- determinare fier = (+++)
- determinarea plumb = (-)
- determinare fosfați = (±) la 12 ore.

Particularitați

- Pulberea obținută este cenuşie deşi este fragmentul cu cele mai multe incluziuni de oxid de fier, dintre piesele analizate;
- textură relative neomogenă;
- particule arse în masa pastei;
- prezent cele mai multe particule de oxizi de fier în pastă iar reacția la *ferozină* este pozitivă(+++);
- nu face efervescentă la acid 15 %;
- face efervescentă uşoară numai cu HCl conc.

Tabel 9

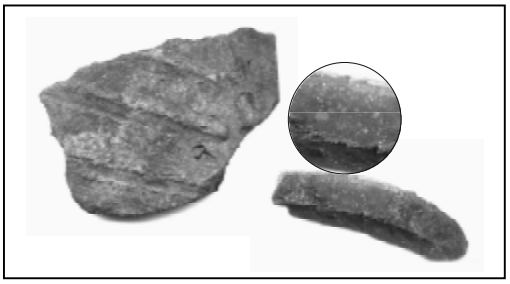
Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip arderE	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	

Ceramica nr.14	2 / 1	1	3	3	*	0	10	0	1	*	0	0	0	0	0	**9,1:10:0**

15. - Cheia '01 3001 : - 0,30m.

- fragment de vas mai grosier, cu suprafață poroasă, fără nici o urmă de lăcuire, maroniu închis, cu nuanțe mai închise spre interior, în secțiune. Grosimea în secțiune este de 10 -11mm.

În partea de sus prezintă incizii punctiforme dispuse pe o linie orizontală, iar dedesubt brâuri (aparent alveolare), dispuse oblic față de linia inciziilor.

Caracteristici fizice:

- culoare la exterior: brună-roşcată (strat subțire) iar la interior cenuşiu închis (strat gros);
- pulberea este de culoare cenuşie –închisă;
- tip de ardere-oxidantă exterior şi reducătoare la interior;
- *absentă* angobă;
- mică prezentă .

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (-)
- determinare fier = (-)
- determinarea plumb = (-)
- determinare fosfați = (±) la 12 ore.

Particularitați

- aspect grosier;
- textură neomogenă;
- nu face efervescentă la acid 15 %;
- nu face efervescență cu HCl conc.
- conține pietricele negre;
- -nisip cuarțos alb, rar.

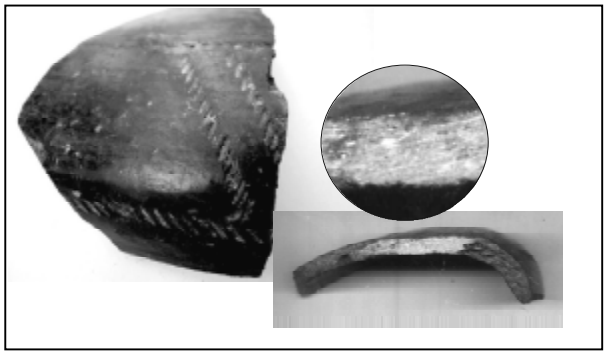
Tabel 10

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip ardere	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.15	3 / 1	3	0	1	*	0	0	0	1	*	0	0	0	0	0	**7,1:1:0**

16. - Cheia '02 SC I careul 2/3 Groapa C2

- fragment de vas, partea superioară , de culoare neagră pe ambele fețe, cu un luciu frumos, uniform la exterior şi mai atenuat în partea internă a vasului. Buza vasului este răsfrantă spre interior. Fragmentul este ornat cu două linii paralele de incizii, la distantă de aproximativ 4 cm una de alta, iar între ele, alte incizii dispuse oblic.

Grosimea în secțiune este de 8 mm la nivelul buzei şi de 6 mm în partea de jos a vasului. Prezintă uşoare depuneri de culoare deschisă în aceste incizii, dar care nu fac efervescență cu acid (urme de pigment alb, diferit de carbonat.(!)

Caracteristici fizice:

- culoare la exterior: brună cenuşie;
- pulberea este de culoare cărămizie–închisă şi conține particule de oxid de fier;
- tip de ardere-oxidantă;
- angobă neagră strat gros şi uniform;
- mică de dimensiuni mici, vizibilă numai microscopic.

Proprietăți chimice

- determinare carbonați = (-)
- determinare fier = (±)
- determinare plumb = (+)
- determinare fosfați = (-) la 12 ore.

Particularități

- prezent particule roşietice reacția la *ferozină* este pozitivă (±);
- spațiul inciziilor umplut cu material alb fără reacție la carbonați (pigment alb !);
- pulberea obținută este cărămizie;
- textură omogenă;

- particule arse în masa pastei;
- nisip absent;
- nu face efervescentă la acid 15 %.

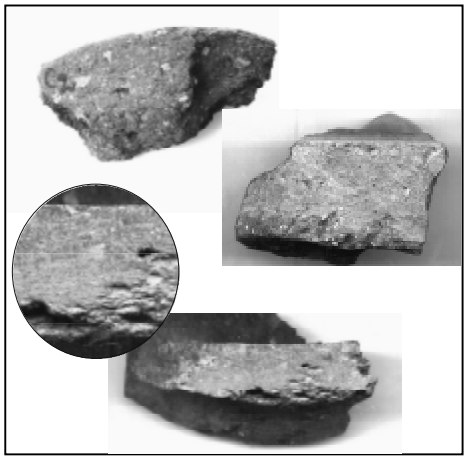
Tabel 11

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip arderе	Angobă	Absenţa cristale mică (illite)	Fluorescenţă	Carbonaţi	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.16	2 / 3	3	10	3	*	0	3	10	0	*	0	0	0	0	0	**18,3:13:0**

18. - Cheia C2

- fragment de fund de vas, lucrat grosier, cărămiziu la exterior şi negru – cenuşiu, în interior. Amestec foarte neomogen în pastă, cu degresanţi în cantitate mare şi particule mari (pământ bolovănos amestecat cu pietriş grosier, sfăramicios);

Grosimea fundului de vas în secţiune este de 22 mm iar peretele vasului este de 15 mm.

Caracteristici fizice:

- culoare la exterior: brună-cărămizie iar în interior cenuşie;
- pulberea obţinută prin abraziune este brună–cenuşie;
- tip de ardere oxidantă la exterior şi reducătoare la interior;
- *absentă* angobă;
- prezentă mică.

Proprietaţi chimice

- determinare carbonaţi = (-)
- determinare fier = (±)
- determinarea plumb = (-)
- determinare fosfaţi = (+)

Particularităţi

- pulberea obţinută este brună-cenuşie;
- pastă grosieră, sfărămicioasă, cu incluziuni mari negre şi cărămizii;
- nu face efervescentă la acid 15 %;
- nu face efervescenţă cu HCl conc.

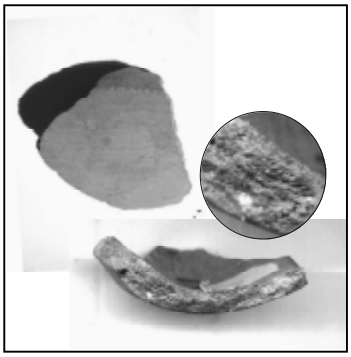
Tabel 12

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip arderE	Angobă	Absenţa cristale mică (illite)	Fluorescenţă	Carbonaţi	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.18	3 / 1	1	0	1	*	0	3	0	3	*	0	0	0	0	0	**5,1:6:0**

38. – Cheia C2

- fragment de vas ceramic din pastă fină de vas, galben–ocru, deschis la culoare. Este neted şi finisat frumos in exterior ca şi în interior. Fără urme de lăcuire. In secţiune, are grosimea de 6 mm. la nivelul inciziilor şi de 4 mm. mai jos de acestea. Aceste incizii prezintă uşoare urme de depuneri (vopsea albă ?) în interiorul lor. Macroscopic se observă pietricele albe, gri-gălbui, mică, extern şi intern, foarte măruntă şi rară.

Pulberea obţinută , prin radere, este cea mai fină, dintre piesele examinate: deschisă la culoare, galben-ocru, ea conţine :

- pietricele albe
- nisip cuarţos alb, foarte fin
- mică de dimensiuni mici vizibilă numai microscopic.

Caracteristici fizice:

- culoare la exterior: galben-ocru;
- pulberea obţinută prin abraziune este gălbuie;
- tip de ardere-oxidantă;
- *absentă* angobă;

Proprietaţi chimice

- determinare carbonaţi = (-)
- determinare fier = (±)

- determinare plumb = (-)
- determinare fosfaţi = (±) la 36 ore.

Nu face efervescentă cu HCl exteriorul fragmentului de ceramică.

Particularităţi

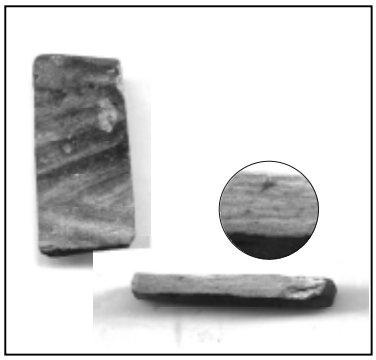
- nisip foarte fin cuarţos alb;
- prezente incluziuni albe în pastă;
- prezintă uşoare depuneri de culoare albă în incizii, dar care nu fac efervescentă cu acid (urme de vopsea (!)
- textură omogenă;
- nu face efervescentă la acid 15 %;
- nu face efervescenţă cu HCl conc.(deşi are incluziuni albe în pastă.)

Tabel 13

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip arderе	Angobă	Absenţa cristale mică (illite)	Fluorescenţă	Carbonaţi	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr. 38	5 / 5	10	0	3	*	0	3	0	1	*	0	0	0	0	0	**18,5:4:0**

Analiza ceramicii aparţinând culturii Boian, din aşezarea neolitică de la Cheia. Au fost luate in studiu 4 fragmente, notate cu numerele 4,10,12,13.

4. - Cheia '01 3003 : - 0,30m.

- fragment mic de vas, din portiunea superioară, din pastă de culoare gălbuie în partea de jos a vasului si cu tentă neagră spre partea superioară. Decorat exterior cu coaste in relief, frumos finisate. Prezintă la exterior cât şi la interior luciu uniform, fără asperităti.

Grosimea in secţiune a acestui fragment este uniformă şi este de 4 mm. Pastă cu structură fină, caolinoasă, deschisă la culoare.

Pulberea prin abraziune se obţine destul de greu si este extrem de fină,omogenă, de culoare gălbuie- cenusie. Singurul element care se distinge in structura pastei este mica si aceasta in fragmente foarte fine.

Caracteristici fizice:

- culoare la exterior: galben la bază cenuşiu spre partea superioară;
- pulberea obținută prin abraziune este cenuşie;
- tip ardere reducătoare;
- prezentă angobă;
- mică rară (illite foarte fine).

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (++)
- determinare fier = (+)
- determinarea plumb = (-)
- determinare fosfați = (-)

Particularitați

- pulberea foarte fină, gri deschis, omogenă, fără degresanți (!);
- aspect de *humă*, dar negativă la reacția pentru fosfați;
- nisip absent;
- face efervescentă la acid 15 %;
- face efervescență cu HCl conc.

Tabel 14

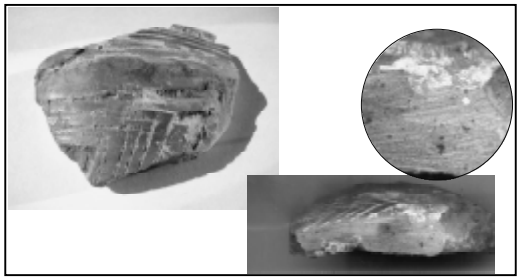
Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip arderE	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.4	5 / 1	1	10	3	*	10	10	0	0	*	0	0	0	0	0	**19,1:20:0**

10. - Cheia '04, *Passim*

- fragment dintr-un vas mai solid , cu grosime de 6 mm. in partea de sus si de 8 mm. în partea inferioară. Pasta are culoare cenusiu – gălbuie - oliv: este decorat cu linii paralele şi dispuse in unghiuri ascuțite, in spațiul cărora se găsesc depuneri albe, calcaroase. Fragmentul este finisat în interior şi are luciu la exterior. Pulberea obținută este fină, cenuşie- gălbuie.

Caracteristici fizice:

- culoare la exterior: cenuşiu-gălbui cu tentă oliv;
- pulberea obținută prin abraziune este alb-cenuşie;
- tip ardere reducătoare;
- urme angobă;
- mică frecvent (illite foarte fine).

Proprietăți chimice
- determinare carbonați = (+++)
- determinare fier = (±)
- determinarea plumb = (-)
- determinare fosfați = (-)

Particularități
- pulberea foarte fină, alb-gri deschis, omogenă, fără degresanți (!);
- aspect de *humă*, dar negativă la reacția pentru fosfați;
- nisip absent;
- face efervescentă la acid 15 %;
- face efervescență cu HCl conc.(+++);
- deşi prezintă incluziuni roşii reacția la *ferozină* este ±;
- duritate relativ mare deşi are reacția intensă la carbonați.

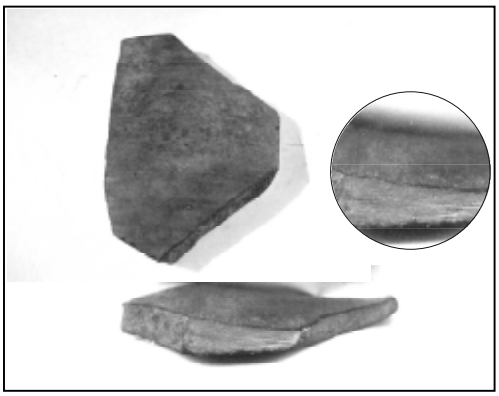
Tabel 15

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip arderE	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr. 10	6 / 1	1	10	1	*	10	1	0	0	*	0	0	0	0	0	**18,1:11:0**

12. - Cheia

- fragment de vas fin, galben- cenuşiu, mai deschis in interior: modelat in exterior cu valuri paralele in relief, dispuse pe orizontală. Prezintă luciu intern şi extern (ceramică foarte fină la pipăit) Pe marginea buzei sunt exprimați mici zimțişori, executați probabil cu un instrument sub formă de pieptene (!)

Caracteristici fizice:
- culoare la exterior: galben - cenuşiu;
- pulberea obținută prin abraziune este cenuşie;
- tip de ardere-reducătoare;
- prezentă angobă;
- mică rară (illite foarte fine).

Proprietăți chimice

- determinare carbonați = (+)
- determinare fier = (±)
- determinarea plumb = (±)
- determinare fosfați = (-)

Particularitați

-pulberea foarte fină, gri deschis, omogenă, cu particule mici punctiforme negre;

-aspect de *humă*, dar negativă la reacția pentru fosfați;

-nisip absent;

- face efervescentă la acid 15 %;
- face efervescență cu HCl conc.

- prezintă mică la exterior, ca o pulbere foarte fină, (angobă cu mică ?) în interior mai puțină cantitativ. Grosimea acestui fragment este de 5 mm. In secțiune, pasta prezintă caracteristic pe lângă mică, incluziuni de mici puncte negre (cenuşă) care este foarte fină si se rade odată cu pasta, încât în pulberea rămasă, această cenusă se distinge mai greu decât in sectiune. Tot în secțiune se mai observă si o urmă de fragment de tulpină vegetală în interiorul pastei. Fragmentul acesta de ceramică se rade cel mai greu dintre toate luate în studiu, are o consistentă mai dură, este fin pulverulentă si are o culoare cenuşie-deschisă.

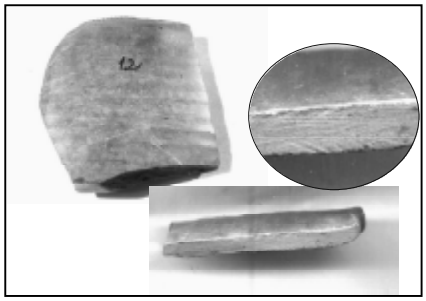
Tabel 16

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip arderе	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr.12	6 / 1	1	10	3	*	10	1	10	0	*	0	0	0	0	0	**20,1:21:0**

13. - C2 127

- fragment aparținând unui vas mic, cu peretii aproape verticali, cu o buză foarte mică, uşor răsfrântă in afară. În secțiune, imediat sub buză grosimea peretelui este de 3,5 mm iar in porțiunea mai proeminentă de 6 mm. Cel mai închis la culoare din fragmentele de ceramică Boian luate în studiu, predominând

un cenuşiu-închis, cu urme de lăcuire. Nu prezintă nici un desen sau incizie exterioară. Pasta are o structură fin granulară, cu mică foarte fină, la exterior şi în interior. Este cea mai uniformă şi omogenă pulbere cu aspect fin, pulverulent.

Caracteristici fizice:

- culoare la exterior: cenuşiu-închis;
- pulberea obținută prin abraziune este cenuşie;
- tip de ardere-reducătoare;
- urme angobă;
- mică rară (illite foarte fine).

Proprietați chimice

- determinare carbonați = (+)
- determinare fier = (+)
- determinarea plumb = (++)
- determinare fosfați = (-)

Particularitați

- pulberea foarte fină, gri închis, omogenă, fără degresanți (!);
- aspect de *humă*, dar negativă la reacția pentru fosfați;
- nisip absent;
- face efervescentă la acid 15 %;
- face efervescență cu HCl conc.
- reacția cea mai intensă la determinarea *plumbului* dintre toate probele analizate.

Tabel 17

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ culoare pulbere	Tip ardere	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr. 13	2 / 1	1	10	3	*	10	10	10	0	*	0	0	0	0	0	**16,1:30:0**

Interpretarea rezultatelor.

Tabelul nr. 18 redă sintetic caracterele şi punctajul obținut de fiecare grup de indicatori. Astfel la ceramica nr. 1 punctajul este dat de combinația de trei cifre **8,1:1:0** format din cumularea indicatorilor fizici (4,1+3+0+1)=8,1 indicatorii chimici (0+1+0+0)=1 şi indicatorii biologici (0+0+0+0) = 0.

Proba ceramică nr.	Indicatori fizici					Indicatori chimici					Indicatori biologici					Total pct.
	Culoare exterior/ interior	Tip arderE	Angobă	Absența cristale mică (illite)	Fluorescență	Carbonați	Fe	Pb	PO_4^{2-}	Cd	Incl. vegetale	Incl. gastro-pode	Indic. fosili	Ampr. papilară/ palmară	Marca	
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	
Ceramica nr. 1	4/1	3	0	1	*	0	1	0	0	*	0	0	0	0	0	**8,1:1:0**
Ceramica nr.2	2 / 5	1	3	1	*	0	0	0	3	*	0	0	0	0	0	**7,5:3:0**
Ceramica nr.3	3 / 5	1	0	1	*	0	10	0	0	*	0	0	0	0	0	**5,5:10:0**
Ceramica nr.5	1 / 1	1	0	1	*	0	10	0	0	*	0	0	0	0	0	**3,1:10:0**
Ceramica nr.6	3 / 5	3	1	1	*	0	1	0	0	*	0	0	0	1	0	**8,5:1:1**
Ceramica nr.8	1 / 3	3	1	1	*	0	10	0	0	*	0	0	0	0	0	**6,3:10:0**

Ceramica nr.4	Ceramica nr. 38	Ceramica nr.18	Ceramica nr.16	Ceramica nr.15	Ceramica nr.14	Ceramica nr.11
5 / 1	5 / 5	3 / 1	2 / 3	3 / 1	2 / 1	3 / 5
1	10	1	3	3	1	3
10	0	0	10	0	3	1
3	3	1	3	1	3	1
*	*	*	*	*	*	*
10	0	0	0	0	0	0
10	3	3	3	0	10	3
0	0	0	10	0	0	0
0	1	3	0	1	1	0
*	*	*	*	*	*	*
0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0
19,1:20:0	**20,5:4:0**	**5,1:6:0**	**18,3:13:0**	**7,1:1:0**	**9,1:10:0**	**8,5:3:0**

Ceramica nr. 13	Ceramica nr.12	Ceramica nr. 10
2 / 1	6 / 1	6 / 1
1	1	1
10	10	10
3	3	1
*	*	*
10	10	10
10	1	1
10	10	0
0	0	0
*	*	*
0	0	0
0	0	0
0	0	0
0	0	0
0	0	0
16,1:30:0	**20,1:21:0**	**18,1:11:0**

Concluzii:

Combinațiile de cifre obținute prin punctaj, apropie sau diferențiază categoriile de fragmente ceramice.

Cu cât valoarea punctajului este mai mare cu atât ceramica respectivă prezintă caracteristici particulare mai accentuate, individualizându-le şi diferențiindu-le mai bine.

Valori apropiate sau identice grupează fragmentele studiate în tipuri, subtipuri etc. fiind posibilă realizarea unei *clasificări* respectiv realizarea unor *filiații* asemănătoare cu cea folosită în biologie (gen, tip, subtip, varietate etc.).

Punctajul mare privind parametrii chimici obținut de ceramica tip Boian, deşi microscopic se prezintă ca o pastă *săracă* în incluziuni, bine omogenizată şi uniformă, ridică problema existenței unor elemente *toxice*, posibil cu efect cumulativ asupra organismelor umane (!). În acest caz credem că extinderea efectuării unor analize cantitative cu aparatură modernă se impune studiul nostru fiind doar un început şi o provocare.

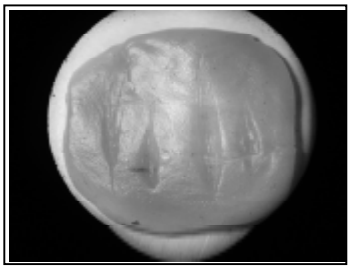
Din tabelul nr. 18 constatăm că punctajul total redat în coloana 17 ne poate caracteriza destul de fidel indicatorii monitorizați. Astfel valorile obținute pentru indicatorii fizici între 3,1 şi 20,5 ne sugerează *calitatea* ceramicii respective. De exemplu ceramica nr. 38 care a obținut punctajul 20,5 este cea mai fin lucrată, culoarea saturată ocru deschis, bine arsă oxidativ şi îngrijit lucrată. De asemenea se observă că ceramica culturii Hamangia este foarte diversă, față de ceramica Boian care are punctaj relativ apropiat, ceea ce ne sugerează şi o manieră de lucru asemănătoare sau cum ne place să sugerăm *filiația ei*.

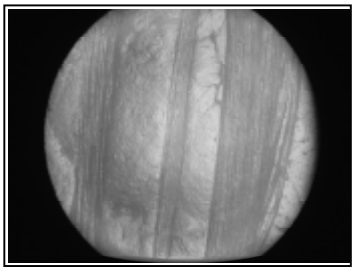
Dar în acelaşi timp la indicatorii chimici, ceramica tip Boian are un punctaj cu mult mai ridicat decât ceramica Hamangia, ceea ce sugerează o mare *diversitat*e chimică, inclusiv existența ionilor de plumb, care aşa cum am arătat în anumite

condiţii pot deveni toxici. În ceea ce priveşte indicatorii biologici, slab reprezentaţi în fragmentele analizate, constituie subiectul următoarei lucrări în care vom prezenta pe lângă speciile indicatoare ale argilei dobrogene, incluziuni şi amprente găsite în diverse fragmente de ceramică.

Anexa 1. Concluzii privind amprentele vegetale de pe ceramică.

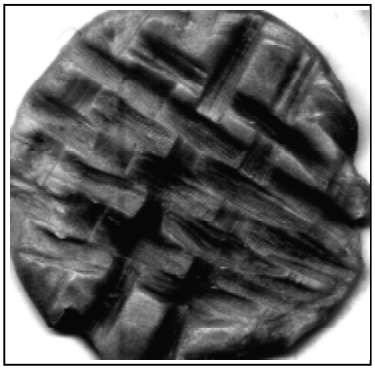
Pentru a identifica tipul impresiunilor vegetale de pe fragmentele ceramice nr. 1 şi 3 am efectuat mulaje de tulpini de grâu, secară orz, stuf precum şi seminţe de graminee în ceară.

Amprenta în ceară a tulpinii de grâu, orz şi stuf

Ceramica nr. 1

Imaginea mulajului în ceară din împletitura de grâu, seamănă cel mai bine cu amprenta de pe ceramica nr. 1. In ceea ce priveşte ceramica nr. 3 nu am găsit deocamdată corespondentul vegetal al amprentei respective.

ARCHAEOLOGYCAL SITE FROM CHEIA - CERAMICS STUDY

In this paper, we propose the identification of some usual analysis techniques regarding fragments of pottery which were prelevated from archaeological site Cheia, Romania.

We worked on a sample of 12 pieces of ceramics belonging to Hamangia culture and 4 pieces to Boian culture. These have been analyzed using three indicators: physical, chemical and biological.

We propose to use a numbering system , which, in time allows comparison between different fragments of pottery . Detection of Pb++ in pottery, which were containing food and nutrients, determine us to make some considerations about toxicity of this element which could liberate, in time, in pottery structure. We consider that as a beginning and a "challenge".

L'HABITATION DU PREMIER ÂGE DU FER DE L'ÉTABLISSEMENT DE SARICHIOI „LA BURSUCI" (DÉP. DE TULCEA)

Sorin Cristian AILINCĂI,
Cristian MICU

Le lieu se trouve à 2,5 Km au sud du village Sarichioi (dép. de Tulcea) dans une zone péninsulaire délimitée par les lacs Razelm et Babadag (Fig. 1, 2). L'extrémité de celle-ci (pour laquelle on a enregistré les coordonnées 44°54'58,7" lat. N, 28°51'12,3" long. E) ressemble à un promontoire de presque 12 m de hauteur avec un angle de pente sur la rive droite d'environ 75°-80°.

Les premières recherches de surface réalisées en 1976[1] ont eu comme résultat la découverte d'une couche archéologique de 1-1,5 m d'épaisseur dans laquelle on a remarque des tessons gets et grecs du IVe-IIIe s. av. J.C. ainsi qu'une hutte attribuée a la culture Dridu. Sur le plateau, à la surface du sol on a enregistré des matériaux archéologiques similaires, mais aussi des outils en silex, des tessons chalcolithiques et du premier âge du fer (culture Babadag).

En 1978 on a fouillé deux sections dans la zone la plus haute du plateau. A cette occasion on a identifié une couche archéologique de 1,20-1,40 m d'épaisseur dans laquelle on retrouve deux niveaux d'habitation attribués *à la phase de transition de la culture Boian à la culture Gumelnita* et une nécropole encadrée tout d'abord dans une *culture de la fin du Néolithique et début de l'âge du bronze*[2]. Après, les complexes funéraires ont été attribués à l'Âge du Bronze[3].

La dernière campagne de fouilles au lieu „*La Bursuci*" a été réalisée en 1996[4]. A cette occasion on a fouillé deux autre sections (SI/1996 et SII/1996) et une cassette (Cas. 1/1996) au nord de la surface fouillé en 1978. La structure de la couche archéologique est partiellement différente par rapport à celle identifiée pendant la campagne antérieure. Au-dessus de la couche végétale, assez mince,

---

[1] E. Oberländer-Târnoveanu, I. Oberländer-Târnoveanu 1979, p. 59

[2] E. Oberländer-Târnoveanu, I. Oberländer-Târnoveanu 1979, p. 64

[3] I. Oberländer-Târnoveanu, E. Oberländer-Târnoveanu 1980, p. 77; V. Lungu, Gh. Mănucu-Adameşteanu 1995, p. 345

[4] Les recherches archéologiques de 1996 ont été réalisées par Ioan Vasiliu şi Cristian Micu de l'Institut de Recherches Eco-Museales Tulcea.

on retrouve un niveau de fosses ménagères de la période hellénistique. Celui-ci superposait un niveau d'habitation de la période ancienne de l'âge du fer et des traces d'habitation de l'époque chalcolithique. Dans ce contexte il faut préciser que la surface fouillée en 1996 a été fortement abîmée par l'aménagement des quelques bâtiments de l'ancien CAP Sarichioi ainsi que les matériaux chalcolithiques se trouvaient sur toute l'épaisseur de la couche archéologique.

Bien que les rapports de la fouille ont mentionné quelques découvertes du premier âge du fer celles-ci n'ont pas été publiées. Le seul matériel mis à disposition est celui enregistré pendant la campagne 1996. Dans ce contexte on a identifié, sur une surface restreinte, limité à la partie ouest de SI/1996, un niveau d'occupation et deux complexes du premier âge du fer.

Dans le niveau d'habitation on a découvert de nombreux tessons des écuelles (fig. 3/1, 2, 5, 6), vases bitronconiques (Fig. 3/ 4, 7; 2/ 5-7, 10), une tasse (Fig. 4/ 4) et une passoire (Fig. 4/ 9).

De l'inventaire de la fosse no. 2 on a pu reconstituer graphiquement une tasse décorée dans la partie inférieure par des points et des lignes obliques (Fig. 4/3), un vase tronconique modelé dans une pâte grossière, décoré par une bande alvéolaire (Fig. 4/1) et une écuelle munie d'une proéminence dans la zone du diamètre maximal (Fig. 4/2).

Dans l'inventaire de la fosse no. 3 on peut reconnaître les fragments de six écuelles avec des forme set dimensions différentes (Fig. 5/ 1-6), un couvercle muni d'un manche, réalisé dans une pâte grossière (Fig. 5/8), un fragment de vase de provision avec des parois épaisses (Fig. 5/10), un fragment qui pourrait appartenir au vase tronconique avec col étroit et bords orientés vers l'extérieur (Fig. 5/7) et deux autres fragments de vases de grandes dimensions décorés par des cercles concentriques et tangents imprimés (Fig. 3/9) ainsi que par des lignes parallèles réalisées par des points (Fig. 5/11).

Du point de vue des formes on dispose d'un répertoire assez restreint. Les plus nombreuses sont les écuelles (11) réalisées de différentes façons. Presque tous les exemplaires ont le bord orienté vers l'extérieur. Deux exemplaires ont quand même les parois droites (Fig. 3/2; 5/5). Dans trois situations le bord était cannelé (Fig. 3/6; 5/2,6) et sur un seul exemplaire on a remarqué la présence d'un bouton dans la partie supérieure du vase (Fig. 4/2). Les écuelles ont été réalisées dans une pâte de bonne qualité qui contient du sable et des tessons broyés très fin. Les parois des vases, dont la couleur prédominante est le noir, ont été brûlés d'une façon uniforme. Dans tous les cas autant la partie intérieure que la partie extérieure ont été polis.

Les vases bitronconiques, des grandes dimensions, sont aussi nombreux. Malheureusement peu d'exemplaires on pu être reconstitués, quelque représentations graphique partielles ont été réalisées. Deux fragments d'un vase (Fig. 3/4) ont été décoré dans la zone supérieure par une série de motifs en ***S*** étendus, encadrés par deux bandes imprimées. Au-dessous de celles-ci on retrouve des proéminences coniques. Un autre fragment a été probablement décoré dans la même zone par une bande délimitée par des rangées de cercles concentriques imprimés. Ceux-ci ont été réunis par des bandes réalisées dans la même technique (Fig. 4/8). Sur trois autres fragments on peut remarquer un décor réalisé par des incisions (Fig. 4/7), un cordonnet faussement imprimé (Fig. 4/10) et

une combinaison de rangées des cercles réunis par des tangentes, encadrés par des bandes imprimées (Fig. 5/9). Les vases de ce type ont été réalisés dans une pâte contenant des cailloux, du sable et des tessons broyés. Les parois ont été brûlées d'une façon uniforme et parfois ont préservé la surface extérieure polie.

Les deux fragments de tasses enregistrées appartiennent au type munis d'une anse surélevée (Fig. 4/3,4). Le tesson découvert dans la fosse no. 2 a des nombreuses analogies avec les découvertes faites dans des établissements de la culture Babadag. Les vases sont réalisés dans une pâte de bonne qualité. Les parois dont ont été brûlées d'une manière uniforme. Toute la surface des exemplaires ci-dessus mentionnés a été polie.

Les vases tronconiques avec une bande alvéolaire sont bien représentés. Malheureusement les fragments sont en grande majorité atypiques. On a pu seulement représenter deux exemplaires graphiquement (Fig. 4/1; 5/10).

Le fragment de couvercle est dans le stade actuel de la recherche le seul exemplaire de ce type publié dans un établissement de la culture Babadag. Celui-ci a été réalisé dans une pâte grossière dans laquelle on retrouve des cailloux et tessons broyés. Les parois du vase n'ont pas été brûlées uniformément.

Une autre catégorie de céramique est représentée par un fragment de passoire (Fig. 4/9) qui pourrait avoir une forme tronconique.

En général, du point de vue typologique et stylistique la céramique découverte dans la campagne 1996 dans l'établissement de Sarichioi - „La Bursuci" pourrait être encadrée, si on prend en considération les découvertes de l'établissement éponyme, dans la deuxième phase de la culture Babadag (X^{e}-IXe s. av. J. C.)[5].

Il est difficile de préciser le caractère de l'établissement découvert au lieu „La Bursuci", les données dont on dispose pour cette analyse étant enregistrées sur une surface réduite. On peut dire quand même que celle-ci a eu comme presque tous les établissements de la culture Babadag un seul niveau d'habitation répandu sur une grande surface. Cette découverte vient compléter l'espace habité par les communautés du début de l'âge du fer dans la zone du lac Razelm (fig. 1). Jusqu'à présent la plus ancienne habitation dans cet espace reste celle du premier niveau de l'établissement éponyme[6] suivi d'une élargissement dans la deuxième phase représenté dans les établissements Babadag[7], Enisala „Cetatea Medievală"[8], Sarichioi „La Bursuci" et Jurilovca „Orgame / Argamum"[9]. La troisième phase est bien représentée dans l'établissement éponyme[10], à Enisala „Palanca"[11] et probablement à Sarichioi „La Grădină"[12].

La plus constante et consistante habitation est celle de l'établissement de Babadag dans laquelle on retrouve les trois phases de la culture (XIe – VIIe av. J.C.). Dans les autres sites ci-dessus mentionnés on a enregistrés des périodes

[5] Morintz 1987, 52.
[6] Morintz 1987, 56.
[7] Morintz 1987, 65.
[8] Dragomir 1974, 131-136.
[9] Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003, 307-324.
[10] Morintz 1987, 66.
[11] Lăzurcă, Mănucu – Adameşteanu 1979, 146-156.
[12] I. Oberländer – Târnoveanu, E. Oberländer – Târnoveanu, 1980, 78.

courtes d'habitations, avec un seul niveau dans lequel on mentionne fréquemment des fosses. On pense qu'il faut s'interroger sur la relation établie entre ces sites et le rôle de l'établissement-*tell* de Babadag.

BIBLIOGRAPHIE

Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003 - S. Ailincăi, N. Mirițoiu, A. Soficaru, *O groapă cu oseminte umane atribuită culturii Babadag descoperită în nivelul precolonial de la Orgame (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, ArhMold 26 (2003), 307-324.

Dragomir 1974 – I. T. Dragomir, *Mărturii hallstattiene în incinta cetății medievale Enisala*, SCIVA 25 (1974), 1, 131-136.

Lăzurcă, Mănucu – Adameşteanu 1980 - E. Lăzurcă, Gh. Mănucu - Adameşteanu, *Noi descoperiri arheologice la Enisala, jud. Tulcea,* Materiale, 1980, 146-156.

Lungu, Mănucu - Adameşteanu 1995 - V. Lungu, Gh. Mănucu - Adameşteanu, *Săpături arheologice de salvare pe teritoriul comunei Sarichioi (jud. Tulcea)*, Peuce 9 (1995), 339-362.

Morintz 1987 – S. Morintz, *Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istro - pontică (Cercetările de la Babadag),* Thraco - Dacica 8, 1-2 (1987), 39-72.

E. Oberländer - Târnoveanu, I. Oberländer - Târnoveanu 1979 - E. Oberländer - Târnoveanu, I. Oberländer - Târnoveanu, *Aşezarea neolitică şi necropola de la Sarichioi (jud. Tulcea) (campania 1978). Raport preliminar*, Materiale, Oradea, 1979, 59-70.

E. Oberländer - Târnoveanu, I. Oberländer - Târnoveanu 1980 - E. Oberländer - Târnoveanu, I. Oberländer- Târnoveanu, *Aspecte ale civilizației geto-dacice din Dobrogea în lumina cercetărilor din aşezarea de la Sarichioi (sec. IV-III î.e.n.)*, Peuce 8 (1980), 77-142.

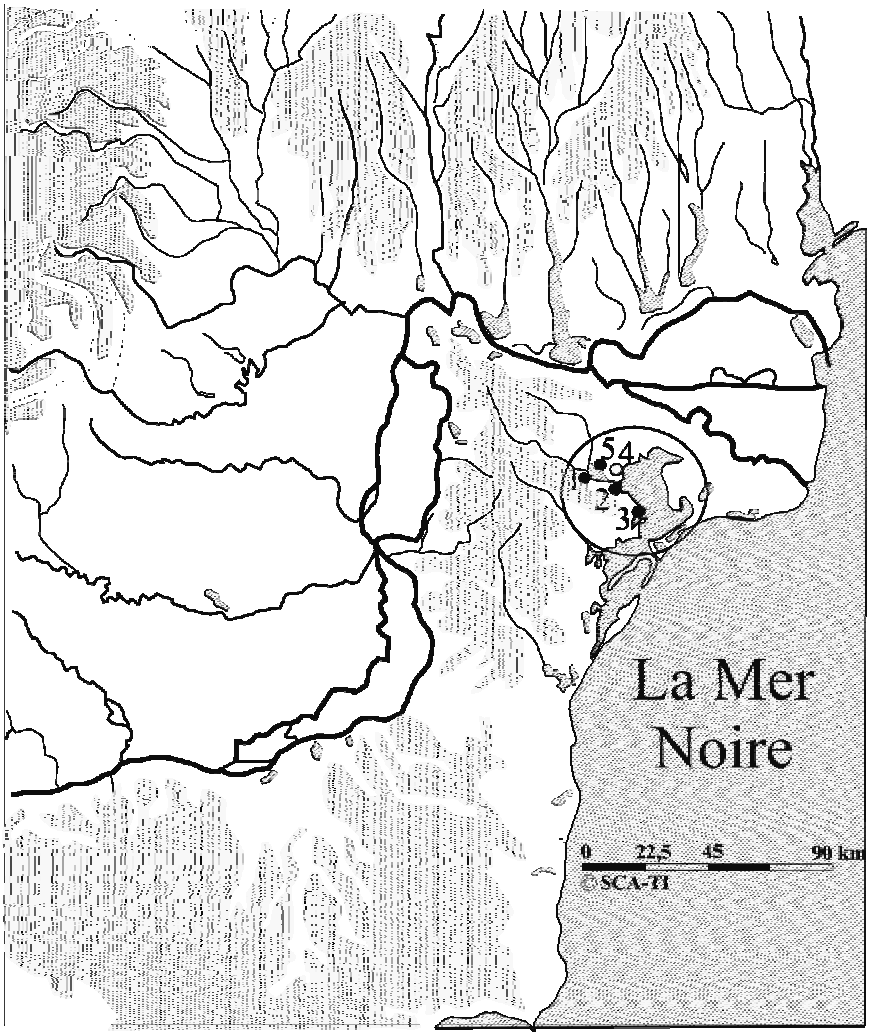

Fig. 1 - La carte des localités mentionnées dans le texte
1. Babadag; 2. Enisala; 3. Jurilovca; 4. Sarichioi; 5. Zebil.

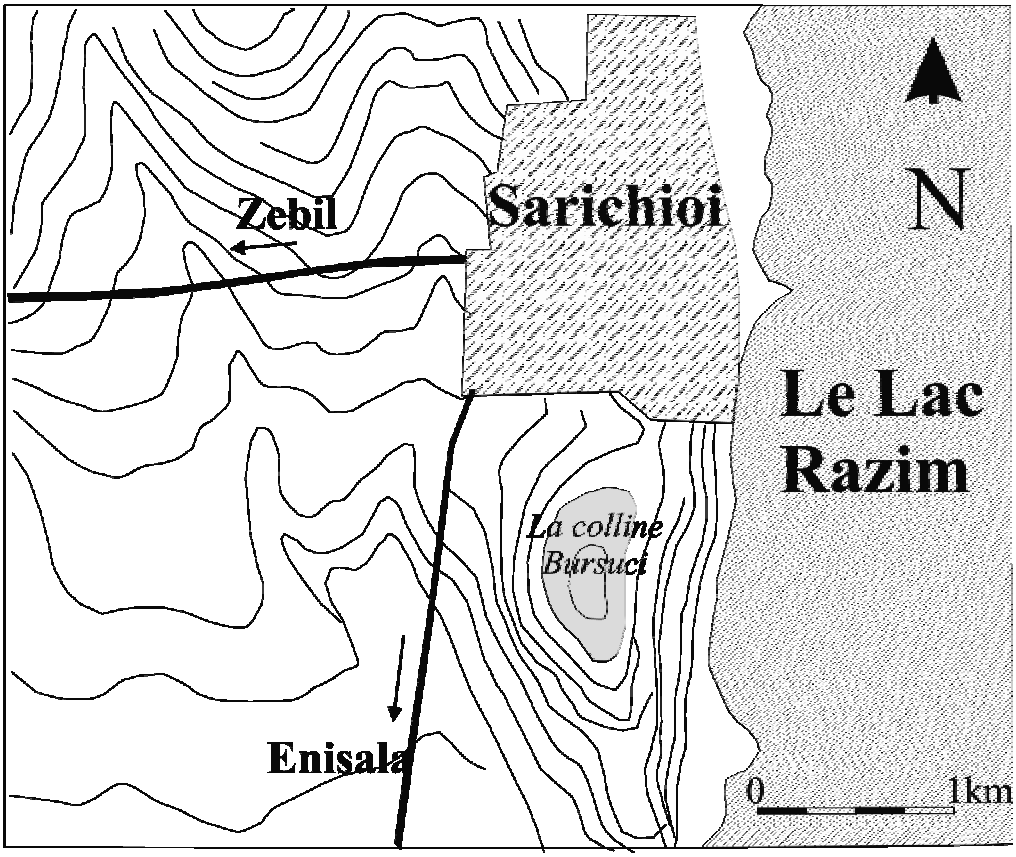

Fig. 2 - La position topographique du site Sarichioi, „La Bursuci".

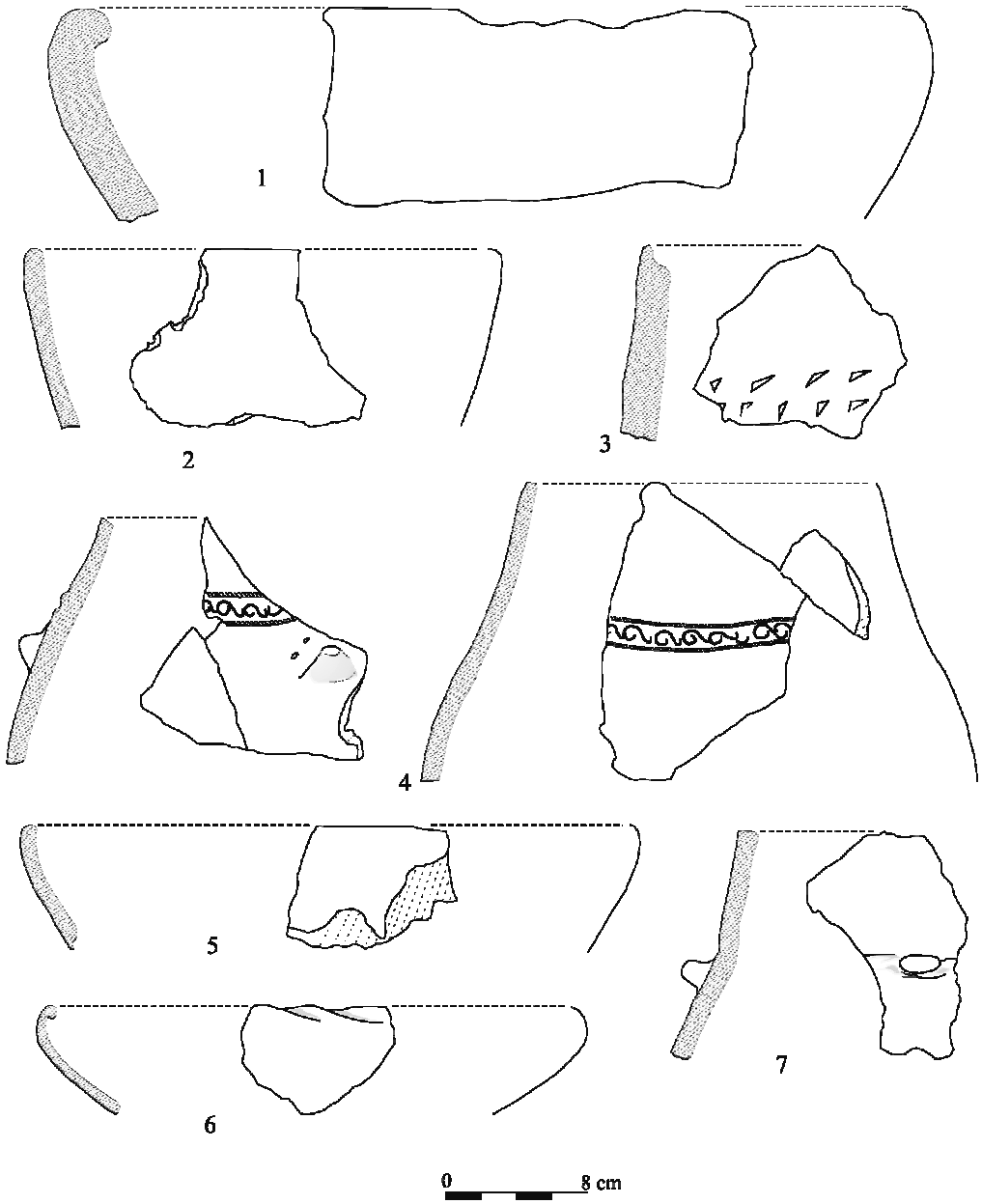

Fig. 3 - Sarichioi „La Bursuci".
Céramique de type Babadag II découverte dans le niveau antique.

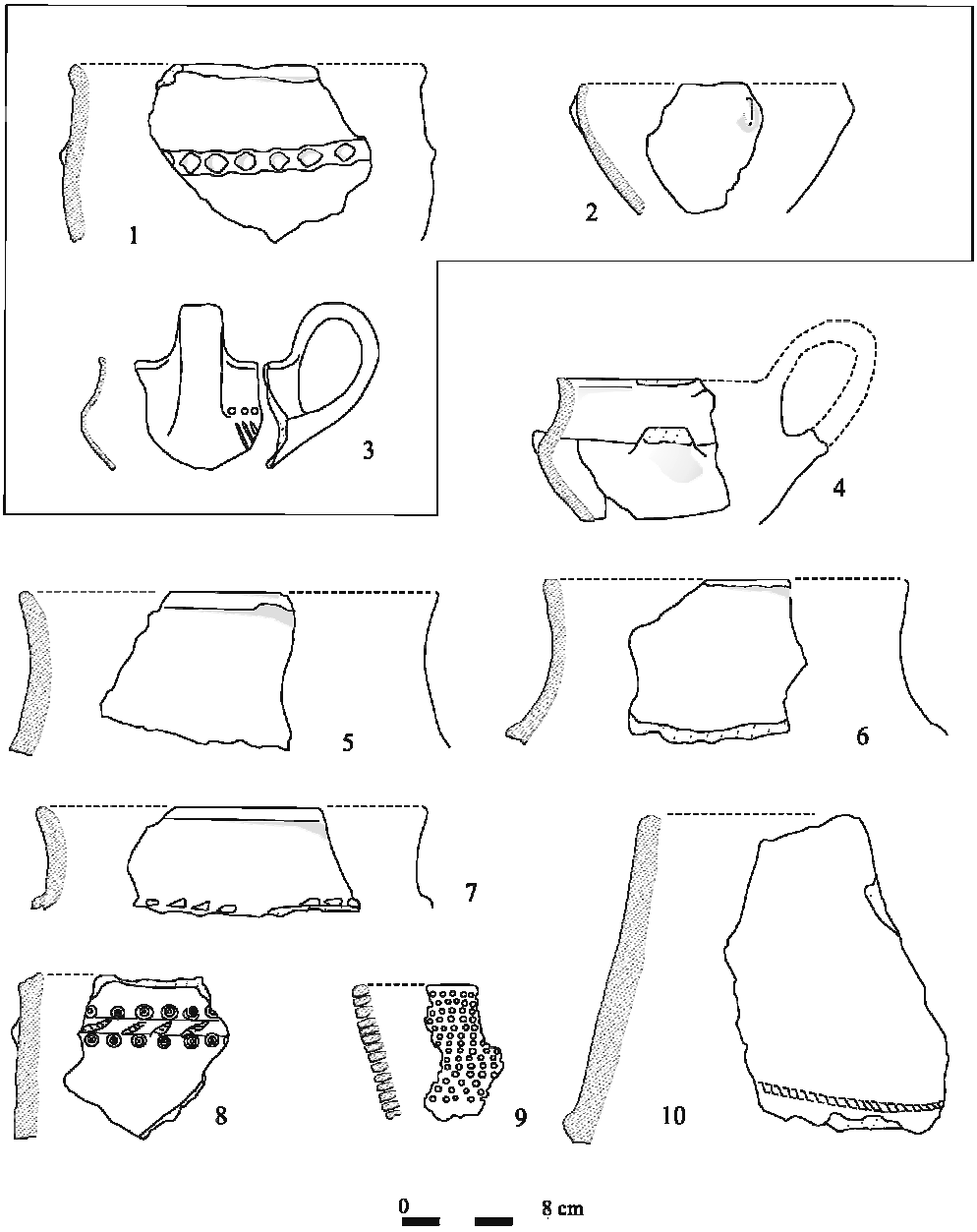

Fig. 4 - Sarichioi, „La Bursuci".
Céramique de type Babadag découverte dans la fosse no. 2 (1-3) et le niveau d'habitation (4-10).

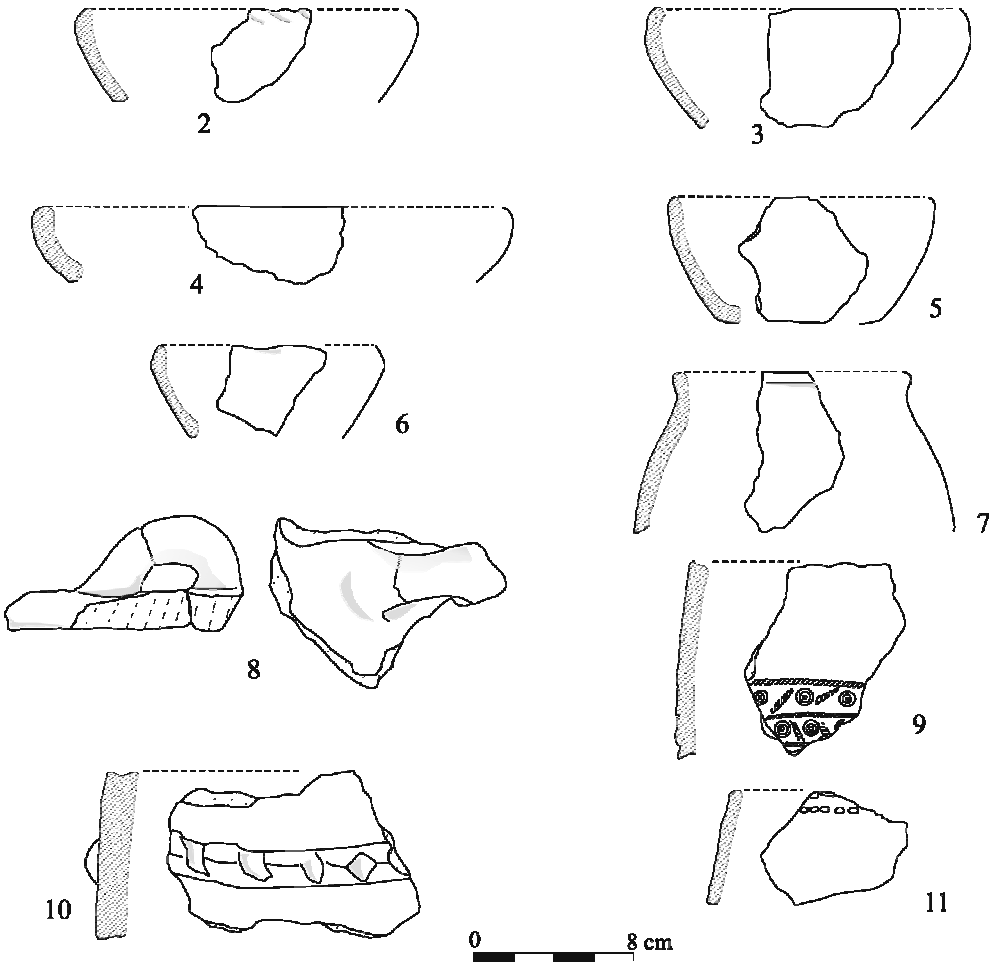

Fig. 5 - Sarichioi, „La Bursuci".
Céramique de type Babadag découverte dans la fosse no. 3.

DOUĂ COMPLEXE ARHEOLOGICE DIN EPOCA ARHAICĂ REDESCOPERITE LA HISTRIA

Catrinel DOMĂNEANȚU

Conducerea Şantierului arheologic Histria (com. Istria, jud. Constanța) a decis în anul 2000 deschiderea unui sector de cercetare în interiorul bazilicii civile, aflată vizavi de turnul G al fortificației romane târzii (Fig. 1).

Scopul noii investigații era identificarea unei eventuale incinte a acropolei arhaice.

De ce aici şi nu în altă parte? Pentru că informații orale mai vechi[1] (carnetele de săpătură ale soților Marcelle şi Scarlat Lambrino nu fuseseră încă găsite, eveniment ce s-a produs de-abia în anul 2003), confirmate, întrucâtva, de observații mai recente asupra urbanismului cetății romane, indicau prezența în această zonă a unui zid de mari dimensiuni, aparținând probabil unei fortificații[2].

Rezultatele cercetării nu sunt spectaculoase. În lipsa unor informații precise privind amplasamentul vechilor săpături, hazardul a făcut ca cele două sondaje, trasate de noi în navele de nord şi de sud ale bazilicii, să nimerească în săpături anterioare, efectuate de Lambrino[3], la nord şi Gr. Florescu, la sud. Cu toate acestea ele ne-au prilejuit obținerea a două câştiguri importante: certitudinea că presupusa incintă arhaică a acropolei, conform ministratigrafiei realizate, trebuie să se fi aflat undeva mai la vest de aria investigată şi redescoperirea a două complexe arhaice, scoase la iveală de Marcelle şi Scarlat Lambrino, dar rămase

---

[1] Gr. Florescu, *Histria* I, Bucureşti, 1954, p. 115, preia, din auzite, informația conform căreia în nava laterală stângă a bazilicii „la o adâncime de cca. 2 m, s-a dat de un zid mult mai vechi"; D. Adameşteanu, participant la săpăturile Lambrino efectuate la Histria înainte de al doilea război mondial, îşi amintea, în anul 1967, că ar fi văzut, în unul din sondajele din zonă, un zid aflat la mare adâncime asemănător unei incinte greceşti.

[2] Anişoara Sion, Al. Suceveanu, RMM-MIA, 43 (1974), 1, p. 5-15; Monica Mărgineanu Cârstoiu, *Plans de villes romaines en Mésie Inférieure*, Bauplanung und Bautheorie in der Antike (Diskussionen zur archäologischen Bauforschung, 4), Berlin, 1983, p. 297-314. Ei constată în această parte a cetății o schimbare bruscă de orientare a străzilor, care nu s-ar explica decât prin existența unui obstacol important.

[3] Folosirea numelui Lambrino fără inițiale nu este o ireverență. Ea se datorează faptului că nu ştim cu exactitate care dintre cei doi soți, Marcelle sau Scarlat, au efectuat cercetările de teren.

necunoscute în literatura de specialitate[4].

Ne vom opri în continuare asupra acestora din urmă[5]. Sondajul din nava de nord a bazilicii, practicat, în necunoştinţă de cauză, în pământul steril cu care Lambrino astupase săpătura în momentul încheierii cercetării, ne-a oferit surpriza descoperirii unei construcţii rectangulare, din care s-au păstrat doar trei ziduri din pietre de şist verde legate cu lut, aşezată direct pe stânca nativă, special amenajată (Fig. 2, 3). Ea fusese protejată, de cel care o găsise, cu un strat de pământ, suprapus de o platformă din pietre. Zidul de est, cel mai bine conservat, ajungând în unele locuri până la o înălţime de 1,12 m, intră sub fundaţia bazilicii (pentru a preveni o prăbuşire, descoperitorul său l-a dublat spre vest cu un zid sec, construit din pietre nefasonate). El este prevăzut cu un mic contrafort la care se adosează primele cinci asize ale peretelui de sud, pentru ca apoi să se ţeasă cu el (Fig. 4).

Această observaţie ne permite să formulăm ipoteza existenţei a două faze constructive.

Zidurile de sud şi vest, ţesute între ele în unghi drept, sunt mult mai precar păstrate. Ele nu au decât primele asize şi doar laturile interioare intacte, cele exterioare fiind actualmente distruse (Fig. 5).

Din păcate, lipseşte chiar şi cel mai firav indiciu care să ne sugereze funcţionalitatea acestei construcţii. Toate materialele arheologice ce s-au găsit în zonă au fost adunate de către Lambrino cu o meticulozitate demnă de toată admiraţia. În schimb, încadrarea ei cronologică, e drept, nu foarte precisă, se poate face ţinând cont de două elemente: zidul său de vest suprapune un puţ săpat în stâncă, ce conţinea ceramică de la sfârşitul sec. VII a. Chr., iar în stratul subţire de lut, interpus între zidul de est şi fundaţia bazilicii s-a descoperit un fund de amforă, tipul protothasian la Zeest, datat între sfârşitul sec. VI a. Chr. şi prima treime a sec. V a. Chr. (Fig. 6)[6].

Observaţiile noastre au fost confirmate prin găsirea în anul 2003 a unora din carnetele de săpătură ale soţilor Lambrino[7].

În albumul de schiţe nr. 4, la paginile 18, 31 şi 32 din 2 octombrie 1938 şi 4 octombrie 1940, sunt desenate planul bazilicii (Fig. 7), amplasamentul şi planul construcţiei din nava de nord (Fig. 8), o secţiune F-F, orientată N-S, care intersectează zidul B şi puţul pe care îl suprapune şi un plan al acestui puţ după ce zidul a fost demontat parţial (Fig. 9). Schiţele nu sunt făcute conform unei scări metrice, dar avem tot timpul indicate coordonatele în metri şi centimetri.

Puţul, săpat în stâncă, are pereţii verticali şi o formă cvasicirculară,

[4] Credem că nu este cazul să mai revenim aici asupra sfârşitului tragic al celor doi oameni de ştiinţă, ce nu au mai reuşit să-şi vadă publicate rezultatele muncii lor. Vezi P. Alexandrescu în Sabrina Buzzi *et alii (éds.), Zona archaeologica. Festschrift für Hans Peter Isler zum 60. Geburtstag*, Bonn, 2001, p. 1-3; idem, Pontica, 37-38 (2004-2005), p. 131-133; Al Avram, Dacia, N.S., 46-47 (2002-2003), p. 185-188.

[5] Ele au făcut deja obiectul unei prezentări succinte în Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002, Bucureşti, 2003, p. 165-166, şi a unora mai detaliate în cadrul a două comunicări susţinute de noi la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti (2002) şi la Ministerul Culturii şi Cultelor (2004), cu ocazia sărbătoririi a 90 de ani de cercetări la Histria.

[6] R.M. Cook, P. Dupont, *East Greek Pottery*, London-New York, 1998, fig. 23.11, g.

[7] Al. Avram, *op. cit*.

dimensiunile actuale fiind de 1,50 m/1,30 m (Fig. 10, 11). El a fost golit de Lambrino până la –1,45 m şi apoi reastupat cu pietre mari de şist verde. Nu avem nici o informaţie privitoare la materialul găsit. Noi am continuat însă cercetarea în profunzime, stabilind că avea o adâncime reală de 2,80-2,90 m.

Conţinutul său, unitar din punct de vedere cronologic, este alcătuit aproape în totalitate din fragmente ceramice grupate în partea inferioară.

Iată descrierea principalelor piese descoperite:

- pandantiv din aur, lucrat în tehnica poansonării, parte componentă a unui colier (Pl. I, 1). Diam. 1,8 cm; greutate 0,9243 g;

- amforă spartă, dar completă (Pl. I, 2). Î. 54 cm; diam. gurii 14,6 cm; diam. max. 38 cm; diam. fundului 8 cm. Pastă cărămiziu deschis, cu mica.

Tipul milesian timpuriu. Aceluiaşi tip îi aparţin şi un fragment de buză şi un picior de amforă (Pl. I 3, 4).

V.V. Ruban, SA (1991), 2, fig. 1, 1, 13 şi fig. 8; R.M. Cook, P. Dupont, *op. cit.*, fig. 23.7, a, b şi 23.8, a.

A doua jumătate a sec. VII a. Chr.-sfârşitul sec. VII a. Chr.

- oenochoe fragmentară (Pl. II, 1). Î. păstrată 15,5 cm; diam. piciorului 8,8 cm. Pastă fină, roşcată. Angobă gălbuie. Decor în benzi, cu firnis roşu.

Categoria ceramicii greco-orientale de uz curent.

Marcelle Lambrino, *Les vases archaïques d' Histria*, Bucureşti, 1938, fig. 107, 108; Suzana Dimitriu, *Histria* II, Bucureşti, 1966, cat. 594, pl. 32; P. Alexandrescu, *Histria* IV, Bucureşti, 1978, cat. 644, pl. 68.

Sfârşitul sec. VII a. Chr.

- oenochoe fragmentară (Pl. II, 2). Î. păstrată 8 cm; diam. fundului 13,4 cm.

Aceeaşi categorie ceramică ca piesa precedentă, aceleaşi referinţe.

- oenochoe fragmentară (Pl. II, 3). Pastă cărămizie, cu mica. Angobă alb-gălbuie, decor roşu trecând în brun.

Stilul Middle II Wild Goat, sud ionian.

R.M. Cook, P. Dupont, *op. cit.*, p. 41-42, fig. 8.10.

Cca. 600 a. Chr.

- oenochoe fragmentară (Pl. III, 1). Pastă bej cu concreţiuni calcaroase. Angobă alb-gălbuie, mată. Decor brun.

Stilul Middle II Wild Goat, sud ionian.

Ibidem, p. 39-40, fig.8.7.

Cca. 625-615 a. Chr.

- olpe fragmentară (Pl. III, 2). Î. păstrată 1,7 cm; diam buzei 5,4 cm. Pastă roz-gălbuie cu mica. Decor roşu trecut parţial în brun. Bandă pe marginea buzei în interior şi sub buză în exterior.

Categoria ceramicii greco-orientale de uz curent.

Marcelle Lambrino, *op. cit.*, fig.116; Suzana Dimitriu, *op. cit.*, cat. 619, pl. 34.

Sfârşitul sec. VII a. Chr.-prima jumătate a sec VI a. Chr.

- olpe fragmentară (Pl. III, 3). Î. păstrată 3 cm; diam. buzei 6 cm.

Aceeaşi categorie ceramică ca piesa precedentă. Aceleaşi referinţe.

-bol fragmentar (Pl. III, 4). Î. păstrată 4,1 cm; diam. fundului 4 cm. Pastă roz-brun deschis cu textură fină. Suprafaţa lustruită. Exteriorul este decorat cu grupuri de filete circulare. În interior benzi policrome în jurul unui medalion central decorat cu rozetă din cinci petale.

Suzana Dimitriu, *op. cit.*, cat. 148, pl. 10; P. Alexandrescu, *op. cit.*, cat. 222-223, pl. 21.

Sfârşitul sec. VII a. Chr.

- bol fragmentar (Pl. III, 5). Pastă bej cu concreţiuni calcaroase. Suprafaţa lustruită. Exteriorul decorat cu grupuri de trei filete circulare. În interior firnis brun închis, filet circular alb.

Aceleaşi referinţe ca la piesa precedentă.

Sfârşitul sec. VII a. Chr.

- bol fragmentar (Pl. III, 6). Pastă cărămiziu deschis cu concreţiuni calcaroase. Suprafaţa lustruită. Exteriorul decorat cu rozetă din puncte şi grupuri de filete circulare. Interiorul este acoperit cu firnis negru cu reflexe metalice şi benzi policrome (roşu-alb-roşu).

Marcelle Lambrino, *op. cit.*, fig. 21; P.Alexandrescu, *op. cit.*, cat. 209.

Sfârşitul sec. VII a. Chr.

- cupă fragmentară (Pl. III, 7). Diam. buzei 16 cm. Pastă fină, roşie-cărămizie. Firnis negru cu reflexe metalice. Buza rezervată, decorată cu filete circulare.

Suzana Dimitiu, *op. cit.*, cat. 281, pl. 16, 64; P. Alexandrescu, *op. cit.*, cat. 769, fig. 31.

Cupă tip A 2 Villard-Vallet.

Ultimul sfert al sec. VII a. Chr.

- picior cupă (Pl. III, 8). Diam. piciorului 6,4 cm. Pastă roşie cărămizie fină. Firnis negru cu reflexe metalice. Fund rezervat.

R.M. Cook, P. Dupont, *op. cit.*, fig.18.1, c.

Cupă tip A 2, Villard-Vallet.

Ultimul sfert al sec. VII a. Chr.

- cupă fragmentară cu profil complet (Pl. IV, 1). Î. 5,8 cm; diam. buzei 13,5 cm; diam. piciorului 6,4 cm. Pastă bej, fină. Firnis negru cu reflexe metalice. Partea inferioară a pansei şi fundul rezervate. Filete circulare în exterior şi linii purpurii fine în interior.

Ibidem, fig. 18.1, b şi p. 131.

Cupă tip B 1, Villard-Vallet.

Ultimul sfert al sec. VII a. Chr.

- picior fragmentar cupă (Pl. IV, 2). Diam. piciorului 6,8 cm. Pastă cărămizie cu concreţiuni calcaroase. Firnis negru. Fund rezervat în exterior, cu două cercuri din firnis. În interior trei benzi concentrice purpurii.

Ibidem.

Cupă tip B 1 Villard-Vallet.

Ultimul sfert al sec. VII a. Chr.

- cupă fragmentară (Pl. IV, 3). Diam. buzei 17 cm. Pastă bej, fină. Firnis negru cu reflexe metalice. Pansă rezervată. Filete circulare pe umăr în exterior şi în interior pe buza vasului.

Suzana Dimitriu, *op. cit.*, cat. 290, pl. 17, 64.

Cupă tip B 2 Villard-Vallet.

Ultimul sfert al sec. VII a. Chr.

- strachină fragmentară grec-orientală, cu profil complet (Pl. IV, 4). Î. 7,4 cm; diam. buzei 21,6 cm; diam. piciorului 7,7 cm. Pastă bej, cu mica. Angobă puţin mai închisă la culoare. Decorul este reprezentat de benzi circulare din firnis roşu.

Două găuri de suspensie.

Marcelle Lambrino, *op. cit.,* fig.159, 1 şi cat. 25, p. 200; Suzana Dimitriu, *op. cit.,* cat. 665, pl. 51.

Sfârşitul sec. VII a. Chr.

După cum se poate observa, ceramica este foarte unitară, concentrându-se în ultimul sfert al sec. VII a. Chr.

Acest *bothros*, asemănător din punct de vedere constructiv cu cele descoperite în zona sacră A (lângă templul lui Zeus)[8] şi în presupusa zona sacră B (localizată ipotetic sub bazilica din nord-estul cetății romane târzii)[9], a aparținut cu siguranță ariei sacre a unei divinități, pe care nu o putem identifica. După cum o dovedesc depunerile din interiorul său, el este cel mai vechi, din cele descoperite până în prezent la Histria.

Aventura cercetării noastre în vechea săpătură Lambrino nu se opreşte aici. Încercând să verificăm dacă construcția ce suprapunea *bothros*-ul se continuă spre sud, am riscat un mic sondaj sub fundația de est a baziliciii. Cu această ocazie am descoperit gura unui al doilea posibil puț sacru, săpat în stâncă şi sigilat cu sfărâmături de pietre. Nu i-am putut stabili dimensiunile, întrucât el se află sub zidurile de est şi sud ale navei de nord a bazilicii. Acesta este şi motivul pentru care nu va putea fi niciodată golit. *

Înainte de a încheia, ni se pare necesar să prezentăm câteva opinii legate de ipotezele recent formulate de P. Alexandrescu, apropo de locul de descoperire a *kouros*-ului arhaic de la Histria[10].

Pornind de la aceleaşi informații ca şi noi, carnetul nr. 4 de schițe Lambrino, p. 31, 32, autorul ajunge la concluzia că *bothros*-ul, la care ne-am referit pe larg în paginile precedente, se afla în zona sacră A, undeva între templul lui Zeus şi templu A'. Credem că este suficient să comparăm planurile din carnetul Lambrino cu cele ale noastre, care înregistrează situația din teren, pentru a stabili cu exactitate locația sa (Fig. 2, 8, 9).

Eroarea pare să se fi datorat următoarelor cauze:

1. Mențiunea, făcută de Lambrino pe schița sumară a bazilicii „basilique à Apollon archaïque" (Fig. 8), coroborată cu adnotarea scrisă probabil mult mai târziu de Marcelle Lambrino „J'ai tiré d'içi l'Apollon archaïque. Le no. 33, Apollon archaïque. On le retrouvera dans la copie de cet album" (Fig. 12), greşit plasată de P. Alexandrescu „în partea de sus a foii 34"[11]. În fapt, cum lesne se poate observa, ea se afla pe versoul paginii 32, fiind fotocopiată împreună cu p. 34, deoarece p. 33 lipseşte[12]. Asemenea adnotări pe versoul paginilor cu schițe apar destul de curent în caietele Lambrino.

Din păcate, nu ştim cum arăta acest „Apollon archaïque" şi nici locul exact

---

[8] Gabriella Bordenache, Victoria Eftimie, Suzana Dimitriu, Materiale 9 (1970), p. 184-185; P. Alexandrescu, *Histria* VII, Bucureşti, 2005, p. 208-209.

[9] Informație M.V. Angelescu.

[*] Ilustrația a fost realizată de Cornelia Lungu şi Iuliana Barnea.

[10] P. Alexandrescu, Pontica, 33-34 (2004-2005), p. 131-140; Idem, *Histria* VII, p. 66, 85-86, 211.

[11] Idem, Pontica 33-34 (2004-2005), p. 135, fig. 4.

[12] La Institutul de Arheologie din Bucureşti, se găsesc doar fotocopiile „carnetelor Lambrino"; Al Avram, *op. cit*., p.188.

unde a fost găsit în interiorul bazilicii. El putea fi întruchipat de *kouros*-ul bine cunoscut[13] sau de orice altă reprezentare a lui Apollo şi ar fi putut fi descoperit oriunde în bazilică, în *bothros* sau, de ce nu, refolosit ca piatră de construcție.

2. Supoziția că Lambrino ar fi confundat o *domus* (aşa-numita „casă constantiniană", aflată în zona sacră A) cu o bazilică, datorită descoperirii mai multor fusuri de coloane în clădirea desenată la p. 34 din albumul de schițe nr. 4 (Fig13.14)[14].

Am ținut să facem aceste precizări pentru a nu lăsa să circule în literatura de specialitate o ipoteză contrazisă de realitatea arheologică.

Fig. 1 - Planul cetății Histria din epoca romană târzie

[13] Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, Bucarest, 1969, cat. 1, tav. I; Maria Alexandrescu Vianu, *Histria* IX, Bucureşti, 2000, cat. 1, pl. 1.

[14] P. Alexandrescu, *op. cit*., *loc. cit*. Compararea acestei schițe cu releveul zonei sacre, realizat la sfârşitul campaniei din anul 1950 (*ibidem*, fig. 5), ni se pare forțată. În ciuda eforturilor făcute nu am găsit nicio similitudine între cele două planuri (atenție la punctele cardinale!). Pentru conformitate, vă prezentăm, față în față, schița Lambrino şi planul „casei constantiniene" publicat de P. Alexandrescu în *Histria* VII, p. 60, fig. 4.2.

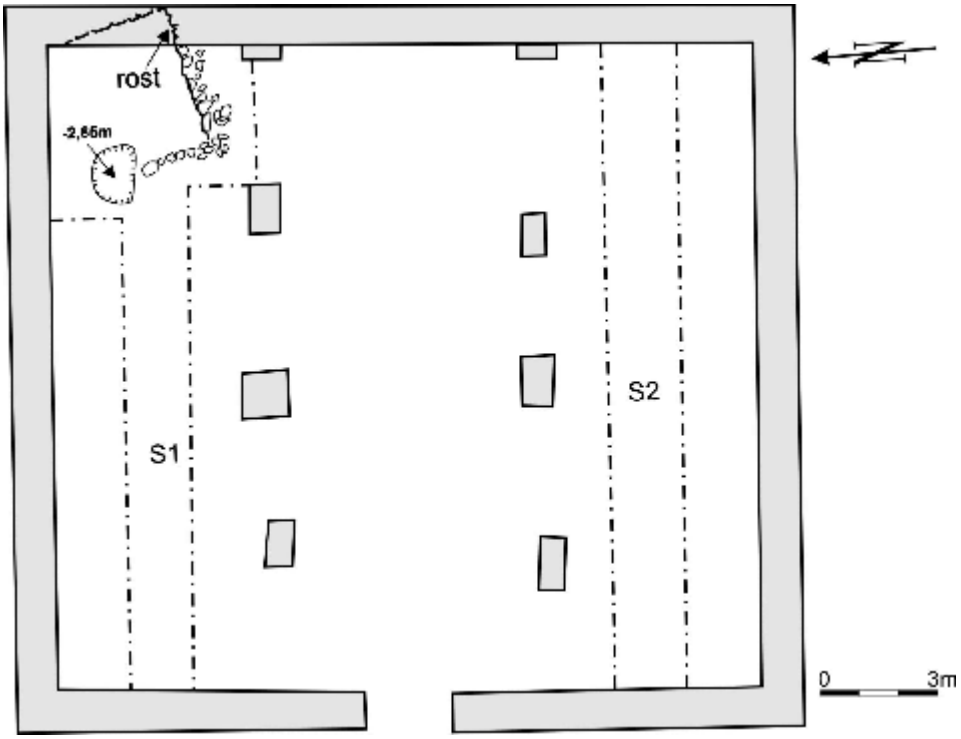

Fig. 2 - Sondajele din interiorul bazilicii (2000-2002).
Planul construcției arhaice şi al *bothros*-ului din nava de nord.

Fig.3 - Constucția din nava de nord şi *bothros*-ul înainte de a fi golit

Fig. 4 - Rost

Fig. 5 - Zidurile de sud şi vest ale construcției

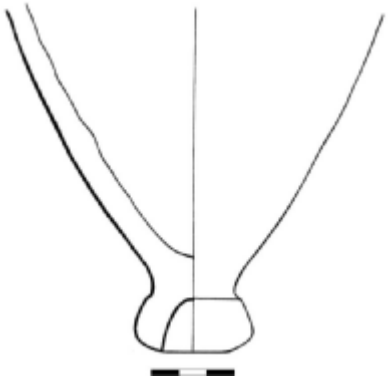

Fig. 6 - Picior de amforă protothasiană, tip Zeest

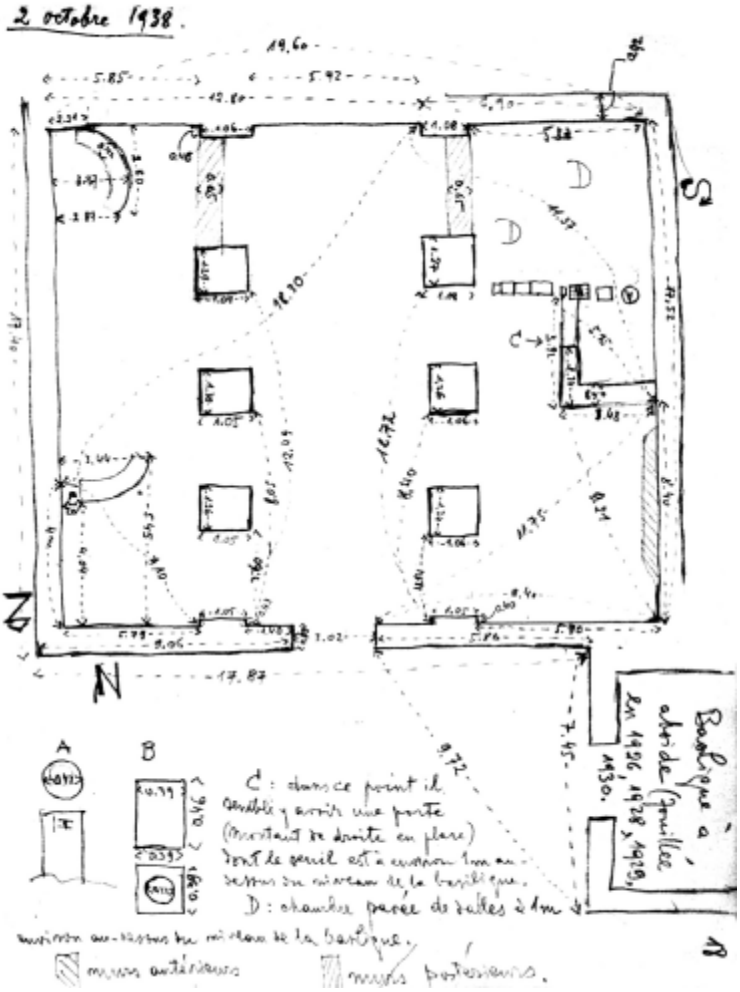

Fig. 7 - Bazilica, 1938, schiță Lambrino, p. 18

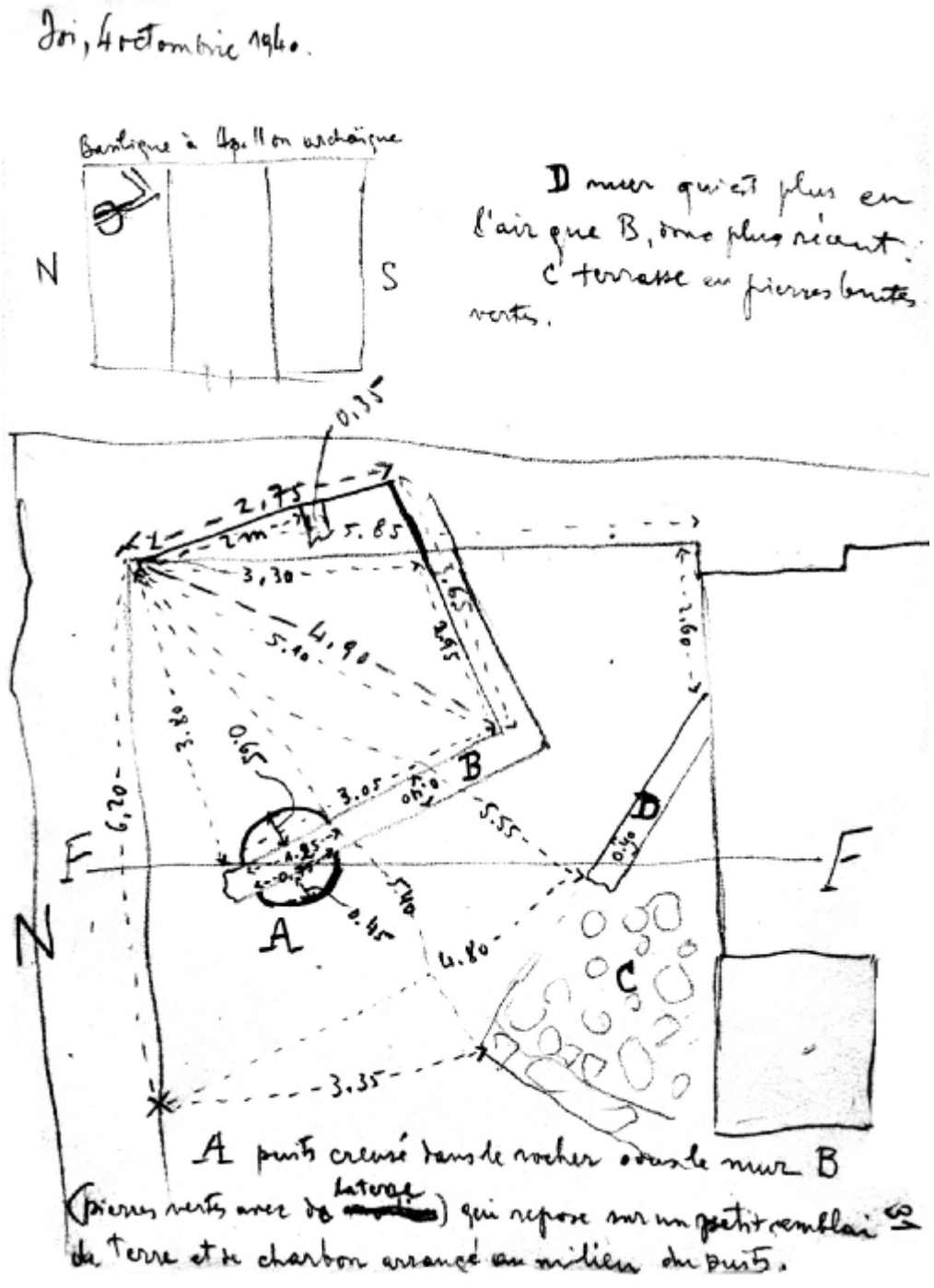

Fig. 8 - Planul construcției arhaice, 1940, schiță Lambrino, p. 31

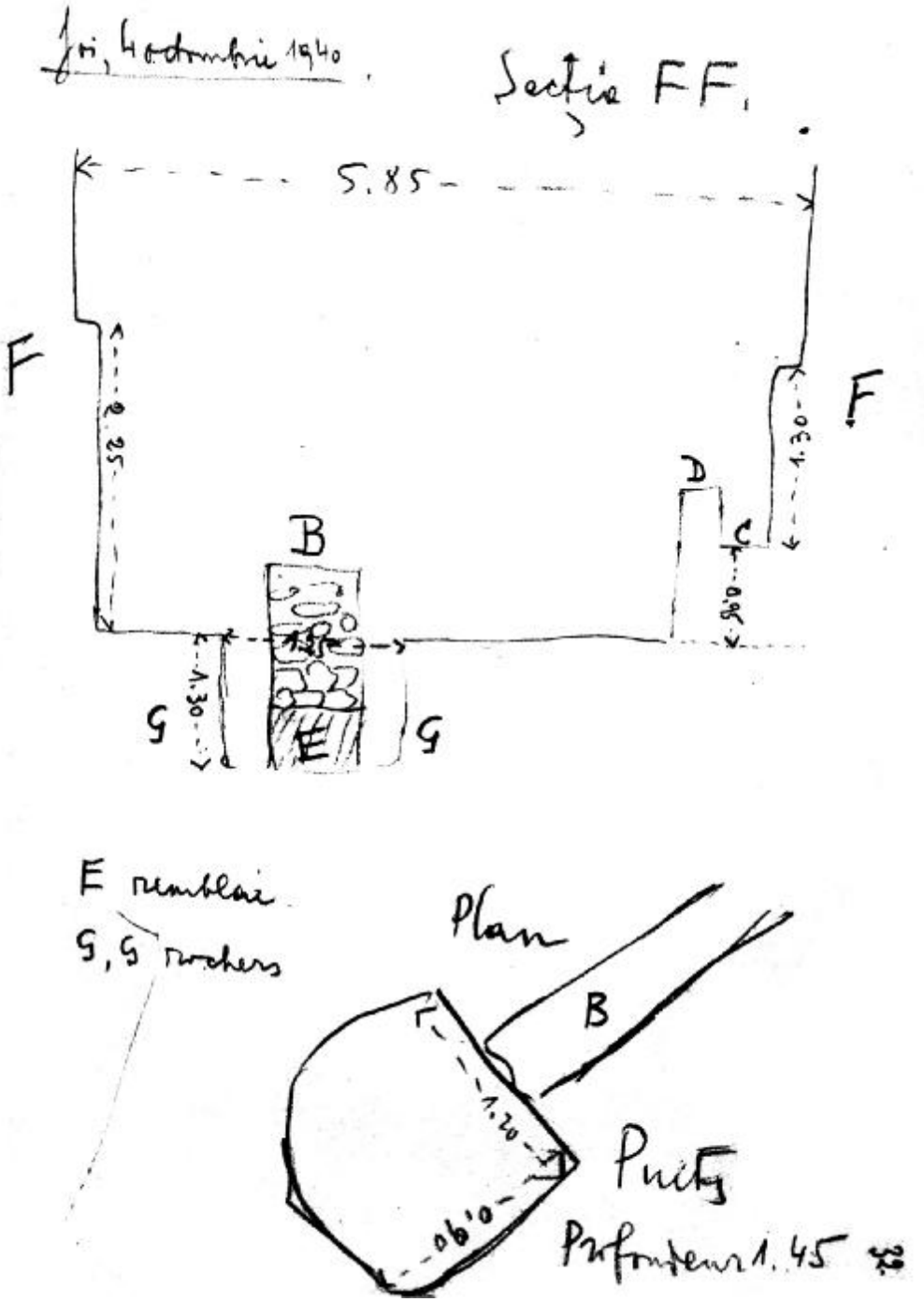

Fig. 9 - Secțiune prin construcție şi *bothros* şi planul acestuia, 1940, schiță Lambrino, p. 32.

Fig. 10 - ***Bothros***

Fig. 11 - ***Bothros***

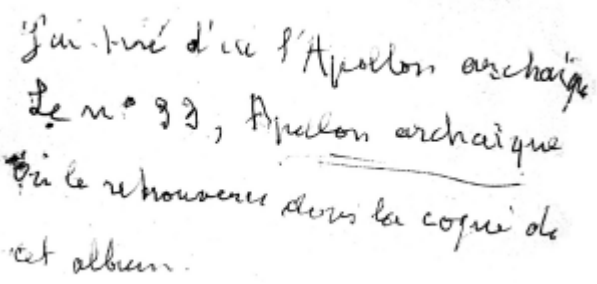

Fig. 12 - Adnotarea făcută de Marcelle Lambrino pe versoul p. 32

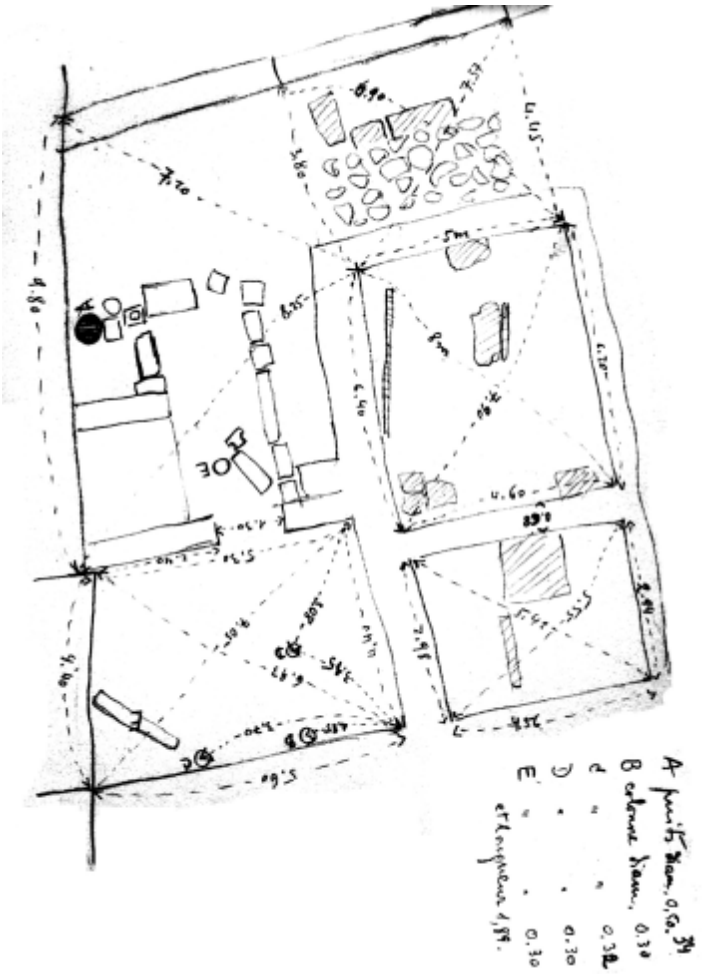

Fig. 13 - Schiță Lambrino, p. 34

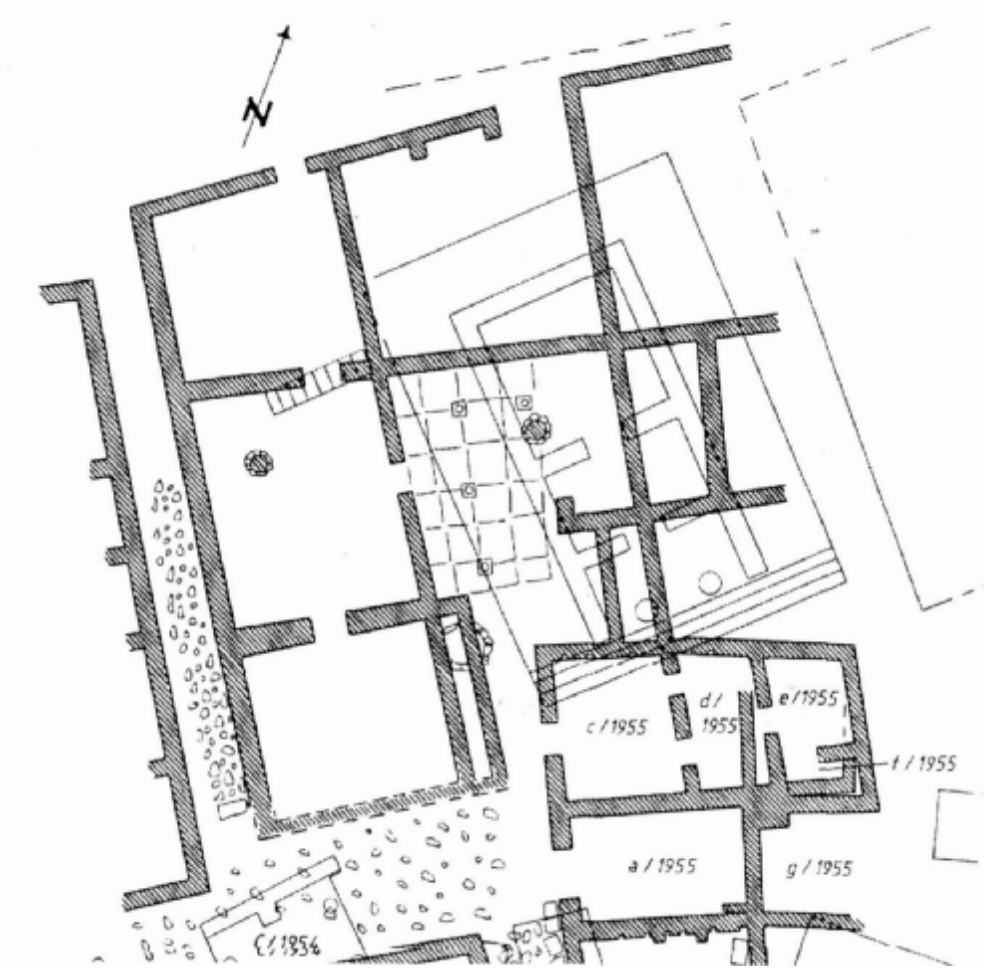
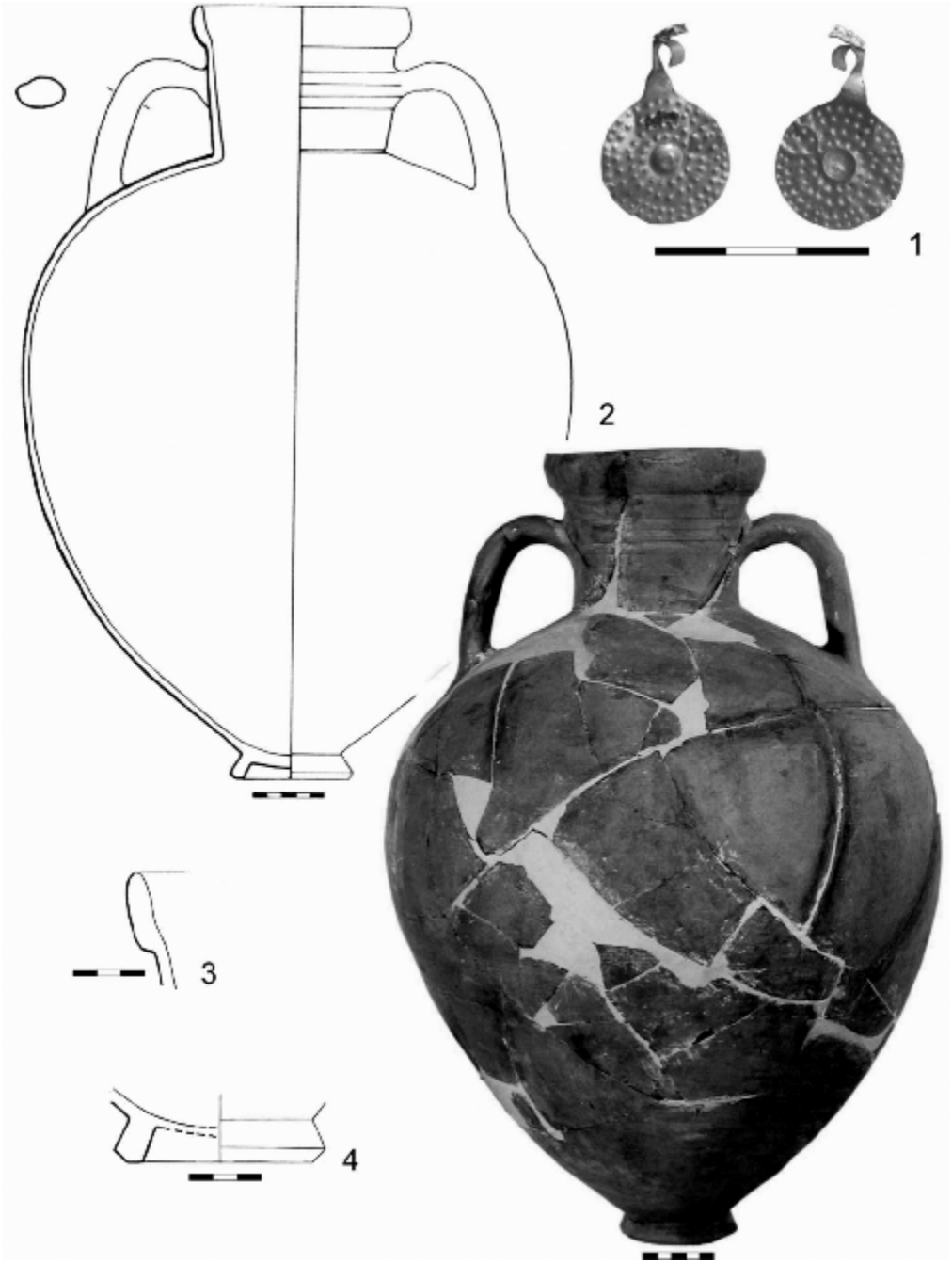
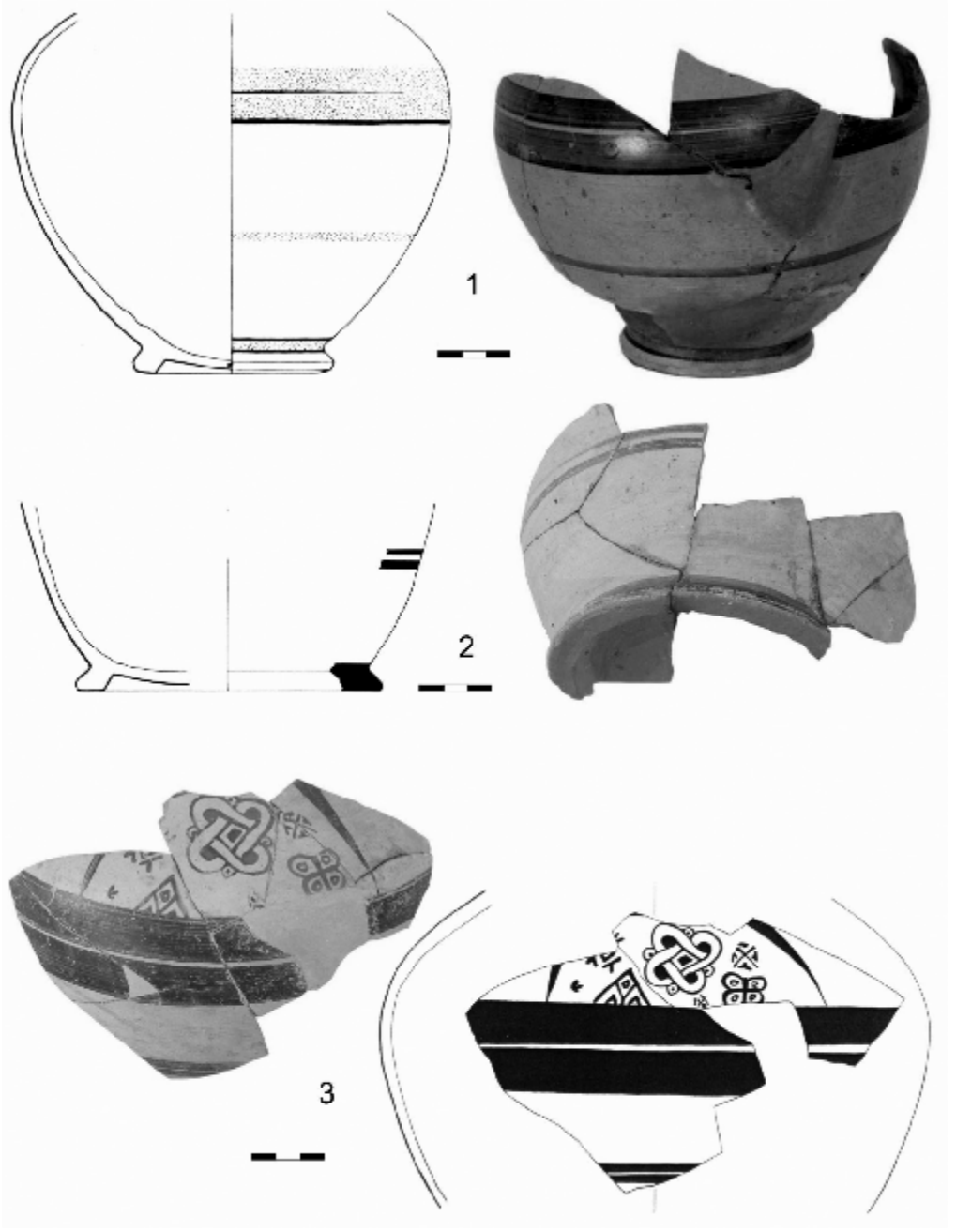

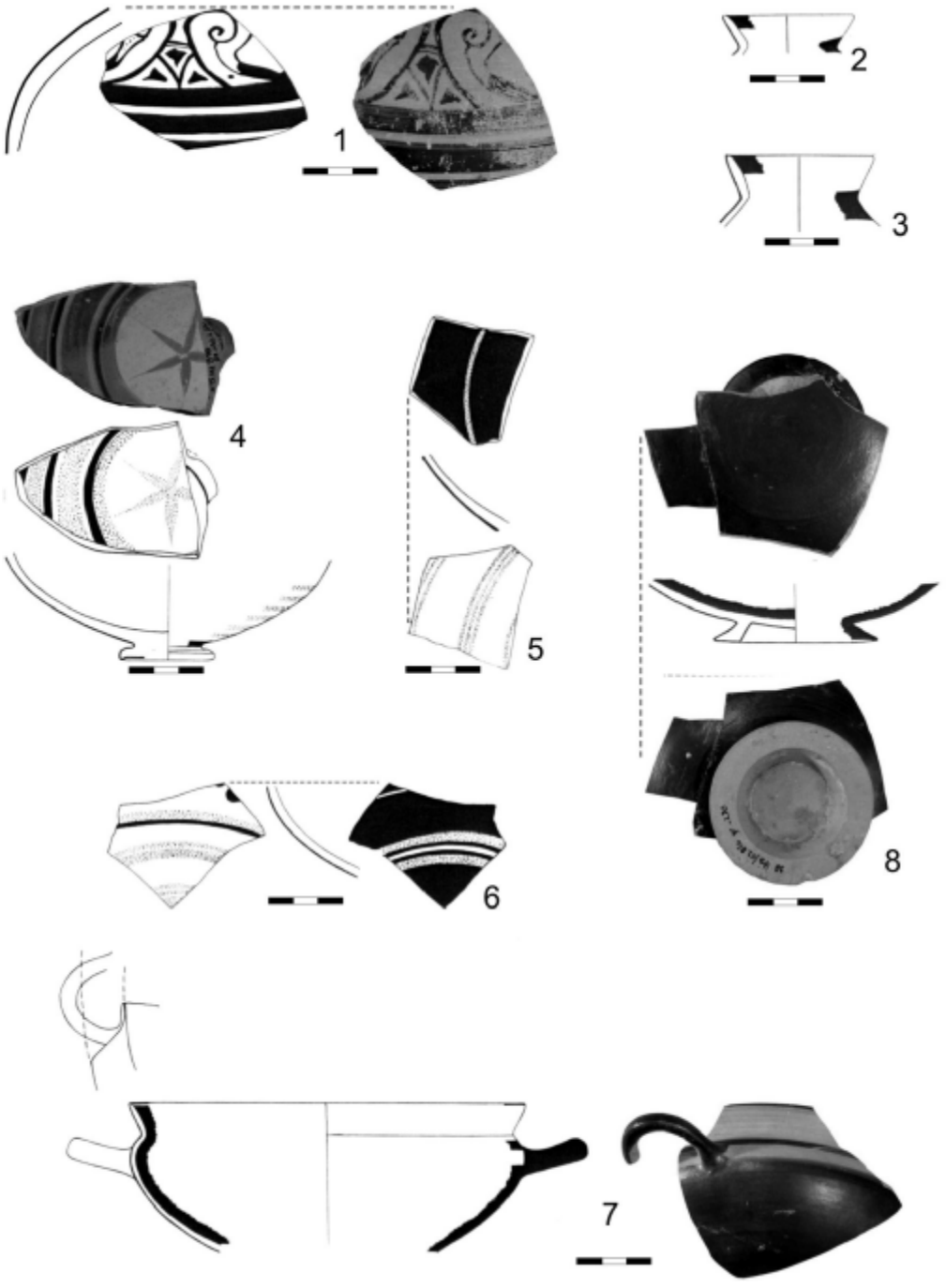
Fig. 14 - Planul "casei constantiniene", Histria VII, fig. 4.2

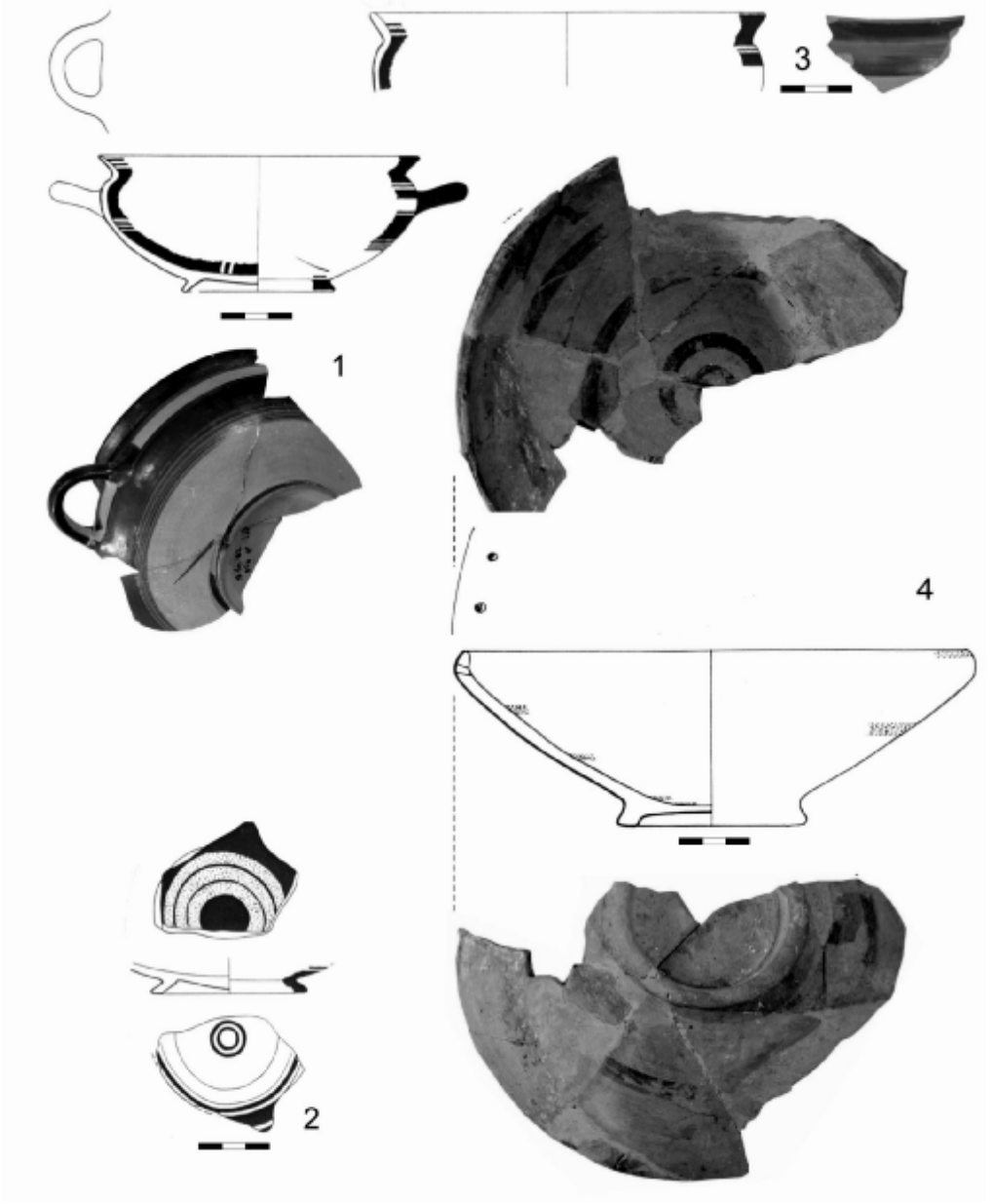
Pl. I - Materiale arheologice descoperite în *bothros*

Pl. II - Materiale arheologice descoperite în *bothros*

Pl. III - Materiale arheologice descoperite în *bothros*

Pl. IV - Materiale arheologice descoperite în *bothros*

TWO ARCHAEOLOGICAL FEATURES FROM THE ARCHAIC PERIOD REDISCOVERED IN HISTRIA

Abstract

This article contains the results of the researches made in the North nave of the civil basilica located across the Tour G of the late Roman fortification. The excavation made here led to rediscovering an archaic construction dated between the beginning of the 6th century B.C. and the first third of the 5th century, situated above the *bothros* carved in stone (dimensions: 1.50m/1.30m width, 2.80m-2.90m depth). Both sites were researched in 1940 by the Lambrino spouses. Fortunately, for us, they did not empty the sacred fountain, which allowed us to discover the votive deposit dated at the end of the 7th century, the oldest found in Histria so far.

The article ends in our opinions on an article published by Petre Alexandrescu in *Pontica,* 33-34, 2004-2005, pages 131-140, who places these discoveries in the A sacred area. The comment is intended to prevent a false interpretation opposed to the archaeological reality from circulating in the specialized literature.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig.1. The general plan of Histria from the Late Roman Epoch.

Fig.2. The trenches from the inside of the basilica (2000-2002). The plan of the archaic construction and the plan of the bothros from the northern nave.

Fig.3. The construction from the northern nave. and the bothros before its emptying.

Fig.4. Joint.

Fig.5. The Southern and the Western walls.

Fig.6. Foot of a protothasian amphora, type Zeest.

Fig.7. Basilica, 1938, Lambrino's draft, p. 18.

Fig.8. The plan of the archaic construction, 1940, Lambrino's draft, p. 31.

Fig.9. The section through construction and through bothros and its plan, 1940, Lambrino's draft, p. 32.

Fig.10. Bothros.

Fig.11. Bothros.

Fig.12. The annotation written by Marcelle Lambrino on the reverse of page no. 32.

Fig.13. Lambrino's draft, p. 34.

Fig.14. The plan of the "Constantinian house", *Histria* VII, fig. 4.2.

Pl. I-IV. Archaeological materials discovered in the bothros.

LES FOUILLES FRANCO-BULGARES DE LA NÉCROPOLE CLASSIQUE ET HELLÉNISTIQUE D'APOLLONIA DU PONT (2002-2004) : RÉSULTATS PRÉLIMINAIRES

K. PANAYOTOVA,
A. RIAPOV, A. BARALIS

Etape indispensable sur les routes maritimes reliant les colonies de l'ouest et du nord du Pont-Euxin, Apollonia fut fondée à la fin du VIIe siècle av. J.C. par des colons milésiens. Bien que les sources écrites nous aient transmis peu d'éléments sur son histoire, un passage d'Aristote[1] nous indique qu'une seconde vague importante de colonisation a dû avoir lieu au plus tard au IVe siècle av. J.C. Apollonia était durant ce même siècle la cité la plus active de point de vue commercial parmi tous les établissements grecs situés le long de la côte actuelle de la Bulgarie, ce qu'illustre le vaste réseau de distribution de ses monnaies en argent qui ont parfois pénétré très loin à l'intérieur de la Thrace. L'importance toutefois de la ville décline au cours de l'époque hellénistique et romaine, au profit de sa rivale Messambria, puis plus tard de sa propre *apoikia* – Anchialos - devenue au début de l'époque impériale le centre politique et économique de la région.

Le site de l'agglomération antique, que recouvre la ville moderne de Sozopol, est situé à 30 km au sud de Bourgas. Il occupe un long promontoire rocheux, orienté nord/nord-est, relié aux collines qui le dominent par un étroit isthme sableux sur lequel s'étend aujourd'hui le Jardin Maritime (fig. 1). Deux îles (Sveti Kirik et Sveti Ivan) prolongent géologiquement cette péninsule et font face à la ville actuelle. Plus au sud se développe un espace littoral composé d'une alternance de péninsules rocheuses (Harmanité, Boudjaka, Sveta Agalina) qui encadrent un littoral sableux, souvent dunaire. La ville y a dispersé durant l'Antiquité ses différentes nécropoles, la plus proche étant paradoxalement la plus récente, datée de la période hellénistique tardive (deuxième moitié du IIIe-IIe s. av. J.C.) et de l'époque romaine, située sur l'isthme sableux lui-même. La nécropole de la fin de la période archaïque se trouvait selon toute vraisemblance plus au sud, sur une élévation rocheuse où se sont développés les quartiers modernes de

[1] Cf. *Politique*, V, 3, 13.

Sozopol, tout comme la nécropole de l'époque classique et du début de l'époque hellénistique qui s'y superpose et s'étend par la suite en direction du sud le long de la plage de Kalfata et plus loin, jusqu'à la baie de Kavatzité. Cet ensemble, qui constitue le territoire immédiat de l'agglomération antique, est entouré d'une barrière de collines (Saint-Elie, Sainte-Marina etc.), sur laquelle est disposée une série de tumuli formant des groupes bien distincts.

Apollonia peut se vanter à juste titre d'avoir été la première parmi les colonies grecques du littoral occidental de la Mer Noire à faire l'objet de fouilles archéologiques systématiques et cela dès 1885. Les recherches effectuées, bien que relativement nombreuses, n'ont que rarement dépassé le stade amateur et se sont concentrées de façon privilégiée sur les nécropoles, l'accès à la ville antique étant interdit par la présence de l'agglomération ottomane et moderne sur ses vestiges. Les publications scientifiques s'avèrent donc très rares, à un niveau de précision qui les rend le plus souvent difficiles à exploiter[2]. Parmi les recherches plus anciennes, les campagnes de fouilles menées par l'Institut d'archéologie de Sofia sur les nécropoles de Kalfata et Morskata gradina (Jardin Maritime) en 1946-1949 méritent sans conteste le plus grand intérêt. Elles ont concerné plus de 900 sépultures et ont abouti à la publication de deux ouvrages monographiques qui font état de l'ensemble du matériel découvert et contiennent en outre d'importantes remarques sur les séquences stratigraphiques et chronologiques, les types de tombes et les rites effectués[3]. Les deux publications qui en résultent demeurent aujourd'hui encore nos principales références bibliographiques et constituent une base d'étude très utile concernant les nécropoles d'Apollonia. Toutefois, malgré des résultats très prometteurs, ces travaux sont restés sans lendemain, victimes probablement de leur ambition et du contexte politique changeant.

Les années 1990 ont marqué un nouveau tournant dans les recherches sur les nécropoles de l'antique Apollonia. Dès 1993, des équipes de l'Institut d'archéologie de Sofia et du Musée national d'histoire, sous la direction de K. Panayotova, ont repris les fouilles régulières de la nécropole classique et hellénistique à Kalfata, dans un secteur situé à quelques centaines de mètres au

[2] Pour les fouilles les plus anciennes, réalisées durant la période 1885-1905 par les consuls Goffas, Degrand et Chakhovskoy, se reporter au rapport de G.Seure publié en 1921 dans la *RA* (Seure 1921), de même qu'à l'article de J. Frel consacré au matériel conservé au Musée du Louvre (Frel 1960). Ces travaux ont concerné un nombre important de tumuli datant pour l'essentiel de la deuxième moitié du IVe et de la première moitié du IIIe s. av. J.C., localisés dans la région du cap Kolokita et sur les crêtes entourant la ville. Par ailleurs, les fouilles réalisées par le consul français Degrand sur l'île Sveti Kirik, à proximité immédiate de la ville antique, ont livré un matériel intéressant de l'époque archaïque et des périodes suivantes sur lequel les interprétations divergent, hésitant à définir une zone funéraire ou sacrée. On mentionnera également la découverte en 1927, lors du dragage du port de Sozopol, d'un lot important de céramique d'époque archaïque, classique et hellénistique qui a été partiellement publié (cf. Galabov 1952 et 1965). Son contexte d'origine reste sujet à hypothèses, tout comme celui des trouvailles de l'île Sveti Kirik, mais les nombreux parallèles avec le matériel provenant des fouilles postérieures à Kalfata plaident en faveur d'une utilisation proprement funéraire de cet espace durant le Ier millénaire av. J.C. Voir à ce sujet Panayotova 1994.

[3] Cf. Venedikov *et alii* 1948 et 1963.

sud de la zone explorée en 1946-1949. Les résultats obtenus durant la période 1993-1998 ont fait l'objet de deux publications préliminaires couvrant quelques 182 sépultures, un nombre important de dépôts à caractère rituel (dépositions de vases, foyers) et un alignement particulièrement intéressant d'enclos funéraires, constitué de plusieurs murs dont l'élévation est formée par deux ou trois gradins en blocs taillés, qui semblent s'organiser le long d'une ancienne voie de circulation[4]. Plus récemment, les fouilles de sauvetage menées par K. Panayotova et D. Nedev en 2004-2005 sur le plateau situé au sud de Kalfata et dans la partie occidentale de la péninsule de Boudjaka, à proximité de la voie rapide Bourgas-Tzarevo, ont permis de compléter ces observations[5]. Rendues nécessaires par l'importante activité de construction d'hôtels et de villages de vacances dans ce secteur, les dernières campagnes de fouilles ont permis la découverte de plusieurs nouvelles parcelles de la nécropole, dont certaines sont délimitées par des périboles selon l'usage observé à Kalfata. Elles ont confirmé par ailleurs l'étendue de la nécropole de la fin de la période classique et de l'époque hellénistique, suivie désormais sur quelques kilomètres depuis le quartier moderne de Sozopol jusqu'à la péninsule de Boudjaka. Il est donc très probable qu'elle se poursuive également plus au sud, en direction de la plage de Kavatzité, comme semblent l'attester quelques découvertes anciennes et plus récentes effectuées dans cette localité.

En 2001, un nouveau projet de collaboration scientifique, associant le Centre Camille Jullian (Université d'Aix-Marseille I, France) et l'Institut d'archéologie de Sofia, a vu le jour dans le but de soutenir les recherches entreprises à Apollonia. Sur le terrain, la collaboration franco-bulgare a pris la forme de trois campagnes de fouilles conjointes sur le site de la nécropole classique et hellénistique à Kalfata, réalisées durant la période 2002-2004 (fig. 1). Parallèlement à l'étude archéologique, le développement d'une approche pluridisciplinaire associant des analyses anthropologiques, anthracologiques et palynologiques à un programme d'études géomorphologiques visant à établir le cadre paléoenvironnemental de la ville antique et de ses nécropoles, s'est trouvé au cœur de notre approche[6]. Les premiers résultats obtenus permettent d'éclairer sous un jour nouveau les observations archéologiques effectuées durant les campagnes précédentes et complètent notre connaissance de l'histoire et de l'évolution complexe du secteur étudié par les deux équipes.

En attente de la publication prochaine des fouilles conjointes, prévue pour

[4] Panayotova 1998 (1) et (2).

[5] Les résultats de ces fouilles de sauvetage, qui se poursuivent à l'heure actuelle, ne sont pas publiés. Quelques observations préliminaires sont disponibles dans les compte-rendus annuels parus dans la série AOR (*Arheologicheski otkritia i razkopki*). Cf. note suivante.

[6] Les observations anthropologiques ont été conduites sur le terrain par A. Richier (INRAP) dans le secteur français et une partie du secteur bulgare. A. Keenleyside (Université de Trent, Canada) assume le traitement et l'analyse paléopathologique du matériel ostéologique. Les analyses microfauniques ont été réalisées par Ph. Columeau (Centre Camille Jullian, Maison méditerranéenne des sciences de l'Homme) et le traitement des prélèvements anthracologiques par V. Py (LAMM, Maison méditerranéenne des sciences de l'Homme).

fin 2007, cet article voudrait présenter un aperçu préliminaire des observations réalisées durant les trois années de travail commun sur le terrain[7].

A. Stratigraphie et chronologie générales des structures funéraires

Les fouilles franco-bulgares se sont concentrées sur un secteur entièrement nouveau de la nécropole de Kalfata, qui s'étend au nord-ouest de l'espace étudié entre 1993 et 2001, sur une superficie de plus de 1000 m² (fig. 2 et 3). L'épaisseur des couches culturelles dépassait à cet endroit 5 mètres.

Les trois campagnes conjointes ont permis de multiplier les observations sur la stratigraphie de ce secteur, permettant de restituer avec précision les différentes étapes d'occupation de cette zone de la nécropole de Kalfata. Il est important de signaler qu'à cette occasion la période la plus ancienne d'occupation de ce site, datée du milieu/3e quart du Ve s. av. J.C., a pu être étudiée pour la première fois depuis la reprise des fouilles de la nécropole en 1993. Celle-ci n'était connue jusqu'à présent que par les fouilles plus anciennes de 1946-1949, ainsi que par quelques trouvailles isolées réalisées lors des campagnes précédentes de 1993-2001.

Par ailleurs, l'étude géomorphologique du site, réalisée par Ch. Morhange et B. Devillers en 2005 (Université d'Aix-Marseille I), a permis d'avancer plusieurs conclusions intéressantes sur ce premier niveau d'occupation qui corroborent les résultats obtenus au cours des fouilles[8]. Ces travaux ont conclu que le secteur de Kalfata possédait, au moment de l'installation des premières sépultures, une apparence bien différente de celle qui est la sienne aujourd'hui. Sous les accumulations de sable successives, les fouilles ont mis à jour une strate de terre compacte argileuse que l'on retrouve en secteur français, ainsi que sur l'ensemble des secteurs fouillés par l'équipe bulgare en 2002 et en 2003. Cette découverte démontre qu'en lieu et place de la plage actuelle, le secteur littoral était alors dépourvu de tout sable et offrait un sol en pente douce comportant une maigre végétation. Celui-ci était installé sous une paléofalaise qui assurait la transition avec les modestes hauteurs qui bordent l'espace littoral. C'est donc dans un environnement bien différent de celui que nous connaissons actuellement, dans les couches argileuses de ce paléosol, que les habitants d'Apollonia ont creusé, vers le milieu du Ve s. av. J.C., les premières sépultures. Les tombes de cette période sont relativement peu nombreuses et présentent des orientations divergentes dans un espace funéraire encore de faible densité.

Il semble que cette première période de la vie de la nécropole, qu'on peut appeler de façon conventionnelle Kalfata I, ait été de courte durée, comme l'atteste l'homogénéité du matériel contenu dans les tombes. Elle précède de peu une phase active d'ensablement qui se traduit par l'installation d'un ensemble de dunes sur l'espace de la nécropole : un événement qui modifie profondément la morphologie générale de la zone et lui donne alors sa configuration actuelle. Il

[7] Voir également les comptes-rendus annuels parus dans la série AOR (Panayotova-Hermary 2003, Panayotova-Nedev-Hermary 2004 et Panayotova-Nedev-Hermary 2005). Pour une première synthèse des résultats obtenus dans le secteur français, cf. Baralis-Riapov 2006 (1) et (2).

[8] Cf. le rapport préliminaire déposé par Ch. Morhange et B. Devillers suite à leur première campagne de terrain sur place en 2005.

marque cependant une interruption relativement courte dans la séquence d'occupation de la nécropole, limitée selon toute vraisemblance au dernier quart du Ve et le premier quart du IVe s. av. J.C. À l'issue de cet épisode, les habitants d'Apollonia se réapproprient le lieu et lui redonnent son caractère funéraire, creusant les nouvelles sépultures sur le sommet même des dunes. Au sein de cette nouvelle occupation (Kalfata II), qui va durer près d'un siècle, au moins trois phases nettement distinctes peuvent être observées.

La première, datée approximativement du deuxième quart du IVe s. av. J.C., se traduit par un nombre encore réduit de sépultures qui reprennent pour une partie la typologie des tombes plus anciennes. Le trait le plus remarquable qui les caractérise est la présence de couvertures tumulaires qui peuvent être individuelles ou recouvrir plusieurs sépultures. Ces tertres marquent alors tout à la fois les sépultures dans l'espace et influent naturellement sur la circulation au sein de la nécropole. Lors des fouilles, il a été notamment établi que les apports de sables et de terres composant les couvertures tumulaires de cette période, ainsi que les remblaiements qui leur sont associés, sont les principaux facteurs dans la formation de la séquence stratigraphique du IVe s. av. J.C. dans la zone étudiée de la nécropole, laquelle atteint par endroits plus de 2 m. d'épaisseur.

Vers le milieu du siècle ou peu de temps après, on constate les premiers efforts d'aménagement de l'espace funéraire qui s'expriment par l'apparition d'une série de structures construites en pierres de granit, de plan très varié, formant des ensembles qu'on peut qualifier d'enclos familiaux. Il semble que ces travaux n'ont alors concerné qu'un nombre restreint de sépultures, concentrées dans leur très grande majorité dans les limites du secteur étudié par l'équipe française et l'espace qui lui est immédiatement contigu au nord, fouillé par l'équipe bulgare lors de la campagne de 2003. En secteur français, on observe notamment l'installation d'une succession de murs, construits en blocs de taille variable, grossièrement équarris, qui prennent la forme d'une structure absidale partiellement conservée et d'un mur assez imposant, orienté approximativement sud-nord, à l'extrémité septentrionale duquel a été aménagée une entrée. Par l'intermédiaire d'un aménagement plus sommaire, façonné dans un conglomérat de petits moellons, ces murs sont reliées au nord à un vaste enclos de forme ovale, constitué de quelques rangées de blocs de granit grossiers, surmontés d'une rangée de petits blocs calcaires bien travaillés. Malgré les multiples remaniements postérieurs qui ont provoqué la destruction et l'effacement d'une partie des structures, les fouilles ont clairement démontré leur fonction initiale qui consistait à séparer un espace funéraire à l'ouest, d'un espace à l'est qui, du moins dans un premier temps, était réservé à la circulation. Cette interprétation trouve confirmation dans le fait que les blocs qui composent l'ensemble de ces murs ne sont travaillés que sur un seul côté, généralement celui qui fait face à la mer, ce qui montre bien que c'était le seul destiné à être visible à l'origine.

Par la suite, le troisième quart du IVe siècle av. J.C. marque la raréfaction des couvertures tumulaires et leur effacement progressif par les nouvelles sépultures qui viennent parfois s'installer dans les remblais antérieurs. A ce titre, cette période peut être définie comme une phase distincte. On assiste parallèlement à une volonté manifeste de la cité de procéder au réaménagement de l'espace funéraire et à un alignement des structures, lesquelles s'organisent maintenant

clairement le long d'une voie de circulation. L'illustration la plus visible de ce désir est la mise en place d'une série de murs de direction nord-sud, qui sont situés dans le prolongement septentrional du long alignement de structures semblables dégagé lors des campagnes de 1993-1998. Comme ces dernières, les murs mis à jour dans le nouveau secteur présentent une élévation de deux ou trois gradins en blocs de calcaire ou de grès soigneusement travaillés, posés sur un soubassement de petits moellons et comportant parfois une élévation en moellons grossiers interprétée comme un aménagement plus tardif. La hauteur totale des murs dépasse un mètre par endroits. Ils constituent la façade d'enclos rectangulaires d'une longueur moyenne de 6 m, lesquels se différencient assez bien les uns des autres par l'intermédiaire de blocs posés perpendiculairement qui forment des séparations internes au sein de la nécropole[9] ou marquent encore des espaces pouvant être caractérisés comme des entrées. La qualité des matériaux employés pour ces constructions (calcaire ou grès), de même que l'orientation différente qu'ils suivent, contribuent à les différencier assez nettement des enclos plus anciens laissés par les aménagements antérieurs. Le nouvel alignement ainsi défini sera respecté par la suite, comme le prouve l'orientation des sépultures postérieures, dont certaines s'installent contre les murs de granit les plus anciens[10].

La troisième phase, qui englobe le dernier quart du IVe siècle et la première moitié du IIIe s. av. J.C., assiste au développement d'une nécropole plate qui occupe les remblais des sépultures des phases précédentes et recouvre les structures plus anciennes, effaçant peu à peu la mémoire des premiers enclos en pierre désormais enfouis sous les apports de terre et de sable successifs. Les sépultures, qui adoptent une plus grande densité, se déclinent en une grande variété de types : simples fosses, tombes à tuile, cistes, enchytrismoi. Les tombes qui marquent la dernière étape de la vie de cette nécropole respectent souvent un double alignement, défini par rapport au rivage que suit la route elle-même, face auquel elles sont soit parallèles soit perpendiculaires.

B. Sépultures à inhumation

1. Typologie

Les campagnes conjointes de 2002-2004 ont abouti à la découverte de 223 sépultures qui appartiennent aux types déjà connus de la nécropole d'Apollonia et à quelques nouvelles variantes. Le rite largement dominant est l'inhumation, attestée dans le cas de 211 sépultures. Pour la classification qui va suivre, la typologie est en grande partie celle établie par K. Panayotova sur la base de quelques critères déterminants, comme le plan de la chambre funéraire, les

[9] Pour une semblable fonction au cimetière du Céramique, à Athènes, de simples blocs posés perpendiculairelement au mur d'enclos, Cf. Kurtz-Boardman 1971, p. 106.

[10] Lors des travaux les plus récents de l'équipe bulgare en 2005, l'hypothèse de l'existence d'une ancienne route a trouvé confirmation dans la découverte, à environ 6,5 m à l'est de l'enclos septentrional, d'un enclos tout à fait similaire tournant le dos à la mer qui est en cours de fouilles. Ainsi, comme on a pu le constater dans le cas d'autres nécropoles du monde grec, la nécropole d'Apollonia, du moins durant le IVe s. av. J.C. semble avoir été aménagée de part et d'autre d'un axe de circulation.

aménagements supplémentaires réalisés dans la fosse et la couverture des tombes[11].

a. Inhumations en fosse (type I) – 171 sépultures.

Il s'agit de loin du type le plus fréquent dans cette zone de la nécropole. Compte tenu du caractère essentiellement sableux des couches sous-jacentes, il a souvent été impossible de fixer la forme et les limites des fosses et, dans ce cas, le type de tombe a été déterminé uniquement par la présence du squelette et l'absence d'aménagements supplémentaires. En revanche, lorsque la fosse a été saisie, certaines particularités d'ordre chronologique et métrique ont pu être observées.

Durant les phases les plus anciennes de la nécropole (milieu du Ve – milieu du IVe s. av. J.C.), on constate la prévalence d'inhumations en fosses de grandes dimensions, de forme rectangulaire ou arrondie, dépassant 1,5 m de profondeur et atteignant 2 m de longueur sur plus de 1 m de largeur. Ce type de tombes ne se rencontre pas plus tard. Les fosses du Ve siècle sont creusées dans le substrat argileux ou rocheux et représentent alors le principal type de sépulture dans ce secteur de la nécropole. Par la suite, au cours du deuxième quart du IVe s. av. J.C., les quelques grandes fosses disposées dans des couches sableuses voient leurs parois systématiquement renforcées par l'application d'une couche d'argile, ce qui démontre un souci d'aménagement plus durable et sans doute un traitement privilégié des défunts qui y sont déposés (fig. 4). En dehors de ces exemples anciens, la grande majorité des inhumations en fosse étudiées par les deux équipes appartiennent aux phases tardives de la nécropole et représentent des aménagements très sommaires, peu profonds et dont les dimensions ne dépassent pas le squelette lui-même, sans traces d'aménagements supplémentaires (type I, variante 1 de K. Panayotova). Les variantes 2 (une à trois pierres posées dans la fosse, généralement près de la tête), 3 (une des parois de la fosse est renforcée par un muret de moellons) et 5 (la fosse est partiellement ou entièrement remplie de moellons) ne sont représentées respectivement que par 10, 3 et 2 sépultures. Un cas d'inhumation en fosse recouverte par 3 tuiles posées horizontalement est également connu et il semble que certaines des tombes à fosse tardives étaient probablement munies d'une couverture de planches en bois, ce qu'indique la découverte de nombreux clous en bordure de la fosse. A l'exception des sépultures appartenant à la variante 5, les fosses sont généralement remplies de sable, plus rarement de terre.

b. Tombes à tuiles (type II) – 10 sépultures.

Les deux variantes (1 et 2) de la typologie de K. Panayotova sont représentées ici respectivement par 7 et 2 sépultures. Le premier cas consiste à disposer en bâtière au-dessus du squelette une à trois paires de tuiles, un dispositif que complètent généralement dans la fosse deux tuiles plantées verticalement au niveau de la tête et des pieds du défunt qui ferment les extrémités de la tombe (fig. 5). Dans la deuxième variante, les parois de la fosse sont doublées de tuiles verticales formant un coffrage autour du squelette. Dans

[11] Cf. Panayotova 1989, p. 62-127.

ce dernier cas, la couverture est assurée par des tuiles posées horizontalement. Dans le secteur français, on constate également l'existence d'une variante intermédiaire entre les types I et II (SP 279) : le squelette était déposé dans une fosse couverte de 4 tuiles posées à l'horizontale, à l'intérieur de laquelle une tuile verticale avait été placée à chaque extrémité, près de la tête et des pieds. Il est à noter que certaines de ces tuiles portent des marques estampillées (*AI*, *HPA*, *ΘEO*, *HΓ*, *ΠOΣI*) et que ce type de sépultures, qu'on associe généralement avec les rites funéraires hellénistiques, est répandu durant la phase la plus tardive d'occupation de cette zone de la nécropole, à la fin du IVe et surtout dans la première moitié du IIIe s. av. J.C.

c. Inhumations en tombes maçonnées (type III) – 23 sépultures.

Les constructions de ce type appartiennent dans leur très grande majorité (22 sépultures) à la catégorie des cistes (type III, variante 2 de K. Panayotova). Leurs parois sont constituées d'une ou deux rangées de blocs, dont la face intérieure s'avère plus soigneusement travaillée. La couverture est formée de 2 à 5 dalles relativement épaisses et assez grossièrement équarries. Ce dispositif est complété dans certains cas par l'utilisation de petites pierres qui servent au colmatage des espaces laissés vacants entre les dalles de couverture et facilitent leur calage sur la face supérieure des blocs qui composent les parois latérales de la tombe (SP 328) Le sol en revanche est laissé généralement nu. Le matériau utilisé pour ces constructions est un calcaire local ou parfois un grès sableux qui, selon les dernières recherches, provient d'une carrière située dans les falaises d'une petite baie, à quelques centaines de mètres au sud-est du secteur fouillé. L'emploi de liant n'est guère répandu, mais une ciste découverte dans le secteur français témoigne de l'usage d'une argile de couleur noire pour le scellage et l'étanchéité des dalles de couverture (SP 339).

Par ailleurs, on note, dans le cas de quelques sépultures, la présence d'aménagements supplémentaires intérieurs qui dénotent peut-être un traitement privilégié ou en tout cas spécifique des défunts. Trois cistes fouillées par l'équipe bulgare en 2002 conservaient ainsi des traces d'enduit sur les murs. Les parois de la ciste 289 étaient peintes en blanc et portaient, sur un des longs côtés, des lettres et des symboles gravés dont l'interprétation reste à ce stade difficile. Celles de la ciste 309, tout comme les angles de la ciste 278, étaient couvertes d'un enduit rouge. Le sol de la ciste 309 était pourvu également d'un dallage qui s'interrompait aux quatre angles dans le but probable de recevoir les pieds d'un lit funéraire (kliné). Le même aménagement du sol a été observé dans le cas de la ciste 328, découverte par l'équipe française en 2003 (fig. 6). Dans ce dernier cas, la présence d'une kliné trouve confirmation dans les observations anthropologiques qui démontrent que les membres inférieurs du défunt avaient perdu leurs connections anatomiques à la suite d'un effondrement en espace vide.

Les tombes à parois maçonnées en moellons (type III, variante 1) offrent un aspect général moins soigné. Elles sont dépourvues de couverture et utilisent parfois dans leur construction des blocs réemployés provenant de constructions plus anciennes, voire même des stèles. Un exemple très intéressant de ce type d'aménagement nous est fourni par la découverte en 2004, dans le secteur étudié par l'équipe française, d'une fosse de forme ovale aux parois doublées de

moellons disposés sans liant, qui était accolée à la ciste 339. Elle abritait la sépulture d'une petite fille âgée d'environ 8 ans (tombe 375) qui semble entretenir des liens familiaux évidents avec le petit garçon d'environ 7 ans inhumé dans la ciste.

Les inhumations en tombes maçonnées sont donc, dans le nouveau secteur étudié de la nécropole, un phénomène caractéristique des couches du IVe s. av. J.C. et tout particulièrement de la période du deuxième et du troisième quart de ce siècle. Elles apparaissent également de façon plus sporadique durant la phase suivante de l'occupation de la nécropole.

d. Autres types – 7 sépultures.

Parmi les types plus rares, on observe deux cas de déposition d'enfants en bas âge dans des amphores et autant d'inhumations d'adultes dans de grandes jarres (pithoï) de fabrication locale. Les vases servant de réceptacle pour les défunts étaient placés dans de simples fosses, en position verticale ou couchés sur le flanc, parfois calés avec des pierres. Tout comme les tombes à tuiles, ces sépultures appartiennent à la phase la plus récente d'occupation de la zone étudiée (fin du IVe – première moitié du IIIe s. av. J.C.).

De même, on note trois cas, également tardifs, d'inhumations secondaires qui représentent la première manifestation de ce rite dans les limites de la nécropole. Dans les deux premiers cas (tombes 245 et 257), les ossements et le mobilier de la sépulture ont été recueillis respectivement dans un pithos comportant un décor peint typique des amphores dites de type chypriote et une coupe locale recouverte avec des fragments d'amphore. Dans le dernier cas, découvert par l'équipe bulgare lors de la dernière campagne conjointe en 2004, les ossements avaient été déposés dans un vase-urne du type campaniforme utilisé d'habitude pour recueillir les restes des incinérations, lequel avait été ensuite recouvert de pierres.

2. Positionnement du corps, aménagements supplémentaires

Les tombes ne contiennent généralement qu'une seule sépulture. L'orientation dominante est à l'est, mais on observe également des cas relativement fréquents d'orientation des défunts au sud, plus rarement au nord et à l'ouest. La position habituelle du défunt au moment de la déposition est en extension dorsale, les membres alignés le long du corps. Toutefois, on note dans six cas des éléments de position fœtale (genoux ou bras pliés) et dans un seul cas le squelette se présentait couché sur son côté gauche dans une position typiquement fœtale (tombe 234).

La présence de traces de coloration sombre dans le sable et les trouvailles plus sporadiques d'attaches en fer et de clous réalisées dans le comblement de certaines fosses semblent témoigner de l'usage de cercueils en matériau périssable, mais une telle pratique ne saurait être affirmée comme systématique pour l'ensemble des sépultures. Il s'agissait vraisemblablement de coffres en bois assez simples, dénoués d'ornements durables, qui étaient constitués d'éléments assemblés ou cloués. Par ailleurs, les observations anthropologiques réalisées *in situ* par A. Richier lors des campagnes de 2003 et 2004 en secteur français et bulgare semblent indiquer que les corps étaient parfois enveloppés dans des

linceuls, provoquant de forts effets de compression sur les ossements, visibles dans la déconnexion des os des pieds ou une position non naturelle du crâne. Enfin, la présence d'un lit funéraire a pu être confirmée, comme nous avons déjà eu l'occasion d'évoquer, à l'intérieur de la ciste 328.

3. Caractéristiques du mobilier

La déposition d'objets qui accompagnent les sépultures à inhumation constitue à Kalfata une pratique intégrante du rituel funéraire et seules 18 sépultures à Kalfata en étaient totalement dépourvues.

La grande majorité des offrandes se résument à des vases en argile, beaucoup plus rarement à des vases réalisés dans un autre matériau (albâtre ou verre). Le vase à parfums semble être le dénominateur commun et souvent l'inventaire de base. Il s'agit dans la très grande majorité des cas de lécythes, de quelques alabastres en albâtre ou en argile, d'askoï et d'amphorisques, ainsi que d'*ungentaria* (balsamaires) pour les sépultures les plus récentes de la fin du IVe et la première moitié du IIIe s. av. J.C. Les lécythes appartiennent pour l'essentiel aux productions à figures noires et rouges, considérées comme importées, auxquelles s'ajoutent des exemples à vernis noir et quelques vases de facture clairement locale[12]. Le style à figures noires est représenté par des vases du type "shoulder", décorés d'ornements géométriques et végétaux, qui proviennent uniquement de contextes datés du milieu ou du troisième quart du Ve s. av. J.C. Les lécythes du type aryballisque, décorés dans la technique à figures rouges, sont les plus nombreux et sont caractéristiques de toutes les phases d'occupation de la nécropole. On constate une multitude de variantes, parmi lesquelles les plus simples à palmette et décor réticulé sont largement représentées, en particulier durant la deuxième moitié du IVe s. av. J.C., aux côtés des productions de série du style de Kertch tardif, décorées de scènes du gynécée du type Eros et femmes ou de deux bustes féminins.

D'autres récipients appartenant à la catégorie des vases à boire ou à verser composent également le mobilier des sépultures et constituent parfois de véritables services. Parmi les vases à boire, on compte principalement des coupes attiques à deux anses dont on retrouve en général entre 1 et 6 exemplaires déposés dans la tombe. Les coupes sont couvertes de vernis noir ou décorées dans la technique à figures noires et rouges[13]. Les formes à vernis noir présentent une multitude de variantes (y compris les formes intermédiaires tardives qui sont typologiquement proches des canthares), lesquelles couvrent toutes les périodes d'occupation de la nécropole. Les coupes miniatures peintes à figures noires sont contemporaines des lécythes "shoulder" (milieu/troisième quart du Ve s. av. J.C.) et, tout comme ces derniers, font partie d'une production de série décorée principalement de motifs géométriques et végétaux, auxquels s'ajoutent des représentations très schématisées de personnages. Les coupes peintes à figures rouges sont plus rares et appartiennent généralement au style tardif de cette

[12] Les types représentés ont des parallèles précis dans la typologie établie par T. Ivanov à partir des lécythes découverts lors des fouilles en 1946-1949. Cf. Ivanov 1963, p. 79-133.

[13] Pour une typologie des formes, cf. *ibidem*, p. 173-191.

technique, caractérisé par des représentations schématisées de 2-3 personnages drapés. En dehors des coupes, on compte également un nombre réduit de canthares (principalement des types "moulded" et "plain rim" à vernis noir) et de skyphoï à vernis noir et à figures rouges qui proviennent de sépultures datant de la deuxième moitié du IVe jusqu'au début du IIIe s. av. J.C.[14]

Les vases associés au versement des liquides sont représentés par des amphores, des oenochoés, des pélikés, des olpés ou encore par quelques variantes de cruches et de pots à une anse, qui appartiennent aux productions locales et importées à vernis noir[15]. On notera avec un intérêt particulier l'usage qui consiste à placer des amphores en position verticale aux angles de certaines des grandes fosses de la deuxième moitié du Ve s. av. J.C., un rituel qui évoque des parallèles avec les contextes funéraires de l'intérieur de la Thrace[16]. Quelques très beaux exemplaires d'oenochoés ornées de scènes mythologiques proviennent également des sépultures de cette période, ainsi qu'un cratère campaniforme à figures rouges orné d'une scène de Centauromachie qui constitue le premier cas attesté de déposition d'un vase de ce type dans une sépulture de la nécropole de Kalfata[17]. Certaines des oenochoés et des pélikés tardives, découvertes dans des sépultures du milieu et du troisième quart du IVe s. av. J.C., présentent les caractéristiques du style de Kertch avec des représentations d'Amazones et de griffons ou des scènes du cycle de Dionysos, alors que d'autres, dont les oenochoés miniatures du type Fat Boy associés généralement aux sépultures d'enfants, sont ornés de scènes de jeux et de la vie quotidienne[18]. Dans ces derniers cas, on constate parfois l'usage de la polychromie et d'éléments en barbotine dorés. Parmi les trouvailles rares, on mentionnera dans cette catégorie deux oenochoés anthropomorphes représentant une tête de femme, dont une à décor doré, qui ramènent à quatre le nombre de vases de ce type découverts d'Apollonia[19].

Il semble par ailleurs que l'on déposait parfois de la nourriture dans les tombes, ce qu'indique la présence relativement fréquente de différentes formes de coupes et de plats qui se rattachent tant aux productions à vernis noir importées qu'aux productions locales[20]. Ces dernières toutefois sont caractéristiques des

[14] *Ibidem*, p. 191-204.

[15] *Ibidem*, p. 145-172. On notera en particulier quelques nouveaux types de cruches et de pots appartenant aux productions locales qui proviennent pour une partie du mobilier des sépultures.

[16] Par exemple les tombes découvertes à Brezovo, Rozovets, Panagyurishte, Ivanski, Mezek (Milkova mogila), Branichevo (tumulus X), Skaliza, Kralevo (tumulus I) et bien d'autres. Il s'agit toutefois de contextes postérieurs.

[17] En effet, le petit nombre de cratères découverts jusqu'à présent lors des fouilles à Kalfata avaient été utilisés comme urnes pour certaines des sépultures à incinérations. Cf. Ivanov 1948, p. 31, Ivanov 1963, p. 168 et Panayotova 1998 (2), p. 15.

[18] Grâce aux nouvelles découvertes, le répertoire iconographique connu des trouvailles plus anciennes de ce type de vases à Apollonia a pu être notablement enrichi. Cf. Ivanov 1963, pp. 169-172.

[19] *Ibidem*, p. 152 et *op. cit.*

[20] *Ibidem*, p. 214-230. Les petits bolsals à vernis noir sont assez fréquents et on notera en particulier la découverte de quelques nouveaux types appartenant à la production locale.

sépultures les plus tardives dans cette zone de la nécropole. Egalement, les sépultures d'enfants en bas-âge contiennent une catégorie particulière de vases qu'on l'interprète comme des biberons (gutoï), couverts de vernis noir et parfois décorés dans la technique des figures rouges[21]. Ces objets sont régulièrement représentés dans les tombes d'enfants du Ve s. av. J.C., mais leur usage devient plus rare par la suite, certains des exemplaires tardifs ayant été produits localement.

En dehors des vases, le mobilier des sépultures à inhumation étudiées par les deux équipes comprend une grande variété d'objets qui peuvent être rattachés à différentes catégories: l'univers religieux, les jeux, les soins du corps au sens le plus large, ou encore la parure et le vêtement.

A cette première catégorie appartiennent avant tout les figurines en terre cuite qui sont typiques des sépultures d'enfants, mais apparaissent également dans des tombes d'adultes[22]. Une partie des plus anciennes figurines évoquent directement les cultes chtoniens (Cybèle, Déméter, Perséphone, Hermès, les Cabyres), alors que les figurines de la deuxième moitié du IVe s. av. J.C. se rattachent principalement au culte d'Aphrodite (Eros) et de Dionysos (silènes, satyres, masques, personnages grotesques, acrobates). Les représentations d'animaux et d'oiseaux (taureau, sanglier, coq etc.) sont fréquentes durant toutes les phases d'occupation de la nécropole. Un ensemble remarquable provient de la tombe 278 (milieu du IVe s. av. J.C.), découverte par l'équipe bulgare en 2002: elle contenait 14 figurines en terre cuite, dont des comédiens grotesques, des acrobates et des enfants assis (cf. fig. 7).

Le mobilier de trois sépultures contenait des ensembles d'objets à l'interprétation plus problématique, pour lesquels une fonction rituelle ou magique a souvent été évoquée. Ce sont de petites figurines anthropomorphes ou zoomorphes en argile ou en os, de même que des objets en forme de phallos, des poids miniatures, associés à des coquillages et, dans un cas, à une mâchoire de rodent[23].

On note aussi la présence d'astragales (osselets) dans un nombre important de sépultures datant du IVe siècle et du début du siècle suivant, qui appartiennent aussi bien à des tombes d'enfants que d'adultes. Dans certains cas, le nombre total d'astragales peut atteindre plusieurs dizaines d'exemplaires placés sous forme de tas ou dispersés autour du corps, une situation qui n'est pas sans évoquer des cas similaires connus dans le monde grec, notamment dans la nécropole d'Elée de Lucanie où ce type de déposition a été interprété dans un sens rituel[24]. Ainsi, la tombe 339 (360-350 av. J.C.), qui appartenait à un jeune garçon d'environ 7-8 ans, contenait plus de 50 exemplaires.

---

[21] *Ibidem*, pp. 205-213.

[22] Pour les trouvailles de figurines en terre cuite provenant des fouilles de 1946-1949 se reporter à Dremsizova 1948 et 1963.

[23] Lors des campagnes de 1993-1998, l'équipe bulgare avait découvert 4 sépultures présentant ce type d'objets. Cf. Panayotova 1998 (2), p. 18.

[24] La tombe 233, découverte par l'équipe bulgare en 2001, contenait également 92 astragales (Panayotova, Nedev 2002, p. 81). Voir également Kurtz-Boardman 1971, p. 208, qui mentionnent un cas extrême à Locri, où des centaines d'astragales avaient été déposés au-dessus et à l'intérieur d'un sarcophage contenant une sépulture féminine.

Quelques lampes en argile, à vernis noir ou produites localement, proviennent de sépultures tardives dans la zone étudiée par les deux équipes (notamment de certaines des tombes à tuiles de la fin du IVe et la première moitié du IIIe s. av. J.C.). A la même époque se rapporte également l'unique exemplaire de couronne funéraire découverte lors des trois campagnes conjointes, qui provient de la tombe à tuiles 346: elle est composée de feuilles d'olivier en bronze doré et de fruits en argile attachés sur une fine bande en plomb[25]. La pratique de "l'obole de Charon" est attestée dans 12 sépultures, où des monnaies de petit nominal en bronze ou plus rarement en argent ont été déposées, généralement dans la bouche du défunt[26]. Toutefois, là encore, il s'agit d'un phénomène qui apparaît au plus tôt vers le milieu du IVe s. av. J.C et peut-être caractérisé comme typique de la période hellénistique.

Les strigiles, les miroirs et une pyxide en bronze composent les objets liés au soin du corps. Il est intéressant de noter que les strigiles proviennent essentiellement d'inhumations en cistes qui appartiennent à des hommes adultes, des adolescents et même à de petits garçons (ciste 339); dans ce dernier cas, ils marquent leur caractérisation précoce d'éphèbes. Le cas de l'inhumation en fosse 265, à laquelle sont associés deux strigiles déposés respectivement près du sujet et dans le dépôt funéraire recouvrant la tombe, représente toutefois une intéressante exception, car la personne concernée ici est une femme âgée.

Les objets de parure déposés dans les tombes s'avèrent plus sporadiques. Durant les trois campagnes communes, quelques bagues et boucles d'oreilles en bronze ont pu être exhumées, ainsi qu'un bracelet et une boucle d'oreille en argent[27]. On ne saurait rattacher à cette catégorie les épingles en bronze et les fibules en bronze et en fer[28]. Ces dernières, qui représentent un attribut au contraire assez fréquent, sont en général positionnées sur les côtes ou près des épaules. Plus que d'objets de parure, leur fonction primordiale dans les sépultures semble avoir été celle d'attaches pour les linceuls.

Nous devons également mentionner ici quelques objets en métal qui composent des trouvailles relativement rares dans les contextes funéraires de la nécropole de Kalfata. Il s'agit d'outils (hache, couteau en fer), d'armes (2 pointes de flèches en bronze et une épée en fer) ou encore d'objets de la vie quotidienne, comme des ciseaux en fer et une clef en bronze. Le mobilier de la tombe 294 constitue un exemple particulièrement intéressant à ce sujet: il contenait 2 poids en plomb (dont l'un porte une marque estampillée), 2 petits cubes en plomb, un fer à cheval en bronze, une spatule et un crochet, un couteau en fer et un objet en forme du chiffre huit. Il semble que, même si nous n'en comprenons pas toujours la fonction, une partie de ces objets étaient liés aux activités quotidiennes et au

[25] Lors des fouilles de 1946-1949 à Kalfata ont été découvertes des restes de 13 couronnes appartenant au même type. Cf. Mladenova 1963 (1), p. 290-291 et *op. cit* pour une liste des trouvailles d'objets similaires dans les autres colonies grecques de la côte bulgare et à l'intérieur de la Thrace.

[26] Pour un commentaire de cette pratique, se reporter à Kurtz-Boardman 1971, p. 211.

[27] Pour les types représentés, cf. Mladenova 1963 (2).

[28] Les fibules appartiennent uniquement au type thrace largement répandu à l'intérieur du pays, ce qui indique la diffusion de modes vestimentaires thraces parmi les habitants d'Apollonia. Cf. Venedikov 1963 (2), p. 313-314.

métier de leurs propriétaires, alors que d'autres, notamment la clef, avaient ici une fonction plutôt symbolique.

4. Pratiques liées à la déposition des objets

Les objets qui composent le mobilier des sépultures à inhumation sont généralement positionnés dans la zone centrale et supérieure du corps, à savoir sur le bassin, les côtes, près des bras et dans les mains, à proximité des épaules et de la tête. Le positionnement d'offrandes dans la zone inférieure du corps ou près des pieds est beaucoup plus rare. Dans le cas des vases à parfums et des objets liés aux soins du corps (strigile, miroir, pyxide), on remarque que le placement sur le bassin, à proximité des mains et des avant-bras, est privilégié. Toutefois les lécythes sont déposés également assez fréquemment près de la tête. Les coupes à boire et les cruches sont habituellement disposées des deux côtés de la tête ou des bras. En ce qui concerne les fibules et les épingles en bronze, les premières sont posées principalement sur les côtes, alors que la position des épingles varie: côtes, tête et bras.

Les vases sont généralement en bon état de conservation. Les coupes à boire et les cruches n'ont pas le fond percé, contrairement à ceux découvert dans les contextes archéologiques liés aux cérémonies suivant les funérailles. On observe toutefois la fréquence de vases "mutilés" (anse brisée et manquante sans que la sépulture ait été perturbée), ce qui atteste de la volonté de les rendre symboliquement inutilisables. De même, les lécythes et autres vases à parfums ont souvent le goulot intentionnellement brisé. Dans le cas plus particulier des lécythes, on note des cas d'éparpillement des fragments sur les parties centrale et supérieure du corps. Egalement, certains objets en bronze témoignent de semblables pratiques: les strigiles sont parfois intentionnellement brisés ou tordus, la petite pyxide en bronze de la ciste 328 a le couvercle percé.

C. Sépultures à incinération

L'usage du rite de l'incinération n'est attesté que dans le cas de 12 sépultures, ce qui représente un peu plus de 5% des tombes mises à jour au cours des trois campagnes de fouilles communes. Les exemples découverts s'avèrent postérieurs au milieu du IVe s. av. J.C. et se rapportent surtout au dernier quart de ce siècle, ainsi qu'à la première moitié du IIIe s. av. J.C.[29] Il s'agit exclusivement d'incinérations secondaires d'individus adultes, le corps du défunt ayant été brûlé en dehors du lieu de sépulture et ses restes recueillis dans un vase en argile qui joue le rôle d'urne. Contrairement aux campagnes précédentes, les fouilles conjointes n'ont pas livré d'urnes en pierre. Les récipients utilisés à cet effet sont principalement des vases campaniformes du type tourné largement répandu en Thrace durant la haute époque hellénistique[30], de même qu'une amphore du type dit chypriote, un cratère et une hydrie décorés dans la technique à figures rouges.

[29] La même constatation avait été faite lors des fouilles en 1946-1949, ainsi que lors des campagnes plus récentes en 1993-1998. Voir à ce sujet Venedikov 1963 (1), p. 15-16 et Panayotova 1998 (2), p. 15-16 qui mentionne un cas précoce d'incinération dont les restes avaient été déposés dans un cratère à figures rouges attribué à la fin du Ve s. av. J.C.

[30] Cf. Ivanov 1963, p. 253.

Certaines des formes locales étaient munies de couvercles, mais dans les autres cas des coupes, un plat à poisson local, voire une coupe attique à deux anses, ont été utilisés pour remplir cette fonction. Les vases qui contenaient les restes des incinérations, ainsi que parfois quelques offrandes, étaient posés en position verticale dans de simples fosses ou dans des structures plus élaborées (coffrets en pierres) et quelques fois de simples pierres ou un blocage de petits moellons étaient utilisés pour soutenir l'urne.

La tombe 345, découverte par l'équipe française lors de la campagne de 2003, suscite un intérêt particulier lorsqu'on évoque cette catégorie de sépultures. Il s'agit d'une petite ciste-coffret en blocs de calcaire taillés qui contenait une hydrie attique à figures rouges (le nom du vase est d'ailleurs inscrit sur le pied), dans laquelle étaient déposés les restes incinérés d'un individu jeune de constitution gracile, dont le sexe n'a malheureusement pas pu être déterminé avec certitude. Le vase est d'une qualité exceptionnelle et fait partie des meilleures oeuvres de la production attique des années 370-360 av. J.C. (fig. 8 et 9). Par le style de son décor végétal et figuré, il peut être attribué au "Peintre d'Apollonia", dont la production est illustrée par quelques lécythes aryballisques de grande taille provenant de la nécropole d'Apollonia[31]. La partie arrière de l'hydrie est couverte d'un riche décor végétal, dans lequel grimpe un Eros. Une scène de fête à connotation amoureuse décore la face avant, à laquelle participent trois danseuses voilées, deux musiciennes et deux Erotès qui volent, un collier à la main, vers un couple assis au centre en tenant une étoffe tendue à l'arrière. Le couple est composé d'un grand personnage vêtu à l'orientale, sur les genoux duquel est assis un personnage nu peint en blanc, dont le sexe est caché. Si les scènes de rencontres et de fêtes amoureuses – liées ou non à un mariage – sont fréquentes dans la céramique attique de cette époque, on ne trouve pas ici les schémas mythologiques traditionnels du type Ariane et Dionysos ou Hélène et Pâris. À vrai dire, la détermination du sexe des deux personnages pose en elle-même problème, et l'artiste a peut-être joué sur cette ambiguïté pour représenter une scène originale, qui doit peut-être être comprise en fonction du contexte de découverte dans une tombe d'une colonie grecque en pays thrace.

D. Sémas

Le nombre relativement faible de cas de perturbation d'une sépulture par une autre illustre un souci permanent de respecter les anciennes tombes et témoigne du repérage dans l'espace de la plupart des sépultures au moyen d'un signalement (séma) sous la forme soit d'un marqueur en bois, lequel n'a pas laissé alors de traces visibles, ou de marqueurs en matériaux durables. Les trois campagnes conjointes en 2002-2004 ont permis de découvrir différents aménagements servant à de telles fonctions qui peuvent être groupés en trois

[31] *Ibidem*, p. 92-95 et *op. cit*. (5 lécythes dont deux conservés à Berlin et Saint-Pétersbourg, un fragment provenant des fouilles de Degrand en 1904, un lécythe et des fragments d'un autre lécythe provenant des fouilles de 1946-1949). À ceux-ci s'ajoutent un lécythe fragmenté trouvé sur la crête de Saint-Elie et un autre provenant des fouilles d'un tumulus sur le cap Kolokita en 1981-1982. Cf. Tsaneva-Dimitrov 1976, p. 6-7, Tzaneva 1985, p. 353-355.

catégories distinctes:

1. Stèles – Il s'agit le plus souvent de blocs rectangulaires en calcaire ou en grès sans décor, rarement surmontés d'un fronton ou d'acrotères, aux dimensions relativement mesurées, qui n'atteignent pas la hauteur connue de certains exemplaires attiques (fig. 10). Ils étaient insérés dans une base taillée dans les mêmes matériaux ou plantés directement dans le sol. Ils portent le nom ou les noms du défunt, la mention du nom de l'époux lorsque la femme est mariée et de l'origine géographique pour les étrangers[32]. Les lettres gravées sont fréquemment rehaussées de peinture rouge parfois partiellement conservée. La plupart des stèles provenant des dernières fouilles ont été retrouvées employées dans des constructions plus tardives. Toutefois, les bases restées en place indiquent qu'une partie de ces monuments à l'origine avaient été élevés à proximité des murs des enclos du milieu et du troisième quart du IVe s. av. J.C., souvent à la limite entre deux parcelles[33].

2. Sémas de pierre – Cette catégorie comprend des aménagements moins élaborés, observés dans le cas de certaines sépultures appartenant aux phases tardives d'occupation de cette zone de la nécropole. Il est possible de distinguer au moins trois variantes. La première a été observée uniquement en rapport avec des inhumations en simples fosses. Elle consiste à construire autour de la fosse, en particulier du côté de la tête, une petite structure assez fruste, composée d'une ou deux rangées de pierres (souvent remployées de structures plus anciennes), qui a généralement en plan la forme de la lettre "Π". Le cas de la sépulture en fosse 342 illustre une deuxième variante, composée d'une couche de pierres posée sur le comblement de la fosse, le tout surmonté d'un muret en moellons. Enfin, la troisième variante prend la forme d'un simple tas de pierres accumulé au-dessus de la tombe (SP 328).

3. Tumuli – La présence de remblais de couverture, qui protégeaient les sépultures et jouaient en même temps le rôle de marqueurs dans l'espace, est un trait caractéristique de certaines des inhumations en ciste et des inhumations en grandes fosses du deuxième quart et du milieu du IVe s. av. J.C. Bien que la plupart des tumuli ait été perturbés par les sépultures postérieures qui se sont installées dans leurs remblais, il est possible d'affirmer, d'après les quelques cas étudiés, qu'ils avaient généralement 4-5 m de diamètre sur 1,50-1,80 m environ de hauteur[34]. Ils étaient composés de plusieurs couches de sable, scellées par une ou plusieurs couches de terre noire argileuse. Certains des tumuli étaient également entourés de crépides, comme le montre un groupe très intéressant de structures

[32] Pour les stèles trouvées lors des fouilles de 1946-1949, cf. Mihaylov 1948 et Venedikov-Velkov 1963.

[33] Voir également à ce sujet Venediko-Velkov 1963, p. 329 (stèle N° 1161 retrouvée à proximité d'un enclos de forme ovale entourant trois sépultures du deuxième quart/milieu du IVe s. av. J.C.) et Panayotova 1998 (2), p. 20 (stèle découverte à côté du mur méridional d'un enclos similaire, à l'intérieur duquel étaient disposées cinq sépultures du milieu/deuxième moitié du IVe s. av. J.C.).

[34] Un exemple bien conservé de ce type de structures a pu être étudié en secteur français au-dessus d'une inhumation en grande fosse dont les parois étaient renforcées d'argile (tombe 343 du deuxième quart du IVe s. av. J.C.). Cf. Baralis-Riapov 2006 (1) et (2) (à paraître).

tumulaires étagées mis à jour par l'équipe bulgare en 2002.

E. Dépositions d'objets à l'extérieur des sépultures et foyers funéraires

Une grande partie des vases et des objets découverts durant les fouilles franco-bulgares proviennent de contextes extérieurs aux sépultures proprement dites. Ce phénomène, relativement important au sein de la nécropole de Kalfata, offre un intérêt particulier, car il représente la trace archéologique des cérémonies liées à la célébration et la commémoration du défunt. L'existence de telles cérémonies dans la région de l'Attique et ailleurs dans le monde grec est suggérée par les textes anciens, qui insistent sur les devoirs (*nomizomena*) dus au mort le troisième, neuvième et parfois le trentième jour après les funérailles, auxquels se superposaient des commémorations annuelles inscrites dans le calendrier religieux[35].

La fréquence des dépôts d'offrandes découverts à proximité des tombes dans le secteur étudié par les deux équipes a fourni l'occasion d'établir un certain nombre d'observations importantes sur leur contexte stratigraphique, leur datation et leur fonction éventuelle. Il apparaît en particulier qu'une grande partie de ces dépôts peut être attribuée aux phases récentes d'occupation du site (à partir du milieu du IVe s. av. J.C.), une période sur laquelle nous disposons d'un nombre important d'indications qui attestent de l'existence alors d'un ensemble assez bien organisé de rites qui étaient réalisés auprès des sépultures. Au travers des observations effectuées, une typologie semble émerger que l'on peut articuler autour de trois grandes catégories de dépositions d'objets, qui renvoient chacune vraisemblablement à des actions rituelles distinctes.

1. Dépositions de vases, généralement en bon état de conservation, mais qui ont souvent été intentionnellement "mutilés" (fonds percés, anses ou fonds manquants, vases ébréchés). Deux variantes sont attestées.

Dans la première, qui comporte un nombre réduit de vases, les formes liées à la boisson prédominent (essentiellement des coupes attiques à deux anses, cruches locales et importées de différents types, quelques pots locaux), voire sont les seules représentées. Il est intéressant de noter que ces vases, en particulier les formes associées au versement de liquides, ont systématiquement le fond percé et sont fréquemment posés retournés, l'orifice pointant vers le bas. Dans certains cas, ils sont associés à des formes ouvertes contenant probablement à l'origine des aliments (coupes, bolsals, plats). Parfois, une amphore, dont il manque systématiquement le fond, ainsi que d'autres objets tels des clous en fer, des strigiles, des épingles ou des fibules en bronze viennent s'ajouter. Les dépôts sont localisés de préférence à proximité immédiate de la sépulture, à savoir sur le comblement de fosse, la couverture des cistes ou en relation directe avec le séma. A ce titre, ils apparaissent comme des ensembles nettement individualisés qui sont vraisemblablement la trace de rites (notamment des libations) effectués au moment de la mise en place de la sépulture ou peu de temps après.

Dans la deuxième variante, le nombre de vases est beaucoup plus important

[35] Cf. Kurtz-Boardman 1971, p. 142-148. Ces deux auteurs sont notamment d'avis que le troisième jour (*ta trita*) coïncidait avec le jour des funérailles.

et peut atteindre plusieurs dizaines d'exemplaires[36]. Toutefois, le répertoire des formes représentées est relativement réduit. Il s'agit essentiellement d'amphores et de cruches produites localement ou importées, qui peuvent être groupés au sein d'un même ensemble ou former des ensembles indépendants. Les pratiques associées à la déposition des vases sont assez similaires à celles décrites pour les dépôts de la première variante : les cruches sont régulièrement posées avec l'orifice vers le bas et une grande partie d'entre elles ont le fond percé, alors que le pied des amphores est systématiquement brisé. Les dépôts appartenant à la deuxième variante sont localisés généralement dans les zones intermédiaires qui séparent les sépultures et peuvent être vus de ce fait comme les restes de rites à caractère plus général qu'il est difficile pour l'instant de situer chronologiquement dans le cycle de commémorations dont nous parlent les textes anciens.

2. Ensembles de vases brisés, parfois associés à des amphores ou d'autres objets en bronze, plomb ou terre cuite généralement fragmentés (strigiles, bucranes, figurines en terre cuite etc.). Ici encore au moins deux variantes pourraient être distinguées.

Dans le premier cas, les ensembles sont directement en rapport avec certaines sépultures et constituent des parallèles assez proches aux petits dépôts de la première catégorie, reflétant vraisemblablement un culte individuel rendu à la sépulture peu de temps après la mort. Le nombre de vases est réduit. Les formes ouvertes sont mieux représentées, parallèlement à celles liées à la boisson. Dans certains cas, des offrandes alimentaires sont également présentes (ossements d'animaux ou moules).

Dans le second cas, la quantité de vases brisés s'avère beaucoup plus importante et les amphores en particulier sont régulièrement présentes aux côtés d'un nombre élevé de cruches. La position de ces dépôts varie : on a noté des ensembles disposés au-dessus de sépultures, comme le dépôt n°2002 étudié par l'équipe française en relation avec la tombe 265, ou encore des dépôts associés à certaines structures en pierre, ce qui les rapproche des grands foyers rituels. Toutefois, l'analyse attentive du contexte stratigraphique et du contenu des ensembles impose plusieurs réserves quant à leur interprétation systématique en tant que dépôts rituels et il apparaît que dans certains cas il s'agit de vases et d'objets provenant de contextes détruits par l'installation de sépultures plus tardives.

3. Foyers contenant une quantité souvent importante de vases brisés portant des traces de combustion, auxquels peuvent s'ajouter bien d'autres objets: astragales, "grills à poisson", strigiles, miroirs, clous[37].

Parmi les vases, on note l'association d'un vaste éventail de formes liées à la boisson et aux aliments, mais également la présence de vases à parfums ou de récipients utilisés généralement pour les besoins de la toilette (lécythes, askoï, lékanés et pyxides). La présence d'aliments (noyaux d'amandes, de noix,

[36] Parfois même plus d'une centaine, comme le montre un dépôt fouillé par l'équipe bulgare en 2002 qui contenait 119 vases. Cf. Panayotova-Nedev-Hermary 2003, p. 107.

[37] Pour une étude générale de ce phénomène dans les nécropoles d'Apollonia, cf. Panayotova 2003.

ossements d'animaux) est ici systématique. Contrairement aux dépôts des deux précédentes catégories, les foyers semblent être en relation particulièrement avec des structures délimitant de grands ensembles (crépides de tumuli, murs d'enclos) et plus rarement en relation directe avec une tombe. Ils peuvent donc être interprétés comme la trace de cérémonies qui étaient réalisées à un moment généralement postérieur aux funérailles et qui s'adressaient à un défunt particulier ou à un groupe de défunts unis par des liens de famille. Le cas du foyer F03, étudié dans le secteur français, s'avère à ce titre relativement instructif[38] (Fig. 11). Il était positionné contre le mur extérieur d'un enclos daté vers le milieu du IVe s. av. J.C. (mur 3 / US 518), à proximité de la voie de circulation. Six bûches calcinées ont pu être aisément identifiées lors des fouilles en raison de la qualité de la conservation. L'analyse anthracologique précise qu'il s'agit de jeunes branches de chêne à feuilles caduc qui ont été soumis à un feu très vif, dépassant les 600 degrés. Une quantité importante de céramique était présente aussi bien au cœur de ce foyer, qu'à ses abords immédiats. Un premier recensement du matériel précise qu'il contenait pas moins de deux coupes (kylikes), un askos à figures rouges doté d'une petite passoire, trois lékanés dont une avec son couvercle, un plat à poisson, un grill et plusieurs cruches et coupes. Il s'agit donc d'un service complet, intégralement brisé et dont certaines pièces, notamment le plat à poisson, ont été préalablement percées. A cet ensemble s'ajoutent d'autres types d'objets, notamment un strigile et une aiguille en bronze, ainsi que de nombreux astragales. L'étude des ossements découverts dans ce foyer révèle qu'ils appartiennent à un chevreau, sacrifié pour cet évènement. L'absence de traces de découpes sur les ossements laisse en suspend la question d'une éventuelle consommation de l'animal par les participants ou au contraire la pratique, plus indiquée semble-t-il, d'un holocauste[39].

Les fouilles réalisées lors des trois campagnes communes qui se sont déroulées de 2002 à 2004 sur le site de Kalfata ont permis de livrer une image intéressante de la nécropole classique et hellénistique d'une des principales colonies grecques ioniennes de la côte occidentale de la Mer noire. Les premiers résultats permettent de retracer l'organisation de son espace, de même que l'évolution de ses structures durant les deux siècles de son développement, en replaçant les données archéologiques dans leur contexte paléoenvironnemental. On note à ce titre le rôle majeur qu'ont pu exercer sur la topographie de l'espace funéraire certains évènements naturels d'ensablement dus au positionnement littoral de la nécropole de Kalfata. Le caractère des structures et des rites funéraires, parmi lesquels on souligne l'importance des dépositions externes aux tombes et des foyers à valeur collective, relève du monde grec ionien, et l'influence de l'arrière-pays thrace ne se laisse pas aisément sentir, indépendamment de l'origine ethnique des personnes qui y reposent.

Les transformations que connaît l'espace funéraire au cours d'une période

[38] Voir également à ce sujet Baralis-Riapov 2006 (1) et (2) (à paraître).

[39] Cette pratique est notamment suggérée par les textes anciens, d'après lesquels un repas en l'honneur du défunt (*perideipnon*) était donné dans sa maison après le retour de l'*ekphora*. Cf. Kurtz-Boardman 1971, p. 146.

chronologiquement relativement brève apparaissent importantes et on assiste à la mutation d'une nécropole tumulaire en une nécropole plate, divisées en parcelles et organisée le long d'une voie de circulation bordée de part et d'autres par des murets à l'architecture homogène. La volonté d'aménagement de la cité semble manifeste et témoigne à Apollonia, comme dans de nombreuses autres cités du monde grec, du souci des autorités poliades à réorganiser en ce IVe s. av. J.C l'espace de ses nécropoles.

BIBLIOGRAPHIE

Baralis-Riapov 2006 (1) = Baralis, A., Riapov, A., *La nécropole classique et hellénistique d'Apollonia du Pont. Premier bilan des résultats obtenus dans le secteur français*, in *Orgame/Argamum: 40 de ani de cercetări arheologice. Colocviu international, Bucureşti-Tulcea-Jurilovka, 3-5 octombrie 2005* (à paraître).

Baralis-Riapov 2006 (2) = Baralis, A., Riapov, A., Les fouilles franco-bulgares de la nécropole classique et hellénistique d'Apollonia du Pont, lieu-dit Kalfata (Sozopol, Bulgarie). Premier bilan des résultats obtenus dans le secteur français, in Actes du XI-^e^ symposium international de Vani, The Black Sea area in the system of the hellenistic world, Vani, 26-29 septembre 2005 *(à paraître).*

Dremsizova 1948 = Dremsizova, Tsv., *Terakotite ot nekropola na Apolonia*, in Venedikov *et alii*, *Apolonia na Cherno more*, *RazPr.*, 2 (1948), 53-58.

Dremsizova 1963 = Dremisizova, Tsv., *Terakoti ot nekropola na Apolonia*, in Venedikov *et alii*, *Apolonia. Razkopkite v nekropola na Apolonia prez 1947-1949 godina*, Sofia, 1963, 275-285.

Frel 1960 = Frel, J., *Monuments d'Apollonie Pontique au Musée du Louvre*, *IBAI*, 23 (1960), 239-251.

Galabov 1952 = Galabov, Iv., *Apoloniyski prinosi*, *IBAI*, 18 (1952), 102-118.

Galabov 1965 = Galabov, Iv., *Predrimska keramika ot Apolonia*, *Izvestija-Burgas*, 2 (1965), 11-47.

Ivanov 1948 = Ivanov, T., *Keramikata ot nekropola na Apolonia*, in Venedikov *et alii*, *Apolonia na Cherno more*, RazPr., 2 (1948), 31-52.

Ivanov 1963 = Ivanov, T., *Antichna keramika ot nekropola na Apolonia*, in Venedikov *et alii*, *Apolonia. Razkopkite v nekropola na Apolonia prez 1947-1949 godina*, Sofia, 1963, 65-273.

Kurtz-Boardman 1971 = Kurtz, D., Boardman, J., *Greek Burial Customs*, London, 1971.

Mihaylov 1948 = Mihaylov, G., *Nadpisi, namereni v Sozopol prez 1946 godina*, in Venedikov *et alii*, *Apolonia na Cherno more*, *RazPr.*, 2 (1948), 59-67.

Mladenova 1963 (1) = Mladenova, Y., *Pogrebalnite ventsi ot nekropola na Apolonia*, in Venedikov *et alii*, *Apolonia. Razkopkite v nekropola na Apolonia prez 1947-1949 godina*, Sofia, 1963, 287-292.

Mladenova 1963 (2) = Mladenova, Y., *Nakitite ot nekropola na Apolonia*, Venedikov *et alii*, *Apolonia. Razkopkite v nekropola na Apolonia prez 1947-1949 godina*, Sofia, 1963, 293-304.

Panayotova 1989 = Panayotova, K., *Pogrebalni obredi i grobni saorajeniya v grazkite kolonii po balgarskoto Chernomorie*, Sofia, 1989 (thèse de doctorat).

Panayotova 1994 = Panayotova, K., *Once Again About the Archaeological Material From the Harbour of Sozopol (1927*), in *Thracia Pontica V : Les ports dans la vie de la Thrace ancienne. Actes du Ve symposium international, Sozopol, 7-12 octobre 1991*, (éd. M. Lazarov et Ch. Angelova), Varna, 1994, 128-130.

Panayotova 1998 (1) = Panayotova, K., *Apollonia Pontica*: *Recent Discoveries in the Necropolis*, in *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, (ed. G. R. Tsetskhladze), Stuttgart, 1998, 97-113.

Panayotova 1998 (2) = Panayotova, K., *Nekropolat na Apolonia Pontika v mestnosta Kalfata*, *Arheologia*, 39, 3-4 (1998), 11-24.

Panayotova 2003 = Panayotova, K., *Obredni ognishta v nekropolite na Apolonia Pontika*, in *Sbornik v pamet na doktor P. Gorbalov* (Studia archaeologica, suppl. 1), Sofia, 2003, 133-140

Panayotova-Hermary 2003 = Panayotova, K., Hermary, A., *Antichen nekropol na Apolonia Pontika v m. "Kalfata"*, in AOR 2002, Sofia, 2003, 105-107.

Panayotova-Nedev 2002 = Panayotova, K., Nedev, D., *Antichen nekropol na Apolonia Pontika v m. "Kalfata"*, in *AOR 2003*, Sofia, 2004, 80-82.

Panayotova-Nedev-Hermary 2004 = Panayotova, K., Nedev, D., Hermary, A., *Balgaro-frenski prouchvania na anticnia nekropol na Apolonia v m. "Kalfata"*, in *AOR 2003*, Sofia, 2004, 152-154.

Panayotova-Nedev-Hermary 2005 = Panayotova, K., Nedev, D., Hermary, A., *Balgaro-frenski prouchvania na nekropola na Apolonia prez 2004 godina*, in *AOR 2004*, Sofia, 2005, 238-241.

Seure 1921 = Seure, G., *Archéologie thrace*: *Documents inédits ou peu connus (deuxième série)*, *RA*, 1921, tome II, 92-135.

Tsaneva-Dimitrov 1976 = Tsaneva, M., Dimitrov, B., *Kamenni grobnitsi ot nekropola na Apolonia*, *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 16 (1976), 5-8.

Tzaneva 1985 = Tzanéva, M., *Thrakisches Hügelgrab bei Kolokita*, in *Thracia Pontica II : Actes du IIème symposium international, Sozopol, 4-7 oct. 1982*, (éd. A. Fol), Yambol, 1985, 352-359

Venedikov 1963 (1) = Venedikov, Iv., *Razpolojenie na nekropola i organizatsia na razkopkite prez 1947-1949 godina*, in Venedikov *et alii*, *Apolonia. Razkopkite v nekropola na Apolonia prez 1947-1949 godina*, Sofia, 1963, 7-64.

Venedikov 1963 (2) = Venedikov, Iv., *Metalicheski i kosteni predmeti ot nekropola na Apolonia*, in Venedikov *et alii*, *Apolonia. Razkopkite v nekropola na Apolonia prez 1947-1949 godina*, Sofia, 1963, 313-320.

Venedikov *et alii* 1948 = Venedikov, Iv. *et alii*, *Apolonia na Cherno more*, *RazPr.*, 2 (1948).

Venedikov et alii 1963 = Venedikov, Iv. *et alii*, *Apolonia. Razkopkite v nekropola na Apolonia prez 1947-1949 godina*, Sofia, 1963.

Venedikov-Velkov 1963 = Venedikov, Iv., Velkov, V., *Nadgrobni plochi ot nekropola na Apolonia*, in Venedikov *et alii*, *Apolonia. Razkopkite v nekropola na Apolonia prez 1947-1949 godina*, Sofia, 1963, 325-329.

Fig. 1 - Vue aérienne de la péninsule d'Apollonia et du site de Kalfata, Cliché : K. Panayotova

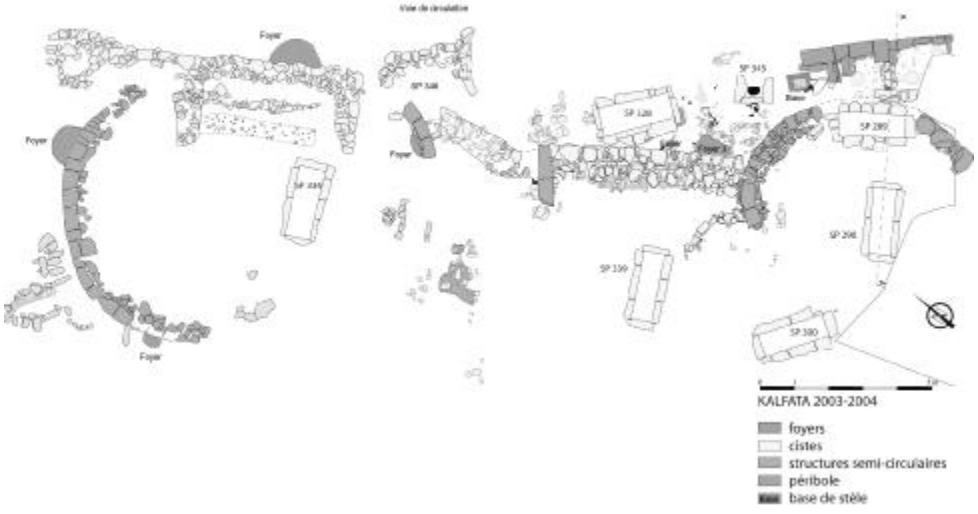

Fig. 2 - Plan général des fouilles franco-bulgares de Kalfata: (les fosses, en raison de leur grand nombre, ne sont pas ici représentées). Relevé : I. Topolova. Numérisation : L. Damotte et V. Dumas

Fig. 3 - Vue générale des fouilles franco-bulgare, K. Panayotova

Fig. 4 - Inhumation en fosse de grande dimension. Sépulture 343, Cliché : A. Baralis

Fig. 5 - Tombes à tuile. Sépulture 346, Cliché : K. Panayotova

Fig. 6 - Ciste 328. Détail des aménagements liés à l'installation du lit funéraire, Cliché : A. Baralis

Fig. 7 - Inventaire de la ciste 278, Cliché : L. Damelet

Fig. 8 - Sépulture 345. Hydrie utilisée comme urne cinéraire, Cliché : L. Damelet

Fig. 9 - Hydrie, sépulture 345. Détail du décor figuré, Cliché : L. Damelet

Fig. 10 - Stèles funéraires. Secteur bulgare, Cliché : L. Damelet

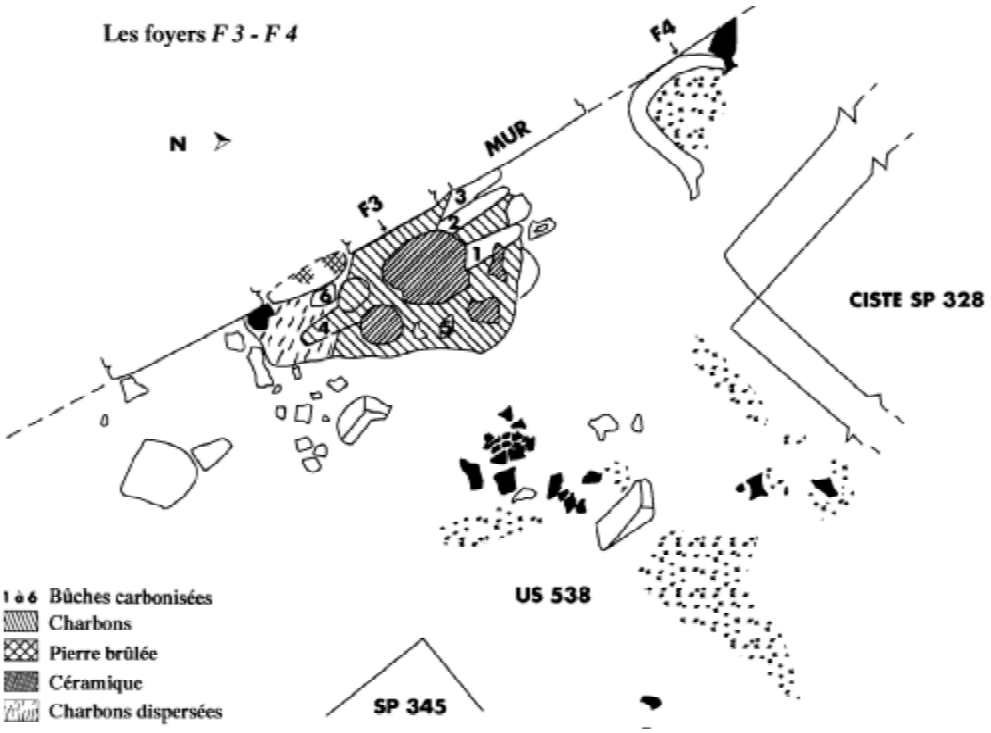

Fig. 11 - Plan des foyers 3 et 4. Secteur français, Relevé : A. Mladenov

NOI DESCOPERIRI GETICE ŞI GRECEŞTI DIN DOBROGEA ŞI DIN STÂNGA DUNĂRII

Mihai IRIMIA

În urma unor descoperiri întâmplătoare, periegheze şi săpături arheologice preventive efectuate cu diferite prilejuri, în ultimii 15-20 de ani au fost recuperate mai multe materiale getice şi elenistice din diferite localităţi ale Dobrogei, ca şi din judeţele învecinate din stânga fluviului (Călăraşi şi Ialomiţa), care au intrat în colecţiile Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa[1]. Unele dintre acestea provin din perimetrul unor situri arheologice cunoscute; altele au apărut însă în zone noi, necunoscute până în prezent. Publicarea materialelor în discuţie completează, într-o anumită măsură, lista deja bogată a descoperirilor de acest gen din zonă, oferind informaţii demne de luat în seamă privind evoluţia populaţiei getice de aici şi a legăturilor acesteia cu lumea greco-elenistică în ultimele secole ale erei vechi.

ADAMCLISI (jud. CONSTANŢA)

A. În intravilanul localităţii, vizavi de sediul Centrului de vinificaţie, în marginea DN 3A, cu ocazia efectuării unui şanţ pentru instalarea cablului telefonic, s-a descoperit în anul 1997 o cană ceramică[2].

Este lucrată la roată, cu corpul bombat, gâtul tronconic, buza puţin evazată şi îngroşată spre exterior, rotunjită; fundul inelar, profilat. Toartă lată, puternic arcuită, prinsă de gât sub buză şi deasupra diametrului maxim. Pastă cenuşie-închisă, fină, bine arsă, cu nuanţe gălbui. Dimensiuni[*]: I = 27,4 cm; DM = 20 cm. Inv. 43441. Fig. 3/1; 10/1.

Starea foarte bună a cănii sugerează utilizarea sa probabilă într-un mormânt. Deşi locul descoperirii se află la circa 1,5 km V-NV de cimitirul getic de

---

[1] Dintre studiile anterioare care au pus în valoare asemenea descoperiri menţionăm: V. Baumann, Peuce 4 (1973-1975), p. 19-47; M. Irimia, Pontica 6 (1973), p. 7-72; 13 (1980), p. 66-118; 16 (1983), p. 69-148; 24 (1991), p. 97-122; V. Lungu, Pontica 27 (1994), p. 133-155.

[2] Vasul a fost recuperat de colegul Gh. Papuc la câteva luni după descoperire; s-ar fi aflat la adâncimea de cca. 1 m de la nivelul actual al terenului. Alte informaţii nu s-au mai putut obţine, deoarece în momentul recuperării vasului, şanţul era astupat.

[*] I = înălţimea; D = diametrul; DM = diametrul maxim; DG = diametrul gurii; DB = diametrul bazei; L = lungimea; LA = lăţimea; A = adâncimea; Gr = grosimea.

incinerație cunoscut de mai mult timp, situat în apropierea intersecției DN3A Constanța-Ostrov cu aleea care duce către monumentul triumfal, noul exemplar ar putea fi pus în legătură tot cu cimitirul în cauză.

Vase asemănătoare s-au semnalat în mai multe necropole getice din SV Dobrogei[3], chiar şi la Adamclisi[4], unde au fost datate larg în sec. V-IV a. Chr.

Descoperirile ceramice din complexele funerare getice de la Adamclisi permit o constatare. În toate cazurile s-au descoperit numai vase cenuşii lucrate la roată. De asemenea, în apropiere, la Zorile (com. Adamclisi), s-a descoperit un vas tradițional de tip clopot, lucrat tot la roată. Potrivit mărturiilor mai vechi ale localnicilor, la Zorile pare să fi fost tot o necropolă de incinerație. Descoperirea exclusivă în acest perimetru a vaselor cenuşii lucrate la roată poate fi întâmplătoare, dar ar putea ilustra prezența în zonă a unor ateliere specializate, care stăpâneau bine acest meşteşug, producând o ceramică de calitate. Nu este imposibil nici ca vasele în cauză să provină dintr-un alt centru important, aflat în apropiere. Dar, în lipsa unor cercetări ample şi a unor analize asupra pastei, nu se pot exprima nici un fel de opinii.

B. În perimetrul localității[5] s-a descoperit o fibulă de bronz de schemă tracică, cu arcul îngroşat, fațetat hexagonal (cu suprafețele mai late la interior şi la exterior); piciorul subțire, în formă de S, puțin îndoit şi deformat, cu buton conic, nedecorat. Lipseşte acul. Dimensiuni: L = 3,2 cm; I = 1,6 cm. Inv. 42169. Fig 2/1.

După profilul arcului şi forma piciorului, aparține tipului III c, conform clasificării lui Vlad Vintilă Zirra[6], sau III a, după cea a lui Dragoş Mândrescu[7], deşi acestea sunt specifice îndeosebi arealului extracarpatic nord-dunărean[8]. Se datează îndeosebi în prima jumătate a sec. III a. Chr.

AGIGEA (jud. Constanța)

A. Dintr-o groapă săpată în localitate în anul 1996 au fost recuperate parțial

[3] La Viile – fost Beilic; cf. A. Aricescu, în StCl. 3 (1961), p. 67-82, fig. 5; idem, în Sesiunea de comunicări ştiințifice a Muzeelor de istorie, Bucureşti, 1964 (1971), 1, p. 223; Satu Nou, Bugeac, Canlia etc.

[4] A. Aricescu, în Sesiunea de comunicări ştiințifice a Muzeelor de istorie…, p. 224; M. Irimia, Pontica 6 (1973), p. 27 şi fig. 2/1; 13/5.

[5] Fără alte precizări privind locul descoperirii; Piesa a fost achiziționată de muzeul din Constanța în anul 2000. Cu toate acestea, fibula ar putea fi pusă în legătură, eventual, cu aşezarea getică de pe platoul aflat la est de cetatea Tropaeum Traiani, cercetată începând din anii 1993-1994, unde s-au descoperit importante complexe arheologice, precum şi materiale getice şi elenistice din sec. IV-III a. Chr., fără a se exclude posibilitatea ca unele să fie mai vechi (din sec. V a. Chr.) şi mai noi (din sec. II a. Chr.); vezi I. Barnea, Al. Barnea *et alii*, în *CCA. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 3; iidem, *Campania 1997*, Călăraşi, 1998, p. 1-2; *Campania 1998*, Vaslui, 1999, p. 7; *Campania 1999*, Deva, 2000, p. 7; *Campania 2000*, Suceava, 2001, p. 23; *Campania 2001*, Buziaş, 2002, p. 21-22; *Campania 2002*, Covasna, 2003, p. 25-27; *Campania 2003*, Cluj-Napoca 2004, p. 17-18; Al. Barnea *et alii*, în *CCA. Campania 2004*, Jupiter-Mangalia, 2005, p. 15-19.

[6] Vl.V. Zirra, Dacia NS, 42-43 (1996-1998), p. 42, 46 şi fig. 5/15 (Zimnicea), 6/6 (Butuceni), 6/10 (Buneşti-Avereşti).

[7] D. Mândrescu, SCIVA 51 (2000), 1-2, p. 81 şi fig. 3/III 3 a.

[8] *Ibidem*.

câteva materiale arheologice fragmentare, autohtone şi elenistice[9].

- Fragment din partea inferioară a unui vas de tip clopot sau borcan, cu baza plată, puțin profilată. Pastă grosieră, arsă inegal (cu miezul cenuşiu şi exteriorul gălbui-maroniu; ambele suprafețe lustruite. DB = circa 12 cm. Inv. 43448/a. Fig. 5/11; 11/2.

- Fragment de strachină de mici dimensiuni, cu buza lată, evazată, ornamentată cu două caneluri largi, concentrice. Pastă cărămizie, aspră. La exterior prezintă urme brune-cenuşii închise, datorate arderii secundare. DM = circa 11 cm. Inv. 43448/b. Fig. 1/5; 11/1.

- Fragment de strachină elenistică cu fundul inelar, profilat. Pastă cărămizie fină, densă. Suprafața interioară, parțial şi cea exterioară, până aproape de fund, a fost acoperită cu firnis negru; urme prelinse ale firnisului spre bază. DB = circa 9 cm. Inv. 43448/c. Fig. 1/4; 11/3.

- Alte fragmente mici de amfore de Thasos şi Heracleea Pontică, precum şi pereți de căni sau de străchini elenistice.

Materialul arheologic amintit se datează larg în a doua jumătate a sec. IV – prima jumătate a sec. III a. Chr.

B. În intravilanul localității, în zona locuințelor din vecinătatea blocurilor ridicate în anii '80 ai sec. al XX-lea, la circa 150 m E de şoseaua Constanța-Mangalia, cu ocazia săpăturilor efectuate pentru amenajarea unui garaj, s-au descoperit în luna iulie, anul 2001, două vase elenistice. Starea lor foarte bună sugerează eventuala proveniență dintr-un mormânt, fără să se poată preciza tipul acestuia.

1. Cană cu corpul bitronconic, gâtul înalt aproape clindric, gura puțin evazată, toarta lată, puțin supraînălțată, adâncită longitudinal pe mijloc; fundul inelar. Argilă gălbuie-cărămizie, cu nisip fin. Dimensiuni: I = 13,2 cm; DM = 9,7 cm. Inv. 43442. Fig. 1/1; 10/2.

Cana este de tipul *gnatio*; pe gât este aplicat un ornament orizontal, de forma unei cununi de frunzulițe, cu vopsea roşie. Pe partea superioară, sub incizia care delimitează corpul de gâtul vasului, a fost pictată o suită de frunze, tot cu vopsea roşie. Pe diametrul maxim şi aproximativ în zona mediană a părții inferioare, vasul este ornamentat cu două benzi circulare, tot cu vopsea roşie. După formă, decor şi toarta puțin supraînălțată, prinsă de gura vasului şi pe diametrul maxim, cana se datează în sec. III a. Chr.

2. Cană cu corpul bitronconic, gâtul înalt, îngust, gura evazată, toarta lată, puțin supraînălțată, adâncită longitudinal pe mijloc; fundul inelar. Toarta e prinsă pe gât, sub nivelul gurii şi pe diametrul maxim; nu prezintă vreo pastilă la partea superioară. Deasupra torții, buza cănii este întreruptă ca o şa. Sub buză prezintă două incizii circulare relativ adânci şi urmele altor cinci incizii superficiale. Argilă

[9] Materialul ne-a fost adus de profesorul de istorie Cornel Mocanu care, din păcate, nu ne-a putut oferi date mai precise asupra locului descoperirii şi a tipului acesteia. Datorită spărturilor din vechime şi a amestecului de materiale, ele nu par să provină dintr-un eventual mormânt, ci mai degrabă din zona unei aşezări. În perimetrul localității Agigea au mai fost semnalate, de-a lungul timpului, şi alte descoperiri arheologice: H. Slobozianu, Materiale 5 (1959), p. 736, 741, 743-745; V. Boroneanț, Pontica 10 (1977), p. 320, nr. 10; M. Irimia, Pontica 6 (1973), p. 62-63; 13 (1980), p. 71, n. 39; 16 (1983), p. 62 şi fig. 8/9; 9/5; 24 (1991), p. 97-100.

gălbuie-cărămizie, cu nisip fin; suprafața parțial corodată. Dimensiuni: I = 12,5 cm; DM = 9,2 cm. Inv. 43443. Fig. 1/;2 10/3. Profil aproximativ asemănător la *Bucovală* 1967, p. 36, m. CCCXLIX (sec. III a. Chr.); p. 90, m. XXII, a, profil apropiat (ultima parte a sec. II a. Chr., prin context, dar mormântul poate fi, totuşi, mai vechi); Bârlădeanu-Zavatin 1980, p. 229-231, M 7 înhumație, pl. VI, 2, profil relativ apropiat şi un mod asemănător de prindere a torții (mijlocul şi a doua parte a sec. II a. Chr., prin context).

C. Loc de descoperire necunoscut[10]

Toartă de amforă de tipul Heracleea Pontică cu ştampilă dreptunghiulară pe un rând, aplicată în apropierea gâtului (4,7 x 1 cm). Pastă maronie densă, cu nisip în compoziție. Inv. 43438. Fig. 6/1.

Βοσπορίχου

Scriere retrogradă.

Bărbulescu, Buzoianu, Cheluță-Georgescu 1990, p. 51, 62, nr. 419, întocmai; face parte din categoria torților cu nume proprii întregi, din bazinul pontic. Ştampile scrise retrograd, cu legenda Βοσπόρι/χος ἐπὶ Εὐ/γετίωνος pe gâturi de amforă de tipul Heracleea Pontică, la *Monahov* 1999, p. 291-295 (în curganul nr. 6 de la Liubimovka); ştampilele de acest tip sunt relativ rare, deşi *Bosporihos* este relativ bine cunoscut în epigrafia ceramicii heracleene, datându-se într-un interval de 4-5 ani la sfârşitul anilor '70 – probabil începutul anilor '60 ai sec. IV a. Chr. Curganul de la Liubimovka a fost datat de *Monahov*, *loc. cit.*, în anii '60 ai sec. al IV-lea, sau mai degrabă în prima jumătate a acestui deceniu, datare valabilă şi pentru amforele cu legenda amintită.

BĂNEASA (jud. Constanța)

Localitatea este cunoscută prin descoperirea în perimetrul ei, în anul 1962, a unei amfore de tipul Heracleea Pontică, utilizată ca urnă, precum şi a numeroase fragmente ceramice autohtone lucrate cu mâna şi la roată[11].

În zona localității s-au descoperit în ultimii ani şi alte materiale ceramice getice şi elenistice.

A. În partea de nord-vest a satului, în afara perimetrului locuit, s-au descoperit în anul 1994 mai multe materiale sparte din vechime, care sugerează existența unei eventuale aşezări[12].

Ceramică cenuşie lucrată la roată

- Buză de fructieră (sau de strachină?) mult evazată, cu marginea rotunjită. Pastă cenuşie, cu o nuanță mai închisă, cenuşie-neagră, pe ambele suprafețe. Inv. 43445/a. Fig. 5/6.
- Fragment din peretele unui vas-sac de mari dimensiuni, ornamentat pe corp cu un brâu cu alveole largi, puțin adânci. Pastă densă, cenuşie. Inv. 43445/b. Fig. 5/5.

[10] Donație din 1993-1994 a pasionaților căutători de antichități din Constanța, Radu Diaconu şi Romeo Frățilă.

[11] A. Aricescu, în Sesiunea de comunicări ştiințifice a muzeelor de istorie, decembrie 1964 (1971), I, Bucureşti, p. 223.

[12] Fragmentele ceramice au fost aduse la muzeul din Constanța de Martin Gheorghe Georgeta-Mihaela, care n-a fost, însă, în măsură să ofere alte informații despre materialele în cauză; locul probabil al descoperirii n-a fost verificat.

- Fragment de perete al unui vas de mari dimensiuni (Gr. = 1,8 cm). Pastă densă, cenuşie, cu angobă neagră, lustruită la exterior şi neagră-cenuşie la interior. Inv. 43445/c. Fig. 5/8.
- Buză de castron cu marginea rotunjită şi teşită puţin spre interior. Pastă cenuşie deschisă, cu angobă neagră-cenuşie, parţial corodată pe ambele suprafeţe. DG = circa 32 cm. Inv. 43445/d. Fig. 5/4.
- Alte fragmente din pereţii unor castroane, străchini şi oale, cu pasta cenuşie, uneori şi cu urme de angobă neagră-cenuşie. Fig. 12/4; 5/6.

Ceramica elenistică

- Buză de amforă de tip nedeterminat, cu nisip puţin şi mică în compoziţie; pastă maronie. Inv. 43444/a. Fig. 5/2.
- Buză de amforă de Thasos, cu marginea îngroşată la exterior; pastă cărămizie.
- Fragment de toartă de amforă de Rhodos, cu pasta roză-cărămizie şi angobă groasă, gălbuie.
- Patru torţi fragmentare de amfore de Cos (trei de la partea superioară şi unul de la bază); cele două părţi care alcătuiau toarta bifidă s-au desprins una de cealaltă. Pastă cărămizie sau, după caz, maronie, aspră, cu nisip. Inv. 43444/b. Fig. 5/3, 7; 12/1; 3.
- Fragment din partea inferioară a unei amfore de Thasos.
- Fragment de toartă de amforă de tipul Heracleea Pontică.

Materialul arheologic recuperat într-o cantitate foarte redusă nu permite formularea unor observaţii deosebite. Lipsa ceramicii lucrate cu mâna ar putea fi întâmplătoare. Ceramica cenuşie lucrată la roată este, în general, asemănătoare celei descoperite în aşezările şi necropolele getice din zonă. Reamintim că la Adamclisi[13] şi Zorile[14], la doar circa 20-25 km est de Băneasa, ceramica getică descoperită (în complexe funerare) este în totalitate cenuşie, lucrată la roată. Mai reţinem fragmentele unor *pithoi* de mari dimensiuni, lucraţi de asemenea la roată, cu pasta cenuşie. Fragmentele de amfore aparţin unor tipuri cunoscute. Materialul ceramic din zona amintită de la Băneasa se datează larg, în sec. IV-III a. Chr.

B. Într-o zonă aflată la circa 5 km SV de localitate şi la circa 3 km E de punctul „Canaraua Fetei"[15], pe pantele vestice ale unui deal s-au descoperit materiale getice şi elenistice[16].

- Două fragmente (buză şi perete) dintr-un vas-borcan lucrat cu mâna; pastă cărămizie, grosieră, cu concreţiuni calcaroase. Inv. 43446/a. Fig. 5/9; 12/9, 10.
- Fragment de toartă de amforă de tipul Heracleea Pontică.
- Fragmente de amforă de Thasos. Inv. 43446/b.
- Fragmente de amforă de Rhodos. Inv. 43446/c.

Fragmentele ceramice amintite provin de la recipiente sparte în vechime şi

[13] Vezi mai sus.

[14] M. Irimia, Pontica 8 (1975), p. 107-109 şi fig. 6 şi 7/4.

[15] Ca reper amintim că zona se află la circa 200-300 m E de stâna şi saivanele lui Ganea Marin (Tralalicu), de o parte şi de alta a drumului de ţară care face legătura din şoseaua Băneasa-Făurei cu „Canaraua Fetei".

[16] Cu prilejul unei periegheze întreprinse împreună cu colegul Tr. Cliante la 10 octombrie 2002.

împrăştiate pe o zonă relativ întinsă. Acestea, ca şi alte fragmente ceramice ori pietre împrăştiate la suprafaţa terenului[17], sugerează existenţa unei aşezări al cărei tip nu s-a putut, însă, preciza. Materialul arheologic recuperat se datează larg, în sec. IV-III a. Chr.

BĂRĂGANU (jud. Constanţa)

Localitatea este cunoscută prin descoperiri antice semnalate în zona sa agricolă în urmă cu mai mulţi ani[18]. Din perimetrul unei întinse aşezări preromane şi romane provine o toartă de amforă ştampilată.

1. Toartă de tipul Sinope cu ştampilă dreptunghiulară (4,4 x 1,6 cm); nu prezintă angobă. Inv. 43422. Fig. 6/2.
   Μενίσκ[ος]

Ştampilă de producător. Scriere retrogradă, cu litere de dimensiuni mari. Fără analogii în literatura consultată.

Canarache 1957, nr. 837, asemănător; *Conovici 1998*, p. 158, nr. 609, cu alte tipuri de litere şi de scriere; *Meniskos* este asociat cu cea mai mare parte a astynomilor din subgrupa V e (circa 210-190 a. Chr.); *Garlan 2004*, p. 71, F 57; *Meniskos* I, II şi III (?): *Meniskos* I activează de la sfârşitul grupei IV, sub mai mulţi astynomi, precum şi la începutul grupei V (după noile grupe stabilite de el); *Meniskos* II reapare la finalul grupei V şi este frecvent în toată grupa VI, ceea ce l-a determinat pe Garlan să atribuie ştampilele cu acest nume la doi producători omonimi, *Meniskos* II şi III, fără să poată stabili linia de separare dintre ei.

CORBU DE SUS (com. Corbu, jud. Constanţa)

În zona localităţii s-au semnalat în mai multe rânduri materiale arheologice, care provin dintr-o aşezare greco-indigenă[19]. Acestora li se adaugă două torţi ştampilate descoperite de mai mult timp, dar care au intrat relativ recent în colecţiile muzeului.

THASOS

1. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, aplicată defectuos (3,2 x 2,2 cm). Inv. 43414. Fig. 6/3.
   [Θ]ασίω[ν]
   arşic ←→
   [Π]υθίων(?)

Bon 1957, nr. 1474; *Debidour 1979*, p. 269-314 şi nr. 54 a, *Pythion II*; *Garlan 1986*, tabel B, *Pithyon II*, grupa D; *Avram 1996*, *Pythion II*, nr. 345, 346, grupa XII (circa 294-287 a. Chr.).

SINOPE

[17] Utilizat în acea perioadă ca păşune; nu este exclus ca anterior el să fi fost cultivat, cel puţin în zonele mai line.

[18] M. Irimia, Pontica 20 (1987), p. 117-127; G. Talmaţchi, Pontica 32 (1999), p. 307-308 (în acest caz, patru monede ale regelui scit Kanites).

[19] Între alte menţiuni, vezi şi M. Irimia, Pontica 13 (1980), p. 89-95; cele mai bogate urme de locuire din partea de nord a satului se află pe ambele maluri ale văii care-l străbate pe direcţia N/S, prin care curge şi un pârâu cu regim temporar (în timpul verii de obicei seacă); materialele arheologice (fragmente de amfore, olane, ţigle, chirpici, arsură) se observă atât în grădinile locuitorilor, cât şi în zonele erodate ale malurilor.

2. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, fragmentară (3,2 x 1,8 cm). Inv. 43415. Fig. 6/4.
ἀστυνόμ[ου]
Λ̣[έ]οντος [leu ↑ →]
Στέφανος

Canarache 1957, nr. 299, cu leu spre stânga; *Gramatopol*, *Poenaru Bordea 1969*, nr. 502; *Coja 1986*, nr. 94, cu alt producător; *Conovici 1989*, p. 40, grupa a IV-a, astynom nr. 18; *Conovici et alii 1989*, nr. 138-139, cu leu spre stânga, grupa a IV-a (circa 284-262 a. Chr.); *Avram et alii 1990*, p. 119, cu producător *Stephanos* şi p. 124, grupa a IV-a; *Buzoianu 1992*, p. 134, nr. 151, grupa a IV-a; *Conovici 1998*, nr. 330, cu alt producător; nr. 336, acelaşi producător, cu leu spre stânga, grupa a IV-a (datată între 279-258 a. Chr.); *Garlan 2004*, p. 183, nr. 325-327, cu leul orientat la dreapta sau la stânga; subgrupa V C (după tipologia şi cronologia sa).

COSTINEŞTI (jud. Constanța)

Cu ocazia excavațiilor efectuate pentru construirea unui hotel[20] în apropierea lacului din cunoscuta stațiune, aproximativ la jumătatea lui vestică, a fost afectată în ianuarie 2005 o locuire antică din perimetrul căreia au fost recuperate mai multe materiale amforice[21].

1. Fragment de amforă de HERACLEEA PONTICĂ; ştampilă englifică pe două rânduri, aplicată oblic pe gât (4,8 x 2,1 cm). Inv. 44679. Fig. 6/5; 10/5.
Εὐφραῖος
kantharos →
Λύσιος

Nume frecvente la Callatis, în diferite alte combinații. *Sauciuc-Săveanu 1924*, p. 155, nr. 25; *Gramatopol*, *Poenaru Bordea 1969*, nr. 819-821, pentru primul nume şi nr. 818 (cu acelaşi simbol), 832, 841, pentru al doilea nume; *Buzoianu 1979*, p. 88, nr. 21, pentru al doilea nume; *Brashinskij 1980*, p. 163, nr. 293, ştampilă grupa B, cu două nume, al II-lea sau al III-lea sfert al sec. IV a. Chr.; *Rădulescu*, *Bărbulescu*, *Buzoianu 1986*, p. 56, nr. 70, întocmai (grupa a II-a târzie); *Monahov 1999*, p. 336-338, în depozitul descoperit în 1990 în aşezarea „Usad'ba Litvinenko", datată prin context în partea mai veche din a doua jumătate a sec. IV a. Chr.; p. 349-352, în tumulul din „Sovetskom raione Krâma", datată prin context în prima jumătate a anilor '40 ai sec. IV a. Chr.

2. Gât de amforă de acelaşi tip, cu ştampilă englifică pe două rânduri, aplicată vertical, defectuos (4,8 x 1,6 cm). Dimensiunile gâtului: I = 21 cm; D. gurii – la exterior = 8,7 cm; la interior = 6,4 cm; D. torților = 5 x 2,2 cm. Inv. 44680. Ştampilă greu lizibilă. Fig. 6/6; 10/6.

---

[20] De către S.C. LAUTUB S.R.L., fără avizele necesare, deşi zona era restricționată. Ea se află în perimetrul extins al cunoscutei aşezări greco-romane identificate cel mai adesea cu Parthenopolis, care aparținea în perioada greacă teritoriului callatian. De-a lungul anilor, de aici au fost recuperate şi publicate numeroase materiale arheologice (vezi Avram 1991, p. 119 şi 131, cu bibliografia şi fig. 4).

[21] De colegii Robert Constantin şi Alexandru Nicolae de la muzeul din Mangalia, cărora le mulțumesc pentru informațiile oferite.

. . . . . Simbol şters
Λύσι[ο]ς?
Dacă lectura celui de al doilea nume este corectă, amfora putea aparține aceleiaşi grupe cu exemplarul anterior.

3. Fragment de gât de amforă de acelaşi tip. Dimensiuni: DG – la exterior = 9 cm; I = 7,8 cm; D. torților = 5 x 2,7 cm.
4. Picior de amforă de acelaşi tip. Dimensiuni: I = 8,5 cm; DB = 5 cm.
5. Picior de amforă de acelaşi tip. I = 7 cm.
6. Picior de amforă de acelaşi tip. I = 8,3 cm.
7. Toartă fragmentară şi fragmente de pereți ce provin de la amfore de acelaşi tip.
8. Fragment de buză de amforă de Thasos.

Din cauza condițiilor în care au fost recuperate materialele amforice, nu se poate face nici o precizare în legătură cu natura vreunui eventual complex arheologic căruia i-ar fi aparținut. Gruparea unui număr relativ mare de amfore de tipul Heracleea Pontică, sparte cu prilejul excavației mecanice, dintre care două pot să aibă aceeaşi ştampilă, ar sugera proveniența lor dintr-o groapă.

COTU VĂII (com. Albeşti, jud. Constanța)

În zona localității a fost identificată cu mai mulți ani în urmă o aşezare antică, care a aparținut teritoriului callatian. Din perimetrul ei au fost recuperate două ştampile de amfore[22]. Lor li se adaugă un fragment de amforă, de asemenea ştampilată, descoperit în 1994[23].

Fragment de gât de amforă de tipul Heracleea Pontică. Ştampilă englifică fragmentară, pe două rânduri (3,2 x 2,1 cm). Inv. 43428. Fig. 6/7.

Ἐφηρα[…]?
Θεοδ[ώρου]?

Literele sunt dispuse răsturnat. Lectură nesigură. În cazul citirii corecte a celui de al doilea nume, *Pridik 1917*, p. 120, nr. 23.

DULCEŞTI (com. 23 August, jud. Constanța)

Din perimetrul unei aşezări antice, aparținând teritoriului callatian, s-au publicat cu câteva decenii în urmă, printre altele, mai multe materiale arheologice elenistice[24]. Li se adaugă o toartă de amforă ştampilată descoperită recent[25].

Toartă de amforă de Rhodos cu ştampila aproape circulară (3 x 2,6 cm). Inv. 43427. Fig. 6/8.

ἐπὶ Ξενοφάνευς [Ῥακίνθιος]?
floare

Pridik 1917, p. 14, nr. 274-282; p. 134, nr. 55-60, cu sau fără simbol şi diferite luni; *Şelov 1975*, p. 63, nr. 163-167. Numele *Xenophanes* este unul dintre cele mai

[22] M. Irimia, Pontica 13 (1980), p. 88, nr. 1 şi 2; Avram 1991, p. 119 şi fig. 4.
[23] De Radu Diaconu, care l-a donat muzeului din Constanța.
[24] Gramatopol, Poenaru-Bordea 1969, p. 266, nr. 1171; 1172; M. Irimia, Pontica 6 (1973), p. 53-56; Avram 1991, p. 120 şi fig. 4.
[25] De acelaşi Radu Diaconu, care a predat-o muzeului.

răspândite între eponimii rhodieni; pe baza asocierii de nume cu producătorul *Diskos (II)* pe amforele de la Villanova şi Tarsus, *Grace 1950*, p. 148, a propus ca eponimul *Xenophanes* să fie datat între anii 200-180 a. Chr. Mai apoi, tot *Grace 1953*, p. 119 a sugerat o datare mai timpurie, considerând că activitatea acestui eponim aparţine sfârşitului sec. III a. Chr.; *Sztetyllo 1976*, p. 50, nr. 15, cu altă lună, unde precizează că numele *Xenophanes* se întâlneşte în două perioade: între 280-220 a. Chr. şi între 220-180 a. Chr. (perioadă căreia îi aparţine şi exemplarul de la Dulceşti); *Buzoianu 1980*, p. 123 şi 133, nr. 33, cu altă lună (220-180 sau 200-180 a. Chr.); *Börker-Burow, 1998*, p. 36, nr. 291, întocmai (*Xenophanes II*); *Börker-Burow 1998*, p. 96, nr. 296-297, perioada a III-a (circa 205-175 a. Chr.).

GALIŢA (com. Ostrov, jud. Constanţa)

În imediata vecinătate a mânăstirii Dervent, în luna iulie 1998, cu ocazia efectuării unui şanţ pentru instalarea cablului telefonic cu fibre optice care traversează Dunărea în zona Păcuiul lui Soare, au fost descoperite mai multe materiale ceramice[26]. De altfel, în diferite ocazii, inclusiv la construirea noilor clădiri din zona mânăstirii, au fost observate urmele unor locuiri umane corespunzătoare mai multor epoci[27]

Strachină miniaturală lucrată la roată, cu corpul tronconic la partea inferioară şi aproape vertical la cea superioară; buza larg evazată, cu marginea rotunjită şi fundul inelar, profilat. Pastă neagră, cu suprafaţa netezită iniţial, dar corodată şi aspră în prezent. Pe fund prezintă un decor slab incizat în pasta moale, de forma unei flori cu petalele larg desfăcute. Dimensiuni: I = 6 cm; D. gurii = 11,8 cm. Inv. 43439. Fig. 1/3; 10/7.

Se aseamănă unor exemplare getice de mai mari dimensiuni, din sec. IV-III a. Chr., descoperite în necropolele de la Bugeac, Satu Nou, Canlia etc. Datorită stării foarte bune de conservare, vasul ar putea proveni, eventual, dintr-un mormânt. Nu cunoaştem dacă în zonă există sau nu alte descoperiri getice din aceeaşi perioadă; cel mai apropiat obiectiv este necropola I de la Bugeac, aflată la circa 1,5-2 km V, la km 118, 800 pe DN3A Constanţa-Ostrov[28].

GÂRLICIU (jud. Constanţa)

La circa 500 m de şoseaua Hârşova-Gârliciu, pe malul de SE al lacului Hâsarlâk, se află o aşezare getică[29]. În perimetrul acesteia s-au descoperit în anul 2000 fragmente ceramice grosiere lucrate cu mâna şi cenuşii, lucrate la roată (fig. 5/12; 12/12, 13), precum şi două torţi de amfore elenistice ştampilate.

---

[26] Dintre acestea s-au recuperat o căniţă romană cu barbotină în relief în formă de solzi, din sec. II-III (inv. 43440) şi strachina miniaturală pe care o prezentăm cu acest prilej. Obiectele au fost recuperate de colegii N. Conovici şi Al. Barnea, ajungând astfel la muzeul din Constanţa.

[27] Informaţii Petre Diaconu. De altfel, colegul L. Lungu a supravegheat în anii 1999-2000 săpăturile de fundaţie ale unor clădiri-anexe ale mânăstirii, constatând de asemenea existenţa unor urme de locuire în zonă.

[28] M. Irimia, Pontice 1 (1968), p. 194-202.

[29] Informaţie C. Chiriac, care ne-a oferit cu bunăvoinţă şi materialul arheologic de faţă; nu putem preciza dacă aşezarea era fortificată sau nu.

În linie dreaptă, aşezarea este situată la circa 5 km S-SE de Dunăre şi la numai 1,5-2 km de balta fluviului, care se află şi la originea lacului Hâsarlâk.

1. Fragment de *lékane* cu buza dreaptă şi marginea rotunjită; la exterior prezintă un umăr proeminent, pentru capac. Pastă densă, cenuşie, mai închisă şi lustruită la exterior, fără angobă. Dimensiuni: DG = circa 22 cm. Fig. 5/12; 12/13.

SINOPE

2. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, fragmentară, pe trei rânduri (4,2 x 1,8 cm). Inv. 43416. Fig. 7/1.
   [ἀστυνόμου]
   [Ἀ]ντι[μάχου] cornul abundenței
   Νικίας

Gramatopol, Poenaru Bordea 1969, nr. 1173, întocmai; *Balkanska 1984*, p. 151, nr. 54 şi pl. 3/53; *Buzoianu 1981*, p. 146, nr. 16, cu alt producător; *Avram 1988*, p. 308, nr. 46-52, cu alți producători; *Conovici 1989*, p. 40, astynom grupa a IV-a (circa 284-262 a. Chr.); *Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu, Cheluță-Georgescu 1988-1989*, nr. 174-175, cu alți producători; *Avram et alii 1990*, p. 121, *'Antimachos* 2, grupa a IV-a (circa 284-262 a. Chr.), cu diferiți producători, între care şi *Nikias*; *Buzoianu, Cheluță-Georgescu 1998*, nr. 89, întocmai; *Conovici 1998*, nr. 183, întocmai; *Nikias* este un producător activ în timpul grupei a IV-a şi la începutul grupei a V-a, după cronologia sa (în care gr. IV este datată între 279-258 a. Chr., iar gr. V între circa 257-190 a. Chr.); *Garlan 2004*, p. 172-173, nr. 276-281, astynom cu alți producători, subgrupa V B; după el, *Nikias* activează în grupele V-VI.

3. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară fragmentară, pe trei rânduri (2,8 x 2,7 cm).Simbolul rupt. Inv. 43417. Fig. 7/2.
   ἀστυ[νόμου]
   Ἑκαταί[ου τοῦ]
   Λα[μάχου]
   [thyrsos ⟶]

Pridik 1917, p. 68, nr. 134, întocmai; *Canarache 1957*, nr. 258; *Gramatopol, Poenaru Bordea 1969*, nr. 545-551 (cu diverse dispuneri ale legendei); *Buzoianu 1981*, p. 148, nr. 74; *Conovici 1989*, p. 40, *Hékataios II (Lamachou)*, „cu *thyrsos*", grupa a IV-a (circa 282-260 a. Chr.); *Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu, Cheluță-Georgescu 1988-1989*, nr. 179 (nu apare producătorul), cu acelaşi simbol; *Conovici et alii 1989*, p. 118, nr. 66-67, întocmai, grupa a IV-a în cronologia lor (circa 284-262 a. Chr.); *Buzoianu, Cheluță-Georgescu 1998*, nr. 93; *Conovici 1998*, nr. 235 (producător Δᾶς), grupa a IV-a (279-258 a. Chr.*); Garlan 2004*, p. 179-180, nr. 306-312, *Hékataios 2 (Lamachou)* şi thyrsos orizontal, grupa a V-a, subgrupa V C, după tipologia şi cronologia sa.

GENERAL SCĂRIŞOREANU (jud. Constanța)

În zona localității a fost identificată, cu mai mult timp în urmă, o aşezare antică, distrusă în cea mai mare parte de lucrările de îmbunătățiri funciare[30]. În perioada greacă zona se afla, probabil, cu puțin în afara teritoriului callatian[31].

[30] M. Irimia, Pontica 13 (1980), p. 97-100.
[31] *Avram 1991*, p. 103-138 şi fig. 4.

Materialului ceramic autohton şi elenistic recuperat cu prilejul cercetării de suprafaţă întreprinse în zonă, i se adaugă o toartă ştampilată descoperită în 1994[32].

Toartă de amforă de tipul Sinope, cu ştampilă dreptunghiulară, fragmentară (3,5 x 2 cm). Inv. 43429. Fig. 7/3.

[……]ς cap de bărbat cu barba, la stânga

Ştampilă de producător. Pentru diverse nume de producători cu simbol „cap de bărbat", *Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu, Cheluţă-Georgescu 1988-1989*, p. 77, nr. 352-355; *Conovici 1998*, nr. 363-366 (grupa V în cronologia sa) etc.

GURA DOBROGEI (com. Cogealac, jud. Constanţa)

Din zona localităţii provin două torţi ştampilate de Thasos, descoperite în 1994[33].

1. Toartă cu ştampila dreptunghiulară (3,2 x 2,4 cm). Pete negre la rădăcina torţii, datorate arderii secundare. Inv. 43413. Fig. 7/4.
   Θασίων
   măsuţă ↑
   Πυθίων

Bon 1957, nr. 1494; *Coja 1986*, p. 432, nr. 64, întocmai; *Garlan 1988*, p. 27, fig. 23 b, întocmai; *Avram 1996*, nr. 442, întocmai, *Pythion IV*, grupa XIV (circa 273-267 a. Chr.).

2. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, aplicată oblic (3,2 x 2,1 cm). Pete negre-cenuşii pe suprafaţa exterioară, datorate arderii secundare. Inv. 43421. Fig. 7/5.
   Θασίων
   arc ↑
   Πρηξίπ[ολ(ις)]

Pridik 1917, p. 52-53, nr. 375-378, cu alte simboluri; *Bon 1957*, nr. 1417-1430, cu alte simboluri; *Garlan 1986*, p. 246, tabel B, grupa D; *Debidour 1986*, p. 332, grupa a IV-a (circa 310-300 a. Chr.); *Poenaru Bordea 1986*, p. 339, 343-344 (circa 300-250 a. Chr.); *Coja 1986*, p. 431, nr. 58, cu alt simbol; *Avram, Poenaru Bordea 1988*, p. 30, nr. 25-26, cu alte simboluri; *Avram 1996*, nr. 433, întocmai, grupa XIV.

MOŞNENI (com. 23 August, jud. Constanţa)

În raza localităţii au fost descoperite de-a lungul timpului mai multe aşezări şi alte dovezi de locuire antice[34], între care şi bogate resturi ceramice locale şi greco-elenistice din ultimele secole ale erei vechi[35]. Zona aparţinea, de asemenea,

[32] De acelaşi Radu Diaconu.

[33] Tot de la Radu Diaconu şi Romeo Frăţilă. Nu avem informaţii mai precise privind locul descoperirii, dar în zonă s-au mai semnalat materiale getice şi elenistice (vezi N. Harţuche, Pontica 9 (1976), p. 16, în peşteră).

[34] Em. Condurachi, SCIV 1 (1950), 1, p. 90-92; V. Canarache, SCIV, 1 (1950), 1, p. 100-101; V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 76, 140-141; M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanţa, 2001, p. 65.

[35] *Gramatopol, Poenaru Bordea 1969*, p. 267, nr. 1175-1177; M. Irimia, Pontica 6 (1973), p. 56-60; *A. Avram 1991*, p. 120.

teritoriului callatian. Ştampilelor de amfore publicate anterior[36] li se adaugă alte trei torţi, descoperite în 1994[37].

RHODOS

1. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară pe trei rânduri (3,6 x 1,6 cm). Profil unghiular. Inv. 43424. Fig. 7/6.
   ἐπὶ Θεαιδή
   του
   Πανάμου

Pridik 1917, p. 10, nr. 177-178, eponim cu altă dispunere şi alte luni; *Sztetyllo 1976*, p. 45, nr. 96-98 (220-180 a. Chr.); *Grace 1985*, p. 12 şi n. 23, cu discuţia asupra eponimului *Theaidetos*, pe baza izvoarelor literare şi cu bibliografia corespunzătoare; autoarea îl datează în anul 184 a. Chr.; *Börker-Burow 1998*, p. 29, nr. 193, întocmai; p. 90, nr. 204-205, perioada a III-a (circa 205-175 a. Chr.); *Finkielsztejn 2001*, p. 109, 107 şi tabelele 6, 19, perioada III d (circa 171-169 a. Chr.); *Jöhrens 2001*, p. 390, nr. 58-60.

2. Toartă rhodiană cu ştampilă dreptunghiulară, pe două rânduri (3,6 x 1,5 cm). Profil unghiular. Inv. 43426. Fig. 7/7.
   Ştampilă de producător. Lectură nesigură.
   Παρα[μ]
   όνου.

Pridik 1917, p. 142, nr. 37, cu o altă dispunere a literelor. Numele şi la *Börker-Burow 1998*, p. 155 cu n. 62.

CNIDOS

3. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, fragmentară, imprimată defectuos (3 x 1,6 cm). Inv. 43425. Fig. 7/8.
   [……]T(?)A
   Νυσίου

Rândul 1 neclar; literă sigură A, eventual şi T. Producătorul cnidian Νυσίου este scris în genitiv, cu sigma lunar. Pentru producător: *Pridik 1917*, p. 59, nr. 36, în altă dispunere; *Gramatopol, Poenaru Bordea 1969*, nr. 947; *Grace, Savvatianou 1970*, p. 304, E 10; *Şelov 1975*, p. 129, nr. 535 (sfârşitul sec. II – începutul sec. I a. Chr.); *Buzoianu 1992*, p. 119-126; 156, nr. 436, grupa III (?), pl. VII, cu bibliografia.

NEPTUN (oraşul Mangalia, jud. Constanţa)

La intersecţia şoselei Constanţa-Mangalia cu drumul către staţiunea Neptun, în partea de vest, dincolo de liziera de arbori paralelă cu şoseaua, a fost identificată o aşezare antică[38]. Din perimetrul acesteia au fost recuperate trei torţi de amfore ştampilate.

SINOPE

1. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, corodată (4,8 x 2,4 cm). Inv. 43437. Fig. 8/1.
   [ἀσ]τυνόμου
   [Ἱκε]σίο[υ]τοῦ [hermă]

[36] *Ibidem*.

[37] Tot de Radu Diaconu, care le-a donat muzeului.

[38] De aceiaşi, care au donat muzeului ştampilele de amfore descoperite.

[Ἀν]τι[π]άτρο[υ]
[…….]

Astynom relativ bine reprezentat în spaţiul vest-pontic, cu diferiţi producători. *Canarache 1957*, nr. 280-282; *Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu, Cheluţă-Georgescu 1988-1989*, p. 61, nr. 260-264, cu diferiţi producători; *Lazarov 1978*, p. 51, nr. 15; *Avram 1988*, p. 310, nr. 105 (grupa a VI-a; circa 230-183 a. Chr.); *Avram et alii 1990*, p. 120, 124, grupa V b; *Conovici 1998*, nr. 546-551, cu diferiţi producători, grupa V d, *Hikesios (6) Antipatrou* (circa 222-211 a. Chr.); *Buzoianu, Bărbulescu, Cheluţă-Georgescu 2000-2001*, p. 232-233, cu diferiţi producători, subgrupa V d; *Garlan 2004*, p. 227-228, nr. 516-519, subgrupa VI D, după tipologia şi cronologia sa.

RHODOS

2. Toartă de amforă cu curbura lină; ştampilă dreptunghiulară aplicată pe partea superioară (3 x 1,2 cm). Legenda este mărginită pe toate laturile de un cadru dreptunghiular în relief. Spărturi recente ale fragmentului de amforă pe toate laturile. Inv. 43435. Fig. 8/2.
   Διονύ
   σιος
   Sigma lunar. Ştampilă adâncită, cu litere în relief. Numele la nominativ, fără prepoziţia ἐπὶ

Pridik 1917, p. 25, nr. 587, producător, întocmai; *Şelov 1975*, p. 95-96, nr. 324-325, producător, cu floare de rodie; este una dintre cele mai timpurii ştampile descoperite la Tanais. După formă şi legendă este foarte apropiată de alte exemplare timpurii ale unor eponimi atribuiţi începutului sec. III a. Chr. Exemplarul aparţine producătorului *Dionysios I*, care a activat la contactul sec. IV-III a. Chr. sau la începutul sec. III a. Chr. A existat şi un alt producător, *Dionysios II*, întâlnit în complexul de la Pergam, ale cărui amfore sunt diferite şi care a activat în primele decenii ale sec. II a. Chr. *Finkielsztejn 2001*, *Dionysos I*, producător, p. 100, 111, 112 (tabel 4, ştampilă rotundă), perioadele II b şi II c, în timpul mai multor eponimi; p. 191, tabelul 18, *Finkielsztejn* datează perioadele II b şi II c între circa 219-199 a. Chr.

3. Gât fragmentar de amforă de Rhodos, cu o toartă; diametrul gurii – circa 11 cm. Ştampilă pe două rânduri, aplicată defectuos pe partea superioară a torţii, fără imprimarea primelor litere (3,5 x 1,7 cm). Urme de vopsea roşie sub buză; spărturi recente. Toarta amforei are curbura lină. Inv. 43436. Fig. 3/3; 8/3.
   [ἐπὶ Κ]αλλ[ι]
   [κ]ρατίδ[α]
   Ştampilă adâncită, cu literele în relief.

Pridik 1917, p. 28, nr. 685, producător; p. 11, nr. 215-222; p. 12, nr. 223; p. 134, nr. 44, eponimi, cu diferite moduri de dispunere a legendei, uneori cu floarea de rodie şi numele lunii; *Grace 1952*, p. 525-529, deosebeşte doi eponimi cu acest nume; unul aparţine primei grupe cronologice, iar al doilea grupei a III-a, corespunzător complexului pergamic; *Şelov 1975*, p. 57-58, nr. 128-130, *Kallikratidas I* (pe baza scrierii şi a curburii line a torţii; prima jumătate a sec. III a. Chr.; *Conovici, Irimia 1991*, nr. 283-285, eponim *Kallikratidas I* (circa 237-230 a. Chr.); *Finkielsztejn 2001*, eponimul *Kallikratidas I*, p. 79, 99, 191 (tabelul 18),

perioada II a (circa 234-220 a. Chr.); eponimul *Kallikratidas II*, p. 109, 117, 192 (tabel 19), perioada III d (circa 175-173 a. Chr.); *Johrens 2001*, p. 392-393, nr. 72-73, *Kallikratidas I*, primii ani ai perioadei a II-a; nr. 71, eponimul *Kallikratidas II*, perioada III c (193 a. Chr.). Ştampila în discuţie aparţine eponimului *Kallikratidas I*.

OSTROV (jud. Constanţa)

În perimetrul fermei nr. 1 a S.C. Ostrovit S.A., la circa 1,5 km E de sediul societăţii, la aproximativ 300 m V de săpăturile arheologice efectuate de colectivul MNIR – Bucureşti şi MDJ – Călăraşi în zona centrală a aşezării civile romane de la Ostrov – Ferma 4[39] şi la circa 1 km N de DN3A Constanţa-Ostrov, în luna iulie 2005 au fost efectuate săpături manuale pentru instalarea unei conducte în vederea irigării zonei. În marginea de E a unei parcele de viţă de vie s-a săpat un şanţ orientat aproximativ N-S, cu lăţimea de circa 0,50 m şi adâncimea de 0,80 m.

Cu această ocazie a fost descoperită o amforă fragmentară de Thasos, care conţinea oase calcinate[40]. Din zonă au mai fost recuperate alte câteva fragmente de amfore greceşti sparte din vechime, precum şi un fragment de vas cenuşiu (crater sau castron) lucrat la roată.

1. Amforă de Thasos de tipul biconic, cu picior înalt. Lipsă: gâtul cu o parte din corp, torţile şi baza piciorului. Dimensiuni: I = 45 cm; D = 22,5 cm. Inv. 44682. Fig. 12/14.

Bon 1957, tipul I, p. 16-19 şi fig. 3/2, 3; *Zeest 1960*, tipurile 20 k şi 20 ţ, p. 83-85 şi pl. IX. Aparţine unuia dintre cele mai răspândite tipuri. Profil comparabil: *Grandjean 1992*, p. 554-557, nr. 45, fig. 6/45; nr. 47, fig. 7/47; nr. 56 şi fig. 8/56; exemplare datate cel mai devreme după circa 340 a. Chr., dar mai ales din ultimul sfert al sec. IV a. Chr. Ele au circulat până spre mijlocul sec. III a. Chr., corespunzând, în mare, datărilor sugerate şi de ştampilele care aparţin acestui tip.

2. Fragment din peretele unei amfore de Rhodos, care păstrează doar o parte din sectorul inferior al torţii, cu secţiunea rotundă; pastă roză-gălbuie.

3. Fragment de buză de amforă cu marginea răsfrântă şi foarte lată, în diedru (*moshroom*). Pastă cărămizie, cu angobă groasă, gălbuie. Aparţine unui centru încă nedeterminat, care ar putea fi Soloha I (Peparthus II), Rhodos sau Cos. DG = 17 cm. Fig. 3/2.

Profil comparabil: *Zeest 1960*, p. 91 şi 94 şi pl. 16/32 j (tip Soloha I); 33/a şi 33/b (tip Ust'Laba); *Buzoianu 1999*, p. 205-206 şi pl. IV/4 (inv. 16673); V 1-4 (inv.

[39] Pentru săpăturile sistematice din zonă vezi rapoartele publicate în *Cronica cercetărilor arheologice din România* (= CCA), MCC-CIMEC Bucureşti, astfel: CCA 1998, p. 54; 1999, p. 79-80; CCA 2000, p. 71-72; CCA 2001, p. 168-169; CCA 2002, p. 224; CCA 2003, p. 222-223; CCA 2004, p. 225-226; CCA 2005, p. 249-251; de asemenea, Cr. Muşeţeanu, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, Bucureşti, 2003.

[40] Descoperirea ne-a fost semnalată de V. Ilinca, director general al S.C. „Ostrovit" S.A. şi de colegul Marian Neagu, de la muzeul din Călăraşi. La deplasarea efectuată în ziua de 13 iulie 2005 în vederea înregistrării descoperirii, a recuperării materialelor şi luării primelor măsuri de protejare a zonei au mai participat colegul Tr. Cliante şi prof. Marian Zidaru, inspector la DJCCPCN – Constanţa. S-au descoperit, de asemenea, materiale sporadice romane şi medievale timpurii (sec. IX-X), precum şi mai multe oase ale unui mormânt de înhumaţie complet distrus, dintr-o epocă neprecizată.

183; 16670; fără nr. şi inv. 175); VI; datare largă în sec. IV-III a. Chr.

4. Fragment de mici dimensiuni dintr-un crater sau castron cenuşiu, lucrat la roată.

5. Alte fragmente ceramice elenistice nereprezentative (mai ales de amfore).

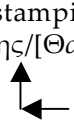
Amfora cu oase calcinate aparţine, fără îndoială, unui mormânt de incineraţie. Prezenţa fragmentelor ceramice sugerează posibilitatea existenţei altor morminte de acelaşi tip în zonă, formând, eventual, o necropolă. Cea mai apropiată necropolă getică de incineraţie a fost identificată la circa 5-6 km E, respectiv la intrarea în localitatea Ostrov, dinspre Constanţa, în zona unor construcţii ale fostului C.A.P.[41]. De asemenea, în perimetrul localităţii Bugeac, din aceeaşi comună Ostrov, s-au semnalat şi cercetat parţial trei necropole[42].

PALAZU MIC (com. M. Kogălniceanu, jud. Constanţa)

În zona agricolă a localităţii a fost identificată[43] o aşezare antică din perimetrul căreia au fost recoltate atât materiale arheologice autohtone, cât şi torţi de amfore ştampilate[44].

THASOS

Tipul vechi

1. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară (3,8 x 1,8 cm). Inv. 36101. Fig. 8/4.
[Ἀρι]στείδης/[Θασ/ι(..)Ε]ὐφράν/(ωρ)*
cap de leu

Garlan 1986, tabel A, p. 233, 269 grupa F, (circa 370-350 a. Chr.); *Poenaru Bordea 1986*, p. 341, *Aristeidès* cu *Kalli* (-) şi *Leukon*, grupa F (circa 370-350 a. Chr.); *Garlan 1999*, p. 224, grupa F, subgrupa F 1, nr. 641, întocmai (circa 360-350 a. Chr.); nr. 636-640, 642-654, cu alţi producători şi alte simboluri.

2. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, slab imprimată, fragmentară (2,6 x 1,5 cm). Inv. 36102.
[Νύμφ]ω[ν]Θα/σίων/Κλευ[φά/νης]*
trident →

Bon 1957, nr. 1291, cu simbol asemănător; nr. 1274-1289, *Nimphon Kleo* (-), necompletat, dar cu alte simboluri; *Buzoianu 1982*, p. 146, nr. 8, cu producătorul

---

[41] A. Aricescu, în Sesiunea de comunicări ştiinţifice a muzeelor de istorie, 1964 (Bucureşti, 1971) I, p. 223-224.

[42] M. Irimia, Pontica 16 (1983), p. 79-83 (unde sunt menţionate două necropole); idem, în Thraco-Dacica, 6 (1985), p. 75-85 (cu prezentarea descoperirilor din cea de a treia necropolă).

[43] De către prof. W. Wisoşenschi din localitatea M. Kogălniceanu, un pasionat iubitor de antichităţi, care a donat muzeului în cauză în anul 1987 ştampilele de amfore pe care le prezentăm în continuare. Din păcate, nu deţinem informaţii privind materialul arheologic indigen şi nici despre locul exact al aşezării.

[44] Rectificăm cu acest peilej datele privind numărul şi tipul ştampilelor de amfore descoperite la Palazu Mic şi Piatra „Rătărie", prezentate la M. Irimia, în Studii istorice dobrogene, Universitatea „Ovidius", Facultatea de Istorie, Constanţa 2003 (coord. V. Ciorbea), n. 34-35. La Palazu Mic sunt 9 torţi ştampilate (8 de Thasos şi 1 de Rhodos); la Piatra – „Rătărie" sunt 24 de ştampile (16 Thasos, 1 Heracleea Pontică, 4 Sinope, 1 Chersonesul Tauric, 1 Akanthos şi 1 – centru neidentificat.

Leophánes şi alt simbol; *Garlan 1986*, tabel A, p. 233, 269, grupa F (circa 370-350 a. Chr.); *Poenaru Bordea 1986*, p. 341, cu alt producător, grupa F (circa 370-350 a. Chr.); *Avram 1996*, nr. 46, întocmai; nr. 47-49, cu alţi producători şi alte simboluri, tabel I, p. 52, grupa F (circa 356-343 a. Chr.); *Getov 1995*, nr. 12, cu alt producător şi alt simbol (circa 350-340 a. Chr.); *Garlan 1999*, p. 245, subgrupa F 2 (circa 350-345 a. Chr.); nr. 742, întocmai; nr. 735-741; 743-752, cu alţi producători şi alte simboluri; eponim bine atestat la Tomis.

3. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, fragmentară (2,4 x 2,6 cm). Inv. 36099. Fig. 8/5.
   Ἀρ[ι]στο(κράτης/Θ[εόφιλος]
   sfinx

   Publicată de *Garlan 1999*, nr. 963, grupa G 2 (circa 345-335 a. Chr.).

4. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, aplicată oblic (3,1 x 2,5 cm). Urme de vopsea roşie pe partea superioară a torţii, spre gât. Inv. 36093. Fig. 8/6.
   [Ἀριστ/ο(κράτης)
   cocoş
   [Μέγων<ι>]*

Bon 1957, nr. 1897-1998 (necompletate); *Garlan 1986*, p. 233, tabel A, p. 233, 269 (circa 350-340 a. Chr.); *Avram 1996*, tabel I, p. 52 şi nr. 115-124, 550, grupa G (circa 342-330 a. Chr.); *Aristok* (--) este primul eponim, în ordine cronologică, din această grupă); *Garlan 1999*, p. 274, subgrupa G 2 (circa 345-335 a. Chr.); nr. 967, întocmai; nr. 955-966; 968-973, cu alţi producători şi alte simboluri; astynom bine atestat la Thasos; numele producătorului apare mai mult sau mai puţin prescurtat.

Tipul recent

5. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, fragmentară (1,7 x 2 cm). Inv. 36098. Fig. 8/7.
   [Θασίων
   torţă ←
   [Ἀμφο/τ]έρης

Canarache 1957, nr. 140 (necompletat); *Baumann 1973-1975*, p. 41, nr. 30; *Avram 1996*, tabel I, p. 53 şi nr. 230 (şase exemplare), întocmai, grupa IX (circa 325-317 a. Chr.).

6. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, foarte corodată (3,8 x 1,7 cm). Inv. 36084.
   Θασίων
   simbol şters
   K[λεῖτος?]

Bon 1957, nr. 927, 929-930; *Canarache 1957*, nr. 32-33; *Debidour 1986*, p. 330, gr. I (circa 345-335 a. Chr.); *Poenaru Bordea 1986*, p. 342, gr. I (circa 345-335 a. Chr.); *Coja 1986*, p. 429, nr. 31 (circa 340-330 a. Chr.); *Avram 1996*, tabel I, p. 53, nr. 202-207, grupa IX (circa 325-317 a. Chr.).

7. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, fragmentară (2,2 x 2,1 cm). Inv. 36158. Fig. 8/8.
   [Θασίων]
   Herakles arcaş;
   simbol secundar invizibil
   [Λεώδι(κος)]

În lipsa decorului secundar (amforă, ciorchine, spic, liră, polonic, pastilă etc.) nu se poate determina exact tipul *Bon 1957* (e.g. nr. 1093); *Canarache 1957*, nr. 41-43; *Buzoianu 1982*, p. 148, nr. 38; *Debidour 1986*, p. 324, 331, grupa a II-a (circa 335-325 a. Chr.); *Poenaru Bordea 1986*, p. 342, grupa a II-a (circa 335-325 a. Chr.); *Getov 1995*, nr. 64-65 (circa 335-325 a. Chr.); *Avram 1996*, tabelul I, p. 53 şi nr. 259-268, cu diferite simboluri secundare, grupa X (circa 316-311 a. Chr.).

8. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, fragmentară (2,8 x 2,6 cm). Inv. 36092. Fig. 8/9.
   Θασίων
   liră←
   ?[Ἰσόδι]κος

Bon 1957, nr. 885, întocmai (simbolul este considerat chitară sau liră); nr. 882-884, 886-897, cu alte simboluri; *Debidour 1986*, p. 325, 331, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Poenaru Bordea 1986*, p. 338, 342, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.; *Avram 1996*, tabel I, p. 53 şi nr. 300-305, cu alte simboluri, grupa a XI-a (circa 310-295 a. Chr.; *Buzoianu, Cheluță-Georgescu 1998*, p. 65, nr. 44-46, cu alte simboluri.

RHODOS

9. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară pe două rânduri (4,5 x 1,5 cm). Inv. 36088. Fig. 8/9.
   Ἐπὶ Ἀριστοδά
   μου Πανάμου

Pridik 1917, p. 5, nr. 76-81; 132, nr. 14-15, cu alte luni; *Grace 1952*, p. 514-540, circa 220-180 a. Chr.; *Gramatopol, Poenaru Bordea 1969*, nr. 710, cu altă lună; *Şelov 1975*, p. 40-41, nr. 52-55, cu alte luni; *Conovici, Irimia 1991*, p. 169, nr. 3 (Satu Nou „Vadu Vacilor"); eponimul *Aristodamos II* se datează între circa 182-176 a. Chr., pentru că apare în complexul de la Pergam, dar este absent în cel de la Middle Stoa din Athena; *Börker-Burow 1998*, p. 22-24, nr. 91-112, cu diferite moduri de dispunere şi diverse luni (inclusiv *Panámos* la genitiv sau nominativ); nr. 93-94, perioada III c (circa 182-176 a. Chr.); *Finkielsztejn 2001*, p. 109, 121, 125, 205, nr. 4, *Aristódamos II*; p. 192, tabel 19, perioada III e (circa 166-164 a. Chr.).

În legătură cu cele nouă torți ştampilate de la Palazu Mic reține atenția numărul relativ mare de exemplare de Thasos (opt), aparținând în proporție egală ambelor tipuri (vechi şi recent); ele se eşalonează cronologic între circa 370-350 a. Chr. şi circa 310-295 a. Chr. În schimb, singura ştampilă rhodiană se datează mult mai târziu, la mijlocul anilor '60 ai sec. II a. Chr.

Numărul pieselor este însă prea mic pentru a putea formula unele ipoteze. Constatăm, totuşi, gruparea ştampilelor într-un lot relativ compact, care ar putea sugera evoluția aşezării de la Palazu Mic mai ales în ultimele trei sferturi ale sec. IV a. Chr. În cazul în care toarta ştampilată rhodiană nu a fost, eventual, amestecată de descoperitor printre cele thasiene[45], ea ar putea sugera existența şi a unei a doua etape în evoluția sitului.

[45] Situație întâlnită relativ frecvent la arheologii amatori, prea puțin obişnuiți cu rigoarea păstrării intacte a loturilor de materiale şi cu înregistrarea exactă a locului descoperirii; De altfel, ştampilele de la Palazu Mic au fost donate muzeului împreună cu cele de la Piatra – „Rățărie", iar un eventual amestec al lor nu poate fi exclus, deşi donatorul marcase anterior pe piese locul descoperirii.

PIATRA (com. Mihail Kogălniceanu, jud. Constanța)

Din perimetrul aşezării antice de la punctul „Rățărie", situat pe malul de N-NV al lacului Taşaul, provin mai multe materiale greco-elenistice recuperate în diferite etape[46]. Este vorba, în primul rând, de un lot de 24 de ştampile de amfore[47], care adăugate altora publicate anterior, ridică la 30 numărul pieselor de acest tip. Ele se grupează astfel: 18 exemplare de Thasos (nouă tipul vechi şi nouă tipul recent); un exemplar de tipul Heracleea Pontică; opt de tipul Sinope; unul de tipul Chersonesul Tauric şi două (?) de tipul Akanthos. Din zona aceleiaşi aşezări au fost recuperate[48] şi alte materiale elenistice, între care: fragmente de amfore de tipurile Thasos şi Sinope şi un fragment de mortarium din ceramică.

Din punct de vedere cronologic, materialul arheologic descoperit, îndeosebi ştampilele de amforă, acoperă un interval cuprins aproximativ între mijlocul sec. IV a. Chr. (sau puțin mai devreme) şi mijlocul sec. III a. Chr. Observăm lipsa (poate întâmplătoare?) a ştampilelor de Rhodos; dacă, într-adevăr, situația se prezintă astfel, ea ar putea sugera o încetare relativ timpurie a locuirii de la „Rățărie". Dar, în absența unor cercetări mai ample, orice supoziție este riscantă.

Lipsa materialului arheologic indigen este, desigur, întâmplătoare, el neatrăgând atenția celor care au recuperat ştampilele de amfore şi celelalte fragmente ceramice greco-elenistice.

Descoperirile de la Piatra „Rățărie" sugerează, în primul rând, importanța aşezării de pe malul actualului lac Taşaul. De altfel, pe malurile sale, ca şi în cele două insule („Ada" şi „La Ostrov") au fost semnalate mai multe descoperiri arheologice, începând din eneolotic până cel puțin în perioada romano-bizantină[49].

---

[46] M. Irimia, Pontica 13 (1980), p. 102-103; Cr. Matei, Pontica 19 (1986), punctul 5, p. 255-265, cu o descriere succintă a situației arheologice din teren, atât cât se poate ea observa în absența săpăturilor; sunt prezentate materialele greco-elenistice, (inclusiv cinci ştampile de amfore), autohtone, precum şi piesele de epocă romană descoperite în acelaşi sit.

[47] Donate muzeului tot de către prof. W. Wisoşenschi în anul 1987, împreună cu cele de la Palazu Mic, amintite mai sus. M. Irimia, *Descoperiri de ştampile de amfore în zona lacului Taşaul*, în *Amphores et commerce dans l'Antiquité*, volum consacrat memoriei colegului N. Conovici (în pregătire).

[48] De către prof. Stelian Dumitrescu din Năvodari, un alt iubitor de antichități, care le-a donat, de asemenea, muzeului constănțean.

[49] Cr. Matei, *op.cit.*, p. 253-266; idem, Pontica 18 (1985), p. 125-139; singurul punct care a beneficiat de o cercetare sistematică în anii 1999-2000, 2002-2003, a fost aşezarea eneolitică de pe insula „La Ostrov" (vezi S. Marinescu-Bâlcu, Valentina Voinea *et alii*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 123-170; *iidem*, *CCA, Campania 2002*, CIMEC, Bucureşti-Covasna 2003, p. 210-212; *CCA, Campania 2003*, CIMEC, Bucureşti-Cluj Napoca 2004, p. 217-218); V. Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelnița-Karanovo VI. Fazele A 1 şi A 2*, Constanța, 2005, *passim*).

SĂLCIOARA (com. Jurilovca, jud. Tulcea)

Localitatea[50] se află la circa 6 km NV de cunoscuta aşezare antică de la Capul Dolojman (*Orgamè polis*), în apropierea lacului 6 Martie, parte componentă a marelui complex de lacuri Razelm-Sinoe.

De aici provine un fragment de gât de amforă de tipul Heracleea Pontică[51].

Ştampilă englifică, aplicată vertical pe gâtul amforei, pe trei rânduri (5,8 x 2,6 cm). Inv. 43433. Fig. 9/2.

[Ἀ]ριστοκλ

ῆς Σατυρίω

νος

Pridik 1917, p. 122, nr. 68, întocmai; *Monachov 1999*, p. 202-203 şi pl. 80, nr. 1-2, întocmai (în depozitul de la Berezan – anul 1980); amforele ştampilate cu numele magistratului *Aristokles* sunt atribuite variantei timpurii a tipului I. Monachov consideră că în depozitul de la Berezan – anul 1980, există un grup de amfore realizate în timpul magistraturii lui *Aristokles* şi puţin mai devreme. Depozitul în cauză a fost datat la jumătatea şi în a doua jumătate a anilor '90 ai sec. IV a. Chr.

A fost sincronizat, de asemenea, cu depozitul de la Olbia – anul 1947, cu observaţia că ultimul s-a format într-un interval de timp mai mare.

Aristokles, cu alţi producători, apare şi în alte complexe arheologice închise analizate de Monachov: curganul Dvugorbaia Moghila (p. 162-163) epava din lacul Donizlav (p. 194-201), mormântul nr. 1 – anul 1912 de la Olbia (p. 203-205) etc. Autorul amintit ajunge la concluzia că amforele cu numele magistratului *Aristokles* se datează, în complexele în cauză, cel mai sigur în a doua jumătate a anilor '90 ai sec. IV a. Chr.

SEIMENII MICI (com. Seimeni, jud. Constanţa)

În luna iulie 1989 au fost donate muzeului din Constanţa trei vase ceramice[52] descoperite prin 1979 în zona localităţii, cu ocazia unor lucrări de interes gospodăresc[53].

1. Castron cenuşiu lucrat la roată, cu corpul tronconic, buza trasă spre interior şi fundul inelar. Pastă cenuşie. Dimensiuni: I = 10,5 cm; DM = 27,3 cm; DB = 10,5 cm. Inv. 38854. Fig. 5/1; 10/8.
2. Vas tronconic miniatural lucrat cu mâna, cu marginea rotunjită, puţin subţiată şi fundul plat. Pastă neagră-cenuşie, cu pete maronii. Dimensiuni: I = 3,7 cm; DG = 9,6 cm. Inv. 38856. Fig. 2/5; 10/10.
3. Pahar miniatural lucrat cu mâna, cu corpul tronconic, profilul puţin

[50] Fostă Caramanchioi, iar în perioada comunistă 6 Martie, până la 20 mai 1996. În perimetrul localităţii s-au mai semnalat urme de locuire antică (cf. M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană. Sec. I-III p. Chr.*, p. 297, nr. 138, în teritoriul cetăţii Argamum).

[51] Descoperită şi predată Muzeului din Constanţa de aceiaşi R. Diaconu şi R. Frăţilă.

[52] Prin intermediul colegului Tudor Papasima, care în perioada 11.07. – 12.08. 1989 a efectuat săpături preventive în perimetrul comunei de atunci Silişţea-Seimeni, prilejuite de diferite lucrări de investiţii. Îi mulţumim pentru informaţii şi pentru permisiunea de a publica materialul arheologic de faţă.

[53] De către Badea Gheorghe, pe atunci primarul comunei, într-o groapă cu adâncimea de circa 3,50-4 m (nu cunoaştem suprafaţa ei).

concav la exterior şi fundul plat. Pastă cenuşie-maronie. Dimensiuni: I = 5 cm; DG = 6 cm. Fig. 2/2; 10/9.

Starea bună de conservare a pieselor sugerează eventuala lor proveniență dintr-un complex funerar getic (sau mai multe?), distrus cu ocazia excavării gropii. Analogii numeroase pentru exemplarele ceramice păstrate se găsesc în necropolele de tipul Enisala[54], Murighiol[55], Bugeac[56], Satu Nou[57], Stelnica[58] etc. Se datează larg în sec. IV a. Chr., fără a se exclude cu totul o încadrare a lor mai timpurie (la sfârşitul sec. V a. Chr.) sau, eventual, mai târzie (la începutul sec. III a. Chr.[59].

TOPOLOG (jud. Tulcea)

Din zona localității, punctul „Vraja", aflat la marginea de sud a pădurii comunale, provin mai multe descoperiri antice, între care şi câteva fragmente de amfore elenistice[60]. O toartă ştampilată de amforă rhodiană s-a descoperit anterior tot la Topolog[61], fără nici o indicație privind locul descoperirii, iar alte ştampile s-au semnalat în satele Calfa şi Cerbu[62], din aceeaşi comună.

- Picior fragmentar de amforă de Thasos, spart din vechime. Inv. 43447/a. Fig. 3/4; 10/16.

Aparține tipului biconic, cu picior cilindric înalt.

Bon 1957, tipul I, p. 16-19 şi fig. 3/2, 3; *Zeest 1960*, tipurile 20 k şi 20 ț, p. 83-85 şi pl. IX. Profil comparabil: *Grandjean 1992*, p. 554-557, nr. 45, fig. 6/45; nr. 47, fig. 7/47; nr. 56 şi fig. 8/56; exemplare datate cel mai devreme după circa 340 a. Chr., dar mai ales din ultimul sfert al sec. IV a. Chr. Ele au circulat până spre mijlocul sec. III a. Chr.

- Toartă de amforă de Thasos. Fig. 5/10; 11/6.
- Toartă fragmentară bifidă de amforă de tipul pseudo-Cos. Pastă cărămizie închisă; angobă groasă gălbuie-alburie. Fig. 12/15.
- Fragment de picior de amforă cu pasta maronie, aspră, densă; puține concrețiuni alburii în compoziție; la exterior se observă urmele angobei corodate, gălbuie-alburie. Inv. 43447/b.

După pastă, aparține grupului de amfore cu ştampila Μυρσιλείας Μανικός,

[54] G. Simion, Peuce 2 (1971), p. 63-129, *passim*.

[55] Exp. Bujor, Materiale 3 (1954), p. 247-254; SCIV, 6 (1955), p. 571-579; Materiale 6 (1959), p. 325-330; Materiale 7 (1960), p. 297-300; Dacia NS, 2 (1958), p. 125-141.

[56] M. Irimia, Pontice 1 (1968), p. 193-234 (îndeosebi p. 209 şi fig. 17/a); 2 (1969), p. 23-42 (îndeosebi p. 27-28 şi fig. 8 – stânga); idem, *La nécropole gète de V^e – IVe s. av. n. è. Bugeac*, Inventaria Archaeologica 13, Bucureşti, 1986 *passim*.

[57] B. Mitrea, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 409-413; B. Mitrea *et alii*, Materiale, 7 (1961), p. 283-290; Materiale 8 (1962), p. 369-372.

[58] N. Conovici, Gh. Matei, Materiale, SN, I (1999), p. 99-144 (*passim*).

[59] Vezi în acest sens tipologia şi cronologia vaselor getice asemănătoare la Em. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983, *passim*.

[60] Ele au fost descoperite în primăvara anului 2003 şi au fost predate muzeului din Constanța de către preotul Vasile Vâlcu, din localitate. Tot el ne-a semnalat existența în zonă a unui cuptor roman şi a mai multor materiale ceramice din aceeaşi epocă (inclusiv țigle romane).

[61] *Baumann 1973-1975*, p. 40, nr. 28.

[62] *Lungu 1994*, p. 137, cat. 20, 22, 31 şi 34.

care a fost datat, prin asociere cu amfore sinopeene şi rhodiene, după anul 240 a. Chr., iar la Albeşti, după o opinie mai veche, eventual şi în primele decenii ale sec. II a. Chr[63].

TRAIAN (comuna Săcele, Jud. Constanța)

În luna august 1996 a fost predată muzeului din Constanța[64] o amforă recuperată din zona localității Traian. Aceasta se află la circa 9-10 km SE de cetatea Histria, în apropierea capătului sudic al lacului Nuntaşi, prelungire a actualului lac Sinoe, pe malul căruia s-a întemeiat cunoscuta colonie milesiană.

Împreună cu amfora au fost aduse alte câteva fragmente de amfore nedeterminate.

- Amforă de Chios cu corpul tronconic, gâtul relativ scund, cu buza îngroşată la exterior, marginea rotunjită şi puțin teşită spre interior. Umerii lini, rotunjiți; piciorul scurt, cu marginea puțin fațetată şi rotunjită la exterior, iar baza scobită adânc, în formă de ciupercă. Torțile scurte şi puternic arcuite, prinse sub buză şi pe umăr, au secțiunea aproape rotundă.

La exterior, imediat sub buză, amfora prezintă o dungă de vopsea roşie, orizontală. Între cele două torți, sub buză şi la jumătatea înălțimii gâtului au fost pictate cu vopsea neagră maronie, pe ambele părți, două cerculețe. Pe umăr, puțin deasupra diametrului maxim al amforei, au fost efectuate cu vopsea roşie două dungi paralele foarte subțiri; o altă dungă asemănătoare a fost trasată pe partea inferioară a amforei. Alte două dungi de acelaşi tip, tot cu vopsea roşie, au fost trasate vertical, de la buza amforei, pe mijlocul torților şi în continuare pe corp, până la dunga orizontală inferioară. Pastă cărămizie-maronie în spărtură, cu angobă cărămizie la exterior. Lipsesc o parte din gât şi o toartă sparte recent; de asemenea, pe corpul amforei este o altă spărtură recentă.

Dimensiuni: I = 64,2 cm; DM = 33,5 cm; A = 6,5 cm, D torților (la mijloc) = 3 x 2,4 cm; D torților (la bază) = 3,2 cm. Inv. 44683. Fig. 4; 10/4 a şi b.

Lambrino 1938, p. 110-112, 117, tip A 1 şi fig. 71-74, 85, cu elemente de decor asemănătoare, inclusiv cerculețe şi dungi verticale în zona mediană a torților. Zeest 1960, p. 71-72 şi pl. II/6 a, b, v, tip apropiat, îndeosebi ca decor (însă cu dungi mai late) şi prin scobitura piciorului (sec. VI a. Chr.); *Histria II 1966*, p. 89-90, pl. 21/52, 53, nr. 355, 356, 358, 359, 360, 367 (NA III); 365 (NA I); *Monachov 1999*, p. 57-59 şi pl. IX/1, 4, în necropola de la Nimphaeum, ca elemente de decor şi baza piciorului, însă cu gâtul bombat (al doilea deceniu al sec. VI a. Chr.); p. 83-87 şi pl. 21/2-3; 22, groapa nr. 421 (din anul 1979) de la Olbia, cu decorul şi baza piciorului apropiate, dar cu gâtul bombat (în intervalul corespunzător anilor '80 - '70 ai sec. V a. Chr.; p. 107-111 şi pl. 34/4-5; 35, curganul nr. 13 de la Velikaia

[63] *Bărbulescu, Buzoianu, Cheluță-Georgescu 1990*, p. 51 (cu bibliografia) şi nr. 420-425. Recent, autorii cercetărilor de la Albeşti au datat aşezarea fortificată de aici în sec. IV şi pe toată durata sec. III a. Chr., ceea ce impune şi reconsiderarea încadrării cronologice a ştampilelor din grupul Μυρσιλείας Μανικός, reducând-o, probabil, doar la sec. III a. Chr. (vezi A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Georgescu, în Talanta 32-33 (2001-2002), p. 204.

[64] De către prof. A. Crişan de la Şcoala cu clasele I-VIII nr. 2 din Năvodari, fără alte date privind condițiile descoperirii.

Znamenka, cu decor şi baza piciorului apropiate, dar cu gâtul bombat (în cel de al doilea sfert al sec. V a. Chr., probabil în anii'60 - '50); p. 125-130 şi pl. 40/1, 2, depozitul din anul 1978 de la Nymphaeum, asemănătoare ca formă (inclusiv baza piciorului), dar fără decor (al treilea sfert al sec. V a. Chr., nu mai târziu de mijlocul anilor '30).

Mai multe elemente, între care înălţimea redusă a gâtului, diametrul mare al vasului, scobitura bazei piciorului în formă de ciupercă, şi mai ales elementele de decor pictat pledează pentru o datare mai veche, în sec. VI a. Chr.

Starea foarte bună a amforei, cu excepţia spărturilor recente, ar putea sugera proveniența ei dintr-un mormânt (tumular?) distrus, de tipul celor existente în număr relativ mare în zonă, ori dintr-o groapă, în cazul existenței vreunei aşezări. Vecinătatea lacului Nuntaşi, probabil o lagună sau un golf în antichitate, împreună cu complexul Razelm-Sinoe, precum şi a aşezării antice de la Vadu – „Ghiaur-Chioi", aflată la circa 4-5 km spre SE, face foarte probabilă existența unei locuiri din aceeaşi perioadă şi în zona localității Traian.

TUZLA (jud. Constanța)

Zona localității este cunoscută îndeosebi prin descoperirile semnalate de-a lungul anilor în punctele „Tuzla-Far" (identificat ipotetic cu Stratonis-Turris)[65], Tuzla Mare[66], sau fără o locație precisă[67]. Acestora li se adaugă alte două puncte: „Tuzla Mică", situat spre Eforie Sud, din perimetrul căruia provin trei torți de amfore ştampilate şi „Tuzla-Aeroport", de unde provine o altă toartă ştampilată[68].

A. PUNCTUL „TUZLA MICĂ"

SINOPE

1. Toartă ştampilată dreptunghiulară pe patru rânduri, foarte corodată (4,7 x 1,8 cm). Inv. 43418. Fig. 9/1.

ἀ[στυνομ]οῦντος
Αἰσ[χρί]ωνος τοῦ măciucă ↑ (?)
Ἀρ[τε]μιδώρου
Κ[.....]ας(?)

Canarache 1957, nr. 217, cu alt producător; *Gramatopol, Poenaru Bordea 1969*, nr. 1126; 1127, cu alți producători; *Buzoianu 1981*, p. 147, nr. 53, astynom; *Avram 1988*, p. 310, nr. 90, astynom; *Conovici et al. 1989*, p. 122, nr. 194, cu alt producător, grupele V-VI (circa 261-183 a. Chr.); *Avram et al. 1990*, p. 120, astynom gr. V b; *Conovici, Irimia 1991*, nr. 210, cu alt producător; *Conovici 1998*, nr. 568-570, cu alți producători, subgrupa V d (cca. 222-211 a. Chr.); *Garlan 2004*, nr. 135-144, p. 233-235, *Aischrion Artemidorou*, subgrupa VI D, cat. 541-548 (în tipologia şi cronologia sa), cu diferiți producători şi mai multe simboluri, între care şi *măciucă*.

2. Toartă cu ştampilă englifică, pe două rânduri (3,6 x 1,6 cm). Argilă cu pete cenuşii datorate arderii secundare. Inv. 43419. Fig. 9/4.

Δαμα

[65] M. Irimia, Pontica 24 (1991), p. 114-115 şi nr. 43, cu o parte a bibliografiei de specialitate.

[66] *Ibidem*, p. 115-116 şi n. 46-48.

[67] A. Aricescu, StCl., 3 (1961), p. 73 şi fig. 1.

[68] Piesele au fost donate muzeului din Constanța de aceiaşi R. Diaconu şi R. Frățilă.

τρίου

Monahov 1999, p. 273-274 (în complex din anii 70-60 ai sec. IV a. Chr.).

COS

3. Toartă bifidă, cu ştampilă dreptunghiulară pe un rând, aplicată longitudinal pe una dintre părți (4,5 x 1 cm). Inv. 43420. Fig. 9/5.

[·]ορδΣεου

Scriere retrogradă. *Sigma* mai mare. După toartă, pare să dateze din sec. IV a. Chr. La *Staerman 1951*, p. 39-40 şi pl. 5, unde apar ştampilele de tipul Cos nr. 91-181, nu există analogii. Ar putea fi, eventual, două nume prescurtate în formula Ὀρδ(…)Σεου(…).

B. PUNCTUL „TUZLA AEROPORT"

SINOPE

1. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, pe un rând (4,3 x 1,5 cm). Inv. 43423. Fig. 9/6.

M[έν]ων

Ştampilă de producător, fără nici un simbol.

Canarache 1957, nr. 271, 274; *Buzoianu 1981*, p. 148, nr. 76, producător cu simbol; *Conovici et al. 1989*, p. 122, nr. 208; *Conovici, Irimia 1991*, nr. 95; 102; 122; 137; 186; *Buzoianu 1992*, p. 134, nr. 163; p. 135, nr. 177; p. 137, nr. 189; p. 143, nr. 220 (aici numai ştampilă de producător, cu simbol, fără astynom); *Lungu 1992*, p. 86, nr. 42; p. 88, nr. 51; *Conovici 1998*, nr. 376; 416; 478; 492; 511-513; potrivit acestuia, producătorul *Ménôn* este atestat pentru prima dată în grupa a IV-a (după cronologia sa); în grupa a V-a el este atestat mult timp, mai ales în prima parte (*Conovici 1998*, p. 116, nr. 376); *Buzoianu, Bărbulescu, Cheluță-Georgescu 2000-2001*, p. 273, nr. 637, producător cu simbol; *Garlan 2004*, p. 72, F 60: *Ménon I* (subgrupa V b); *Ménon II* (grupa VI), a cărui activitate încetează în ultima subgrupă, după ce a acoperit un număr de 30 de ani.

VALU LUI TRAIAN (jud. Constanța)

În zona valului de piatră care străbate localitatea, în partea de sud a şoselei Constanța-Basarabi, s-a descoperit întâmplător[69] o fibulă de bronz de schemă tracică.

Piesa are arcul îngroşat, fațetat, cu secțiune pătrată (mai rotunjită pe partea dinspre interioe); lipseşte acul. Dimensiuni: L = 3,5 cm; I = 1,8 cm. Inv. 42122. Fig. 2/3.

Aparține tipului I d, după clasificarea lui V.V. Zirra[70], sau tipului I/3, după cea a lui Dragoş Mândrescu[71]. Se datează mai ales în prima jumătate a sec. III a. Chr.

[69] A fost achiziționată de muzeul din Constanța în anul 2000, fără alte informații privind locul sau contextul descoperirii.

[70] Vl.V. Zirra, *op.cit.*, p. 38 şi fig. 3/8 (Zimnicea), 3/10-11 (Poiana).

[71] D. Mândrescu, *op.cit.*, p. 79 şi fig. 3.

BORCEA (jud. Călăraşi)

Din perimetrul localităţii[72] provine, printre altele, o toartă de amforă ştampilată de tipul Sinope[73].

Ştampilă dreptunghiulară pe patru rânduri (4,2 x 2,2 cm). Inv. 43509. Fig. 9/7.

[Πρῶ]τος
[ἀστ]υνομοῦ(ν)το(ς) pasăre (vultur)
[Ἱκεσί]ου τοῦ Ἐσ spre stânga
[τια]ίο[υ]

Lazarov 1974, nr. 114 şi pl. VIII/4 (de la Odessos); *Conovici 1989*, p. 40, grupa a IV-a, astynom nr. 19 (circa 282-260 a. Chr.); *Avram et alii 1990*, p. 119, 124, tabel I, grupa a IV-a, nr. 100, Ἱκέσιος II ὁ Εστιαίου; *Conovici 1998*, nr. 321-323, întocmai, grupa a IV-a (279-258 a. Chr.); *Garlan 2004*, Hikesios 2 (*Hestiaiou*), nr. 321-324, subgrupa V c (după tipologia şi cronologia lui).

GÂLDĂU – PIETROIU (com. Jegălia, jud. Călăraşi)

Dintr-o aşezare antică aflată în zona localităţii[74], erodată în mare parte de apele braţului Borcea al Dunării, au fost recuperate, pe parcursul anilor, diferite materiale arheologice[75]. De aici provine un *lekythos* (?) elenistic miniatural[76], cu toarta ruptă din vechime. Pastă fină, cărămizie. Sub buză prezintă o bandă lată orizontală, cu vopsea maronie închisă. O altă bandă îngustă se află în zona inferioară a gâtului, de la care pornesc, spre umăr, alte benzi radiale înguste. Pe corp se află un decor în reţea, din benzi înguste, cu aceeaşi vopsea. Urme de vopsea de aceeaşi culoare şi pe buză. Pe umăr, lângă baza torţii, urmele unei arderi secundare intense (zgurificate). Pastă fină, cărămizie. Dimensiuni: I = 4,4 cm; DM = 3 cm. Inv. 43508. Fig. 2/4; 11/5.

GURA IALOMIŢEI (com. M. Kogălniceanu, jud. Ialomiţa)

Din perimetrul unei aşezări aflate de o parte şi de alta a şoselei dintre localităţile Ţăndărei şi Vadu Oii provine o toartă de Rhodos[77]. Ştampilă circulară

---

[72] Între 17.02. 1968-23.01.1981 a aparţinut judeţului Ialomiţa, iar de la ultima dată amintită aparţine jud. Călăraşi.

[73] Alături de toartă, materialul mai cuprindea un fragment de vas de tip Boian (inv. 43510) şi unul de tip Coslogeni (inv. 43511); el a fost donat în anul 1984 muzeului constănţean de colegul V. Oprea de la muzeul din Călăraşi, pe atunci mecanic de locomotivă la Depoul C.F.R. Feteşti.

[74] Până la 17.02.1968 localitatea s-a numit Pietroiu; de la această dată a fost desfiinţat, unificându-se cu localitatea Borcea. Zona în care se află localitatea antică aparţine în prezent localităţii Gâldău (com. Jegălia), din acelaşi judeţ.

[75] N. Conovici, C. Muşeţeanu, SCIVA 26 (1974), 4, p. 544-545; A. Atanasiu, SCN 5 (1971), p. 389; M. Irimia, SCIVA 32 (1981), 3, p. 363, 366 şi n. 88; V. Sîrbu, V. Oprea, CCDJ 13-14 (1998), p. 123-146 (cu bibliografia); V. Sîrbu, V. Oprea, F. Rădulescu, Istros 8 (1997), p. 209-236.

[76] Donat muzeului constănţean de acelaşi V. Oprea în anul 1984, împreună cu alte materiale getice şi elenistice, publicate între timp de colegii V. Sîrbu şi V. Oprea, *loc.cit.* Vasul miniatural, neinventariat la data publicării restului materialului (în 1995) n-a fost prezentat. Pentru întregirea lotului în cauză, considerăm necesară publicarea lui cu prilejul de faţă.

[77] Recuperată tot de V. Oprea şi donată muzeului constănţean în 1984.

(D = 3 cm). Inv. 43507. Fig. 9/8.

[Ἱπποκρά]τευς

floare

Ştampilă de producător; legenda este dispusă în jurul simbolului.

Pridik 1917, p. 28, nr. 673-680; *Şelov 1975*, p. 105-106, nr. 369-375 (circa 200-180 a. Chr.); *Hippokrates* este unul dintre cei mai activi producători din perioada complexului pergamian. *Nikolaou, Empereur 1986*, p. 520-522, nr. 6; producătorul *Hippokrates* a lucrat din 184 până în jurul anului 150 a. Chr., iar activitatea lui este bine cunoscută, datorită numeroaselor amfore complete care au pe cealaltă toartă şi numele astynomului; *Börker 1998*, p. 48, nr. 462-463; *Burow 1998*, p. 91, nr. 221-223; Hippokrates se află între producătorii târzii din Complexul Pergam, activitatea sa desfăşurându-se din anul 184 până la circa 150 a. Chr.; perioada III c – IV; *Finkielsztein 2001*, p. 113-120, *Hippokrates* este menţionat printre producătorii care se asociază cu ştampilele secundare ce apar în timpul mai multor eponimi (între care şi a lui *Damokrátes I*).

*

* *

Prezentarea materialelor arheologice de mai sus permite formularea câtorva observaţii.

Astfel, multe descoperiri provin din situri arheologice sau din aria unor localităţi actuale cunoscute prin cercetări ori semnalări anterioare, completând cu materiale noi informaţiile existente (Corbu de Sus, Costineşti, Cotu Văii, Dulceşti, General Scărişoreanu, Moşneni, Piatra „Rățărie", Sălcioara, Gâldău-Pietroiu etc.). În câteva situaţii este vorba de puncte noi, altele decât cele cunoscute, în aria unor localităţi, completând într-o anumită măsură, repertoriul arheologic al acestora (la Adamclisi, Agigea, Băneasa, Neptun, Ostrov, Topolog, Tuzla). Unele sunt semnalări cu totul noi, care îmbogăţesc harta arheologică a regiunii pentru ultimele secole ale erei vechi (Galiţa, Gârliciu, Palazu Mic, Seimenii Mici, Traian).

Ca şi în cazul descoperirilor anterioare, se constată prezenţa materialului autohton, cu particularităţile sale pentru anumite zone, dar mai ales a celui greco-elenistic, îndeosebi amforic.

Unele observaţii sunt sugerate de repartiţia geografică a descoperirilor. Ne referim mai întâi la cele din apropierea litoralului şi din zona sa de influenţă. Câteva dintre acestea (Costineşti, Cotu Văii, Dulceşti, Moşneni, Neptun, Tuzla) aparţin, aşa după cum s-a precizat în mai multe rânduri[78] teritoriului callatian din epoca greacă. Descoperirile de la General Scărişoreanu sunt, de asemenea, în apropierea acestuia.

Pentru teritoriul tomitan al perioadei pot fi amintite doar descoperirile de la Agigea, Bărăganu şi Valu lui Traian[79]. Materialele arheologice de la Agigea sugerează posibilitatea existenţei în zonă atât a urmelor unor aşezări[80], cât şi a

[78] Al. Avram, Dacia 25 (1991), p. 103-138, cu bibliografia problemei; M. Irimia, în Studii istorice dobrogene, Constanţa, 2003, p. 45-47.

[79] M. Irimia, *op.cit.*, p. 37-56.

[80] N. Slobozianu, Materiale 5 (1959), p. 736, 741, 743-745; V. Boroneanţ, Pontica 10 (1977), p. 320, nr. 5; M. Irimia, Pontica 13 (1980), p. 71, n. 39.

unor morminte (mai ales tumulare)[81], distruse în cea mai mare parte cu ocazia lucrărilor canalului Dunăre-Marea Neagră şi a celor edilitare.

Descoperirile de la Corbu de Sus, Gura Dobrogei şi Traian aparţin teritoriului histrian. În ceea ce priveşte descoperirile de la Palazu Mic şi Piatra – „Rățărie", constatăm că ele se situează la o distanţă aproximativ egală (de circa 25-30 km) de Histria şi de Tomis. Prima aşezare se află în vecinătatea râului Casimcea, iar cea de a doua la vărsarea lui în lacul Taşaul. Deşi materialul amforic descoperit până acum nu este mai vechi de sec. IV a. Chr., considerăm că ambele aşezări aparţineau teritoriului rural al Histriei, colonie mult mai dezvoltată în această epocă, cu toate dificultăţile şi unele distrugeri care n-au ocolit-o, decât Tomisul, aflat mai degrabă la începutul evoluţiei şi afirmării sale ca *polis*. Pentru Piatra – „Rățărie" nu este exclusă nici posibilitatea ca ea să se fi constituit ca o aşezare importantă în teritoriul histrian, pe malul actualului lac Taşaul, eventual tot golf maritim în vechime şi izolat, mai apoi, de mare prin cordonul litoral actual[82]. De altfel, dintre lacurile cuprinse între Capul Midia la nord şi promontoriul „Pescărie" de la Mamaia, la sud (respectiv Gargalâc, Taşaul, Siutghiol şi Tăbăcărie), lacul Taşaul este cel mai mare. Izolat în prezent de mare, împreună cu celelalte lacuri din zonă, printr-un perisip comun, el are, totuşi, legături indirecte cu marea prin lacul Gargalâc. Datorită poziţiei sale topografice, precum şi intensităţii locuirii[83], este posibilă existenţa aici a unei aşezări asemănătoare celor cunoscute de mai multă vreme, de la Sinoe, Vadu, Corbu de Sus, Capul Midia şi care stabilise legături economice importante cu Histria, ori cu alte aşezări din zonă. Reţine atenţia, în acest context şi amfora de la Traian (com. Săcele), cea mai timpurie descoperire, (probabil din sec. VI a. Chr.), dintre cele prezentate cu acest prilej.

Pentru zona dunăreană constatăm apariţia punctelor arheologice noi de la Gârliciu, Seimenii Mici, Băneasa, Galiţa şi „Ostrov – Ferma nr. 1" etc., unde caracterul getic al descoperirilor este sigur, evidenţiat atât de tipul funerar întâlnit (la Ostrov), cât şi de materialul ceramic autohton specific, deşi nu lipseşte nici cel grecesc. Situaţia este proprie, totuşi, fiecărui obiectiv în parte, iar pe baza materialelor descoperite întâmplător nu se pot formula observaţii generale, valabile pentru o zonă sau alta.

Chiar dacă descoperirile prezentate oferă o imagine extrem de sumară asupra realităţilor din Dobrogea în ultimele secole ale erei vechi, coroborarea cu cercetările sistematice şi cu alte descoperiri mai vechi (deşi acestea redau doar imagini secvenţiale) permite conturarea mai clară a cel puţin două zone distincte în întreaga regiune: cea litorală, cu teritoriile rurale ale oraşelor greceşti sau cu aşezările aflate în vecinătatea lor imediată şi cea dunăreană, în care amprenta autohtonă este mai evidentă, fără a lipsi însă de aici numeroasele importuri greceşti.

[81] M. Irimia, Pontica 16 (1983), p. 92; 24 (1991), p. 97-100.
[82] Cr. Matei, Pontica 18 (1985), p. 125; Pontica 19 (1986), p. 256-257.
[83] *Ibidem*.

INDICE DE NUME ŞI SIMBOLURI PE ŞTAMPILE DE AMFORE

Nr. crt.	Nume	Simbol	Locul descoperirii şi nr. piesei	Fig.	Inv.
		THASOS – tipul vechi			
1	Ἀριστείδης* Εὐφράνωρ	cap de leu	Palazu Mic, 1	8/4	36101
2	Ἀριστο(κράτης)* Θεόφιλος	sfinx	Palazu Mic, 3	8/5	36099
3	Ἀριστο(κράτης)* Μέγων	cocoş	Palazu Mic, 4	8/6	36093
4	Νύμφων* Κλευφάνης	trident	Palazu Mic, 2	-	36102
		THASOS – tipul recent			
5	Ἀμφοτέρης*	torţă	Palazu Mic, 5	8/7	36098
6	Ἰσόδικος*	liră	Palazu Mic, 8	8/9	36092
7	Κ[λεῖτος]?*	simbol şters	Palazu Mic, 6	-	36084
8	Λεώδι(κος)*	Heracles arcaş; simbol secundar invizibil	Palazu Mic, 7	8/8	36158
9	Πρηξίπολι(ς)*	arc	Gura Dobrogei, 2	7/5	43421
10	Πυθίων(?) II*	arşic	Corbu de Sus, 1	6/3	43414
11	Πυθίων(?) IV*	măsuţă	Gura Dobrogei, 1	7/4	43413
		HERACLEEA PONTICĂ			
12	Ἀριστοκλῆς Σατυρίωνος	-	Sălcioara	9/2	43433
13	Βοσπόριχος	-	Agigea, C	6/1	43438
14	Δαμάτριος	-	Tuzla Mică, 2	9/4	43419
15	Εὐφραῖος Λύσιος	kantharos	Costineşti, 1	6/5; 10/5	44679
16	……. Λύσιος?	simbol şters	Costineşti, 2	6/6; 10/6	44680
17	Ἐφηρα[…]? Θεόδωρος?	-	Cotu Văii	6/7	43428

* Asteriscul indică aici numele eponimului (sau falsului eponim).

SINOPE

Nr. crt.	Nume		Simbol	Locul descoperirii şi nr. piesei	Fig.	Inv.
	astynom	fabricant				
18	Αἰσχρίων Ἀρτε-μιδώρου	Κ[αλλί]ας(?)	măciucă	Tuzla Mică, 1	9/1	43418
19	Ἀντίμαχος	Νικίας	cornul abundenţei	Gârliciu, 2	7/1	43416
20	Ἑκαταῖος Λαμάχου	[……]	thyrs	Gârliciu, 3	7/2	43417
21	Ἱκέσιος Ἀντι-πάτρου	[……]	hermă	Neptun, 1	8/1	43437
22	Ἱκέσιος Ἑστιαίου	Πρῶτος	pasăre	Borcea	9/7	43509
23	Λέων	Στέφανος	leu	Corbu de Sus, 2	6/4	43415
24	-	Μενίσκος*	-	Bărăganu	6/2	43422
25	-	Μένων*	-	Tuzla - aeroport	9/6	43423
26	-	[.....]	cap de bărbat cu barbă	General Scărişoreanu	7/3	43429

RHODOS

Nr. crt.	Nume	Simbol	Locul descoperirii şi nr. piesei	Fig.	Inv.
27	Ἀριστόδαμος**	-	Palazu Mic, 9	8/9	36088
28	Διονύσιος	-	Neptun, 2	8/2	43435
29	Θεαίδητος**	-	Moşneni, 1	7/6	43424
30	Ἱπποκράτης	floare	Gura Ialomiţei	9/8	43507
31	Καλλικρατίδας**	-	Neptun, 3	3/3; 8/3	43436
32	Ξενοφάνης**	floare	Dulceşti	6/8	43427
33	Παράμονος	-	Moşneni, 2	7/7	43426

COS

Nr. crt.	Nume	Simbol	Locul descoperirii şi nr. piesei	Fig.	Inv.
34	Ορδ(…)Σεου(…)	-	Tuzla Mică, 3	9/5	43420

CNIDOS

Nr. crt.	Nume	Simbol	Locul descoperirii şi nr. piesei	Fig.	Inv.
35	[····]Τ(?)Α – fabr. Νύσιος	-	Moşneni, 3	7/8	43425

* Ştampilă de producător.
** Nume de eponimi.

ABREVIERI FOLOSITE ÎN TEXT

Avram 1988 = Al. Avram, *Amfore şi ţigle ştampilate din colecţia „Dr. Horia Slobozianu"*, SCIVA, 39 (1988), 3, p. 287-314.
Avram 1991 = Al. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, Dacia NS, 35 (1991), p. 103-138.
Avram 1996 = Al. Avram, *Histria. Les résultats des fouilles. VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos*, Bucarest-Paris, 1996.
Avram et alii. 1990 = Al. Avram, N. Conovici, Gh. Poenaru Bordea, *Étude quantitative sur les timbres amphoriques sinopéens de Callatis*, Dacia NS, 34 (1990), p. 111-128.
Avram, Poenaru-Bordea 1988 = Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis*, Dacia NS, 32 (1988), p. 27-36.
Avram, Sandu 1988 = Al. Avram, V. Sandu, *Toarte de amfore ştampilate din colecţii particulare bucureştene*, SCIVA, 39 (1988), 1, p. 53-58.
Balkanska 1984 = A. Balkanska, în *Seutopolis, I. Bit i kultura*, Sofia, 1984.
Baumann 1973-1975 = V.H. Baumann, *Consideraţii asupra importului de amfore greceşti în nordul Dobrogei*, Peuce 4 (1973-1975), p. 29-47.
Bărbulescu, Buzoianu, Cheluţă-Georgescu 1990 = M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, *Pentru un catalog complet al importurilor amforice la Albeşti (jud. Constanţa)*, Pontica 23 (1990), p. 49-79.
Bârlădeanu-Zavatin 1980 = E. Bârlădeanu-Zavatin, *Noi descoperiri în necropolele callatiene*, I, Pontica 13 (1980), p. 216-240.
Bon 1957 = A.M. şi A. Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos. Études thasiennes IV*, Paris, 1957.
Börker-Burow 1998 = Chr. Börker, J. Burow, în *Die hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon*, Berlin-New York 1998.
Brashinskij 1980 = I.B. Brashinskij, *Greceskii keramiceskii import na nijnem Donu v V-III vv. do n. e.*, Leningrad, 1980.
Bucovală 1967 = M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanţa, 1967.
Buzoianu 1979 = L. Buzoianu, *Noi ştampile de amfore la Callatis*, Pontica, 10 (1979), p. 77-96.
Buzoianu 1980 = L. Buzoianu, *Ştampile rhodiene de la Edificiul roman cu mozaic*, Pontica, 13 (1980), p. 119-139.
Buzoianu 1981 = L. Buzoianu, *Consideraţii asupra ştampilelor sinopeene de la Edificiul roman cu mozaic*, Pontica, 14 (1981), p. 133-151.
Buzoianu 1982 = L. Buzoianu, *Importul amforelor thasiene la Tomis în perioada elenistică*, Pontica 15 (1982), p. 137-151.
Buzoianu 1992 = L. Buzoianu, *Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică*, Pontica, 25 (1992), p. 99-165.
Buzoianu 1986 = L. Buzoianu, *Les premières importations d'amphores timbrées dans les cités grecques de Tomis et de Callatis*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 407-415.
Buzoianu 1999 = L. Buzoianu, *Types d'amphores hellénistique découverts à Callatis*, în *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*. Publications de l'Université de Provence, 1999, p. 201-215.
Buzoianu, Cheluţă-Georgescu 1998 = L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, *Noi ştampile amforice de la Callatis*, Pontica 31 (1998), p. 49-98.

Buzoianu, Bărbulescu, Cheluță-Georgescu 2000-2001 = L. Buzoianu, M. Bărbulescu, N. Cheluță-Georgescu, *Ştampile amforice recent descoperite la Albeşti (jud. Constanța)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 219-252.
Canarache 1957 = V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957.
Coja 1986 = M. Coja, *Les centres de production amphoriques identifiés à Istros Pontique*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 417-450.
Conovici 1989 = N. Conovici, *Probleme ale cronologiei amforelor ştampilate sinopeene. Ştampilele din grupa a IV-a (B.N. Grakov)*, SCIVA 40 (1989), 1, p. 29-44.
Conovici 1998 = N. Conovici, *Histria. Les résultats des fouilles. VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*. Bucarest-Paris 1998.
Conovici et alii. 1989 = N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *Nouveaux timbres amphoriques sinopeéns de Callatis*, Dacia NS, 33 (1989), p. 111-124.
Conovici, Irimia 1991 = N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia NS, 35 (1991), p. 139-175.
Debidour 1979 = M. Debidour, *Reflexions sur les timbres amphoriques thasiens*, în Thasiaca, BCH, Suppl. 5 (1979), p. 269-314.
Debidour 1986 = M. Debidour, *En classant les timbres thasiens*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 311-334.
Fedoseev 1999 = N.F. Fedoseev, *Clasification des timbres astynomiques de Sinope*, în Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire, Publications de l'Université de Provence, 1999, p. 27-48.
Finkielsztejn 2001 = G. Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J. C. environ*, BAR International Series 990, 2001.
Garlan 1986 = Y. Garlan, *Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 201-276.
Garlan 1988 = Y. Garlan, *Vin et amphores de Thasos*, École Française d'Athènes, Paris, 1988.
Garlan 1999 = Y. Garlan, *Les timbres amphoriques de Thasos, I, Timbres protothasiens et thasiens anciens*, în Études Thasiennes, XVIII, Paris, 1999.
Garlan 2004 = Y. Garlan (avec la collaboration de Hikmet Kara), *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Paris, 2004.
Getov 1995 = L. Getov, *Amfori i amforni peciati ot Kabile (IV-II v. pr. n. e.)*, Sofia, 1995.
Grace 1950 = V. Grace, *The Stamped Amphora Handles*, în H. Goldman (ed.), *Excavations at Gözlu Kule, Tarsus I*, Princeton, 1950, p. 135-140.
Grace 1952 = V. Grace, *Timbres amphoriques trouvés à Délos*, BCH 76 (1952), p. 514-540.
Grace 1953 = V. Grace, *The Eponyms Named on Rhodian Amphora Stamps*, Hesperia 22 (1953), p. 116-128.
Grace 1985 = V. Grace, *The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps*, Hesperia, 54 (1985), p. 1-54.
Grace, Savvatianou 1970 = V. Grace, M. Savvatianou-Pétropoulakou, *Les timbres amphoriques grecs, în L'îlot de la Maison des Comédiens, Exploration Archéologique de Délos*, 27, Paris, 1970, p. 227-382.

Gramatopol, Poenaru Bordea 1969 = M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobroudja*, Dacia NS, 13 (1969), p. 127-282.
Grandjean 1992 = Y. Grandjean, *Contribution à l'établissement d'une typologie des amphores thasiennes. Le matériel amphorique du quartier de la porte du Silène*, BCH 116 (1992), II, p. 541-584.
Histria II 1996 = S. Dimitriu, *Cartierul de locuinţe din zona de vest a cetăţii în epoca arhaică. Săpături 1955-1960*, Em. Condurachi (ed.), *Histria II*, Bucureşti, 1966, p. 19-131.
Irimia 1973 = M. Irimia, *Descoperiri noi privind populaţia autohtonă a Dobrogei şi legăturile ei cu coloniile greceşti (sec. V-I a. Chr.)*, Pontica 6 (1973), p. 7-71.
Jöhrens 2001 = G. Jöhrens, *Amphorenstempel hellenistischer Zeit aus Tanais*, Eurasia Antiqua, 7 (2001), p. 367-480.
Katz 1985 = V.I. Katz, *Tipologia i hronologiceskaja klassificatija Hersoneskih magistraskih kleim*, VDI 1 (1985), p. 87-112.
Katz 1994 = V.I. Katz, *Keramiceskie kleima Hersonesa Tauriceskogo*, Saratov, 1994.
Lambrino 1938 = M. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, Bucureşti, 1938.
Lazarov 1978 = M. Lazarov, *Sinope i zapodnopontiiskiiat pazar*, Izvestija Varna 14 (29), 1978, p. 11-65.
Lungu 1992 = V. Lungu, *Circulaţia amforelor ştampilate în zona Capul Dolojman*, Pontica 25 (1992), p. 69-97.
Lungu 1994 = V. Lungu, *Amfore ştampilate din nordul Dobrogei*, Pontica 27 (1994), p. 133-155.
Monahov 1999 = S. Iu. Monahov, *Greceskie amforî v Pricernomor'e. Komplexî keramiceskoi tarî VII-II vekov do n. e.*, Saratov, 1999.
Nikolaïdou-Patera 1986 = M. Nikolaïdou-Patera, *Un nouveau centre de production d'amphores timbrées en Macédoine*, BCH Suppl. 13 (1986), p. 485-490.
Nikolaou, Empereur 1986 = I. Nikolaou, J.-Y. Empereur, *Amphores rhodiennes du Musée de Nikosie*, BCH Suppl. 13 (1986), p. 515-553.
Poenaru-Bordea 1986 = Gh. Poenaru Bordea, *Les timbres amphoriques de Thasos à Callatis*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 335-351.
Pridik 1917 = E. M. Pridik, *Inventarnâi katalog kleim na amfornâh rucikah i gorlâskah i na cerepiţah Ermitajnogo sobranija*, Petrograd, 1917.
Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu 1986 = A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Importuri amforice la Albeşti : Heracleea Pontică*, Pontica 19 (1986), p. 33-60.
Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu, Cheluţă-Georgescu 1988-1989 = A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Cheluţă-Gergescu, *Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanţa) : Sinope*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 23-90.
Rhomiopoulou 1986 = C. Rhomiopoulou, *Amphores de la nécropole d'Acanthe*, BCH Suppl. 13 (1986), p. 479-483.
Sauciuc-Săveanu 1924 = Th. Sauciuc-Săveanu, *Callatis. Ier rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l'année 1924*, Dacia I (1924), p. 108-165.
Staerman 1951 = E. M. Staerman, *Keramiceskie kleima iz Tirî (v sviazi s voprosom o kleimah neizvetnîh ţentrov)*, KS 36 (1991), p. 31-49.
Sztetyllo 1976 = Z. Sztetyllo, *Nea Paphos I. Les timbres céramiques (1965-1973)*, Varsovie, 1976.
Şelov 1975 = D. B. Şelov, *Keramiceskie kleima iz Tanaisa III-II vekov do n. e.*, 1975.
Zeest 1960 = I. B. Zeest, *Keramiceskaia tara Bospora*, MIA, 83, 1960.

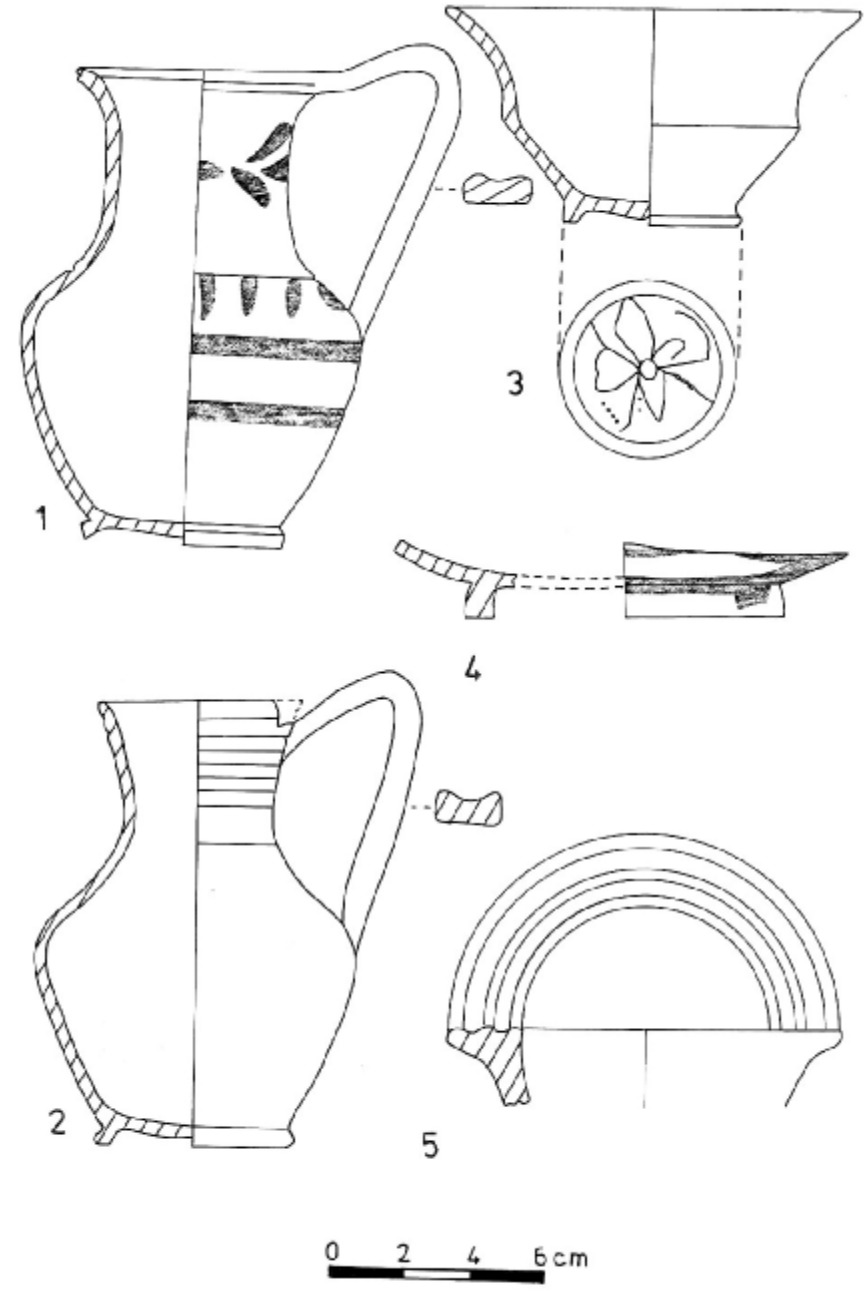

Fig. 1 - Ceramică: 1, 2 – Agigea, B; 3 – Galița; 4, 5 – Agigea, A.

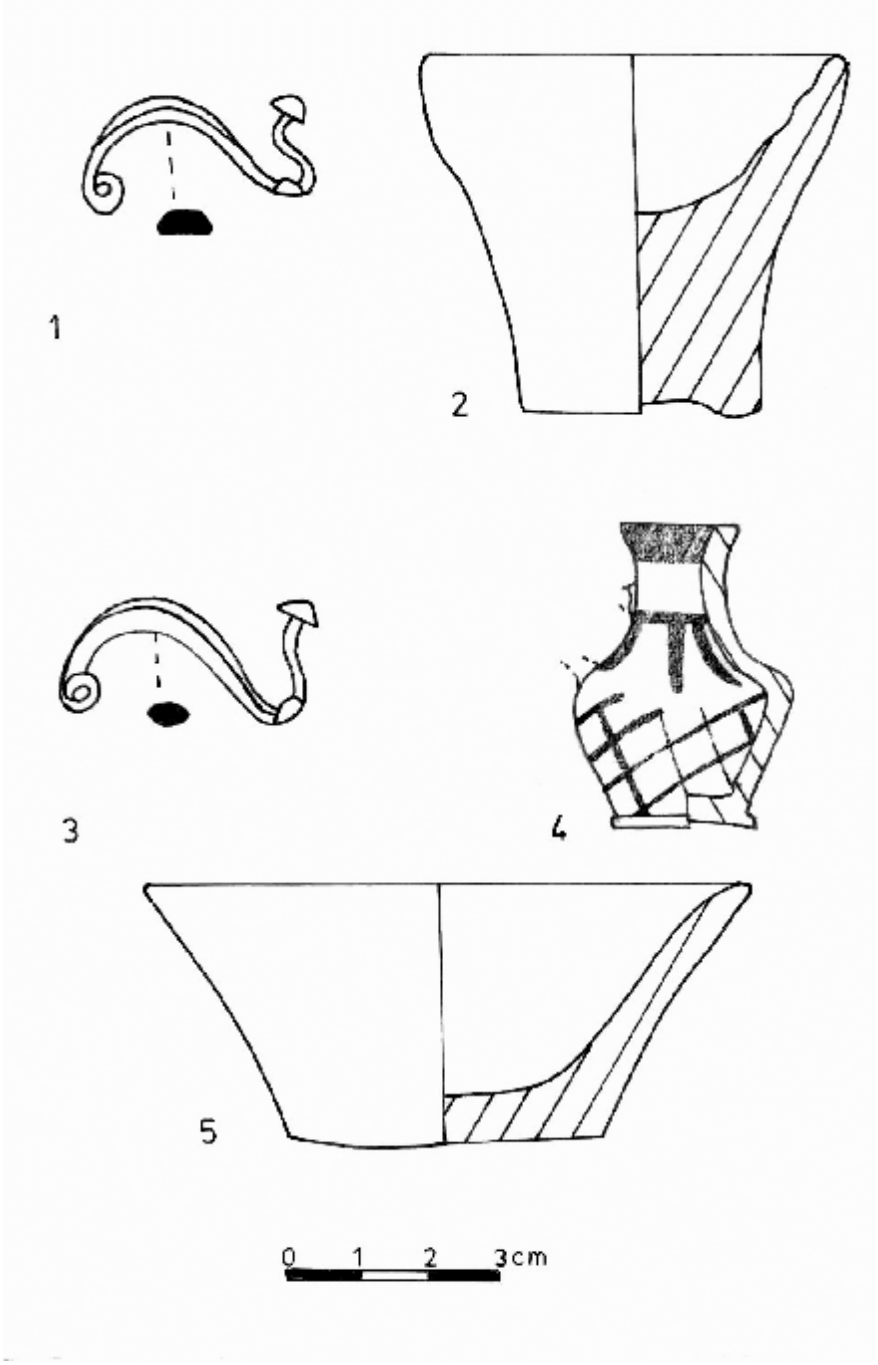

Fig. 2 - Fibule de bronz: 1 – Adamclisi, B; 3 – Valu lui Traian. Ceramică: 2, 5 – Seimenii Mici; 4 – Gâldău-Pietroiu.

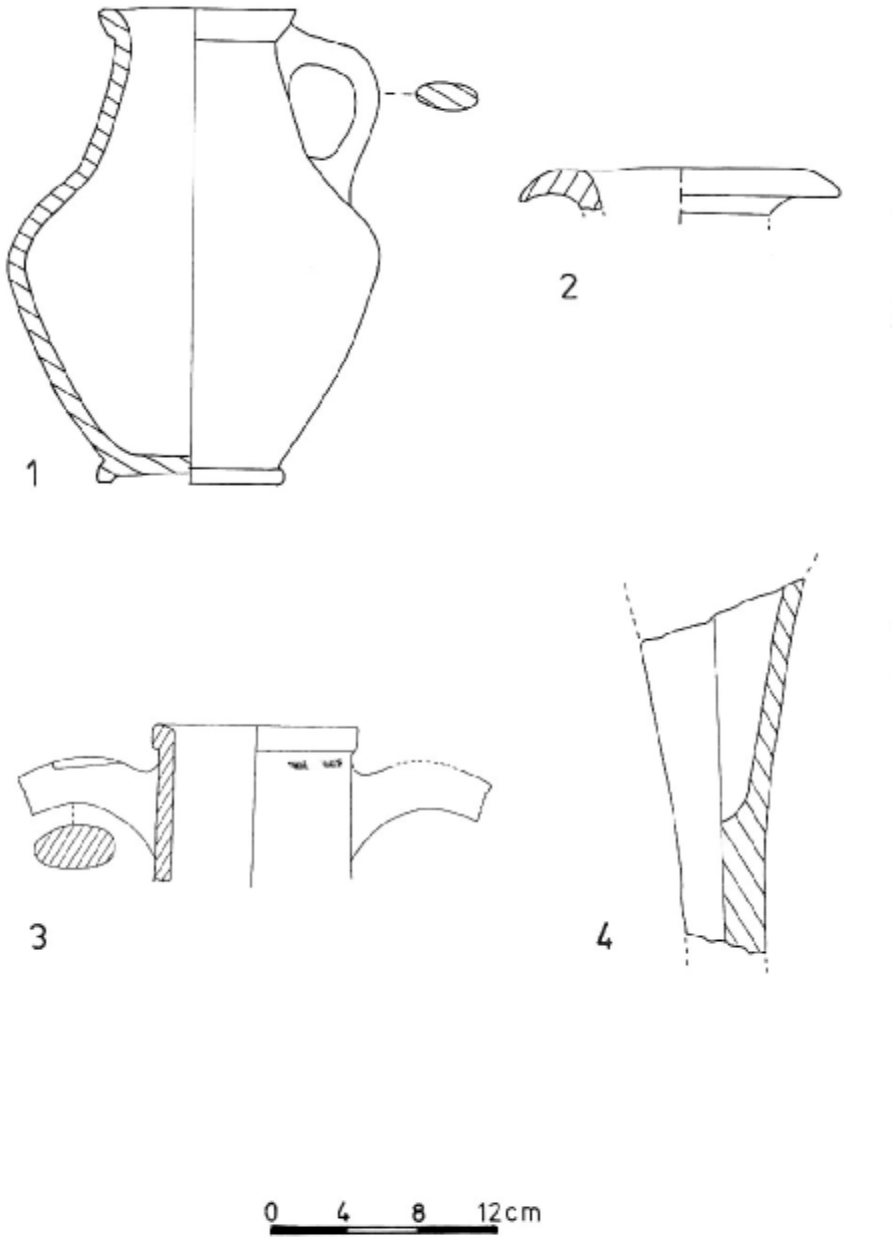

Fig. 3 - Ceramică: 1 – Adamclisi, A; 2 – Ostrov; 3 – Neptun; 4 – Topolog.

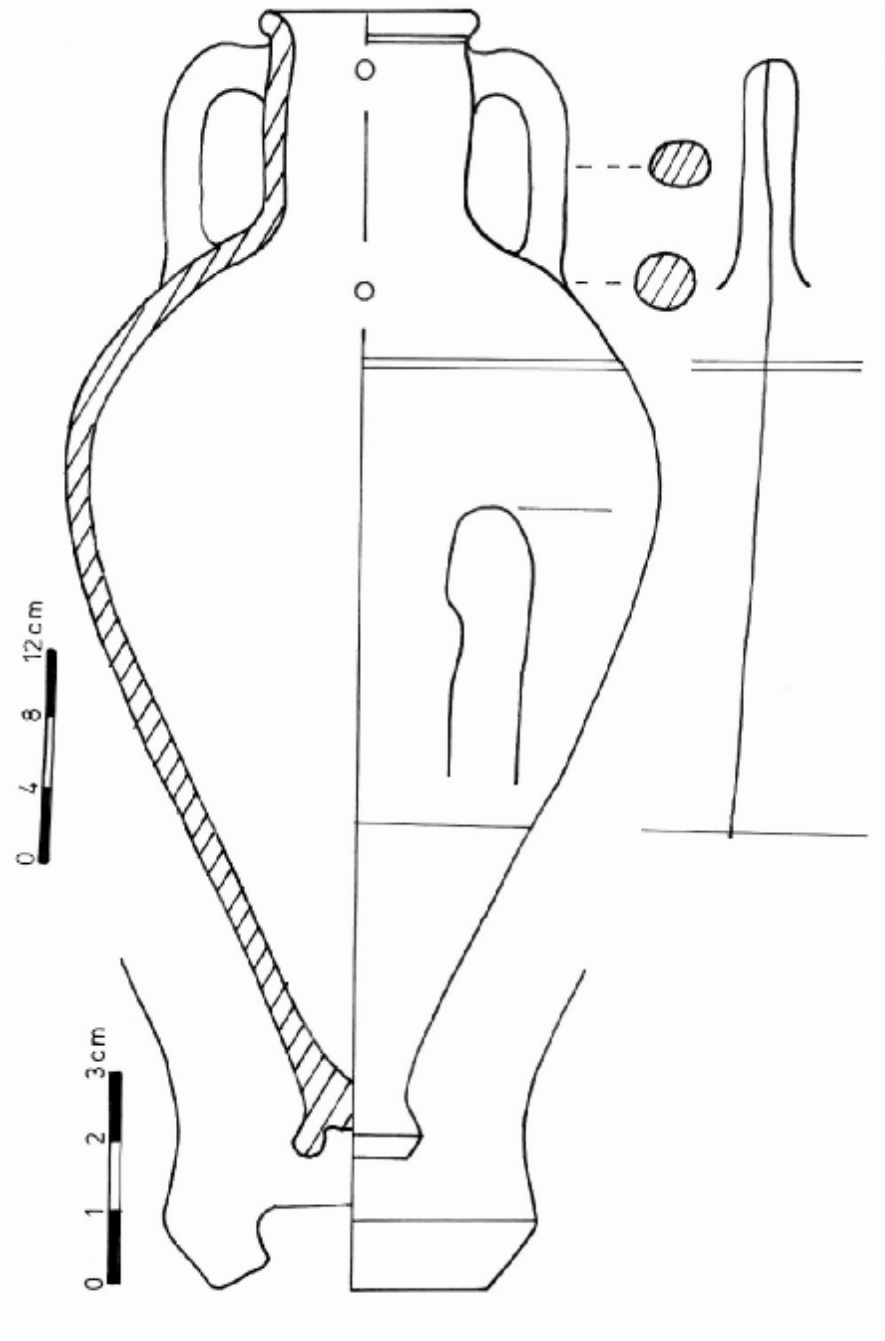

Fig. 4 - Amforă din localitatea Traian.

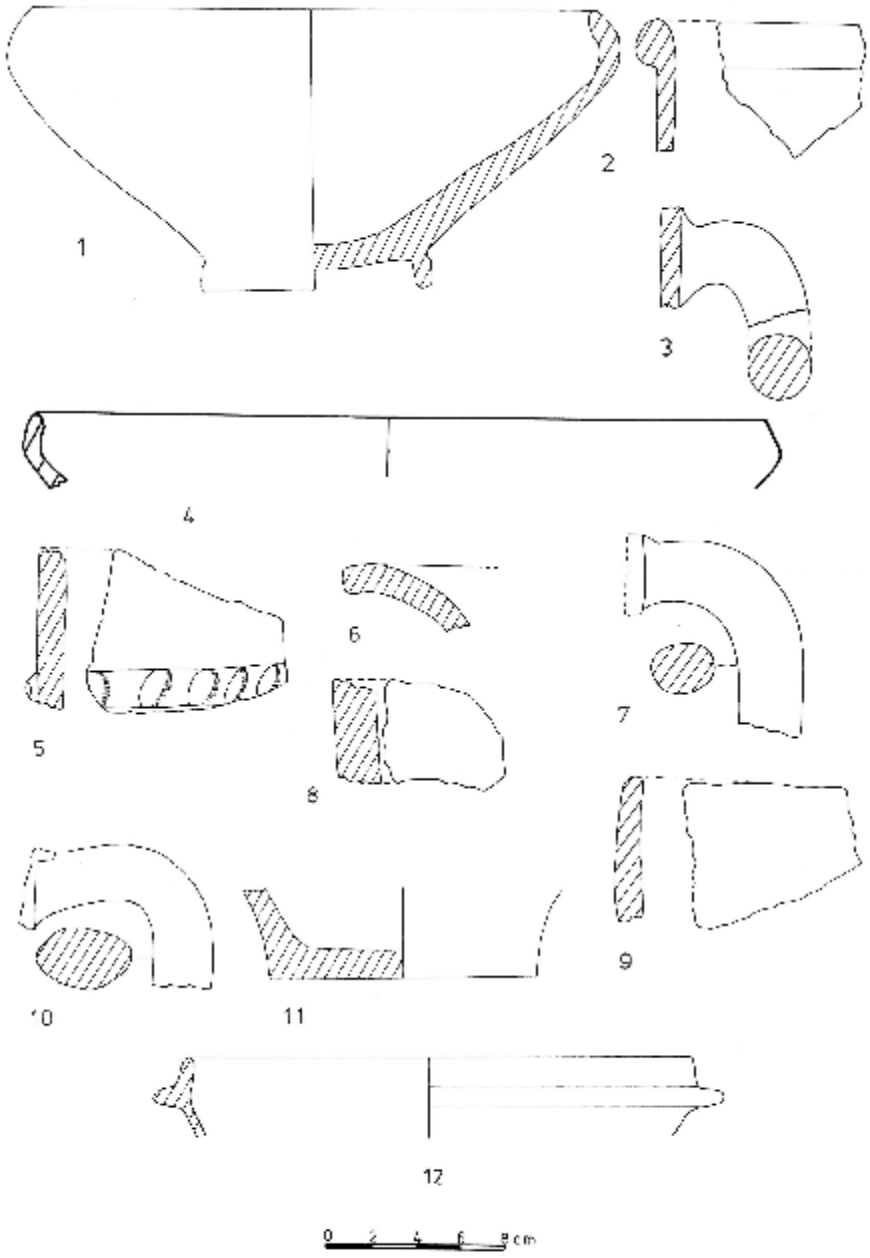

Fig. 5 - Ceramică: 1 – Seimenii Mici; 2-8 – Băneasa, A; 9 – Băneasa, B („Canaraua Fetei"); 10 – Topolog; 11 – Agigea, A; 12 – Gârliciu.

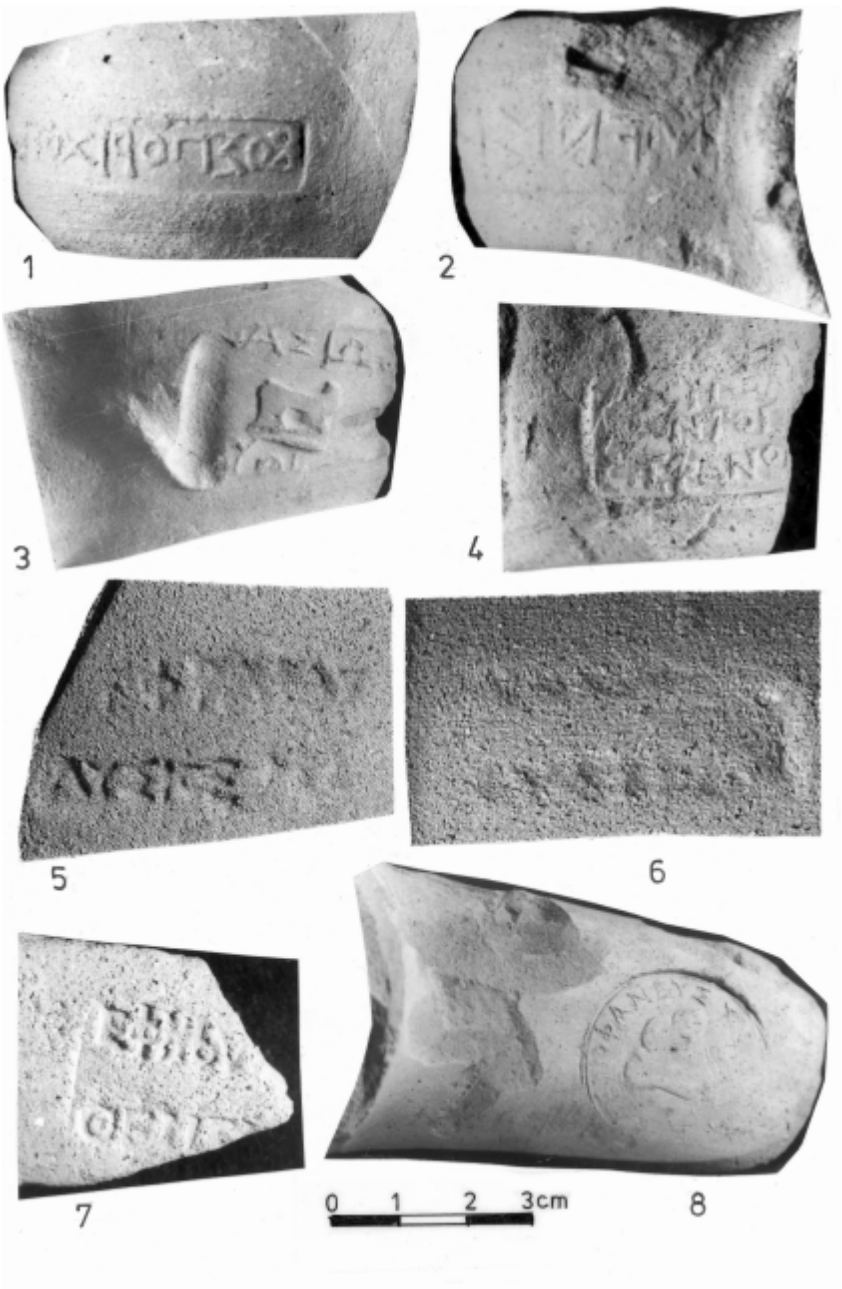

Fig. 6 - Ştampile de amfore: 1 – Agigea, C (Heracleea Pontică); 2 – Bărăganu (Sinope); 3 – Corbu de Sus, 1 (Thasos); 4 – Corbu de Sus, 2 (Sinope); 5-6 – Costineşti 1 şi 2 (Heracleea Pontică); 7 – Cotu Văii (Heracleea Pontică); 8 – Dulceşti (Rhodos).

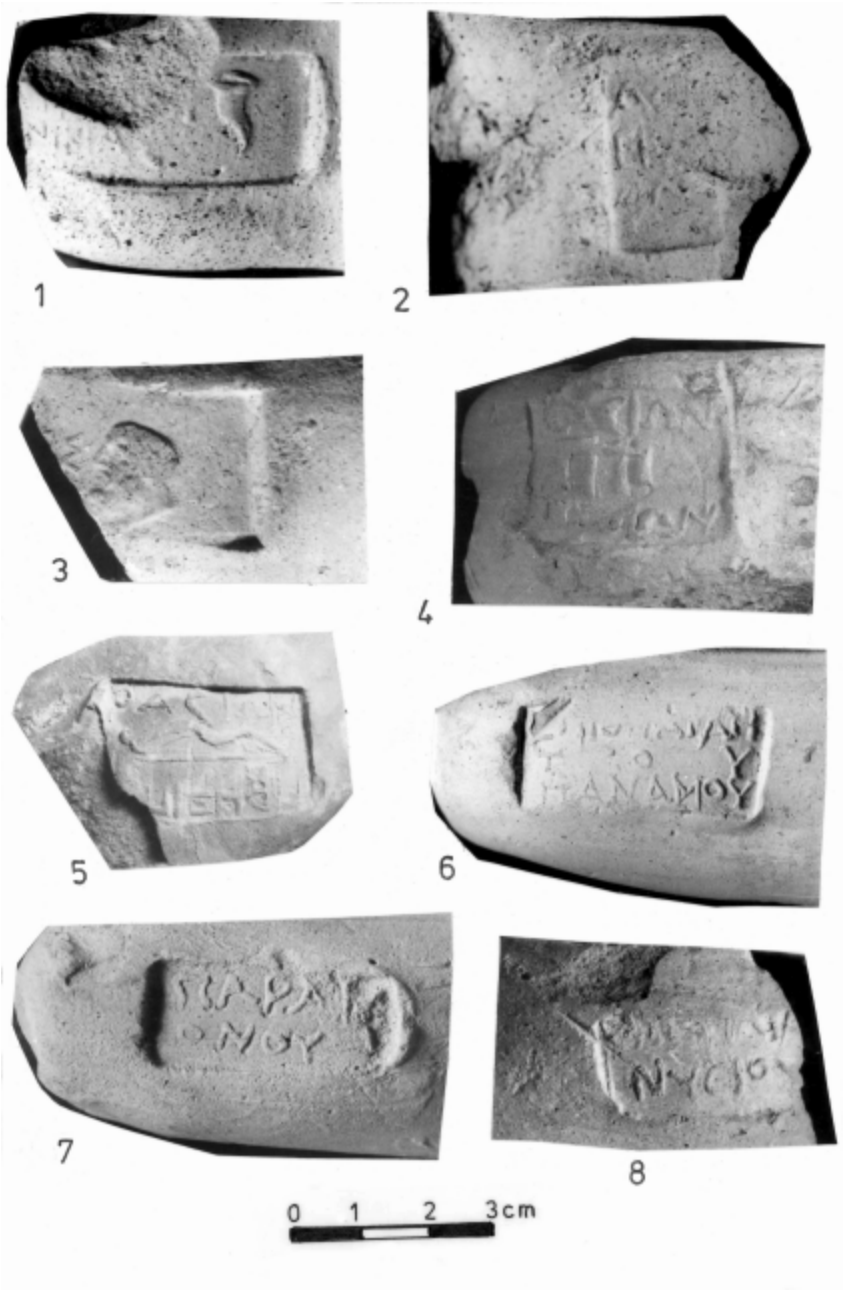

Fig. 7 - Ştampile de amfore: 1-2, Gârliciu 2, 3 (Sinope); 3 – General Scărişoreanu (Sinope); 4-5 – Gura Dobrogei 1, 2 (Thasos); 6-7 – Moşneni, 1, 2 (Rhodos); 8 – Moşneni, 3 (Cnidos).

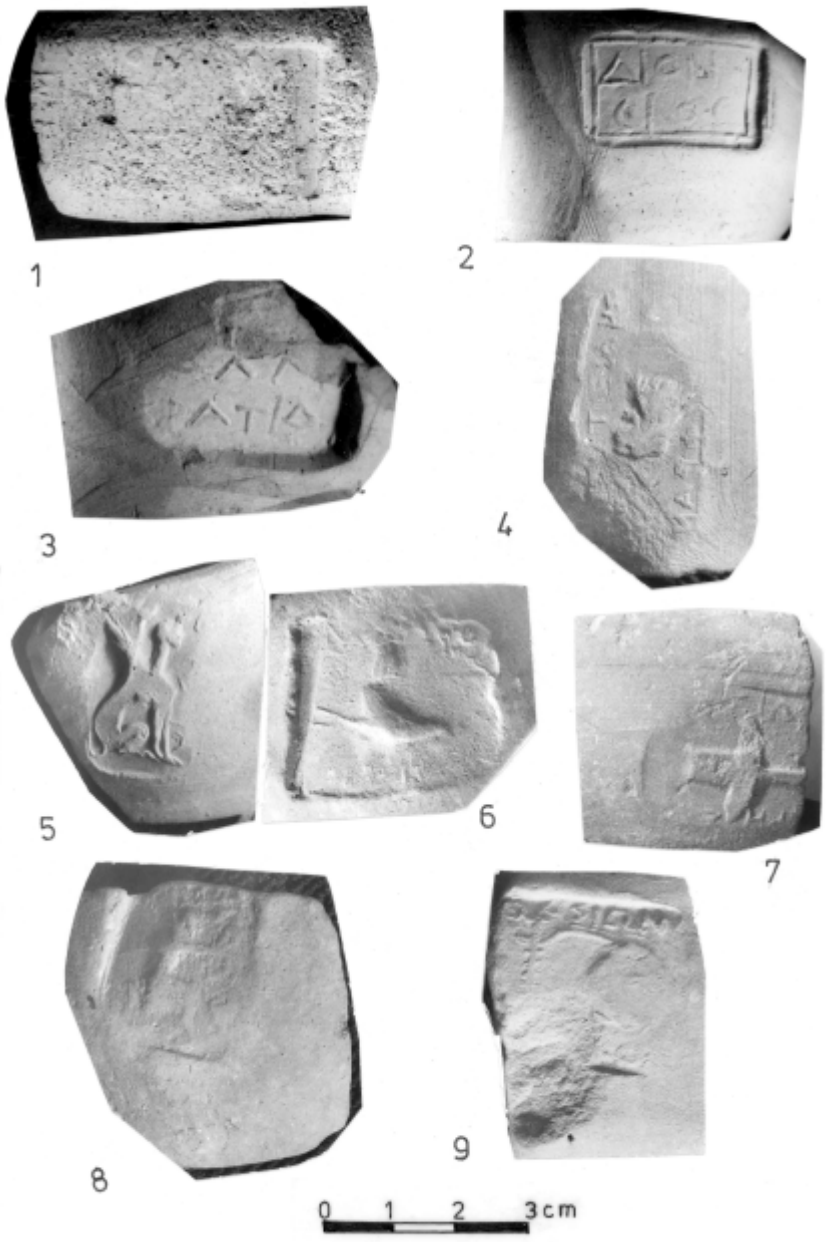

Fig. 8 - Ştampile de amfore: 1 – Neptun (Sinope); 2, 3 – Neptun (Rhodos); 4, 5, 6 – Palazu Mic 1, 3, 4 (Thasos, tipul vechi); 7, 8, 9 – Palazu Mic 5, 7, 8 (Thasos, tipul recent).

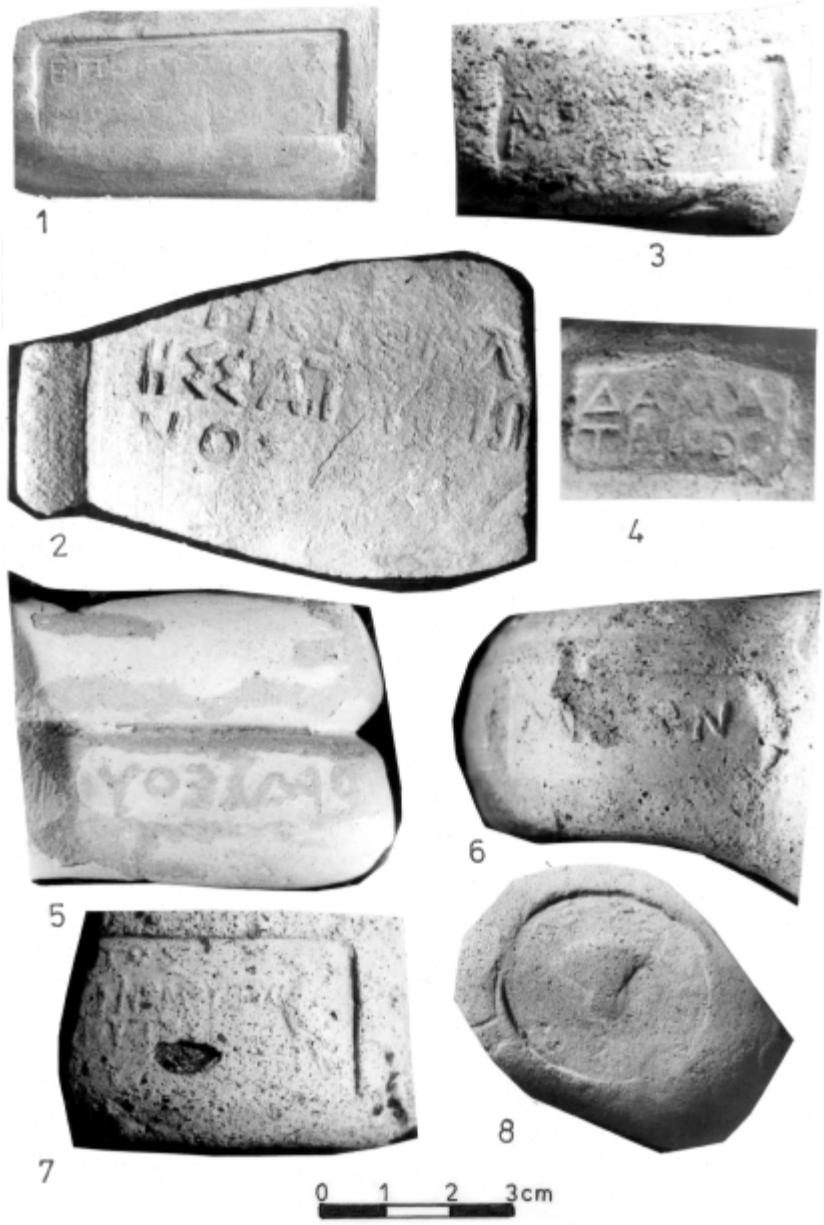

Fig. 9 - Ştampile de amfore: 1 – Palazu Mic, 9 (Rhodos); 2 – Sălcioara (Heracleea Pontică); 3-4 – Tuzla Mică 1, 2 (Sinope); 5 – Tuzla Mică (Cos); 6 – Tuzla aeroport (Sinope); 7 – Borcea (Sinope); 8 – Gura Ialomiței (Rhodos).

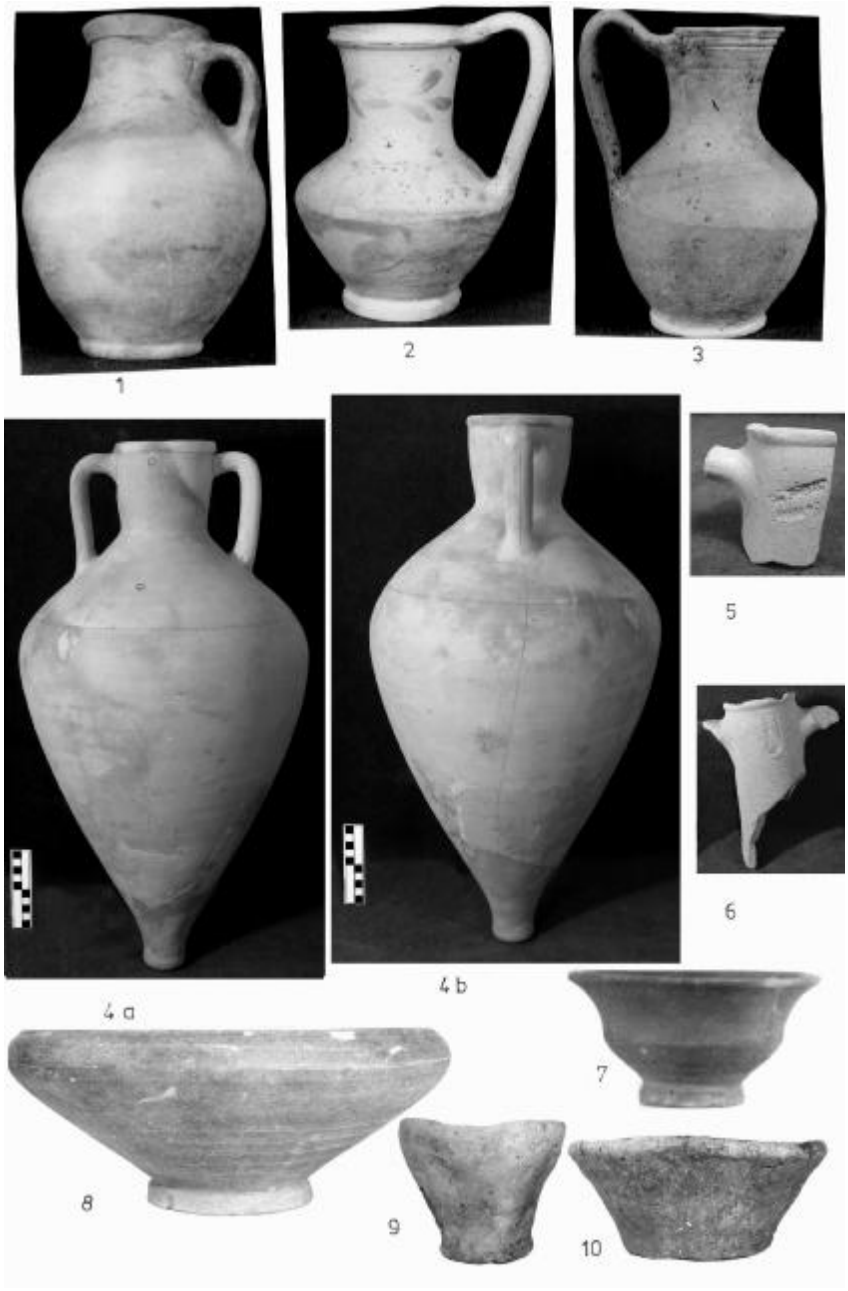

Fig. 10 - Vase ceramice: 1 – Adamclisi, B; 2-3 – Agigea, B; 4 a-4 b – Traian; 5-6 – Costineşti; 7 – Galiţa; 8-10 – Seimenii Mici.

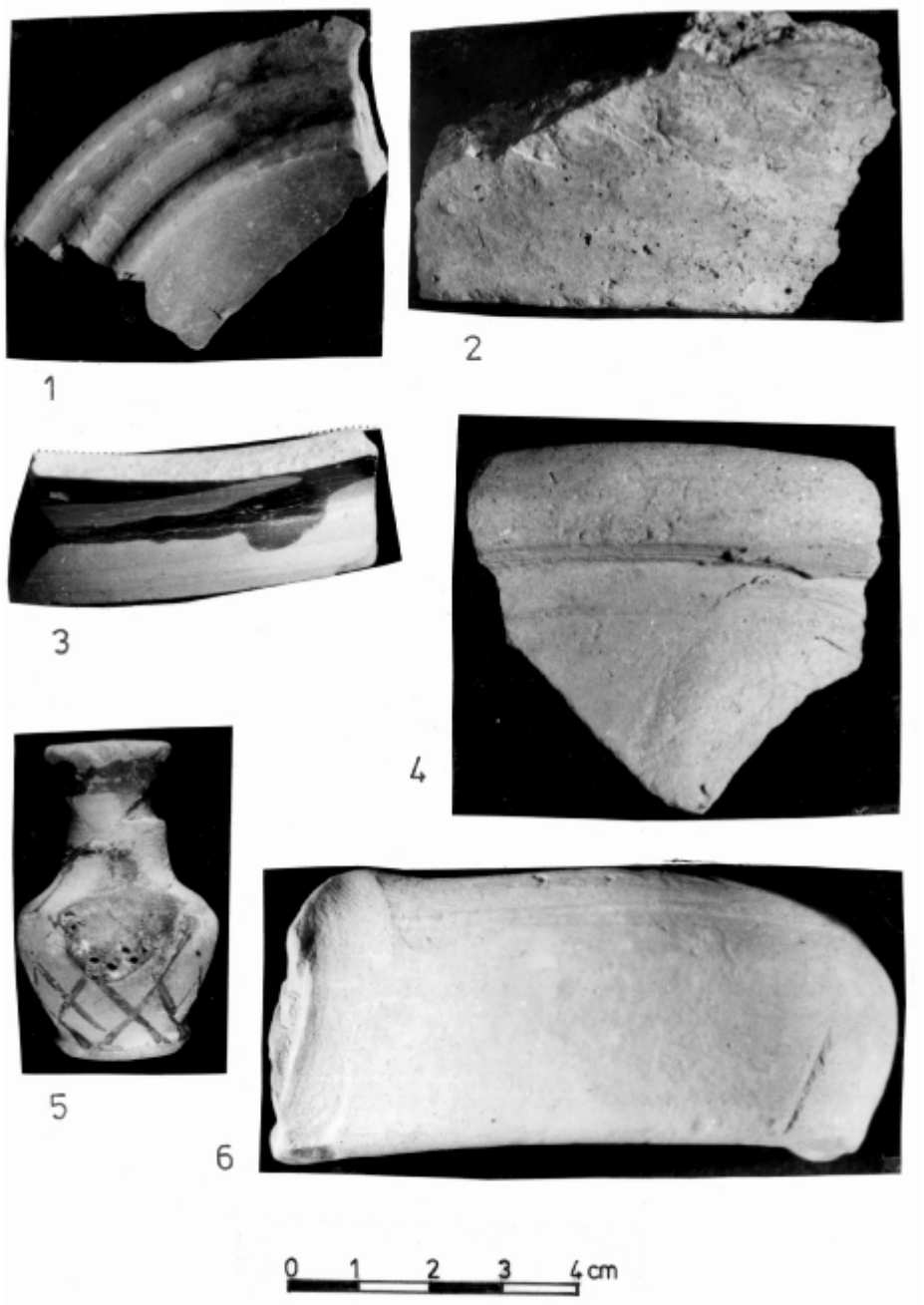

Fig. 11 - Ceramică: 1-3 – Agigea, A; 4-6 – Băneasa, A.

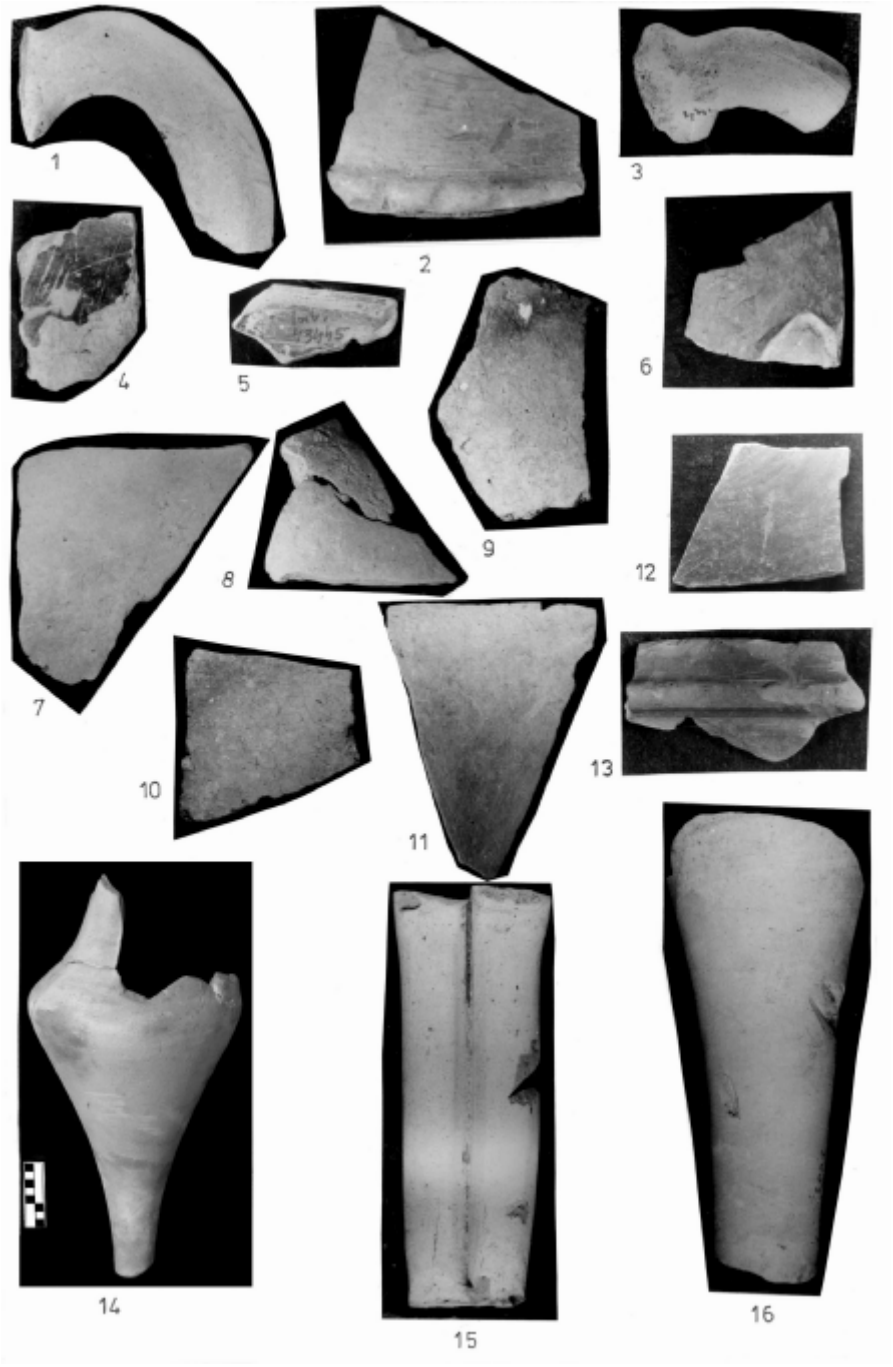
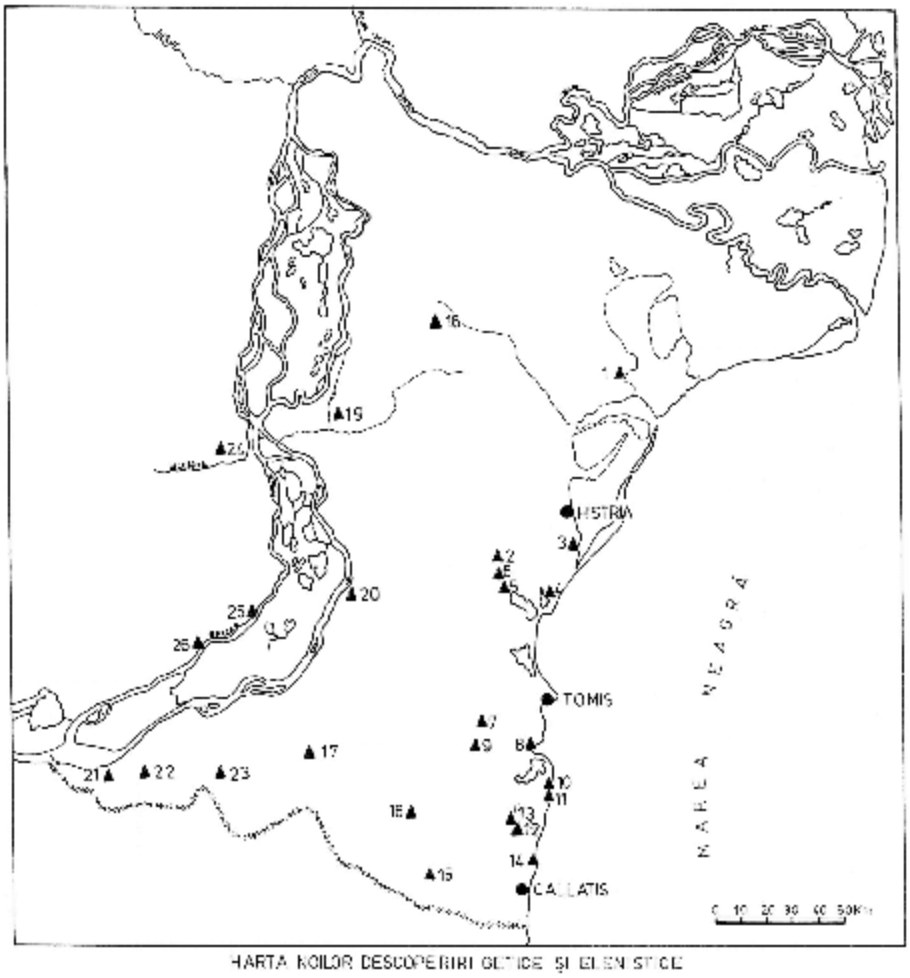

Fig. 12 - Ceramică: 1-6 – Băneasa, A; 7-11 – Băneasa, B („Canaraua Fetei”); 12-13 – Gârliciu; 14 – Ostrov; 15-16 – Topolog.

HARTA NOILOR DESCOPERIRI GETICE ŞI GRECO-SCITICE

Fig. 13 - 1 – Sălcioara; 2 – Gura Dobrogei; 3 – Traian; 4 – Corbu de Sus; 5 – Piatra; 6 – Palazu Mic; 7 – Valu lui Traian; 8 – Agigea; 9 – Bărăganu; 10 – Tuzla; 11 – Costineşti; 12 – Dulceşti; 13 – Moşneni; 14 – Neptun; 15 – Cotu Văii; 16 – General Scărişoreanu; 17 – Adamclisi; 18 – Topolog; 19 – Gârliciu; 20 – Seimenii Mici; 21 – Ostrov; 22 – Galiţa; 23 – Băneasa; 24 – Gura Ialomiţei; 25 – Borcea; 26 – Gâldău-Pietroiu.

NOUVELLES DÉCOUVERTES GÉTIQUES ET HELLÉNIQUES DE DOBROUDJA ET DE LA RIVE GAUCHE DU DANUBE

Résumé

L'auteur présente plusieurs matériels archéologiques accumulés grâce à de découvertes fortuites, de périégèses et de fouilles archéologiques de sauvetage des dernières années et qui sont entrés dans les collections du musée de Constantza. Leur publication complète, en quelque sorte, la riche liste des découvertes de ce genre dans la région, offrant des informations importantes en ce qui concerne les relations de celle-ci avec le monde gréco-hellénistique pendant les derniers siècles de l'ère ancienne.

Bien des découvertes proviennent des sites archéologiques ou de l'aire de certaines localités actuelles connues lors des recherches antérieures, tout en complétant les informations existentes avec de nouveaux matériels (Corbu de Sus, Costineşti, Cotu Văii, Dulceşti, General Scărişoreanu, Moşneni, Piatra – lieu dit „Rățărie", Sălcioara, Gâldău-Pietroiu etc.). Dans certains cas, il s'agit de nouveaux lieux de trouvaille, dans l'aire de certaines localités, déjà répertoriées (à Adamclisi, Agigea, Băneasa, Neptun, Ostrov, Topolog, Tuzla). Il y a d'autre part, des lieux tout à fait nouveaux qui enrichissent la carte archéologique de la région (Galița, Gârliciu, Palazu Mic, Seimenii Mici, Traian).

Comme dans le cas des découvertes antérieures, on constate la présence du matériel autochtone, avec ses particularités dans certaines zones, et aussi, surtout, la présence du matériel gréco-hellénistique (des amphores, en particulier).

Certaines constatations sont suggérées par la répartition géographique des découvertes. Ainsi, quelques-unes appartiennent au territoire callatien: Costineşti, Cotu Văii, Dulceşti, Moşneni, Tuzla; les découvertes de General Scărişoreanu sont toujours à la proximité du territoire callatien.

On peut attribuer avec certitude au territoire tomitain de la période gréco-hellénistique les découvertes d'Agigea, de Bărăganu et Valu lui Traïan. Les découvertes d'Agigea suggèrent l'existence dans cette zone, aussi bien des sites que des tombeaux (tumulaires surtout), détruits en grande mesure lors des travaux édilitaires plus anciens et l'aménagement du canal Danube – Mer Noire.

Les découvertes de Corbu de Sus, Gura Dobrogei, Traïan, Palazu Mic et Piatra – „Rățărie" appartiennent au territoire histrien. La découverte la plus ancienne (du VIe s. av. J.-C., probablement) est l'amphore de Chios, de Traïan (comm. de Săcele), localité située près d'Histria, aux environs du lac de Nuntaşi (lagune ou golfe, peut-être, en antiquité); cette amphore provient, probablement, d'un tombeau (tumulaire?) détruit, ou bien de l'aire de quelque site antique.

En ce qui concerne les neuf anses d'amphores estampillés de Palazu Mic, ce qui retient l'attention c'est le grand nombre d'exemplaires de Thasos (huit), des types ancien et récent; elles s'échelonnent entre environ 370 et 350 av. J.-C. et 310-295 av. J.-C.

Leur groupement dans un lot relativement compact pourrait suggérer l'évolution de ce site surtout durant les trois derniers quarts du IVe s. av. J.-C. La seule estampille d'autre type – de Rhodes – laquelle est beaucoup plus tardive, du

milieu des années '60 du IIe s. av. J.-C., à moins qu'elle ne fût égarée par le découvreur parmi les thasiennes - pourrait suggérer l'existence d'une seconde étape – plus tardive – dans l'évolution du site de Palazu Mic.

A Piatra – „Rățărie", il a existé une agglomération importante pour le territoire histrien; celle-ci était située sur le bord de l'actuel lac Taşaul, qui était, probablement aussi, golfe maritime dans les temps anciens, isolé plus tard de la mer par le cordon littoral actuel.

Les estampilles d'amphores relativement nombreuses (30 exemplaires) se laissent classer de la manière suivante: 18 de Thasos (8 du type ancien et 10 du type récent), 1 d'Héraclée du Pont, 8 de Sinope, 1 du type Chersonèse et 2 du type Akanthos. Elles recouvrent un intervalle compris approximativement entre le milieu du IV^-e s. av. J.-C. (ou un peu plus tôt) et le milieu du IIIe s. av. J.-C. On observe l'absence (due au hasard, peut-être?) des estampilles de Rhodes, ce qui pourrait suggérer un abandon relativement récent de l'habitat.

Pour la zone danubienne, on constate l'apparition de nouveaux lieux de trouvailles archéologiques à Gârliciu, Seimenii Mici, Băneasa, Galița, Ostrov – „Ferma 1" etc. Le caractère gétique des découvertes est assuré, étant mis en évidence tant par le type funéraire rencontré (à Ostrov), que par le matériel céramique autochtone spécifique, bien que l'élément grec n'y manque, lui non plus.

Même si les découvertes présentées offrent une image extrêmement sommaire sur les réalités de la région, le long des derniers siècles de l'ère ancienne, leur corroboration par les recherches systématiques et par d'autres découvertes plus anciennes permet tout au moins la mise en évidence plus claire de deux zones distinctes dans toute la région: la zone littorale, avec les territoires ruraux des villes grecques ou avec les sites qui se trouvaient dans leur proximité, et la zone danubienne, où l'empreinte autochtone est plus évidente, sans que, pourtant, les nombreuses importations grecques y manquent.

CERAMICA GREACĂ DE UZ COMUN DIN AŞEZAREA DE LA ALBEŞTI (JUD. CONSTANȚA): CĂNILE

Livia BUZOIANU,
Maria BĂRBULESCU

Ceramica de uz comun, lucrată la roată, descoperită în aşezarea de epocă elenistică de la Albeşti, include între alte categorii de materiale[1] şi un mare număr de *căni*. După amfore şi vasele de tip *lekythoi*[2] cănile sunt categoria cea mai bine reprezentată cantitativ. Destinate produselor lichide, ele sunt incluse de Edwards în categoria desemnată prin sintagma *pouring vessels*, iar de Rotroff, 1997 prin *vessels for pouring and dipping*. Numărul suficient de mare de exemplare descoperite la Albeşti ne permite o grupare a lor în mai multe tipuri, în funcție de detaliile de formă ale corpului şi gâtului vaselor.

I. Căni cu corp globular şi gât cilindric drept.

Tipul se caracterizează prin dimensiuni echilibrate, modulul vaselor variind între 0,74 şi 0,85. Cele două elemente de identificare a tipului – gâtul şi corpul vasului -, sunt bine individualizate, limita dintre ele fiind marcată de o *linie în relief*. Toarta, arcuită în unghi drept, se prinde pe gâtul vasului (mai jos de nivelul marginii superioare) şi pe umăr. La niciunul dintre exemplare nu s-a păstrat buza; după profilul gâtului, aceasta era probabil tăiată drept sau rulată la exterior. Tipul reprezintă continuarea formelor de căni cu gât înalt înregistrate de Sparkes – Talcott, cat. 1612-1622, pl. 73 şi fig. 14, databile de la începutul sec. V până spre 350-320 a. Chr. Recunoscut ca foarte răspândit, în epoca elenistică acest tip este prezent la Albeşti prin două variante:

a) varianta înaltă a vaselor lucrate dintr-o argilă gălbuie-compactă. Trăsătura distinctivă a exemplarului de la Albeşti (inv. 21447) o reprezintă toarta în torsură (*rope handle)* şi decorul pictat constând din benzi circulare, de grosimi inegale, de culoare roşie-brună, dispuse în zona diametrului maxim.

Profilul globular al pansei şi decorul în benzi le recunoaştem la Thompson, A 37 (*oinochoe*), vas prezent şi la Rotroff, 1997, cat. 493 şi datat cca. 300 a. Chr.[3].

---

[1] Vezi L. Buzoianu, M. Bărbulescu, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 61-77 şi n. 1 şi 2.

[2] Eaedem, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 145-167.

[3] Vasul prezintă gură trilobată, toartă simplă, pornită din buză şi gât cu profil concav.

Forme asemănătoare au fost găsite în depozite databile din al treilea sfert al sec. IV a. Chr. până în sec. III a. Chr. timpuriu[4]. Decorul în benzi este întâlnit şi pe vase rhodiene din a doua jumătate a sec. IV – începutul sec. III a. Chr.[5]. Gâtul larg şi profilul globular al corpului pledează pentru o datare a exemplarului de la Albeşti în sec. IV a. Chr., probabil în a doua parte sau spre sfârşitul secolului. Din aceeaşi variantă mai notăm un fragment din pansa unei căni, din argilă de culoare bej şi bandă circulară de culoare brună (inv. 40144) ; diametrul păstrat al vasului (0,170 m) este apropiat ca valoare de diametrul vasului întreg. Piesa s-a aflat în SB, c. 8-9, cu o ştampilă thasiană Σκύμνος I(inv. 14397), datată cca. 286-274 a. Chr.

b) varianta a doua este reprezentată de un exemplar (inv. 21474) de dimensiuni mai mici, lucrat dintr-o argilă cenuşie-deschisă, acoperită la exterior de vopsea neagră. Toarta lată, are o nervură mediană şi o arcuire largă.

Forme apropiate recunoaştem în cănile de tip II de la Olbia, datate la sfârşitul sec. IV – începutul sec. III a. Chr.[6] şi în cănile de tip III şi IV de la Apollonia, datate în a doua jumătate a sec. IV a. Chr.[7]. Notăm şi vasul din Histria II, pl. 83, m. 5.2, aflat într-un complex datat la mijlocul sec. IV a. Chr.[8]. Trăsături distinctive ale exemplarului de la Albeşti sunt lipsa canelurilor pe gât şi toarta care nu porneşte de la buza vasului. Pentru contextul în care s-a aflat vasul de la Albeşti, vezi exemplarele de lekythoi inv. 21470, 21469, 21468 şi unguentarium-ul inv. 21490 (toate databile prin ştampila producătorului rhodian Βοϊσκος) la începutul perioadei I b sau cca. 270 a. Chr.

II. Cană cu corp bitronconic şi gât cu profil concav.

Recipientul se caracterizează prin dimensiuni mai mari (H = 0,30 m, d.m. = 0,225 m) (inv. 29738). Corpul, rotunjit pe linia diametrului maxim, are o pantă mai accentuată spre bază. Notăm mai multe şănţuiri la partea superioară a gâtului şi la nivelul umărului ; toarta, lată, este prinsă mai jos de buză şi pe umărul vasului ; piciorul, relativ înalt, are profil evazat.

Forma derivă din vasele Thompson, A 53 şi B 39, cu gât cilindric înalt. Unele trăsături de descriere le recunoaştem în tipul III al cănilor olbiene din sec. IV-III a. Chr.[9]; tipul IX de la Apollonia, datat în a doua jumătate a sec. III – prima jumătate (sau începutul) sec. II a. Chr.[10] ; ceramica elenistică de la Creta, într-un recipient datat în ultimul sfert sec. III a. Chr. – primul sfert sau începutul sec. II a. Chr.[11].

La Albeşti piesa s-a aflat împreună cu o ştampilă sinopeană, grupa V b (inv.

---

[4] Rotroff, 1997, p. 127 şi n. 33.

[5] A. Giannikoure, V. Patziada, M. Philemonos, în B'Ellen.keram., pl. 88/α-β şi text p. 174. Vasele, de forme diferite, sunt clasate aici în două categorii în funcţie de forma torţii.

[6] M. Parovici-Peşican, *Necropoli Olivii ellinisticeskogo vremeni*, p. 97-98 şi fig. 87, în special vasul 8, considerat probabil cel mai timpuriu în grupă.

[7] Ivanov, *Apollonia*, p. 161-163.

[8] Vasul din *Histria II*, p. 231, m 5.2, de dimensiuni mai mari; tot din argilă cenuşie, are exteriorul acoperit cu vopsea neagră-cenuşie. Canelurile de pe gât îl apropie de tipul IV, Ivanov. Pentru alte analogii, vezi *Histria II*, *loc. cit.*

[9] *Necropoli Olivii*, p. 98 şi fig. 87/10 (corp însă mai rotunjit).

[10] Ivanov, *Apollonia*, p. 167 şi pl. 88, cat. 356.

[11] D. Chatze – Vallianou, în E'Ellen.keram., pl. 51/β-γ (MH 30475); vezi şi text, p. 97 (exemplarul ilustrat în pl. 51: γ are însă linia gâtului mai suplă).

31554) şi o alta de Cnidos (inv. 31675), ambele cu o datare în a doua jumătate a sec. III a. Chr.

III. Cană cu corp ovoidal şi gât cilindric.

Tipul se caracterizează prin vase cu corp înalt, ovoidal, gât cilindric scurt, lărgit la partea inferioară, buză rulată la exterior, cu două caneluri fine la bază; toarta lată, uşor albiată, cu secţune elipsoidală este arcuită în unghi drept şi inserată pe gât şi pe umărul vasului; talpă discoidală plată. Argila roz-gălbuie sau cărămizie în miez, are angobă de nuanţă mai deschisă (gălbuie) la exterior; rare particule de mică.

Forme apropiate se cunosc la Olbia[12] şi Pantikapaeum[13] şi se încadrează în limitele secolelor IV-III a. Chr. Vasul din Histria II, p. 186-187, XXXIV, 4 şi pl. 77, 92, datat între aceleaşi limite, are dimensiuni mai mici, iar linia corpului mai bombată[14].

Din 5 exemplare catalogate la Albeşti, unul singur este întreg (inv. 39262); celelalte păstrează partea superioară a vasului, iar devierile de la tipul descris sunt nesemnificative; toarta mai mică şi arcuire mai lină (la vasul inv. 40406), sau buza cu o profilatură mai pronunţată la exterior (la acelaşi vas). Trei dintre exemplare (inv. 39262, 39516 şi 40178) provin din acelaşi context (SB, c. 27), bine datat prin ştampile amforice la mijlocul şi al treilea sfert sec. III a. Chr. Posibil ca exemplarul inv. 40406 să fie mai timpuriu: el s-a aflat în SB, c. 18-28, în acelaşi context cu amfora heracleană inv. 13916.

O variantă o reprezintă cana cu corp ovoidal, gât cilindric scurt, buza rulată la exterior şi toartă lată prinsă sub buză şi pe umărul vasului.

Forma s-a păstrat la Albeşti într-un exemplar fragmentar (inv. 40127), căruia îi recunoaştem derivarea din vasele Thompson A 52 şi B 12[15]. O formă apropiată recunoaştem într-un vas din Mytilene[16].

Piesa s-a aflat la Albeşti cu două ştampile de Heracleea Pontică, din grupa IV (inv. 40824; 40832) şi cu o amforă de Sinope (inv. 32407).

IV. Cană cu corp globular şi toartă supraînălţată.

Vasele se caracterizează prin formă puţin înaltă, bombată pe linia diametrului maxim; toartă supraînălţată cu secţiune elipsoidală; ambele puncte de inserţie ale torţii se află pe corp; gura circulară, tăiată drept sau rulată la exterior; talpa plată. Argilă de culoare închisă, cenuşie; vopsea neagră mată la exterior.

Vasele reprezintă variante ale recipientului din Thompson, C 8 cu observaţia *tot de acolo* că în timp fundul a devenit plat, corpul relativ adânc, buza mai pronunţată, iar toarta înaltă, depăşind linia buzei. Vasul din Corinth VII, 279 este tot o variantă, diferită de exemplarul nostru prin linia mai alungită a corpului („în

[12] *Nekropoli Olivii*, p. 98 şi fig. 87/11.

[13] I.T. Kruglikova, MIA 56 (1957), p. 123 şi pl. 6/8 (tip IV).

[14] Vasul se apropie ca formă şi înălţime de cănile de tip III de la Elisavetovskoe; vezi Brashinskii, 1980, p. 71 şi pl. XL, 9 (datarea pentru toate tipurile de căni de la Elisavetovskoe: sec. IV – prima jumătate sec. III a. Chr.).

[15] La vasele Thompson corpul este descris ca „zvelt", buza rotunjită şi fundul plat; ambele forme Thompson, spre deosebire de exemplarul Albeşti, au toarta supraînălţată.

[16] A. Vordos, D. Tsardaka, K. Chatzedaniel, în Δ'Ellen.keram., pl. 153/d.

formă de pară") şi forma torţii. Forma cea mai apropiată (exceptând profilul torţii şi fundul) aflăm la Rotroff, 1997, cat. 528, categoria *round-mouth jug*, datată 250-200 a. Chr.

La Albeşti s-a aflat un vas întreg (inv. 31845 ; modul = 0,11) şi un altul fragmentar (inv. 40150), ambele cu datare asigurată în sec. III a. Chr.[17].

V. Cană cu corp bitronconic şi gât evazat.

Vasele sunt relativ înalte, cu corp bitronconic; gât evazat, lărgit la partea superioară; picior inelar; toartă lată, prinsă jos pe linia diametrului maxim. Argila gălbuie prezintă incluziuni nisipoase; suprafaţa exterioară este acoperită cu angobă gălbuie. Modul vaselor: 0,67 – 0,74.

Forma, cu diametrul maxim situat la cca. 2/3 din înălţimea vasului, precede tipul clasic al cănilor cu pastilă pe toartă, datate în sec. II a. Chr. Formă mai apropiată exemplarelor de la Albeşti recunoaştem la M. Bucovală, *Necropole*, p. 23, MXI/b, în complex datat în sec. III a. Chr.; evoluţia formei, *tot acolo*, p. 57/a şi p. 77/c (ambele datate în sec. II a. Chr.); Histria II, p. 196 şi pl. 98, XXXVII, 26 (către mijlocul sec. II a. Chr.). O cană cu pastilă şi linie alungită a profilului, din tumulul 10 de la Cabyle[18] a fost datată între sfârşitul sec. III – sfârşitul sec. II a. Chr. Pentru vasele de la Albeşti, linia frântă, bine pronunţată (şi nu alungită) a profilului pledează pentru o datare în sec. III a. Chr. Datarea este asigurată şi de contextul arheologic : notăm o ştampilă sinopeană din grupa a IV a (inv. 21447) pentru cana inv. 29744 ; exemplarul inv. 21480 s-a aflat împreună cu alte vase uzuale şi ştampile amforice în SA, c. 15.

VI. Cană cu corp tronconic şi gât cu profil concav.

Este o variantă a vasului cu corp bitronconic şi gât evazat. Spre deosebire de acest tip, noua formă are diametrul maxim situat mai sus, buza îngroşată şi o canelură circulară („muchie") sub buză.

Forma este apropiată cănilor tip III de la Olbia, datate în sec. IV-III a. Chr.[19] şi vasului din Histria II, p. 186, XXXIV, 4, pl. 77 şi 92, din ultimul sfert sec. IV – prima jumătate sec. III a. Chr.[20]. Spre deosebire de vasul histrian, cănile de la Albeşti au o valoare mai mică a modulului şi o concavitate a gâtului mai pronunţată. O formă mai suplă, (cu gât cilindric şi înalt) şi valori mai mari ale dimensiunilor s-a aflat în Creta în context *post* 270-250 a. Chr. – până la sfârşitul sec. III/primul sfert sec. II a. Chr.[21].

Vasele de la Albeşti, le plasăm între exemplarul histrian şi cel din insula Creta. Valoarea mai mică a modulului vasului de la Albeşti şi concavitatea mai pronunţată a gâtului pledează pentru o datare ulterioară a vasului histrian.

Exemplarul inv. 2400 de la Albeşti s-a aflat în SB, c. 55 la adâncime mai mare (-0,72 m) faţă de ştampile sinopeene din grupa IV (inv. 38604) şi V d (inv. 38605, 38606, aflate între –0,45 –0,50 m). Vasul inv. 40857 s-a aflat în martorul din SB,

[17] Ambele s-au aflat cu ştampile heracleene din grupa IV (Ἀριστόβουλος pentru vasul inv. 31845 şi Βάκχιος pentru exemplarul inv. 40150).

[18] A. Bozkova, în Δ'Ellen.keram., p. 125 şi pl. 92 b:3.

[19] *Necropoli Olivii*, p. 98 şi fig. 87/11.

[20] Vezi datarea, *Histria IV*, sub cat. 663.

[21] D. Chatze – Vallianou, în E'Ellen.keram., p. 98 şi pl. 51 γ (MH 30475), 52/30.

c. 18-28, la –0,80 m împreună cu o amforă fragmentară de Heracleea Pontică, din tipul I (inv. 13916). Formele par să preceadă, de asemenea, cănile cu corp bitronconic şi gât evazat.

VII. Cană cu corp tronconic.

Vasele sunt de dimensiuni relativ mici (H = 0,085 – 0,105; d. m. = 0,06 – 0,07); corp tronconic, gât cilindric evazat spre extremități; buză rulată la exterior; toartă arcuită, lată, uşor albiată, prinsă sub buză şi pe linia diametrului maxim; talpa plată. Argilă gălbuie, omogenă, cu mica fină; exteriorul acoperit cu o angobă gălbuie.

O formă apropiată este încadrată în tipul IV la Kruglikova[22] şi datată la limita secolelor IV-III a. Chr.[23]. Căni de tip asemănător sunt notate la Olbia în nivele de sec. III-II a. Chr., în aşezarea de la Elisavetovskoe – dar nu mai târzii de sec. III a. Chr. -, şi la Maritzyn, în sec. III-II a. Chr.[24].

O cană descoperită la Callatis, de dimensiuni mai mari şi corp rotunjit a fost datată în sec. II a. Chr.[25].

Cele două exemplare descoperite la Albeşti, au modulul de 0,66 – 0,70. Ambele provin din complexe arheologice de sec. III a. Chr.; exemplarul inv. 29776, databil în a doua jumătate a sec. III a. Chr. (sau cca. 222-211 a. Chr.) s-a aflat cu trei ştampile sinopeene din grupa V d (astynom - Ἀπολλωνίδης Ποσειδωνίου). Exemplarul inv. 29781 - posibil uşor mai timpuriu după concavitatea mai puțin pronunțată a liniei gâtului şi ataşamentul superior al torții plasat imediat sub buză -, s-a aflat în SB, c. 31 cu mai multe materiale arheologice databile în limitele aceluiaşi secol[26].

VIII. Alia.

Includem aici exemplarele fragmentare, unele cu trăsături comune tipurilor deja identificate; starea fragmentară a pieselor nu ne permite însă o recunoaştere perfectă a tipului.

Avem în vedere 5 exemplare cărora le lipseşte gâtul şi toarta; corpul este tronconic, uşor carenat la 3 exemplare (inv. 21481, 21479, 31842) şi globular (sferic) la altele două (21478 şi 29750); piciorul este trapezoidal (inv. 21478, 21479, 29750) sau drept (inv. 21481, 31842); talpa plată. Argila este gălbuie cu mica fină la exemplarele cu corp rotunjit (21478, 29750) şi brun-cărămizie, cu ingrediente nisipoase în rest.

Aparțin probabil tipurilor de căni cu corp bitronconic sau sferic şi gât cilindric, marcat de o linie în relief sub buză. Evoluția tipurilor este asigurată de la mijlocul sau al treilea sfert al sec. IV a. Chr.[27] până către mijlocul sec. II

[22] MIA, 56 (1957), p. 123 şi fig. 6/7.

[23] Kruglikova, *loc. cit.*, n. 200; vas descoperit cu o monedă de Pantikapaeum, datată 330-315 a. Chr. Vasul ilustrat în fig. 6/7 are însă corpul rotunjit, picior inelar şi toarta închisă aproape în unghi drept.

[24] Kruglikova, *op. cit.*, p. 123 cu n. 201, 202, 204.

[25] El. Bârlădeanu, Pontica, 13 (1980), p. 231 şi pl. VI/1 (profilul corpului mai rotunjit).

[26] Cel mai târziu material databil din SB, c. 31 este o ştampilă sinopeană din grupa V c (inv. 21980, Ἀθήνιππος Μητροδώρου).

[27] Vezi *Histria II*, p. 179, II, 8 şi pl. 90; p. 180, XXI, 6 şi pl. 75; Bucovală, *Necropole*, p. 12/c.

a. Chr.[28]. La Albeşti, datarea în sec. III a. Chr. este asigurată de ştampile sinopeene din grupa V c (inv. 38552) – pentru piesa inv. 21479 şi V d – pentru exemplarul inv. 21478.

În limitele aceluiaşi secol, exemplarele inv. 21481 şi 31842 par mai timpurii: ambele au picior cu profil cilindric (şi nu evazat). Primul vas este mai apropiat ca formă de vasul de la Eretria dintr-un complex elenistic timpuriu – de la sfârşitul sec. IV – prima jumătate (primele 4 decenii) ale sec. III a. Chr.[29]. Al doilea s-a aflat într-un carou (SA, c. 95) din care provine, (la –0,55 m), şi o ştampilă sinopeană de grupa a IV a.

Notăm în continuare un exemplar fragmentar (inv. 39269) şi torţile a două căni (inv. 40865, 40151), care par să aparţină tipului de vas cu corp rotunjit, gât cilindric şi toartă lată, cu nervură mediană. Vasul păstrat fragmentar are ca trăsături distincte corpul bombat, cu profil concav spre bază şi talpa plată. Exteriorul vaselor este acoperit cu firnis negru, în bună parte căzut (inv. 40865) sau vopsea neagră mată.

Forma derivă din *oinochoe*-le attice, cu corp ovoid şi toartă cu secţiune triunghiulară, întâlnite la Thompson, A 36 şi Histria IV, 512 (ultima datată în ultimul sfert al sec. IV a. Chr.). Variante cu corp sferic, gât cilindric şi buza oblică în afară se cunosc la Bucovală, *Necropole*, p. 14/a, 21/a, 22/a şi sunt datate la sfârşitul sec. IV – începutul sec. III a. Chr. Apropieri ale formei întâlnim într-un vas de la Pantikapaeum, încadrat de Kruglikova în tipul V şi datat tot la limita sec. IV-III a. Chr.[30].

Exemplare inv. 39269 şi 40151 de la Albeşti s-au aflat în context arheologic cu ştampile sinopeene din grupele V c (38658 pentru piesa 40151) şi V d (pentru inv. 39269).

Fragmentul inv. 40865 în care am putea recunoaşte un produs attic are o datare mai timpurie, oricum anterioară ştampilelor sinopeene din grupa V b[31].

Repartiţia tipologică a exemplarelor prezentate are următoarea structură: 3 exemplare – tipurile I şi VI; 6 exemplare – tipul III; câte două exemplare tipurile IV, V, VII; un exemplar tipul II. Cele mai numeroase sunt exemplarele de tip III, respectiv cănile cu corp ovoidal şi gât cilindric.

Diferenţa tipologică nu înseamnă neaparat şi o diferenţă cronologică. Piesele se datează, în general, în limitele sec. III a. Chr. Este posibil ca vasele de tip I (cu corp globular şi gât cilindric drept) să aibă o datare mai timpurie, în a doua parte sau spre sfârşitul sec. IV a. Chr. şi începutul sec. III a. Chr. Formele cele mai târzii par să aparţină cănilor cu corp tronconic.

Aflarea în aceleaşi contexte a unor exemplare de tipologii diferite (I şi V în SA, c. 15; III şi VI în SB, c. 18-28) probează contemporaneitatea lor.

Majoritatea recipientelor se datează prin ştampile de Heracleea Pontică, grupa a IV-a, Thasos, din prima jumătate a sec. III a. Chr., Sinope grupele IV şi mai ales V.

---

[28] El. Bârlădeanu, Pontica 13 (1980), p. 231 şi pl. VI, 2; V. Lungu, C. Chera, Pontica 19 (1986), p. 103 şi pl. IV/36.

[29] St. Schmid, în E'Ellen.keram., pl. 185/40.

[30] MIA, 56 (1957), p. 123-124 şi fig. 6/25. Autoarea atrage atenţia asupra părţii de jos a vasului (vezi p. 124), asemănătoare şi exemplarului de la Albeşti.

[31] Piesa s-a aflat în SB, c. 141, la –0,60 m, faţă de –0,45 m adâncime la care apar 4 ştampile sinopeene din grupa V b (inv. 31663, 31678, 31587, 31822).

TABEL I

Nr. crt.	Nr. inv.	H totală/ păstrată	H gât	H toartă	D.m.	D. gât	D. gură	D bază	Modul (d.m: H	Tip
1	21477	0,234	0,078	0,114	0,173	0,095	0,095	0,085	0,74	I
2	40144	-	-	-	0,170	-	-	-	-	I
3	21474	0,127	0,06	0,064	0,109	0,06	0,06	0,07	0,85	I
4	29738	0,30	0,104	0,112	0,225	0,09	0,115	0,11	0,75	II
5	39262	0,303	0,808	0,115	0,190	0,097	0,115	0,10	0,62	III
6	40128	0,105	0,048	0,068	0,125	-	-	-	-	III
7	40406	0,120	0,065	0,08	0,115	0,07	-	-	-	III
8	39516	0,20	0,112	-	0,20	0,109	0,12	-	-	III
9	40178	0,120	0,067	0,09	0,110	-	-	-	-	III
10	40127	0,130	-	0,081	-	-	-	-	-	III
11	31845	0,095	-	0,066	0,106	0,063	0,063	0,05	1,115	IV
12	40150	0,072	-	0,072	0,122	-	-	-	-	IV
13	29744	0,144	0,04	-	0,107	0,057	0,082	0,065	0,74	V
14	21480	0,228	0,04	-	0,153	0,072	0,115	0,085	0,67	V
15	2400	0,275	0,10	-	0,190	0,09	0,116	0,103	0,69	VI
16	2739	0,110	0,045	0,051	0,078	0,055	0,065	0,045	0,71	VI
17	40857	0,184	-	-	0,132	-	0,10	0,072	-	VI
18	29776	0,105	0,06	0,036	0,07	0,044	0,048	0,045	0,66	VII
19	29781	0,085	0,0135	0,026	0,06	0,046	0,041	0,04	0,70	VII
20	21481	0,132	-	-	0,131	0,075	-	0,075	-	*alia*
21	21479	0,129	-	-	0,119	0,06	-	0,053	-	*alia*
22	31842	0,220	-	-	0,183	0,104	-	0,104	-	*alia*
23	21478	0,120	-	-	0,120	0,065	-	0,07	-	*alia*
24	29750	0,135	-	-	0,162	-	-	0,089	-	*alia*
25	39269	0,07	-	-	0,067	-	-	0,036	-	*alia*
26	40865	0,140	-	0,115	0,110	-	-	-	-	*alia*
27	40151	-	-	0,074	-	-	-	-	-	*alia*

TABEL II

Nr. crt.	Loc de descoperire	Context	Nr. inv. (cană)	Tip	Planşă
1	-	*passim*	21477	I	I, III
2	SB, c. 8-9	- ştampilă Thasos (Σκύνμος I, cca. 286-274 a. Chr); - ştampilă Sinope, V c, astynom Θηρικλῆς Ἀπολλωνίου	40144	I	I
3	SA, c. 15, -0,90 m	- ştampilă Rhodos, producător Βοΐσκος; - ştampilă Sinope, producător Πρῶτος; - ştampilă Paros	21474	I	I, III
4	SB, c. 31, -0,35 m	- ştampilă Sinope, grupele V b şi c (astynomii Ἀντίπατρος Νίκωνος şi Ἀθήνιππος Μητροδώρου); - ştampile Cnidos; - recipiente de Sinope, Rhodos,	29738	II	I, III

		Cnidos şi Cos			
5	SB, c. 27, -0,50, -0,70 m	- ştampile Heracleea Pontică, grupa IV (Ἀριστοκράτης şi Νικόστρατος); - ştampile Rhodos, perioada II b (eponimi Πολυκράτης şi Ξενόφραντος); - ştampile Rhodos, perioada I b şi II (producători Εὔφρων şi Κρέων); - ştampile Sinope, grupa V d (astynomi Ἀπολλωνίδης Ποσειδωνίου, Μικρίας Ἀρισταγόρου şi Πρωταγόρας Κυνίσκου	39262	III	I, III
6	SB, c. 18-28, -0,80 m	- amforă Heracleea Pontică (Pontica 20 (1987), cat. 1, pl. 1/1, 6/1)	40128	III	I, III
7	SB, c. 17, -0,42 m	- ştampile* Heracleea Pontică, grupa IV; Thasos (Ἀριστοφῶν), Sinope, V b (astynom Ἰόβακχος Μολπαγόρου)	40406	III	I, III
8	SB, c. 27, -0,50	- vezi mai sus, nr. 5	39516	III	I, III
9	SB, c. 26-27	- ştampile sinopeene, grupa V d (astynomi Ἀπολλωνίδης Ποσειδωνίου şi Ἶφις Ἑστιαίου)	40178	III	I, III
10	SB, c. 35, -0,15 –0,60 m	- ştampile Heracleea Pontică, grupa IV; - ştampile Rhodos, sfârşitul perioadei I şi perioada II (producători Παυσανίας II şi Σάμος); - ştampile Sinope, grupa V d (astynomi Ἱκέσιος Ἀντιπάτρου, Ἱκέσιος Ἐτεονίκου, Πόσις Στρατονίκου	40127	III	I, IV
11	SC, c. 61	- ştampilă Rhodos, perioada II (producător Μέντωρ); - ştampilă Sinope, grupa V d (astynomi Ἶφις Ἑστιαίου, Ἀπολλωνίδης Ποσειδωνίου, Μητρόδωρος Ἀθηνίππου)	31845	IV	I, IV
12	SB, c. 63-64	- ştampilă Heracleea Pontică, grupa IV (Βάκχιος)	40150	IV	I, IV
13	SA, c. 1, -1,05	- ştampilă Heracleea Pontică (nume prescurtat); - ştampilă Sinope, grupa IV (astynom Κρατίσταρχος); - ştampilă Sinope, producător Κλεαίνετος Νουμηνίου	29744	V	I, IV
14	SA, c. 15	- vezi, mai sus, nr. 3	21480	V	I, IV
15	SB, c. 55, -0,72	- ştampile** Sinope, grupa IV (astynom Δημήτριος) şi V d (astynom Ἀπολλωνίδης Ποσειδωνίου)	2400	VI	I, IV
16	SB, c. 37	- ştampilă thasiană (Κρατῖνος); - ştampilă Rhodos, perioada II a (eponim Φιλωνίδας); - ştampilă Sinope, grupa V d (astynom Ὕλλος Φιλίσκου)	2739	VI	II

* Toate piesele din context SB, c. 17 s-au aflat între –0,60 –0,75 m.

** Vasul s-a aflat la o adâncime mai mare (-0,72 m) față de cea a ştampilelor (-0,45 – 0,50 m).

17	SB, c. 18-28, -0,80 m	- vezi mai sus, nr. 6	40857	VI	II
18	SC, c. 66-49, -0,35 m	- ştampile sinopeene, grupa V d (astynom Ἀπολλωνίδης Ποσειδωνίου)	29776	VII	II, IV
19	SB, c. 31	- vezi mai sus, nr. 4	29781	VII	II
20	*passim*	--	21481	*alia*	II, IV
21	SB, c. 69, -0,60 m	- ştampilă sinopeană, grupa V c (astynom Ἱκέσιος Σιμίου)	21479	*alia*	II, V
22	SA, c. 95, -0,30 m	- ştampilă sinopeană, grupa IV (la –0,55 m; astynom Καλλισθένης)	31842	*alia*	II, V
23	SB, c. 68, -0,60 m	- ştampilă sinopeană, grupa V d (Ἱκέσιος Ἐτεονίκου)	21478	*alia*	II, V
24	SB, c. 18-28, -0,80 m	- vezi mai sus, nr. 6	29750	*alia*	II, V
25	SB, c. 27, -0,50, -0,70 m	- vezi mai sus, nr. 5	39269	*alia*	II
26	SB, c. 141, -0,60 m	- ştampile sinopeene, grupa V b (astynomi Ζῆνις Ἀπολλοδώρου, Ἀντίπατρος Νίκωνος, Πυθόχρηστος Ἀπολλωνίδου)*	40865	*alia*	II, V
27	SB, c. 13, -0,40 m	- ştampilă sinopeană, grupa V c (astynomi Βόρυς Ζεύξιος); - ştampilă Rhodos, perioada II (producător Ξενότιμος)	40151	*alia*	II, V

LISTA PRESCURTĂRILOR

Brashinskii 1980 – I.B. Brashinskii, *Greceskii keramiceskii import na nijnem Donu v V- III vv. do n. e.*, Leningrad, 1980.

Bucovală, *Necropole* – M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanţa, 1967.

Edwards (*Corinth VII*) – R.G. Edwards, *Corinth VII, III, Corinthian Hellenistic Pottery*, Princeton, New Jersey, 1975.

Ivanov, *Apollonia* – T. Ivanov, *Antična keramika ot nekropola na Apolonija*, in *Apolonija. Razbik'pite b nekropola na Apolonija prez 1947-1949 g.*, Sofia, 1963.

Rotroff, 1997 – S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, The Athenian Agora XXIX, Princeton, New Jersey, 1997.

Sparkes-Talkott – B.A. Sparkes, L. Talcott, *Black and Plain Pottery*. Agora XII, Princeton, 1970.

Thompson – H.A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia*, 3, 1934.

Histria II – P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955-1961*, în Histria II, Bucureşti, 1966.

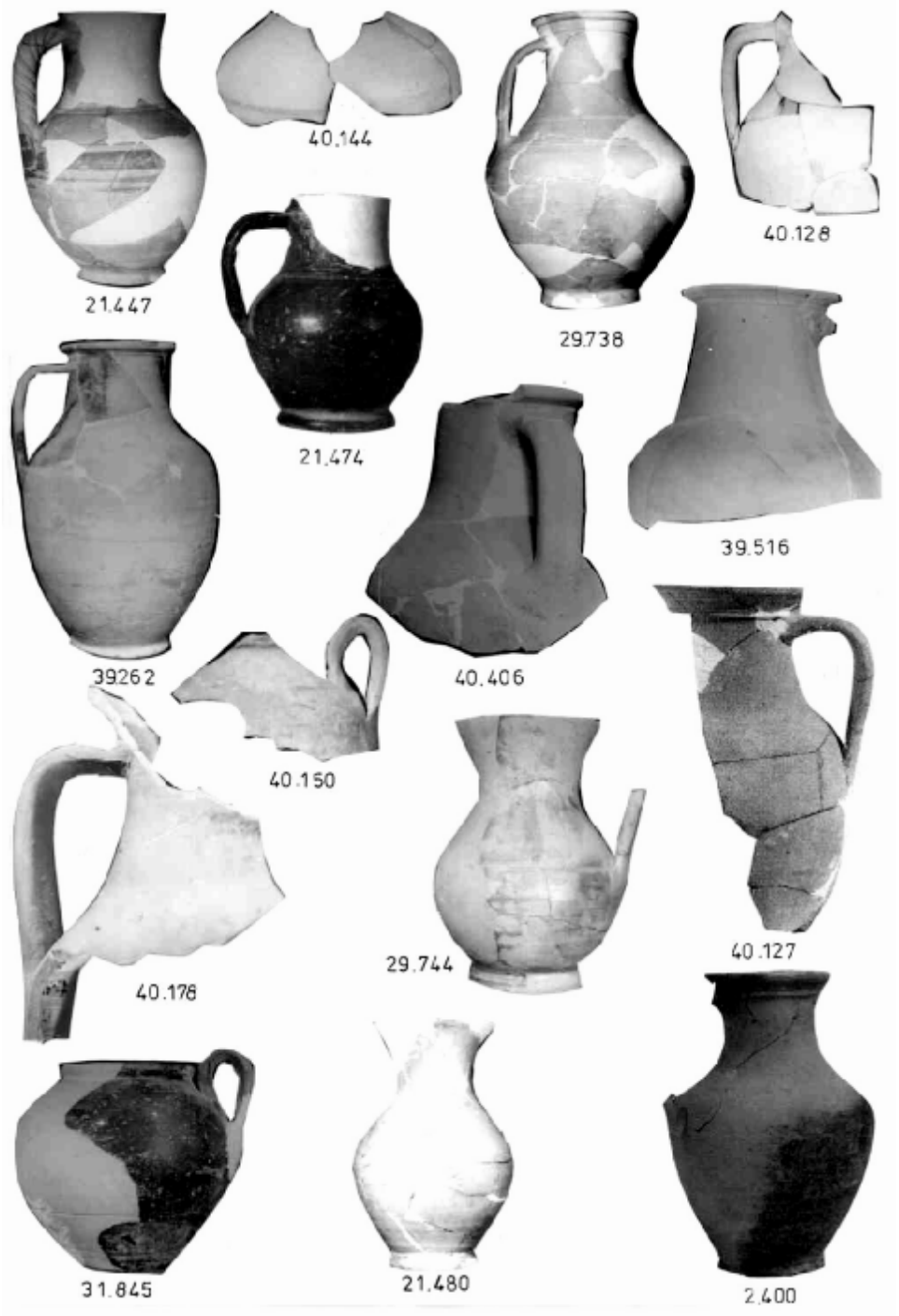
Histria IV – P. Alexandrescu, *Histria IV. La céramique d'époque archaïque et classique VIIe – IVe s.*, Bucureşti, Paris, 1978.

Β'Ellen.keram. – Β'Επιστημονική συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική (Rhodos, 1989), Athena 1990.

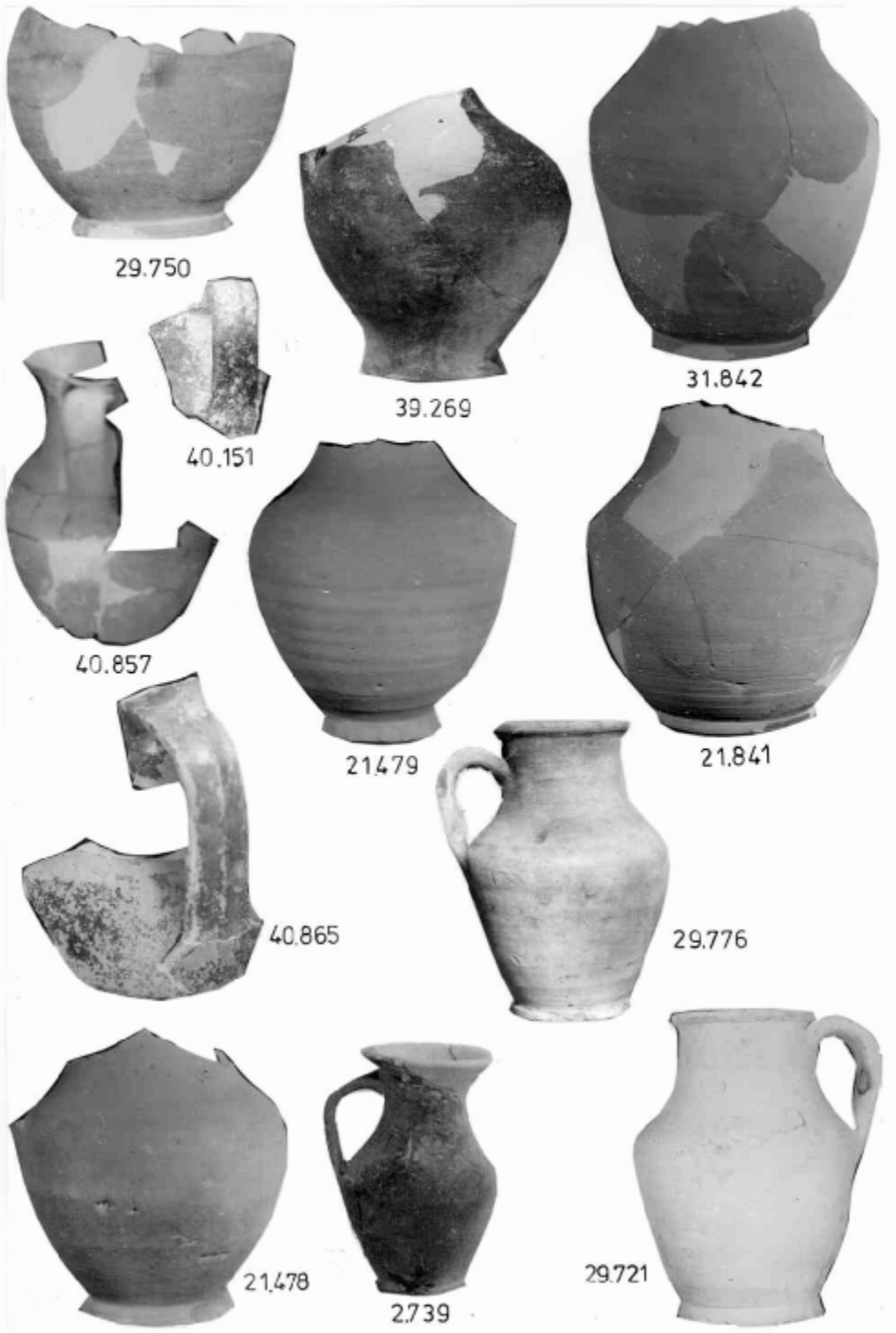
Δ'Ellen.keram. – Δ' Επιστημονική συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική, Athena, 1997.

Ε'Ellen.keram. – Ε'Επιστημονική συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική, Athena, 2000.

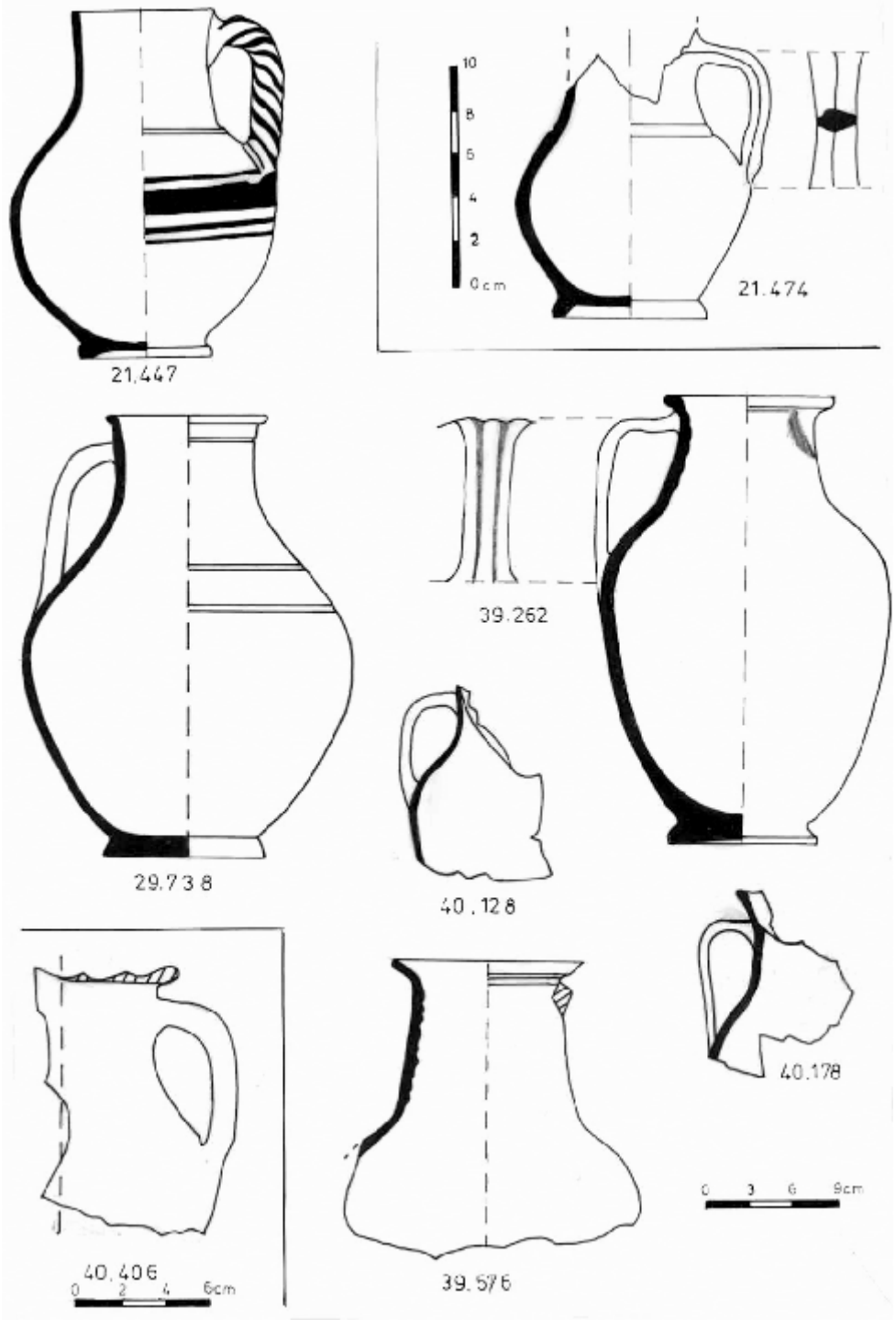
* Ştampilele s-au aflat toate la –0,45 m (faţă de –0,60 m, adâncimea la care s-a aflat vasul).

40.144
40.128
21.447
29.738
21.474
39.516
39262
40.406
40.150
40.127
40.178
29.744
31.845
21.480
2.400

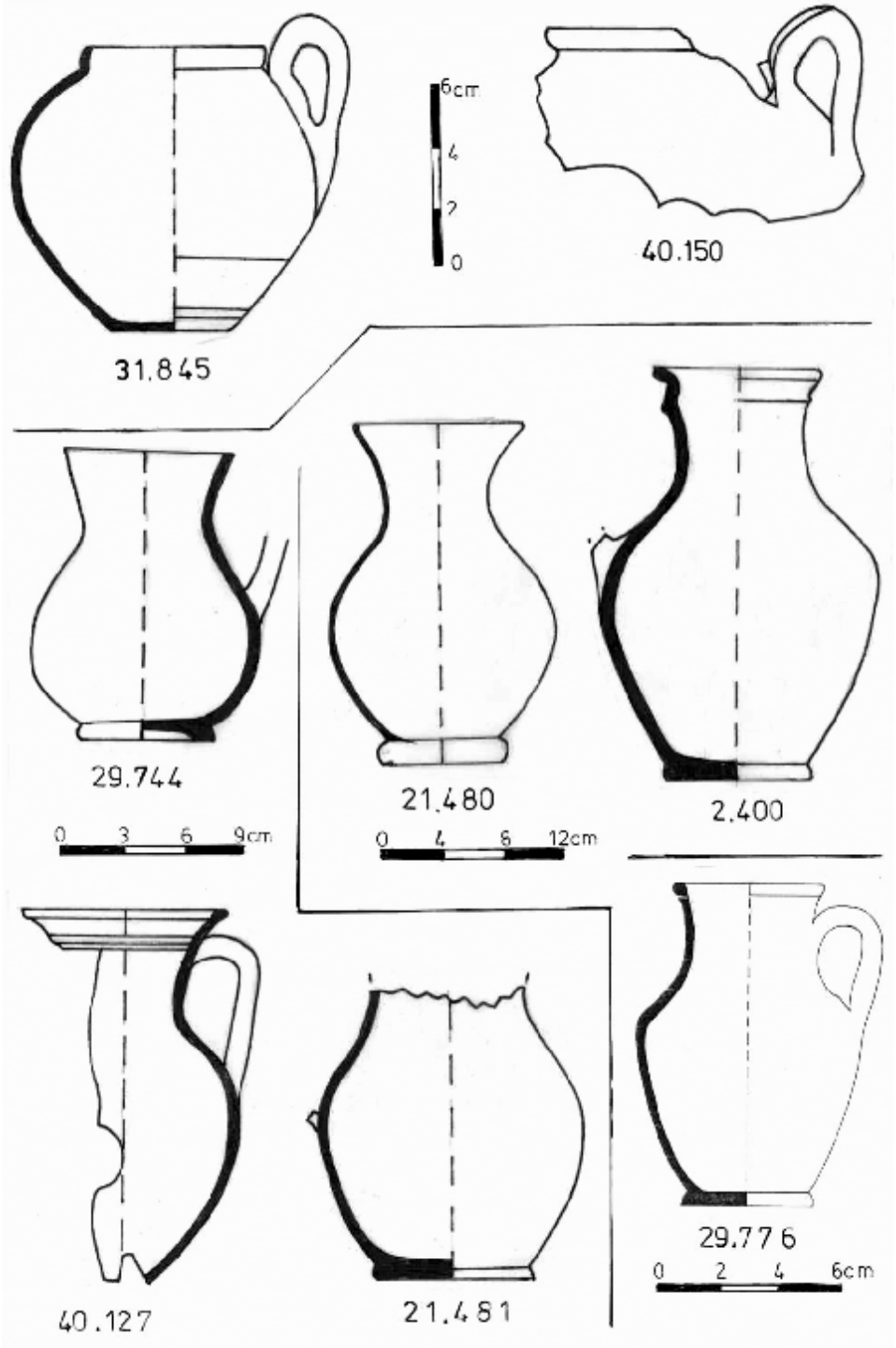
Pl. I

29.750
39.269
31.842
40.151
40.857
21.479
21.841
40.865
29.776
21.478
2.739
29.721

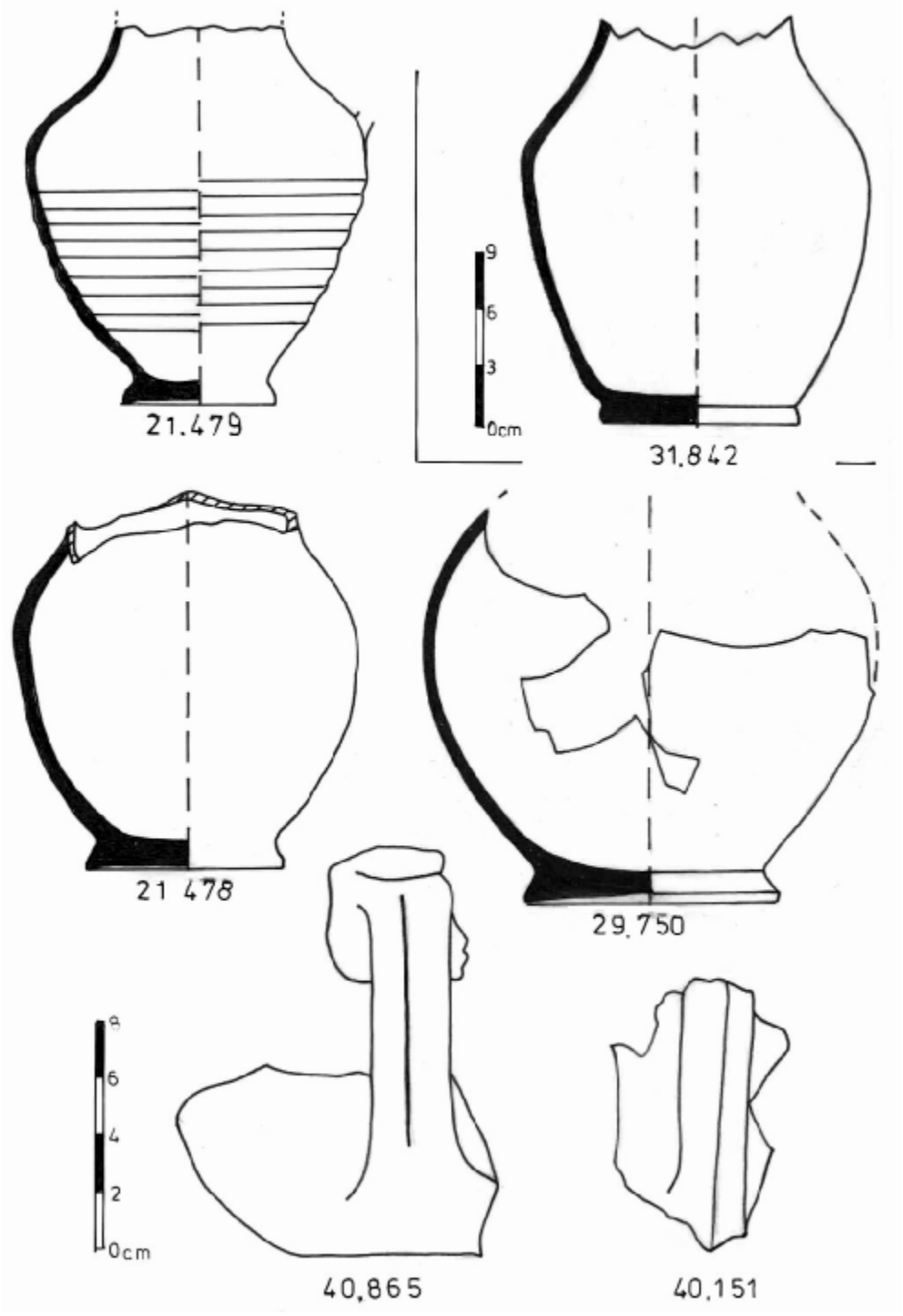
Pl. II

21.447
10
8
6
4
2
0 cm
21.474
39.262
29.738
40.128
40.178
0 3 6 9cm
40.406
0 2 4 6cm
39.576

Pl. III

6cm
4
2
0
40.150
31.845
29.744
0 3 6 9cm
21.480
0 4 8 12cm
2.400
40.127
21.481
29.776
0 2 4 6cm

Pl. IV

Pl. V

LA CÉRAMIQUE GRECQUE D'USAGE MÉNAGER DU SITE D'ALBEŞTI (DÉP. DE CONSTANTZA): LES CRUCHES

Résumé

Les cruches constituent une catégorie bien représentée dans les découvertes du site d'époque hellénistique d'Albeşti. Selon les détails de forme du corps et du col des vases, on essaie de faire leur classification en plusieurs types: I – cruches à corps globulaire et col cylindrique droit; II – cruches à corps bitronconique et col à profil concave; III – cruches à corps ovoïdale et col cylindrique; IV – cruches à corps globuleux et anse surélevée; V – cruches à corps bitronconique et col évasé; VI – cruches à corps tronconique et col à profil concave; VII – cruches à corps tronconique; VIII – *alia*.

Les plus nombreux sont les exemplaires du type III; les types I et VI comptent 3 exemplaires pour chacun; les types IV, V, et VII – 2 exemplaires pour chacun; le type II est représenté par un seul exemplaire.

Les pièces s'encadrent, généralement, dans les limites du IIIe s. av. J.– C. Il est possible que les vases du type I aient une datation plus récente, entre la seconde moitié ou bien la fin du IVe s. av. J.-C. et le début du IIIe s. av. J.-C. Les formes les plus tardives semblent appartenir aux cruches à corps tronconique. Le fait d'avoir trouvé des exemplaires de typologie différente dans les mêmes contextes prouve justement leur contemporanéité.

La plupart des récipients se datent par des estampilles d'Héraclée du Pont – groupe IV, Thasos – de la première moitié du IIIe s. av. J.-C. et Sinope - les groupes IV et surtout V.

ROMA, AGATHOKLES ŞI RĂZBOIUL ETRUSC DIN 311-308 a. CHR.[1]

Decebal NEDU

Din 327 a. Chr. până în 304 a. Chr. regiunile Italiei Centrale au fost teatru de război. Mai bine de 20 de ani, Roma şi Liga Samnită s-au încleştat în perimetrul medio-italic în intenția de a-şi extinde fiecare propria zonă de influență şi pentru a limita posibilitățile de exprimare, politice şi militare, ale unui partener incomod.

Cu excepția campaniei din anul 321 a. Chr., încheiată dezastruos pentru romani în defileul de la Caudium, nu au existat, în timpul acestui război, acțiuni care să poată fi etichetate ca decisive pentru soarta conflictului. Legiunile romane şi trupele samnite au fost angrenate într-un război de uzură, care, la capătul a două decenii de confruntări, a dat câştig de cauză taberei cu resurse umane şi

[1] Abrevieri: F. Adcock, *The Conquest of Central Italy* (cap. 18), *CAH* VII, 1928 = Adcock, *Conquest of Central Italy*; J. Beloch, *Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege*, Berlin 1926 = Beloch, *RG*; G. Bradley, *Ancient Umbria. State, Culture and Identity in Central Italy from the Iron Age to the Augustan Era*, Oxford 2000 = Bradley, *Ancient Umbria*; M. Cary, *Agathocles* (cap. 19), *CAH* VII, 1927 = Cary, *Agathocles*; T. Cornell, *The Conquest of Italy* (cap. 8), *CAH* VII.2², 1989 = Cornell, *Conquest of Italy*; Chr. Delplace, *L'intervention étrusque dans les dernieres années de la deuxieme guerre samnite (312-308)*, Latomus 26 (1967) 454-466 = Delplace, *L'intervention étrusque*; T. Frank, *Roman Imperialism*, New York 1914 = Frank, *Roman Imperialism*; W. Harris, *Rome in Etruria and Umbria*, Oxford 1979 = Harris, *Rome in Etruria*; J. Heurgon, *The Rise of Rome to 264 B.C.*, Londra 1973 = Heurgon, *Rise of Rome*; K. Meister, *Agathocles* (cap. 10), *CAH* VII.1², 1984 = Meister, *Agathocles*; R. Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties: 306 and 279/278 B.C.*, Historia 20 (1971) 633-655 = Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties*; Th. Mommsen, *Istoria romană* I, Bucureşti 1987 = Mommsen, *IR* I; E. Salmon, *Samnium and the Samnites*, Cambridge 1967 = Salmon, *Samnium*; G. De Sanctis, *Storia dei Romani* II² – *La Conquista del primato in Italia*, Torino 1960 = De Sanctis, *SdR* II; Barbara Scardigli, *I trattati romano-cartaginesi*, Pisa 1991 = Scardigli, *Trattati romano-cartaginesi*; H. Scullard, *A History of the Roman World from 753 to 146 BC*, Londra 1951 = Scullard, *Roman World*; idem, *Etruscan Cities and Rome*, Ithaca/New York 1967 = Scullard, *Etruscan Cities*; Marta Sordi, *Roma e i sanniti nel IV secolo a.C.*, Roma 1960 = Sordi, *Roma e i sanniti*; J. Thiel, *A History of Roman Sea-Power before the Second Punic War*, Amsterdam 1954 = Thiel, *Roman Sea-Power*; H. Tillyard, *Agathocles*, Cambridge 1908 = Tillyard, *Agathocles*; F. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* I, Londra 1957 = Walbank, *Commentary on Polybius* I.

logistice mai numeroase. Această superioritate a Romei a fost vizibilă pe tot parcursul războiului. În cea mai mare parte, operațiunile s-au desfăşurat pe teritoriul Federației Samnite care s-a străduit să pună în practică o strategie defensivă eficientă în jurul nucleului său din Apennini. Chiar din 326 a. Chr., în cel de-al doilea an de război, s-au conturat două teatre de operațiuni: unul în aria campaniană, cu centrul de greutate pe Valea Lirisului, altul în Apulia, la hotarele răsăritene ale Samniumului, unde Roma a reuşit să câştige alianța unor comunități îngrijorate de expansiunea samnită. De-a lungul războiului, strategia romană nu s-a modificat esențial iar tactica încercuirii adversarului, prin menținerea mai multor fronturi, s-a dovedit profitabilă pe termen lung. Aproape an de an, armatele romane au acționat pe cele două câmpuri de luptă, din Campania şi Apulia, accentuând presiunea asupra nucleului montan al Ligii Samnite[2].

Această „strategie monotonă", impusă şi urmată cu răbdare de romani, a fost modificată în intervalul 311-308 a.Chr. Un al treilea teatru de operațiuni a fost deschis, la nord de Tibru, nu la inițiativa Romei, ci datorită intrării în luptă, împotriva acesteia, a unor cetăți etrusce. Frontul etrusc, susținut printr-o ofensivă viguroasă, ar fi putut echilibra balanța războiului dintre Roma şi Liga Samnită, din arealul median al peninsulei italice. Războiul etrusc a fost însă doar o confruntare zadarnică şi o simplă iluzie pentru samniți şi alte comunități care, în ultimul deceniu al secolului IV a. Chr., sperau să poată împiedica extinderea controlului roman în perimetrul Italiei centrale.

Cauzele declanşării războiului etrusc din 311-308 a. Chr. şi detaliile operațiunilor desfăşurate în Etruria vreme de 3 ani sunt învăluite în obscuritate. Titus Livius şi Diodor din Sicilia, izvoarele noastre pentru derularea evenimentelor, care exploatează un filon istoriografic analistic, se mărginesc doar să prezinte faptele, probabil reproducând, în bună măsură, datele conținute de sursele avute la dispoziție[3]. În ambele versiuni, campania antiromană s-a declanşat brusc, cu un atac al etruscilor asupra coloniei latine de la Sutrium. Mai departe, ambii autori nu fac decât să nareze, într-o perspectivă strict factologică, detaliile mai mult sau mai puțin verosimile ale războiului[4].

Privată de o relatare consistentă şi adecvată a tradiției literare, istoriografia modernă se află în impas. Unii cercetători, precum Th. Mommsen, T. Frank, F. Adcock, A. Piganiol, W. Harris şi T. Cornell s-au străduit doar să recompună într-un mod cât mai veridic, corectând distorsiunile analistice, evenimentele

[2] Pentru desfăşurarea războiului romano-samnit din 327-304 a. Chr., discuții asupra resurselor adversarilor şi analiza strategiilor adoptate, vezi Mommsen, *IR* I, 213u., Adcock, *Conquest of Central Italy* 595u., Scullard, *Roman World* 109u., De Sanctis, *SdR* II 282u., Salmon, *Samnium* 214u., idem, *Roman Colonization under the Republic,* New York 1970, 57u., Cornell, *Conquest of Italy* 367u., idem, *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 B.C.)*, Londra 1995, 352u.

[3] S. Jones, *The Sources for the Tradition of Early Roman History* (cap. 10), *CAH* VII, 1928, 314-315, 316-319; P. Walsh, *Livy*, Oxford 1974, 14; R. Ogilvie, A. Drummond, *The Sources for Early Roman History* (cap. 1), *CAH* VII.2², 1989, 4u.

[4] Titus Livius 9.32, 9.35-37, 9.39-41; Diodor 20.35, 20.44.

petrecute pe frontul din Etruria, în scurtul interval 311-308 a. Chr.[5]. Alți istorici, printre care G. De Sanctis, au minimalizat importanța războiului, procedând la o reducere a obiectivelor: în 311 a. Chr., etruscii intrați în luptă nu au urmărit decât să profite de războiul Romei cu Liga Samnită pentru a forța, printr-o acțiune militară, evacuarea coloniei latine de la Sutrium[6], fondată pe la 383 a. Chr.[7].

Ambele maniere de investigare a conflictului, schițate mai sus, sunt deficitare la anumite capitole. Prima modalitate de a reconstrui războiul din 311-308 a. Chr. este strict descriptivă, lăsând un gol major în dreptul unei chestiuni de maximă importanță, cum ar fi originea conflictului. Cea de-a două ipoteză, dependentă într-un grad înalt de tradiția literară săracă, reduce nejustificat obiectivele pe care etruscii implicați în război şi le-au propus în 311 a.Chr., când au decis să demareze acțiuni militare împotriva Romei.

Interpretarea războiului etrusc din 311-308 a. Chr. doar în limitele geo-strategice ale peninsulei italice nu va fi, probabil, capabilă să ofere un răspuns satisfăcător pentru cineva care riscă, încă o dată, să investigheze cauzele acestui conflict. În schimb, abordarea sa într-un plan mai larg, cuprinzând Italia şi Sicilia, ar putea furniza, dacă nu o concluzie incontestabilă, cel puțin o ipoteză viabilă. Din această optică, există elemente de ordin politic şi strategic care ar permite stabilirea unor conexiuni între acțiunile tiranului Agathokles împotriva Cartaginei şi războiul antiroman început de unele cetăți etrusce în anul 311 a. Chr.

Spectrul politic al Siciliei, la finalul veacului IV a. Chr., nu a fost cu nimic mai puțin agitat decât lumea peninsulară a Italiei. Luptele fratricide între diverse polisuri hellene şi conflictele interne între grupurile politice din aceste cetăți reprezintă elemente definitorii pentru istoria Siciliei hellene din ultima jumătate a secolului IV a. Chr[8]. Edificiul politic clădit de Timoleon după anii 339-338 a. Chr. nu s-a dovedit o construcție de durată şi, la doar 20 de ani după retragerea strategului corintian din sfera afacerilor publice, la Syrakusa s-a instaurat iarăşi un regim autoritar. Protagonistul acestei guvernări de forță, Agathokles, şi-a clădit cariera fără a se împiedica de vreun scrupul şi nu a avut vreo reținere față de soluția exterminării fizice a adversarilor, pe care a pus-o în practică ori de câte ori aceştia trebuiau reduşi la tăcere. Prin 316 a. Chr., cu sprijinul lui Hamilkar, generalul cartaginez din Sicilia, Agathokles a reuşit să elimine o bună parte din opoziția oligarhică syrakusană şi să obțină, din partea adunării poporului, puterea discreționară camuflată sub funcția de στρατηγὸς αὐτοκράτωρ[9]. În prima fază a ascensiunii sale, Cartagina a asistat tacit la acțiunile lui Agathokles şi conflictul său cu gruparea oligarhică din Syrakusa. Evident, un climat politic instabil în marea colonie corintiană nu putea decât să fie conform cu interesele

---

[5] Mommsen, *IR* I, 218; Frank, *Roman Imperialism* 50; Adcock, *Conquest of Central Italy* 604-605; A. Piganiol, *La Conquête romaine*[5], Paris 1967, 189; Harris, *Rome in Etruria* 49-61; Cornell, *Conquest of Italy* 373-375.

[6] De Sanctis, *SdR* II, 312u.

[7] Despre importanța strategică a coloniei şi data întemeierii, cf. Salmon, *Roman Colonization* 43.

[8] Asupra activității lui Timoleon vezi sinteza lui H. Westlake, *Dion and Timoleon* (cap. 13), *CAH* VI², 1994, 693u.; pentru situația din Sicilia după ieşirea lui Timoleon din viața publică, cf. o prezentare de ansamblu la Tillyard, *Agathocles* 34-38, Cary, *Agathocles* 617-618.

[9] Cf. Diodor 19.6.4-19.9.5; Tillyard, *Agathocles* 54-56.

cartagineze[10]. După anul 316 a. Chr. însă, când tiranul a început să acționeze în forță pentru a lărgi domeniul syrakusan din Sicilia, Cartagina a realizat că politica sa de a-l tolera pe Agathokles trebuia să ia sfârşit. Se impuneau, în schimb, măsuri de siguranță pentru a preveni ridicarea Syrakusei la rang de mare putere şi pericilitarea intereselor punice din Sicilia[11]. Pe acest fundal, războiul între Agathokles şi Cartagina a putut fi amânat doar până în 312 a.Chr.

În acest punct, dispunem de primele semnale privind intersectarea evenimentelor din Sicilia cu faptele derulate în peninsula italică. Descriind armata cartagineză organizată în primăvara anului 311 a. Chr., Diodor 19.106.2 înregistrează următoarele efective: 130 de vase, 2.000 de soldați recrutați dintre cetățenii Cartaginei, 10.000 de libieni, 1.000 de prăştiaşi din Baleare, 1.000 de mercenari şi 200 de infanterişti greu înarmați din Etruria[12]. Trupe etrusce sunt prezente din nou în mijlocul confruntării syrakusano-cartagineze cu ocazia bătăliei de la Tunis, prima susținută de Agathokles pe teritoriul african. Deşi în urmă cu un an unele contingente etrusce se aflau în tabăra punică, în 310 a. Chr., conform descrierii lui Diodor 20.11.1, în dispozitivul adoptat de Agathokles pentru a-i înfrunta pe cartaginezi la Tunis, 3.000 de samniți, etrusci şi celți se aflau în flancul drept al armatei tiranului[13]. După 3 ani de lupte pe teritoriul african şi în Sicilia, strategia liderului syrakusan a intrat în declin. El a fost nevoit să lase o parte din trupe pe coasta Africii de nord şi să revină în Sicilia, pentru a mai salva ce se mai putea din imperiul său insular. În acest context tensionat al anului 307 a. Chr., etruscii s-au dovedit din nou un sprijin prețios pentru Agathokles. Deşi flota cartagineză bloca portul Syrakusei, 18 nave etrusce au

[10] Despre rolul jucat de comandantul cartaginez Hamilkar în cariera timpurie a lui Agathokles vezi Tillyard, *Agathocles* 51-54, Cary, *Agathocles* 622u.

[11] Conflictul lui Agathokles cu cetățile hellene din Sicilia (316-313 a.Chr.): Diodor 19.65-19.71; undeva în jurul anului 314 a.Chr., temându-se de agresivitatea tiranului syrakusan, Hamilkar a luat sub protecția Cartaginei Herakleia, Selinus, Hymera (Diodor 19.71.6-7); în 313 a.Chr. însă, Hamilkar a fost condamnat la pedeapsa capitală pentru politica sa ezitantă în relațiile cu Agathokles. Acest act este dovada certă a intenției metropolei africane de a aşeza raporturile cu Syrakusa pe alte baze şi de a bloca expansiunea tiranului în aria siciliană.

[12] Diodor 19.106.2: εὐθὺς οὖν τριήρεις μὲν κατήρτησαν τριάκοντα πρὸς ταῖς ἑκατόν, στρατηγὸν δὲ προχειρισάμενοι τῶν παῤ αὐτοῖς ἐπιφανεστάτων Ἀμίλκαν ἔδωκαν αὐτῷ τῶν μὲν πολιτικῶν στρατιωτῶν δισχιλίους, ἐν οἷς ἦσαν πολλοὶ καὶ τῶν ἐπιφανῶν, τῶν δ' ἀπὸ τῆς Λιβύης μυρίους, ἐκ δὲ τῆς Τυρηνίας μισθοφόρους χιλίους καὶ ζευγίππας διακοσίους, ἔτι δὲ Βαλιάρας σφενδονήτας χιλίους, ὁμοίως δὲ χρημάτων πλῆθος καὶ βελῶν καὶ σίτου καὶ τῶν ἄλλων τῶν εἰς πόλεμον χρησίμων τὴν καθήκουσαν παρασκευήν. Soldații etrusci sunt indicați, în textul lui Diodor, prin termenul ζευγίππαι, dar, probabil, sintagma reprezintă o coruptelă şi ar trebui să înțelegem ζευγίται (infanterişti greu înarmați); vezi Diodor, traducere engleză F. Walton, ediție Loeb Classical Library, 1980, 121, n.3.

[13] Diodor 20.11.1: Ὁ δ' Ἀγαθοκλῆς κατασκεψάμενος τὰς τῶν βαρβάρων τάξεις τὸ μὲν δεξιὸν κέρας ἔδωκεν Ἀρχαγάθῳ τῷ υἱῷ, παραδοὺς αὐτῷ πεζοὺς δισχιλίους καὶ πεντακοσίους, ἕξῆς δ' ἔταξε τοὺς Συρακοσίους, ὄντας τρισχιλίους πεντακοσίους, εἶτα μιστοφόρους Ἕλληνας τρισχιλίους, τελευταίους δὲ Σαμνίτας καὶ Τυρρηνοὺς καὶ Κελτοὺς τρισχιλίους.

reuşit să spargă blocada, potrivit relatării lui Diodor 20.61.6, permiţându-i tiranului să se îndrepte din nou spre Africa[14]. Câţiva ani mai târziu, pe la 300 a. Chr., în timpul celei de-a doua expediţii organizate de tiran în aria italică, 2.000 de liguri şi etrusci, aflaţi în slujba sa, au fost masacraţi de trupele loiale ale acestuia, ca urmare a unei tentative de rebeliune declanşată datorită soldelor restante[15].

Cele câteva menţiuni ale istoricului sicilian nu oferă, din păcate, detalii despre proveniența acestor forţe etrusce, date tehnice privind organizarea lor sau raţiunea pentru care ele au participat la conflictul syrakusano-cartaginez din anii 312-306 a. Chr. Încercarea de a afla cetăţile din Etruria care au permis lui Agathokles să efectueze recrutări în propriile teritorii este, în faţa opacităţii relatării lui Diodor, o misiune cu şanse minime de a obţine răspunsuri sigure. Lipsa de unitate a Etruriei în domeniul politico-militar este un lucru bine cunoscut iar această incapacitate de a pune în comun resursele a cauzat, printre alte motive, eşecurile repetate ale cetăţilor etrusce în tentativa de a se opune cu şanse reale extinderii dominaţiei romane. În contextul progreselor realizate însă de Roma în aria Italiei Centrale, începând cu primii anii ai războiului cu Liga Samnită, am putea presupune că mai multe oraşe ale Etruriei au reuşit să ajungă la un punct de vedere comun care să le înscrie pe aceeaşi linie politică şi să le impună o percepţie geo-strategică unică a evenimentelor din Italia şi Sicilia. Informaţiile controversate regăsite în tradiţia literară nu reuşesc să ofere o imagine clară a participării centrelor etrusce la ofensiva antiromană din 311 a. Chr. În acest an, Titus Livius înregistrează un atac al tuturor oraşelor etrusce asupra coloniei Sutrium, cu excepţia cetăţii Arretium. Informaţia trebuie privită cu precauţie, fiind suspectă de exagerări patriotice puse în slujba cauzei romane. Este foarte probabil ca analistica romană să fi exagerat participarea etruscilor la războiul izbucnit în 311 a. Chr., aducând în linie de luptă toate oraşele Etruriei cu excepţia comunităţii de la Arretium pentru a dramatiza eforturile Romei, silită, din acest moment, să se confrunte cu adversari redutabili pe mai multe fronturi. Arretium a fost „absolvită" de participarea la coaliţia antiromană deoarece, în 284 a. Chr., ea va refuza să se alăture gallilor şi etruscilor care intenţionau să atace posesiunile romane[16]. În 309 a. Chr. însă, ea figurează printre cetăţile care au încheiat *indutiae* cu Roma[17], fapt care ne determină să credem că cetatea a fost

[14] Diodor 20.61.6: καθ' δν δὴ χρόνον ἐκ Τυρρηνίας αὐτῷ κατέπλευσαν ὀκτωκαίδεκα ναῦς ἐπὶ βοήθειαν, αἳ διὰ νυκτὸς εἰς τὸν λιμένα εἰσπεσοῦσαι τοὺς Καρχηδονίους ἔλαθον.

[15] Diodor 21.3: Ὅτι παραγενηθεὶς ἐπὶ τὸ καταλειφθὲν στρατόπεδον Ἀγαθοκλῆς μετὰ τὴν ἐκ Κερκύρας ὑποστροφήν, καὶ πυθόμενος τούς τε Λίγυας καὶ τοὺς Τυρρηνοὺς ταραχωδῶς ἀπητηκέναι τούς μισθοὺς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἀγάθαρχον κατὰ τὴν ἀπουσίαν αὐτοῦ, πάντας ἀπέσφαξεν, οὐκ ἐλάττους ὄντας τῶν δισχιλίων .

[16] Polybios 2.19.7; Titus Livius *per.* 12; Frontinus 1.2.7; Appianus, *Samn.* 6.1-2, *Kelt.* 11; Eutropius 2.10. Încă din 302 a.Chr., Arretium pare să întreţină relaţii cordiale cu Roma; o revoltă a evacuat din cetate clanul Cilniilor dar membrii influentei familii aristocratice au fost readuşi în oraş cu sprijinul legiunilor romane victorioase în bătălia de la Rusellae (Titus Livius 10.3.2-10.5.12).

[17] Titus Livius 9.37.12; Diodor 20.35.5.

membră a coaliției care a declanşat operațiunile în 311 a. Chr.[18].

Un grup de cetăți, care s-a opus Romei în anii 311-308 a. Chr., apare conturat în relatările lui Titus Livius şi Diodor privind evoluția războiului de la nord de Tibru. După înfrângerea de la Perusia, în anul 309 a. Chr., Arretium, Perusia şi Cortona au acceptat un armistițiu valabil pe 30 de ani[19]. La scurt timp, în 308 a. Chr., Tarquinii a semnat un act similar valid pentru 40 de ani în timp ce alți etrusci au primit un armistițiu restrâns doar la durata unui singur an[20]. Identitatea cetăților care au încheiat *indutiae* pentru un singur an este o problemă imposibil de soluționat, în condițiile în care sursele tac cu desăvârşire. În ciuda acestor lacune, o coaliție antiromană alcătuită din Cortona, Perusia, Arretium, Tarquinii şi alte oraşe etrusce neidentificate se conturează pe baza mărturiilor conținute în relatarea lui Titus Livius şi narațiunea lui Diodor. În 311-308 a. Chr., Roma a fost nevoită să facă față unei coaliții redutabile, care a grupat unele dintre cele mai puternice oraşe ale Etruriei, fără a inflama însă întreaga regiune toscană.

Prezența detaşamentelor etrusce în armata cartagineză care lupta în Sicilia, la nivelul anului 311 a. Chr., este explicabilă dacă avem în vedere vechile raporturi amicale întreținute, vreme de secole, între oraşele din Etruria şi marea cetate de pe coasta Africii de Nord. Aristotel, în secolul IV a. Chr., avea cunoştința despre existența acestor legături de natură politică şi economică între etrusci şi Cartagina[21]. Aserțiunea lui Aristotel a beneficiat de o confirmare excepțională în 1964, când la Pyrgi, portul oraşului Caere, M. Pallotino a descoperit o epigrafă gravată pe 3 tăblițe de aur, care prezintă textul unei dedicații oferite de un magistrat din etrusc divinității punice Ashtarte. Conținutul inscripției este în cea mai mare parte de ordin religios dar, aşa cum remarca J. Ferron, în spatele dedicației către Ashtarte trebuie să distingem existența unor raporturi de ordin politic, probabil concretizate într-un tratat care reglementa colaborarea Cartaginei cu unele centre etrusce în Mediterana Occidentală pentru a pune capăt

[18] Delplace, *L'intervention étrusque* 455: Arretium nu a participat la război din cauza disensiunilor interne.

[19] Titus Livius 9.37.12; Diodor 20.35.5. Istoricul din Patavium indică anul 310 a.Chr. ca dată a semnării acestor armistiții; aşa cum vom demonstra în paginile următoare, mai probabil cele trei oraşe etrusce au încheiat *indutiae* după înfrângerea de la Perusia pe care avem motive suficiente să o plasăm în 309 a.Chr. (Fastele triumfale notează o victorie asupra etruscilor, celebrată de Q. Fabius Rullianus în acest an).

[20] Titus Livius 9.41.5-7; Diodor 20.44.9; În intepretarea lui Cornell, *Conquest of Italy* 373, doar cetățile din interiorul Etruriei au participat la coaliția antiromană; această ipoteză ia în calcul doar mențiunile lui Titus Livius şi Diodor despre armistițiile semnate în 309 a.Chr. de oraşele Arretium, Cortona şi Perusia, ignorând relatarea celor doi istorici despre stingerea conflictului romano-etrusc în 308 a.Chr.; pacea s-a instaurat în Etruria, conform mărturiei liviene şi narațiunii lui Diodor, după ce Tarquinii a semnat un armistițiu pe 40 de ani iar alți etrusci au acceptat un tratat asemănător dar limitat doar la durata unui an (Titus Livius 9.41.5-7; Diodor 20.44.9); deşi foarte vagi, înregistrările lui Titus Livius şi Diodor despre armistițiul contractat pe un an de către beligeranți în 308 a.Chr. ne permite să presupunem că, alături de Cortona, Arretium, Perusia şi Tarquinii, de asemenea, alte oraşe etrusce au luat parte la ostilități.

[21] Aristotel, *Politica* 3.9.6.

expansiunii hellene[22]. Acelaşi cercetător a reuşit să fixeze şi un interval cronologic credibil pentru datarea inscripției de la Pyrgi şi instituirea raporturilor politice formalizate juridic: contactele ar putea fi plasate la sfârşitul secolului VI a. Chr., mai precis după ce flotele cartagineze şi cele etrusce au luptat împreună, la Alalia, prin 535 a. Chr., împotriva hellenilor care încercau să se aşeze în Corsica[23]. Acest tratat, contractat la finalul secolului VI a. Chr., probabil nu mai era valid în secolul IV a. Chr. Relațiile de colaborare între Etruria şi Cartagina s-au menținut însă şi, dacă vechiul tratat care încerca să oprească pătrunderea hellenilor în Mediterana Occidentală a fost considerat perimat odată cu trecerea timpului, el a putut fi înlocuit cu alte acorduri care răspundeau noilor realități politice. Din nefericire pentru istoricii moderni, dovezile acestor acorduri nu s-au mai conservat până în zilele noastre, dar ecoul lor a ajuns până la Aristotel, care a fost impresionat de durabilitatea lor şi a fost înclinat să menționeze, în *Politica* sa, raporturile politice strânse existente între oraşele etrusce şi Cartagina[24].

În virtutea vechiului parteneriat, în 311 a. Chr., probabil Cartagina a primit acordul centrelor etrusce pentru a efectua recrutări, în vederea campaniei împotriva Syrakusei. Permisiunea acordată guvernului cartaginez nu are nimic suprinzător, ci, dimpotrivă, ea se situează foarte firesc în peisajul tradițional al vechilor raporturi stabilite, cu 3 secole în urmă, între metropola africană şi oraşele de la nord de Tibru.

Din acest unghi însă, poate părea curios totuşi faptul că unele detaşamente etrusce erau prezente în armata cartagineză care acționa în Sicilia împotriva Syrakusei, în 311 a. Chr., iar după numai un singur an, în 310 a. Chr., corpul expediționar purtat de Agathokles în expediția africană conținea, de asemenea, trupe recrutate în regiunea Etruriei. Din nou, tentativa de a explica judicios această schimbare de tabere se loveşte de tăcerea descurajantă a tradiției literare, în cazul nostru Diodor din Sicilia, care s-a mulțumit doar să nareze evenimentele, fără a mai face efortul de a le corela.

Dacă relatarea istoricului sicilian nu oferă un punct de sprijin pentru a încerca elaborarea unei teorii, există totuşi o altă informație, indirectă, care, în opinia noastră, ar putea fi conectată cu evoluția faptelor din aria italo-siciliană şi poate furniza date utile. Ea se regăseşte în sinteza lui Theophrastos despre evoluția şi calitățile diverselor specii de plante, redactată înainte de anul 287 a. Chr., când autorul hellen s-a stins din viață[25]. Acesta menționează o tentativă a romanilor de a trimite o colonie în Corsica, efectuată cu o flotă alcătuită din 25 de

---

[22] J. Ferron, *Un traité d'alliance entre Caere et Carthage contemporain des derniers temps de la royauté étrusque à Rome ou l'évènement commémoré par la quasi-bilingue de Pyrgi*, ANRW I.1 (1972) 211: „Ainsi se trouve scellée par un acte supra-terrestre une alliance entre deux états la plus solide, la plus intime et la plus indissoluble que l'on puisse imaginer », 212-213; cf. idem, *Les relations de Carthage avec l'Etrurie*, Latomus, 25 (1966) 4, 689-709.

[23] Idem, *Un traité d'alliance entre Caere et Carthage* 192, 212.

[24] Vezi *ibidem* 212-213, J. Heurgon, *Les inscriptions de Pyrgi et l'alliance étrusco-punique autour de 500 av. J.-C.*, CRAI (1965) 89-103.

[25] Cf. O. Regenbogen, *Theophrastos*, *RE* Suppl.VII, 1355u., Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties* 640.

vase. Instalarea acestei aşezări a eşuat, conform lui Theophrastos, datorită vegetaţiei foarte bogate, neprielnice supravieţuirii unei comunităţi şi navigaţiei[26].

Relatarea lui Theophrastos a suscitat interesul istoricilor moderni mai ales din perspectiva dezvoltării marinei romane în primele sale faze de existenţă. J. Thiel, unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei navale romane, a respins datarea evenimentului în secolul IV a. Chr., bazându-se pe reperele cronologice foarte vagi furnizate de paragraful istoricului hellen. Adverbul pote, singurul element care plasează acţiunea în timp, se referă, în opinia lui J. Thiel, la o activitate desfăşurată într-un cadru cronologic îndepărtat iar tentativa romană de a instala o colonie în Corsica reprezintă, de fapt, o confuzie care suprapune o iniţiativă etruscă similară, desfăşurată în secolul VI a. Chr.[27]. La sfârşitul veacului IV a. Chr., aprecia J. Thiel, marina romană se afla într-un stadiu incipient şi nu dispunea de resurse suficiente pentru a pune în practică o asemenea acţiune[28].

Această reconstrucţie a istoriei navale romane timpurii nu corespunde însă realităţii şi ea poate fi corectată în câteva puncte, utilizând datele tradiţiei literare. În 338 a.Chr., cetatea volscă Antium a fost capturată de romani iar flota acesteia a intrat în posesia cuceritorilor. O parte din flotă a fost transportată la Roma iar locuitorilor din Antium le-a fost suspendat dreptul la navigaţie[29]. Anul 311 a. Chr. marchează naşterea oficială a marinei romane. Necesitatea de a realiza o cale suplimentară de comunicaţie spre Campania, alături de rutele terestre, a impus instituirea unor magistraţi cu atribuţii navale, *duoviri navales*, cărora li s-a încredinţat comanda forţelor maritime ale statului roman şi misiunea de a dota navele[30]. La doar un singur an de la instituirea sa oficială, în 310 a. Chr., flota romană a operat în apele de coastă ale Campaniei, fără succes însă, deoarece echipajele au fost suprinse pe ţărm şi respinse de către trupele cetăţii Nuceria[31].

Aceste informaţii, în mod evident, nu pot induce impresia că Roma devenise

---

[26] Theophrastos, *Historia Plantarum* 5.8.2: πλεῦσαι γάρ ποτε τοὺς Ῥωμαίους βουλομένους κατασκευάσασται πόλιν ἐν τῇ νήσῳ πέντε καὶ εἴκοσι ναυσί, καὶ τηλικοῦτον εἶναι τὸ μέγεθος τῶν δένδρων ὥστε εἰσπλέοντας εἰς κόλπους τινὰς καὶ λιμένας διασχισθεῖσι τοῖς ἱστοῖς ἐπικινδυνεῦσαι. καὶ ὅλως δὲ πᾶσαι τὴν νῆσον δασεῖαν καὶ ὥσπερ ἠγριωμένην τῇ ὕληῷ δὶ δ καὶ ἀποστῆναι τὴν πόλιν οἰκίζειν῾ διαβάντας δέ τινας ἀποτεμέσται πάμπολυ πλῆθος ἐκ τόπου βραχέος ὥστε τηλικαύτην ποιῆσαι σχεδίαν ἣ ἐχρήσατο πεντήκοντα ἱστίοις῾ οὐ μὴν ἀλλὰ διαπεσεῖν αὐτὴν ἐν τῷ πελάγει. Κύρνος μὲν οὖν εἴτε διὰ τὴν ἄνεσιν εἴτε καὶ τὸ ἔδαφος καὶ τὸν ἀέρα πολὺ διαφέρει τῶν ἄλλων.

[27] Thiel, *Roman Sea-Power* 19; W. Harris, *Roman Warfare in the Economic and Social Context of the Fourth Century B.C.*, în *Staat und Staatlichkeit in der frühen römischen Republik*, Stuttgart 1990, 501, n.20: oraşul etrusc Caere a fost, probabil, sursa reală a expediţiei navale spre Corsica.

[28] Thiel, *Roman Sea-Power* 6u.; F. Adcock aprecia, fără argumente solide, că primele escadre romane au fost utilizate doar în operaţiuni conexe manevrelor terestre, pentru asigurarea comunicaţiilor, transportul trupelor sau al proviziilor (*The Roman Art of War under the Republic*, Londra 1940, 33).

[29] Titus Livius 8.14.8; Florus 1.11.10, Plinius, *NH* 34.20.

[30] Titus Livius 9.30.4.

[31] Titus Livius 9.38.2-3.

deja, la sfârşitul secolului IV a. Chr., o mare putere navală[32]. După calculele lui J. Thiel însă, fiecare magistrat naval roman avea sub comandă 10 de vase[33] iar în aceeaşi perioadă Rhodosul menţinea la apă, în timp de pace, o escadră de 30 de nave, pentru a securiza traficul împotriva piraţilor[34]. Desigur, escadrele Republicii Romane nu se puteau compara, la finalul veacului IV a. Chr., cu cele punice sau flota rhodiană, dar prezenţa lor în apele italice începuse să devină o realitate deloc neglijabilă. În aceeeaşi perioadă, din perspectiva evoluţiei schiţate mai sus, probabil că forţele navale romane erau capabile să susţină o tentativă de colonizare a insulei Corsica, cu 25 de vase, aşa cum menţionează *Historia Plantarum* a lui Theophrastos.

În opinia noastră, încercarea de a trimite colonişti spre Corsica nu este un eveniment petrecut în secolul VI a. Chr. şi nici nu aparţine vreunei cetăţi etrusce. Având în vedere capacitatea navală a Romei şi obiectivele sale militare, acţiunea poate fi conectată evenimentului pe care ne-am propus să îl dezbatem în aceste pagini, războiul romano-etrusc din 311-308 a. Chr. Ostilităţile au început, în 311 a. Chr., printr-un atac al armatelor etrusce asupra coloniei de la Sutrium dar ofensiva nu pare să fi înregistrat vreun succes semnificativ[35]. În schimb, ea a atras Romei atenţia spre regiunile de la nord de Tibru, unde se contura deja un al treilea teatru de operaţiuni care ameninţa să zdruncine progresele sale făcute pe fronturile samnite şi impunea, de asemenea, măsuri de urgenţă. O replica violentă a legiunilor a venit abia în 310 a. Chr., dar, probabil, anul 311 a. Chr. a fost folosit pentru pregătirea ofensivei de nord. În acest an şi în contextul acestor preparative pentru combaterea pericolului etrusc credem că ar putea fi plasată şi tentativa de a trimite colonişti în Corsica, înregistrată de Theophrastos. Obiectivele strategice ale acestei acţiuni susţinute de forţe navale ne apar destul de clare în lumina evenimentelor care se prefigurau. Prin implantarea unei colonii în Corsica, Roma ar fi plasat în flancul adversarilor un punct strategic important de unde puteau fi efectuate acţiuni militare suprinzătoare pe coastele Etruriei[36].

Evenimentele desfăşurate pe parcursul anului 311 a. Chr. au fost cruciale pentru viziunea unora dintre cetăţile etrusce asupra raporturilor internaţionale din bazinul Mediteranei Occidentale. În urma începerii ostilităţilor cu Roma şi a tentativei flotei romane de a infiltra o colonie în Corsica, percepţia raporturilor de

---

[32] Prin tratatul romano-punic încheiat în 279/278 a.Chr., Cartagina se angaja să furnizeze Romei suport naval, în contextul expediţiei regelui Pyrrhos în Occident (vezi textul la Polybios 3.25.1-5; pentru intepretare şi bibliografia tratatului cf. Walbank, *Commentary on Polybius* I, 349, H. Schmitt, *Die Staatsverträge des Altertums* III – *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v.Chr.*, München 1969, 106-109, Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties* 644u., Scardigli, *Trattati romano-cartaginesi* 163u.); în ciuda dezvoltării din ultima jumătate de secol, marina romană nu era capabilă, aşa cum demonstrează clauzele acestui acord, să facă faţă singură unei confruntări navale cu regele epirot şi forţele maritime ale italioţilor aliaţi cu acesta.

[33] J. Thiel, *Roman Sea-Power* 48.

[34] Ch. Starr, *The Influence of Sea Power on Ancient History*, Oxford 1989, 54.

[35] Titus Livius 9.32.1-2.

[36] Tradiţia literară se pare că a marginalizat acţiunile navale romane, obscurate de activitatea forţelor terestre. Conform percepţiei romane comune, serviciul în legiuni a fost considerat o onoare, în timp ce recrutarea pentru echipajele navale a fost privită întotdeauna cu dispreţ.

forță a suferit mutații semnificative. Sub impactul noilor realități politice şi militare, vechile pacte etrusco-punice nu mai puteau fi o soluție viabilă pentru protejarea intereselor comunităților din Etruria. Încă din secolul V a. Chr., puterea navală a oraşelor etrusce intrase în declin, datorită ocupării Campaniei de către samniți şi presiunii enorme exercitate de către galli, dinspre Valea Padului. Noile amenințări au cauzat neglijarea preocupărilor maritime şi concentrarea resurselor în scopul organizării defensivei terestre. În veacul IV a. Chr., deja puternicele flotele etrusce nu mai erau decât o amintire a trecutului[37]. Cartagina reprezenta însă, după dispariția din scenă a marelui tiran syrakusan Dionysios I, o forță navală de prim rang a Mediteranei Occidentale. Ținând cont de capacitatea navală a Cartaginei, este posibil ca, în anul 311 a. Chr., etruscii să fi aşteptat o replică a vechiului partener politic față de tentativa Romei de a se infiltra în Corsica.

Complicațiile din Sicilia şi iminentul război cu Agathokles au determinat guvernul cartaginez să manifeste o atitudine rezervată față de cursul evenimentelor italice şi să nu se implice, diplomatic sau militar, în sprijinul cetăților etrusce[38]. Această lipsă de reacție a Cartaginei, uşor de explicat în contextul convulsiilor din Sicilia, a arătat probabil etruscilor că raporturile stabilite cu statul african nu mai erau în măsură să le protejeze interesele iar vechiul parteneriat se dovedea o soluție inadecvată pentru noua dinamică politico-militară a Italiei. De altfel, suspiciunile legate de atitudinea politică a Cartaginei, aveau, cu certitudine, origini mai adânci, datorate apropierii realizate, la mijlocul secolului IV a. Chr., între marele oraş african şi Republica Romană. În 348 a.Chr. cele două puteri semnaseră cel de-al doilea tratat din controversată istorie a relațiilor diplomatice romano-punice antebelice. Deşi, în esență, acest act reglementează doar condițiile traficului comercial şi trasează anumite zone de interes specifice celor doi contrahenți, substratul politic al acordului nu poate fi negat[39]. Înțelegerea între cele două puteri s-a încheiat după o serie de conflicte între Roma şi lumea etruscă şi, în mod evident, atitudinea Cartaginei putea fi percepută, dinspre Etruria, ca o politică duplicitară şi lipsită de loialitate. Tratatul, din acest unghi, a fost de natură să genereze nemulțumiri în cetățile etrusce şi a stat la originea instaurării unui climat de neîncredere față de vechiul partener, care s-a accentuat cu intensitate după episodul relatat de Theophrastos.

---

[37] Pentru decăderea navală a Etruriei, penetrarea samniților în Campania şi efectele migrației gallice în Italia asupra etruscilor, vezi excelentul tablou realizat de Th. Mommsen, *IR* I, 193u.

[38] Intervenția Romei în Corsica a îngrijorat şi Cartagina; în anul 306 a.Chr., când situația din Sicilia căpătase o turnură favorabilă Cartaginei, aceasta a avut răgaz să analizeze şi problemele apărute în apele italice; dezvoltarea marinei romane şi încercarea de a instala colonişti în Corsica a condus la încheierea controversatului „tratat al lui Philinos" care stabilea Italia drept zonă de influență romană iar Sicilia drept arie de interes exclusiv cartagineză (Titus Livius 9.43.26; Polybios 3.26.1-5; Servius, *Ad. Aen.* 4.628); cf. Thiel, *Roman Sea-Power* 13u., Walbank,*Commentary on Polybius* I, 354, Schmitt, *op. cit.* 53-55, Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties* 633u., Scardigli, *Trattati romano-cartaginesi* 129u.

[39] Cronologie acordului: Titus Livius 7.27.2, Diodor 16.69.1, Orosius 3.7.1; Textul: Polybios 3.24.1-13; vezi ampla analiză realizată de Scardigli, *Trattati romano-cartaginesi* 89u.; de asemenea, Walbank, *Commentary on Polybius* I, 338u., H. Bengtson, *Die Staatsverträge des Altertums* II – *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 700 bis 338 v.Chr.*, München/Berlin 1962, 306u., A. Toynbee, *Hannibal's Legacy* I, Oxford 1965, 522u.

Presate de războiul cu Roma şi neglijate de cartaginezi, unele oraşe etrusce au decis, aşa cum rezultă din paragraful lui Diodor 20.11.1, să sprijine expediția lui Agathokles în Africa. Sperând mai departe în destinul lui Agathokles, deşi cursul războiului din Africa îi era nefavorabil, etruscii i-au trimis acestuia, în 307 a. Chr., 18 vase pentru a-l ajuta să părăsească portul Syrakusei, blocat de o escadră cartagineză. I-au permis apoi să efectueze recrutări în Etruria, după încheierea aventurii africane, pentru a-i susține tentativa de a reinstala Syrakusa ca factor de putere în aria sudică a Italiei, începând cu anul 304 a. Chr.

Reprezenta oare tiranul o soluție pentru contracararea pericolelor care amenințau Etruria la sfârşitul secolului IV a. Chr.? Având în vedere dorința de putere şi politica tradițională a tiranilor de la Syrakusa în aria sudică a Italiei, se poate răspunde afirmativ la această întrebare. În toate momentele sale de afirmare politică şi militară, Syrakusa a manifestat un interes deosebit față de extremitatea sudică a peninsulei. Prin acțiuni de forță sau manevre politice, Dionysios I cel Bătrân a reuşit să controleze o parte din cetățile hellene de la Marea Ioniană, creind, în perimetrul sudic al Italiei, o veritabilă sferă de influență syrakusană[40].

Nici Agathokles nu a fost străin de lumea Greciei Magna. Dimpotriva, acțiunile sale din tinerețe îl recomandă drept un personaj familiarizat cu problemele interne ale polisurilor din partea sudică a peninsulei şi un bun cunoscător al relațiilor acestora cu populațiile italice. Primele momente ale tumultoasei sale cariere s-au consumat în acest areal: prin 324 a. Chr. a participat, alături de fratele său, la expediția militară organizată de Syrakusa pentru a sprijini Krotona împotriva bruttiilor[41]; câțiva ani mai târziu, aliat cu democrații exilați din Krotona, el a încercat un atac eşuat asupra oraşului[42]; după această tentativă neizbutită a luptat ca mercenar, în slujba Tarentului, împotriva Ligii Lucaniene[43].

Pe durata întregii sale guvernări autoritare, Agathokles a sperat să ridice Syrakusa la un nivel de putere suficient de mare pentru a rivaliza cu celelalte state din constelația politică a lumii hellenistice. În împlinirea acestui deziderat, realitatea s-a împletit, uneori, cu mirajul: deşi războiul anticartaginez s-a încheiat cu o pace de compromis, în anul 306 a. Chr. tiranul şi-a asumat titlul de basileÚj sperând să devină un actor important pe scena lumii hellenistice. Fără îndoială, planurile sale nu se limitau doar la granițele naturale ale Siciliei şi nu urmăreau doar evacuarea bastioanelor cartagineze din vestul insulei. Agathokles, în buna tradiție a tiranilor syrakusani, a îndrăznit să privească mai departe de coastele siciliene, îndreptându-şi atenția spre Grecia Magna.

Acest proiect, al unui imperiu syrakusan pe ambele maluri ale strâmtorii

---

[40] Imperiul syrakusan al lui Dionysios cel Bătrân: J. Bury, *Dionysios* (cap. 5), *CAH* VI, 1927, 108-136, A. Woodhead, *The Greeks in the West*, Londra 1962, 92-100, N. Purcel, *South Italy in the Fourth Century B.C.* (cap. 9.b), *CAH* VI², 1994, 386u., P. Carlier, *Secolul al IV-lea grec*, Bucureşti 1998, 157u.

[41] Diodor 19.3.3-19.3.4.; cronologia acțiunilor derulate de Agathokles în Grecia Magna este plină de incertitudini; pentru o încercare de a realiza un cadru cronologic şi analiza primelor trepte din cariera lui Agathokles, vezi Tillyard, *Agathocles* 41u., Cary, *Agathocles* 618u., Woodhead, *op. cit.* 102u., Meister, *Agathocles* 384u.

[42] Diodor 19.4.1.

[43] Diodor 19.4.1.

Messana, s-a profilat mai clar după ce Agathokles a pus capăt războiului cartaginez, în 306 a. Chr., şi căuta resurse adecvate pentru revanşă[44]. Începând cu anul 304 a. Chr., trupele sale au operat în sudul Italiei sau apele din perimetrul adiacent, în trei campanii succesive, chiar dacă aceste acțiuni nu s-au soldat cu rezultate notabile[45].

Încheind această scurtă digresiune, necesară pentru înțelegerea aspectelor geo-politice ale arealului italo-sicilian, putem crede că ambițiile şi planurile lui Agathokles nu reprezentau un secret pentru nimeni chiar înainte de începutul memorabilei expediții africane[46]. În 310 a. Chr., puse în fața eşecului politicii procartagineze, unele cetăți etrusce au decis să sprijine eforturile militare ale tiranului syrakusan, tocmai datorită intereselor pe care acesta le avea în extremitatea sudică a Italiei. Cu siguranță, nu a fost un act gratuit, căci de prezența cât mai rapidă şi cât mai viguroasă a trupelor syrakusane în aria meridională a peninsulei se legau speranțele de succes ale Etruriei în confruntarea cu Republica Romană.

Roma îşi extinsese influența politică în acest spațiu odată cu debutul războiului împotriva Ligii Samnite. La nivelul anului 326 a. Chr., Titus Livius 8.25.3 relatează că eforturile diplomatice ale Romei au fost concretizate pe două direcții: unele comunități din Apulia au acceptat alianța romană iar Liga Lucaniană, de asemenea, a preferat să se alieze cu Roma[47]. Cu siguranță, scopul ambelor tratate era încercuirea Federației Samnite şi izolarea sa de posibilii aliați.

În momentul deschiderii frontului etrusc, situația politică şi militară din perimetrul meridional al Italiei păstra aceeaşi configurație favorabilă Romei. Federația Lucaniană era în continuare un aliat prețios pentru Roma iar Liga Samnită, obligată să lupte pe două fronturi, în Apulia şi Campania, trebuia, de

---

[44] Tratatul care a pus capăt „aventurii africane": Diodor 20.79.5, Iustinus 22.8.15; cf. Tillyard, *Agathocles* 188-190, R. van Compernolle, *La clause territoriale du traité de 306/5 conclu entre Agathoclès et Carthage*, RBPhH, 32 (1954) 395-421, Meister, *Agathocles* 404.

[45] Prima expediție italică, pe insulele Lipare, derulată în 304 a.Chr.: Diodor 20.101.1; a doua campanie, în jurul anului 300 a.Chr.: Diodor 21.3; cea de-a treia acțiune militară, organizată în 295 a.Chr., împotriva cetăților Krotona şi Hipponion: Diodor 21.4, 21.8; diverse interpretări ale obiectivelor acestor expediții şi repere cronologice: Tillyard, *Agathocles* 212u., Cary, *Agathocles* 634, De Sanctis, *SdR* II, 351-352, Meister, *Agathocles* 407, R. Vattuone, *Linee della politica di Agatocle in Magna Grecia*, RSA 17-18 (1987-1988) 55-72.

[46] Sugestiv, Kathryn Lomas, *Rome and the Western Greeks, 350 BC-AD 200. Conquest and Acculturation in Southern Italy*, Londra 1993, 43: „Agathocles had already shown an unwelcome degree of interest in Italy, and there was the precedent of Dionysios I as an example of the effects of Syracusan ambitions".

[47] Titus Livius 8.25.3; cf. Salmon, *Samnium* 215; tratate acceptate de Heurgon, *Rise of Rome* 206; Mommsen, *IR* I, 213 a reținut doar contactele diplomatice cu Lucania; De Sanctis, *SdR* II, 288-289: respinge alianța din 326 a.Chr. cu Lucania, argumentează pentru existența tratatului cu apulii; Scullard, *Roman World* 109: doar o alianță cu cetățile din Apulia. Tot pentru anul 326 a.Chr. istoricul din Patavium înregistrează un incident care a dus la ruperea alianței romano-lucaniene şi a determinat alierea Lucaniei cu Liga Samnită: câțiva tineri lucani, plătiți de tarentini, au susținut că au fost bătuți cu vergile la ordinele consulilor pentru că au pătruns în tabăra romană (8.26.1-10); relatarea este suspectă şi probabil a fost creată de analişti pentru a fundamenta conflictul romano-tarentin de mai târziu pe o atitudine ostilă a Tarentului, încă de la începutul celui de-al doilea război samnitic.

asemenea, să păstreze un ochi ațintit şi asupra flancului său de sud, la frontiera cu Lucania. Pentru înlăturarea acestor multiple presiuni probabil diplomația samnită a făcut demersuri intense în anii care au precedat izbucnirea ostilităților din Etruria. Tradiția literară nu a conservat mai nimic din această activitate diplomatică a samniților, iar dovezi directe despre eventuale contacte între Liga Samnită, şi cetățile etrusce care au ridicat armele în 311 a. Chr. sau Agathokles nu există. În dispozitivul de luptă aranjat de Agathokles pentru bătălia de la Tunis regăsim însă 3.000 de soldați recrutați în peninsula italică, galli, samniți şi etrusci[48]. Indirect, textul lui Diodor din Sicilia poate fi considerat dovada acestor contacte între etrusci, Federația Samnită şi tiranul de la Syrakusa[49].

Fiecare partener şi-a urmărit, în anii 311-310 a. Chr., obiectivele politicii externe proprii dar în multe puncte aceste ținte erau tangențiale. Etruscii aflați în conflict cu Roma au renunțat să mai creadă în sprijinul Cartaginei după evenimentele petrecute în 311 a. Chr. şi au considerat că Agathokles reprezenta o partidă mai adecvată noilor realități politice şi militare. Tiranul avea proiecte ambițioase, aşa cum am arătat mai sus, legate de extremitate sudică a Italiei şi, dacă ar fi reuşit să le pună în practică, se putea reaşeza raportul de forțe din Italia într-un echilibru care să contrabalanseze influența apăsătoare a Romei. Pentru samniți, un imperiu syrakusan în aria sudică a peninsulei nu era cea mai îmbucurătoare perspectivă. Agathokles putea fi însă util pentru moment obiectivelor Ligii Samnite, datorită conjuncturii din sudul Italiei. O convieţuire paşnică, în sudul peninsulei, între Federația Lucaniană şi Agathokles avea şanse minore de realizare iar un război între cei doi factori de putere servea cauza samnită. Liga Lucaniană ar fi fost obligată, în cazul izbucnirii ostilităților cu tiranul syrakusan, să-şi concentreze atenția spre Grecia Magna, fapt care putea conduce la eliminarea presiunii pe care samniții o resimțeau, din 326 a. Chr., la fruntariile de sud ale federației.

Cu acest spectru larg de probleme în minte, credem că putem reconstrui un scenariu mai complex al declanşării războiului romano-etrusc din 311-308 a.Chr. dar mai apropiat de raporturile de forță din Mediterana Occidentală la sfârşitul secolului IV a. Chr. Oraşele etrusce Cortona, Arretium şi Perusia, care au semnat

---

[48] Diodor 20.11.1.

[49] Oraşele etrusce au asistat, timp de 15 ani, la confruntarea dintre Roma şi Liga Samnită fără a semnala vreodată că intenționează să se implica în luptă. Vechea aversiune pentru sabellii care ruinaseră, la sfârşitul secolului V a.Chr., controlul etrusc asupra Campaniei şi-a spus probabil cuvântul iar cetățile etrusce se temeau că o victorie a samniților în războiul cu Roma ar fi creat un imperiu samnitic în sudul şi centrul Italiei, foarte primejdios pentru propria lor existență (De Sanctis, *SdR* II, 312u.; Salmon, *Samnium* 240; Scullard, *Etruscan Cities* 272). După extinderea alianțelor romane în Apulia, în intervalul 319-318 a.Chr. (Titus Livius 9.20.7-9; Diodor 19.10.2, 19.65.7; cf. Frank, *Roman Imperialism* 49, Toynbee, *op. cit.* 146, Salmon, *Samnium* 231, Cornell, *Conquest of Italy* 371, idem, *Beginnings of Rome* 353), şi succesele repurtate de romani în Campania şi Apulia în anii 315-312 a.Chr. (Titus Livius 9.23-9.28; Diodor 19.72-19.101; cf. Frank, *Roman Imperialism* 50, Adock, *Conquest of Central Italy* 601u., Scullard, *Roman World* 111-112, De Sanctis, *SdR* II, 304u., Salmon, *Samnium* 232u., Cornell, *Conquest of Italy* 372-373) victoria Romei începea să se contureze iar pentru oraşele etrusce, un vecin puternic la sud de Tibru era o perspectivă îngrijorătoare (Salmon, *Samnium* 241). Frank, *Roman Imperialism* 50 a presupus existența unei alianțe între samniți şi etrusci.

armistiții cu Roma în 309 a. Chr., alături Tarquinii şi alte centre care au încetat ostilitățile în anul 308 a. Chr., temându-se de progresele romane în Italia centrală şi arealul sudic al peninsulei, au ales calea armelor pentru a contracara o amenințare romană din ce în ce mai evidentă[50]. Eforturile lor urmau probabil să fie conjugate cu acțiunile militare samnite din Campania sau Apulia, în tentativa de a dispersa legiunile romane pe mai multe fronturi. Începând cu anul 310 a. Chr., dacă nu mai devreme în cazul samniților, Agathokles a făcut parte din planurile concepute de cetățile etrusce aflate sub arme şi Liga Samnită pentru a echilibra situația politică şi militară din peninsula italică.

***

Deschiderea frontului etrusc, în 311 a. Chr., a determinat suplimentarea eforturilor de război romane dar nu a cauzat neglijarea operațiunilor din centrul şi sudul peninsulei, împotriva Federației Samnite[51].

Veşti despre pregătirile de luptă ale etruscilor au ajuns la Roma, potrivit lui Titus Livius 9.29.1-2, încă din timpul anului 312 a. Chr. Pentru operațiunile militare din următorii 3 ani trebuie să coroborăm relatarea liviană cu narațiunea lui Diodor din Sicilia, ceea ce comportă mari dificultăți, căci cele două tradiții, în multe puncte prezintă detalii discordante.

Din opera lui Titus Livius distingem următorul scenariu: în 311 a. Chr., etruscii, cu excepția celor din Arretium, au asediat colonia latină de la Sutrium (9.32.1-2) dar consulul Q. Aemilius Barbula a intervenit şi a zdrobit armata etruscă (9.32.4-12); în anul 310 a. Chr., la Sutrium, consulul Q. Fabius Rullianus a obținut o victorie asupra unei imense armate etrusce (9.35), apoi fratele său a traversat Pădurea Ciminiană şi a încheiat o alianță cu cetatea Camerinum din Umbria (9.36.7); după ce trupele lui Fabius au trecut de Pădurea Ciminiană, o armată combinată etrusco-umbrică a înaintat din nou spre Sutrium (9.37.1-2), unde a fost zdrobită de romani şi a pierdut 60.000 de oameni (9.37.9-10); în urma acestei victorii, Arretium, Perusia şi Cortona au cerut pace şi au primit un armistițiu pe 30 de ani (9.37.12); în anul 309 a. Chr., Q. Fabius a înfrânt o altă armată etruscă numeroasă la Lacul Vadimon (9.39.5-11) iar resturile acesteia au fost spulberate la Perusia (9.40.18-20); Tarquinii a predat Romei, în 308 a. Chr., mari cantități de cereale şi a încheiat un armistițiu pe 40 de ani (9.41.5-6) iar după ce consulul P. Decius Mus a ocupat câteva fortărețe în ținutul de la Volsinii, alte cetăți etrusce au semnat un armistițiu pe 1 an, obligându-se să achite solda soldaților pe durata tratatului şi să dea fiecărui legionar câte două tunici (9.41.7); după aceste aranjamente diplomatice, umbrii şi unii etrusci s-au revoltat împotriva Romei recrutând o armată foarte numeroasă (9.41.14); a fost nevoie ca în ajutorul lui Decius Mus, să vină din Samnium Q. Fabius pentru a înfrânge armata inamică; umbrii rebeli au capitulat iar cetatea Ocriculum a încheiat un tratat cu Roma (9.41.20).

[50] Cf. Scullard, *Roman World* 113.

[51] În 310-308 a.Chr. romanii au deținut inițiativa în Campania, unde au efectuat o încercare nereuşită de a debarca pe coasta Mării Tyrrheniene, lângă Pompeii (Titus Livius 9.38.2-3).

Relatarea lui Diodor este mai concentrată şi reduce numărul bătăliilor victorioase: în 310/309 a. Chr. etruscii au asediat Sutrium dar consulii au intervenit şi i-au înfrânt (20.35.1); unul dintre magistraţi, C. Marcius, a plecat spre câmpul de operaţiuni din sud iar Q. Fabius Rullianus a mărşăluit cu armata prin Umbria şi a atins Etruria de Sus, jefuind ţinutul (20.35.2); el a purtat o bătălie victorioasă cu etruscii lângă Perusia (20.35.3) după care a încheiat armistiţii cu Arretium, Cortona şi Perusia (20.35.5); la scurt timp, Fabius a ocupat Castola şi i-a forţat pe etrusci să ridice asediul de la Sutrium; în 308 a. Chr., din teritoriul umbrilor, romanii au invadat Etruria şi au ocupat fortăreaţa Caerium; Tarquinii a semnat, în acest context, un armistiţiu pe 40 de ani, ceilalţi etrusci au primit armistiţii valabile pe un singur an (20.44.9).

J. Beloch şi Marta Sordi au negat în cea mai mare parte ambele texte, considerându-le duplicaţii ale unor evenimentele petrecute tot pe frontul etrusc dar în timpul războaielor din 296-294 şi 284-280 a. Chr. Naraţiunile laborioase pentru anii 311-308 a. Chr. au fost imaginate, conform opiniei celor doi savanţi, în tentativa de a pune într-o lumină favorabilă *gens Fabia*, prin intermediul acţiunilor războinice coordonate de Q. Fabius Rullianus[52]. Pentru Marta Sordi, nu a existat decât o tentativă etruscă de a ocupa Sutrium, dar conflictul a fost mediat de aristocraţia din Clusium care întreţinea relaţii prieteneşti cu Fabii[53]. Scepticismul celor doi savanţi anihilează orice tentativă de a reface şirul evenimentelor într-o manieră coerentă şi credem că poziţia moderată adoptată Chr. Delplace, W. Harris, şi G. Bradley este cea mai nimerită atitudine pe care o putem adopta faţă de cele două relatări: există un nucleu istoric şi, în linii generale, naraţiunea războiului etrusc din 311-308 a. Chr. poate fi acceptată după ce eliminăm adăugirile patriotice şi profabiene ale analiştilor romani[54].

Multe elemente care se regăsesc în relatarea istoricului din Patavium sunt, în mod evident, simple invenţii ale analisticii destinate a glorifica pe ilustrul reprezentant al gintei Fabia, Q. Fabius Rullianus, sau menite a imortaliza spiritul patriotic şi războinic al poporului roman. Fabius nu a traversat, probabil, Pădurea Ciminiană în 310 a. Chr., ci a invadat Etruria de nord cu sprijinul cetăţii Camerinum, un an mai târziu, tranzitând Umbria. Al doilea atac la Sutrium,

---

[52] Beloch, *RG* 412-459; Sordi, *Roma e i sanniti* 95-97.

[53] Sordi, *Roma e i sanniti* 98, cu o cronologie confuză însă.

[54] Delplace, *L'intervention étrusque* 454-466; Harris, *Rome in Etruria* 60: „It can be seen then that we do not have as much reason to suspect the annalistic basis of Livy's account as many have supposed. Victories were exaggerated and sometimes invented; enemies were multiplied; the order of events was often confused; all manner of literary decoration was added; and a few bad mistakes, like the double battle of Vadimon, entered the tradition. Yet the record of agreements with other states and of military conflicts with other states seems in outline to be quite strong"; Bradley, *Ancient Umbria* 105-106: „There was certainly some sort of contemporary documentary basis to the annalistic tradition for the late fourth century onwards, which probably consisted primarily of the *annales maximi*. Other sources of information, such as family histories and oral tradition, were also available, although the precise extent to which they were used by early annalists is unsure. Is is now established with some certainty that means helped to preserve accurate reports of major events during the Roman conquest, such as military victories, defeats, and treaties, and consistent records of magistrates and priesthoods. In my opinion this makes it difficult to sustain the sort of sceptical approach to the text of Livy that was taken by Beloch".

realizat de un corp expediționar mixt compus din etrusci şi umbri, este un simplu exercițiu de imaginație, căci Fabius Rullianus reuşise să degajeze asediul şi putea continua operațiunea printr-o invazie în teritoriul Etruriei. Sub această presiune, trimiterea unei noi armate spre sud nu pare o mişcare rațională din punct de vedere strategic[55]. De asemenea, pentru anul 309 a. Chr. tradiția liviană dublează probabil bătălia de la Lacul Vadimon desfăşurată în 283 a. Chr[56]. După ce în Etruria s-a instaurat calmul, revolta unor etrusci împotriva Romei, în 308 a. Chr., aşa cum înregistrează Titus Livius, este, de asemenea, un eveniment imposibil de creditat cu şanse de a fi real[57].

Scenariul real al manevrelor militare derulate în Etruria, în condițiile precarității surselor, nu poate fi refăcut într-o reconstituire care să depăşească stadiul de ipoteză. Totuşi, liniile generale ale ostilităților credem că merită trasate, indiferent de riscurile pe care demersul le implică.

Dacă avem în vedere continuarea ostilităților în anul 310 a. Chr., atunci se poate aprecia că manevrele efectuate de consulul Q. Aemilius Barbula la Sutrium, împotriva etruscilor care asediau cetatea, în 311 a.Chr., nu s-au soldat cu o victorie romană, aşa cum menționează Titus Livius 9.32.5-12. Probabil, confruntarea a rămas indecisă sau armata romană a suferit un eşec care a permis trupelor etrusce continuarea asediului[58].

Q. Fabius Rullianus a preluat comanda operațiunilor de la Sutrium în 310 a. Chr. şi a reuşit să degajeze trupele care asediau cetatea dar, în opinia noastră, acțiunea lui s-a limitat la această manevră, deşi Titus Livius 9.35 îl creditează cu o victorie asupra unei armate etrusce uriaşe[59]. Probabil că, în acest timp, romanii au negociat cu cetatea Camerinum din Umbria[60], înspăimântată de raidurile senonilor[61], o alianță care şi-a dovedit utilitatea după despresurarea coloniei de la

---

[55] Titus Livius 9.35; istoricul aflase, printre sursele sale, şi unele mențiuni care plasau cea de-a doua ciocnire cu etruscii la Perusia (9.37.11); Adcock, *Conquest of Central Italy* 605 a considerat expediția reală.

[56] Beloch, *RG* 424-425; De Sanctis, *SdR* II, 314-316; Harris, *Rome in Etruria* 56; bătălia este apreciată ca eveniment real de Cornell, *Conquest of Italy* 373; Mommsen, *IR* I, 218 a plasat confruntarea de la Vadimon în 310 a.Chr. iar bătălia de la Perusia în anul următor; Delplace, *L'intervention étrusque* 462 a respins relatarea liviană.

[57] Delplace, *L'intervention étrusque* 465.

[58] Vezi *ibidem* 455; Harris, *Rome in Etruria* 50, 58-59: campania lui Q. Aemilius Barbula a fost un succes pentru romani.

[59] Diodor 20.35.1 menționează pe ambii consuli angajați în operațiuni la Sutrium dar, probabil, C. Marcius a acționat în Samnium.

[60] Titus Livius 9.36.7: *Usque ad Camertes Umbros penetrasse dicuntur. Ibi qui essent fateri Romanum ausum; introductumque in senatum consulis verbis egisse de societate amicitiaque atque inde comi hospitio acceptum nuntiare Romanis iussum commeatum exercitui dierum triginta praesto fore, si ea loca intrasset, iuventutemque Camertinum Umbrorum in armis paratam imperio futuram*; Sordi, *Roma e i Sanniti* 96-97, Heurgon, *Rise of Rome* 208: Roma s-a aliat cu etruscii de la Clusium, nu cu cetatea Camerinum din Umbria (Titus Livius 10.25.11: Clusium se numea, pe vremuri, Camars – mențiunea stă la baza ipotezei); contra, vezi Delplace, *L'intervention étrusque* 459, Bradley, *Ancient Umbria* 108; Beloch, *RG* 443 a plasat tratatul în 295 a.Chr.

[61] De Sanctis, *SdR* II, 318; Harris, *Rome in Etruria* 56; Bradley, *Ancient Umbria* 108-109.

Sutrium[62]. Acestea par a fi singurele realizări ale legiunilor romane în decursul anului 310 a. Chr.

În 309 a. Chr., trupele romane, comandate de Q. Fabius Rullianus în calitate de proconsul[63], au mărşăluit prin Umbria având comunicațiile asigurate în baza raporturilor stabilite cu locuitorii din Camerinum[64]. Legiunile au atins ținutul Etruriei de Sus printr-un marş suprinzător în flanc şi au jefuit regiunea sistematic până când etruscii au angajat o bătălie lângă Perusia. Romanii au câştigat însă confruntarea[65] şi, în urma acestei victorii, cetățile etrusce Arretium, Perusia şi Cortona au încheiat cu Roma un armistițiu pe 30 de ani[66].

Ceilalți etrusci care se aflau sub arme au rezistat doar până în 308 a. Chr., când P. Decius Mus a pătruns cu o armată din Umbria[67] şi a derulat operațiuni de curățire pentru a lichida frontul de nord al Romei. Tarquinii a cedat şi a încheiat un armistițiu valabil pe 40 de ani iar alte cetăți, cărora sursele nu le menționează numele, au primit un act similar, restrâns însă doar la durata unui singur an. În schimbul păcii, "ceilalți etrusci" din narațiunea liviană au plătit solda legionarilor romani pe un an şi au oferit fiecărui soldat câte două tunici[68]. Diplomația romană a obținut în acelaşi an încă un succes în Umbria, unde a negociat o alianță cu Ocriculum, care se temea de o eventuală invazie gallică[69]. Prin acest acord, Roma

---

[62] Titus Livius 9.36.8: camertinii s-au arătat dispuşi să-i ajute pe romani cu provizii şi trupe (v. şi Frontinus 1.2.2); Cicero, *Pro Balbo* 46 menționează tratatul cu expresia *aequissimus foedus*; alianță acceptată de Adcock, *Conquest of Central Italy* 605, Scullard, *Roman World* 113, De Sanctis, *SdR* II, 314-316, Harris, *Rome in Etruria* 99; Beloch, *RG* 443 a deplasat tratatul în 295 a.Chr.

[63] Cf. T. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic* I – *509-100 B.C.*, New York 1951, 164.

[64] Titus Livius 9.36.14: Q. Fabius Rullianus a atins inima teritoriului etrusc traversând pădurea Ciminiană; relatarea este suspectă şi are la bază, posibil, un text favorabil gintei Fabia (cf. Florus 1.12, Frontinus 1.2.2); depăşirea „barierei ciminiene" de către Rullianus este credibilă pentru Mommsen, *IR* I, 218, Frank, *Roman Imperialism* 50, De Sanctis, *SdR* II, 314-316, Piganiol, *op. cit.* 189, Scullard, *Etruscan Cities* 272.

[65] Diodor 20.35.2-3; cf. *Fasti triumphales*, an 309: triumf asupra etruscilor celebrat de Q. Fabius Rullianus.

[66] Titus Livius 9.37.12: *Itaque a Perusia et Cortona et Arretio, quae ferme capita Etruriae populorum ea tempestate erant, legati pacem foedusque ab Romanis petentes indutias in triginta annos impetraverunt*; Diodor 20.35.5: Ἀρρητινοὺς καὶ Κροτωνιάτας, ἔτι δὲ Περυσίνους ἀνοχὰς ἐποιήσατο; Beloch, *RG* 413 a considerat armistițiile din 309 a.Chr. dublete ale acordurilor din 293 a.Chr..

[67] Diodor 20.44.9.

[68] Titus Livius 9.41.5-7: *Decio quoque, alteri consuli, secunda belli fortuna erat. Tarquiniensem metu subegerat frumentum exercitui praebere atque indutias in quadraginta annos petere. ... circumferendoque passim bello tantum terrorem sui fecit ut nomen omne Etruscum foedus ab consule peteret. Ac de eo quidem nihil impetratum; indutiae annuae datae. Stipendium exercitu Romano ab hoste in eum annum pensum et binae tunicae in militem exactae; ea merces indutiarum fuit*; Diodor 20.44.9: διαπρεσβευομένων δὲ τῶν ἐγχωρίων ὑπὲρ ἀνοχῶν πρὸς μὲν Ταρκυνιήτας εἰς ἔτη τεσσαράκοντα, πρὸς δὲ τοὺς ἄλλους Τυρρηνοὺς ὅπαντας εἰς ἐνιαυτὸν ἀνοχὰς ἐποιήσαντο.

[69] Titus Livius 9.41.20: *Ocriculani sponsione in amicitiam accepti*; istoricul din Patavium probabil a notat doar faza preliminară a negocierilor, concretizate apoi în semnarea unui tratat de alianță; Ocriculum dorea angajarea fermă a romanilor în rezistența împotriva gallilor (De Sanctis, *SdR* II, 318) iar Roma avea nevoie de un aliat în zona superioară a Tibrului; Beloch, *RG* 424u. a plasat acordul în 295 a.Chr., printre evenimentele conexe campaniei de la Sentinum; Harris, *Rome în Etruria* 57-59 a respins ipoteza lui J. Beloch.

a reuşit să securizeze ruta de pe cursul superior al Tibrului şi Valea Nervei, spre Perusia şi celelalte cetăți etrusce din Etruria de Sus[70]. Implicarea Romei în Umbria se pare însă că a avut şi efecte negative. Ea a stârnit reacțiile ostile ale unor comunități umbrice care s-au aliat cu triburile marsilor şi paelignilor într-o revoltă împotriva extinderii dominației romane în zona centrală a Italiei[71].

Campaniile din anii 311-308 a. Chr. nu au rezolvat definitiv problema etruscă. Cu un alte două fronturi deschise împotriva Confederației Samnite, Roma a trebuit să se mulțumească cu o soluție diplomatică de compromis, acordând etruscilor armistiții (*indutiae*) care nu puteau decât să amâne confruntarea finală[72]. Din punct de vedere militar, probabil că războiul etrusc a atras atenția Romei asupra complicațiilor pe care le implica un teatru de război în zona de centru-nord a peninsulei italice. Dacă regiunea samnită nu era pacificată iar populațiile din Apennini nu erau menținute în sfera controlului roman, se putea ajunge la o coalizare periculoasă a forțelor din sudul peninsulei cu cele ale gallilor şi etruscilor, care ar fi ruinat beneficiile expansiunii din ultima jumătate de secol.

Revolta organizată în 308 a. Chr. de marsi, paeligni, marrucini, frentani şi vestini, în colaborare cu unele comunități din Umbria, îngrijorate de extinderea tentaculelor romane, a demonstrat, de asemenea, cât de fragil era controlul Romei în aria medio-italică[73]. Cauzele acestei reacții ostile nu apar în tradiția literară, dar putem presupune că insistențele samniților au demonstrat triburilor din Apennini că relațiile lor cu Roma vor duce la instaurarea hegemoniei acesteia dacă liga din Samnium va fi înfrântă[74]. Potrivit mărturiei lui Titus Livius, umbrii au fost înfrânți şi desprinşi de coaliție în primul an al revoltei, datorită acțiunii energice a consulului P. Decius Mus, care a impus capitularea comunităților ostile[75]. Configurația reliefului accidentat şi continuarea luptelor împotriva samniților au permis celorlalți insurgenți să reziste până în 304 a. Chr., fără ca tradiția literară să mai amintească vreo acțiune romană de anvergură împotriva lor între anii 308-304 a. Chr. Faptul că mişcarea a avut succes şi a trezit speranțele

[70] Importanța strategică a comunicațiilor pe Valea Superioară a Tibrului: Bradley, *Ancient Umbria* 111-114.

[71] Titus Livius 9.41.14: atacul umbrilor, 9.41.4: revolta marsilor şi paelignilor.

[72] Harris, *Rome in Etruria* 59-60, şi 61: „No new permanent political arrangements with any other state were made as a result of the war, appart from those made in Umbria with Camerinum and Ocriculum. The one-year *indutiae* showed that Rome intended to make war on states well outside her previous area of influence when the occasion arose; when it arose would be determined by the more pressing needs of the Samnite war".

[73] Printre rebelii din 308 Titus Livius 9.41.4 menționează doar pe marsi şi paeligni, dar marrucinii şi frentanii, alături de primele două triburi, figurează în rândurile populațiile montane care au semnat tratate cu Roma în 304 (Diodor 20.101.5 înregistrează doar pe marsi, paeligni, marrucini); vestinii au încheiat un tratat cu Roma în 302 a.Chr. (Titus Livius 10.3.1).

[74] Diodor 20.44.8 consemnează că romanii au intervenit în sprijinul marsilor atacați de samniți, variantă agreată de Beloch, *RG* 403-404 (istoricul sicilian notează un conflict între Roma şi marrucini în 311 a.Chr., vezi 19.105.5); Titus Livius 9.41.4 notează însă că trupele romane care tranzitau în 308 a.Chr. din Etruria spre Samnium s-au ciocnit violent cu marsii şi paeligni; tradiția liviană a fost receptată ca verosimilă de către De Sanctis, *SdR* II, 318; Cornell, *Conquest of Italy* 376 a reținut doar confruntări de mică importanță în 308 a.Chr.

[75] Titus Livius 9.41.20; De Sanctis, *SdR* II, 318: campania împotriva umbrilor şi supunerea acestora sunt falsuri istorice, pentru că victoria nu apare în fastele triumfale.

populațiilor îngrijorate de expansiunea Romei trece dincolo de îndoială şi este demonstrat de atragerea hernicilor în 306 a. Chr., alături de triburile alpine, în coaliția antiromană[76].

Din perspectiva celeilalte tabere, consecințele confruntărilor din 311-308 a. Chr. au fost, în mare parte, nefaste. Incapabile să organizeze o replică viguroasă în fața asaltului legiunilor romane, oraşele etrusce implicate în război au trebuit să accepte semnarea unor armistiții. Acestea însă erau concepute pentru a asigura pacea doar pe termen limitat, în aşteptarea unei conjuncturi propice şi ele nu puteau fi favorabile decât puterii care le-a impus celui învins. Când ostilitățile au reizbucnit în jurul anului 299 a. Chr., etruscii au descoperit că urmau să poarte războiul împotriva unui adversar mult mai puternic şi mai tenace decât cel pe care l-au înfruntat cu un deceniu înainte. Planurile concepute în 311-310 a. Chr. pentru a stopa extinderea controlului roman au fost grandioase şi cu siguranță au trezit speranțe în rândurile samniților şi ale etruscilor conştienți de pericol. Eforturile făcute de aceştia, pe fronturile din centrul Italiei şi câmpurile de luptă ale Etruriei s-au dovedit insuficiente iar Agathokles, element important în strategia taberei antiromane, nu a reuşit să joace rolul pe care samniții şi etruscii i l-au atribuit. Când trupele sale au debarcat pe coasta de sud a Italiei, în anul 300 a. Chr., acționând cu precădere pentru refacerea influenței syrakusane în Bruttium, marele război samnit era deja încheiat, ecourile rezistenței etrusce din 311-308 a.Chr. abia se mai făceau auzite iar Liga Lucaniană supraveghea extremitatea sudică a Italiei din postura de aliată a Romei.

ROME, AGATHOKLES AND THE ETRUSCAN WAR, 311-308 B.C.

Abstract

The Great Samnite War from 327-304 B.C. was mostly a wear confrontation. The fights took place on two main fronts in Campania and Apulia and finally the victory inclined towards Rome, because its superior human and logistic resources.

In 311 B.C. a third front was opened by some Etruscan cities which attacked the Latin colony from Sutrium. The causes and the evolution of the Roman-Etruscan war from 311-308 B.C. still present many uncertainties because of the poor literary tradition. Some historians believed that the only objective of the war started in 311 B.C. was the evacuation of the colony from Sutrium, others were content only with the remaking of the events, while some notorius names of the modern historiography denied most of the informations conserved by Titus Livius and Diodorus.

But the Sicilian historian records some data which may correct these approaches. For the year 311 B.C. he notes the presence of some Etruscan detachments in the Carthaginian army from Sicily. Then, three times, in 310, 307 and 300 B.C., Diodorus points out the existence of the Etruscan contingents among the troops recruited by Agathocles, the tyrant of Syrakusa.

These details from Diodorus' work indicate a change in the repertory of the

[76] Titus Livius 9.43.6-21; Diodor 20.80.3.

external relations from the Occidental Mediterranean Sea. Some Etruscan cities gave up the traditional alliance with Carthage and decided since 310 B.C. to support Agathocles' military efforts. The tyrant seemed to be a better match for the Etruscans than the ancient ally because the returning of Syrakusa as a great power in the Southern area of Italy could counterbalance Rome's influence. Also, a future predictable conflict between Agathocles and the Lucanian League, allied with Rome since 326 B.C., might have permitted the Samnites to concentrate their atention only on the events in the central Italy.

With these vast plans on the background, some cities from Etruria started the hostilities with Rome. Even if some of the episodes of the Etruscan war from 311-308 B.C. may be uncertain, the general lines of the conflict are perceptible in the narrations of Titus Livius and Diodorus: in 311-310 B.C. the Roman and the Etruscan troops fought undecisively around the colony of Sutrium; in 309 B.C. Q. Fabius Rullianus crushed an Etruscan army at Perusia and after this battle Arretium, Cortona and Perusia signed a truce for 30 years; in 308 B.C. other Etruscans cities which were under arms gave up; Tarquinii concluded *indutiae* for 40 years while other cities received a separate act, valid for only one year.

This Etruscans' failure and the lack of Agathocles' implication in the Italic area until 304 B.C. contributed very much to Rome's victory after more than 20 years of fights against the Samnite League.

INSCRIPȚII INEDITE DIN DOBROGEA

Maria BĂRBULESCU,
Adriana CÂTEIA

Aminteam cu alt prilej existența în colecția MINAC a unor inscripții apărute în săpăturile mai vechi din Constanța, cele mai multe găsite însă întâmplător în oraş şi județ[1]. Piesele, aflate în general într-o stare fragmentară, ceea ce îngreuiază în anumite privințe întregirea lor, sunt foarte variate tematic şi cronologic, cum observăm şi în cazul celor prezentate mai jos.

Inscripții funerare

1. Stelă de marmură găsită în 1979 între localitățile Vadu şi Traian (județul Constanța), spre malul mării, în urma unor lucrări agricole (inv. 29708 MINAC)[*]. Stela are în partea superioară un fronton triunghiular în relief, cu timpanul uşor adâncit; acesta are acrotere ornamentate cu palmete, păstrate parțial în dreapta şi la vârf, iar la bază o dublă profilatură. Dimensiunile piesei: î = 0,305 m; l = 0,26 m; l în dreptul frontonului = 0,315 m; gr = 0,105 m (fig. 1).

Piesa face parte dintr-o categorie de stele bine ilustrată în oraşele vest-pontice în perioadele clasică şi elenistică[2]; în zona noastră se păstrează câteva exemplare la Callatis[3], cu observația că ornamentarea acroterelor este mai puțin frecventă. Literele, înalte de 1,8 – 2,5 cm, sunt îngrijite: *pi* cu brațul drept mai scurt, *sigma* cu brațele laterale deschise, *omicron* este mai mic. Pe stelă s-a notat numele defunctului.

---

[1] M. Bărbulescu, A. Rădulescu, Pontica 27 (1994), p. 157.

[*] Informația privind descoperirea piesei o datorăm colegului M. Irimia, căruia îi mulțumim şi cu acest prilej; ea se bazează pe relatarea localnicilor Gh. Stanciu şi prof. Gh. Găvenea de la Corbu.

[2] N. Firatli, L. Robert, *Les stèles funéraires de Byzance greco-romain*, Paris, 1964, p. 47, nr. 1 (sec. IV a. Chr.); nr. 2 (sec. IV – III a. Chr.), pl. I, II etc. G. Mihailov, *IGB*, I², 1970, 433, 433 bis (Apollonia, sec. V – IV a. Chr.); 332 (Mesambria, sec. IV a. Chr.) etc.

[3] T. Sauciuc-Săveanu, Dacia 9-10 (1941-1944), p. 289-290, nr. 1, fig. 16/1; Al. Avram, *ISM*, III, 160 (sec. III a. Chr.), dimensiuni: î = 121 cm (18 cm frontonul); l = 42,5 cm (la bază) şi 35 cm în partea superioară; gr = 12,5 – 15 cm. A. Rădulescu, M. Munteanu, *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine* (*Constantza 9-15 septembre 1977*), 1977, p. 99-103, nr. 1-2; Al. Avram, *ISM*, III, 153 şi 157 (sec. III a. Chr.), ultima piesă are dimensiuni asemănătoare celei de față: î = 32,5 cm; l = 23,2 cm; gr = 7 cm.

Prima jumătate a sec. IV a. Chr.

Λεπτίνας

Σατύρο

„Leptinas al lui Satyros"

Numele Λεπτίνας[4], atestat acum în zona vest-pontică, este cunoscut în spațiul nord-pontic la Olbia[5] şi în numeroase alte centre din lumea greacă continentală şi insulară[6].

În schimb patronimicul Σάτυρος, menționat de timpuriu la Callatis[7], este întâlnit frecvent în centrele de tradiție milesiană şi doriană[8].

Pentru datarea acestei inscripții, în afara particularităților paleografice, se adaugă genitivul în „o" al patronimicului, păstrat în oraşele milesiene până către mijlocul sec. al IV-lea a. Chr.; amintim, în acest sens, câteva descoperiri de la Histria[9], o inscripție de proveniență nesigură de la Tomis[10] şi alte epigrafe din diverse πόλεις de pe coasta vest-pontică[11].

Stela descoperită în apropiere de Vadu îmbogățeşte, aşadar, informația onomastică pentru zona vest-pontică. Apariția piesei în teritoriul histrian[12] atrage deopotrivă atenția, fiind rare descoperirile epigrafice până în sec. al IV-lea, cu atât mai mult în mediul rural, urmare desigur a structurii populației[13]. Inscripția a fost transportată probabil de la Histria, cum s-a constatat şi în cazul altor piese găsite

---

[4] Pentru numele proprii masculine în -ης, -ας, vezi G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943, p. 95-107, fără să figureze numele Λεπτίνας.

[5] L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève, 1996, nr. 109, r. 6 (= SEG XXXVII, 673 (sec. III a. Chr.); V. Cojocaru, *Populația zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI – I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iaşi, 2004, p. 260.

[6] Alte atestări ale numelui citat: Creta (?), Cyrene, Cos, Rhodos (Camiros), Delos, Eubeea (Chalkis, Eretria etc), Paros, Athena (foarte frecvent), Ahaia (Dyme, Kallistai), Etolia (Kalydon), Arcadia (Orchomenos), Sicyone, Sicilia (Camarina, Katane, Siracuza etc.); Focida (Daulis), Thesalia (Hypata, Larisa), Theba, Delphi cf. *A Lexicon of Greek Personal Names*, I-IV, 1987-2005, s. v. Λεπτίνας (Λεπτίνης). Mulțumim şi pe această cale colegului Al. Avram (Le Mans) pentru sprijinul acordat în stabilirea analogiilor onomastice, aici şi *infra* notele 22 şi 27.

[7] *ISM*, III, 10, 14, 35, 154, 158, 161 (toate din sec. III a. Chr.); 126 (sec. II a. Chr.).

[8] J. şi L. Robert, Bull.ép., 1962, 108 (Athena, sec. IV a. Chr.); 1964, 564 (Cyrene); 1965, 499 (Locri); 506 (Seliunt); 61 (Apameea) etc.

[9] D.M. Pippidi, StCl 8 (1966), p. 45-47, nr. 1-4 =*ISM*, I, 231-233, 235.

[10] M. Munteanu, Pontica 7 (1974), p. 157-159, nr. 1; I. Stoian, *ISM*, II, 456, p. 366, consideră proveniența din Tomis a piesei nesigură.

[11] *IGB*, I², 96-97 (Odessos, sec. V – IV a. Chr.); 331 (Mesambria, sec. V – IV a. Chr.), 405 bis – 410 bis (Apollonia, sec. V – IV a. Chr.) etc.

[12] Pentru data şi împrejurările formării *chorei* histriene, vezi D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², Bucureşti, 1967, p. 120-166; idem, *ISM*, I, p. 23 şi urm.; nr. 15, p. 87. Al. Avram, *Das histrianische Territorium in griechisch-römische Zeit*, în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwartzmeerküste* (ed. P. Alexandrescu, W. Schuller), Xenia. Konstanzer althistoriche Vorträge und Forschungen, 25, 1990, Konstanz-Bodensee, p. 9-26.

[13] L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică şi impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII – IV a. Chr.)*, Constanța, 2001, *passim*.

la Vadu[14]; este mai greu de crezut că Λεπτίνας Σατύρο s-a stabilit în zona unde a apărut piatra sa funerară, deşi nu trebuie să omitem existența unor urme de locuire din perioada sec. VI – III a. Chr., în apropiere de Vadu, în punctul Ghiaurchioi[15] şi din epoca elenistică, la E şi V de satul Traian[16].

2. Două inscripții funerare şi un fragment de coloană au fost recuperate nu demult de la Valu lui Traian (jud. Constanța), unde au fost aduse din valul de piatră)[**]. Prima piesă este o stelă de marmură fragmentară, care conservă o mică parte din relief şi aproximativ jumătate din inscripție, în partea stângă (inv. 43456 MINAC). Dimensiuni: î = 0,49 m; l = 0,45 m; gr = 0,15 m. Înălțimea literelor este de 2,5 – 2,7 cm (fig. 2).

Sec. I a. Chr. – I p. Chr.

Stela, de mici dimensiuni, se încadrează în tipul grec[17]. După elementele păstrate (dintre care se disting picioarele unui scaun din profil, un piedestal şi urme de picioare) relieful s-ar încadra în schema cunoscută a unui personaj (feminin) aşezat, având în față unul sau doi copii[18] .

Inscripția, păstrată parțial, se poate întregi astfel:

Ἀρτεμίδωρε καὶ Ἀ[……]

οἱ Φαρνάκου ὕιο[ι, χαίρετε. Χαῖρε]

καὶ σύ γε ὦ πα[ροδεῖτα].

„Artemidore şi A……., fii ai lui Pharnakes, fiți fericiți! Fii fericit, desigur şi tu, trecătorule!"

Deşi inscripțiile funerare redactate în vocativ sunt mai rare, nu lipsesc exemple chiar din perioada discutată, sec. I a. Chr. – I p. Chr.[19].

Primul nume din inscripție, Ἀρτεμίδωρος, este un teoforic frecvent întâlnit în oraşele vest-pontice[20], pe când cel de al doilea antroponim rămâne greu de întregit doar după prima literă, A[21].

---

[14] *ISM*, I, 54 (sec. I a. Chr.); 353; 356 (sec. II – III p. Chr.); în legătură cu posibila proveniență de la Histria a inscripțiilor din urmă, vezi O. Bounegru, StCl 21 (1983), p. 61. Vezi şi *infra*, n. 16.

[15] M. Irimia, Pontica 13 (1980), p. 67, n. 7; G. Custurea, C. Chera, Raport la A XVII-a sesiune națională de rapoarte, Ploieşti, 1983. L. Buzoianu, *op. cit.*, p. 127-128, 173.

[16] Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, Pontica 20 (1987), p. 327-331, harta 1. În perimetrul ambelor localități au fost semnalați tumuli, vezi *Lista monumentelor istorice Constanța*, 1997, nr. 337, mss.

[**] Mulțumim şi acum colegului Gh. Papuc care ne-a semnalat descoperirea şi ne-a încredințat piesele spre publicare. Fragmentul de coloană se află şi el în colecția MINAC (inedit).

[17] M. Alexandrescu Vianu, *Histria, IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, p. 141, cat. 200, pl. 81 şi urm.

[18] *Ibidem*, p. 141, n. 406; *ISM*, III, 172; *IGB*, I², 102 etc.

[19] *ISM*, I, 268 (Histria, sec. I a. Chr. – I p. Chr.): Ἱερώνυμε Μενίσκου, /γυμνασίαρχε, χαῖρε. /Χαῖρε καὶ σύ παροδεῖτα; *CIRB* 279, 1-2: Λεύκιε Φαρνάκου, τρόφιμε δὲ Χρήστου (Pantikapaion, sec. I a. Chr.) etc.

[20] *ISM*, I, p. 520, indici; *ISM* II, 2 (sec. II – I a. Chr.), 23, 125, 300; *ISM*, III, 72, 171, 181; *IGB*, I², p. 418-419, *indices*.

[21] Referindu-ne numai la Tomis, vezi *ISM*, II, p. 375-376, *indices*.

Deosebit de important este patronimicul din r. 2, Φαρνάκης, cunoscut nume iranian dinastic şi privat, atestat în numeroase rânduri în Bosporul Cimmerian şi în general, în oraşele nord-pontice[22]. Antroponimul apare în câteva inscripţii de pe ţărmul de vest al Pontului Euxin, la Histria[23], Callatis[24], Odessos[25] şi acum la Tomis, urmare a legăturilor multiple în spaţiul pontic, în perioada autonomă[26] şi cea romană; evident nu trebuie omisă apariţia numelui şi în alte centre greceşti continentale şi insulare[27].

În r. 3 al inscripţiei de faţă, înţelesul pronumelui personal συ este întărit de particula enclitică, postpozitivă γε[***], iar formula de încheiere este specifică inscripţiilor funerare păgâne[28].

Ţinând seama de forma şi conţinutul stelei, nu este exclus ca aceasta să fi fost transportată din necropola Tomis-ului în valul de piatră, cum ne arată şi alte inscripţii şi materiale litice de factură diversă refolosite sau găsite în apropiere de acest monument[29].

3. Fragment de *tabula ansata* din calcar descoperit în aceleaşi condiţii cu piesa precedentă. Dimensiuni: î = 0,30 m; l = 0,56 m; gr = 0,14 m. Înălţimea literelor este de 4 cm (inv. 43457 MINAC, fig. 3).

În partea stângă a inscripţiei se păstrează începutul a trei rânduri, cu litere îngrijite, din *sec. II p. Chr.*, care se transcriu astfel:

ΒΑΛΟΣ

ΝΟΣ ΖΙ

ΛΩΣ ΕΤ

În r. 1 se află probabil finalul unui antroponim în nominativ, fără a fi exclus să fie vorba de un nume tracic, de exemplu, [Ἀρεί]/βαλος atestat la Tomis[30]. Un nume autohton cu aceeaşi terminaţie, mult mai cunoscut, Δεκεβαλος, îl întâlnim

---

[22] La Gorgippia, Myrmekion, Nymphaion, Pantikapaion, Phanagoreia, Theodosia, Kubanul de V (Bosporul Cimmerian), Tanais şi Chersones, cf. *LGPN*, IV, 2005, s. v. Φαρνάκης. Vezi şi V. Cojocaru, *op. cit.*, p. 137, n. 111, p. 138, 261, 323, 365.

[23] *ISM*, I, 196, r. 4-5: Κόρος Φαρνάκου (sec. II p. Chr.).

[24] *ISM*, III, 74 A, r. 22: Ἡλιόδωρος Φαρνάκου (238-244 p. Chr.).

[25] *IGB*, I², 64: Πρόσοδος Φαρνάκου (sec. III p. Chr.); vezi şi nr. 40, r. 5 (Pharnakes I, 185-170/169 a. Chr.).

[26] L. Ruscu, *Relaţiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002, *passim*. C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, *passim*; la Tomis sunt emişi în 82-79 a. Chr. stateri cu portretul lui Pharnakes.

[27] De exemplu, Carphatos, Paros, Rhodos (Camiros, Lindos etc.), Samos, Thasos, Thera, Athena, Epidamnos-Dyrrachion, Corint, sudul Italiei, Tanagra, Locrida occidentală, cf. *LGPN*, I-III, s. v. Φαρνάκης. Pentru prezenţa numelui în inscripţiile latine, vezi S. Sanie, *Classica et orientalia* IV, SCIVA 50 (1999), 3-4, p.175-176, n. 29-32 (*CIL*, III, 14192, 16-bilingvă).

[***] γε (enclitic) exprimă fie o gradaţie, fie o restricţie: *desigur*, *tocmai*, *chiar*, *cel puţin*; σύ γε, transcris separat sau împreună, semnifică şi: *tu cel puţin*, *pentru tine*.

[28] Din exemplele foarte numeroase, reţinem doar câteva cu formula de final aproape identică: *ISM*, I, 268; 286: „...χαῖρε/Καὶ σύ παρ/οδεῖτα/χαῖρε. *ISM*, II, 238; 362 = *ISM*, III, 183, r. 4: [χ]αῖρε˙ χαῖρε καὶ σύ, παροδεῖτα.

[29] Vezi, de exemplu, E. Popescu, StCl 7 (1965), p. 251-261.

[30] *ISM*, II, 125, r. 22: Ἀρείβαλος Γαίου; vezi şi p. 383.

în teritoriul rural al cetății Tomis, la Topraisar, într-o structură onomastică greco-indigenă[31].

La începutul r. 2 al inscripției de mai sus figura patronimicul personajului, greu de completat, deoarece numele greceşti care pot fi presupuse sunt mai numeroase[32].

În r. 3 se poate citi finalul adverbului κα]λῶς, urmat de indicarea vârstei defunctului[33]. Lectura inscripției rămâne, aşadar, ipotetică*:

[. . . . . .]

βαλος[. . . . .]

νος ζή̣[σας κα-]

λῶς ἔτ[η..χαῖρε].

„….balos al lui….., care a trăit, în mod onorabil…de ani. Salutare!"

4. Fragment de inscripție funerară din calcar refolosit la o construcție modernă, pe str. Mircea cel Bătrân din Constanța, în apropierea falezei; inscripția a fost descoperită în anul 1987**. Dimensiuni: î = 0,304 m; l = 0,226 m; gr = 0,172 m. Înălțimea literelor este de 4 cm (inv. 35805 MINAC, fig. 4).

Se păstrează partea finală a 2 rânduri şi *hedera distinguentis* la sfârşitul textului. În r. 1 se distinge o hastă oblică, probabil de la litera *alpha*, urmată de *sigma* unghiular şi, după o spărtură, de baza a două haste verticale. După scris inscripția datează din *sec. II-III p. Chr.*:

[. . . . .]

[. . . . . ζήσ]ας [ἔτη]

[. . . . .]χαῖρε

[παροδεῖτα]

„…….care a trăit…de ani. Salutare, trecătorule!"

Inscripție votivă

5. Dedicația către divinitățile egiptene adorate la Tomis a fost descoperită întâmplător în zona actualului Comandament al Marinei (fostul Hotel Tomis) şi a Farului genovez din Constanța, în anul 1985***. Placa de marmură are următoarele

[31] C.C. Petolescu, *IDRE*, II, Bucarest, 2000, 348; M. Bărbulescu, Thraco-Dacica 11 (1990), 1-2, p. 5-9: Ναιέτων Δεκεβαλου (prima jumătate a sec. III p. Chr.).

[32] Nu reținem aici decât două exemple: *ISM*, II, 125, r. 7: Θάλλος [Ἀ]γάθωνος; 126, r. 2-3: Διοσκουρίδης Ἀρίστωνος; vezi alte patronimice, *ibidem*, p. 376-381 (*indices*).

[33] *Ibidem*, 252, r. 4-6: „..καλῶς βιώσα<ς>/ἔτη ξγ'χαῖρε/παροδεῖτα."; *ISM*, III, 189, r. 2-3 „…βιώσας καλῶς ἔτη ξγ'…".

* Lectura literei *η* din finalul r. 3 este nesigură, deoarece nu se păstrează hasta din dreapta; nu este exclus să fie citit *ι*.

** Piesa a fost recuperată de colegul Traian Cliante, căruia îi mulțumim pentru informații şi prin aceste rânduri.

*** Condițiile de descoperire a inscripției ne-au fost relatate de colegul Constantin Chera, care ne-a încredințat piesa spre publicare, ocazie să-i mulțumim şi acum.

dimensiuni: î = 0,302 m; l = 0,362 m; gr = 0,079 m. Înălțimea literelor este de 1,9 – 2,1 cm (inv. 35802 MINAC, fig. 5).

Din câmpul reliefului se păstrează un mic fragment cu reprezentarea zeităților cărora le este închinat monumentul, aspect asupra căruia vom reveni.

Inscripția, dispusă pe 6 rânduri, se conservă în bună parte, r. 2-6 fiind deteriorate spre final, iar ultimele două şi la începutul lor. Unele litere au fost mai slab săpate şi sunt şterse în urma refolosirii pietrei; *sigma* are formă unghiulară, cu brațele mediane uşor suprapuse; *epsilon* este dreptunghiular; *ypsilon* poartă bară orizontală; *rho* are bucla uşor marcată. La începutul r. 2 epitetul μυριονίμα este abreviat MA.

A doua jumătate a sec. II p. Chr.

Ἀγαθῆ τύχη

Κυρίῳ θεῷ μεγάλῳ Σεράπιδι κα[ὶ]

μ[υριονίμᾳ] Εἴσιδι καὶ Ἀνούβιδι καὶ [τοῖς]

συννάοις ἐπηκόοις [θεοῖς]

[..]ανθήιος εὐχαρ[ιστήριον]

[ἀ]νέθηκ[εν].

„Noroc bun! Stăpânului, marelui zeu Serapis şi Isidei, celei cu *zece mii de nume* şi lui Anubis şi zeilor îndurători [cinstiți] împreună cu ei în acelaşi templu, ..anteios drept mulțumită a consacrat [acest monument]".

Limbajul inscripției este asemănător dedicației din Tomis a lui Karpion, fiul lui Anubion, în numele asociației Alexandrinilor (ὁ οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων) unde citim deopotrivă: „Θεῶ μεγάλω Σαράπ[ιδι/καὶ τ]οῖς συννάοις θεοῖς", altar ridicat în anul 160 p. Chr.[34]

Revenind la inscripția de față, numele zeului este transcris Σέραπις şi nu Σάραπις, cum întâlnim în celelalte epigrafe din Tomis, ambele forme fiind utilizate în epoca romană[35].

Termenul κύριος (= *dominus*), care-l defineşte aici pe Serapis, este în acord cu cel purtat de perechea sa divină Isis, de θαλάσσης κύρια[36], urmare a atribuțiilor sale. Κύριος se regăseşte în spațiul vest-pontic, ca pretutindeni, aplicat nu numai zeităților orientale, precum κύρια Κυβέλη?[37], ci şi celor din panteonul tradițional,

[34] *ISM*, II, 153; vezi şi *infra* n. 73

[35] Vezi L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Serapicae*, Berlin, 1969 (= *SIRIS*). Pentru zona noastră vezi notele de mai jos; adaugă, *ISM*, V, 168 (Troesmis): „I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Serapi". Pentru Dacia, vezi S. Sanie, *Quelques considérations sur les cultes gréco-égyptiens en Dacie romaine* în *Actes de la XIIe conférence internationale d'études classiques. Eirene, Cluj-Napoca, 2-7 octobre 1972*, Bucureşti-Amsterdam, 1975, p. 529-537. Al. Popa, *Cultele egiptene şi microasiatice în Dacia romană*. Rezumatul tezei de doctorat, Cluj-Napoca, 1979, p. 1-4 şi urm.

[36] D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1969, p. 67, n. 33 (bibliografia) (= *SIRA*).

[37] *IGB*, I², 92 (Odessos).

Ἀπόλλων, Ἀσκληπιός, Ζεύς, Ἄρης, Νύμφαι şi local, Ἥρως[38].

În formula dedicatorie de față, θεός este urmat de epicleza μέγας, răspândită în Egipt şi Babylon şi adoptată în lumea greacă pentru a desemna o divinitate de origine negreacă. În Egipt, chiar Sarapis, în momentul adoptării de către greci, era numit adeseori Θεὸς Μέγας[39].

În spațiul nostru un cunoscut exemplu ar fi cel al lui Θεὸς Μέγας, căruia i se ridică un templu la Histria în sec. III a. Chr.[40], zeitate sincretistă a cărei origine a fost căutată în lumea anatoliană sau în cea indigenă din regiunile învecinate[41], traco-getică; ilustrativ în acest din urmă sens ar fi chiar Θεὸς Μέγας Δερζελας (-ζαλας, Δαρ-), divinitate cu un rol important în panteonul cetății Odessos[42]. Adăugăm, de asemenea, calificativul Μεγάλοι Θεοί adresat Zeilor din Samothrake[43] şi faptul că epitetul μέγας se regăseşte adeseori pe lângă divinitățile de caracter chtonian, Asclepios[44], Dionysos[45], Pluton şi altele; în ansamblu, atributul este mai rar asociat divinităților tradiționale.

În privința Isidei, epicleza μυριονίμα sugerează nenumăratele atribute ale zeiței şi totodată procesele sincretice ale timpului; epitetul, atestat pentru prima oară în zona vest-pontică, a fost semnalat de mai multă vreme, inclusiv în inscripțiile latine; de exemplu, în Dacia, la Potaissa, în epigrafa închinată Isidei Myrionima de către C. Iulius Martialis, *pater* şi L. Livius Victorinus, *quaestor* ai asociației de credincioşi ai zeiței – *collegium Isidis*[46]; la Apulum, zeița apare cu acelaşi supranume în inscripția pusă de Aelia Iusta[47].

Anubis figurează pentru a doua oară la Tomis în compania lui Serapis şi a Isidei, prima mențiune fiind monumentul construit de Dionysios al lui Hedylos, din avere proprie, celor trei mari divinități egiptene şi tuturor zeilor (καὶ θεοῖς πᾶσιν)[48].

Θεοὶ σύνναοι, numiți întocmai şi în inscripția amintită a asociației Alexandrinilor, trebuie să-i fi cuprins pe ceilalți zei egipteni, Harpocrates în primul rând. O inscripție votivă de la Tyras este adresată „Σαράπιδι, Ἴσιδι, θεοῖς συν(ν)άοις”[49], aceştia din urmă cuprinzându-i cu multă probabilitate pe

[38] Pentru contextul în care apare termenul κύριος pe lângă divinitățile amintite, vezi M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Lagenweissbach, 2006, *passim*.

[39] M. Alexandrescu Vianu, *Théos Mégas*, Dacia NS 43-45 (1999-2001), p. 73-78.

[40] *ISM*, I, 145; P. Alexandrescu, *Le temple de Théos Mégas d'Istros redressé*, Dacia NS 43-45 (1999-2001), p. 79-96 = idem, în *Histria. Les résultats des fouilles. VII. La zone sacrée d'époque grecque (fouilles 1915-1989)*, Bucureşti, 2005, 123-126, p. 174-186.

[41] M. Alexandrescu Vianu, *ibidem*, p. 127-137. Al. Suceveanu, *Le „Grand Dieu" d'Histria*, Ktema 24 (1999), p. 271-281, nu exclude să se ascundă sub denumirea „Marele Zeu", fie Sarapis, fie Helios.

[42] *IGB*, I², 47, 47 bis, 48 etc. şi p. 465. D.M. Pippidi, *SIRA*, p. 54 şi 219. M. Alexandrescu Vianu, *op. cit.*, p. 132.

[43] *IGB*, I², 42 (Odessos) etc; *ISM*, II, 19: II, 1, br. 3; III, 20; 4, 7, 19 (Σαμοθράκιον). D.M. Pippidi, *SIRA*, p. 55-56.

[44] M. Oppermann, *op. cit.*, p. 195, 283 şi 402.

[45] *ISM*, I, 100, r. 4: μέγας θεὸς Διόνυσος (sec. III p. Chr.).

[46] *CIL*, III, 882 = *SIRIS*, 698.

[47] Al. Popa, SCIV 13 (1962), 1, p. 147-150; *SIRIS*, 692. I. Piso, *IDR* III/5, 104: *Isidi/myr(ionimae) sac(rum)/Aelia Iusta*….; vezi şi comentariul pentru epitetul *myrionima*.

[48] *ISM*, II, 154 (sec. I a. Chr. – I p. Chr.).

[49] *IPE*², 5, 1 (sec. II – I a. Chr.). V. Cojocaru, *op. cit.*, p. 257 (şi 337); D.M. Pippidi, *SIRA*, p. 61, n. 5.

Harpacrates şi Anubis; zeităţile egiptene sunt bine ilustrate de descoperirile din spaţiul nord-pontic[50].

În sfârşit, calitatea de Θεοὶ ἐπήκοοι defineşte atributul lor de zei „ascultători", milostivi şi înţelegători faţă de rugile credincioşilor. Θεοὶ ἐπήκοοι, de această dată fără o determinare precisă, sunt cinstiţi în metropola vest-pontică de Apaturios al lui Euelpistos, patron şi de două ori phylarch al tribului Hopletes[51]. Se adaugă, tot la Tomis, o *aedicula* cu reprezentarea Cybelei, numită „[Μήτηρ] ἐπήκοος καὶ [πάν]των δεσπο[ίνα]"[52]. Epitetul ἐπήκοος, întâlnit de timpuriu pe lângă Ἀφροδίτη Ποντία[53], este atribuit deopotrivă lui Ἀπόλλων, Ἄρτεμις[54], Ἑκάτη[55] şi lui Ἥρως, ca să ne oprim la câteva exemple[56]; sub influenţa cultelor orientale latura mântuitoare a divinităţilor se va multiplica în epoca romană[57].

În privinţa numelui dedicantului, înscris pe piatră la începutul r. 5, el nu poate fi întregit decât ipotetic, deoarece au fost distruse prin spărtură 1-2 litere. Am putea completa eventual [Ἀσ]ανθήιος(?), transcris uşor diferit faţă de Ἀσά[νθεος(?), reconstituit nesigur pe un catalog al unei asociaţii din sec. III p. Chr.[58]. Lipsa patronimicului şi a altor precizări privind originea personajului, ne determină să-l încadrăm, după numele fragmentar şi mai ales zeităţile cultivate, în categoria greco-orientalilor, atât de activi la Tomis[59], poate chiar unul din membrii asociaţiei Alexandrinilor.

Etapele şi intervalul cronologic de pătrundere a cultelor egiptene în coloniile vest-pontice au fost minuţios analizate[60], nouă revenindu-ne aici doar sarcina de a încadra piesa prezentată în şirul descoperirilor anterioare.

Încă din sec. III a. Chr. relaţiile dintre Alexandria şi porturile Sciţiei Mici trebuie să fi fost destul de strânse, dacă histrienii s-au arătat interesaţi să introducă în cetate cultul lui Sarapis[61].

Pe cale directă sau indirectă (prin negustori egeeni), în atmosfera creată de religiile de mântuire, cultul lui Sarapis a depăşit stadiul local, devenind „o religie sincretistă cu tendinţe universale"[62].

Mărturiile dobrogene se înmulţesc la sfârşitul sec. al II-lea şi în primele

---

[50] M. Kobylina, *Divinités orientales sur le littoral nord de la Mer Noire*, EPRO, 52, Leiden, 1976, p. 34-65.

[51] *ISM*, II, 123 (sfârşitul sec. II p. Chr.); p. 152, zeii sunt identificaţi cu Dioscurii.

[52] *Ibidem*, 146 (sec. II-III p. Chr.): „Mamei îndurătoare şi stăpână a tuturor….".

[53] *ISM*, II, 173 (Histria, sec. II a. Chr.).

[54] *IGB*, I², 33 (Kranevo/Ekrene).

[55] *Ibidem*, 89 (Odessos).

[56] Vezi M. Oppermann, *op. cit.*, p. 399.

[57] *IDR*, III/5, 15: κύριος Ἀσκλήπιος καὶ Ὑγιεία θεοὶ ἐπήκοοι; *IDR*, III/2, 222 şi 223: Θεὸς Ὕψιστος ἐπήκοος etc.

[58] *ISM*, II, 33, r. 5 şi p. 384.

[59] Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e. n.*, Bucureşti, 1977, *passim*.

[60] D.M. Pippidi, *SIRA*, p. 60-82 = *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, Bucureşti-Amsterdam, 1975, p. 96-110. Adaugă, Al. Avram, *Un nouveau document sur le culte d'Isis à Callatis à l'époque impériale*, RRÉ 1 (1997), p. 5-12 = *ISM*, III, 183. Vezi şi M. Tacheva Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia*, ÉPRO, 95, Leiden, 1983, *passim*.

[61] D.M. Pippidi, *ISM*, I, 5.

[62] Idem, *SIRA*, p. 62 şi urm.

decenii ale sec. I a. Chr., în contextul consolidării legăturilor dintre coasta de sud a Mării Negre şi coloniile vest-pontice în vremea lui Mithridates al VI-lea Eupator[63]. Într-adevăr, la Tomis, prima inscripție închinată lui Sarapis este din partea unui sinopeean şi datează din jurul anului 100 a. Chr.[64]. Cam în aceeaşi perioadă, dar şi ulterior în epoca romană, este atestat numele teoforic Σαραπίων[65], purtat de preoți, închinători, dar şi simple persoane, urmare a influenței religiei egiptene în onomastică, cum constatăm şi în privința altor nume de la Tomis[66].

Dintr-un decret al unei asociații de închinători în cinstea unui binefăcător, aflăm de existența unui templu al lui Sarapis (τὸ ἱερὸν τοῦ Σαράπιδος) şi de marea sărbătoare în cinstea Isidei (χαρμόσυνα) spre sfârşitul sec. I a. Chr. – începutul sec. I p. Chr.[67].

Trebuie să amintim apoi, dedicația pentru divina Agrippina, din partea unui preot al lui Sarapis şi al Isidei[68].

Urmare a legăturilor strânse cu Orientul în general şi Egiptul în special, a creşterii numărului de negustori şi marinari din Alexandria[69], cultele egiptene cunosc o intensitate sporită la Tomis, în sec. II-III p. Chr., cum ne arată seria de descoperiri epigrafice, sculpturale, arhitectonice şi numismatice[70].

Cultul lui Sarapis se împleteşte cu cel al Isidei (devenit treptat preeminent) şi al celorlalți zei menționați direct (Anubis) sau asociați (σύνναοι θεοί), ori indicați global (θεοὶ πάντες).

Practicile religioase cunoscute, de altfel, la Tomis[71], capătă un aspect mai organizat, prin existența unor asociații cu accentuate valențe profesionale, fără a-şi pierde caracterul cultual (ὁ οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων)[72].

Prezența unor astfel de asociații la Tomis reprezintă, evident, un indiciu privind amploarea activității economice a metropolei în comerțul inter-provincial din vestul Mării Negre (argumentele asocierii sunt în primul rând de natură economică); se adaugă, însă, şi un solid fundament religios, mai ales când este vorba de aspecte etnice şi de adaptarea anumitor modele cultuale în contexte

---

[63] Al. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator şi coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica 30 (1997), p. 155-165 (= SEG XLVII 1125; Ann. Ép. 1997, 1316); L. Ruscu, *op. cit.*, p. 100-127.

[64] *ISM*, II, 152: „Σαράπιδ[ι…/ος Πολυδώ[ρου/κατὰ ὅραν Σινωπεύς".

[65] *Ibidem*, 2, 17, 21, 83, 125 şi 153.

[66] *Ibidem*, p. 387: *nomina Aegyptia graecata*.

[67] *ISM*, II, 7, r. 2-6: „π?]ρώτου [τῆς Ἴσι]/δος τοῖς [καλου]/μένοις χα[ρμο]/σύνοις…"

[68] *Ibidem*, 37: „Agrippina, soția împăratului Claudius, mama lui Nero"; „inscripția poate fi datată între 49-59 e. n."; deoarece împărăteasa este numită θεά, monumentul trebuie să fi fost ridicat după moartea ei (59 p. Chr.).

[69] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 120-128. O. Bounegru, *Economie şi societate în spațiul ponto-egeean (sec. II a. C. – III p. C.)*, Iaşi, 2003, p. 57-73.

[70] Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002, p. 158-163; eadem, *Cultele orientale în panteonul Dobrogei romane*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 379-382, n. 86 şi 87: *Osiris* şi *Chnoubis* la Tomis.

[71] *ISM*, II, 7; 98 (unde întâlnim menționarea unui πατὴρ παστοφόρων şi a unor ἱεροναῦται) şi 17, r. 17 (Ἱεροκῆρυξ Σεραπίων Δάδα).

[72] *ISM*, III, 153; adaugă, 60 (ὁ οἶκος τῶν ἐν Τόμει ναυκλήρων); 132, r. 2-3 (φιλότιμος τοῦ οἴκου τῶν ναυκλήρων).

culturale diferite de cele originale[73].

Inscripția votivă de față aparține probabil unui membru al unei asemenea asociații; ea se adaugă mărturiilor epigrafice privitoare la cultele egiptene suficient de numeroase la Tomis[74].

Reprezentările plastice ale lui Sarapis reproduc modelul elenistic al unei statui de cult din templul zeului de la Alexandria[75]; versiunile provinciale ale acestui model sunt două busturi din Tomis[76], unul atribuit nesigur la Histria[77] şi un basorelief[78].

Fără a stărui aici asupra celor două busturi ale Isidei de la Tomis[79], amintim un relief în care apare triada egipteană, pe care se păstrează în întregime doar figura lui Harpocrates, redat în picioare şi cu atributele specifice: *cornucopia* în mâna stângă, floarea înaltă de lotus pe cap şi mâna dreaptă dusă spre gură[80].

O altă modalitate de prezentare a divinităților egiptene este întâlnită pe o lespede de piatră de calcar, care a servit ca uşă a unui hipogeu din Tomis; într-un context sincretic păgân, din prima jumătate a sec. al IV-lea p. Chr., figurează pe primul din cele patru chenare dreptunghiulare trasate, Isis cu îmbrăcămintea şi obiectele caracteristice, iar în registrul de deasupra sa, Harpocrates, de dimensiuni mai mici şi fără însemnele cunoscute; pe al doilea panou, situat dedesubt, este sculptat un peisaj egiptean: două păsări exotice într-un arbore, iar jos, la tulpina acestuia, pasărea Ibis devorând un şarpe[81], simboluri care dovedesc prezența cultelor egiptene până târziu la Tomis.

În privința reprezentărilor din registrul superior al piesei de mai sus, starea fragmentară a acestora nu ne permite o identificare sigură a lor. Se disting în partea dreaptă a reliefului faldurile unui chiton, ondulate spre stânga, probabil al zeiței Isis. Alături de aceasta, pe fragment se observă doar conturul unui picior mai jos de genunchi, orientat spre dreapta, iar în colțul stâng se vede laba unui picior redată din față; după poziția mai deosebită ar putea fi vorba de Anubis menționat în inscripție şi întâlnit alături de Isis, cum apare pe discul unui opaiț, provenit de la Chersones, împreună cu Harpocrates[82] .

După caracterele paleografice şi limbaj, inscripția se încadrează în a doua

---

[73] O. Bounegru, *Οἶκος τῶν ναυκλήρων: studiu de caz privind organizarea armatorilor în bazinul pontic şi egeean*, în *Economie şi societate…*, p. 105-119.

[74] Adaugă *ISM*, II, 398, r. 2-3: „…μητρ]οπόλει Τομ[ειτῶν/…ο]ι Σάραπιν…"

[75] G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto, elemente architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969, p. 84.

[76] *Ibidem*, nr. 165 şi 168, pl. LXXI şi LXXIII.

[77] C. Scorpan, Pontica 9 (1976), p. 197, nr. 4 şi fig. 2/2-5. M. Alexandrescu Vianu, *Histria* IX, p. 73-74, nr. 86 consideră că este reprodus Hermes din Alcamene.

[78] G. Bordenache, *op. cit.*, p. 87, nr. 171, pl. LXXV.

[79] *Ibidem*, p. 86-87, nr. 170, pl. LXXIV. V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Bucureşti, 1963, p. 46-48, fig. 21-24; vezi şi G. Bordenache, StCl 6 (1964), p. 175-176 şi fig. 20, 21.

[80] *Supra*, n. 78; Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană*, p. 161-162.

[81] G. Bordenache, StCl 10 (1968), p. 177-183; I. Barnea, Pontica 5 (1972), p. 257-259, fig. 6; C. Chera, Pontica, 30 (1997), p. 217-220, fig. 1.

[82] M. Kobylina, *op. cit.*, p. 39-40, 46-47, nr. 11: Anubis ține în mâna stângă o ramură de palmier, iar în dreapta un caduceu (atributul lui Hermes), divinități cu o semnificație evident chtoniană (sec. II p. Chr.); *ibidem*, p. 56, nr. 5: Anubis pe o gemă descoperită la Olbia.

jumătate a sec. II p. Chr. În această perioadă, începând cu împăratul Commodus, apare în iconografia numismatică tomitană figura zeului Sarapis; divinitatea este întâlnită apoi pe monede din vremea Severilor (Caracalla, Geta) şi în mod deosebit în timpul lui Gordianus III şi Philippus I, până la sfârşitul atelierului monetar tomitan (Philippus II)[83].

Cultele egiptene sunt ilustrate la Tomis mai bine de patru secole, din perioada elenistică târzie până în prima jumătate a sec. al IV-lea p. Chr., cu dovezi mai numeroase din sec. II-III p. Chr., între care se înscrie acum o nouă piesă.

Fig. 1 – Stelă funerară găsită între localitățile Vadu şi Traian (jud. Constanța)

[83] M. Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan*, Peuce I (XIV) (2003), p. 300-327.

Fig. 2 – Stelă funerară descoperită la Valu lui Traian (jud. Constanța)

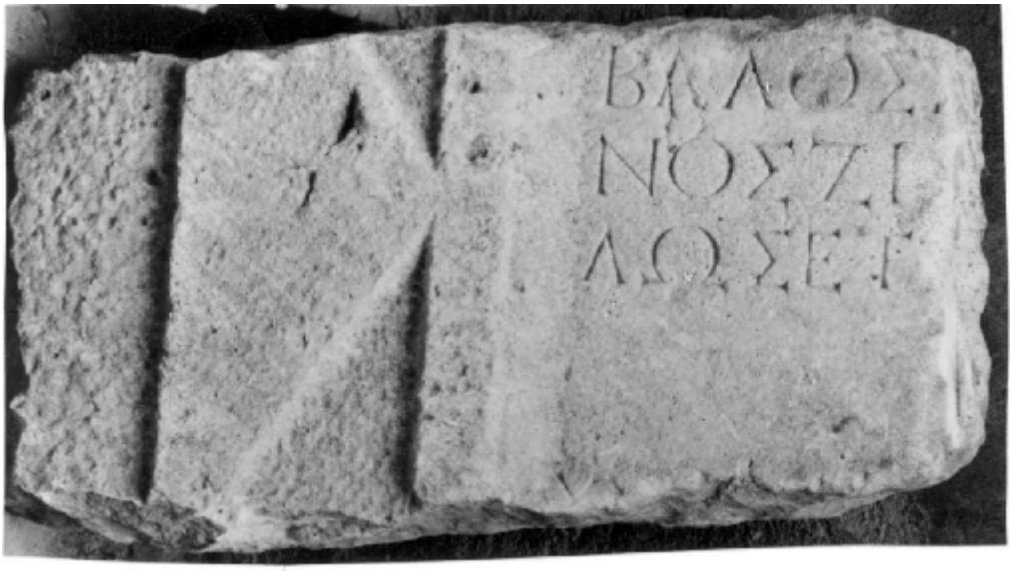

Fig. 3 – Fragment de *tabula ansata* găsit la Valu lui Traian

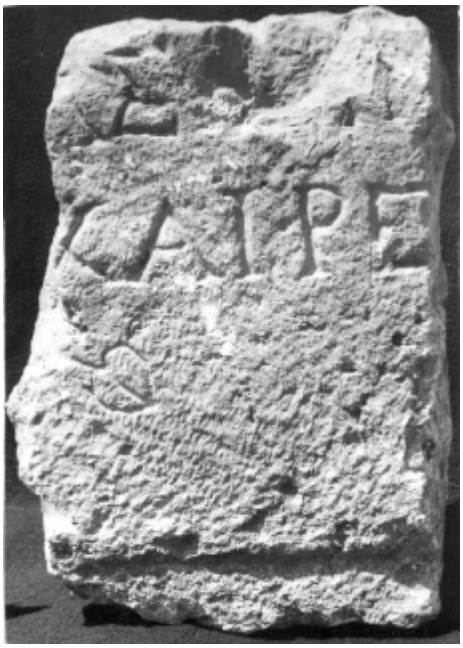

Fig. 4 – Inscripție funerară fragmentară din Tomis

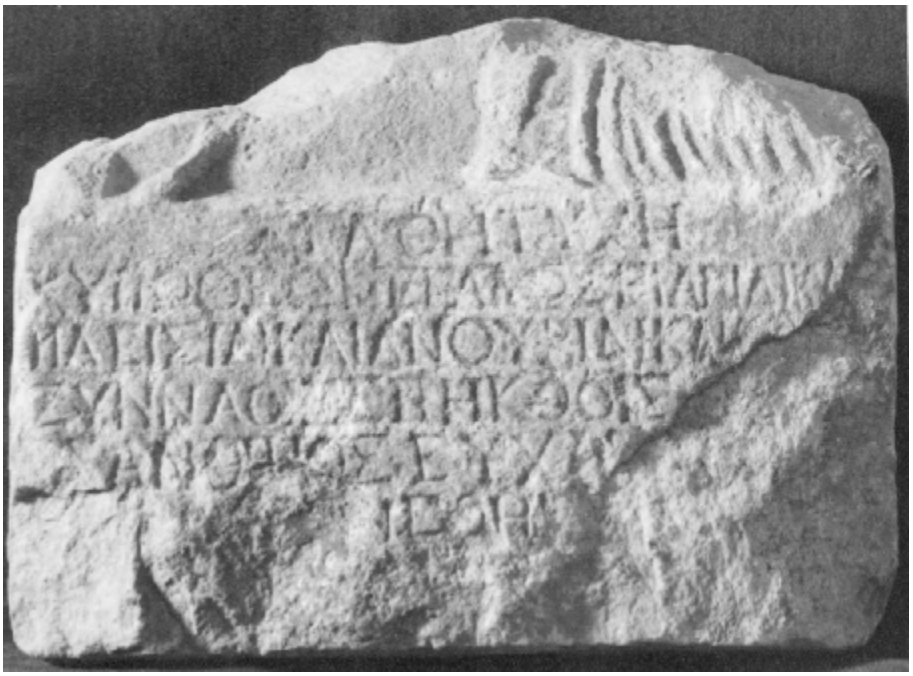

Fig. 5 – Inscripție din Tomis închinată zeităților egiptene

NEW INSCRIPTIONS FROM DOBRUJA

Summary

There are presented five epigraphic monuments from the collections of Museum of National History and Archaeology in Constanța. 1. Marble funerary stele discovered between the villages Vadu and Traian (Constanța county), inside the Histrian territory. The stele has in its upper area a relief triangular pediment and ornamental acroteria with palmette, a well-represented category in the West Pontic cities. The name of the deceased, Λεπτίνας is now attested on the West Pontic coast, while the patronymic Σάτυρος is very frequent. According to the paleographic letters and the genitive in "o" of the patronymic, the inscription can be dated in the first half of the 4th century B.C. 2. Marble fragmentary stele found al Valu lui Traian (near Constanța), considered to be a Grek type one preserving a small part of relief. The inscription, from the 1st century B.C.-the 1 st century A.D., written out in Vocative, includes the names of two deceased, Ἀρτεμίδωρος and Ἀ, sons of Φαρνάκης ; this one has an well-known dynastic and private Iranian name, mentioned on the North and Westic coast of Pontus Euxinus many times, now at Tomis as well, where probably the inscription comes from. 3.*Tabula ansata*, limestone with fragmentary inscription in Greek, found in the same place with the previous piece ; according to the final part of the name from the first row, …βαλος, it could be a Thracian name for which there are analogies at Tomis and inside the territory of the city. 4. Limestone funerary fragmentary inscription from the 2nd-3rd century A.D., found in Constanța. 5. Votive inscription in Greek dedicated to the Egyptian gods Serapis, Isis, Anubis and the merciful gods honoured in the same temple. It is analysed the epigraphic language, specially the words defining Serapis - κύριος, θεὸς μέγας -, Isis - μυριονίμα as well as the meaning of the expressions θεοὶ σύνναοι and θεοὶ ἐπήκοοι in a West Pontic environment. The epigraphic, sculpture and numismatic discoveries from Tomis known for the Egyptian cults for more than four centuries (the 1st century B.C.-the first half of the 4th century A.D.) are complemented by this piece from the second half of the 2nd century A.D. ; on the fragmentary relief there are to be identified uncertainly the honoured gods Isis and probably Anubis. The person who writes the dedication, bearing the hypothetic name [Ἀσ]ανθήιος (?), was probably one of the Greek-Orientals at Tomis well-known from the epigraphic documents.

HISTRIA – BAZILICA EPISCOPALĂ. CATALOGUL DESCOPERIRILOR DE STICLĂ (1984-2000)

Constantin BĂJENARU,
Adela BÂLTÂC

În săpăturile pentru dezvelirea marii bazilici episcopale din sectorul central la Histriei romano-bizantine a fost descoperită o cantitate apreciabilă de sticlărie. După publicarea depozitului de candele găsit într-una din anexele edificiului, datat pe baze stratigrafice la sfârşitul secolului al VI-lea – începutul secolului al VII-lea (Băjenaru, Bâltâc 2000-2001), a venit acum rândul prezentării celorlalte obiecte din sticlă apărute în cursul cercetărilor dintre 1984-2000.

S-au înregistrat 117 piese din sticlă, care se plasează pe nivele după cum urmează: IV A – 21 (ilustrate 20); IV B – 64 (ilustrate 51); V A – 13 (ilustrate 11); V B – 3; *passim* –16 (ilustrate 6). Este evident că aglomerarea de piese cea mai importantă este dată de nivelul IV B, respectiv faza a doua de existență a bazilicii, care s-a dovedit a fi şi ultima. De altfel săpătura s-a oprit în cea mai mare parte pe acest nivel.

O cartare a descoperirilor (fig. 1) face vizibilă o concentrare evidentă a materialului vitric în următoarele trei locuri: zona atrium-ului, inclusiv în cele două anexe situate la nord şi la sud (c. J-K 11-14), un spațiu restrâns la zona din exteriorul navei de sud (c. L14 şi mai rar în c. M14) şi anexa din colțul de NE al transeptului (c. S11). Alte fragmente au ieşit la iveală din zona transeptului, mai exact în capetele de la nord şi de la sud, în perimetrul absidei altarului şi în spațiul exterior din spatele acesteia, precum şi în nava de sud.

Circa 80% din materialul descoperit este unitar, încadrându-se în limitele cronologice cunoscute ale bazilicii, respectiv prima şi cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea. Celelalte 20 de procente sunt fragmente de sticlărie din perioade mai vechi (sec. III-V), antrenate în nivelele arheologice corespunzătoare perioadei de funcționare a bazilicii.

În tabelul de mai jos sunt redate tipurile, subtipurile şi variantele de recipiente, cu numărul lor total, repartizarea numerică pe nivele şi trimiterile la catalog.

Tipuri, subtipuri, variante	Total	IV A	IV B	V A	V B	Pass	Nr. catalog
1. Cupe							
- cu talpă şi picior	**43**	8	23	5	-	7	1-8,22-44,86-90,102-
+varianta lampă, cu tortițe	**4**	1	3	-	-	-	108
- cu talpă, fără picior	**2**	1	-	1	-	-	9,45,46,47 10,91
2. Lămpi cu tub							
- varianta A	**7**	2	3	-	1	1	11,12,48,49,51,99,109
- varianta B	**3**	1	1	-	1	-	13,50,100
3. Boluri							
-hemisferice, cu buza nefinisată	**4**	2	1	-	-	1	14,15,52,110
+ varianta lampă, cu tortițe	**1**	1	-	-	-	-	16
- tronconice, cu buza finisată	**2**	-	2	-	-	-	53,54
- cu pereți drepți, groşi	**1**	-	-	-	-	1	115
4. Pahare							
- cu buza nefinisată şi fund concav	**4**	-	1	-	-	3	55,111,112,113
+ varianta cu decor pastilat	**1**	1	-	-	-	-	17
- cu baza inelară şi concavă	**2**	-	-	2	-	-	92,93
- cu baza inelară şi convexă	**1**	-	1	-	-	-	56
- cu baza profilată lamelar	**1**	-	-	1	-	-	94
5. Flacoane							
- cu gura în formă de pâlnie	**5**	-	3	1	-	1	57,58,59,95, 114
- cu gura dreaptă	**2**	-	2	-	-	-	60,61
6. Forme indeterminabile							
- recipiente cu buza finisată	**20**	3	14	2	-	1	18-20,62-75,96,97,116
- bază concavă roturnjită la interior	**2**	1	1	-	-	-	21,84
- bază concavă ascuțită la interior	**3**	-	3	-	-	-	80,81,82
+ varianta lampă, cu tortițe	**1**	-	1	-	-	-	83
- bază profilată inelar	**3**	-	1	1	1	-	85,98,101
- bază masiv profilată, dreaptă	**1**	-	-	-	-	1	117
- tortițe pentru suspensie lămpi	**4**	-	4	-	-	-	76-79
Total exemplare	**117**	21	64	13	3	16	

CATALOG

Abrevierile folosite: DG = diametrul gurii; DB = diametru bază; DT = diametru talpă; DP = diametru picior; H(p) = înălțimea (păstrată).

Dimensiuni redate în cm.

Nivelul IV A (prima jumătate a sec. VI)

Cupe cu talpă şi picior (**nr. 1-8**): Formă clasică, talpa cu marginea inelară, picior mai înalt sau mai scurt, corpul cu pereți destul de subțiri. Urme lăsate de pontil în aproape toate cazurile, ceea ce denotă preferința pentru finisarea buzelor

şi, mai rar, decorare. Încă din prima fază de existență a bazilicii aceste recipiente sunt predominante. De altfel, este bine cunoscut faptul că aşa-numitele „pahare de vin" (*wine-glasses*) reprezintă cel mai răspândit vas de sticlă din secolele V-VI p.Chr. Utilizate îndeosebi ca vase de băut, este de înțeles de ce cupele cu picior apar în foarte multe exemplare în săpăturile efectuate în bazilicile paleocreştine: folosirea lor pe scară largă în practicile liturgice. În unele cazuri erau folosite şi ca lămpi.

Analogii: Isings 1957, form 111, p.139-140; Bucovală 1968, tip XII, p. 43-44, nr. 37-40; Minčev 1988, tip XXV, p. 49-50, nr. 42, pl. VII, VIII; Ružić 1996, tip VII.13.b, p. 52-53, nr. 1049-1125, pl. XL/5-11; Dussart 1998, tip B.IX.1, p. 115 şi urm., pl. 27-28; Băjenaru, Bâltâc 2000-2001, p. 477-478 şi notele 26-35 (cu alte trimiteri bibliografice).

1. **Cupă**. Fragment din partea inferioară (talpă cu picior şi pornire perete). "Pontil-mark". Culoare verde deschis.
   1997 / K13. Inv. 41.862.
   DT = 4; DP = 0,8; Hp = 2,6.
2. **Cupă**. Fragment din partea inferioară (talpă cu picior). "Pontil-mark". Culoare gălbuie.
   1986 / L14 / -1,10 m. Inv. 41.864.
   DT = 3,6; DP = 0,9; Hp = 2,4.
3. **Cupă**. Fragment din partea inferioară (talpă). "Pontil-mark". Culoare verde–oliv.
   2000 / N14-O14 (martor) / -1,10 m. Inv. 43.233.
   DT = 4,2; Hp = 1,2.
4. **Cupă**. Fragment din partea inferioară (talpă). Culoare verde.
   2000 / N14-O14 (martor) / -1,10 m. Inv. 43.234.
   DT = 6,2; Hp = 1,9.
5. **Cupă**. Fragment din partea inferioară (talpă cu picior). "Pontil-mark". Sticlă puternic irizată. Culoare verde.
   1998 / K13. Inv. 43.232.
   DT = 3,9-4,3 (ovală); DP = 1; Hp = 2,1.
6. **Cupă**. Fragment din partea inferioară (talpă). Culoare verde.
   1998 / J13 / -1,45 m. Inv. 43.210/f.
   DT = 4,5; Hp = 1,8. (neilustrat).
7. **Cupă**. Fragment din partea inferioară (talpă cu picior). "Pontil-mark". Culoare verde deschis.
   1995 / S11. Inv. 43.216.
   DT = 4,1; DP = 0,8; Hp = 1,8.
8. **Cupă**. Fragment din partea inferioară (talpă cu picior). "Pontil-mark". Culoare verde.
   1995 / S11. Inv. 43.217.
   DT = 4; DP = 0,7; Hp = 1,5.

Cupă cu talpă şi picior, varianta lampă cu tortițe pentru suspensie (**nr. 9**): Singurul exemplar de acest tip apărut pe nivelul IV A este cunoscut foarte bine din depozitul de lămpi descoperit în anexa transeptului de nord. Un mod mai rar de tratare a corpului aici, prin caneluri executate în diagonală la partea superioară a corpului, imediat sub buză. Tortița păstrată este de aceeaşi culoare cu a vasului.

Analogii: Băjenaru, Bâltâc 2000-2001, p. 474 şi urm. (cu trimiterile bibliografice), fig. 3, pl. VI-IX. Vezi şi Nivelul IV B, nr. 45-47.

9. **Cupă – varianta lampă cu tortițe pentru suspensie**. Fragment din partea superioară, se păstrează doar o tortiță. Caneluri sub buză. Culoare verde–albăstruie.
   1990 / S11 / -1,40 m. Inv. 41.854.
   DG = 8; Hp = 6,3.

Cupă cu talpă, fără picior (**nr. 10**): O variantă mai rară, cu o datare ceva mai timpurie decât tipul clasic cu picior. Exemplarul provine se pare din nivelele anterioare (sec. IV-V). Talpa cu marginea inelară, uşor aplatizată, se continuă la interiorul vasului cu o umflătură rotunjită („omphalos"), de la baza căreia pleacă pereţii foarte subţiri.

Analogii: Vezi Nivelul V A, nr. 91.

10. Cupă cu talpă, fără picior. Fragment din partea inferioară. „Pontil-mark". Culoare verde-gălbuie.
1991 / R12 / -1,07 m. Inv. 42.691.
DB = 4; Hp = 1,6.

Lămpi cu tub (**nr. 11-13**): Recipientul preferat pentru iluminarea edificiului, aşa cum reiese din materialul bogat al depozitului publicat. Evident că şi în prima fază a bazilicii aceste lămpi trebuie să fi fost utilizate pe scară largă. Ambele variante de bază ale tipului sunt prezente: *varianta A*, cu fundul rotunjit, instabil, şi *varianta B*, cu fundul concav la interior, stabil. Descoperirile din regiunile mediteraneene, balcano-dunărene şi pontice denotă masiva răspândire a acestui tip de lampă în secolele VI-VII. Tipul este documentat încă din secolul al V-lea.

Analogii: Băjenaru, Bâltâc 2000-2001, p. 471 şi urm. (cu trimiterile bibliografice), fig. 2, pl. I-V. Pentru varianta B, cf. Yelda Olcay 2001, p. 82, fig. 3 (Seyitgazi-*Naoklea*, Anatolia, sec. V-VII).

11. Lampă cu tub. *Varianta A*. Fragment din partea inferioară (bază cu pornire corp). "Pontil-mark". Culoare verde.
1995 / S11. Inv. 43.236.
DB = 1,2/2,1/3,2; Hp = 5,8.

12. Lampă cu tub. *Varianta A*. Fragment din partea inferioară (bază cu pornire corp). "Pontil-mark". Culoare verde închis.
1985 / L13 / -1,25 -1,40 m. Inv. 42.692.
DB = 0,9/1,5/2,8; Hp = 6.

13. Lampă cu tub. *Varianta B*. Fragment din partea inferioară (bază concavă). "Pontil-mark". Culoare verde deschis.
1994 / S13 / -1,15. Inv. 43.210/h.
DB = 2,8; Hp = 1.

Boluri hemisferice cu buza nefinisată (**nr. 14-15**): Cele două fragmente apărute pe acest nivel aparţin unui alt recipient foarte des utilizat în perioada romano-bizantină. Descoperirile cele mai elocvente aparţin secolelor IV-V, mai ales în aria occidentală a Imperiului, dar şi în Moesia, Thracia şi nordul Mării Negre. Astfel de boluri erau frecvent decorate cu pastile albastre. Continuitatea în secolul al VI-lea este dovedită şi de exemplarele din depozitul de lămpi de la Histria. Pentru fragmentele de mai jos, a căror nuanţă coloristică este mai închisă decât cele din depozit, nu excludem o datare mai timpurie (sec. V), fiind deci purtate în depunerile lui IV A.

Analogii: Isings 1957, form 96a, p. 113-114; Băjenaru, Bâltâc 2000-2001, p. 479 şi urm., cu notele 50-60 (referinţe bibliografice), pl. X/1-7.

14. Bol hemisferic. Fragment din partea superioară, cu buză nefinisată, răsfrântă la exterior. Culoare verde-albăstruie.

1985 / L13 /-1,50, de sub pavaj. Inv. 42.693.
DG = 6; Hp = 2,5.

15. **Bol hemisferic**. Fragment din partea superioară, cu buză nefinisată, răsfrântă la exterior. Culoare verde închis.
1985 / L13 /-1,25 -1,40 m. Inv. 42.694.
DG = 7,5; Hp = 2,4.

Bol hemisferic cu buza nefinisată, varianta lampă cu tortițe pentru suspensie (**nr. 16**): Ca şi în cazul cupelor cu picior, avem de-a face cu o variantă a bolurilor folosită la iluminat. Baza este în general uşor concavă la interior, dar există şi variante cu o concavitate pronunțată, ascuțită. Exemplarul de față, descoperit în zona absidei, la care se pot alătura piesele din depozitul depus în anexa transeptului, sunt o dovadă a continuității până în secolul al VI-lea a unei forme ce îşi are originile în secolul al IV-lea.

Analogii: Băjenaru, Bâltâc 2000-2001, p. 482-483, cu notele 62-68 (referințe). Mai nou, Yelda Olcay 2001, p. 84, fig. 4a (Tarsus).

16. **Bol hemisferic– varianta lampă**. Fragment din partea superioară (cu buza nefinisată, răsfrântă la exterior). Se păstrează o tortiță. Culoare verde-gălbuie.
1991 / R12 / -1,07 m. Inv. 42.695.
DG = 9; Hp = 5.

Pahar cu buza nefinisată şi fund uşor concav – varianta cu decor pastilat (**nr. 17**): Atât forma vasului, cât şi decorul realizat din pastile de culoare albastră sunt foarte populare în perioada romano-bizantină. Sunt întâlnite foarte frecvent în secolele IV-V, iar din secolul VI din ce în ce mai puțin. Decorul pastilat apare şi pe boluri cu buza nefinisată, foarte răspândite în aria pannonico-moesică. Forma de pahar este mai răspândită în zona pontică. Ambele forme se transmit şi în mediul barbar nord-pontic şi nord-dunărean. Exemplarul histrian ar putea fi o supraviețuire târzie a tipului sau un fragment provenit din nivele anterioare.

Analogii: Sorokina 1971, p. 85 şi urm., tip I, fig.1,2 (cu mai multe variante, sec. IV-V); Voronov 1973, p. 75, tip 2a, fig. 1-2/passim (sec. IV-VI); Skalon 1973, p. 52, fig. 5; Dmitriev 1979, p. 229, fig. 7/36 (sec. V); Czurda-Ruth 1989, p. 130-132, Abb. 3/23 (Ephes, complex cu material amestecat din sec. III-VI); Opaiț 1985, p. 250, pl. I/1-6 (ultimul sfert al sec. IV - prima jumătate a sec. V); Petre 1987, p. 48/49, 87/127d (sec. IV; mai degrabă spre sfârşitul sec. IV - începutul sec. V – n.n.).

17. **Pahar**. Fragment din partea superioară, cu buza nefinisată. Culoare maronie–gălbuie. Pe corp decor aplicat sub forma unor pastile de sticlă de culoare albastru închis.
1990 / S11 / -1,40 m. Inv. 41.853.
DG = 8; Hp = 5.

Recipiente cu buza finisată (**nr. 18-20**): Lipsa unui profil complet împiedică atribuirea cu certitudine a acestor fragmente. Nr. 18 ar putea proveni de la o cupă cu picior sau de la o lampă cu tub. Nr. 19 şi 20 au pereții mai groşi şi aparțin fie unor cupe cu picior, fie unor pahare ale căror părți inferioare pot fi realizate în diverse moduri.

Analogii pentru nr. 19-20: Dussart 1998, tip B.VI.112, pl. 14; Sternini 2001, p. 23, 52, nr. 104, fig.11 (sec. V).

18. **Formă indeterminabilă [Cupă?, Lampă cu tub?].** Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare gălbuie, translucidă.
1986 / L14 / -1,10 m. Inv. 43.207/n.
DG = 9; Hp = 2,2.
19. **Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?].** Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare verzuie, translucidă.
1985 / L13 / -1,25 -1,40 m. Inv. 42.696.
DG = 10; Hp = 4,6.
20. **Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?].** Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare gălbuie, translucidă.
1985 / L13 / -1,25 -1,40 m. Inv. 42.697.
DG = 9; Hp = 5,6.

Recipient cu bază concavă rotunjită la interior (**nr. 21**): Ca şi în cazul buzelor indeterminabile, acest fund concav poate fi atribuit unui bol, pahar sau flacon. Prezența urmelor de pontil arată că recipientul avea finisări la partea superioară. Bazele de acest tip sunt caracteristice epocii romano-bizantine.

21. **Formă indeterminabilă [Bol?, Pahar?, Flacon?]**. Fragment din partea inferioară (bază concavă, rotunjită la interior). "Pontil-mark". Culoare verde-gălbuie.
1998 / J13 / -1,45 m. Inv. 43.210/g.
DB = 5,6; Hp = 1,5.

Nivelul IV B (a doua jumătate a sec. VI)

Cupe cu talpă şi picior **(nr. 22-44**): Din depunerile nivelului IV B provin cele mai multe cupe cu picior, situație firească având în vedere că este ultima fază de existență a bazilicii ca edificiu de cult. Foarte multe exemplare, inclusiv cele patru cu profil reconstituit, au apărut în anexa situată în partea de NE a edificiului (carou S11), folosită probabil în activitățile liturgice sau ca loc de depozitare a obiectelor sfințite. Tălpile sunt executate în aceeaşi manieră clasică, cu marginea inelară. Spre deosebire de IV A, sunt atestate acum picioare îngroşate globular (nr. 32, 33, 38, 42). Ca şi în cazul exemplarelor de pe nivelul IV A, nu putem exclude posibilitatea ca unele tălpi să aparțină variantei tip lampă cu tortițe pentru suspensie, pentru care vezi mai jos nr. 45-47.

Pentru *analogii* a se vedea mai sus Nivelul IV A, nr. 1-8.

22. **Cupă**. Profil reconstituit din mai multe fragmente. Culoare verde.
1989 / S11. Inv. 41.842.
DG = 8,5 ; DT = 4,3; DP = 0,6.
23. **Cupă**. Profil reconstituit din mai multe fragmente. Culoare verde.
1989 / S11. Inv. 41.843.
DG = 7,5 ; DT = 4,1; DP = 0,7.
24. **Cupă**. Profil reconstituit din mai multe fragmente. Culoare verde.
1989 / S11. Inv. 41.844.
DG = 7,2 ; DT = 4,1; DP = 0,8.
25. **Cupă**. Profil reconstituit din mai multe fragmente. Culoare albastru deschis.
1989 / S11. Inv. 41.845.
DG = 7,4 ; DT = 4,1; DP = 0,6.
26. **Cupă**. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde.
1989 / S11. Inv. 41.846.
DT = 3,9; DP = 0,7; Hp = 3,4.

27. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare galben–verzui.
1989 / S11. Inv. 41.847.
DT = 4,3; DP = 0,8; Hp = 2,9.

28. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde.
1989 / S11. Inv. 41.848.
DT = 4,4; DP = 0,8; Hp = 3,1.

29. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde-gălbui.
1989 / S11. Inv. 41.849.
DT = 4,8; DP = 1; Hp = 2,7.

30. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare galben–verzuie.
1986 / L14 / -0,90 m. Inv. 41.866.
DT = 4,1; DP = 1; Hp = 2,3.

31. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare gălbuie.
1997 / K12 / -1,70 m (groapă). Inv. 41.863.
DT = 3,5; DP = 1; Hp = 2,1.

32. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde.
2000 / S11 (în "locaş"). Inv. 43.225.
DT = 4,8; DP = 1,2; Hp = 3,5.

33. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior, pornire pereți). Culoare verde.
2000 / J–K14 (anexă atrium sud, în stradă). Inv. 43.226.
DT = 3,7; DP = 0,9-1,2; Hp = 2,5.

34. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă fără picior, pornire pereți). Culoare verde deschis.
2000 / P11-SA (martor). Inv. 43.227.
DT = 4,2; Hp = 2,4.

35. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare albastră-verzuie.
1986 / L14 / -0,90 m. Inv. 41.865.
DT = 3,9-3,6 (ovală); DP = 1; Hp = 1,7.

36. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde.
2000 / N14-N13 (martor). Inv. 43.210/b.
DG = 4,5; DP =0,8; Hp = 2,4. (neilustrat)

37. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă). Culoare verde.
2000 / zona bemă-absidă. Inv. 43.210/c.
DT = 5. (neilustrat)

38. Cupă. Fragment din partea inferioară (picior globular, uşor rotunjit). Culoare gălbuie.
2000 / zona bemă-absidă. Inv. 43.210/d.
DP = 1,3. (neilustrat)

39. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior, pornire pereți). Defect la talpă. Culoare verde.
1999 / anexă atrium nord. Inv. 43.222.
DT = 4,1; DP = 0,7; Hp = 3,5. (neilustrat)

40. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde închis.
2000 / J–K14/SB (martor). Inv. 43.223.
DT = 3,9; DP = 0,8; Hp = 3. (neilustrat)

41. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde–gălbuie.
2000 / L13-L14 (martor). Inv. 43.224.
DT = 3,8; DP = 0,8-1,4; Hp = 2,6. (neilustrat)

42. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior globular). Culoare verzuie.
2000 / O14-O15 (martor). Inv. 43.228.
DT = 4,2; DP = 1,4; Hp = 2,8. (neilustrat)

43. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde–gălbuie.
1986 / L14. Inv. 43.229.
DT = 3,5; DP = 1,1; Hp = 1,8. (neilustrat)

44. Cupă. Fragmente din partea inferioară (talpă). Culoare verzuie.
1986 / L14 / -0,90 m. Inv. 43.210/e.
DT = 4,2. (neilustrat)**.**

Cupe cu talpă şi picior, varianta lampă cu tortiţe pentru suspensie (**nr. 45-47**): Folosirea acestor lămpi la iluminarea bazilicii în cea de-a doua fază de existenţă este documentată şi de trei exemplare descoperite în săpături. La acestea trebuie adăugate piesele din depozitul publicat. Profilul întreg al lămpii nr. 45, descoperită în zona atriului, atestă continuarea tehnicii de canelare a corpului. De asemenea, la toate cele trei exemplare se constată preferinţa pentru picioarele îngroşate globular. Tortiţele sunt de aceeaşi culoare cu a vasului şi sunt aplicate sub buză. Preferinţa aplicării sub buză a tortiţelor (constatată la exemplarele din tezaur) se regăseşte şi în descoperirile din edificiu, în ambele faze de existenţă a bazilicii. Chiar dacă nu dispunem deocamdată de date mai consistente pentru Dobrogea, putem presupune o preferinţă locală, vest-pontică, pentru acest mod de aplicare a tortiţelor pentru suspensie. Oricum acest tip de lampă provenită din cupe cu picior este destul de rar întâlnit printre descoperirile perioadei romano-bizantine din toate provinciile.

Pentru *analogii* vezi mai sus Nivelul IV A, nr. 9.

45. Cupă – varianta lampă cu tortiţe pentru suspensie. Profil întreg, se păstrează doar o tortiţă; caneluri pe corp. Culoare verde.
1998 / J13 / -1,30 m. Inv. 41.861.
DG = 8,4; DP = 1,5; DT = 3,8; H = 10,8.

46. Cupă – varianta lampă cu tortiţe pentru suspensie. Profil întregibil din fragmente de buză, tortiţă, picior şi talpă. „Pontil-mark". Culoare gălbuie, puternic irizată.
2000 /R11-R12 (martor). Inv. 43.220.
DG = 8,5; DT = 4,5; DP = 1,4; Hp = 11,8.

47. Cupă – varianta lampă cu tortiţe pentru suspensie. Fragment din partea inferioară (talpă cu picior, pornire perete cu prelungire tortiţe). Culoare verde.
2000 / transept nord. Inv. 43.221.
DT = 4,3; DP = 1,8; Hp = 3,9.

Lămpi cu tub (**nr. 48-51**): La prima vedere au apărut surprinzător de puţine exemplare din acest tip de lampă pe nivelul cu cele mai bogate materiale arheologice. Avem însă foarte multe exemplare în depozitul de candele publicat; o parte din acestea au fost recuperate de pe podeaua nivelului IV B din anexă şi s-a demonstrat continuarea depozitării în acest loc prin recuperarea celei mai mari părţi a tezaurului de pe nivelul V A. Prin urmare, se poate postula o situaţie de criză care a dus la strângerea respectivelor obiecte din interiorul edificiului şi depozitarea lor în anexa transeptului de nord. Aşa s-ar explica numărul foarte redus de piese găsite în celelalte compartimente ale bazilicii. Pe lângă clasica variantă A cu fundul rotunjit, apare încă un exemplar din varianta intermediară A-B, cu fundul aproape plat (nr. 50). De asemenea, un exemplar miniatural, nesigur (nr. 51).

Pentru *analogii* vezi mai sus Nivelul IV A, nr. 11-13.

48. Lampă cu tub. *Varianta A*. Fragment din partea inferioară. "Pontil-mark". Culoare albastră-verzuie, puternic irizată.
2000 / transept sud. Inv. 43.246.
DB = 1,4/2,0/3,7; Hp = 5,7.

49. Lampă cu tub. *Varianta A*. Fragment din partea inferioară. Culoare gălbuie.
2000 / N14-N13 (martor). Inv. 43.230.
DB = 1,6/2,3; Hp = 3.

50. Lampă cu tub. *Varianta A-B*. Fragment din partea inferioară (bază cu uşoară tendinţă spre

concavitate). "Pontil-mark". Culoare verde-gălbuie.
1999 / atrium. Inv. 43.248.
DB = 1,8-2,5; Hp = 2,9.

51. Lampă cu tub? Fragment din partea inferioară. Culoare verde.
1999 / K12 (groapă fântână atrium). Inv. 43.231.
DB = 1,1; Hp = 3,1.

Bol hemisferic cu buza nefinisată (**nr. 52**): Față de piesele descoperite pe IV A, singurul fragment de acest tip de pe nivelul IV B are un diametru sensibil mai mare şi o culoare care se apropie foarte mult de exemplarele din depozitul de lămpi. Aceasta înseamnă că probabilitatea datării în secolul al VI-lea este mult mai mare.

Pentru *analogii* vezi mai sus Nivelul IV A, nr. 14-15.

52. Bol hemisferic. Fragment din partea superioară (buză nefinisată, răsfrântă la exterior). Culoare alb-verzuie, opacă.
1985 / SA, c.34 / -0,77m. Inv. 43.207/h.
DG = 9,2; Hp = 2,1.

Bol tronconic cu buza finisată prin îngroşare şi întoarcere la interior (**nr. 53**): Fragment de buză executată într-o manieră clasică de finisare. Formă mai rară, întâlnită în secolele IV-VII.

Analogii: Dussart 1998, tip B.I.4213.b1 sau b2, p. 67, pl. 6/24,25,28 (sec. IV-VI); Foy, Bonifay 1984, p. 299, 301, fig. 5/145,155,157 (sec. VI-VII). Cf. Weinberg, Goldstein 1988, p. 50-51, nr. 80-93, fig.4-11 (a doua jum. sec. IV).

53. Bol tronconic. Fragment din partea superioară - buză finisată, îngroşată, întoarsă la interior ("in-folded"). Culoare alb-gălbuie.
2000 / zona bemă-absidă. Inv. 43.215.
DG = 9,8; Hp = 0,7.

Bol tronconic cu buza finisată prin rotunjire (**nr. 54**): Mic fragment, descoperit în perimetrul atriului, aparținând unui tip de vas cu pereții foarte subțiri, cu o formă destul de apropiată de a nr. 53.

Analogii: Erdmann 1977, Kat. 564, Taf. 6; Gomolka 1979, Kat. 106, Taf. 62 (sec. IV-V); Foy, Bonifay 1984, p. 294, fig. 3/55 (a doua jum. sec. V).

54. Bol tronconic. Fragment din partea superioară (buză subțire, rotunjită). Culoare alb-verzuie.
1997 / K11. Inv. 43.207/k.
DG = 11,5; Hp = 1.

Pahar cu buza nefinisată (**nr. 55**): Din aceeaşi categorie cu nr. 17 de pe nivelul IV A, de data aceasta fără decor pastilat. Forma poate fi clopot sau conică, cu fundul uşor concav. A se vedea şi cele trei exemplare *passim* (nr. 111-112: buze şi nr. 113: fund uşor concav). Cele mai multe se datează în secolele IV-V.

Analogii: Ružić 1996, tip VII/9, nr. 728, T. XXXII/4 (sec. III-IV) sau tip VII/12.b, nr. 972, T. XXXVIII/5 (sec. IV-V); Dussart 1998, tip B.VIII.131, p. 103, pl. 23/1,2 (sec. IV-V); Opaiț 1985, p. 250, pl. I/7-11 (ultimul sfert sec. IV - prima jum. sec. V). Cf. şi trimiterile de mai sus pentru nr. 17.

55. Pahar . Fragment din partea superioară (buză nefinisată). Sticlă translucidă, tentă verzuie.
1995 / O15 / -1,10 m. Inv. 42.698.
DG = 8; Hp = 4,6.

Pahar cu baza convexă şi marginea inelară (**nr. 56**): Cu siguranță o piesă mai timpurie purtată pe acest nivel. Cel mai probabil un pahar de formă cilindrică sau ovoidală. Analogiile converg către o datare în secolele III-IV p.Chr.

Analogii: Fasold 1983, p. 214, nr. 9, fig. 1/9 (a doua jum. sec. III – prima jum. sec. IV). Cf. Isings 1957, form 94 (bulbous jar), form 131 (ovoid jar); Bucovală 1968, tip XVIII, nr. 54; Vessberg, Westholm 1956, type B.II.β (beakers), p. 141, fig. 45/2-9.

56. Pahar. Fragment din partea inferioară (bază convexă, cu marginea inelară). Culoare verzuie deschisă (tentă gălbuie).
1998 / J12 / -1,60 m (pavaj atrium). Inv. 41.856.
DB = 3,6; Hp = 0,7.

Flacoane cu gura în formă de pâlnie („funnel-mouth") (**nr. 57-59**): În anexa din colțul de NE al transeptului, alături de mai multe cupe cu picior, au apărut şi fragmente de flacoane cu gura în formă de pâlnie. Unuia i s-a putut restitui profilul (nr. 57). Tipul este specific epocii romano-bizantine şi se prezintă în mai multe variante, care se diferențiază prin lungimea gâtului (pentru care a se vedea exemplarul din depozitul de sticlă: Băjenaru, Bâltâc 2000-2001, p. 483-484, fig. 4/5, pl. XI/3), modul de finisare al buzei, gradul de concavitate al bazei, forma corpului. În regiunile est-mediteraneene apar multe exemplare decorate cu fire de sticlă. Cel mai aproape de forma nr. 57 sunt flacoane descoperite în aria nord-pontică, databile în secolele V-VI. Nr. 59 are un grad de evazare a gurii mai puțin pronunțat, care îl apropie mai mult de forma clasică a unguentariilor din secolul al IV-lea.

Analogii: Skalon 1973, p. 50, fig.2 (sec. V-VI). Cf. Isings 1957, form 132; Vessberg, Westholm 1956, type A.III.β,1-2 (flasks), p.160, fig. 48/32,34; Dussart 1998, tip B.X.3211d, pl. 40/1-2 (sfârşitul sec. VI). Pentru forma fundului cf. Harden 1971, p.79, fig. 1/C,D,I,J. Pentru nr. 59: Isings 1957, form 105 (toilet bottle); Erdmann 1977, Kat. 283, Taf. 4; Ružić 1996, tip III/9, p. 32, nr. 448, T. XXII/1 (sec. III-IV). Cf. Dussart 1998, tip B.X.512, p. 151, pl. 43/11 (sec. IV).

57. Flacon. Fragmentar, profil reconstituit. Gât scurt cu gura în formă de pâlnie, bază concavă. Sticlă puternic irizată. Culoare verde-gălbuie.
1989 / S11. Inv. 41.850.
DG = 5; DB = 7.

58. Flacon. Fragment din partea superioară (gât). Culoare verde–gălbuie.
1989 / S11. Inv. 41.851.
DG = 5; Hp = 4,1.

59. Flacon. Fragment din partea superioară (buză). Culoare albastră–verzuie.
1989 / S11. Inv. 41.852.
DG = 3,1; Hp = 1,4.

Flacoane cu gura dreaptă (**nr. 60-61**): Cele două fragmente de buze aparțin unei categorii de vase cu gâtul scurt şi corpul globular, care, ca şi binecunoscutele *ampulae* din ceramică, erau folosite la pelerinaje (de unde şi denumirea de „pilgrim glass"). Prezența în contexte bazilicale este explicabilă. Analogiile converg către o datare exclusiv în secolele VI-VII.

Analogii: Harden 1971, p. 79, fig. 1/I,J (sec. VI); Rodziewicz 1984, p. 439, pl. 74/400 (anii 600-625); Abadie-Reynal, Sodini 1992, p. 95, fig. 40/V45; Gomolka-Fuchs 1992, p. 265, Abb. 1/23 (sec. VI); Erdmann 1977, Kat. 449-450, Taf. 5; Hayes 1992, p. 403, fig. 151/32 (sec. VI).

60. Flacon. Fragment din partea superioară (buză). Culoare verde deschis.
1997 / K11. Inv. 43.207/l.
DG = 2,6; Hp = 2.

61. Flacon. Fragment din partea superioară (buză). Culoare verde.
1990 / anexă transept nord. Inv. 43.207/m.
DG = 3; Hp = 2,5.

Recipiente cu buza finisată (**nr. 62-75**): Forme indeterminabile, care pot fi puse pe seama paharelor, cupelor sau lămpilor cu tub. Cele mai multe par să fi aparţinut unor cupe cu picior, mai ales că au apărut în aceleaşi contexte cu fragmentele de tălpi (c. S11, în anexa din colţul de NE al transeptului). Se remarcă unele piese mai rare: nr. 63 (decor liniar albastru), nr. 66-67 (decor obţinut prin polizare), nr. 74, 75 (decor din fire de sticlă aplicate în partea superioară, sub buză). Ultimele două piese sunt cu siguranţă provenite din nivele anterioare (sec. IV-V).

Analogii: Pentru cupe şi lămpi cu tub, vezi mai sus. Pentru decor albastru: Bogdan-Cătăniciu, Barnea 1979, p. 214, fig. 165/10(6) (sec. VI); Harrison, Christie et al. 1993, p. 161, fig. 4/h-l (sec. V-VI). Pentru forma şi decorul piesei nr. 75 cf. Fasold 1983, Abb. 1/9 (anii 250-350); Minčev 1988, tip XIII, fig.V/27 sau tip XXII, fig. VII/38; Ružić 1996, p. 44, nr. 707-708, T.XXXI/12 (sec. III-IV).

62. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare verzuie.
1985 / SA, c.30 / -0,82 m. Inv. 43.207/d.
DG = 8; Hp = 3,3.

63. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Decor încorporat din trei linii de culoare albastră, pe şi sub buză. Sticlă incoloră, tentă maronie.
1986 / L14 / -0,90 m. Inv. 43.207/c.
DG = 9,2; Hp = 1,5.

64. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare verzuie.
1986 / L14 / -0,90 m. Inv. 43.207/f.
DG = 9; Hp = 1,3.

65. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare gălbuie.
2000 / P11-SA (martor). Inv. 43.207/e
DG = 9; Hp = 3,3. (neilustrat).

66. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Decor polizat cu linii fine, sub buză. Culoare verde deschis.
1989 / S11. Inv. 43.207/o.
DG = 11; Hp = 2,8.

67. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Decor polizat cu linii fine, sub buză. Culoare verzuie.
1989 / S11. Inv. 43.207/p.
DG = 11,5; Hp = 2,4.

68. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare gălbuie.

1989 / S11. Inv. 43.207/q.
DG = 7,4; Hp = 4.

69. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare verde deschis.
1989 / S11. Inv. 43.207/r.
DG = 8,4; Hp = 1,6.

70. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare verde.
1989 / S11. Inv. 43.207/s.
DG = 9; Hp = 1,5.

71. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?, Lampă cu tub?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare gălbuie.
1989 / S11. Inv. 43.207/t.
DG = 8; Hp = 2,6.

72. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare verde.
1989 / S11. Inv. 43.207/u.
DG = 8,4; Hp = 1,4.

73. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Culoare verde.
1985 / SA, c.30 / -0,82 m. Inv. 43.207/g.
DG = 8,5; Hp = 1,4.

74. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Două fire groase de sticlă aplicate sub buză. Culoare verzuie translucidă.
1985 / SA, c.30 / -0,82 m. Inv. 43.207/i.
DG = 9,2; Hp = 1,8.

75. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Fir gros de sticlă aplicat sub buză. Incoloră, puternic irizată.
2000 / J–K14 (anexă sud atrium) / -1,30-1,70 m. Inv. 43.207/j.
DG = 6,5; Hp = 3.

Fragmente de tortițe pentru suspensie (**nr. 76-79**): Pot fi puse pe seama tuturor recipientelor care au variante utilizabile ca lămpi (cupe, pahare, boluri). Toate au prelungiri către partea inferioară a corpului.

76. Lampă – fragment (tortiță pentru suspensie). Culoare verde.
1989 / S11. Inv. 43.219/a.

77. Lampă – fragment (tortiță pentru suspensie). Culoare verde deschis.
2000 / R11-R12. Inv. 43.219/b (neilustrat)

78. Lampă – fragment (tortiță pentru suspensie). Culoare verde-oliv.
2000 / transept nord. Inv. 43.219/c (neilustrat)

79. Lampă – fragment (tortiță pentru suspensie). Culoare verzuie.
2000 / transept nord. Inv. 43.219/d (neilustrat)

Recipiente cu bază concavă ascuțită la interior (**nr. 80-82**): Primul fragment (nr. 80) este asemănător cu exemplarele apărute în depozitul din anexa transeptului (care provin se pare de la flacoanele de tip „pilgrim glass"), deosebindu-se de celelalte (nr. 81, 82) prin grosimea mai mare şi prezența urmelor de pontil. Pot fi puse în legătură cu diverse forme de vase, precum bolurile, paharele şi flacoanele. Sunt înregistrate pe tot parcursul epocii romano-bizantine.

Analogii: Băjenaru, Bâltâc 2000-2001, p. 484 (cu trimiteri bibliografice la notele 76-79), pl. XI/4,5; Erdmann 1977, p. 103, Kat. 133, Taf. 3; Sternini 1999, p. 98, nr. 113, fig. 9 (anii 320-480); Sorokina 1963, p. 135-136, fig.1/3 (buză tip A,

pahar cu buza nefinisată, sec. IV - prima jum. sec. V), p.154, fig. 4/15(=fig. 2/4) (fund tip B, pahar cu buza finisată, sec. IV-V) şi fig. 4/16.

80. Formă indeterminabilă [Bol?, Pahar?, Flacon?]. Fragment din partea inferioară (bază concavă, ascuțită la interior). „Pontil-mark". Culoare verde.
2000 / O14/O15 (martor). Inv. 43.218.
DB = 4,2; Hp = 2.

81. Formă indeterminabilă [Bol?, Pahar?, Flacon?]. Fragment din partea inferioară (bază concavă, ascuțită la interior). Culoare verde.
1998 / J11 / -1,50-1,60 m. Inv. 41.858.
DB = 3,2; Hp = 1,1.

82. Formă indeterminabilă [Bol?, Pahar?, Flacon?]. Fragment din partea inferioară (bază concavă, ascuțită la interior). Culoare verde.
1998 / anexă atrium nord. Inv. 41.859.
DB = 4; Hp = 1,2.

Recipient cu bază concavă ascuțită la interior – variantă lampă cu tortițe pentru suspensie (**nr. 83**): Un alt recipient care se adaptează pentru iluminat este un bol sau un pahar prevăzut cu trei tortițe pentru suspensie. Se pare că acest tip de lampă apare înaintea variantei cu tortițe a cupei cu picior (sec. IV-V) şi continuă să fie folosit în secolele VI-VII. Lipsa urmelor de pontil ar putea să însemne că avem de-a face cu un recipient cu buza nefinisată, la fel ca lămpile provenite din boluri hemisferice

Analogii: Olczak 1984, p. 268, fig.1 (sec. IV-V/VI); Bucovală, Paşca 1988-1989, p.135, 153, pl. 5f =14c (sec. V); Hayes 1992, p. 402-403, fig.150/15,27şi fig. 151/39 (sec. VI-VII); Băjenaru, Bâltâc 2000-2001, p. 482, pl. X/8,9.

83. [Bol?, Pahar?] – variantă lampă cu tortițe pentru suspensie. Fragment din partea inferioară (bază concavă, pornire corp cu urme ale prelungirilor de tortițe). Culoare verzuie.
1998 / K13 (profil est). Inv. 41.860.
DB = 3; Hp = 1,5.

Recipient cu bază concavă rotunjită la interior (**nr. 84**): Un fragment de bază care provine fie de la un pahar cu buza nelucrată, fie mai degrabă de la un flacon. Frecvent în secolele IV-V.

Analogii: Pentru pahare: Ružić 1996, tip VII/12b, p.51, nr.980-1001, T.XXXVIII/9-10 (sec. IV – prima jum. sec. V). Pentru flacoane, vezi supra nr. cat. 57-59.

84. Formă indeterminabilă [Pahar?, Flacon?]. Fragment din partea inferioară (bază concavă, rotunjită la interior). Culoare albastră.
1999 / J13. Inv. 41.857.
DB = 6,2; Hp = 0,9.

Recipient cu bază profilată inelar (**nr. 85**): O altă piesă provenită de pe nivelele anterioare, ca urmare a decapărilor. Tehnica de execuție şi analogiile pledează pentru o datare în secolele III-IV.

Analogii: Cf. Sternini 2001, p. 31, 66, nr. 189, fig. 18 (sec. III-IV); Weinberg, Goldstein 1988, p. 59, nr. 160, fig. 4-22 (sec. III-IV); Hellström 1971, pl. 40/22.

85. Formă indeterminabilă [Bol?, Pahar?, Farfurie?]. Fragment, partea inferioară (bază cu margine profilată inelar). „Pontil-mark". Incoloră.

2000 / M14-M13 (martor). Inv. 43.214/b.
DB = 4; Hp = 0,6.

Nivelul V A (sfârşitul sec. VI – începutul sec. VII)

Cupe cu talpă şi picior (**nr. 86-90**): Pentru comentarii şi analogii vezi mai sus, nr. 1-8, 22-44.

86. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior, pornire perete). Culoare verde-gălbuie.
1985 / L14. Inv. 41.868.
DT = 4,3; DP = 1,1; Hp = 3,2.

87. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior, pornire perete). Culoare verde-gălbuie.
1985 / L14. Inv. 41.867.
DT = 3,9; DP = 1,0; Hp = 3,2.

88. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior răsucit). „Pontil-mark". Culoare galben-verzuie.
2000 / M11-SA (martor). Inv. 43.209.
DT = 4,0; DP = 1,4; Hp = 2,5.

89. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). „Pontil-mark". Culoare maronie-gălbuie.
2000 / L14-SB (martor). Inv. 43.208. (neilustrat)
DT = 4,3; Dp = 0,8-1,4; Hp = 3,1.

90. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă). Culoare gălbuie, translucidă.
1985 / L14 / -0,83 m. Inv. 43.210/a. (neilustrat)
DT = 4,2; Hp = 1,3.

Cupă cu talpă, fără picior **(nr. 91**): Din acelaşi tip cu nr. 10 de pe nivelul IV A, aici cu o masivitate dată de grosimea mai mare a tălpii. Analogiile converg către o datare în sec. IV-V, mai rar în secolul al VI-lea.

Analogii: Minčev 1988, tip IX, fig. IV/20 (sec. I-II); Gomolka 1979, Kat. 12, Taf. 63 (sec. IV); Ružić 1996, p. 50, nr. 966, T.XXXVII/7 (sec. IV); Foy, Bonifay 1984, p. 296, fig. 3/78 (sec. VI).

91. Cupă cu talpă, fără picior. Fragment, partea inferioară (talpă cu bază concavă). "Pontil-mark". Culoare verde. 2000 / M11-SA (martor). Inv. 43.211.
DT = 5,2; Hp = 1,5.

Pahar cu baza inelară şi concavă, ascuţită la interior (**nr. 92-93**): Fragmente descoperite în zona locuită de la exteriorul bazilicii. Tip de vas mai rar întâlnit, după analogii încadrabil în secolele IV-V, deşi nu excludem aici o supravieţuire târzie.

Analogii: Sorokina 1963, p. 154, fig. 4/6-9 (sec. IV-V); Foy, Bonifay 1984, p. 291, fig. 2/32 (sec. V).

92. Pahar cu baza inelară şi concavă (ascuţită la interior). Fragment din partea inferioară. „Pontil-mark". Culoare gălbuie.
2000 / L14-M14 (martor). Inv. 43.212.
DB = 4,3; Hp = 1,3.

93. Pahar cu baza inelară şi concavă (ascuţită la interior). Fragment din parte inferioară. Culoare verzuie.

1985 / L14 / -0,32 m. Inv. 42.699.
DB = 4,5; Hp = 1,5.

Pahar cu baza profilată lamelar (**nr. 94**): Foarte probabil o formă miniaturală de pahar. Cu siguranță de epocă târzie, dar purtat în acest nivel. Analogiile ar pleda pentru secolul al V-lea.

Analogii: Hayes 1992, p. 402, fig. 150/8 (sec. V); Sternini 2001, p. 32, 70, nr. 220-221, fig. 21 (sec. V).

94. Pahar . Fragment din partea inferioară (bază cu marginea profilată lamelar). Culoare verde.
2000 / J–K14 (anexă sud atrium). Inv. 43.213.
DB = 2,6; Hp = 0,7.

Flacon cu gura în formă de pâlnie (**nr. 95**): Exemplar din aceeaşi categorie cu nr. 57-58 de pe nivelul IV B, pentru care trimitem şi la analogii.

95. Flacon. Fragment din partea superioară (gură în formă de pâlnie). Culoare verde.
1998 / J11 / -0,80 m. Inv. 41.855.
DG = 5,6; Hp = 2.

Recipiente cu buza finisată (***nr. 96-97***): Apartenența acestor fragmente este incertă, însă faptul că au apărut într-un context (caroul L14) în care predomină cupele cu picior (vezi nr.89-90) ne face să credem că aparțin unor astfel de vase. Nr. 97 are buza colorată în albastru, în aceeaşi manieră cu a fragmentului nr.63 de pe nivelul IV B.

Analogii: Vezi mai sus nr. 62-75 (nivel IV B).

96. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?, Lampă cu tub?]. Fragment din partea superioară (buză finisată prin rotunjire). Culoare verzuie.
1985 / L14 / -0,62 m. Inv. 43.207/b.
DG = 11; Hp = 1,7.

97. Formă indeterminabilă [Cupă?, Pahar?, Lampă cu tub?]. Fragment din partea superioară (buză finisată prin rotunjire). Sticlă incoloră, cu buza colorată în albastru.
1985 / L14. Inv. 43.207/a.
DG = 10,6; Hp = 1,5.

Recipient cu baza profilată inelar (**nr. 98**): Un mic fragment care este sigur provenit din nivelele anterioare. Datare incertă, posibil romană timpurie.

Analogii: Minčev 1988, tip XVII, fig. VI/31 (sec. II-III). Cf. Hellström 1971, pl. 40/19.

98. Formă indeterminabilă [Bol?, Pahar?, Farfurie?]. Fragment, partea inferioară (bază cu marginea îngroşată inelar). Sticlă irizată puternic. Culoare alb-gălbuie.
1992 / M14 / -0,57 m. Inv. 43.214/a.
DB = 5,0; Hp = 0,6.

Nivelul V B (sec. VII)

Lămpi cu tub (**nr. 99-100**): Fragmente provenite cu siguranță de pe nivelele anterioare (IV A şi IV B). Vezi mai sus nr. 11-13, 48-51.

99. Lampă cu tub. *Varianta A*. Fragment din partea inferioară. Culoare verde deschis.
1985 / L14 / -0,40 m. Inv. 43.206/a.
DB = 2,4; Hp = 2,4.

100. Lampă cu tub. *Varianta B*. Fragment din partea inferioară. Culoare verde-gălbuie.
1987 / P / -0,20 m. Inv. 42.700.
DB = 2,7; Hp = 2.

Recipient cu baza profilată inelar (**nr. 101**): După culoarea şi calitatea sticlei, acest fragment poate fi de epocă romană timpurie.

101. Formă indeterminabilă [Bol?, Pahar?, Farfurie?]. Fragment, partea inferioară (bază cu margine dublu îngroşată inelar). Culoare albă, translucidă.
2000 / J–K14 (anexă atrium sud). Inv. 43.206/b.
DB = 3,4.

Passim

Cupe cu talpă şi picior (**nr. 102-108**): Vezi mai sus nr. 1-8, 22-44, 86-90.

102. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde-oliv.
1984-1995 / *passim*. Inv. 43.242.
DT = 4,7; DP = 1,3; Hp = 2,5. (neilustrat)

103. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde.
1984-1995 / *passim*. Inv. 43.243.
DT = 4,4; DP = 1; Hp = 3,1. (neilustrat)

104. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde-albăstruie.
1993 / S11 / *passim*. Inv. 43.245.
DT = 4,3; DP = 1,1; Hp = 1,8. (neilustrat)

105. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare gălbuie.
2000 / R11-R12 / *passim*. Inv. 43.239.
DT = 4,2; DP = 1,5; Hp = 3. (neilustrat)

106. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare verde-gălbuie.
1984-1995 / *passim*. Inv. 43.240.
DT = 4; DP = 1,2; Hp = 2,4. (neilustrat)

107. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior). Culoare gălbuie.
1984-1995 / *passim*. Inv. 43.241.
DT = 3,9; DP = 1,3; Hp = 2,1. (neilustrat)

108. Cupă. Fragment din partea inferioară (talpă, picior foarte scurt). Culoare verzuie.
1999 / J12–13 / *passim*. Inv. 43.244.
DT = 3,5; DP = 1; Hp = 1,2. (neilustrat)

Lampă cu tub (**nr. 109**): Vezi mai sus nr. 11-13, 48-51, 99-100.

109. Lampă cu tub. Varianta A. Fragment din partea inferioară. Culoare verzuie, puternic irizată.
1984-1995 / passim. Inv. 43.247.
DB = 1/1,8; Hp = 4,7. (neilustrat)

Bol hemisferic cu buza nefinisată (**nr. 110**): Vezi mai sus nr. 14-15, 52.

110. Bol hemisferic. Fragment din partea superioară (buză nefinisată). Culoare verzuie.
2000 / J–K14 (anexă atrium sud) / *passim*. Inv. 43.237/c.
DG = 11; Hp = 2,1. (neilustrat)

Pahare cu buza nefinisată şi fund uşor concav (**nr. 111-113**): Vezi mai sus nr. 55.

111. Pahar. Fragment din partea superioară (buză nefinisată). Culoare verzuie, translucidă.
1984-1995 / *passim*. Inv. 43.237/a.
DG = 7,2; Hp = 2,2.

112. Pahar cu buza nefinisată. Fragment din partea superioară (buză nefinisată). Culoare maronie.
2000 / bemă–absidă / *passim*. Inv. 43.237/b.
DG = 7; Hp = 3. (neilustrat)

113. Pahar. Fragment din partea inferioară (fund uşor concav). Culoare verde închis.
1990 / anexă transept nord / *passim*. Inv. 41.835.
DB = 4,2; Hp = 0,8.

Flacon cu gura în formă de pâlnie (**nr. 114**): Vezi mai sus nr. 57-59, 95. La fel de probabilă este şi varianta unei căni cu toartă (vezi grosimea mai mare a pereților).

114. Flacon?. Fragment din partea superioară (gura în formă de pâlnie, buză întoarsă la interior). Culoare verde închis.
1984-1995 / *passim*. Inv. 43.238.
DG = 9; Hp = 2,8.

Bol cu pereți groşi şi suprafața polizată (**nr. 115**): Fragment de bol cu pereți foarte groşi, specific secolelor IV-V, antrenat în nivelele bazilicii episcopale.

Analogii: Ružić 1994, p. 38, tip IV.6.b, nr. 549, T. XXV/14 (sec. IV); Weinberg, Goldstein 1988, p. 93, nr. 448, fig. 4-47 şi p. 96, nr. 476, fig. 4-49 (sec. IV-V); Cf. Sorokina 1963, p. fig. 1/8 (sec. IV - prima jum. sec. V).

115. Bol. Fragment din partea superioară (buză finisată, pereți groşi şi drepți). Pe corp două benzi obținute prin polizare. Culoare verde deschis.
1990 / anexă transept nord / *passim*. Inv. 41.832.
DG = 12; Hp = 5.

Recipient cu buza finisată (**nr. 116**): Fragment de la un pahar sau bol care se caracterizează printr-o canelură pronunțată executată imediat sub buză.

Analogii: Czurda-Ruth 1989, p. 130, Abb. 2/20 (a doua jum. sec. IV).

116. Formă indeterminabilă [Pahar?, Bol?]. Fragment din partea superioară (buză finisată). Canelură pronunțată sub buză. Sticlă incoloră.
1998 / anexă nord atrium / *passim*. Inv. 43.235.
DG = peste 10 ; Hp = 4,8.

Recipient cu baza masiv profilată, dreaptă (**nr. 117**): Fund de vas cu o grosime pronunțată. Datare incertă.

117. Formă indeterminabilă [Pahar?, Bol?, Farfurie?]. Fragment din partea inferioară (bază masivă, neprofilată, uşor concavă). „Pontil-mark". Incoloră, tentă verzuie.
1995 / *passim*. Inv. 42.701.
DB = 3; Hp = 1.

BIBLIOGRAFIE

Abadie-Reynal, Sodini 1992 - C. Abadie-Reynal, J.-P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos (Aliki, Délos, fouilles anciennes)*, Paris, 1992.

Băjenaru, Bâltâc 2000-2001 - C. Băjenaru, A. Bâltâc, *Depozitul de candele din sticlă descoperit la bazilica episcopală de la Histria*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 469-513.

Bogdan-Cătăniciu, Barnea 1979 - I. Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica şi descoperiri mărunte*, în *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 177-226.

Bucovală 1968 - M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968.

Czurda-Ruth 1989 - B. Czurda-Ruth, *Zu den römischen Gläsern aus den Hanghäusern von Ephesos*, Kölner Jahrb. 22 (1989), p. 129-140.

Dmitriev 1979 - A.V. Dmitriev, *Pogrebenija vsadnikov i boev'h konei v mogilnike epohi pereselenija narodov na r. Diurso bliz Novorossiiska*, SovArh. (1979), 4, p. 212-229.

Dussart 1998 - O. Dussart, *Le verre en Jordanie et en Syrie du sud*, Beyrouth, 1998.

Erdmann 1977 - E. Erdmann, *Die Glasfunde von Mezad Tamar (Kasr Gehainije) in Israel*, Saalburg Jahrb. 34 (1977), p. 98-146.

Foy, Bonifay 1984 - D. Foy, M. Bonifay, *Éléments d'évolution des verreries de l'antiquité tardive à Marseille d'après les fouilles de la Bourse*, RANarb 17 (1984), p. 289-308.

Gomolka 1979 - G. Gomolka, *Die spätantiken und frühmittelalterlichen Gläser aus Iatrus, în Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, I, Berlin, 1979, p. 145-166.

Gomolka-Fuchs 1992 - G. Gomolka-Fuchs, *Die römisch-byzantinischen Glasfunde aus Karasura in Bulgarien*, ZfA 26 (1992), 2, p. 261-268.

Harden 1971 - D.B. Harden, *Ancient Glass, III: Post-Roman*, The Archaeological Journal 128 (1971), p. 78-117.

Harrison, Christie et al. 1993 - R.M. Harrison, N. Christie et al., *Excavations at Amorium: 1992 Interim Report*, AnatSt 43 (1993), p. 147-162.

Hayes 1992 - J.W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, 2: The Pottery*, Princeton, 1992.

Hellström 1971 - P. Hellström, *Labraunda. Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass*, Lund, 1971.

Fasold 1983 - P. Fasold, *Spätrömische Gläser vom Lindenberg in Kempten*, BayerVbl 48 (1983), p. 207-216.

Isings 1957 - C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen-Djakarta, 1957.

Minčev 1988 - Al. Minčev, *Antično staklo ot Zapadnoto Cernomorie (I-VI v.). II. Ceaši*, Izvestija-Varna 24(39), (1988), p. 35-59.

Olczak 1984 - J. Olczak, *Z badan' nad os'wietleniem rzymskiego i wczesnobizantyjskiego miasta Novae*, BalcPosn 3 (1984), p. 267-283.

Opaiț 1985 - Cr. Opaiț, *Unele considerații privind vasele de sticlă din burgul roman târziu de la Topraichioi (jud. Tulcea)*, Pontica 18 (1985), p. 249-257.

Petre 1987 - A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II-VII siècles de n.è.). Recherches archéologiques*, Bulletin AIESEE 17-18 (1987), p. 5-171.

Rodziewicz 1984 - M. Rodziewicz, *Alexandrie III. Les habitations romaines tardives d'Alexandrie à la lumière des fouilles polonaises à Kôm el-Dikka*, Varsovie, 1984.

Ružić 1996 - M.A. Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, Beograd, 1996.

Skalon 1973 - K. Skalon, *O nekotor'h formah stekljannoi posud' pozdneantičnovo i rannesrednevekovo Bospora*, SGE 37 (1973), p. 50-53.

Sorokina 1963 - N.P. Sorokina, *Pozdneantičnoe i rannesrednevekovoe steklo s Tamanskogo gorodišča*, în *Keramika i steklo drevnej Tmutarakani*, Moskva, 1963, p. 134-170.

Sorokina 1971 - N. P. Sorokina, *O stekljann'h sosudah s kapljami sinego stekla iz Pričernomorija*, SovArh 4 (1971), p. 85-101.

Sternini 1999 - M. Sternini, *I vetri provenienti dagli scavi della missione italiana a Cartagine (1973-1977)*, JGS 41 (1999), p. 83-103.

Sternini 2001 - M. Sternini, *Reperti in vetro da un deposito tardoantico sul colle Palatino*, JGS 43 (2001), p. 21-75.

Vessberg, Westholm 1956 - O. Vessberg, A. Westholm, *The Swedish Cyprus Expedition. IV.3. The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, Lund, 1956.

Voronov 1973 - I.N. Voronov, *K istorii ekonomičeskih svjazej Apsilii v IV-VII vv. (privoznaja stekljannaja posuda iz Cebel'dy)*, KS-Moscova 138 (1973), p. 74-78.

Weinberg, Goldstein 1988 - G.D. Weinberg, S.M. Goldstein, *The Glass Vessels*, în *Excavations at Jalame. Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, Columbia, 1988, p. 38-102.

Yelda Olcay 2001 - B. Yelda Olcay, *Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia*, JGS 43 (2001), p. 77-87.

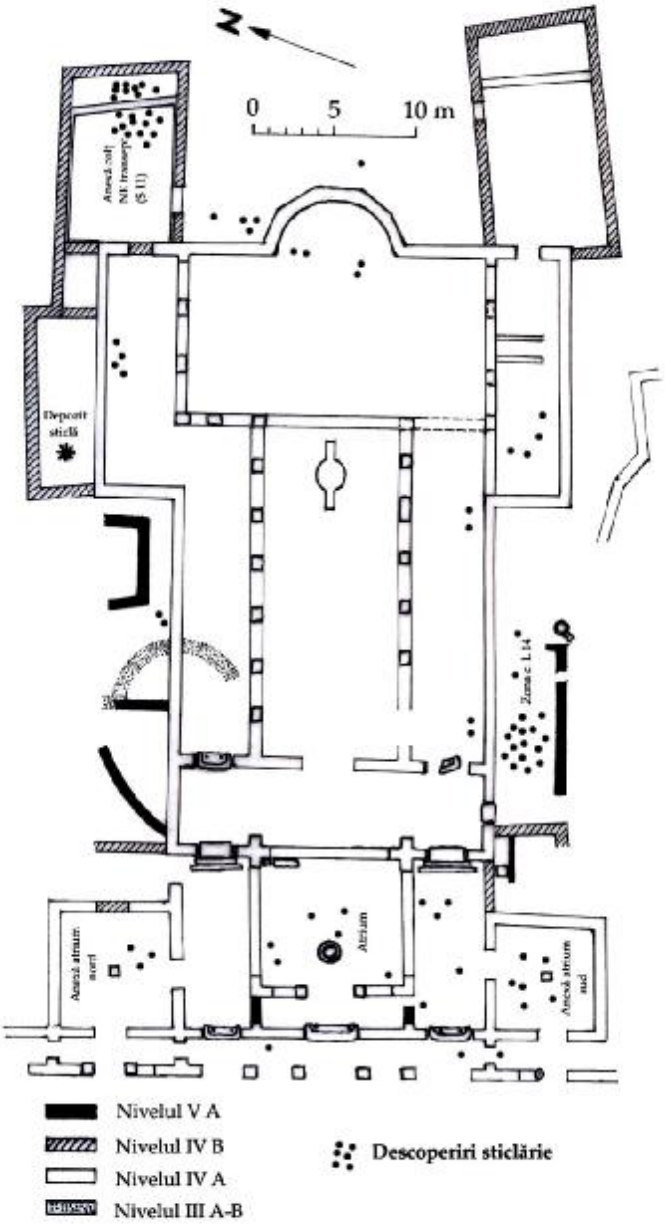

Fig. 1 - Histria-bazilica episcopală. Cartarea descoperirilor de sticlă

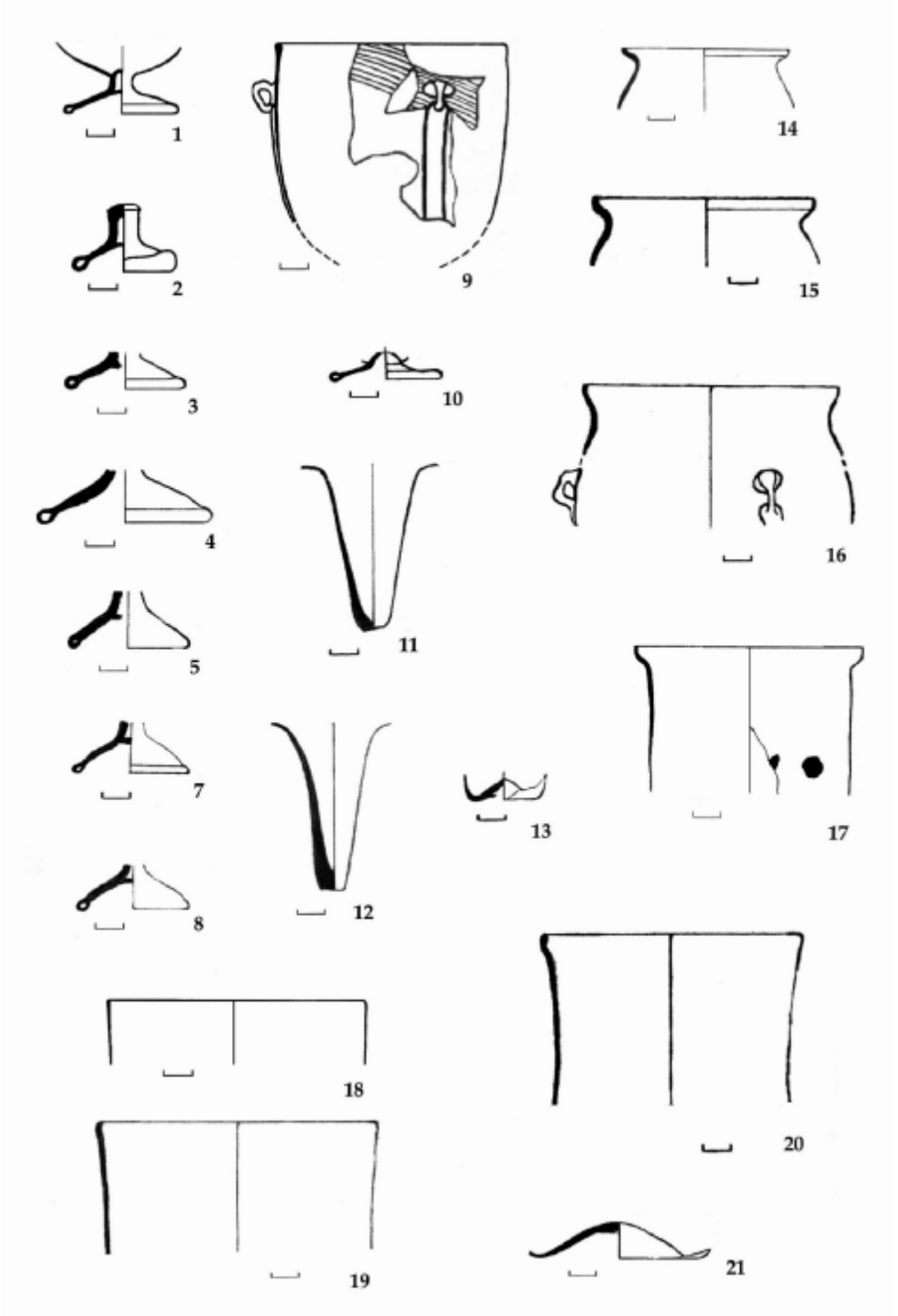

Fig. 2 – Nivelul IV A

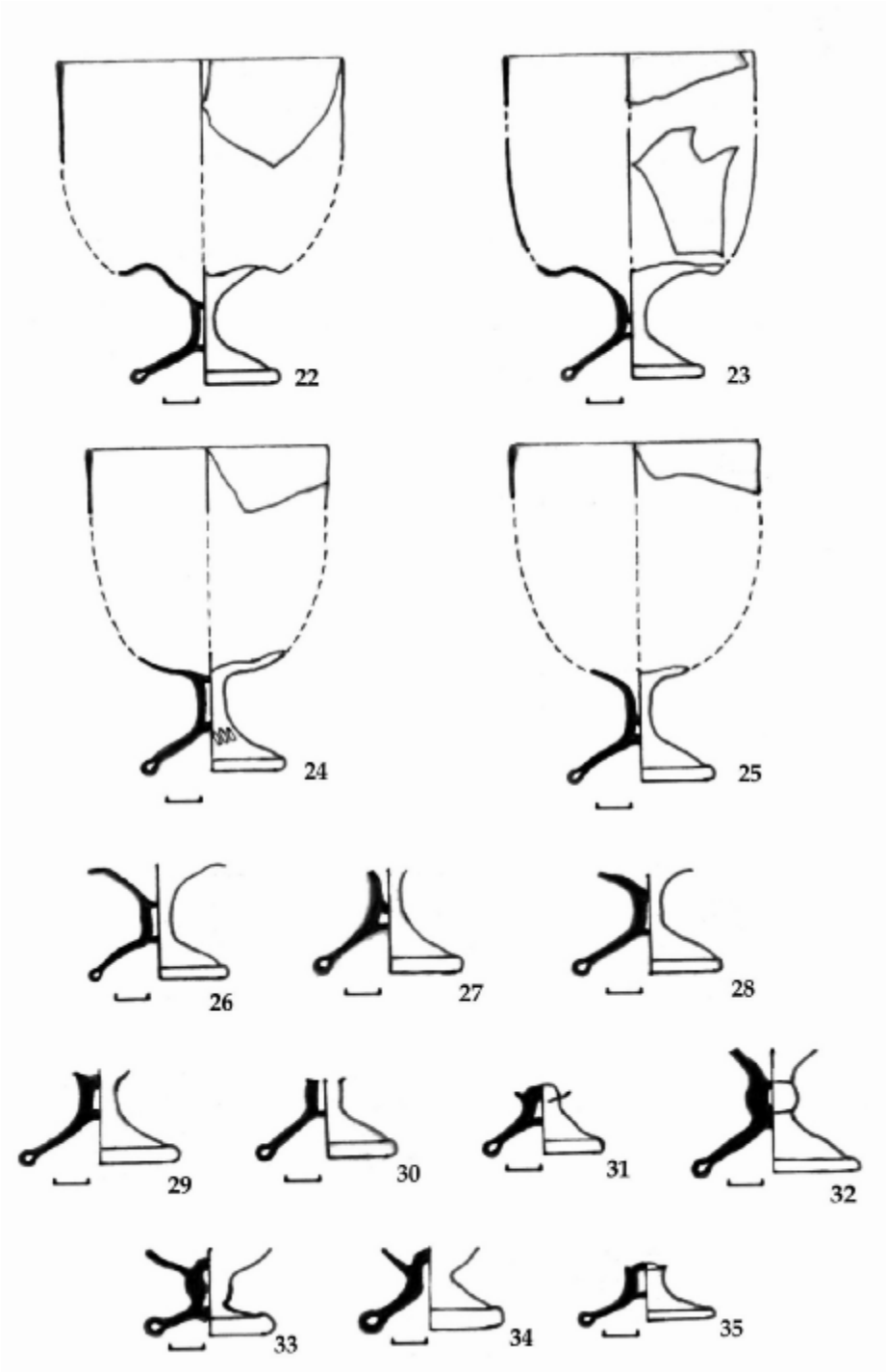

Fig. 3 – Nivelul IV B

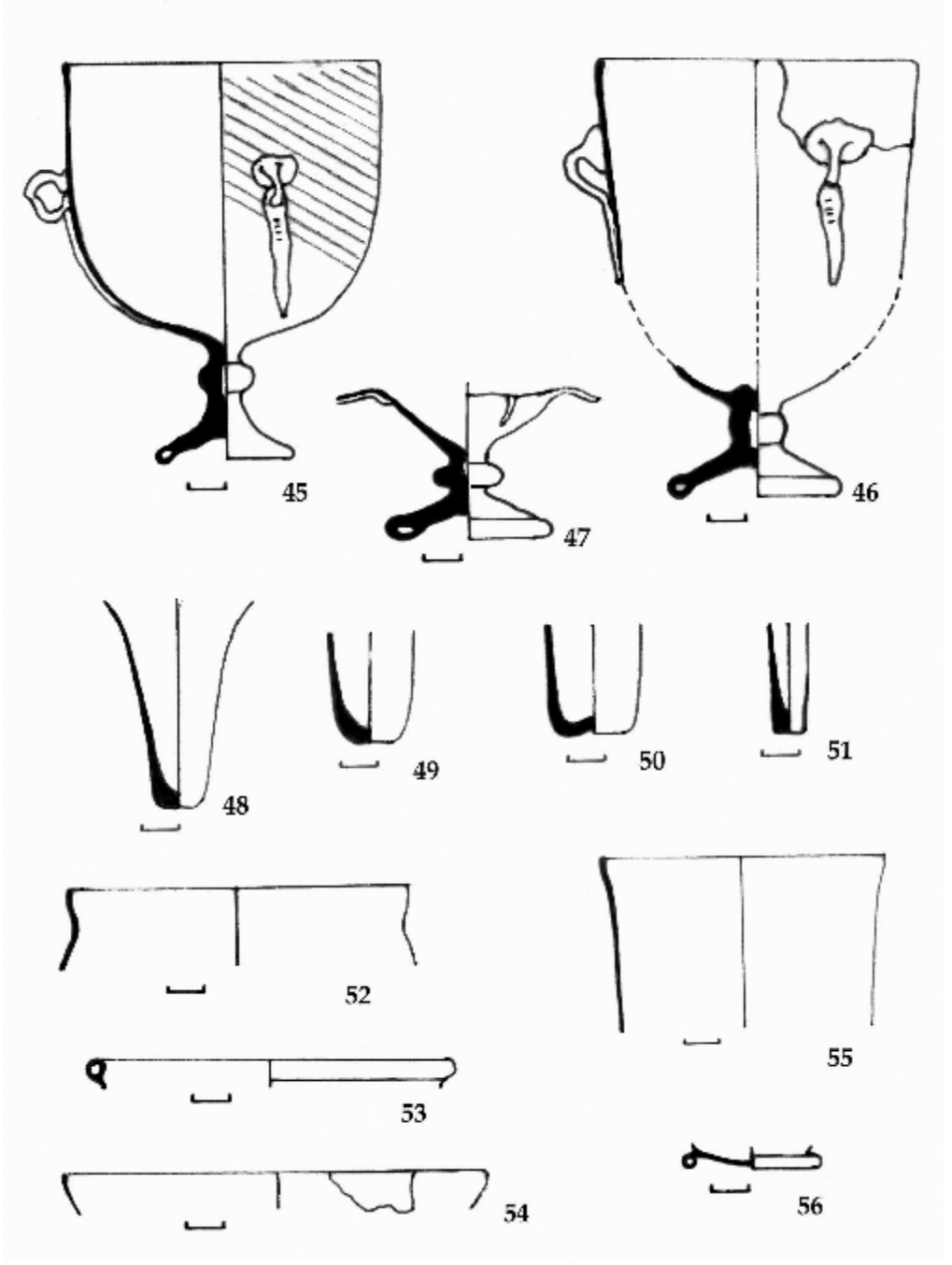

Fig. 4 – Nivelul IV B

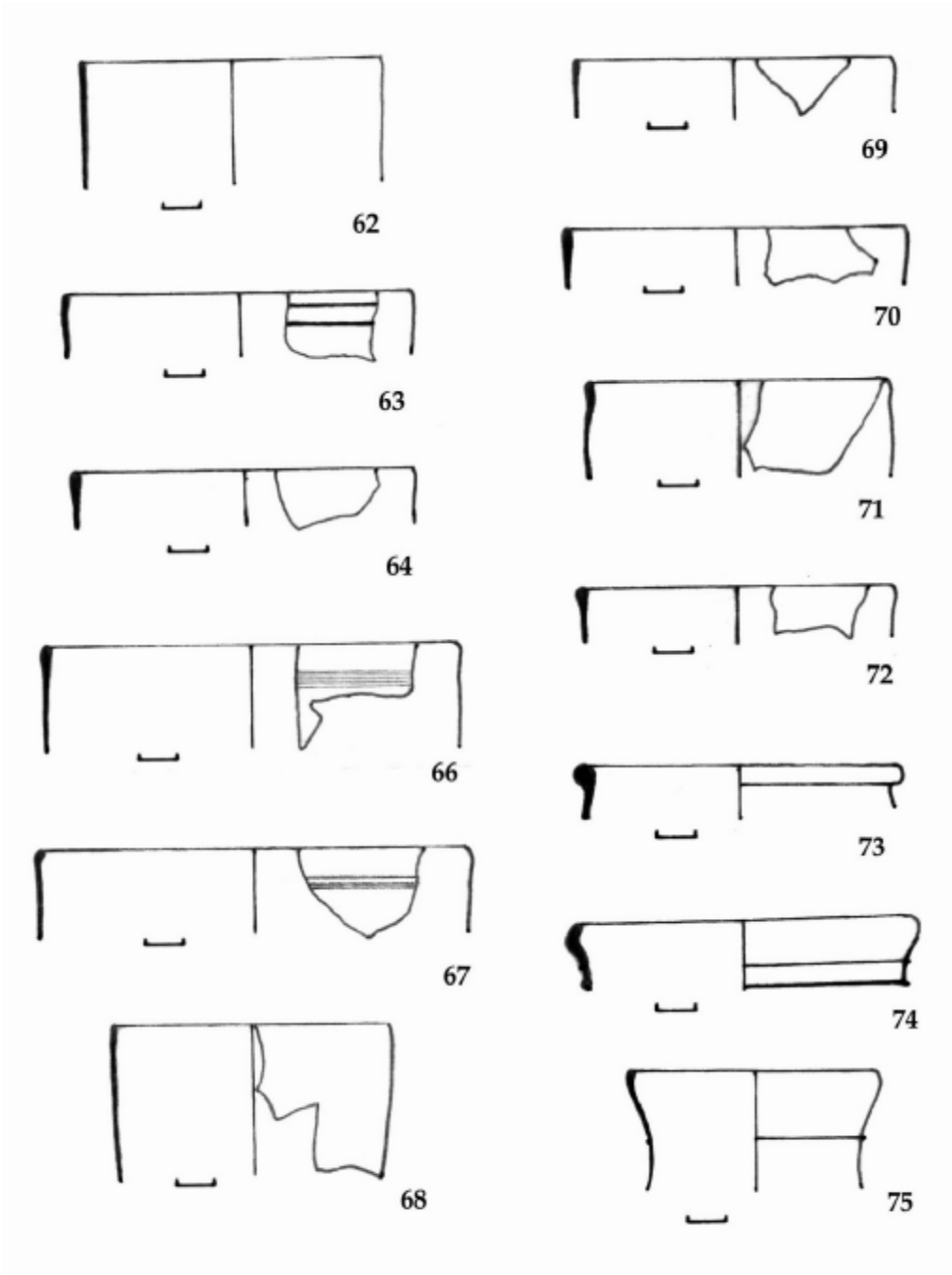

Fig. 5 – Nivelul IV B

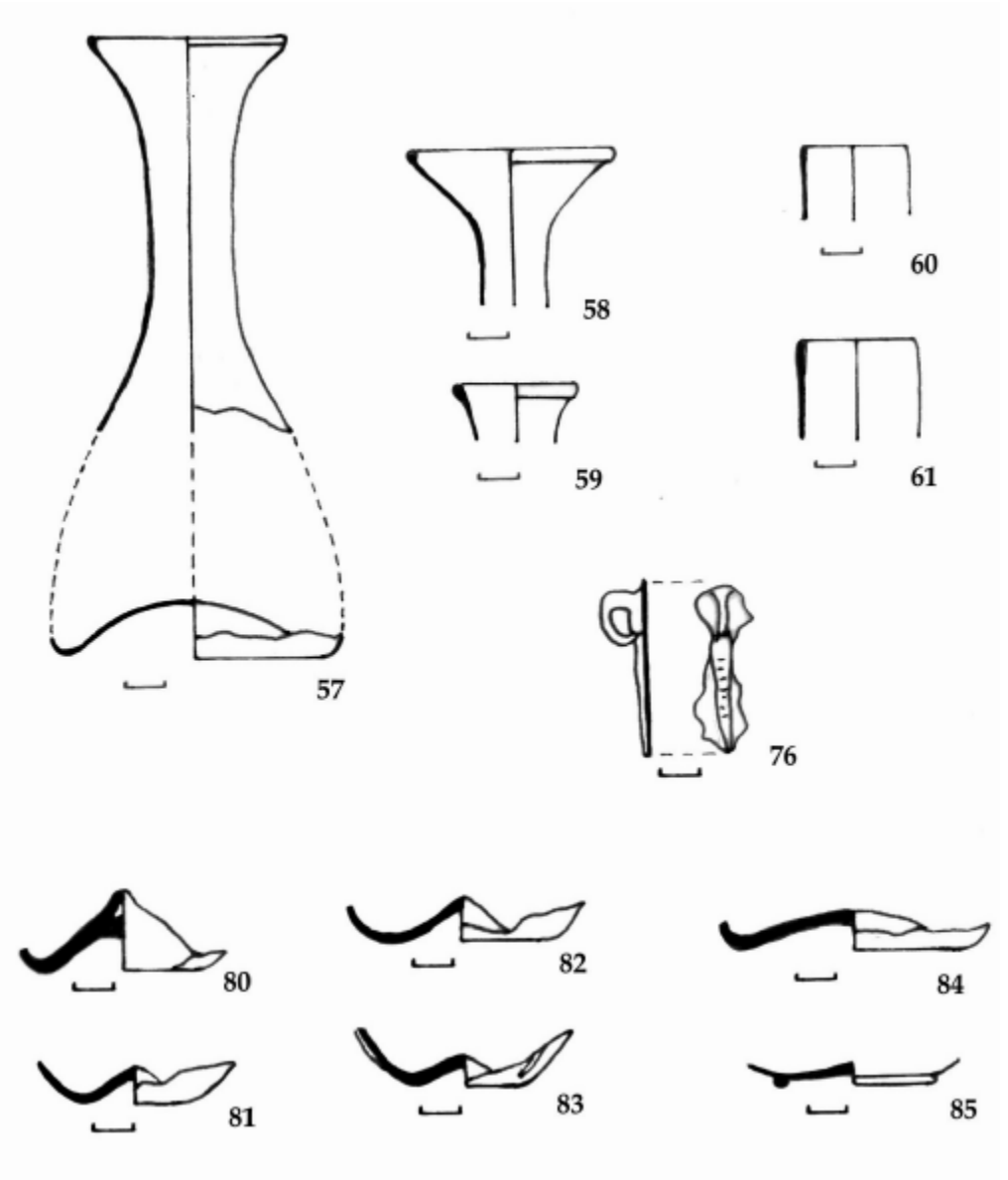

Fig. 6 – Nivelul IV B

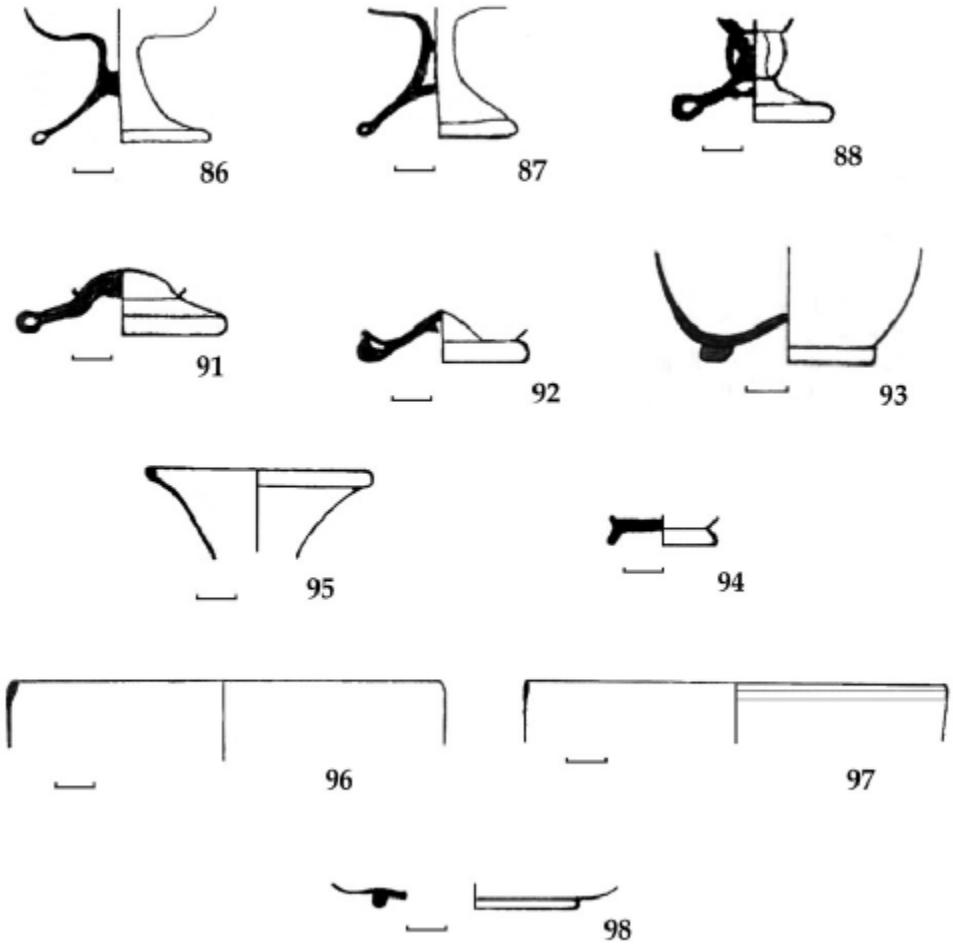

Fig. 7 – Nivelul V A

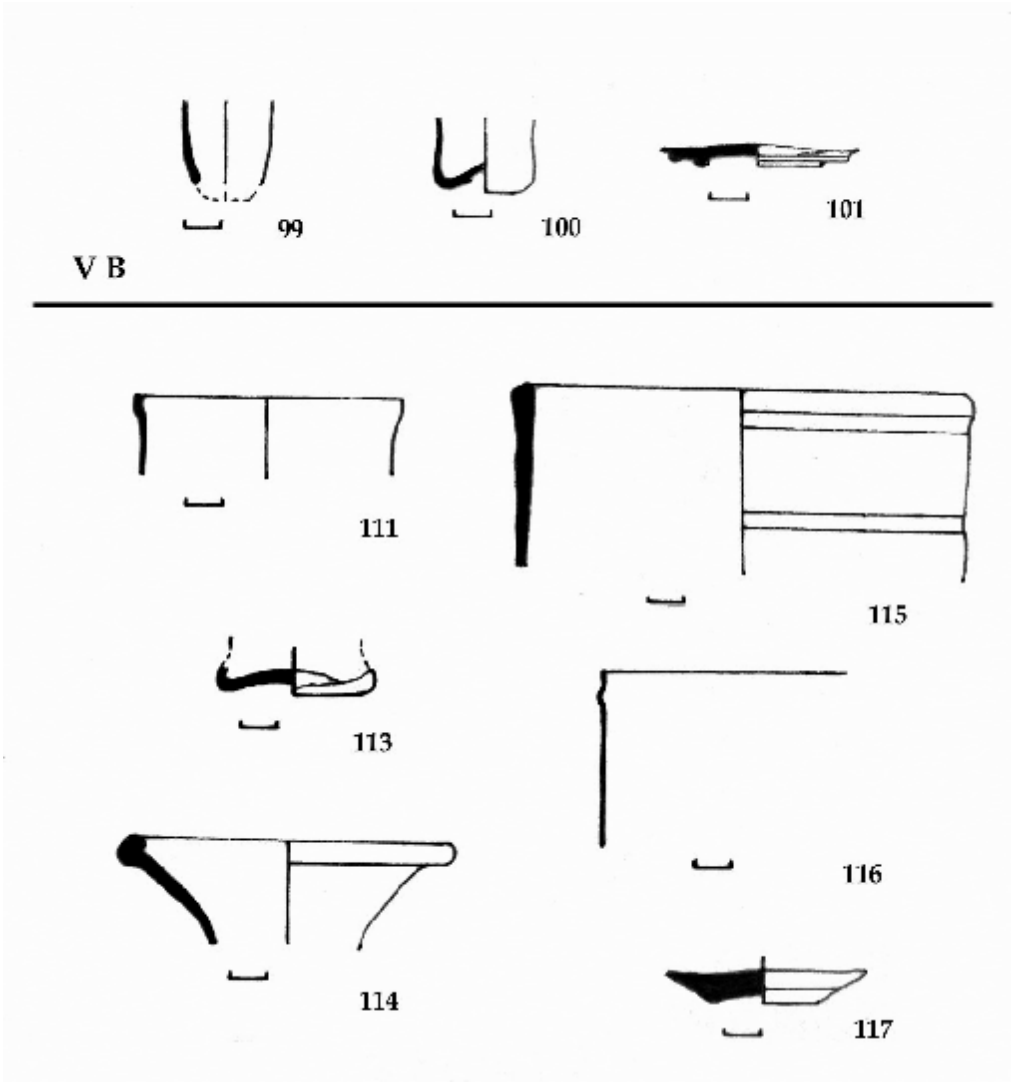

Fig. 8 – Nivelul V B şi *passim*

HISTRIA – EPISCOPAL BASILICA. CATALOGUE OF GLASS FINDS (1984-2000)

Summary

The present study is the second one to focus on the glass material collected during the archaeological excavations undertaken in the episcopal basilica in Histria. If the first article focused on the glass lamps deposit discovered in one of the building's dependencies (see *Băjenaru, Bâltâc 2000 – 2001*), the present one concerns the rest of the glass objects collected all over the monument's surface during the over 20 years of archaeological investigations (fig. 1). On this occasion the authors will revise and complete (see the table) as follows the typology that was established in the first article. We must mention here that not all the recipients founded in the early Byzantine levels (IV A, IV B, V A and V B) are dated to the 6th – 7th centuries. We have about 20 % of material coming from the older levels (3rd – 5th c. AD): see cat. No. 10, 54, 55, 56, 74, 75, 84, 85, 94, 98, 101, 115, 116, possibly 14, 15, 17, 91, 92, 93, 117.

1. Cups

1. 1. – with base and foot (No. 1-8, 22-44, 86-90, 102-108). One of the most widespread glass recipients in the 5th–6th centuries, it is found here in its classical shape, the base with an annular margin, a tall or short foot and a thin-walled "U"-shaped body. In almost all the cases one encounters traces of pontil, which indicates the preference for finishing the rims and, more rarely, for decoration. Used generally as drinking vessels ("wine-glasses"), one can understand why the cups with foot were found in great numbers in excavations undertaken in early Christian basilicas: their large-scale use in liturgical practices. In some cases they were also used as lamps. One variant is obviously used as lamp, having three handles for suspension (No. 9, 45-47). This variant is much better known from the published deposit material.

1. 2. – with base, no foot (No. 10, 91). The recipients' base have a slightly flattened annular margin, which is continued inside the vessel by a rounded swelling ("omphalos"), from where the thin walls start. 4th – 5th c. AD.

2. Lamps with tube (No. 11-13, 48-51, 99, 100, 109)

These are the "favorite" instruments used in the building's illumination, and in the same time represent the most widespread type of lamp in the 6th-7th centuries. The recipients discovered in the Histrian basilica (135 pieces, including deposit material) can be divided in three categories.

- Variant A – unstable, with a rounded base.
- Variant A–B – with a flattened, slightly concave base.
- Variant B – stable, with a concave base at the interior.

3. Bowls

3. 1. – hemispherical, with an unfinished rim (No. 14, 15, 52, 110 + the lamp variant, with handles, No. 16). The recipients, characterized by an outward-bent and unfinished rim, an usually concave or strongly concave base and applied handles, are among the most widespread recipients used for illuminating. Characteristic of 4th – 5th c. , surviving in the 6th c AD.

3. 2. – tronconic, with a finished rim (No. 53, 54). The recipients have an outward-bent rim, and straight, thin walls. 4th – 5th c. AD.

3. 3. – with straight, thick walls (No. 115). They are different from the previous shapes because of the wall's thickness (over 1 cm). 4th – 5th c. AD.

4. Goblets

4. 1. – with an unfinished rim and a concave base (No. 55, 111-113), including the variant decorated with blue pearls (No. 17), very widespread in the second half of the 4th - 5th c. AD.

4. 2. – with an annular, concave base (No. 92, 93). 4th - 5th c. AD.

4. 3. – with an annular, convex base (No. 56). 3rd - 4th c. AD.

4. 4. – with a lamellar, profiled base (No. 94). 5th c. AD.

5. Flasks

Two categories pertaining of this type were established, both of them dated in the 6th c. AD.

5. 1. – with a high neck (« *funnel mouth* »), characterized by a long neck, widened towards the mouth, a globular body and a slightly concave base (No. 57-59, 95, 114).

5. 2. – with a straight rim (« *pilgrim glass* »), characterized by an inward-bent rim, a long neck and a concave, well defined base (No. 60, 61).

6. Undetermined shapes. Due to the fragmentary state of preservation, a series of recipients could not be catalogued, but could be attributed certain general characteristics, as follows:

- recipients with a finished rim;
- concave base, rounded towards the interior;
- concave base, sharpened towards the interior (+ the lamp variant, with handles);
- annular-profiled base;
- strongly profiled, straight base;
- suspension handles for lamps.

UN NOU SEGMENT AL INCINTEI TOMITANE TÂRZII

Laurenţiu CLIANTE

Primele infomaţii legate de zidul de incintă al Tomisului au fost furnizate de către Vasile Pârvan care a şi condus săpăturile arheologice, înainte de primul război mondial, pe un tronson al acestuia aflat la intersecţia Bulevardului Ferdinand cu Strada Răscoalei din 1907. Cercetările arheologice de atunci aveau sa pună în evidenţă un „turn al măcelarilor”[1] prilej cu care autorul cercetărilor avea să facă şi unele consideraţii privind sistemul defensiv al oraşului antic.

Inscripţia în limba greacă descoperită la „turnul măcelarilor”, interpretată de Vasile Pârvan[2], menţionează o porţiune a zidului, lungă de 24 de picioare, care include şi turnul în paramentul căruia se află inscripţia, refăcută pe cheltuiala unei bresle a măcelarilor, în timpul împăratului Iustinian.

Cercetări ulterioare, survenite între anii 1958-1959 şi 1960-1962 vor confirma unele ipoteze ale lui Vasile Pârvan privitoare la traseul zidului de incintă[3]. Astfel, s-a urmărit şi s-a degajat o a doua poartă, „poarta de SV”[4]. De asemenea s-au făcut unele presupuneri referitoare la traiectoria zidului de incintă din acest sector, între care şi faptul că între cele două porţi - de NE şi SV - zidul se frânge într-un unghi undeva în zona de sub actualul Bulevard Ferdinand sau la nord de acesta. De aici şi ipoteza[5] că în punctul de intersectare al celor două segmente de curtină s-ar putea afla un turn de colţ, ipoteză plauzibilă dacă ne gândim că distanţa dintre cele două porţi este relativ mare. Se adaugă şi faptul că o traiectorie în unghi a zidului, fără a fi „dublată” de existenţa acestui turn de colţ ar fi fost incomodă în ceea ce priveşte controlarea câmpului vizual între cele două porţi, reducându-se astfel considerabil capacităţile defensive în zonă.

Descoperirea în emplectonul segmentului de curtină, care venea către poarta de SV, a două monede - una din timpul lui Tacitus şi alta de la Probus - au dus la

---

[1] V. Pârvan, *Zidul cetăţii Tomi*, în ARMSI, t. 37 (1914-1915), p. 415 şi urm.

[2] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 419-421, fig. 2 şi pl. IV şi V. Inscripţia a fost reluată de I. Barnea, St.teol., 6 (1954), p. 104, nr. 38; I. Stoian, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucureşti, 1962, p. 42, fig. 12; Em. Popescu, IGLR, p. 43-44, nr. 8.

[3] A. Rădulescu, *Pontica*, 28-29 (1995-1996), p. 84.

[4] În realitate poarta menţionată se află în sectorul nordic al oraşului antic.

[5] A. Rădulescu, *op. cit*, p. 84.

concluzia că amenajarea a început la o dată de plasat spre sfârşitul sec. III p. Chr., sub Diocleţian, şi va fi continuată probabil sub Constantin cel Mare[6].

Alte săpături arheologice[7], mult mai recente, concretizate într-o lungă campanie arheologică începută în anul 1987 şi terminată în anul 1998, au scos la iveală poarta mare a cetății Tomis. Vestigiile arheologice descoperite în perimetrul mărginit de străzile Mihail Kogălniceanu, Dragoş Vodă şi Mircea cel Bătrân, aparțin celei mai importante porți a Tomisului în perioada romano-bizantină, poartă pe care V. Canarache o punea în legătură cu existența drumului antic care ducea spre Histria[8].

Revenind în dreptul porții de SV, situația zidului de incintă devine mai complexă.

Din acest punct, incinta are o traiectorie care nu mai este paralelă cu Bulevardul Ferdinand, ci dimpotrivă, îşi va schimba cursul către SV. O săpătură de canalizare efectuată în anul 1976 pe str. Mihai Viteazul a atins adâncimea de 6,50 m, dar nu a scos la iveală nici o urmă care să fi aparținut zidului. În schimb, la 35 de m sud de intersecția Bulevardului Ferdinand cu strada Mihai Viteazul, la o adâncime de 4, 50 m „a apărut o îngrămădire masivă de blocuri şi pietre prăbuşite, care făceau parte dintr-un zid masiv, orientat SV, spre actualul Muzeu al Marinei din Constanța”[9]. Din nefericire studierea acestui tronson este imposibilă in momentul de față datorită structurilor de locuire moderne din această zonă, singurele înregistrări pe care le mai deținem fiind destul de vechi[10].

Odată cu cercetarea zonei de vest a oraşului antic, au apărut în peisajul arheologic două basilici[11] precum şi un fragment al incintei de nord, incintă care merge paralel cu Bulevardul Ferdinand, această porțiune a zidului urmând să se racordeze[12] cu zidul de incintă de sub blocul C1, închizând peninsula tomitană la vest după traversarea străzii Traian.

Apare astfel ipoteza, confirmată de altfel, existenței unei prime faze a incintei tomitane – fază care se poate observa şi astăzi până în punctul imediat apropiat Teatrului Fantasio – precum şi a unei noi faze de construcție, din temelii, care a avut drept scop mărirea incintei şi care corespunde zidului de lângă basilica mică care merge în paralel cu bulevardul Ferdinand.

Ca urmare a încheierii unui contract cu un beneficiar de investiții, în anul 2004 s-a ivit ocazia efectuării unei cercetări în partea de vest a oraşului romano-bizantin, într-un perimetru situat astăzi la adresa din B-dul Ferdinand nr.13 bis (Fig. 1, punctul 1, Fig. 4, a şi b).

Respectivul perimetru se înscrie într-o zonă mai largă, unde anterior au fost descoperite resturi ale incintei oraşului târziu.[13]

---

[6] V. Canarache, *Tomis,* Bucureşti 1961, p. 16-17.

[7] Gh. Papuc, L. Lungu, *Pontica,* 31 (1998), p. 201-208.

[8] V. Canarache. o*p. cit*., p. 20.

[9] N. Cheluță-Georgescu, *Pontica*, 10 (1977), p. 258.

[10] O Tafrali, *Ruinele unei cetăți din epoca imperială romană la Constanța, astăzi dispărute,* în Arta şi Archeologia, III, 4 (1930), p. 52.

[11] A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1965, p. 77.

[12] *Ibidem.*

[13] Vezi nota 11.

Terenul pe care s-a făcut cercetarea arheologică amintită a fost în parte ocupat de o construcție modernă, care a avut o fundație destul de adâncă. De asemenea, în secțiunile deschise, au fost găsite numeroase resturi de zidărie modernă lucrată cu piatră antică recuperată din dezafectarea construcțiilor antice existente, lucru vizibil şi în profilele rezultate în urma săpăturii.[14]

Cele două secțiuni, orientate aproximativ pe direcția N/S au fost numerotate S I şi S II şi au dimensiunile de 20/2,5 m şi respectiv de 6/2,5m (Fig. 2).

În jumătatea nordică a primei secțiuni, de sub stratul vegetal gros de circa 0,2-0,35 m, au fost degajate două straturi de dărâmătură, unul modern, iar cel de al doilea cu mortar, pământ galben, nisip şi piatră măruntă în compoziție, semn al acțiunii de demantelare. Când anume s-a produs această acțiune este greu de precizat datorită stratigrafiei incerte, ea putând să se fi derulat la sfârşitul antichității[15] sau în epoca modernă.

Abia sub acest ultim strat a apărut un altul, de pământ galben, bine compactat şi care merge în profunzime până la baza monumentului cercetat. În sectorul sudic ale secțiunii, profilul de est prezintă câteva lentile de depuneri ale resturilor rezultate pe parcursul lucrărilor de construire: mortar, aşchii de piatră, var.

În cea de a doua secțiune situația stratigrafică este identică. Merită totuşi menționat faptul (confirmat de dimensiunile unei gropi moderne) că zidul descoperit a fost mult mai grav afectat, el păstrându-se pe o înălțime mai mică.

Rezultatul cercetărilor menționate constă în descoperirea unui segment de incintă cu lungimea de 2, 70 m, orientat aproximativ pe direcția de E/V şi dispus aproape paralel cu axa actualului bulevard Ferdinand (Fig. 5 a).

Atât starea de conservare a monumentului descoperit, cât şi situația stratigrafică ne arată că acesta s-a păstrat doar până la nivelul fundației, pe înălțimi ce variază între 2,40 m şi 3,30 m. Fundația are la bază lățimea de 2,8 m, pentru ca de la înălțime de 1,2 m să se îngusteze cu circa 0,1 m, ajungând la o lățime de 2,7 m. Lucrarea este în întregime realizată din pietre de dimensiuni variabile, legate cu mortar ce conține var, nisip, scoică pisată, de unde şi aspectul bine închegat pe care îl capătă în ansamblul ei (Fig. 3).

Revenind la cele câteva lentile de depuneri observate în profilul de est al primei secțiuni, ele ne indică, se pare, modalitatea de realizare a fundației, care a constat în săparea unui şanț, în care, pe măsură ce fundația era ridicată, se făceau şi completări cu pământ galben, bine tasat[16].

Tot în SI, în imediata vecinătate a zidului apare un bloc de piatră lucrată, relativ bine şlefuită, cu loc de prindere a unei clame metalice, şi care a aparținut cel mai probabil zidului de incintă. Dimensiunile piesei sunt următoarele: lung. =1,05 m, lat. (păstrată) = 0,65 m, î = 0,45 m; în secțiune are un aspect trapezoidal (Fig. 5 b).

La capătul de nord al secțiunii S I, au fost descoperite resturile unui zid, orientat aproximativ paralel cu incinta şi care a aparținut cel mai probabil unei construcții modeste, alipite acesteia. El a fost lucrat din piatră legată cu mortar; dimensiunile păstrate: î = 0, 43 m, lat. = 0, 56 m. Lipsa unui context stratigrafic clar

[14] Situația menționată aici este foarte frecventă în întregul şantier arheologic Tomis, unde construcțiile făcute în sec. XIX-XX întrebuințează din plin piatra antică.

[15] După ce incinta şi-a pierdut utilitatea; ca argument poate fi luată în calcul prezența unui rest de fundație degajat în sectorul nordic al secțiunii.

[16] Astfel de completări s-au făcut pe înălțimi ce variau între 0,7 m şi 1,2 m

ne face să credem că este posibil să ne aflăm în fața resturilor unei construcții care a fost ridicată şi a funcționat într-un moment când incinta nu mai era folosită.

Materialul arheologic recoltat din săpătura de salvare de pe Bd. Ferdinand este amestecat şi în cantitate mică. Astfel, au apărut în acelaşi loc materiale din sec. II-III p. Chr. şi materiale de sec. V-VI p. Chr.

O altă săpătură de salvare recentă, efectuată în anul 2006 în perimetrul aflat pe Bd. Ferdinand nr. 19, a avut drept scop scoaterea la lumină a unui nou fragment al incintei din acelaşi sector.

Prezentăm în continuare rezultatele cercetărilor cu descrierea secțiunilor şi stratigrafia păstrată.

A fost deschisă o secțiune mediană, orientată perpendicular pe Bd. Ferdinand, de 20 m ulterior extinsă prin două casete cu lățimea de 2 m.

Aici au fost descoperite resturi ce par să provină de la incinta târzie a Tomisului. Din păcate contextul stratigrafic în care ele apar nu este deloc concludent. În perimetrul cercetat există un foarte mare număr de gropi care conțin urme ale acțiunii de demantelare: mortar antic, fragmente ceramice din perioade diferite amestecate cu pietriş mărunt şi nisip.

În partea de S/E a secțiunii au fost descoperite două blocuri de parament, care, cu siguranță au făcut parte din incintă. Faptul că ele au fost descoperite într-un strat gros de dărâmătură sub care nu s-a mai găsit nimic altceva, ne demonstrează cu claritate distrugerea totală a segmentului de incintă în acest punct.

Numeroase urme ale distrugerii zidului au fost observate şi în capătul nordic al secțiunii (spre Bd. Ferdinand).

Cele două săpături arheologice de salvare efectuate în anii 2004 şi 2006 au scos la iveală resturile zidului de incintă al Tomisului aparținând celei de-a doua faze, reprezentată de latura V/SV. Traiectoria zidului este paralelă cu Bd. Ferdinand, închizându-se apoi într-un unghi uşor obtuz şi îndreptându-se către malul portului pe sub blocul C1[17].

Această a doua fază de construcție a zidului tomitan a fost pusă deseori în legătură cu necesitatea măririi spațiului intramuran în care să fie inclus şi complexul basilical din sectorul de vest. Descoperirea unor cuptoare de cărămizi în imediata apropiere a celor două basilici pare să confirme o activitate constructivă mai amplă pe un spațiu larg care, în afara basilicilor menționate, trebuie să fi cuprins şi alte complexe aparținând oraşului romano-bizantin.

Ținând cont de cele prezentate, credem că se conturează tot mai clar, existența unui sector târziu al oraşului romano-bizantin, apărat de o incintă solidă care porneşte din apropierea actualului Teatru „Fantasio" şi urmează un traseu paralel cu Bulevardul Ferdinand, cel mai probabil până pe str. Traian, de unde se îndreaptă către actuala Poartă 3 de acces în portul comercial.

Ținând cont de destinația dată de-a lungul timpului spațiului în discuție, dar mai cu seamă de construcțiile cercetate aici, putem lua în considerare, cu titlu de ipoteză, propunerea mai veche de datare a acestei incinte în sec. V-VI p. Chr. (cu specificarea că nu excludem o încadrare mai apropiată de sfârşitul sec. V p. Chr[18]).

---

[17] A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 86., fig. 5.

[18] Două săpături efectuate în zonă de cercetătorii C. Paşca şi M. Bucovală, au evidențiat pentru zona în discuție existența unor morminte de inhumație datate între sec. IV-VI p. Chr.; vezi Pontica, 21-22 (1988-1989) p. 123-161; Pontica, 24 (1991), p. 185-236 . Din păcate, până în prezent nu s-a făcut o încercare de delimitare a ariilor ocupate de mormintele şi complexele funerare care aparțin acestei epoci.

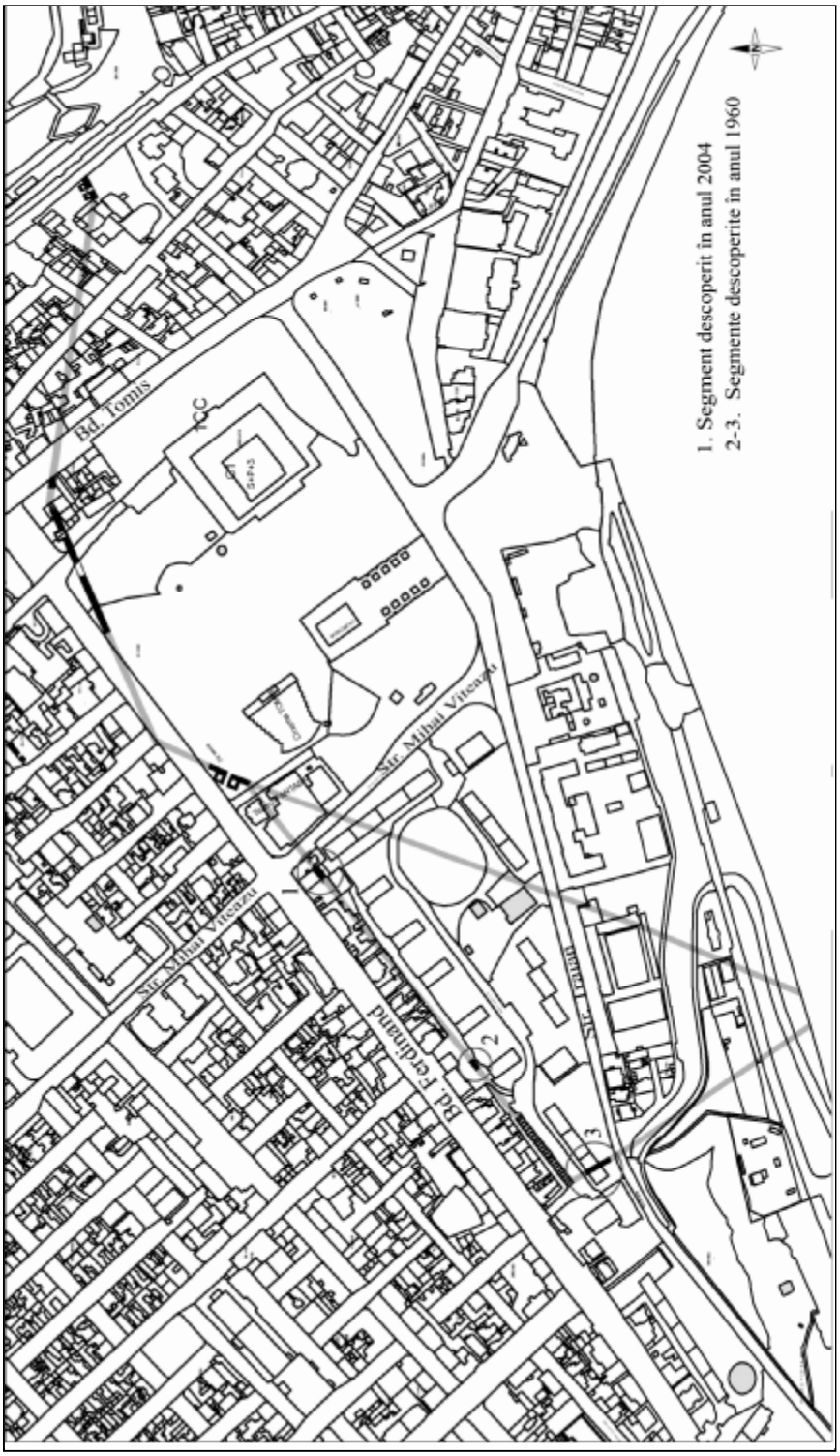

Fig. 1 – Planul zonei

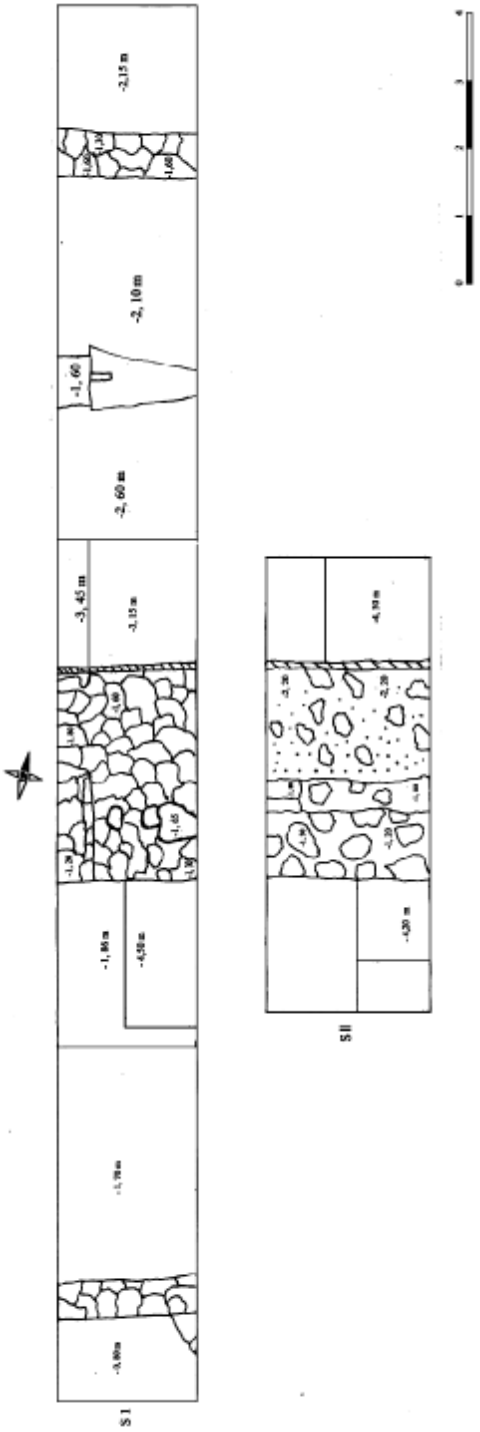

Fig. 2 - Plan săpătură: Tomis 2004, Bd. Ferdinand nr. 13 Bis

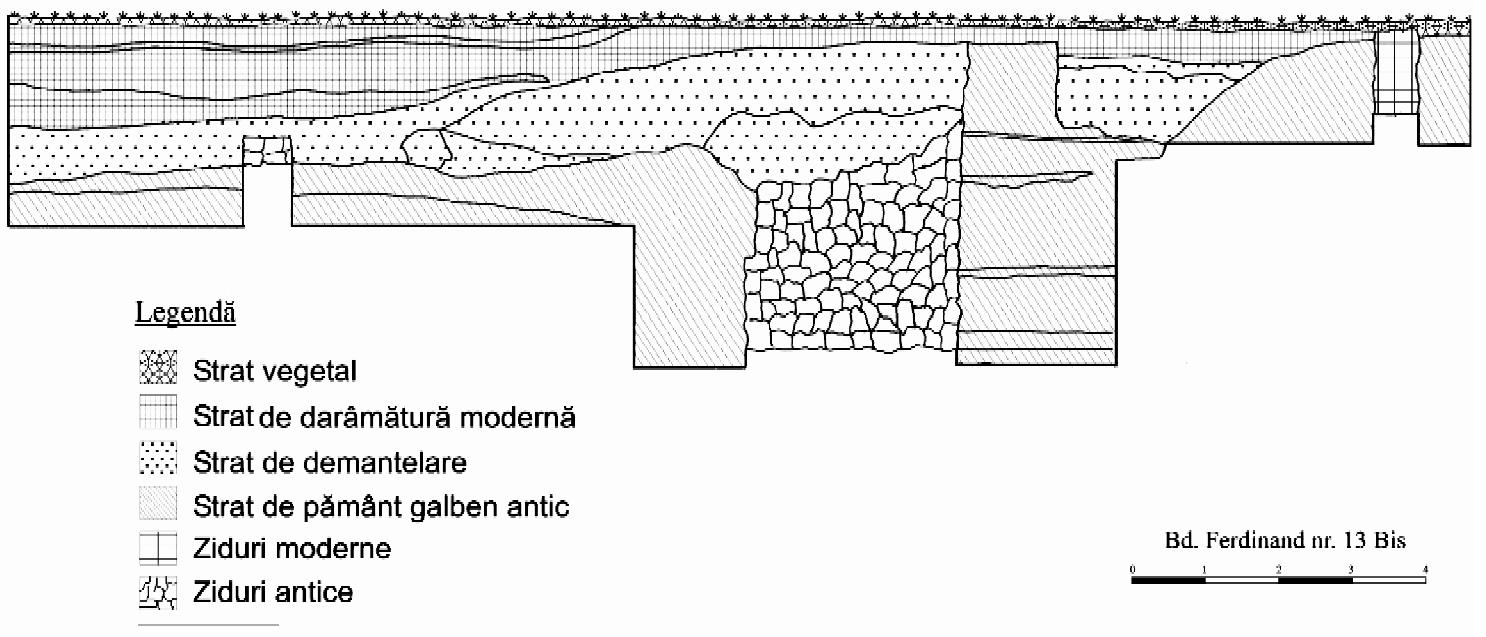

Fig. 3 – Secțiunea SI, profil longitudinal de E

a

b

Fig. 4 – Fundația zidului de incintă ; a. Secțiunea SI ; b.Secțiunea SII

Fig. 5 - a. Fundația zidului de incintă surprinsă în SI. Vedere dinspre sud

Fig. 5 – b. Bloc de piatră care a aparținut incintei

A NEW SEGMENT OF THE LATE TOMITAN PRECINCTS WALL

Abstract

In 2004 and 2006 archaeological excavations were made in the Western part of the Roman-Byzantine city at the locations: 13 bis, Ferdinand Blvd. and 19, Ferdinand Blvd. These respective perimeters are parts of a larger area, where remains of the late Tomis precincts wall had been discovered before. The salvation excavations have unearthed remaining parts of the Tomis precincts wall belonging to the second phase, represented by the WSW side, parallel to Ferdinand Blvd., then closing in a lightly obtuse angle and heading towards the harbor slope underneath block C 1.

This second building phase of the Tomitan wall was often linked to the necessity to enlarge the *intra muros* space so as to also include the Western sector basilica complex.

Taking into account the destination given in time to this space, but especially the buildings excavated here, we can discuss, at least with a hypothetic title, the earlier proposition to date this precincts wall in the 5th – 6th cent. A.D. We also specify that a placement to the end of the 5th cent. A.D. is not excluded.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN NECROPOLA ROMANO-BIZANTINĂ DE LA CALLATIS

Mădălina UNGUREANU,
Laurenţiu RADU

Ne propunem în cele ce urmează prezentarea rezultatelor unei săpături de salvare ce a avut loc în primăvara anului 2004, într-un sector mai puţin cunoscut al necropolei creştine timpurii a Callatidei, în vederea descărcării de sarcină arheologică a unui perimetru situat în vecinătatea Bisericii catolice din Mangalia (str. Muncitorului nr. 10).

S-au trasat 6 secţiuni, orientate N-S, care acoperă o suprafaţă de cca. 500 mp. Terenul este situat în zona care corespunde localizării tradiţionale a valului şi şanţului de apărare ce fortificau Callatida în epoca elenistică[1].

În acest perimetru s-au identificat şi cercetat 65 de complexe funerare de înhumaţie, dintre care 10 moderne şi 55 de morminte ce aparţin epocii romano-bizantine.

Mormintele moderne - morminte de înhumaţie în groapă simplă, orientate E-V, cu uşoare deviaţii, aparţin unui cimitir modern al oraşului; acesta se întindea în zona străzilor Ţepeş Vodă-Muncitorului-Libertăţii, unde cu ocazia investigaţiilor arheologice de salvare s-au mai identificat astfel de morminte.

Stratigrafia are următoarea structură:

1. Nivelul superior este reprezentat de depuneri moderne, respectiv sol vegetal în amestec cu deşeuri, în special materiale utilizate în construcţii; acest nivel are grosimea de cca. 0,50 m în zona de nord a terenului, şi atinge grosimi de 3,50 până la peste 5 m în extremitatea sudică. În amestec cu deşeurile moderne au fost identificate şi câteva fragmente osteologice umane scoase din context, provenite foarte probabil din distrugerea în perioada contemporană a mormintelor din următorul nivel. Terenul a suferit o intervenţie mecanică odată cu construirea blocurilor de locuinţe din imediata vecinătate. Ulterior, aici a fost depus pământul rezultat din săparea fundaţiilor blocurilor din zonă, motiv

[1] Cf. M. Ionescu, V. Georgescu, *Le système défensif callatien*, în The Roman Frontier at the Lower Danube 4th – 6th Centuries. The Second International Simposium (Murighiol/*Halmyris*, 18-24 August 1996), Bucharest, 1998, p. 205-211; în această zonă a fost reperat un tronson al fortificaţiei elenistice.

pentru care din acest nivel au fost recoltate şi fragmente ceramice elenistice, romane, romano – bizantine şi otomane.

2. Nivelul următor (negru-cenuşiu), cu o grosime medie de 1m, este puternic afectat în unele zone de gropi moderne. Acest nivel dispare începând cu S IV, pentru a reapărea pe câteva porțiuni reduse ca suprafață în S VI. In acest nivel au fost săpate gropile mormintelor moderne de înhumație, în cazul gropilor mai adânci acestea atingând şi nivelul următor.

3. Al treilea nivel (galben-brun) are grosimi variabile, fiind de asemenea afectat parțial de gropi moderne, deşi în mai mică măsură decât stratul negru-cenuşiu. In acest al treilea nivel au fost săpate gropile complexelor de înhumație paleocreştine.

Straturile inferioare înregistrează o foarte uşoară înclinare către sud, în direcția şanțului de apărare elenistic şi o pantă descendentă, mult mai accentuată către est, diferența de nivel pe aceasta direcție fiind semnificativă (cca. 1m/1,20 m).

Complexele funerare au fost numerotate în ordinea identificării şi cercetării lor, iar în stabilirea raportului cronologic dintre acestea s-au utilizat îndeosebi observațiile de ordin stratigrafic.

Mormintele moderne (M1SI, M3SI, M5 martor SI-SII, M8SII, M9SII, M11SII, M17 martor SII-SIII, M19SIII, M34SVI, M51SVI), care constituie nivelul superior de înmormântări, sunt fără excepție morminte de înhumație în groapă simplă, orientate E-V cu uşoare deviații pe direcția NE-SV, cu craniul spre V (respectiv SV), scheletul în decubitus dorsal. Inventarul funerar lipseşte, cu excepția a două accesorii vestimentare descoperite în M51.

Descriere tehnică a complexelor funerare antice

M2 SI - mormânt antic de înhumație acoperit cu *tegulae* (trei rânduri de *tegulae* curbate 0,40 x 0,60 m, fragmentare), orientare E-V, craniul la V; mormântul a fost distrus de la jumătate de o groapă contemporană; din schelet, poziționat în decubitus dorsal, se păstrează partea inferioară (oasele lungi ale picioarelor, bine conservate, fragmente din bazin şi palma dreaptă aşezată pe capul femurului); fără inventar;

M4 SI - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare E-V cu o mică deviație NE-SV; groapa mormântului a fost puternic afectată de o groapă contemporană; scheletul foarte robust, bine conservat cu excepția craniului, depus în decubitus dorsal, brațele în prelungirea corpului; lungime schelet 1,80 m; fără inventar;

M6 SI - mormânt antic acoperit cu două rânduri de *tegulae* curbate (0,40 x 0,60 m) fragmentare, păstrate pe o lungime de 1,70 m; orientare NE-SV, craniul la SV; scheletul în decubitus dorsal, mâinile încrucişate pe abdomen; lungime schelet 1,55 m; fără inventar;

M7 SI - reînhumare antică; fragmente de mandibulă, humerus, antebraț, depuse într-o groapă de dimensiuni reduse; fără inventar;

M10 SII - reînhumare probabil modernă;

În aceeaşi groapă s-au identificat resturile a două schelete umane, primul având oasele într-o aproximativă conexiune anatomică; la picioarele acestuia se aflau resturile unui al doilea schelet (fragmente de craniu, vertebre, coaste)

depuse în amestec; deasupra acestora au fost depuse două pietre de calcar fasonate, între care se afla însă un fragment de cărămidă contemporană; deoarece groapa mormântului este săpata în nivelul galben brun corespunzător complexelor paleocreştine, deranjat în această porțiune de gropi contemporane, şi dată fiind prezența materialului contemporan, considerăm posibil ca un mormânt antic să fi fost descoperit întâmplator în perioada contemporană iar descoperitorul să fi procedat la o reînhumare neglijentă;

M12 SII - reînhumare probabil antică; fragmente osteologice umane provenind de la un singur schelet: fragmente de bazin, craniu şi oasele lungi ale picioarelor; fără inventar;

M13 SII - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare NE-SV, craniul la SV; schelet relativ bine conservat, poziția decubitus dorsal, mâinile în prelungirea corpului, picioarele apropiate la glezne; fără inventar;

M14 SII - mormânt antic de înhumație acoperit cu *tegulae*; orientare NE-SV, craniul la SV; cele trei țigle (0,40 x 0,60 m), din care două cu decor canelat, s-au păstrat pe o lungime de 1,60 m; scheletul, cu o lungime de 1,50 m, cu zona craniană şi toracică afectată de presiunea țiglelor şi a solului, este în poziția decubitus dorsal, mâinile încrucişate pe abdomen; fără inventar;

M15 SII - mormânt antic de înhumație în cistă de piatră; orientare E-V, craniul la V; cista (L = 1,90 m, lmax. = 0,70 m, h = 0,35 m) este realizată din piatră de calcar fasonată, deschisă la capete, acoperită cu cinci plăci de calcar; scheletul (lungime 1,65 m) este în decubitus dorsal, palmele încrucişate sub bazin; fără inventar;

M16 SIII - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientare NE-SV, craniul la SV; groapa este acoperită cu două rânduri de piatră de calcar; amenajarea din pietre este mai lată în capătul vestic (zona craniului) şi se îngustează în capătul de est (L = 1,90 m, lmax. = 0,80 m); scheletul (lungime 1,65 m) depus în decubitus dorsal, mâinile apropiate sub bazin; fără inventar;

M18 SIII - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientare E-V, craniul la V; s-au identificat două blocuri la capătul estic al gropii şi unul în zona toracică; scheletul (lungime cca. 1,40 m), slab conservat, poziția decubitus dorsal; fără inventar;

M20 SIV - mormânt antic de înhumație acoperit cu *tegulae*; orientare E-V; s-au păstrat trei fragmente de *tegulae*, pe o lungime de 0,65 m; scheletul, extrem de deteriorat, a aparținut unui copil de vârstă mică; oasele lungi păstrate indică poziția decubitus dorsal; poziția craniului este nedeterminată, s-au identificat doar fragmente ale acestuia, cu pereții cranieni foarte subțiri; fără inventar;

M21 SIV - mormânt antic de înhumație acoperit cu *tegulae*; orientare E-V; mormântul este acoperit cu două *tegulae* curbate, foarte bine conservate şi astupat la extremități cu fragmente de *tegulae* (L = 0,75 m, l = 44 m); scheletul, foarte slab conservat, a aparținut unui copil de vârstă foarte mică; s-au păstrat parțial oasele lungi, câteva falange dispersate, câteva fragmente de craniu cu pereții cranieni extrem de subțiri; fără inventar;

M22 SIV - mormânt antic de înhumație acoperit cu *tegulae*; orientare NE-SV, craniul la SV; s-a păstrat o țiglă în zona craniului (0,35 x 0,44 m), dispusă pe lățime; scheletul (lungime 1,80 m), slab conservat, în poziția decubitus dorsal, mâinile apropiate pe bazin; pe extremitatea dreaptă a centurii pelviene s-a identi-

ficat o cataramă de fier, foarte corodată, de formă ovală (diam. Mare = 4,5 cm, diam. mic = 3 cm); nu a putut fi restaurată;

M23 SIV - mormânt antic de înhumație acoperit cu *tegulae*; orientare neclară; s-au păstrat câteva *tegulae* fragmentare deranjate, unele fragmente în poziție aproape verticală, fapt care a produs şi deranjarea scheletului; fragmentele de schelet identificate – fragmente de oase lungi, fragmente foarte subțiri ale craniului) par să fi aparținut unui defunct de vârstă foarte tânară; fără inventar;

M24 martor între SIV şi SV - mormânt antic de înhumație in groapă simplă; orientare NE-SV, craniul la SV; scheletul (lungime 1,70 m), relativ bine conservat, poziția decubitus dorsal, mâinile în prelungirea corpului; fără inventar;

M25 SIV - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare E-V, craniul la V; scheletul (lungime 0,90 m), slab conservat, aparține unui copil; poziție decubitus dorsal, mâinile pe abdomen; fără inventar;

M26 SIV reînhumare probabil antică; s-au identificat fragmente de craniu şi bazin provenind de la un individ adult; fragmentele amintite nu sunt în conexiune anatomică; fără inventar;

M27 SIV - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare NE-SV, craniul la SV; scheletul (lungime 1,30 m) în decubitus dorsal, brațele întinse, palmele pe capetele femurale; din groapă s-au recuperat cinci piroane întregi şi 4 fragmente de piroane masive (10-11 cm lungime), cu floarea mare, care provin probabil de la sicriu;

M28 SV - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare E-V, craniul la V; scheletul (lungime 1,45 m, probabil adolescent) slab conservat, depus în decubitus dorsal; craniul, foarte deteriorat; mâinile în prelungirea corpului; fără inventar;

M29 SV - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare E-V, craniul la V; scheletul (lungime 1,50 m), slab conservat, poziționat în decubitus dorsal; craniul, foarte deteriorat, brațele încrucişate pe piept; fără inventar;

M30 SV - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare E-V, craniul la V; scheletul, care aparține unui adult robust, se păstrează doar în partea superioară; poziție decubitus dorsal; mâinile în prelungirea corpului; picioarele lipsesc, cu excepția unui femur, poziționat atipic, peste centura pelviană; fără inventar;

M31 SV - mormânt antic de înhumație acoperit cu *tegulae*; orientare E-V, craniul la V; țiglele (0,40 x 0,60 m), dispuse pe trei rânduri, s-au păstrat pe o lungime de cca. 1,50 m; scheletul (lungime 1,40 m) în decubitus dorsal, zona toracică puternic afectată de presiunea țiglelor; chiar pe limita gropii, în dreapta craniului, s-a identificat o monedă de bronz de mici dimensiuni, foarte oxidată, neidentificabilă;

M32 SV - reînhumare probabil antică; s-au identificat fragmente de oase umane aparținand unui singur individ, respectiv fragmente de craniu, mandibula, fragmente ale oaselor lungi ale brațelor şi picioarelor, fragmente de bazin; fără inventar;

M33 SV - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientat E-V, craniul la V;

Scheletul, poziționat în decubitus dorsal, foarte deteriorat, a aparținut unui copil de vârstă mică, s-au recuperat doar câteva fragmente ale cutiei craniene şi

ale oaselor lungi; fără inventar;

M35 SV - reînhumare probabil antică; s-au identificat fragmente de oase aparţinand unui singur individ: craniul deteriorat, oasele bazinului, fragmente de vertebre şi coaste sub craniu, fragmente de oase lungi în prelungirea acestuia; fără inventar;

M36 SV - mormânt antic de înhumaţie în cistă de piatră; orientare NE-SV, craniul la SV;

- cista (L = 1,90 m, lmax. = 0,80 m, h = 0,40 m), acoperită cu două plăci mari de calcar de formă neregulată, era închisă la ambele capete; plăcile de calcar fasonate care alcătuiesc cista sunt completate cu fragmente de mai mici dimensiuni, de forma neregulată; solul din umplutura cistei, cu o umiditate foarte ridicată, a afectat masiv scheletul defunctului, din care s-au conservat doar fragmente de craniu şi oasele lungi ale picioarelor; din zona bazinului s-a recoltat o mărgica de culoare neagră şi un fragment de dimensiuni foarte reduse provenit de la un obiect din bronz, cel mai probabil o monedă de tipul celei identificate în M31; din zona craniului şi a toracelui s-a recoltat o cantitate relativ mare de vertebre de peşte;

M37 SV - mormânt antic de înhumaţie în cistă de piatră; orientare E-V, craniul la V; cista (L = 1,35 m, lmax. = 0,70, h = 0,30 m) este îngrijit lucrată, acoperită cu trei plăci de calcar masive, de formă aproximativ dreptunghiulară, dispuse pe lăţime; pereţii laterali sunt realizaţi din două plăci de calcar fasonate de mari dimensiuni, de formă dreptunghiulară; cista este închisă la capete, de asemenea, cu două plăci îngrijit lucrate; este singura cistă la care şi fundul gropii este pavat cu piatră-trei dale de calcar foarte bine îmbinate; scheletul, foarte deteriorat, a aparţinut unui copil; s-au conservat câteva fragmente de craniu şi parţial oasele lungi ale membrelor; fără inventar;

M38 SV - mormânt antic de înhumaţie în cistă de piatră; orientare E-V, craniul la V; cista (L = 1,90 m, lmax. = 0,80 m, h = 0,38 m) era acoperită cu trei dale de calcar masive, completate la rosturi cu piatră de calcar de dimensiuni mai mici; pereţii sunt alcătuiţi din plăci subţiri de calcar (0,07-0,09 m); cista se îngustează din capătul vestic (corespunzător zonei craniene) -0,42 m, către capătul estic -0,27 m ; scheletul (lungime 1,50 m), slab conservat, a aparţinut unui individ adult, depus în decubitus dorsal, mâinile pe bazin; fără inventar;

M39 SV - mormânt antic de înhumaţie în amforă

Amfora a fost astupată cu o piatră plată de calcar; poziţia iniţială în groapă a fost probabil verticală, deşi în momentul descoperirii era înclinată către SV; în interior s-au identificat fragmente de schelet aparţinând unui copil de vârstă foarte mică (probabil sugar); fragmente extrem de subţiri de craniu s-au identificat în partea inferioară a urnei; fără inventar;

M40 SV - mormânt antic de înhumaţie acoperit cu pietre; orientare E-V, craniul la V; groapa mormântului era acoperită cu piatră de calcar neregulată, păstrată pe o lungime de cca 1,80 m, completată în extremitatea vestică a gropii cu o ţiglă masivă care prin alunecare a provocat deteriorarea craniului; scheletul (lungime 1,60 m) în decubitus dorsal, palmele pe bazin; fără inventar;

M41 SV - mormânt antic de înhumaţie acoperit cu pietre; orientare NE-SV, craniul la SV; amenajarea de piatră constă din câteva pietre de formă neregulată în zona craniului; scheletul (lungime 1,50 m), depus în decubitus dorsal, este slab

conservat, oasele sunt subțiri; craniul este distrus, probabil ca urmare a presiunii pietrelor; brațele sunt dispuse pe bazin; fără inventar;

M42 SV - mormânt antic de înhumație în cistă de piatră; orientare NE-SV, craniul la SV; cista (L = 2 m, lățime variabil, se îngustează de la craniu către picioare) nu era acoperită, cu excepția zonei craniului (o piatră de calcar de formă neregulată, mai înaltă decât cista cu cca. 0,35 m, şi o dală de calcar prăbuşită în interiorul cistei peste craniu, fusese probabil fixată la capătul vestic al cistei); cista era deschisă la capete (în momentul descoperirii), pereții sunt realizați din piatră de calcar fasonată de grosime variabilă; scheletul (lungime 1,65 m), aparținând unui individ adult, este foarte deteriorat, în special craniul; poziția decubitus dorsal, mâinile pe bazin; fără inventar;

M43 SV - reînhumare probabil antică; s-au identificat fragmente de craniu provenind de la trei, poate patru indivizi de vârstă adultă, fragmente de coaste şi oase lungi ale brațelor; din groapa mormântului s-a recuperat şi un fragment de cui de fier, foarte corodat;

M44 martor între SV şi SVI – mormânt antic de înhumație în cistă de piatră; orientare NE-SV, craniul la SV; cista (L = 1,95 m lmax. = 0,75 m) era doar parțial acoperită în momentul descoperirii, zona craniului şi cea toracică rămânând neacoperite; amenajarea păstrată este formată din plăci de calcar fasonate, de formă neregulată şi dimensiuni variabile, completate cu două fragmente de *tegulae*, iar în extremitatea estică a cistei a fost fixată o piatră masivă, neprelucrată; pereții sunt alcătuiți din plăci de calcar fasonate pe ambele părți, mai îngrijit pe interior, bine îmbinate la rosturi, fără mortar; scheletul (păstrat pe o lungime de 1,30 m) este extrem de deteriorat, craniul fiind în întregime distrus; poziția este decubitus dorsal, mâinile pe capetele femurale, picioarele întinse; fără inventar;

M45 SVI - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare NE-SV, craniul la SV; scheletul (lungime 1,45 m) în poziția decubitus dorsal, mâinile în prelungirea corpului; în zona bazinului s-au identificat trei fragmente provenite de la o cataramă din fier de tipul celei care constituie inventarul M22;

M46 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientare NE-SV, craniul la SV; groapa era acoperită cu două rânduri de dale de calcar de formă neregulată; scheletul (lungime păstrată 1,55 m), dispus în decubitus dorsal, prezintă unele particularități: craniul, extrem de alungit, prezintă elemente caracteristice deformării artificiale fronto - occipitale; brațele, puternic flexate din cot, au palmele îmbinate pe abdomen; datorită proportiilor neobişnuite ale craniului, scheletul creează impresia de disproporție; fără inventar;

M47 SVI - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare E-V, craniul la V; scheletul (lungime 1,50 m), poziționat în decubitus dorsal, este foarte deteriorat, se păstrează fragmentar bazinul, oasele lungi ale picioarelor, coastele şi craniul; fără inventar;

M48 SVI - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare E-V, craniul la V; scheletul (lungime 1,40 m), poziționat în decubitus dorsal, este, ca şi în cazul M47, foarte deteriorat; s-au conservat doar fragmente de craniu, brațul stâng şi oasele lungi ale picioarelor; fără inventar;

M49 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientare E-V, craniul la V; amenajarea de piatră consta din două pietre de formă neregulată în

zona craniului şi o placă de calcar de formă pătrată (0,60 x 0,60 m), foarte îngrijit fasonată pe ambele fețe, depusă peste craniu; scheletul, depus în decubitus dorsal, este foarte slab conservat - se păstrează oasele lungi ale membrelor şi fragmentar bazinul; din umplutura gropii s-au recoltat trei fragmente de fier, în stare de coroziune avansată, provenind de la un obiect neidentificabil (cui/vârf de săgeată?);

M50 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu *tegulae*; orientare NE-SV, craniul la SV; țiglele (păstrate pe 1,70 m lungime, lățimea variază deoarece o parte au alunecat în lateral), sunt dispuse pe două rânduri; scheletul, relativ bine conservat, cu excepția craniului şi toracelui, afectate de presiunea *tegulae*-lor, se păstrează pe o lungime de 1,35 m; poziția este decubitus dorsal, mâinile în prelungirea corpului, picioarele întinse; din zona craniului s-au recuperat doi cercei fragmentari din bronz foarte corodați (cercei-verigă din care s-au recuperat verigile propriu-zise şi o serie de piese mărunte care decorau veriga);

M52 SVI - reînhumare probabil antică; s-au conservat o serie de fragmente osteologice lipsite de conexiune anatomică, provenind de la scheletul unui individ adult; din umplutura gropii am recoltat un cui din fier cu secțiunea pătrată, probabil modern ; deoarece groapa este disturbată de pătrunderi ale nivelului de depuneri moderne, nu putem stabili cu exactitate dacă obiectul aparține mormântului sau este vorba de o pătrundere accidentală, motiv pentru care încadrarea cronologică a mormântului este nesigură;

M53 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientare E-V, craniul la V; amenajarea de pietre (lungime 0,70 m) constă în trei dale de calcar plate, de formă neregulată; scheletul (0,45 m lungime păstrată) în decubitus dorsal, foarte slab conservat, aparține unui copil de vârstă mică; s-au păstrat fragmente de craniu, oasele lungi ale mâinilor şi ale piciorului drept; fără inventar;

M54 SVI - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare NE-SV, craniul la SV; scheletul (1,50 m lungime), depus în decubitus dorsal, a aparținut unui individ adult; craniul este foarte deteriorat, brațele îndoite din cot, adunate pe abdomen, picioarele întinse, labele picioarelor apropiate; fără inventar;

M55 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientare E-V, craniul la V; mormântul era acoperit cu cinci pietre (dispuse pe o lungime de 1,5 m), - scheletul (lungime 0,70 m), slab conservat, aparține unui copil; este poziționat în decubitus dorsal, palmele pe capetele femurale, picioarele întinse; fără inventar;

M56 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientat NE-SV, craniul la SV; din amenajarea de pietre se păstrează trei pietre de calcar de formă neregulată, una pe torace, două pe bazin; scheletul (lungime păstrată 1,10 m) este în decubitus dorsal, mâinile în prelungirea corpului; fără inventar;

M57 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu *tegulae*; orientat E-V, craniul la V; mormântul este acoperit cu două *tegulae* curbate, dispuse în dublă pantă (0,75 x 0,50 m); scheletul (lungime 0,65 m) slab conservat, a aparținut unui copil; este poziționat în decubitus dorsal, mâinile uşor flexate din cot către interior; fără inventar;

M58 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientare NE-SV, craniul la SV; mormântul este acoperit cu plăci de calcar de formă neregulată, completate cu fragmente de țiglă (dimensiunile amenajării de pietre 1,85 m x 0,65

m); scheletul (lungime 1,30 m), slab conservat, este depus în decubitus dorsal; craniul este distrus, lipseşte mâna stânga, mâna dreaptă este aşezată pe abdomen; din zona bazinului s-a recoltat o aplică de bronz foarte corodată;

M59 SVI - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare NE-SV, craniul la SV; scheletul (lungime 1,50 m), slab conservat, este depus în decubitus dorsal; craniul foarte deteriorat, mâna dreapta întinsă, mâna stânga pe abdomen; fără inventar;

M 60 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientare NE-SV, craniul la SV; mormântul este acoperit cu trei plăci de calcar de formă neregulată (L = 1,12 m, lmax = 0,60 m); scheletul (lungime 0,90 m) aparține unui copil; este foarte deteriorat, se păstrează doar câteva fragmente de craniu şi parțial, oasele lungi ale membrelor inferioare; inventar: o verigă din fier foarte oxidată cu diametrul de 0,03 m posibil o piesă de centură, recoltată din zona bazinului;

M61 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientare NE-SV, craniul la SV; mormântul este acoperit cu plăci de calcar de formă neregulată (L = 1,48 m, lmax = 0,70 m); scheletul (lungime 0,90 m), foarte slab conservat, a aparținut unui copil; este depus în decubitus dorsal; se păstrează mâna dreaptă, în prelungirea corpului, câteva coaste de asemenea pe partea dreaptă, şi oasele lungi ale picioarelor; fără inventar;

M 62 SVI - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare NE-SV, craniul la SV; scheletul (lungime 1,40 m), depus în decubitus dorsal, a aparținut unui individ adult; pe bazin s-a identificat o cataramă de bronz cu spin de fier, cu analogii în necropola callatiană;

M 63 SVI - mormânt antic de înhumație acoperit cu pietre; orientare NE-SV, craniul la SV; s-a identificat o singură piatră, masivă, care acoperă craniul şi parțial cutia toracică, deteriorate din pricina greutății plăcii de calcar; scheletul (lungime 1,35 m) a fost poziționat în decubitus dorsal, brațul stâng pe abdomen, brațul drept deplasat; lipsit de inventar;

În relație cu M63 s-a cercetat un zid de piatră păstrat pe trei tronsoane, identificat în extremitatea nordică a SVI; se păstrează fundația şi parțial elevația acestui zid; acesta este lucrat din piatră de calcar fasonată legată cu pământ; deoarece groapa M63 taie tronsonul *b* al zidului, acesta poate fi datat anterior sec IV-VI p. Chr., perioadă în care pot fi încadrate mai larg mormintele antice cercetate; în lipsa materialului ceramic nu se poate realiza o încadrare cronologică mai sigură.

M 64 SVI – mormânt antic de înhumație acoperit cu *tegulae*; orientare E-V, craniul la V; mormântul este acoperit cu un singur rând de țigle curbate (0,40 x 0,60 m), păstrate pe o lungime de 1,70 m; scheletul (lungime 1,45 m), slab conservat, în poziția decubitus dorsal, mâna dreaptă pe abdomen, mâna stângă se păstrează doar parțial; fără inventar;

M 65 SVI - mormânt antic de înhumație în groapă simplă; orientare E-V, craniul la V; scheletul (lungime 1,35 m), deteriorat pe partea dreaptă, este poziționat în decubitus dorsal, brațul stâng aşezat pe abdomen, brațul drept lipseşte; fără inventar;

Sectorul cercetat se află în aproperea unei zone mai bine cunoscute şi

cercetate de-a lungul timpului (str. Portului) în special prin săpături de salvare[2].

În cazul mormintelor antice, sunt reprezentate tipuri variate de complexe funerare de înhumație: în groapă simplă (24), acoperite cu *tegulae* (11) - în două ape sau dispuse orizontal, acoperite cu pietre (13), înhumație în cistă de piatră (6)[3] ; dintre mormintele de înhumație în groapă simplă, 8 sunt în fapt reînhumări (2 prezintă nesiguranță din punct de vedere al încadrării cronologice);

Din totalul mormintelor, 9 sunt morminte de copii; s-a putut observa existența a două grupuri de morminte de acest gen: M21,22,23 (toate, acoperite cu țigle) şi M 53, 55, 57, 60, 61 (acoperite cu pietre, cu excepția M57), M33 (mormânt în groapă simplă) şi M37 (cistă de piatră), rămânând în afara acestor « nuclee »;

S-a observat de asemenea concentrarea cistelor pe o anumită zonă în apropierea cărora se află reînhumări; înmormântările în cistă sunt grupate în SV: M 36, M37, M38, M42 formează un grup distinct ; în apropierea acestui grup a fost cercetat şi M44, de asemenea mormânt în cistă de piatră.

Inventarul funerar este destul de sărac - monede din bronz, accesorii vestimentare şi podoabe din fier şi bronz (catarame din fier, o cataramă din bronz cu spin din fier[4], aplice, cercei).

Tipurile de construcții funerare identificate, orientarea mormintelor, piesele de inventar şi analogiile cu alte complexe funerare cercetate atât la Callatis cât şi în alte aşezări ale zonei pontice (Tomis, Beroe etc.) permit încadrarea acestora în secolele IV-VI p. Chr.

Menționăm descoperirea unor complexe funerare cu caracteristici deosebite: -M39 - o înhumare în amforă: a fost utilizată jumătatea inferioară a unei amfore acoperită cu o piatră fasonată; în interior s-au identificat câteva fragmente de craniu cu pereții extrem de subțiri, aparținând unui copil de vârstă foarte mică. Amfora, cu corpul conic înalt şi strangulat în partea mediană, are înălțimea de cca. 0,40 m şi diametru maxim păstrat de cca 0,26 m. Ca tip de complex funerar are analogii la Tomis, tipul XV cu datare în sec. V-VI p. Chr.[5] , Histria[6], Capidava tipul XV amforă provincială pontică (sec. V- VI)[7]. Acest tip de înhumare are analogii tot în necropola callatiană de epocă romano-bizantină – (M208 din zona cercetată şi publicată de C. Preda)[8].

Deşi nu a fost posibilă efectuarea unui studiu antropologic se remarcă totuşi caracterul eterogen din punct de vedere al tipului somatic: de exemplu M2, M4, M50 – defuncții se detaşează prin masivitatea scheletului.

Reține atenția M43 - un schelet de individ adult cu craniul deformat artificial

---

[2] Complexe funerare romano-bizantine cercetate şi parțial publicate de V. Georgescu, M. Ionescu, El. Zavatin-Bârlădeanu şi alții.

[3] Analogii la Callatis – M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, Pontica, 36-36 (2002-2003), p. 225-277; C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină, Bucureşti*, 1980, *passim*; Beroe - A. Petre, Materiale, 8 (1962), p. 566; Tomis - C. Chera – Mărgineanu, V. Lungu, Pontica, 16 (1983), p. 217-230.

[4] M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *op. cit.*, p. 232; C. Preda, *op. cit.*, p. 38-39.

[5] C. Scorpan, Pontica, 9 (1976), p. 165, pl. VIII, fig. 4-5.

[6] Em. Condurachi, *Histria I*, Bucureşti, 1954, p. 458, fig. 386.

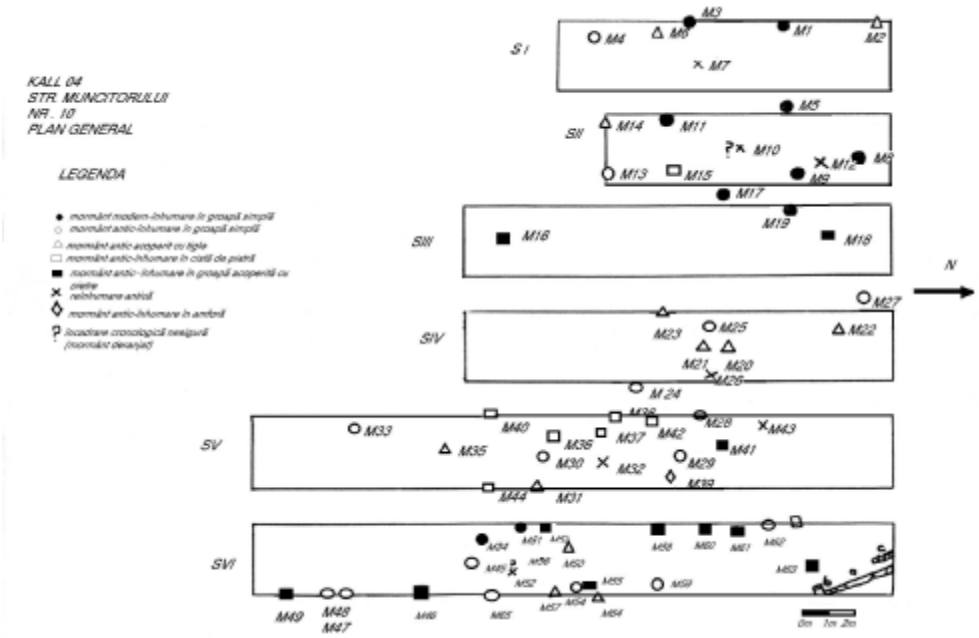
[7] I. C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. VI- VI p. Chr.)*, Bucureşti, 2003, p. 85, pl. 29.

[8] C. Preda, *op. cit*, p. 101-102.

fronto - occipital; câteva morminte cu scheletul având aceeaşi caracteristică au fost cercetate, de asemenea, la Mangalia, pe strada Oituz, în anul 2000[9] şi ulterior, cu ocazia săpăturilor arheologice de salvare pe str. Portului[10].

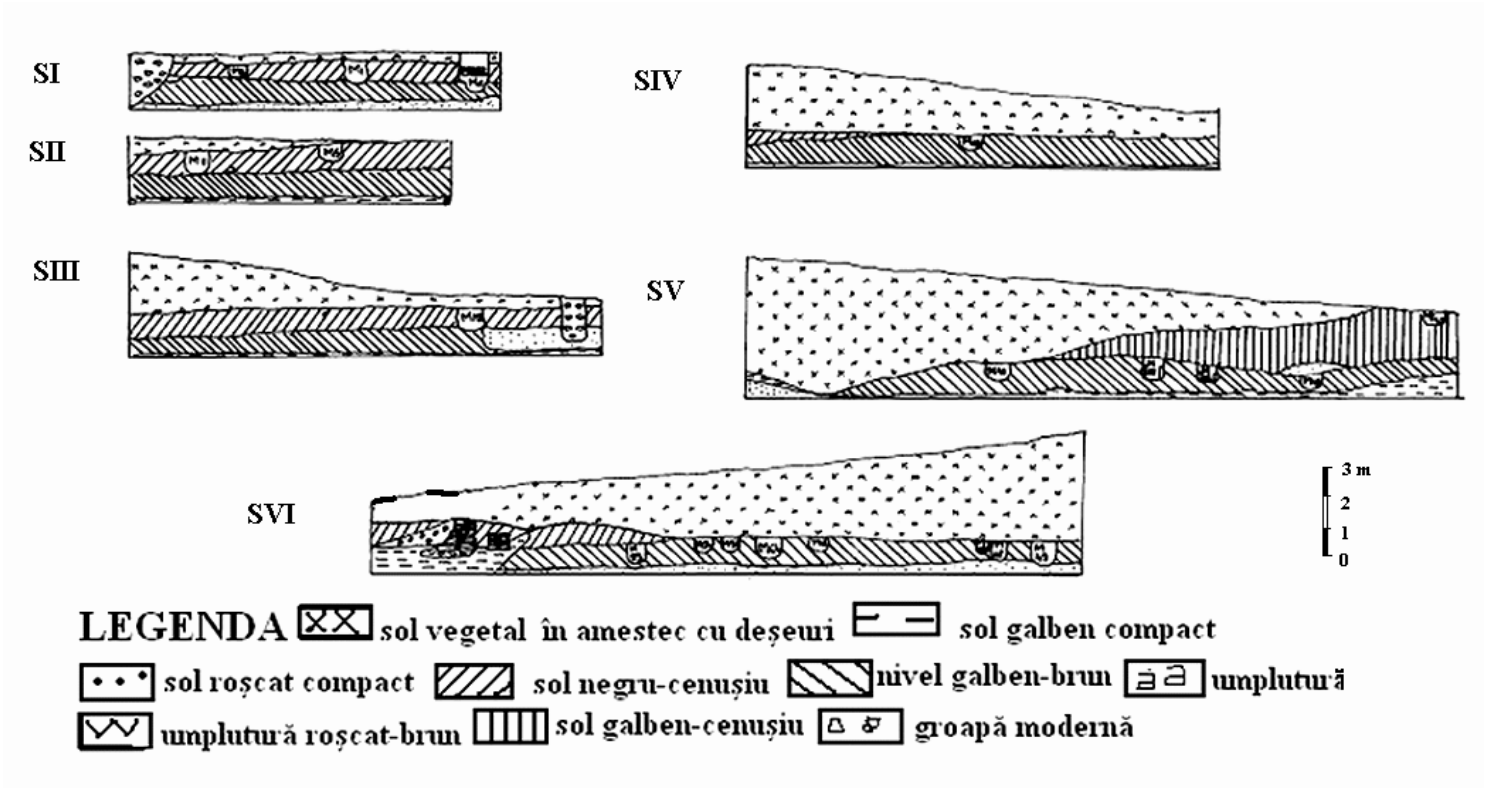
Astfel de practici sunt cunoscute mai ales la populațiile sarmatice. Cazuri de indivizi cu craniul deformat artificial au mai apărut în zona pontică în complexe funerare de diferite perioade : un complex funerar « elenistic târziu » de la Histria, unde defunctul avea craniul cu « o configurație deosebită de acelea din epoca romană »[11] (nesigură deformarea fronto-occipitală), şi într-o perioadă mai târzie, în necropolele de tip Sântana de Mureş-Cerneahov din Dobrogea[12]. În majoritatea cazurilor lipsesc analizele antropologice; în cazul nostru atribuirea unei apartenențe etnice ar fi hazardată.

Deoarece oraşul modern suprapune cetatea antică şi necropolele callatiene, complexele funerare paleocreştine au fost cercetate mai ales cu prilejul săpăturilor arheologice cu caracter preventiv. Rezultatele acestei cercetări extind limitele cunoscute ale necropolei de epocă romano-bizantină.

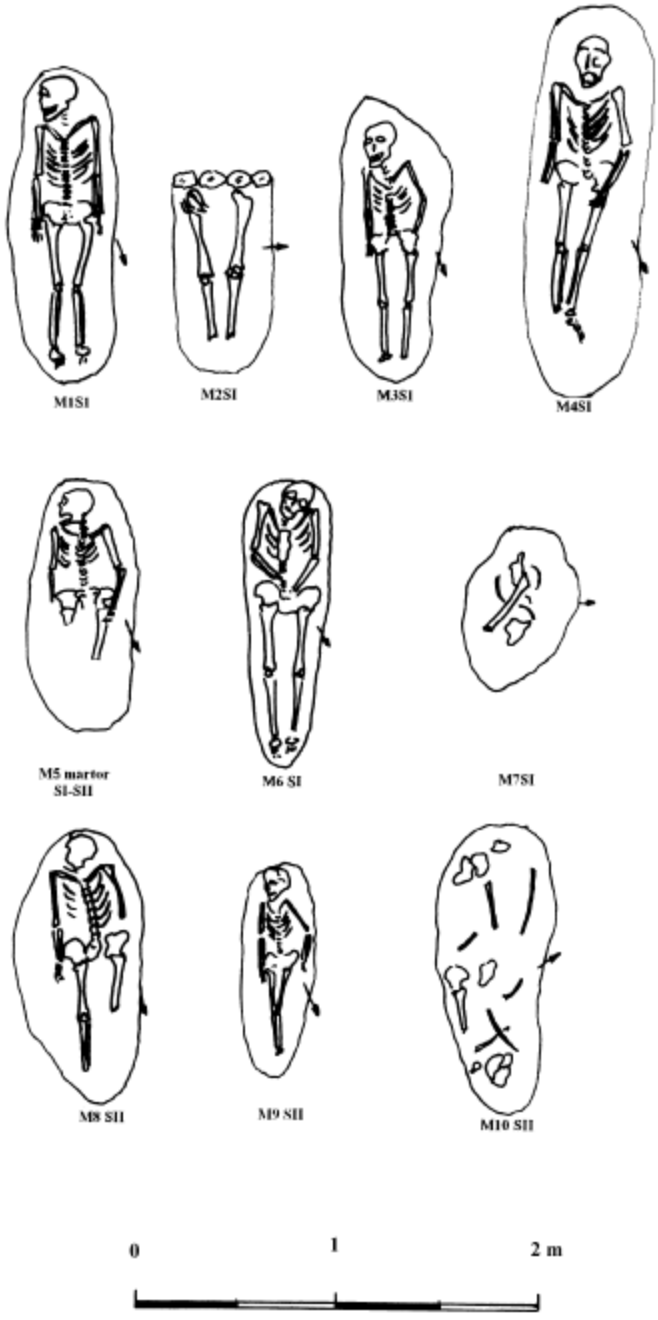

Pl. 1 – Plan general de săpătură

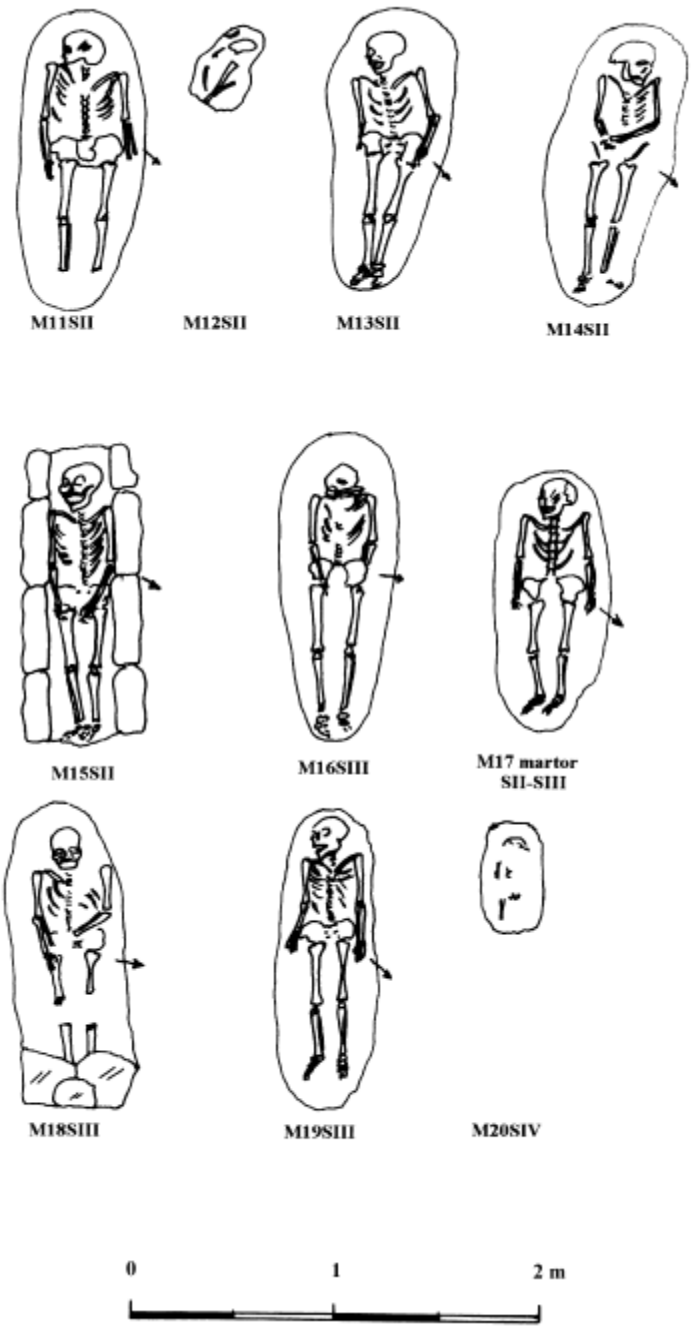
[9] M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *op. cit.*, *passim*.
[10] N. Alexandru, R. Constantin, M. Ionescu, *CCA Campania 2003*, p. 182.
[11] Em. Condurachi şi colab., Materiale, 4 (1957), p. 35.
[12] P. Aurelian, SCIV, 15 (1964), 1, p. 59-80.

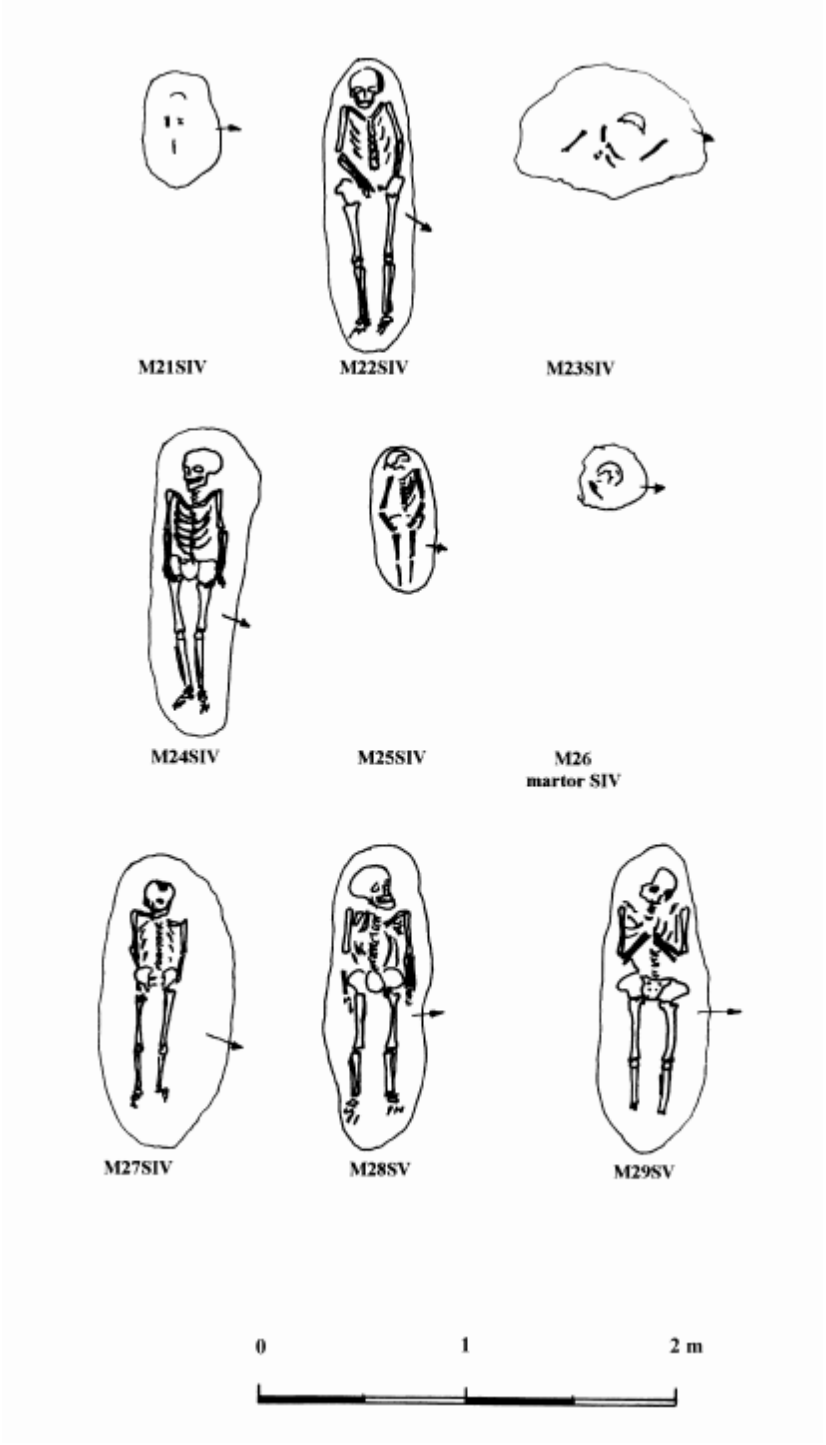
Pl. 2 - Profile estice SI, SII, SIII, SIV, SV; profil vestic SVI

M1SI
M2SI
M3SI
M4SI
M5 mormânt SI-SII
M6 SI
M7SI
M8 SII
M9 SII
M10 SII
0
1
2 m

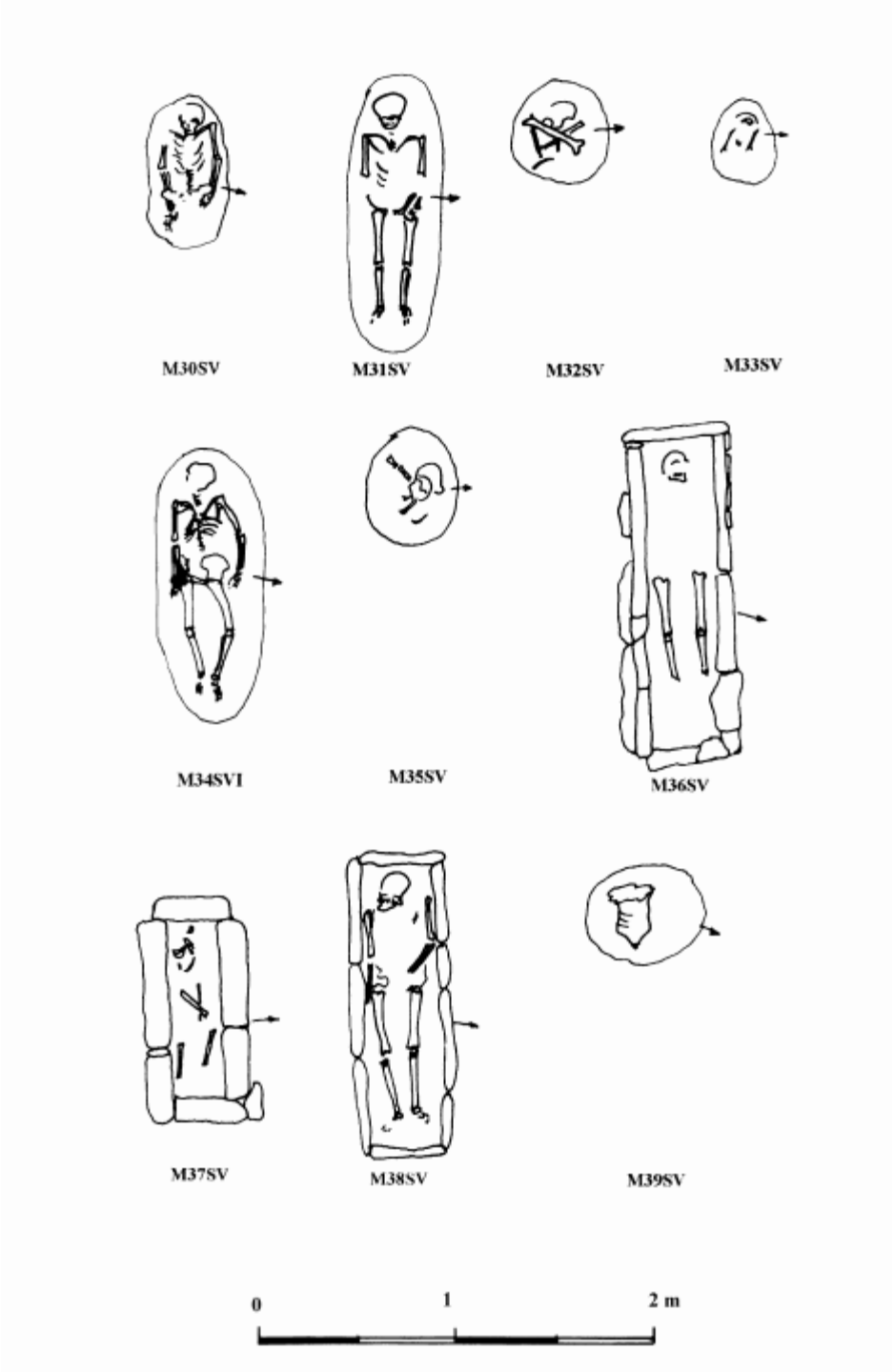
Pl. 3– M1-M10

M11SII
M12SII
M13SII
M14SII
M15SII
M16SIII
M17 martor
SII-SIII
M18SIII
M19SIII
M20SIV
0
1
2 m

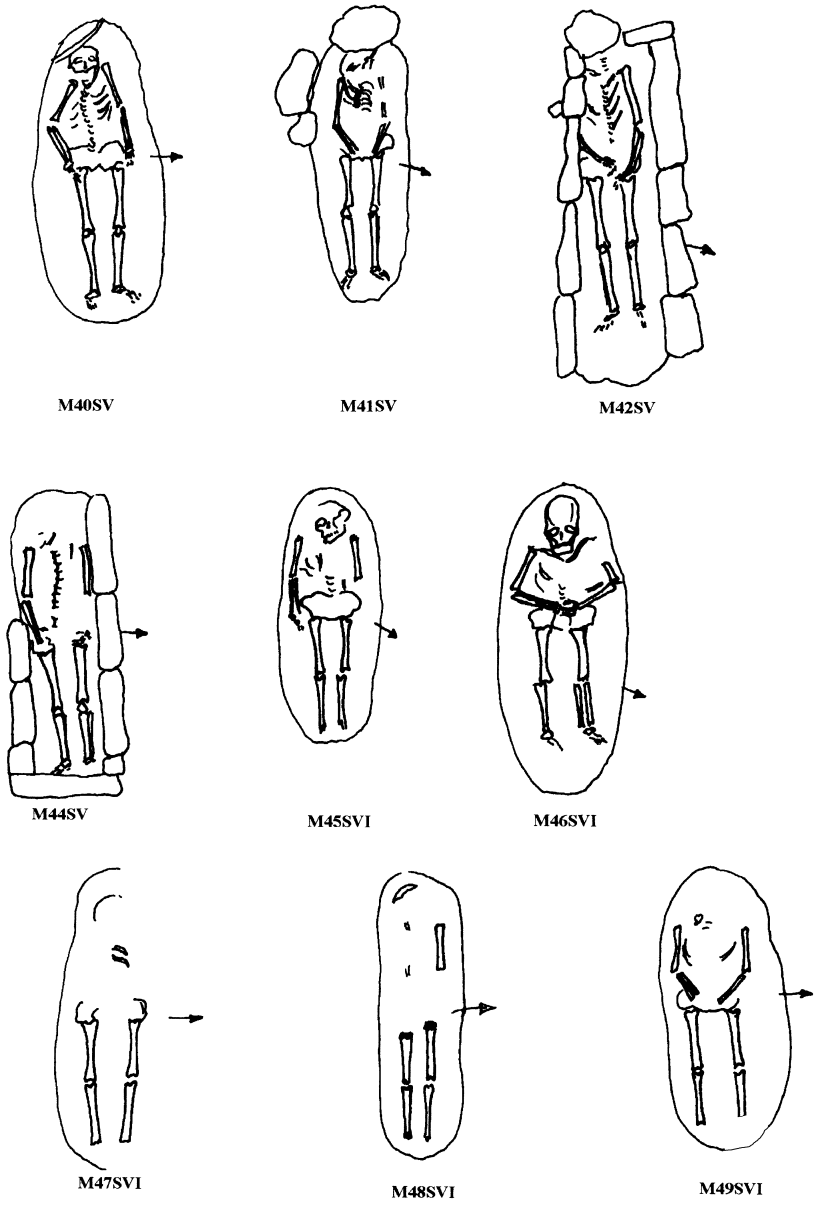
Pl. 4 - M11 – M20

M21SIV
M22SIV
M23SIV
M24SIV
M25SIV
M26
martor SIV
M27SIV
M28SV
M29SV
0
1
2 m

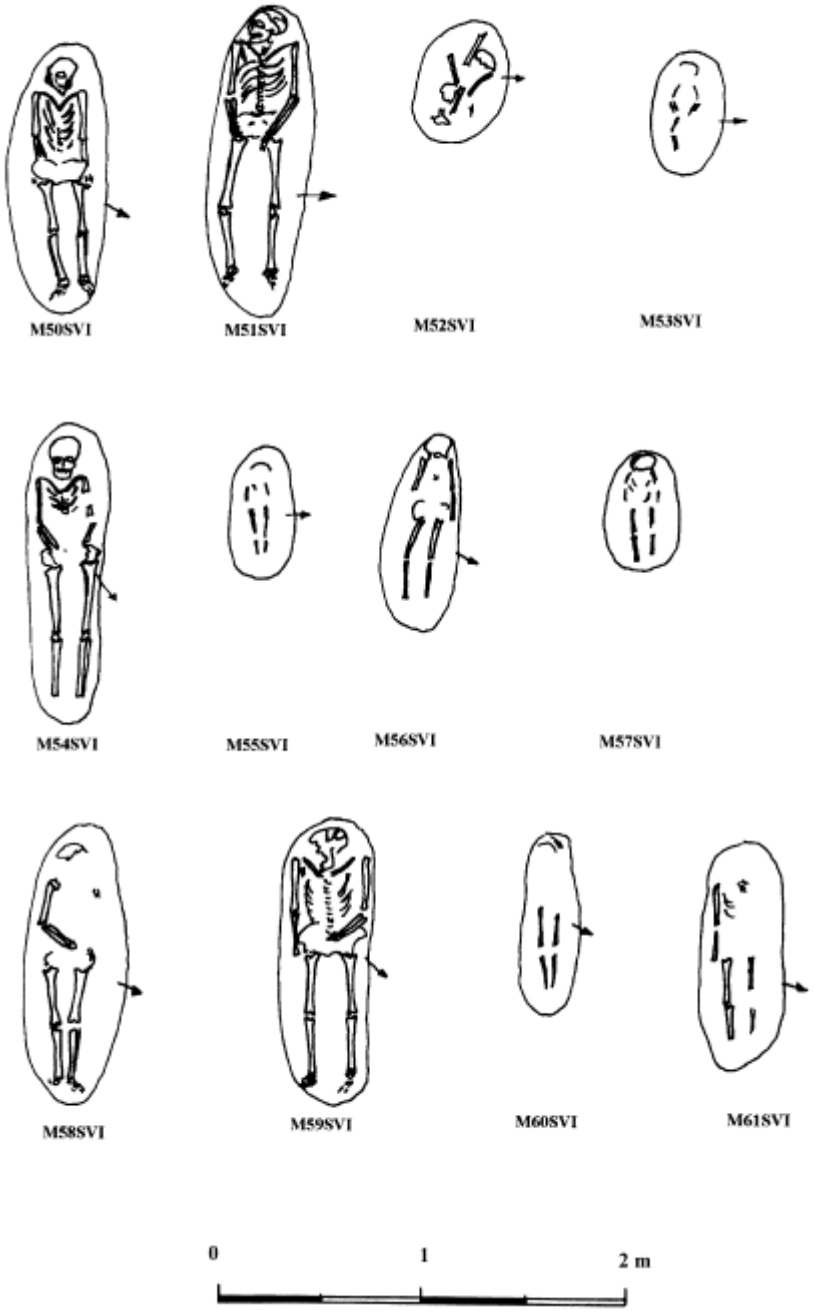
Pl. 5 – M21 - 29

M30SV
M31SV
M32SV
M33SV
M34SV1
M35SV
M36SV
M37SV
M38SV
M39SV
0
1
2 m

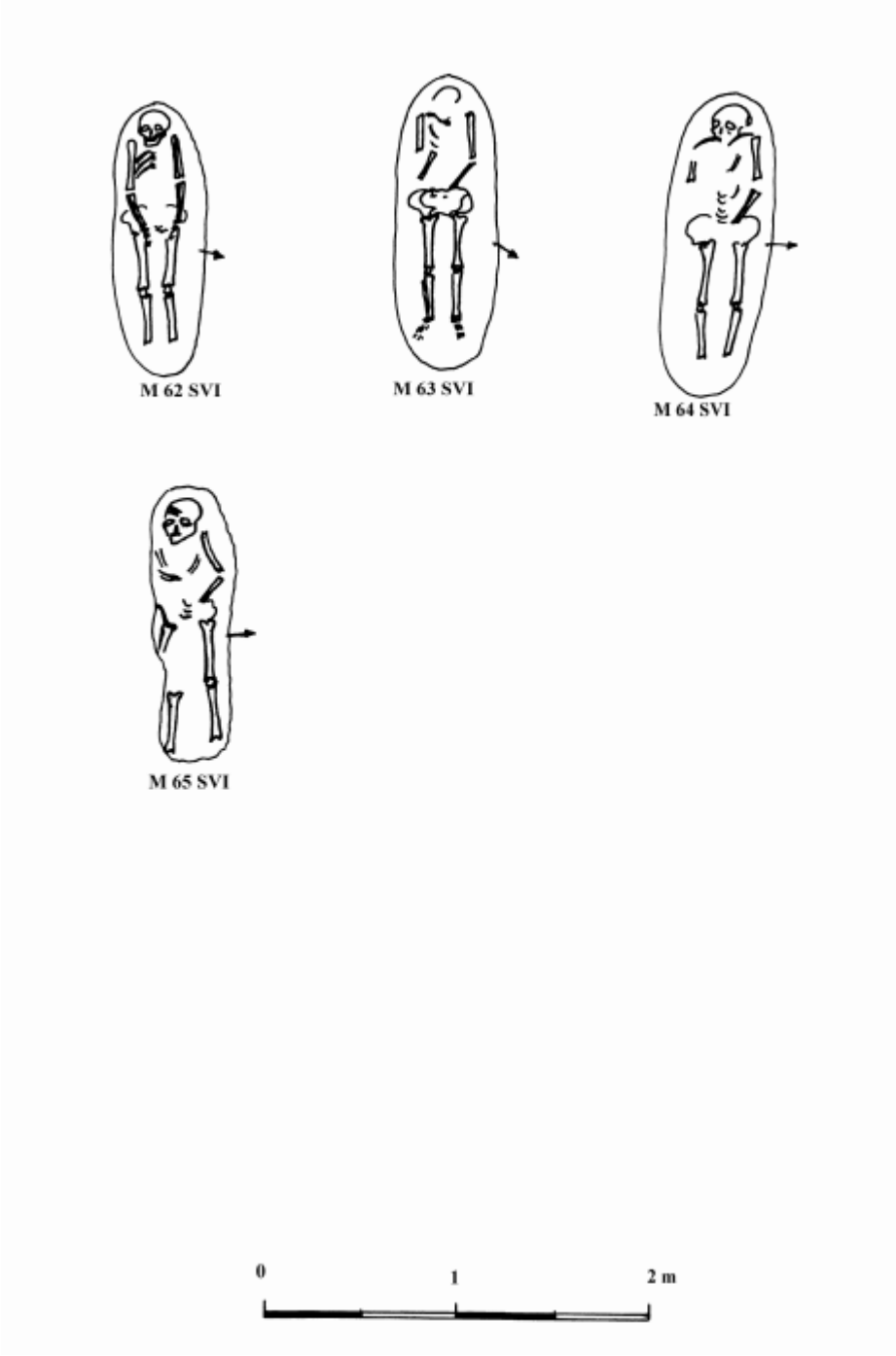
Pl. 6 – M30 - 39

M40SV
M41SV
M42SV
M44SV
M45SVI
M46SVI
M47SVI
M48SVI
M49SVI
0
1
2 m

Pl. 7 – M40 - 49

M50SVI
M51SVI
M52SVI
M53SVI
M54SVI
M55SVI
M56SVI
M57SVI
M58SVI
M59SVI
M60SVI
M61SVI
0
1
2 m

Pl. 8 – M50 - 61

Pl. 9 – M61 - 65

Foto 1 – M39
Mormânt de copil, înhumare în amforă

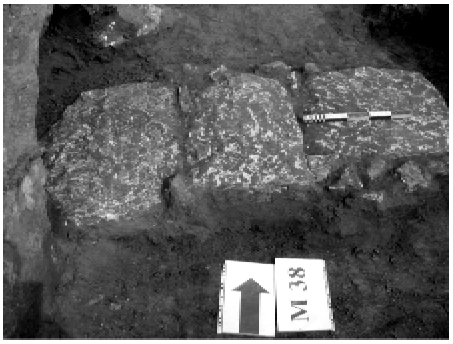

Foto 2 - M38
Mormânt de înhumație în cistă de piatră

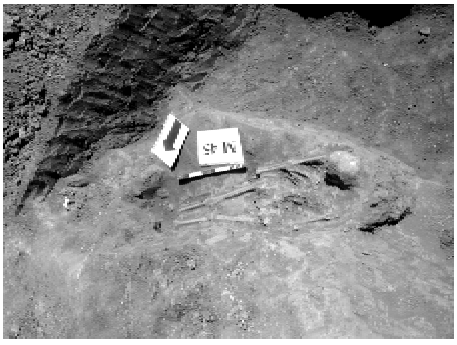

Foto 3 – M 45
Mormânt de înhumație în groapă simplă

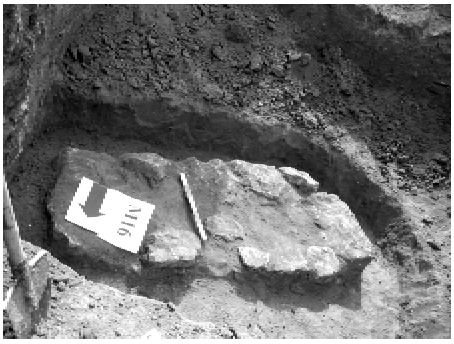

Foto 4 – M16
Mormânt de înhumație cu groapa acoperită cu pietre

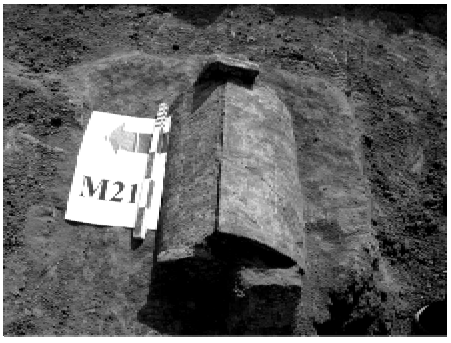

Foto 5 – M 21
Mormânt de înhumație cu groapa protejată cu *tegulae*

Foto 6 – M 43
Reînhumare

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE ROMAN BYZANTINE NECROPOLIS OF CALLATIS

Abstarct

The report refers to the results of an excavation which took place in spring 2004 in Mangalia, on Muncitorului street no 10. 65 tombs were identified and investigated. Ten of these burials are contemporary; they were part of a cemetery mentioned in a twentieth century town map.

The others date back to the early years of Christianity (4 th to 6 th centuries, Late Roman period). They belong to different types of funeral complexes: the most common type, the plain pit burials are in number of twenty-four, eleven tombs covered with *tegulae*, thirteen covered with stones, six stone-box burials and an a amphora burial (in this last case the amphora contained the remains of a child). Another burial with distinct characteristics belonged to an individual with a ritually-deformed skull; this kind of deformation is a common practice among the Sarmatic populations.

These tombs were uncovered in a area unknown (until now) of the Late Roman period necropolis of Callatis.

VADUL DUNĂRII DE LA HÂRŞOVA ŞI ROLUL SĂU ÎN EPOCA ROMANĂ ŞI ROMANO-BIZANTINĂ

Constantin NICOLAE,
Vlad NICOLAE

Asigurarea legăturilor lumii provincial romane cu comunitățile autohtone din stânga Dunării, impuse de rațiuni de ordin economic, social-politic şi militar, dar mai ales cele dintre litoralul vestic al Mării Negre, unde se aflau marile oraşe *Histria*, *Tomis* şi *Callatis*, cu lumea extracarpatică, reprezintă una din cele mai importante probleme ale antichității romane şi romano-bizantine de la Dunărea de Jos.

Trebuie să ne imaginăm că, aşa cum s-a întâmplat în timpurile moderne, aceste legături se efectuau pe anumite rute, bine stabilite, deoarece atât Balta Borcei cât şi cea a Brăilei, cu o lungime totală de cca. 200 Km şi o lățime maximă de 20 Km, nu ofereau condiții pentru ca trecerea din stânga în dreapta Dunării să se facă prin orice punct. Perimetrul cuprins între cele două brațe însemna mlaştini întinse, bălți, păduri, stufărişuri imense, toate reprezentând caracteristicile unui preambul al Deltei[1].

Într-o atare situație, trecerea dinspre Dobrogea spre Câmpia Munteniei se făcea cel mai uşor prin vadurile din sud, centru sau nord. Vadului Dunării de la Hârşova, din partea centrală, i-a revenit misiunea să preia toate rutele, din Dobrogea, prin valea Ialomiței spre regiunea extracarpatică. În funcție de aceste puncte de legătură s-a organizat sistemul de drumuri romane de-a lungul limesului dunărean, cel pontic şi în interiorul provinciei. Din acest motiv, zona s-a aflat permanent în centrul atenției autorităților administrative şi militare romane.

Despre vadul de trecere a Dunării de la *Carsium* şi rolul său în antichitate au scris mai mulți cercetători de-a lungul timpurilor. Vasile Pârvan aprecia că de pe litoralul Mării Negre se ajungea, pe la *Carsium*, în Câmpia Munteniei după câteva ore de mers călare sau cel mult o zi cu carele[2]. Descoperirea mai multor fragmente de amfore greceşti de *Rhodos* sau *Cnidos* au condus, mai mult, la ipoteza

[1] Victor Tufescu, *România*, Bucureşti, 1974, p. 216.

[2] Vasile Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, ARMSI, 34, 1912, p. 582-583; Idem, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, ser. II, t. 35, 1912-1913, p. 478; Idem, *Dacia*, Bucureşti, 1972, p. 92-94.

funcționării unui *emporion* în perimetrul acestui vad al Dunării[3]. Pe aici s-au deplasat cantități mari de mărfuri destinate zonelor învecinate Dobrogei (dovadă monedele descoperite la Spiru Haret, Piua Petrii, Stăncuța sau vasele ceramice de la Făcăieni, Lunca, Ograda, Spiru Haret, Piscul Crăsanilor, Berteştii de Jos) precum şi celor extracarpatice[4].

Acest spațiu din dreapta Dunării de Jos, favorabil legăturilor de tranzit, punct strategic deosebit de important în apărarea împotriva invaziilor, a fost integrat, de timpuriu, în sistemul drumurilor care au funcționat atât pe *limes* cât şi în interiorul spațiului dobrogean. Cele două cetăți romane, care au avut sarcina să asigure apărarea vadului, *Carsium* spre sud şi *Cius* la nord, apar frecvent în documentele antichității. Astfel, în secolul al II-lea p.Chr. la *Ptolemeu*, găsim în aceste locuri oraşul *Καρσούμ* plasat între *Ἀξιούπολις* la sud şi *Τροισμίς* la nord[5]. La mijlocul secolului al III-lea p. Chr., în *Tabula Peutingeriana*, sunt consemnate, în zona noastră, oraşele *…Calidava XVIII…,Carsio XXV…,Bereo XXI…*[6]. În *Itinerarium Antonini*, a cărui redactare definitivă a fost făcută la sfârşitul secolului al III-lea şi începutul secolului al IV-lea, sunt amintite aici oraşele *Capidava, m.p. XVIII…,Carso m.p. XVIII…, Cio m.p.X…*[7]. Pentru a doua jumătate a secolului al IV-lea, *Themistios* evocă episodul reconstrucției unei cetăți, pe o limbă mică de pământ, ce înainta într-o mlaştină, sfârşindu-se într-o colină, înaltă, de unde se putea vedea pe distanță mare[8]. Descoperirea inscripției de la Gârliciu dedicată împăratului *Valens,*[9] care evocă ridicarea cetății din temelii, reprezintă dovada incontestabilă că fortificația, despre ridicarea căreia vorbeşte *Themistios,* este cel mai probabil *Cius*. Reconstrucția acesteia trebuie legată de politica împăratului de întărire a flancului de nord al vadului Dunării de lângă *Carsium*. În *Notitia Dignitatum*, din prima parte a secolului al V-lea, pe lista funcțiilor din imperiu, sub autoritatea comandantului militar al provinciei, *dux Scythiae*, se aflau şi unitățile militare de la *Cius* şi *Carsium*[10]. Pentru prima parte a secolului al VI-lea, *Hierocles* consemnează, în „ghidul" său de călătorie, între oraşele aflate sub administrarea împăratului de la Constantinopol, în regiunea de care ne ocupăm, Καπίδαβα, Κάρσος, Τρόσμις[11]. Ceva mai târziu, la mijlocul aceluiaşi secol, *Procopius din Caesarea* enumără între cetățile întărite de împăratul *Justinianus* şi Καρσώ[12], pentru ca în secolul al VII-lea, în baza unor informații anterioare, *Geograful din Ravenna* să consemneaze în spațiul nostru oraşele *Bireon (Biroe), Carsion, Capidava*[13] .

Rolul jucat în asigurarea legăturilor de-a lungul *limes*-ului şi mai ales cu

---

[3] Gr. Tocilescu, Arhäologish-Epigraphishe Mitteilungen in Österreich-Ungarn, Viena, 11, 1887, p. 64; Vasile Pârvan, *Getica*, Bucureşti, 1982, p. 130.

[4] Ioan Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*,Bucureşti, 1974, p. 28; 42-43; 120 şi pl. III; Valeriu Sîrbu, Pontica, 15 (1982), p. 99-124.

[5] Fontes Historiae Dacoromanae (mai departe, FHDR), I, 1964, p. 552.

[6] FHDR, I, p. 738.

[7] *Ibidem*, p. 746.

[8] FHDR, II, 1970, p. 62-63.

[9] Emilian Popescu, *Inscripțiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în Romania*, 1976, nr. 233 (mai departe IGLR).

[10] FHDR, II, p. 208.

[11] *Ibidem*, p. 350.

[12] *Ibidem*, p. 474.

[13] *Ibidem*, p. 580.

spațiul din stânga Dunării, este mult mai bine conturat de numărul mare se stâlpi miliari descoperiți la Hârşova, cei mai mulți dintr-o localitate dobrogeană. Se cunosc două exemplare datate în timpul împăraților *Septimius Severus*, *Caracalla* şi *Geta*. Pe unul s-a executat o nouă inscripție în timpul lui *Diocletian*[14]. Un alt exemplar, pe care sunt trecute numele aceloraşi suverani, găsit în cimitirul turcesc de la Hârşova, a fost adus aici, probabil, de la Gârliciu[15]. Alături de celelalte piese, descoperite pe linia Dunării, de la Cernavoda, Seimenii Mari şi Topalu, datate în timpul guvernatorului *C. Ovinius Tertullus*[16], miliarul de la Hârşova şi cel presupus de la Gârliciu, reprezintă, în mod direct, dovada faptului că şi această secvență a *limes*-ului, din jurul vadului de la *Carsium*, a necesitat ample lucrări de refacere în urma distrugerilor produse de evenimentele militare din timpul domniei lui *Marcus Aurelius*. Cu toate că la momentul respectiv s-au luat măsuri de reconstrucție[17], cetatea şi-a revenit destul de greu.

Din timpul lui *C. Iulius Verus Maximinus* şi a fiului său *Verus Maximus*, se atestă printr-un miliar[18], refacerea aceluiaşi drum din jurul fortificației de la *Carsium*. Acțiunea se încadrează într-un program mai larg al guvernatorului *L.Flavius Honoratus Lucillianus*, din anii 236-237 p. Chr.

Urmările distrugerilor atacurilor carpo-gotice, din anul 238, sunt înlăturate sub *Gordian III* din timpul căruia se cunosc la Hârşova doi miliari[19]. Un exemplar mai vechi, a fost reutilizat în vremea primei *tetrarhii* (293-305)[20]. Acesta nu reprezintă atât o dovadă a distrugerilor produse în regiune de migratori, cât mai cu seamă a necesității de a întări vadul de trecere a Dunării.

De la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al III-lea, din timpul împăraților *Valerianus* şi *Galienus*, datează un miliar pus, după toate probabilitățile, între anii 254-258[21]. Se demonstrează, prin aceasta, refacerea drumurilor de aici, după grelele distrugeri provocate de invazia coaliției „scite", condusă de *Kniva*, din anii 249-250, din vremea lui *Decius* şi din 251 din timpul lui *Trebonianus Gallus*[22] .

Epoca *tetrarhiei* şi a lui *Constantin cel Mare* sunt bine documentate. Dacă borne mai vechi, una, din timpul împăraților *Septimius Severus, Caracalla* şi *Geta*, cealaltă din timpul lui *Gordian III* sunt şterse parțial şi repuse între anii 293-295, cum s-a văzut mai sus[23], se execută însă şi piese noi. Este cazul celei instalate la începutul perioadei, poate prin anii 293-305, reutilizată şi ea mai târziu, între 327-337[24]. Miliarii (re)instalați la începutul *tetrarhiei* sugerează refacerea după luptele cu carpii din 272[25]. În această situație se pune mai mult în evidență faptul

[14] CIL, III, 7603; Emilia Doruțiu-Boilă, ISM, V, 95; IGLR, 230.

[15] CIL III, 7. 604; ISM V, 96.

[16] Maria Bărbulescu, Adrian Rădulescu, Pontica, 24 (1991), p. 125-126; Maria Bărbulescu, Adriana Câteia, Pontica, 31 (1998), p. 123.

[17] Radu Vulpe, în *DID, II*, 1968, p. 158; 191-192.

[18] CIL, III, 7. 605; ISM, V, 97.

[19] CIL, III, 7. 607, 7.606; ISM V, 98, 99.

[20] IGLR, 231.

[21] CIL, III, 7. 608; ISM V, 100.

[22] DID, II, p. 244; 248-249.

[23] Vezi, *supra*, notele 14 şi 20.

[24] CIL, III, 7. 609; IGLR, 232.

[25] DID, II, p. 273-274.

că vadul Dunării de lângă *Carsium* a fost unul din locurile prin care urma să se retragă o parte a invadatorilor după atacurile şi prădăciunile făcute în sud. Observaţia este susţinută şi de textul inscripţiei de la *Durostorum* pusă în cinstea împăratului *Aurelianus* care i-a înfrânt pe carpi…*inter Ca]rsium et Sucid[avam…*[26] . În acest caz luptele au avut loc pe un spaţiu mare, de peste 80 Km, invadatorii urmând să se reîntoarcă, prin vadul de la *Carsium*, pe unde probabil, mulţi dintre ei au trecut în interiorul provinciei. Existenţa unui *vicus Carporum* în dreapta Dunării, în apropiere de *Carsium*, despre care vorbeşte *Ammianus Marcellinus*[27] în timpul campaniei lui *Valens* împotriva goţilor din 368, reprezintă o dovadă a faptului că spaţiul din jurul localităţii a fost integrat profund în evenimentele din a doua jumătate a secolului al III-lea. Revenind la textul inscripţiei de la *Durostorum*, care a căpătat şi alte interpretări în ultimele decenii, suntem de părere că orice încercare de înlocuire a toponimelor este mai mult decât speculativă[28].

Referitor la miliarii descoperiţi la Hârşova, trebuie să precizăm că celor 7 piese, cunoscute până acum, li se adaugă încă trei. Două exemplare au fost semnalate de noi de ceva vreme[29]. Unul a fost spart din vechime şi nu mai păstrează decât sfârşitul inscripţiei din care se mai văd literele M P PR P; celălalt păstrat în întregime nu mai are pe suprafaţă nimic. Ultimul a fost identificat într-un zid descoperit în anul 2003. Se mai vede din câmpul inscripţiei doar …M P XI….[30], restul fiind probabil acoperit cu mortar.

Prezenţa unui număr aşa de mare de miliari nu poate decât să ilustreze importanţa strategică a aşezării *Carsium* şi activitatea de întreţinere a drumurilor în spaţiul dintre Dunăre şi Mare[31], în apropierea celui mai important vad de trecere din Dobrogea spre Câmpia Munteniei. De altfel, Vasile Pârvan a atribuit drumului, care venea de la *Histria* la *Carsium*, de unde se putea ajunge după câteva ore de mers călare sau cel mult o zi cu carele, cum am notat şi mai sus, rolul major în asigurarea legăturilor dintre litoralul vest-pontic şi comunităţile din Câmpia Munteniei, pe valea Ialomiţei, prin Piscul Crăsani şi de aici mai departe[32].

---

[26] CIL, III, 12. 456.

[27] FHDR, II, p. 125.

[28] Referitor la punctul de vedere indus de Andrei Aricescu potrivit căruia primul toponim ar putea fi…*Qe[rsium*…ne-am exprimat rezervele. Vezi, Constantin Nicolae, Pontica, 28-29 (1995-1996), p. 137, cu nota 25.

[29] *Ibidem*, p. 143, Pl. V, 1 (A şi B) şi 2.

[30] Cronica Cercetărilor Arheologice, campania, 2003, nr. 86. *Hârşova, Fortificaţia bizantină târzie*.

[31] Pentru aceasta, vezi, V.Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, ARMSI, 34, 1911-1912, p. 576-585; Radu Vulpe, *Activitatea arheologică în Dobrogea în cei 50 de ani de stăpânire românească*,vol. *Dobrogea, Cincizeci de ani de viaţă românească*, Bucureşti, 1928, p. 64; Idem, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 167 (mai departe HAD); Gr. Florescu, Dacia, I (1957), p. 237-244; Velizar Velkov, *Grădatv Trakija i Dakija prez kăsnata activinost IV-VI v. Proycivanija i materialî*, Sofia, 1959, p. 89-95; R. Vulpe în DID, II, p. 121; Alexandru Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e.n.*, 1977, p. 139 (mai departe *VEDR*); Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, 1991, fig. 8; Alexandru Barnea, *Voies de communication au Bas Danube aux IV-e-VI-e* s. *ap. J.-C.*, EBPB, 3 (1997), p. 29-42; Maria Bărbulescu, Adriana Câteia, *op.cit*, fig. 1.

[32] Vasile Pârvan, *Dacia*, 1972, p. 92-94.

Că acest drum şi zona adiacentă joacă o importanță atât de mare şi reprezintă o prioritate pentru administrația romană o confirmă caracterul unităților militare. Aici au staționat, cu preponderență, unități cu mare mobilitate, capabile să se deplaseze rapid. Pentru secolele I-III, la *Carsium*, sunt atestate *Ala (Gallorum) Flaviana*, *Ala II Hispanorum et Aravacorum*, vexilații din legiunea *I Italica* şi *Classis Flavia Moesica*[33], în timp ce la *Cius* întâlnim *cohors I Lusitanorum Cyrenaica*[34]. În secolul al IV-lea la *Carsium* sunt atestați *milites Scythicii*, iar la *Cius*, *cuneus equitum stablensianorum*[35]. O inscripție, descoperită cu aproape două decenii în urmă la Hârşova, atestă un centurion al legiunii *I Iovia Scythica* la *Carsium*, prezență pusă sub semnul incertitudinii până la descoperirea altor materiale mai concludente[36].

Pentru a argumenta activitatea comercială din zonă, un loc aparte îl ocupă un mai vechi document epigrafic ce provine de la *Cius*[37]. Alexandru Suceveanu crede că, *villicus*-ul din această inscripție de la Gârliciu, poate indica nu numai existența unei *villa rustica*, dar tot atât de bine, personajul să fi fost un sclav în serviciul vamal de la *Cius*[38]. Prin urmare, o stație de vamă, (*statio portoria*) în acest spațiu, este foarte posibilă. După cum se ştie, vămi sunt atestate cu siguranță la *Histria, Tomis*, *Capidava* şi se presupune că birouri au funcționat şi în alte centre de pe limes,- *Noviodunum, Troesmis, Carsium, Axiopolis*[39].

Inscripțiile care atestă nume de greci, stabiliți în preajma vadului, la *Carsium*[40], Dulgheru[41] sau *Cius*[42], a căror prezență sugerează producția şi schimbul, sunt argumente pentru a demonstra activitatea comercială în acest spațiu. Elementul grec este susținut şi de relațiile dintre oraşele de pe litoralul vestic al Mării Negre şi aşezările de la frontiera dunăreană. Două inscripii sunt deosebit de relevante din acest punct de vedere. Menționăm în primul rând un *cippus* onorific descoperit la Ciobanu. Cinstirea lui *Flavius Pannonius*, cu aprobarea autorităților unei cetăți greceşti, cel mai probabil Tomis, cum credea pe bună dreptate V.Pârvan[43], demonstrează interesul polisului față de activitatea de aici cât şi relațiile comerciale cu aşezările de la Dunăre[44]. Şi în cea de-a doua inscripție, descoperită lângă Hârşova[45], din păcate numai în partea finală, din care s-a putut citi numai „*... sfatul şi adunarea poporului metropolei Pontului, Tomis*", cinstirea personajului, al cărui nume nu ne-a parvenit, s-a făcut de/sau cu aprobarea

[33] Idem, *Descoperiri...*, p. 487; Andrei Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 55-56; C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmațchi, Pontica, 31 (1998), p. 139-162.

[34] CIL, III, 12. 480; ISM V, 118.

[35] FHDR, II, p. 208, XXXIX: 22;14.

[36] Constantin C.Petolescu şi Dragomir Popovici, SCIVA, 40, 3 (1989), p. 241-247.

[37] CIL, III, 14 . 214/ 21; ISM, V, 116.

[38] Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 139.

[39] Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 110-136, unde se face pe larg analiza activității producției locale şi comerțului în oraşele Dobrogei romane; Octavian Bounegru, Pontica, 20 (1987), p. 137-145.

[40] ISM, V, 104.

[41] ISM, V, 129.

[42] ISM, V, 118; 123.

[43] V. Pârvan, *Ulmetum,I*, p. 582-583; ISM, V, 126.

[44] Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 102.

[45] ISM, V, 111.

aceloraşi autorităţi. În ambele cazuri, este clar faptul că oficialii tomitani au, se pare, puternice argumente pentru a consimţi omagierea unor personaje din ierarhia autorităţii locale. În acest caz nu poate fi vorba decât de cei care au adus contribuţii importante la dezvoltarea relaţiilor economice între zona litorală şi cea dunăreană.

Descoperirile arheologice reprezintă suficiente argumente pentru a demonstra legăturile dintre aşezările vest-pontice şi cele de pe linia Dunării în perioada romană.

Din secolul al IV-lea, odată cu începutul marilor migraţii, aşezările de pe *limes* sunt integrate mult mai mult nu numai în activitatea politico-militară dar şi în cea de schimb ori de tranzit. Despre semnificaţia economică şi mai ales comercială, ca puncte de legătură şi schimb a centrelor dunărene ne vorbesc unele izvoare ale vremii, este adevărat însă, ceva mai târzii. Bunăoară, *Themistios* spune că, la 369 la *Noviodunum*, împăratul *Valens* a încheiat pacea cu goţii care puteau face negoţ numai în două localităţi[46]. Între punctele care fac obiectul disputei autorităţilor imperiale şi barbari se află chiar *Carsium*. Sunt semnificative, în acest sens, tratativele dintre huni şi trimişii lui *Theodosius II*, primii cerând ca oraşele de la graniţă să le fie deschise pentru schimburi[47]. Dacă prin pacea încheiată în 434 hunii păstrau în stăpânirea lor „fortăreaţa *Karsos* din Tracia"[48], foarte probabil *Carsium*, acest fapt se datora nu numai poziţiei strategice a localităţii, dar şi importanţei sale economice, în primul rând ca vad principal prin care barbarii îşi scoteau bogăţiile din *Scythia* dincolo de Dunăre.

Vorbind despre mărfurile care erau preferate de migratori, cronicarul *Themistios* enumără uleiurile, vinurile bune, obiectele de podoabă, vasele din sticlă, metalele preţioase. Cercetările arheologice atestă din abundenţă aceste mărfuri în comunităţile extracarpatice. Dan Teodor, care s-a ocupat de analiza relaţiilor dintre populaţiile autohtone cu lumea bizantină în secolele V-XI, identifică, în Moldova şi Muntenia, un intens comerţ cu ulei, vin, obiecte de podoabă, obiecte de cult, mătase, stofe, podoabe, ceramică etc[49].

Nu ştim exact ce cantitate şi ce categorii de mărfuri au circulat prin vadul de la *Carsium* dincolo de Dunăre. Din acest motiv, o problemă deosebit de importantă, de care trebuie să ţinem seama în analiza noastră, este situaţia de la gura de vărsare a Ialomiţei. La Piua Petrii a fost descoperită, cu mai mulţi ani în urmă, o inscripţie[50] a cărei proveniență suscită încă discuţii. Aceasta atestă un *numerus Surorum sagittariorum*. Vasile Pârvan considera că unitatea a staţionat la vărsarea Ialomiţei într-o fortificaţie[51], opinie, împărtăşită mai târziu şi de alţi cercetători[52], cu care suntem şi noi de acord, deşi observaţiile de teren nu au identificat până acum o construcţie în zonă. Dacă aceasta a existat, cel mai

[46] FHDR, II, p. 60-61.

[47] FHDR, II, p. 248-249.

[48] I. Barnea, în DID, II, p. 407.

[49] Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanţul în veacurile V-XI e.n.*, 1981, p. 28-29.

[50] CIL, III, 7. 493; ISM V, 127.

[51] Vasile Pârvan, *Ştiri nouă din Dacia Malvensis*, ARMSI, 36, 1913, p. 67-68.

[52] I. Mititelu, SCN, I (1957), p. 134; D. Tudor, *Oltenia romană*, 4, 1978, p. 163 (mai departe OR 4).

probabil, a fost distrusă chiar de apele Dunării. Dumitru Tudor şi-a exprimat opinia că inscripţia a fost pusă cu ocazia venirii unui detaşament al unităţii în cauză, care avea locul de staţionare la *Romula*, pentru a participa la o expediţie sau pentru lucrări de construcţie în zonă[53]. Pornind de la împrejurările descoperirii, Andrei Aricescu nu exclude posibilitatea ca să fie vorba de o „piatră rătăcită" sau locul descoperirii să fie transcris greşit[54].

Ipoteza prezenţei unei fortificaţii pe malul stâng al Dunării este mult mai clar susţinută dacă luăm în discuţie, fie şi sumar, problema „capetelor de pod" la Dunărea de Jos. Se ştie că fiecare fortificaţie de pe *limes*-ul dunărean are un corespondent pe malul stâng, cu un scop bine precizat din punct de vedere economic, strategic, militar-administrativ. Dumitru Tudor a fost de părere că în primele secole ale erei creştine romanii au ocupat întregul mal stâng al Dunării unde au ridicat fortificaţii în punctele mai importante[55]. Pentru a facilita legăturile cu această zonă autorităţile au ridicat aici şi poduri[56]. Din secolul al IV-lea centrul de greutate al activităţii imperiale se mută, cum se ştie, spre răsărit. Aşa se face că, la 328, sub *Constantin cel Mare,* se construieşte podul de la *Sucidava*-Celei inaugurat chiar în prezenţa împăratului[57]. Aflat la jumătatea distanţei dintre *Drobeta* şi Barboşi, acesta a funcţionat până în anii 365-366. Când *Valens* a pornit cu armatele împotriva goţilor, despre care vom vorbi mai jos, nu l-a putut folosi şi a utilizat un pod de vase instalat spre gurile Dunării[58]. După distrugerile de la sfârşitul secolului al IV-lea şi din secolul al V-lea, sub *Iustinian*, sunt reluate legăturile dintre cele două maluri ale Dunării după modelul constantinian[59].

În acest context istoric, este exclus ca vadul de la Hârşova să fi scăpat din atenţia autorităţilor romane. Informaţiile istorice şi interpretarea puţinelor rezultate ale cercetării din fortificaţia antică permit deocamdată unele observaţii. Există o anumită tradiţie a trecerii Dunării peste „podurile de piatră", cum este cazul celei de la *Capidava,* unde se presupune că ar fi existat o astfel de construcţie, fără să avem indicii arheologice în acest sens[60]. În situaţia vadului de la *Carsium* informaţii importante aflăm la *Ammianus Marcellinus,* cu ocazia expediţiei împăratului *Valens* împotriva goţilor din anii 367-369[61]. Cronicarul povesteşte că pentru a trece contra invadatorilor, din ordinul împăratului s-a instalat podul de vase la *Transmarisca-Constantiniana Daphne* (cele două aşezări constituind unul din „capetele de pod" cunoscute de la Dunărea de Jos). În anul 368, pentru a continua lupta, *Valens* a încercat să treacă fluviul pe la *Carsium*, dar apele umflate au împiedicat instalarea podului (!?!). În anul următor a trecut pe la

[53] OR, 4, p. 339-340. Unitatea a fost recunoscută în nordul Africii pentru participarea la refacerea drumurilor şi fortificaţiilor (CIL, VIII, 9. 962; 9.964; 9.966).

[54] Andrei Aricescu, *op. cit.*, p. 68; 185.

[55] OR, 4, p. 163. Vezi întreaga problemă şi la Radu Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, Dacia, NS, 5 (1961), p. 365-393.

[56] D. Tudor, *Les ponts romains du Bas-Danube,* 1974, *passim*; OR, 4, p. 56-67; 416-422.

[57] D.Tudor, *Sucidava- une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles, 1965, p. 74.

[58] Octavian Toropu, Corneliu Tătulea, *Sucidava-Celei*, Bucureşti, 1987, p. 230-240.

[59] Alexandru Suceveanu, Alexandru Barnea, *La Dobroudja Romaine,* 1991, p. 173.

[60] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică I*, Bucureşti, 1958, p. 12.

[61] FHDR, II, p. 125; 127.

Noviodunum. Din relatare se desprinde, indirect, concluzia că în fața cetății de la *Carsium* exista o fortificație, pentru că şi în cazul precedent şi cel următor instalarea podului de vase s-a făcut acolo unde existau „capetele de pod". Despre o posibilă fortificație aici a vorbit la mijlocul veacului trecut, I. Mititelu[62], care, pe baza descoperirilor de la confluența Dunării cu Ialomița, a avansat ipoteza unei cetăți din pământ, unde au putut sta săgetaşii sirieni, pomeniți în inscripția de la vărsarea Ialomiței, despre care am vorbit mai sus. Nutrim speranța că cercetări ample de teren, în stânga Dunării, vor fi în măsură să identifice acest punct strategic foarte important. De altfel, la Muzeul Județean Ialomița există inventarul unui mormânt de incinerație în urnă, datat în secolele IX-XI, descoperit în necropola de la Piua Petrii, protejat de cărămizi romane late, utilizate la construirea zidurilor de fortificații. Deşi s-a avansat ipoteza transportării peste Dunăre, de la *Carsium* a cărămizilor, o considerăm mai puțin probabilă şi mai ales posibilă. Acestea trebuie să fi fost recuperate, de cei care au efectuat înmormântarea, de undeva chiar din stânga Dunării.

Până la rezolvarea acestei probleme ne mulțumim, deocamdată, să evidențiem în spațiul vadului de la Hârşova, spre gurile Ialomiței, prezența anumitor categorii de materiale care au ajuns aici pe calea schimbului, fiind destinate, cu titlul ipotetic, comerțului de tranzit.

În această categorie, pe primul loc se află monedele. De la Gura Ialomiței provin două tezaure; unul achiziționat în anul 1935, compus din 186 denari imperiali romani, cu monede datate între anii 72-180 p. Chr., celălalt descoperit într-un vas din lut, alcătuit din 47 piese datate în timpul împăraților *Valentinian* şi *Valens*[63]. Ambele au o importanță deosebită, întrucât se constituie în mărturii ale importanței economice şi politico-strategice a zonei. În mod cu totul deosebit reținem observațiile făcute pe marginea celui de-al doilea tezaur. Îngroparea acestuia, la sfârşitul primei campanii a lui *Valens* contra goților din anul 367 sau, cel mai probabil dacă luăm în calcul întregul context istoric cât şi datarea pieselor între 364 şi 367, în a doua campanie din anul 368, exact prin locul pe unde urma să sosească armatele romane în stânga Dunării, a fost făcută ori de un localnic ce urma să utilizeze suma pentru plata mărfii cumpărate, ori de un ofițer ce a primit-o în schimbul serviciului prestat[64].

În favoarea existenței unui vad de trecere a mărfurilor aici pledează şi descoperirea la Gura Ialomiței sau Oraşul de Floci a unor sigilii de plumb[65]. Din perioada următoare, în vecinătatea vadului, au fost descoperite monede din timpul împăraților *Arcadius, Justinian, Justin II* şi *Focas*[66].

O dovadă grăitoare a legăturilor de pe ambele maluri ale Dunării o reprezintă şi lampa de bronz cu ansa în formă de cruce descoperită în fața Hârşovei, la Luciu. Obiectul, care se datează în secolele V-VI, provine dintr-un atelier răsăritean şi a ajuns într-o comunitate romano-barbară din stânga

[62] I. Mititelu, SCN, I (1957), p. 134.

[63] *Ibidem*, p. 133-147.

[64] C. Deculescu, BSNR, 70-74 (1976-1980), p. 227-230.

[65] I. Mititelu, *loc. cit.*

[66] Constantin Preda, SCIV, 23 (1972), 3, p. 375-415, descoperirile de la Gropeni, la nord de Giurgeni şi Piua Petrii. Pentru Gropeni, vezi, C. Chiriac, Istros, I (1980), p. 275-262.

Dunării[67]. Este foarte posibil să fi fost utilizat, inițial, chiar în dreapta Dunării, la *Carsium*, acolo unde viața religioasă era mai puternică iar așezarea juca un rol administrativ-religios aparte[68].

Descoperirile arheologice de la Hârşova şi din zona învecinată sunt mult mai multe. O serie de categorii de materiale, rezultate din săpăturile sistematice cât şi cele descoperite întâmplător, au arătat că până în secolul al II-lea şi începutul celui următor comerțul era direcționat cu precădere spre occident, nefiind însă neglijate nici relațiile cu cele mai mari centre ale orientului, pentru ca, din perioada romană târzie, să se schimbe raportul, centrele din răsărit să dețină prioritate absolută.

În această direcție se înscriu materialele ceramice, cu deosebire fragmentele de vase elenistice[69], ceramica romană de tip *terra sigillata,* descoperite în săpăturile din 1963 din cetate[70], cea din așezarea getică, de epocă romană, dezvoltată în apropierea fortificației[71], ori din așezarea civilă dezvoltată în apropierea taberei militare şi din necropola tumulară a așezării[72]; adăugăm opaițele mai vechi descoperite în condiții întâmplătoare[73] sau cele mai recente[74], la care se adaugă exemplarele scoase la lumină în necropola tumulară[75] (bună parte din piesele descoperite, încadrate în categoria *firmalampen,* vin din atelierele centrelor de la Dunărea de Jos sau din cele vest-pontice). O categorie aparte de materiale descoperite la Hârşova, care ilustrează activitatea de schimb, o reprezintă vasele din sticlă. Cele mai recente provin din necropola tumulară,[76] apoi sunt cele rezultate în urma cercetărilor din primii ani în cetatea romană[77]. Toate au confirmat că sunt, în majoritatea cazurilor, producții din centrele est-mediteraneene.

---

[67] Vasile Pârvan, *Ştiri nouă din Dacia Malvensis,* ARMSI, 36, 1913, p. 68, Pl. 9, fig. 2 a şi b.

[68] De la Carsium provin mai multe obiecte cu caracter creştin iar în ultimele săpături din cetate s-a identificat chiar o bazilică; vezi, C. Chiriac, C. Nicolae, *Despre o eventuală bazilică la Carsium*, comunicare, Sesiunea națională *Pontica*,1995. În secolul al VI-lea, Carsium a fost centru episcopal, cum consemnează *Notitia Episcopatum*, vezi, DID II, p. 459, nota 12.

[69] Gr. Tocilescu, AEM, XI, 1887, nr. 130-133; V. Pârvan, *Descoperiri nouă...*, p. 480; Andrei Aricescu, *op. cit*., p. 352.

[70] Andrei Aricescu, *loc. cit.*

[71] Octavian Bounegru, Puiu Haşotti, Actuan Murat, SCIVA, 40, 3 (1989), p. 273-293, unde sunt descrise multe fragmente pergameniene, micro-asiatice sau nord-italice; Octavian Bounegru, Pontica, 21-22 (1988-1989), nr. 14-24. Pentru alte materiale descoperite în partea centrală a orașului actual, vezi Constantin Nicolae, Pontica, 28-29 (1995-1996), Pl. 6, 7.

[72] Constantin Buzdugan, Dragomir Popovici, Lia Bătrâna, Actuan Murat, CA, 11 (1998-2000), II, p. 438.

[73] C. Iconomu, *Opaițe groco-romane,* Constanța, 1967, nr. 403; 576; 624; 697; 777; 801; 802.

[74] Constantin Nicolae, Pontica, 27 (1994), p. 199-203.

[75] Constantin Buzdugan *et alii*, *op. cit*., p. 439, fig. 8. Cele mai cunoscute mărci descoperite până acum sunt *Sexti, Procli, Fortis, Cassius, Flavius, Euctemon.* La acestea se adaugă exemplarele cu reprezentări pe disc.

[76] Constantin Buzdugan *et alii*, *op. cit*., p. 445-446, unde sunt prezentate unguentariile descoperite în morminte.

[77] Costel Chiriac, ArhMold. 21 (1998), p. 223-226; ArhMold. 22 (1999), p. 67-82.

Unele obiecte din metal fac dovada intensei activități de schimb de la *Carsium*. Reținem doar câteva, cu valoare de unicat. Este vorba în primul rând de masca de bronz, găsită aici în condiții necunoscute,[78] datată cel mai probabil în a doua jumătate a secolului al II-lea, produsă după cum se pare într-un atelier provincial[79]; reținem şi bidonul din fier cu garnituri de bronz, piesă unică în spațiul nord-dunărean, ce a fost depus într-un mormânt al necropolei tumulare[80]. Identificarea unor strigilii din fier, în necropola tumulară,[81] ne duce cu gândul la faptul că repertoriul pieselor din metal era, cu siguranță, mult mai mare. În mod indirect, un fragment de inscripție, descoperit încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea la Hârşova, despre care se presupune că ar fi putut fi adus aici probabil de undeva din apropiere, atestă un personaj, *Quintus Erucius Victor medicus cohortis*[82], denotă şi utilizarea unui posibil instrumentar chirurgical sau recipiente din sticlă, cu destinații precise[83], adus din atelierele specializate în fabricarea acestora.

Şi obiectele de podoabă descoperite ilustrează activitatea de schimb de la *Carsium*. Reținem doar piesele publicate din necropola tumulară[84] dar ne simțim obligați să aducem aminte că la Hârşova s-au descoperit, în anul 1987, în mai multe morminte zidite, obiecte de podoabă şi accesorii vestimentare din metale prețioase produse în cele mai mari centre ale lumii romano-bizantine, la care se adaugă şi alte categorii de materiale[85].

Între materialele descoperite la Hârşova, în anii trecuți, se remarcă şi un număr considerabil de piese de arhitectură, din marmură, ce provin de la edificii

---

[78] Gr. Tocilescu, *Catalogul Muzeului Național de Antichități*, Bucureşti, 1906, p. 67-68; Vasile Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, Bucureşti, 1933, p. 222-223, fig. 106 şi 107; L. Petculescu, *Antique Bronzes in Romania*, Bucharest, 2003, p. 176.

[79] Cristian M. Vlădescu, SMIM, 14-15 (1981-1982), p. 57-61.

[80] Constantin Buzdugan *et alii*, *op. cit.*, p. 447/48. Pentru aceeaşi piesă, mai vezi, Veronica Iliescu, SCIVA, 1, 43 (1992), fig. 4, (după restaurare).

[81] Constantin Buzdugan *et alii*, *op.cit.*, p. 439, fig. 8 / 6, 7.

[82] ISM, V, 103. Despre ipoteza potrivit căreia piatra a fost adusă la Hârşova pentru că la *Carsium* a staționat *Ala II Hispanorum* este cazul să facem unele precizări. Astfel, dacă se va putea demonstra că inscripția a fost adusă aici, locul de origine, cel mai apropiat, nu putea fi altul decât Gârliciu pentru că la *Cius* a staționat o cohortă, respectiv *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica*. Vezi, Andrei Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 61-62. Tot atât de bine însă, personajul din inscripție, *Q. Erucius Victor* a putut fi medicul unei cohorte din *Legio I Italica*, atestată prin mai multe ştampile tegulare în săpăturile arheologice din fortificația romană de la Hârşova. Vezi, C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmațchi, Pontica, 31 (1998), p. 141-145, unde sunt prezentate 27 ştampile cu numele acestei legiuni. La acestea se mai adaugă şi o cărămidă mai veche cu sigla unității. Vezi, ISM, V, 113 (în acest din urmă caz, nu mai este necesar să căutăm originea pietrei!).

[83] Se cunosc astfel de instrumente pentru practici medico-chirurgicale în Dobrogea romană. Vezi, M. Bucovală, Pontica, 10 (1977), p. 91-96.

[84] Constantin Buzdugan *et alii*, *op. cit.*, p. 446.

[85] Este vorba de o mare varietate de materiale descoperite, prezentate în general la Sesiunea națională de rapoarte Sibiu, 1988, sau sporadic, pe categorii. Vezi, Constantin C. Petolescu, Dragomir Popovici, SCIVA, 40, 3 (1989), p. 241-247, pentru o inscripție şi Catalog expoziție, *Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Kunsthalle Frankfurt am Main, 1994, p. 220, 221, pentru o parte din obiectele de podoabă din aur. Colectivul de cercetare de atunci alcătuit din Lia şi Adrian Bătrâna, Constantin Buzdugan, Ernest Oberländer şi Dragomir Popovici lucrează în prezent la publicarea descoperirilor.

publice sau de cult care au funcţionat la *Carsium* în perioada romană, între care menţionăm un fragment de arhitravă[86] coloane şi o bază de coloană[87]. Importată, cel mai probail din Grecia, marmura a dat oraşului antic aceeaşi strălucire pe care a avut-o *Histria, Tomis* ori *Callatis*, după cum aprecia Vasile Pârvan. Mai amintim în această categorie bustul lui *Licinius Sura*, datat la începutul secolului al II-lea şi găsit la Hârşova în condiţii neclare încă din primii ani ai secolului al XX-lea[88].

În timpul cercetărilor arheologice din necropola tumulară s-au identificat importante cantităţi de fructe exotice, folosite aici în scop ritual, provenite din spaţiul est-mediteranean, între care se remarcă smochinele şi curmalele[89].

Nu în ultimul rând, numai o succintă trecere în revistă a descoperirilor monetare, de la *Carsium* şi împrejurimi, este de natură să completeze imaginea de centru de schimb al zonei. Din păcate, în săpăturile arheologice efectuate până acum s-au descoperit puţine monede[90]. Cele mai multe provin din cetatea romană şi romano-bizantină şi sunt rezultatul campaniilor din anii 1995 şi 1996, reprezentând un număr de 57 piese, datate între a doua jumătate a secolului II a. Chr. şi prima jumătate a secolului al V-lea[91]. Cel mai mare număr de monede vin din descoperiri întâmplătoare cuprinse în aşa-zisele „colecţii"[92]. O serie de monede publicate nu au o locaţie exactă în raport cu siturile de epocă romană cunoscute[93]. Cele mai multe descoperiri relevă şi la *Carsium* marile perioade de înflorire a schimburilor economice dintre secolele IV-VI şi orientarea spre centrele

[86] Vasile Pârvan, *Descoperiri nouă...*, p. 489-491;

[87] Constantin Nicolae, Pontica, 28-29 (1995-1996), Pl. 5/ 5,7,8 şi Pl. 9/ 4 A,B.

[88] Z. Covacef, Pontica, 19 (1986), p. 115-123.

[89] Constantin Buzdugan *et alii*, *op.cit.*, T 2, M 1; T 3, M 1; T 6, M 1, p. 430, 432, 435.

[90] În săpăturile mai vechi nu se aminteşte de astfel de descoperiri. De la Hârşova sunt menţionate monede de secolele V-VI în săpăturile de la „edificiu"; vezi, Oana Damian, Paul Damian, CA, 10 (1997), p. 234; pentru cele din necropola tumulară, vezi, Constantin Buzdugan *et alii*, *op.cit.*, p. 449, unde s-au identificat 7 piese datate între secolele I-II p. Chr; 3 piese, în fundaţia unui bloc, într-o groapă menajeră, una de la *Marcus Aurelius*, celelalte ilizibile; vezi pentru acestea, Octavian Bounegru, *op.cit.*, p. 105 şi nota 33. Ne întrebăm dacă nu cumva monedele de secolul IV găsite în colecţia „I.P. Brudiu" nu sunt descoperite în săpăturile lui A. Aricescu în campania sa din 1963. Vezi, Bucur Mitrea, Dacia, 24 (1980), nr. 87. Pentru monedele descoperite în cercetarea necropolei romano-bizantine I din anul 1987, vezi, Dacia NS, 32 (1988), 1-2, p. 317, nr. 22.

[91] C. Chiriac, S. Grămăticu, G. Talmaţchi, C. Nicolae, Pontica, 32 (1999), p. 317-342.

[92] 4 monede romane, din colecţia prof. Ioan Petrilă care a funcţionat şi în Hârşova, au ajuns în anul 1963 la Muzeul din Bacău. Vezi, Viorel Căpitanu, Carpica, 20 (1989), p. 193; Colecţia „A. Crăciun" care s-a constituit la începutul secolului XX din materiale arheologice diverse, între care şi monede din diferite epoci istorice, (pe care o bănuim a fi cea a Muzeului înfiinţat de V. Cotovu aici), a fost achiziţionată de MINA Constanţa, în 1977 şi publicată separat, în mai multe articole. Vezi, între altele, Antoaneta Vertan, Gabriel Custurea, Pontica, 16 (1983), nr. 748; Pontica, 19 (1986), nr. 1085-1100; G. Custurea, A. Vertan, G. Talmaţchi, Pontica, 30 (1997), nr. 1738-1741; Pontica, 32 (1999), nr. 2035-2037; Gabriel Talmaţchi, Pontica, 37-38 (2004-2005), nr. 8; Colecţia „Vasile Iscu" este compusă din monede descoperite „pe cetate". Vezi, R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, Pontica 5 (1972), nr. 78-84; Pontica, 7 (1974), nr. 381-383; Colecţia „D. Pandele" la Radu Ocheşeanu, Gh. Papuc, Pontica 5 (1972), nr. 88-90, 101 (tot aici monede recuperate de C. Iconomu de la Mitrea Ştefan); Pontica, 6 (1973), nr. 244.

[93] Sunt plasate „Hârşova". Vezi, Radu Ocheşeanu, Antoaneta Vertan, CCDJ, 3-4 (1987), p. 165, 3; Pontica, 25 (1992), p. 391; Costel Chiriac, Pontica, 16 (1983), nr. 37; Antoaneta Vertan, Gabriel Custurea, Pontica, 25 (1992), p. 391.

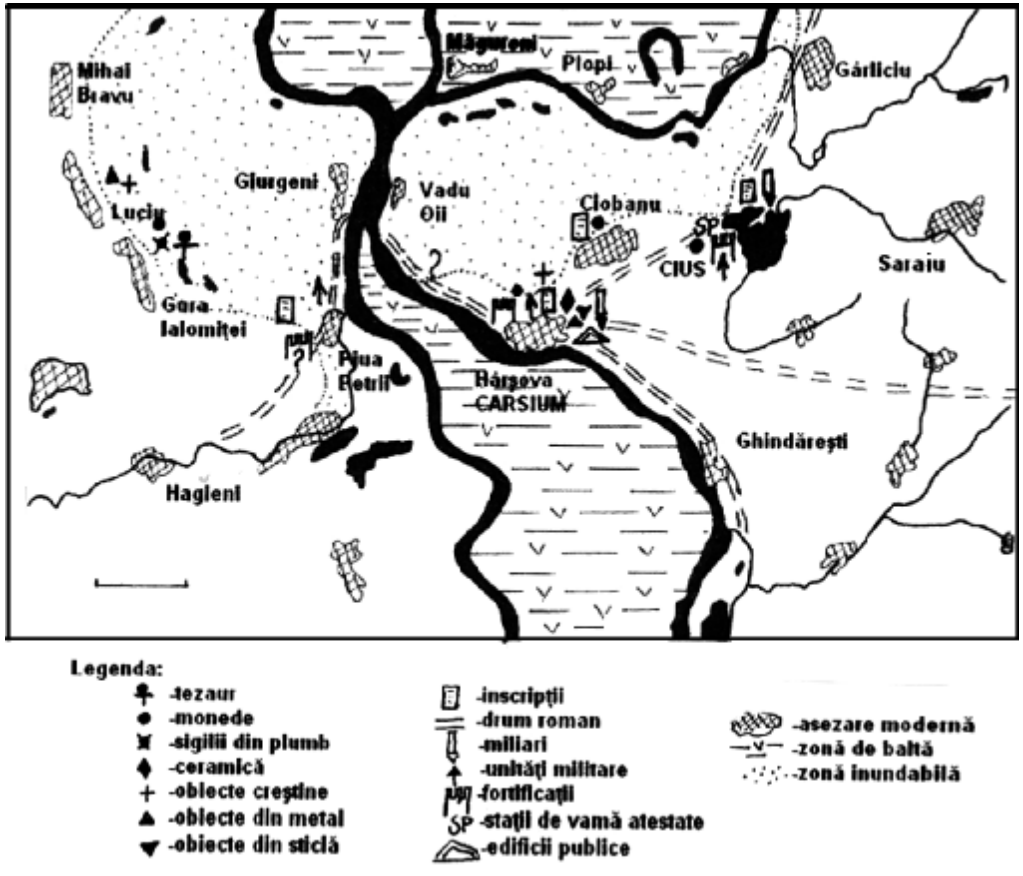
din Orient. O analiză a monedelor de la Hârşova, din perioada 270 până în 378-395, arată că pe primele locuri se află centrele emitente de la *Cyzic, Nicomedia, Heraclea* şi *Constantinopol*[94]. Din spaţiul înconjurător ne reţin atenţia descoperirile monetare de la Ciobanu[95] şi cele de la Gârliciu[96].

Toate acestea demonstrează că spaţiul de trecere din dreapta spre stânga Dunării, flancat de cetăţile *Carsium* şi *Cius*, la sud şi respectiv la nord, a jucat nu numai un rol important din punce de vedere militar, administrativ şi strategic, ci şi din punct de vedere economic, comercial şi ca spaţiu de tranzit al mărfurilor din imperiu, care vin pe uscat sau pe apă, spre *barbaricum*. Privind din această perspectivă descoperirile mai vechi sau mai noi, realizate în preajma acestui vad, se conturează o imagine mai exactă a fenomenelor economice de la Dunărea de Jos în epoca romană şi romano-bizantină.

[94] C. Chiriac *et alii*, *op.cit.*, tabelul 2.

[95] Eugen Comşa, MCA 5 (1959), p. 766 (unde sunt amintite 8 monede din sec. II-VI aflate în colecţia directorului şcolii, Drăghici Tudoran).

[96] În colecţia fostului director al şcolii din comună, Antim Stănică, dispărut din nefericire prematur, s-au aflat câteva zeci de monede de epocă romană şi romano-bizantină, adunate de copii, din diverse locuri din împrejurimile comunei. În 1992-1993 piesele s-au risipit fiind „donate" unui colecţionar. În noiembrie 2004, fiind înştiinţat de un locuitor despre o descoperire în vecinătatea cetăţii *Cius,* şi ducându-ne la faţa locului (s-a dovedit a fi un cuptor ceramic!), unul din paznicii fermei din apropiere ne-a mărturisit că, cu câteva zile în urmă, tocmai a cedat mai multe monede „mici" unor „arheologi" care au trecut pe acolo! Cu ocazia perieghezei noastre, am recuperat o monedă de 40 *numia*, cu imaginea împăratului *Iustin II* şi a *Sofiei,* dintr-o prăbuşire a depunerilor arheologice, spre ghiol.

Harta principalelor descoperiri arheologice din Vadul Dunării de la *Carsium*

LE GUÉ DU DANUBE DE HÂRŞOVA ET SON RÔLE À L'ÉPOQUE ROMAINE ET ROMANO-BYZANTINE

Résumé

L'existence des voies d'accès entre le littoral ouest-pontique, où se trouvaient les grandes cités Histria, Tomis et Callatis, et le monde extra-carpatique représente un problème des plus importants de l'antiquité romaine et romano-byzantine du Bas-Danube. Toutes les activités d'échange se déroulaient, dans cette période, sur certaines routes, bien établies, encadrées dans le système officiel, économique, politico-militaire et administratif de la province Scythia Minor.

De ce point de vue, il a incombé au gué de Hârşova un rôle très important. Celui-ci est bordé à droite par deux fortifications: Carsium vers le sud-ouest, sur la rive du fleuve, et Cius au nord-est. Les deux toponymies sont mentionnées dans les sources de l'antiquité: Ptolemaios, Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini, Themistios, Ammianus Marcellinus, Notitia Dignitatum, Hierocles, Procopius Caesariensis, Notitia Episcopatum, Ravennatus Anonymus.

On peut apporter plus d'arguments pour soutenir le point de vue concernant le rôle important de ce gué. Premièrement nous avons en vue les *miliaria* de cette zone. A Hârşova, on connaît le plus grand nombre de telles découvertes d'une cité romaine de Dobroudja (10 exemplaire au total). Ajoutant à ceux-ci les exemplaires de Gârliciu, nous avons la preuve d'une politique romaine permanente d'entretenir les routes sur ce segment de *limes*, doublé de l'existence de nombreuses unités militaires très mobiles. Devant le gué, des recherches plus anciennes et l'attestation d'une unité militaire (*numerus Surorum sagittariorum*) nous conduisent à accepter, sous quelques réserves, l'hypothèse concernant la présence sur les lieux d'une fortification. Pour ce point de vue plaide également le récit d'Ammianus Marcellinus sur l'expédition de l'empereur Valens contre les Goths, de l'an 368, quand il a existé l'intention de traverser le Danube sur un pont de vaisseaux, lequel allait être installé à Carsium. Cela veut dire que sur l'autre rive il y avait une „tête de pont", respectivement une fortification (comme on l'a démontré, d'ailleurs, pour les autres cités du côté droit du Danube, lesquelles avaient toujours un correspondant sur l'autre rive).

En faveur de l'intense activité commerciale aux approches du gué, il y a de nombreux témoignages dont les inscriptions occupent la première place. À Cius est attesté un *villicus*, qui se trouvait au service d'un bureau de douane (*statio portoria*). Quoiqu'il n'y ait pas encore de preuves, on a avancé, il y a déjà longtemps, l'hypothèse du fonctionnement d'un tel bureau à Carsium aussi. A Ciobanu, Hârşova et Dulgheru, on démontre épigraphiquement soit l'intervention des autorités de Tomis, soit la présence de certains personnages, aux noms grecs, dont l'activité dans cette zone est déterminée par des intérêts d'ordre exclusivement commercial.

Les découvertes archéologiques du côté gauche du Danube, de Piua Petrii, Luciu, Gura Ialomiței, sur un espace restreint, ainsi que celles de Spiru Haret, Stăncuța, Făcăieni, Lunca, Ograda, Piscul Crăsani, Berteştii de Jos, sur un espace

plus large, font la preuve d'une intense activité commerciale et de tranzit à la proximité du gué. Les matériels découverts à Hârşova, beaucoup plus nombreus et d'une riche variété (vases de céramique ou verre, monnaies, ornements, accessoires etc.) identiques à ceux provenus des fouilles archéologiques de Munténie ou du sud de la Moldavie, suggèrent le fait qu'une partie de ceux-ci ont pu transiter à travers le gué de Carsium.

Tous ces faits démontrent que le gué du Danube de Carsium a joué un rôle important du point de vue commercial, assurant le passage d'une quantité importante de marchandise vers une zone reconnue comme *barbaricum*. La connaissance de ces phénomènes dessine une image plus exacte sur la vie économique du Bas-Danube à l'époque romaine et romano-byzantine.

NOI CONSIDERAȚII ASUPRA ORGANIZĂRII, FUNCȚIONĂRII ŞI ROLULUI THEMEI MESOPOTAMIA APUSULUI. 971 - c. 1000

Vasile MĂRCULEȚ

Victoria basileului Ioan I Tzimiskes (969-976) din vara anului 971 asupra marelui cneaz de Kiev, Sveatoslav I (c.945-972), care invadase Bulgaria la instigațiile curții bizantine dar intrase în conflict cu Bizanțul datorită refuzului său de a ceda imperiului regiunile cucerite, a adus sub stăpânitea imperiului regiunile de la Dunărea de Jos. După cucerire, acestea au fost organizate într-o unitate administrativ-teritorială bizantină, într-o nouă themă[1]. Evoluția noii theme a fost marcată însă, pe toată durata existenței sale de circa trei decenii (971-c.1000), de mersul nefavorabil al conflictului redeschis în 976, între Imperiului Bizantin şi Țaratul Bulgar refăcut.

Constituirea, organizarea şi întinderea teritorială a themei Mesopotamia Apusului între anii 971 şi 976. Teritoriile fostului Țarat Bulgar, respectiv Bulgaria răsăriteană şi spațiul danubiano-pontic, au fost organizate într-o nouă themă bizantină. Organizarea teritoriilor recucerite de Bizanț la Dunărea de Jos a reprezentat o problemă viu disputată în istoriografie, ce i-a divizat serios pe specialiştii care au abordat-o, aceştia dând, în consecință, răspunsuri extrem de diferite. Pentru perioada cuprinsă între 971 şi 976, anul izbucnirii revoltei Comitopulilor, numărul redus şi inconsistența izvoarelor de care dispunem, au permis formularea mai multor ipoteze în legătură cu această problemă, unele dintre ele în totală opoziție.

După Nicolae Bănescu, încă din 971, *„înainte de a părăsi teritoriul care fusese teatrul luptelor sale, împăratul fortifică cetățile de pe malul drept al fluviului şi extinse această măsură şi asupra unora de pe malul stâng; el numea, în acelaşi timp, la Dorostolon-Dristra (Silistra modernă) un strateg pentru guvernarea regiunii"*[2]. Lui i-a revenit, în această epocă, conform tezei aceluiaşi istoric, în primul rând, un rol militar, acela de *„a-i supraveghea pe barbarii din regiune şi locul pe unde ei aveau*

---

[1] Cf. W. Treadgold, *O scurtă istorie a Bizanțului*, Bucureşti, 2003, p. 168, unde afirmă că *„în estul Bulgariei, Ioan* (Ioan I Tzimiskes, n.n.) *a creat şase noi theme, pe care le-a subordonat noilor ducate Adrianopol şi Thessalonik"*.

[2] N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradunavon) et de Bulgarie*, Bucarest, 1946, p. 46 (în continuare: *Les duchés byzantins*); Idem, AARMSI, s. III, t. XXVI, 1943-1944 (1944), p. 67.

obiceiul să invadeze imperiul"[3].

Şi alți istorici au susținut ideea că teritoriile Bulgariei răsăritene, recucerite de Bizanț, au fost organizate într-o unitate administrativ-teritorială, un *strategat*, ce purta numele oraşelor *Ioannopolis* (Preslav) şi *Dorostolon* (Silistra). Primul guvernator al său a fost, se pare, între 971-976, *„Leon Sarakinopoulos, protospatharios imperial şi strategos de Ioannopolis şi de Durostolon"*, al cărui sigiliu a fost descoperit la Preslav, foarte probabil, una şi aceeaşi persoană cu acel *„Leon, strateg istrian"*, al cărui sigiliu a fost descoperit la Călăraşi[4]. Acesta a fost identificat de unii cercetători români cu marele drongar Leon, comandantul flotei bizantine care în vara anului 971 a acționat pe Dunăre împotriva ruşilor[5]; identificarea rămâne, în opinia noastră nu numai discutabilă, ci chiar foarte puțin probabilă.

Pe baza unui *taktikon* bizantin de la sfârşitul secolului al X-lea (c.975/976-979), păstrat la Escorial, ce menționează 7 duci şi katepani, 12 strategi ai unor mari şi vechi theme şi 71 de strategi frontalieri, istoricul grec N.A. Oikonomides susține constituirea în regiunea Dunării de Jos a themei *Mesopotamia Apusului (Μεσοποταμία τῆς Δύσεως)*, în frunte cu un *katepano (κατεπάνω)*, respectiv un *dux-duce (δούξ)*, al cărei nume se întâlneşte în diverse surse până în jurul anului 1000 după care dispare, probabil ca urmare a constituirii în această regiune a themei Paristrion-Paradunavon. În fruntea acesteia este menționat în intervalul 975-979, un *„katepano al Mesopotamiei (ὁ κατεπάνω Μεσοποταμίας (τῆς Δύσεως)"*[6].

Alături de acest *„katepano al Mesopotamiei"*, acelaşi *taktikon* mai menționează însă, la sfârşitul domniei lui Ioan I Tzimiskes şi la începutul celei a lui Vasile II Macedoneanul (976-1025), şi o serie de strategi ai teritoriilor stăpânite de Bizanț în Bulgaria răsăriteană: un *„strategos al Mesopotamiei Apusului (ὁ (sc. στρατηγὸς) Μεσοποταμίας τῆς Δύσεως)"* un *„strategos de Dristra (στρατηγὸς τῆς Δρίστρας)"*, precum şi un *„strategos al Thraciei şi Ioannopolisului (στρατηγὸς Θράκης καὶ Ἰανουπόλεως)"*[7]. Pe baza acestor informații, istoricul E. Stănescu a formulat ipoteza că *taktikon*-ul în discuție *„menționează existența certă a strategatelor de Dristra şi Preslav (Ioannopolis), acestea putând fi reunite sub autoritatea unui duce al Mesopotamiei Apusului […], denumire care ar putea desemna regiunea dintre Dunăre şi mare"*[8].

Într-un studiu de dată recentă, istoricul Al. Madgearu susține categoric constituirea de către Ioan I Tzimiskes, în vara anului 971 a două theme, una în partea central-sudică a spațiului danubiano-pontic, în jurul oraşelor Dristra şi Preslav, şi a doua, numită *Mesopotamia Apusului*, în jumătatea nordică a teritoriilor dintre Dunăre şi Marea Neagă. *„Chiar după cucerire, în vara lui 971,* – afirmă

---

[3] Idem, *La romanité de Dobroudja travers les siècles*, Bucureşti, 1928, p. 12 (în continuare: *La romanité de la Dobroudja*).

[4] I. Barnea, *Dacia*, N.S., 8 (1964), p. 240-245: *„Λέων βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καί στρατηγὸς Ἰωαννουπόλεως καὶ Δοροστόλου ὁ Σαρακινόπουλος"*, respectiv, *„Λέοντι στρατηγῷ Ἰστριηνῷ"*; I. Mititelu, I. Barnea, SCIV, 17 (1966), 1, p. 46-48; I. Barnea, în DID, III, p. 75; P. Diaconu, *Pontice*, 2 (1969), p. 396-397; E. Stănescu, *Actes du XIVe CIEB*, I, p. 399.

[5] I. Barnea, DID, III, p. 75 şi nota 11.

[6] N.A. Oikonomides, RÉSEE, 3 (1965), 1-2, p. 57, 73.

[7] Idem, în *Actes du XIIe CIEB*, II, p. 177-183; Idem, RÉSEE, 3 (1965), 1-2, p. 57-79.

[8] E. Stănescu, în *Actes du XIVe CIEB*, I, p. 399.

Al Madgearu – *teritoriul din jurul Dristrei şi al Preslavului a fost organizat de către Tzimiskes ca provincie, condusă de un strateg. Limita ei nordică era Valea Carasu. O altă provincie, numită Mesopotamia Apusului a fost constituită în nordul Dobrogei. Denumirea sa are legătură cu aşezarea ei între Dunăre, Marea Neagră şi Valea Carasu"*[9].

În sfârşit, o altă categorie de istorici, simplificând lucrurile, susține constituirea, încă din anul 971, a themei Paristrion sau Paradunavon (Podunavia – în pronunția slavă). În fruntea themei, susțin aceiaşi specialişti, se afla *„un strateg (arhon, katepan sau duce) cu împuterniciri multiple, militare şi administrative"*[10].

Coroborarea informațiilor sigilografice cu cele documentare de care dispunem, pentru intervalul 971-c.979/980, pe care-l putem însă extinde până în 986, anul cuceririi Preslavului de către bulgari, conturează o situație mult mai complexă privind organizarea teritoriilor recucerite de bizantini în anul 971. O asemenea situație este perfect explicabilă având în vedere condițiile excepționale în care a functionat noua unitate teritorial-administrativă în această etapă de început a existenței sale.

O primă concluzie ce se desprinde din menționarea de către *taktikonul* de la sfârşitul secolului al X-lea a acelui impresionant număr de strategi, majoritatea rezidând în cetăți de frontieră, în marea lor majoritate situate la frontiera bulgară, exclude categoric posibilitatea ca ei să fi fost guvernatorii a tot atâtor theme. Considerăm deci că aceştia au fost, fără îndoială, comandanții militari ai cetăților respective sau, în cel mai bun caz, unii dintre ei şi conducătorii unor subdiviziuni ale themelor de frontieră, respectiv ale unor *tourmai*.

O situație similară înregistrăm şi în teritoriile recucerite de Bizanț în Bulgaria răsăriteană şi la Dunărea inferioară. Existența concomitentă a unui *„katepanat al Mesopotamiei Apusului"*, cu certitudine încă din 971 sau dintr-un an imediat următor, şi a strategatelor menționate în acelaşi *taktikon* – cel *„al Mesopotamiei Apusului"*, din 975/976, cel *„al Dristrei"* şi cel *„al Ioannopolisului"*, din aceeaşi perioadă, asociat celui al Thraciei – nu mai lasă nici o urmă de îndoială asupra modului de organizare a regiunilor Bulgariei răsăritene şi de la Dunărea de Jos în primii ani care au urmat cuceririi bizantine din 971: acestea au fost reunite într-o unitate admninistrativ-teritorială distinctă: *thema Mesopotamia Apusului* (*Μεσοποταμία τῆς Δύσεως*). Reşedința nou-înființatei unități administrativ-teritoriale a fost stabilită la Dristra-Dorostolon, important centru urban şi punct strategic de la Dunărea de Jos.

În acest punct al cercetării noastre, semnalăm faptul că în rândul specialiştilor, inclusiv români, nu există unanimitate de păreri privind localizarea geografică a themei Mesopotamia Apusului la Dunărea de Jos. Spre exemplu, A.A. Bolşacov-Ghimpu, plecând de la o informație dintr-o *Notitia Episcopatum* de la sfârşitul secolului al VIII-lea, care menționează un mitropolit al Mesopotamiei cu sediul la Philippi, formulează ipoteza că este posibil ca thema Mesopotamia Apusului să fi fost în Macedonia, *„situată probabil între cursurile Strymonului şi Nestosului"*[11].

---

[9] Al. Madgearu, *Byzantinoslavica*, 60 (1999), 2, p. 421.

[10] A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre şi Mare. Dobrogea*, Bucureşti, 1971, p. 154.

[11] A.A. Bolşacov-Ghimpu, RÉSEE, 9 (1973), 3, p. 558-660.

Organizarea themei bizantine de la Dunărea de Jos, în epoca de început a existenței sale, a stat sub incidența situației politico-militare din zonă, întrucât regiunile de la Dunărea de Jos au fost, aproape neîntrerupt teatru de război. Acest lucru şi-a pus decisiv amprenta, atât asupra modului de organizare şi funcționare, cât şi a rolului ce i-a revenit acestei theme în epocă.

Sursele sigilografice de care dispunem confirmă divizarea themei Mesopotamia Apusului, încă de la începutul existenței sale, în subunități teritorial-administrative, numite *strategate*. Într-o primă etapă (c.971-975/976), în compunerea acesteia considerăm că au intrat două strategate: *strategatul de Dristra* sau *Dorostolon*, situat în spațiul danubiano-pontic, cu reşedința în oraşul omonim, şi *strategatul de Ioannopolis*, în sud, cu centrul a Preslav, reunite sub autoritatea unui guvernator, care în surse apare cu titlul de *strategos*, *katepano*, sau *duce*. Primul guvernator al themei *Mesopotamia Apusului* a fost, foarte probabil, Leon Sarakenopoulos.

În unele studii de dată recentă, unii specialişti îi consideră ca posibili succesori ai lui Leon Sarakenopoulos în fruntea themei de la Dunărea de Jos, după 976, pe doi protospatări imperiali, Petros şi, respectiv, Arcadios, ambii strategi ai Dristrei [12]. În ceea ce ne priveşte nu împărtăşim această opinie, ci îi considerăm pe cei doi strategi ai Dristriei, ca strategi de rang secund, subordonați guvernatorului themei Mesopotamia Apusului. Nu dezvoltăm aici această opinie, întrucât asupra problemei în cauză vom reveni mai pe larg în paginile care urmează, prilej cu care vom încerca să ne argumentăm corespunzător şi ipoteza propusă.

O altă problemă rămasă în suspensie în istoriografie este identificarea teritoriilor intrate în compunerea themei Mesopotamia Apusului în această etapă de început a existenței sale. Care au fost aceste teritorii? Care au fost limitele, fie şi numai aproximative, ale themei? S-a extins stăpânirea bizantină şi la nord de Dunăre sau s-a limitat ea exclusiv la teritoriile de la sud de fluviu? Aceste întrebări, constituie tot atâtea probleme care, alături de altele din istoria unității teritorial-administrative de la Dunărea de Jos, se cer a fi elucidate.

O simplă studiere a opiniilor specialiştilor ne permite constatarea că nici în ceea ce priveşte teritoriile care au intrat efectiv în compunerea noii theme după 971, nici în ceea ce priveşte aria sa de jurisdicție nu există unitate de vederi în rândul acestora. Părerile istoricilor nu numai că nu concordă, dar asistăm şi la fenomenul formulării mai multor opinii de către unul şi acelaşi istoric, unele aflate chiar în opoziție.

Două pasaje din lucrările cronicarilor bizantini, unul din *Compendiul* lui Georgios Kedrenos, celălalt din *Epitomele* lui Ioan Zonaras, au concurat, îndeosebi, la generarea acestei diversități de opinii. Primul dintre cei doi cronicari relatează că în timpul asediului Dristrei de către bizantini (vara, 971) s-au prezentat în fața lui Ioan I Tzimiskes, *„din Constanteia şi din alte fortărețe ridicate dincolo de Istru, soli care cereau iertare pentru faptele rele săvârşite, predându-se împreună cu acele fortărețe. Primindu-i cu blândețe [împăratul] a trimis oameni să preia fortărețele şi oaste îndestulătoare pentru paza lor […]. Iar după ce ruşii au plecat cu corăbiile, împăratul,*

[12] Al. Madgearu, *op. cit.*, p. 421; Gh. Zbuchea, în *Istoria românilor*, vol. III: *Genezele româneşti*, Bucureşti, 2001, p. 282.

întărind cetățile şi oraşele de pe malurile fluviului şi lăsând garnizoană îndestulătoare, s-a întors în țara romeilor"[13]. Al doilea ne oferă o informație cu un conținut asemănător, chiar dacă face acest lucru în termeni mai generali şi mai vagi: *„Iar din Constanteia şi din alte fortărețe vin soli la împărat, cerând iertare şi predându-se pe ei şi fortărețele. Şi pe acestea le preluară romeii"*[14]. În sfârşit, o informație cu un conținut apropiat de ştirile transmise de Ioan Zonaras, ne oferă şi cronicarul arab Yahya ibn Said. Acesta consemnează că în vara anului 971, după victoria asupra lui Sveatoslav, *„[Tzimiskes] a intrat în stăpânirea oraşului [Dorostolon] şi a cetăților înconjurătoare, pe care ruşii le cuceriseră […]. Apoi, după ce a numit din partea sa conducători ai acestor fortărețe, împăratul s-a înapoiat la Constantinopol"*[15].

Pe baza acestor informații, în lucrările sale consacrate studierii prezenței Bizanțului la Dunărea de Jos, N. Bănescu susține o stăpânire bizantină propriu-zisă asupra Bulgariei răsăritene, inclusiv asupra spațiului danubiano-pontic, admițând, totodată, şi existența unui control militar al imperiului asupra unei fâşii de teritoriu de pe malul stâng al fluviului[16]. O opinie apropiată de cea a lui N. Bănescu exprimă şi savantul grec N.A. Oikonomides[17].

O problemă viu discutată în rândul istoricilor, care a influențat decisiv opiniile acestora cu privire la teritoriile ocupate de stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos, la sfârşitul secolului al X-lea, a constituit-o identificarea cetății *Constanteia* menționată în cele două lucrări amintite. Două categorii de opinii s-au conturat în legătura cu această problemă: una aparține istoricilor care identifică respectiva cetate cu actuala Constanța; a doua aparținând acelor care identifică Constanteia cu vechea Constantiniana Daphne, cetate ridicată de Constantin cel Mare în secolul al IV-lea, pe malul stâng al Dunării, undeva în apropierea vărsării Argeşului în Dunăre.

Identificarea cetății *Constanteia* cu actuala Constanța, precum şi interpretarea mult prea restrictivă a informațiilor transmise de istoriografia epocii i-a determinat pe unii specialişti să formuleze teza că în compunerea noii theme bizantine a intrat un teritoriu nedelimitat cu precizie, situat între lanțul Munților Balcani, Dunărea inferioară şi Marea Neagră. Totodată, aceştia contestă, în termeni mai mult sau mai puțin categorici, orice stăpânire bizantină pe malul stâng al Dunării[18].

În opoziție cu opiniile adepților teoriei mai sus menționate, alți istorici, identificând *Constanteia* cu vechea fortăreață Constantiniana Daphne şi interpretând larg informațiile existente, au adăugat stăpânirilor bizantine de la Dunărea inferioară şi o însemnată fâşie de teritoriu de pe malul stâng al fluviului, care ar fi ocupat partea meridională a regiunilor de câmpie ale Munteniei şi

---

[13] Georgius Cedrenus-Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus, II, Bonnae, 1839, p. 401 (în continuare: Cedrenus-Scylitzae); Ioannis Scylitzae, *Synopsis historiarum*, rec. I. Thurn, Berlin-New York, 1973, p. 301 (în continuare: Scylitzae).

[14] Ioannis Zonaras, *Epitomae historiarum libri XIII-XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonn, 1897, p. 530 (în continuare: Zonaras).

[15] *Apud* N.A. Oikonomides, RÉSEE, 3 (1965), 1-2, p. 63, notele 25-26.

[16] N. Bănescu, *Les duchés byzantins*, p. 46; Idem, ARBSH, 13 (1927), p. 17.

[17] N.A. Oikonomides, *op. cit.*, p. 68; Idem, în *Actes du XIIe CIEB*, II, p. 177-181.

[18] P. Diaconu, RÉSEE, 7 (1969), 1, p. 43-44; E. Stănescu, SCIV, 19 (1968), 3, p. 483-485; S. Columbeanu, *Cnezate şi voievodate româneşti*, Bucureşti, 1973, p. 74.

Olteniei actuale. Interesant rămâne fenomenul, pe care ținem să-l semnalăm aici, că şi unii dintre contestatarii stăpânirilor bizantine de pe malul stâng al Dunării inferioare revin asupra opiniilor lor pe care, fie şi le schimbă, fie şi le nuanțează[19].

Există, de asemenea şi o altă serie de opinii, deosebit de interesante, ce pot fi incluse tot în categoria celor exprimate mai sus. Dintre acestea le reținem pe cele ale lui P. Diaconu şi E. Stănescu. Spre exemplu, primul susține că *„în anul 971 bizantinii au smuls «stânga Dunării» din mâinile bulgarilor şi nicidecum din cele ale pecenegilor"*[20]. Teza cu privire la existența unei stăpâniri bulgare la nord de Dunăre înainte de cucerirea bizantină de la sfârşitul secolului al X-lea, nu este una singulară, ea fusese susținută de istoricii bulagri, dar şi de bizantinologul francez Ch. Diehl care, şi el, afirmă că în secolul al X-lea, *„teritorial, statul bulgar se întindea din regiunile de la nord de Dunăre până la Balcani"*[21].

Revenind la opinia lui P. Diaconu, după părera noastră, în formularea concluziei sale, acesta omite însă faptul că lunga domnie, de peste patru decenii, a țaruluiui Petăr (927-969) a însemnat o epocă de decadență şi de dezintegrare politică şi teritorială a statului bulgar, situație în care pecenegii stabiliți la nord de Dunăre au anulat orice autoritate bulgară din aceste regiuni. La mijlocul secolului al X-lea, acestă realitate este confirmată de unul dintre cele mai autorizate izvoare ale epocii – Constantin VII Porphyrogennetos (913/914-959), care în lucrarea sa *De administrando imperio*, relatează: *„Din părțile de mai jos ale fluviului Dunărea, începând din fața cetății Dristra, se întinde Patznakia* (țara penenrgilor, n.n.), *iar sălaşele pecenegilor se întind până la Sarkel, cetatea chazarilor […]. Patzinakia cuprinde tot ținutul până în Rusia şi Bospor şi până la Cherson şi până la Surat şi Vurat şi până în celelalte părți"*[22]. Aceeaşi sursă ne oferă, de asemenea, foarte importanta informație că, în aceeaşi epocă de la mijlocul secolului al X-lea, stăpânirea bulgară nu se întindea în nord decât până la limita gurilor Dunării. Astfel, relatând călătoriile ruşilor spre Constantinopol, împăratul cărturar susține categoric că *„până ce trec de brațul Sulina, îi însoțesc pecenegii […]. De la Sulina înainte nu se mai tem de nimeni, întrucât intră în țara bulgarilor"*[23]. Constatăm deci, că în formularea opiniei sale istoricul român face totală abstracție de aceste informații. Pe baza căror considerente, nu cunoaştem.

Nu mai puțin controversate sunt opiniile lui P. Diaconu şi în ceea ce priveşte localizarea fortărețelor la care fac trimitere Kedrenos, Zonaras şi Yahya ibn Said, opinii exprimate în studii publicate concomitent în diferite publicații de specialitate. Spre exemplu, în timp ce într-un studiu consacrat rolului cetății de la Păcuiul lui Soare la sfârşitul secolului al X-lea, publicat în anul 1969, el consideră că *„cetățile de dincolo de Dunăre nu erau situate exact pe malul stâng al fluviului – cum*

---

[19] Cf. P. Diaconu, *Pontice*, 2 (1969), p. 395; Cf. P. Diaconu, în P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare*. I. *Cetatea bizantină*, Bucureşti, 1972. p. 17-18 (în continuare: *Păcuiul lui Soare*. I); I. Barnea, în DID, III, p. 75-76; Cf. V. Spinei, *Realități etnice şi politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români şi turanici*, Iaşi, 1985, p. 65; Cf. S. Columbeanu, *op. cit.*, p. 74; Cf. E. Stănescu, în *Actes du XIVe CIEB*, I, p. 399.

[20] P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare*. I, p. 15.

[21] Ch. Diehl, *Istoria Imperiului Bizantin*, Craiova, 1999, p. 98-99.

[22] Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Budapest, 1949, 42 (în continuare: Porpyrogenitus).

[23] *Ibidem*, 9.

se crede în general – ci ceva mai departe în interiorul regiunii (s.n.)"[24], într-un altul, consacrat discuției asupra informației transmise de Skylites-Kedrenos, publicat în același an, el își recuză complet localizarea făcută și formulează opinia că *„fortărețele și orașele care reține atenția lui Skylitzes-Kedrenos vor trebui să se găsească pe malul drept al Dunării inferioare* (s.n.)"[25].

În ceea ce-l privește pe E. Stănescu, acesta, interpretând excesiv de larg informațiile transmise de Georgios Kedrenos și Ioan Zonaras, merge până acolo cu presupunerile încât localizează cetățile care i s-au predat lui Ioan I Tzimiskes la nord de Dunăre, chiar în vestul Transilvaniei. *„Anul 971* – conchide el – *ar putea fi un moment decisiv când, ca urmare a victoriei lui Tzimiskes, câțiva șefi din Transilvania (de asemenea și din alte regiuni) veneau să recunoască sau să reînnoiască recunoașterea unei stări de suzeranitate bizantină. Iată pentru ce, «fortărețele de dincolo de Dunăre», care prin emisari se supun în anul 971, ar putea fi căutate în vestul Transilvaniei, fie în regiunea Banatului, fie în Crișana de astăzi"*[26].

În ceea ce ne privește, considerăm că informațiile de care dispunem, ne permit să tragem concluzia că în urma victoriei din 971 sub stăpânirea certă a Imperiului Bizantin au intrat regiunile Bulgariei răsăritene și nord-estice, limitate de Dunăre, din amonte de Dristra și până la guri, Munții Balcani și Marea Neagră. În ceea ce privește stăpânirile bizantine de la nord de fluviu, susținem că aici controlul imperiului s-a limitat *exclusiv* la unele capete de pod fortificate, orice altă stăpânire asupra restului teritoriilor limitrofe fluviului fiind exclusă[27]. Descoperirea sigiliilor aparținând unor strategi bizantini de la sfârșitul secolului al X-lea pe malul stâng al Dunării, îndeosebi în zona Silistra-Călărași[28] poate constitui, în opinia noastră, o confirmare a prezenței Imperiului Bizantin la nord de fluviu.

Rolul acestor cetăți stăpânite de imperiu pe malul stâng al Dunării va fi fost unul asemănător celui al Chersonului din Crimeea, sau chiar identic celui jucat de unele dintre ele cu câteva veacuri înainte (în secolele IV-VI): asigurarea securității navigației fluviale; centre ale schimburilor comerciale dintre imperiu și populațiile nord-dunărene; puncte de supraveghere a migratorilor turanici stabiliți la nord de Dunăre, în cazul de față pecenegii[29]. Nu excludem, de asemenea, nici posibilitatea ca prin stăpânirea cetăților de pe malul stâng al Dunării, Bizanțul să fi căutat să își asigure și un control militar asupra teritoriilor riverane fluviului, sau chiar să exercite o presiune militară continuă asupra pecenegilor din zonă.

În baza celor prezentate, suntem în măsură să afirmăm că Dunărea inferioară

---

[24] P. Diaconu, *Pontice*, 2 (1969), p. 395.

[25] Idem, RÉSEE, 7 (1969), 1, p. 44.

[26] E. Stănescu, în *Actes du XIVe CIEB*, I, p. 399.

[27] V. Mărculeț, CȘ, 5 (2006), p. 205; Idem, *Stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos în secolele X-XII. Aspecte din istoria Themei Mesopotamia Apusului, Strategatului de Dristra-Dorostolon și a Themei Paristrion-Paradunavon*, Mediaș, 2006, p. 33 (în continuare: *Stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos*).

[28] I. Barnea, *Dacia*, N.S. 8 (1964), p. 240-245.

[29] V. Mărculeț, *Istorie și ideologie*, p. 49; Idem, *Relațiile Imperiului Bizantin și ale republicilor italiene cu Țările Române până în secolul al XV-lea*, Sibiu, 2002, p. 11 (în continuare: *Relațiile cu Țările Române*).

devenea frontiera nordică a Imperiului Bizantin. În sprijinul acestei opinii semnalăm faptul că nici una dintre invaziile popoarelor turanice în imperiu, din secolele XI-XII, nu este înregistrată ca atare de istoriografia bizantină decât în momentul în care afectează direct regiunile sud-dunărene. Conchidem deci, că pentru contemporani, inclusiv pentru bizantini, era clar că Dunărea reprezenta frontiera incontestabilă a imperiului, regiunile de la nord de fluviu neaparținându-i. Mai mult, ele erau percepute de către bizantini ca un teritoriu străin, chiar ostil, un *mundus barbaricus*, care trebuia însă supravegheat şi, dacă era posibil, controlat.

Admitem, totodată, ca foarte plauzibilă posibilitatea ca o serie de formațiuni politice situate la nord de fluviu, care inițial se raliaseră politicii lui Sveatoslav, să fi acceptat suzeranitatea bizantină în vara anului 971. Includerea lor, liber acceptată, în *oikoumene*, în condițiile şi în momentul în care înfrângerea marelui cneaz de Kiev se arăta inevitabilă şi iminentă, a fost, cu certitudine, un act politic dictat conducătorilor lor de necesitatea evitării unor eventuale represalii bizantine; la un astfel de act politic credem noi că fac referire Georgios Kedrenos şi Ioan Zonaras. Pe de altă parte, fidel principiilor politicii sale de *„a determina gruparea în jurul monarhiei a unui număr de vasali"*[30], care să constituie prima linie de apărare a imperiului, Constantinopolul s-a arătat favorabil demersurilor obscurilor şefi locali. Acceptarea suzeranității bizantine şi intrarea formațiunilor politice nord-dunărene în orbita politică şi spirituală a Bizanțului a avut consecințe majore pentru evoluția societății locale. Actul lor a permis şi a determinat stabilirea unor legături multiple – comerciale, îndeosebi, dar şi politice, religioase şi culturale – între Imperiul Bizantin şi populațiile care le locuiau şi pe care Constantinopolul, în spiritul principiilor sale politice, dacă nu le putea domina direct, le dorea în sfera sa de influență.

Evoluția themei Mesopotamia Apusului între anii 976-c.1000. Succesul răscoalei Comitopulilor (976) şi ofensiva bulgară împotriva stăpânirilor bizantine din Peninsula Balcanică a impus Bizanțului să recurgă la o reorganizare teritorial-administrativă a acestora. Noua organizare dată de autoritățile bizantine stăpânirilor imperiului din Balcani, inclusiv celor din Bulgaria răsăriteană şi din spațiul danubiano-pontic, îşi găseşte o relativă prezentare în informațiile cunoscutului *taktikon de la Escorial* de la sfârşitul secolului al X-lea, dar şi în aşa-numitele *Însemnări ale toparhului grec* sau *bizantin*, cunoscute şi sub numele de *Anonimul lui Hase*, datate în ultimul deceniu al aceluiaşi secol (991-995/1000).

Aşa cum se cunoaşte, *taktikon*-ul enumeră între cei 7 duci şi katepani, 12 strategi ai unor vechi theme şi 71 de strategi frontalieri, ale căror comandamente erau situate, în marea lor majoritate, pe frontiera bulgară sau în imediata vecinătate a acesteia, şi pe cei de la Dunărea de Jos şi din Bulgaria răsăriteană. Aceştia erau, aşa cum am arătat deja, un *„katepano al Mesopotamiei (Apusului)"*, precum şi un *„strategos al Mesopotamiei Apusului"*, un *strategos de Dristra"* şi un *„strategos al Thraciei şi Ioannopolisului"*.

Pe baza acestor informații, suntem în măsură să afirmăm că în cadrul themei Mesopotamia Apusului a fost constituit, în această epocă, prin divizarea strategatului Dristrei, un nou strategat, purtând acelaşi nume cu thema bizantină,

[30] Ch. Diehl, *op. cit.*, p. 95.

respectiv *„strategatul Mesopotamia Apusului"*. Acesta ocupa teritorial jumătatea nordică a spațiului danubiano-pontic, având centrul, foarte probabil, la Lykostomo, reşedința unui arhontat bizantin din a doua jumătate a secolului al IX-lea care, probabil, şi-a continuat existența până în 971[31]. Măsura, dictată, fără îndoială, de considerente militare, se încadra în cea sugerată de informațiile *taktikon*-ului, de divizare a unităților teritorial-administrative mari de la frontiera bulgară în subunități mai mici, mai uşor de apărat. Totodată, suntem de părere că întreaga temă Mesopotamia Apusului a suferit importante modificări aub aspectul organizării sale administrativ-teritoriale. În noua sa structură, considerăm că aceasta avea în compunere strategatul omonin – *strategatul Mesopotamia Apusului* – şi pe cel *al Dristrei*, în timp ce strategatul de Ioannopolis, scos din compunerea themei Mesopotamia Apusului, a fost încorporat themei Thracia. Sigiliile a doi dintre strategii Thraciei şi Ioannopolisului din această perioadă, Theophanes şi Nikephoros Xiphias, confirmă noile realități adminstrativ-teritoriale stabilite de Bizanț în Bulgaria răsăriteană[32].

În acest punct al demersului nostru considerăm necesar şi util să ne oprim succint şi asupra problemelor ridicate de guvernarea la Dristra a celor doi strategi menționați mai sus, protospătarii imperiali, Petros şi Arcadios: statutul lor în ierarhia militară şi administrativă locală şi al unităților administrativ-teritoriale guvernate de ei. Întrucât sigiliile ce la sunt atribuite au fost datate după 976, considerăm că guvernarea lor la Dristra trebuie şi ea datată după această reorganizare a themei Mesopotamia Apusului. Dar, deoarece în aceeaşi perioadă, aşa cum am văzut, *taktikonul* amintit, publicat de N.A. Oikonomides, menționează existența concomitentă, alături de un *katepano de Mesopotamia Apusului*, atât a unui *strategos de Dristra*, cât şi a unui *strategos de Mesopotamia Apusului*, considerăm că atât Petros, cât şi Arcadios, care au ocupat funcția de strategi de Dristra, nu au putut fi guvernatorii întregii theme de la Dunărea de Jos. Menționarea strategilor de Dristra şi Mesopotamia Apusului între cei 71 de strategi frontalieri de rang secund ne relevă, fără dubii, statutul posesorilor acestei funcții în ierarhia militară şi administrativă locală. Ca urmare, conchidem deci, pe baza informațiilor existente că, atât Petros, cât şi Arcadios au fost strategi de rang secund – asemenea celorlalți 71, menționați în *taktikon* –, respectiv comandanții unor eşaloane militare de rang inferior, probabil *tourmai*, subordonați *katepanului Mesopotamiei Apusului*[33]. Întrucât aceştia exercitau şi o jurisdicție administrativ-teritorială, considerăm că acelaşi statut l-au avut şi strategatele guvernate de ei, respectiv, acestea au fost subunități administrativ-teritoriale ale themei Mesopotamia Apusului. Cât timp au condus ei strategatul Dristrei nu ştim. Considerăm însă că, foarte probabil, prezența lor în fruntea acestuia coincide cu reluarea luptelor cu bulgarii, mai exact se suprapune ofensivei bulgare împotriva stăpânirilor bizantine din estul şi nord-estul Peninsulei Balcanice dintre 976 şi 986, ce a urmat succesului inițial al revoltei Comitopulilor.

Noua organizare administrativ-teritorială conferită themei Mesopotamia Apusului, sub presiunea evoluției cadrului politic şi militar din Peninsula

---

[31] Ch. Diehl, *op. cit.*, p. 47; V. Mărculeț, CŞ, 5 (2006), p. 206.
[32] Cf. Al. Madgearu, *op. cit.*, p. 422.
[33] V. Mărculeț, *Stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos*, p. 35.

Balcanică, certă în perioada 975/976-979/980, a fost menținută, foarte probabil, până după 986, anul cuceririi Ioannopolisului de către bulgari şi al declanşării ofensivei bulgare împotriva stăpânirilor bizantine din nord-estul Peninsulei Balcanice[34].

Ofensiva bulgară ulterioară anului 986 s-a soldat cu recucerirea majorității teritoriilor strategatului Distrei, determinând replierea treptată a stăpânirilor bizantine în regiunile dintre Dunăre şi mare şi, în final, restrângerea acestora la jumătatea nordică a istmului danubiano-pontic, respectiv la teritoriile *strategatului Mesopotamia Apusului*, ale căror limitate meridionale urmau aproximativ traseul valului piatră de pe aliniamentul Cernavodă-Constanța. Admitem, de asemenea, faptul că imperiul mai păstra, sub controlul său şi o serie de puncte fortificate situate pe malul drept al fluviului, între Dristra şi Cernavodă, a căror apărare şi aprovizionare era asigurată cu ajutorul flotei[35].

Noua conjunctură, de o gravitate extremă, a impus curții bizantine să dea o altă organizare reduselor teritorii de la Dunărea de Jos, rămase sub stăpânirea sa, spre a le eficientiza apărarea şi a le asigura supraviețuirea. Organizarea regiunilor nord-dobrogene rămase în stăpânirea Imperiului Bizantin, poate fi uşor identificată şi reconstituită pe baza informațiilor *Însemnărilor toparhului grec* sau *bizantin*[36].

Conform acestei surse, stăpânirile bizantine din istmul dobrogeano-pontic au fost organizate într-o *„toparhie"* sau *„o Klemata (τὰ Κλήματα)"*, respectiv într-o provincie distinctă de frontieră,[37], de tipul celor constituite încă de la mijlocul secolului al IX-lea în Crimeea[38]. În fruntea sa se afla un guvernator, numit de sursa amintită *„toparh"*, mai exact un *strategos*, având atribuțiile celor menționați în *taktikon*. Asupra reşedinței sale nu avem informații certe, dar cele pe care le deținem din *Însemnări*, conduc la concluzia că aceasta s-a aflat în unul din centrele de la Dunărea maritimă, foarte probabil, tot la Lykostomo[39].

Chiar şi în aceste condiții, minuscula provincie nord-dobrogeană, ultima rămăşiță a themei Mesopotamia Apusului, căreia îi asigura continuitatea, îşi conserva statutul de themă propriu-zisă, dar guvernarea sa a fost încredințată ducelui Thraciei. Ne bazăm această afirmație pe faptul că, în jurul anului 1000,

---

[34] Idem, în *Istorie şi ideologie*, p. 50.

[35] *Ibidem*.

[36] Aşa cum bine se ştie, fapt demonstrat, în ierarhia aulică bizantină nu există titlul sau demnitatea de *toparh*, după cum nu există nici denumirea de *toparhie* pentru a desemna vreun tip de unitate admnistrativ-teritorială. Termenii sunt folosiți în literatura bizantină cu sensul de guvernator sau comandant, respectiv de provincie sau themă. Pe parcursul lucrării vom folosi termenii *toparh-toparhie*, aşa cum apar ei în izvorul utilizat spre a individualiza mai bine teritoriile şi guvernatorul la care se referă sursa.

[37] Pentru discuțiile privind localizarea acestei *„Klemata"*, vezi: A.A. Bolşacov-Ghimpu, RÉSEE, 9 (1973), 3, p. 560-561; Idem, în GB, 31 (1972), 1-2, p. 104-116.

[38] W. Treadgold, *op. cit.*, p. 154.

[39] Cf. P. Diaconu, *Studii*, 15 (1965), 5, p. 1228, propune Capidava; Cf. I. Barnea, în DID, III, p. 91-93, consideră că reşedința guvernatorului (toparhului) era undeva în apropierea gurilor Dunării; Cf. A.A. Bolşacov-Ghimpu, în GB, 31 (1972), 1-2, p. 104-111, unde prezintă majoritatea opiniilor formulate de specialişti cu privire la datarea *Însemnărilor* şi la localizarea teritoriilor la care acestea fac referire, optând pentru localizarea reşedinței toparhului la Vicina.

unele surse sigilografice îl menționează pe un Damianos Dobromir, *„anthypatos, patrikios şi duce de Thracia şi Mesopotamia"*, despre care s-a emis ipoteza că ar fi fost vlah de origine[40]. Semnificația conținutului legendei este certă: ea menționează două unități administrativ-teritoriale (ducate sau katepanate) având acelaşi statut, acela de themă.

Întrucât după această dată menționarea themei Mesopotamia Apusului încetează, considerăm că Damianos Dobromir nu guvernează după recucerirea bizantină a Bulgariei răsăritene din anul 1000, cum au susținut sau au lăsat să se înțeleagă unii specialişti care s-au ocupat de această problemă[41], ci înainte de această dată, care poate fi luată ca *terminus ante quem* a guvernării sale. El încheie foarte probabil, seria ducilor sau katepanilor Mesopotamiei Apusului.

Această organizare a teritoriilor bizantine de la Dunărea de Jos avea să se prepetueze până în jurul anului 1000. După această dată, pe fondul succeselor decisive înregistrate de Imperiul Bizantin în conflictul cu Țaratul Bulgar, soldate cu recucerirea treptată a teritoriilor acestuia, stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos înregistrează modificări radicale ale organizării lor administrativ-teritoriale. De altfel, după anul 1000 thema Mesopotamia Apusului dispare din izvoare, ea încetându-şi existența.

Ofensiva bulgară dintre c.976 şi c.1000 şi problema pecenegă de la sfârşitul secolului al X-lea. Rolul themei Mesopotamia Apusului în soluționarea lor. Reconstituirea istoriei şi a rolului jucat de thema Mesopotamia Apusului la Dunărea de Jos rămâne, cel puțin la nivelul actual al cercetării, un demers deosebit de dificil datorită penuriei de informații de care dispunem referitor la aceste aspecte. Chiar şi în aceste condiții însă, vom încerca să creionăm, numai succint şi ipotetic, pe baza ştirilor pe care le avem, aceste aspecte.

Dincolo de orice ipoteze, mai mult sau mai puțin probabile, sau chiar speculații, un lucru este cert: istoria şi rolul themei Mesopotamia Apusului au fost inseparabil legate de redeschiderea problemei bulgare odată cu revolta antibizantină a Comitopulilor (976). De altfel, aşa cum am văzut mai sus, însăşi organizarea şi evoluția sa au fost direct determinate de evoluția disputei bizantino-bulgare din ultimul sfert al secolului al X-lea.

Succesul răscoalei antibizantine a Comitopulilor şi restaurarea Țaratului Bulgar în Bulgaria apuseană şi Macedonia, urmate de ofensiva bulgară împotriva stăpânirilor bizantine din Peninsula Balcanică au repus brutal în fața autorităților de la Constantinopol spre rezolvare definitivă, grava problemă bulgară. Criza politică internă de la Bizanț ce a urmat morții împăratului Ioan I Tzimiskes (976), care se va prelungi mai mult de un deceniu la începutul domniei lui Vasile II Macedoneanul (până în 989) nu a permis însă Constantinopolului rezolvarea imediată a acestei probleme.

Refacerea Țaratului Bulgar de către Comitopuli, în tradițiile imperiale din timpul țarilor Symeon şi Petăr, a însemnat, în primul rând, redeschiderea luptei

---

[40] Cf. Al. Madgearu, *Byzantinoslavica*, 60 (1999), 2, p. 422; Cf. Gh. Zbuchea, *loc. cit.*, p. 282.

[41] *Ibidem*.

pentru hegemonie în Peninsula Balcanică între statul bulgar şi Imperiul Bizantin. Confruntarea dintre cele două puteri, la finalul căreia s-a decis nu numai puterea dominantă în Balcani, ci şi însăşi existența statală a uneia s-a prelungit peste patru decenii (976-1018) şi a impus beligeranților angajarea în dispută a unor conside-rabile resurse materiale, financiare şi umane.

Istoria şi rolul themei Mesopotamia Apusului sunt indisolubil legate de prima etapă a conflictului bizantino-bulgar (976-c.997/1000), caracterizată printr-o ofensivă bulgară neîntreruptă asupra posesiunilor bizantine din Balcani. Desfăşurarea nefavorabilă a evenimentelor politico-militare în zonă, pe fondul eşecurilor militare şi a defensivei bizantine a marcat decisiv evoluția themei de la Dunărea de Jos.

Criza politică din Bizanț de la începutul domniei lui Vasile II Macedoneanul – răscoalele generalilor Bardas Skleros (976-979) şi Bardas Phokas (987-989) – precum şi o serie de dificultăți externe ale imperiului au favorizat puternica ofensivă bulgară condusă de țarul Samuel Comitopulul (991/997-1014)[42], împotriva stăpânirilor bizantine din Balcani. Succesele militare bulgare, amplificate de eşecurile tentativelor bizantine de a trece la contraofensivă şi de a prelua inițiativa militară, din prima parte a domniei noului basileu (976-997), au dus la extinderea teritorială a statului bulgar în centrul şi vestul Peninsulei Balcanice, în detrimentul imperiului.

Totodată, ofensiva bulgară a creat o situație extrem de dificilă pentru posesiunile bizantine din nord-estul Peninsulei Balcanice – din Bulgaria răsăriteană şi din spațiul danubiano-pontic –, supuse unor presiuni şi amenințări crescânde şi permanente. În condițiile create de noul context politic şi militar din regiune, deosebit de ostil, rolul decisiv în apărarea şi conservarea stăpânirilor bizantine din Bulgaria răsăriteană şi de la Dunărea de Jos a revenit themelor Mesopotamia Apusului şi Thracia.

Care a fost cu exactitate situația teritoriilor stăpânite de Bizanț în Bulgaria răsăriteană şi la Dunărea inferioară după anul 976, rămâne în prezent o problemă obscură datorită tăcerii izvoarelor. Penuria de surse, pe de-o parte, şi inconsistența informațiilor de care dispunem, pe de altă parte, au generat puternice dispute ştiințifice în rândul specialiştilor, materializate în varietatea de ipoteze formulate şi în răspunsurile oferite la problemele ridicate de această controversă. Sintetizarea lor ne permite constatarea că trei puncte de vedere

[42] Precaritatea şi caracterul controversat al informațiilor de care dispunem, face ca succesiunea primilor țari bulgari după restaurarea statului în 976 să fie destul de obscură. Bazați pe aceste informații, unii specialişti consideră că domnia lui *Samuel Comitopulul* a început încă din 976; alții susțin, dimpotrivă, că între 976/977-980 tronul a fost ocupat de *David Comitopulul* şi abia după acestă dată de Samuel; în sfârşit, o a treia categorie de istorici susține că între 977 şi 991, când a fost din nou capturat de bizantini, tronul a fost ocupat, cel puțin formal, de *Roman*, fiul fostului țar Petăr, Samuel fiind însă adevăratul conducător al statului, el ocupând *de jure* tronul abia în 997, odată cu moartea lui Roman în captivitatea bizantină.

principale, cu diferite nuanțări, desigur, s-au conturat în istoriografie[43]: a) menținerea integrală a stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos, după anul 976; b) restrângerea stăpânirilor bizantine la partea nordică a spațiului danubiano-pontic, între Valea Carasu şi Dunărea maritimă, precum şi la unele puncte fortificate de pe linia fluviului, dintre Silistra şi Cernavodă, unde, probabil, între 986, anul cuceririi Ioannopolisului (Preslavului) de către bulgari, şi anul 1000, cel al recuceririi bizantine, îşi va fi continuat existența precară thema Mesopotamia Apusului; c) lichidarea tuturor stăpânirilor bizantine de către bulgari, după 976, şi reunificarea regiunii cu teritoriile statului bulgar independent din vest, până în anul 1000, când s-a produs recucerirea bizantină.

Ofensiva bulgară împotriva stăpânirilor bizantine din Peninsula Balcanică, ce a urmat după succesul răscoalei Comitopulilor, a obligat Imperiul Bizantin, aşa cum am arătat, la o defensivă aproape neîntreruptă, extinsă pe durata a peste două decenii (976-997/1000). Pe fondul amenințărilor directe la adresa lor, survenite după 976, autoritățile bizantine au recurs la reorganizarea administrativ-teritorială a themelor din Bulgaria răsăriteană şi din spațiul danubiano-pontic, care au primit acum structura organizatorică asupra căreia ne-am oprit mai sus.

În noile condiții, constatăm acum o reducere teritorială dramatică a stăpânirilor bizantine din Bulgaria răsăriteană şi nord-estică, produsă sub loviturile bulgarilor din ultimele două decenii ale secolului al X-lea. Ofensiva bulgară în această regiune poate fi urmărită în două etape. Într-o primă fază, după 976 şi până în 986, asaltul bulgar a vizat recucerirea teritoriilor strategatului de Ioannopolis, acțiune încheiată în anul 986 când însuşi centrul strategatului, oraşul Preslav, a căzut sub loviturile lor. Succesul bulgar a dus la scindarea stăpânirilor bizantine din Bulgaria răsăriteană şi la izolarea themei Mesopotamia Apusului de restul posesiunilor imperiale din Balcani.

Într-o a doua etapă, după anul 986, asaltul bulgar se va concentra asupra stăpânirilor bizantine dintre Dunăre şi mare, organizate în thema Mesopotamia Apusului. Declanşarea ofensivei bulgare împotriva stăpânirilor bizantine din istmul danubiano-pontic este sugestiv surprinsă, chiar dacă referirile la ea sunt destul de obscure, de *Însemnările toparhului grec* sau *bizantin* care consemnează că *„acum pare că dimpotrivă s-a ivit la ei nedreptatea şi abuzul privind supuşii şi au hotărât ca oraşele supuse lor în loc să le servească şi să fie bine întemeiate să le robească şi să le*

[43] Pentru diversele opinii exprimate în legătură cu situația stăpânirilor bizantine din Bulgaria răsăriteană şi de la Dunărea de Jos, după 976, vezi: N. Bănescu, ARBSH, 10 (1923), p. 63; 13 (1927), p. 17; Idem, *La romanité de la Dobroudja*, p. 12; Idem, AARMSI, s. III, t. XXVI, 1943-1944 (1944), p. 66-68; Idem, *Les duchés byzantins*, p. 46-48; V.N. Zlatarski, *Istorija na bălgarskata dărjava prez srednite vekove*, vol. I/2, Sofia, 1927, p. 642-644; Idem, *Izvestia*-Sofia, 9 (1929), p. 3-6; M. Salamon, RÉSEE, 9 (1971), 3, p. 495-496; P. Diaconu, *Studii*, 15 (1062), 5, p. 1215-1235; SCIV, 16 (1965), 1, p. 189-199; SCIV, 16 (1965), 2, p. 383-394; SCIV, 19 (1968), 2, p. 357-369; C. Cihodaru, SCŞ.I, 12 (1961), 2, p. 257-272; Cf. Idem, AIIA, 2 (1965), p. 260-280; D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iaşi, 1981, p. 53-54; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 161-164; I. Ševcenko, RÉSEE, 7 (1969), 4, p. 592; P. Pavlov, în P. Pavlov, I. Ianev, D. Cain, *Istoria Bulgariei*, Bucureşti, 2002, p. 41; N.A. Oikonomides, RÉSEE, 3 (1965), 1-2, p. 63.

distrugă"[44].

Ofensiva bulgară din acestă epocă, declanşată mai ales de căpeteniile bulgare din zonă, raliate politicii şi acțiunii lui Samuel Comitopulul, a lovit în mod deosebit de violent teritoriile din jumătatea meridională a spațiului danubiano-pontic, aparținând *strategatului Dristrei*. Informațiile contemporane de care dispunem provenite din *Însemnările toparhului grec* sau *bizantin*, chiar aşa sumare şi destul de obscure cum sunt, ne permit totuşi să ne conturăm o imagine aproximativă asupra situației politico-militare şi teritoriale din acestă regiune în ultimul deceniu şi jumătate al secolului al X-lea. Conform însemnărilor toparhului, *„mai mult de zece oraşe şi-au pierdut locuitorii, iar sate nu mai puțin de cinci sute s-au golit de tot; ca şi cum împrejurimile în vecinătate şi apropiate de noi au fost distruse de furtună; oameni cu nimic vinovați, apărați de jurământ, au căzut pradă mâinilor şi spadei"*[45].

Pe baza acestor informații, putem conchide că luptele bizantino-bulgare dintre 986 şi c.1000, defavorabile imperiului, au afectat într-o măsură deosebit de gravă pozițiile Bizanțului din spațiul danubiano-pontic. Chiar şi în această situație, vechea teză a istoriografiei bulgare, care susține lichidarea tuturor stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos de către Samuel Comitopulul, repusă în ultimul timp în circulație de unii exponenți ai generației actuale de cercetători bulgari nu se justifică. Concluzii de genul că *„folosindu-se de conflictele apărute în Imperiul Bizantin, Samuel eliberează teritoriile bulgare de la nord-est (Preslav, Plisca, Dristra, o parte a teritoriilor de la nord de Dunăre, probabil până la Nistru"*[46], apare, cel puțin în ceea ce priveşte ultima sa parte, nu numai lipsită de orice fundament ştiințific, ci chiar infantilă şi ridicolă, în totală contradicție cu realitățile politico-teritoriale din zonă ce pot fi reconstituite folosindu-se obiectiv informațiile oferite de sursele contemporane.

În ceea ce ne priveşte, dacă admitem că recucerirea vechilor centre bulgare de la Preslav şi Pliska, precum şi a unora din regiunile meridionale ale spațiului danubiano-pontic nu poate fi pusă la îndoială, ea fiind un fapt cert, nu acelaşi lucru îl putem afirma, spre exemplu, şi despre situația Dristrei. Chiar dacă în urma loviturilor bulgare oraşul a suferit serioase distrugeri, nici o sursă nu menționează nici o cucerire a ei de către bulgari, nici vreo recucerire bizantină ulterioară.

Cu atât mai inacceptabilă este concluzia privind recucerirea de către Samuel a teritoriilor nord-dunărene până la Nistru. Această teză este una pur şi simplu fantezistă. Întrebarea la care nu răspund istoricii bulgari este de la cine au fost recucerite aceste teritorii? De la Imperiul Bizantin în nici un caz, întrucât, cu excepția unor ipotetice capete de pod situate pe malul stâng, Ioan I Tzimiskes, nu a ocupat nici un teritoriu nord-dunărean în anul 971. De altfel, nici nu ar fi avut cum, acestea aflându-se sub stăpânirea pecenegilor, cu care imperiul nu a fost atunci în conflict. Stăpânirea pecenegă asupra teritoriilor de pe malul stâng al Dunării inferioare îşi găseşte de altfel confirmarea în câteva surse contemporane credibile. Spre exemplu, la mijlocul secolului al X-lea, în lucrarea sa

[44] *Apud* A. Cazacu, RI, 30 (1944), 1-12, p. 50.
[45] *Ibidem*, p. 51.
[46] P. Pavlov, *Istoria Bulgariei*, p. 41.

De administrando imperio, împăratul Constantin VII Porphyrogenitos subliniază clar că *„neamul pecenegilor îşi are aşezarea înspre latura Bulgariei, a Nistrului şi a Niprului şi a altor ţări care sunt aşezate acolo"*[47], şi că *„din părţile de mai jos ale fluviului Dunărea, începând din faţa cetăţii Dristra se întinde Patzinakia* (ţara pecenegilor, n.n.), *iar sălaşele pecenegilor se întind până la Sarkel, cetatea chazarilor […]. Patzinakia cuprinde tot ţinutul până în Rusia şi Bospor şi până la Cherson şi până la Surat şi Vurat şi până în celelalte părţi"*[48].

Informaţii asemănătoare în conţinut ne oferă şi *Însemnările toparhului grec* sau *bizantin* de la sfârşitul secolului al X-lea. Autorul său, susţine categoric că posesiunile bizantine din nordul spaţiului danubiano-pontic erau vecine *„celui care stăpânea la nord de Istru, tare cu o oaste numeroasă şi putere de luptă"*[49], care, date fiind realităţile etnice şi politice din regiune, nu putea fi decât o căpetenie pecenegă.

Revenind la situaţia stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos, după părerea noastră, ofensiva bulgară ulterioară anului 986 s-a soldat cu ocuparea majorităţii teritoriilor *strategatului Dristrei*, determinând replierea posesiunilor bizantine, iniţial în regiunile dintre Dunăre şi Marea Neagră, şi, în final, restrângerea şi cantonarea acestora numai în jumătatea nordică a istmului danubiano-pontic, respectiv reducerea lor doar la teritoriile *strategatului Mesopotamia Apusului*, ultima rămăşiţă a themei omonime, organizată, aşa cum am văzut, în acea miniscul *toparhia-Klemata* şi subordonată themei Thracia. Admitem de asemenea ca veridică teza, pusă în circulaţie şi susţinută de numeroşi alţi specialişti, că Imperiul Bizantin mai păstra sub controlul său şi o serie de puncte strategice fortificate situate pe malul drept al fluviului, între Silistra şi Cernavodă, cărora le putea asigura apărarea şi aprovizionarea cu ajutorul flotei imperiale. Teritoriile nord-dobrogene rămase în stăpânirea Bizanţului erau protejate spre sud de valurile de pământ şi piatră ridicate de bizantini în zona cea mai îngustă a istmului dobrogean, aproximativ pe aliniamentul Cernavodă-Constanţa[50].

Ofensiva bulgară împotriva stăpânirilor bizantine din nord-estul Bulgariei s-a lovit însă de rezistenţa deosebită a forţelor bizantine din mica *toparhia-Klemata* din nordul istmului danubiano-pontic. Asupra acestor evenimente insistă, în opinia noastră, de altfel destul de mult toparhul bizantin în însemnările sale. Cel puţin faza de debut a ofensivei bulgare împotriva stăpânirilor bizantine din spaţiul danubiano-pontic îşi găseşte bine reflectarea în *Însemnările toparhului grec* sau *bizantin*.

Odată încheiată cucerirea teritoriilor strategatului Dristrei, bulgarii au lovit strategatul *Mesopotamia Apusului*, respectiv acea *toparhia-Klemata* de la gurile Dunării. *„O astfel de calamitate, rău care distrugea deodată pe toţi şi care a trecut pe la*

---

[47] Porphyrogenitus, 8.

[48] *Ibidem*, 42.

[49] A. Cazacu, *op. cit.*, p. 53.

[50] Atribuirea valului de piatră de către istorici, fie bulgarilor, fie bizantinilor, s-a constituit într-o controversă încă nerezolvată de către specialişti. Pentru discuţiile asupra acesteia, vezi P. Diaconu, *Studii*, 15 (1062), 5, p. 1215-1235, cu întreaga discuţie asupra atribuirii şi datării valului; Idem, SCIV, 16 (1965), 1, p. 189-199; SCIV, 16 (1965), 2, p. 383-394; SCIV, 19 (1968), 2, p. 357-369; Cf. C. Cihodaru, SCŞ.I, 12 (1961), 2, p. 257-272; Cf. Idem, AIIA, 2 (1965), p. 260-280.

nevinovații noştri vecini, soarta potrivnică a adus-o în fine şi în regiunea mea[…]. De atunci a început războiul fără declarație între noi şi barbari, şi ei nu comunicau cu noi, deşi eu de mii de ori le-am propus tratat şi noi avusesem de acum ciocniri unii cu alții. Şi războiul a început îndată", consemnează toparhul în însemnările sale[51].

Forțele bulgare au invadat teritoriile guvernate de *toparh* şi au asediat, fără succes, reşedința acestuia, deşi zidurile sale erau ruinate. *„Între acestea barbarii, pregătiți cu o oaste însemnată,* – relatează toparhul – *au năvălit pe pământul nostru cu călărime şi pedestrime, socotind că odată cu strigătul lor [de război] au să pună mâna pe noi atât din cauza lipsei de soliditate a zidurilor, cât şi în urma fricii noastre. Şi nu era zadarnică această credință a lor, pentru că noi stăteam într-un oraş distrus şi făceam irupțiuni mai mult din sat decât din oraş, dar aceia pierzând pe mulți dintre ai lor şi ruşinându-se s-au retras"*[52].

Întrebarea care se pune este cum au rezistat, totuşi, aceste stăpâniri bizantine asaltate de bulgari? Revenind la *Însemnările toparhului grec* sau *bizantin* găsim o parte a răspunsului la această problemă.

Toparhul însuşi relatează că prevăzând un atac inamic a luat din timp *„toate precauțiunile"* pentru ca acesta *„să nu cadă pe neaşteptate şi pe furiş să ne doboare pe loc"*[53]. Între măsurile luate, după respingerea primului atac bulgar, el însuşi enumeră ridicarea unui mic castel lângă cetatea de reşedință, înconjurat cu şanț, pregătirea întregii populații pentru luptă etc[54]. Fără îndoială, măsuri similare celor prezentate de *toparh* au fost întreprinse de toți strategii care s-au perindat în fruntea strategatului de la Dunărea de Jos în această etapă a luptelor de apărare împotriva bulgarilor.

Pe de altă parte, condițiile complexe, de o ostilitate extremă, de la sfârşitul secolului al X-lea, în care şi-a dus existența această minusculă enclavă bizantină, care mai reprezenta încă thema Mesopotamia Apusului, asaltată de bulgari dinspre sud şi izolată de restul imperiului, inclusiv de thema Thracia căreia îi era subordonată, cu care mai putea păstra o firavă legătură numai pe calea apei, au impus autorităților bizantine să adopte o serie de măsuri organizatorice excepționale. Una dintre acestea, aşa cum reiese ea din *Însemnările toparhului grec* sau *bizantin*, a fost aceea de a-i acorda strategului (*toparhului*) o largă autonomie în exercitarea atribuțiilor sale. Acesta dispunea de libertatea totală de decizie, atât în relațiile cu bulgarii inamici, cărora *„de mii de ori le-a propus tratat"*, cât şi în cele cu populația locală, aflată sub jurisdicția sa, şi cu populațiile barbare, care ocupau malul stâng al Dunării[55]. Totodată, potenții locali, organizați într-un veritabil *consiliu al toparhului*, au fost cooptați şi angrenați în procesul de luare a deciziilor cu privire la administrarea şi guvernarea provinciei[56].

Obiectivul urmărit şi atins, de altfel, prin adoptarea acestor măsuri a fost asigurarea apărării provinciei şi, implicit, conservarea stăpânirilor bizantine de la gurile Dunării şi perpetuarea prezenței imperiului în zonă. Astfel, prezentând

[51] A. Cazacu, *op. cit.*, p. 51.
[52] *Ibidem*.
[53] *Ibidem*.
[54] *Ibidem*, p. 52.
[55] *Ibidem*, p. 51-53.
[56] *Ibidem*.

măsurile luate în scopul apărării provinciei, *toparhul* consemnează, între altele, atât atitudinea indiferentă a populației autohtone față de dominația bizantină, cât şi decizia fruntaşilor locali, rezultată din aceste raporturi, care *„fie că niciodată nu s-au împărtăşit de bunăvoința împărătească, pentru că aveau puțină grijă de rânduielile greceşti şi mai mult decât toate se străduiau pentru autonomie, fie pentru că ei, vecini acelui care stăpânea la nord de Istru, tare cu o oaste numeroasă şi putere de luptă şi pentru că nu erau diferiți în felul lor de viață de năravurile (obiceiurile) de acolo, – au hotărât să se încheie tratat, ca ei să se supună, şi toți au dat glas împreună ca eu să săvârşesc aceasta"*[57].

Se pare că măsura luată de a se pune sub protecția potentului nord-dunărean, foarte probabil o căpetenie pecenegă, a fost nu numai una salutară pentru existența stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos, dar s-a dovedit, totodată, şi aducătoare de însemnate avantaje materiale şi financiare. Deducem acest lucru, din nota *toparhului* însuşi, care relatează: *„Şi eu am purces, ca ce e al nostru să fie salvat, şi l-am găsit pe dânsul* (potentul nord-dunărean, n.n.) *cum nu se putea dori mai bine. Şi când eu i-am expus tot într-o vorbire cât de scurtă posibil, el a socotit chestiunea foarte importantă, mi-a dat din nou toată puterea asupra Klematei, a mai adăugat o satrapie* (provincie, n.n.) *întreagă şi în pământul lui a dăruit venituri anuale importante"*[58]. Fără îndoială, domeniul primit de toparh la nord de Dunăre din partea potentului local nu trebuie văzut ca o extindere a stăpânirii bizantine propriu-zise pe malul stâng al fluviului, ci ca un feud primit cu titlu personal.

Plecând de la acest caz particular prezentat, putem conchide generalizând ipotetic că, în condițiile arătate, care s-au manifestat permanent, beneficiind de protecția şi susținerea, probabil chiar militară, a pecenegilor nord-dunăreni, ca şi de colaborarea populației locale, Bizanțul a reuşit să-şi conserve stăpânirile şi prezența la Dunărea de Jos, respectiv în jumătatea nordică a spațiului danubiano-pontic, până la cumpăna secolelor X-XI când a trecut la ofensivă, preluând inițiativa politică şi militară în raporturile cu bulgarii. Fără îndoială, stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos, prin poziția strategică deținută, le-a revenit un rol esențial în susținerea şi asigurarea succesului ofensivei imperiului împotriva bulgarilor.

Considerăm de asemenea, că unul din factorii decisivi care a contribuit la salvarea stăpânirilor bizantine de la Dunărea de Jos, a fost dezinteresul arătat de puterea centrală de la Ochrida acestor regiuni. Deplasarea centrului de greutate al statului bulgar în regiunile Bulgariei apusene şi în Macedonia a scăzut importanța teritoriilor de la Dunărea de Jos pentru politica suveranilor bulgari. În aceste condiții, după cucerirea vechilor capitale Preslav şi Pliska, simboluri ale însăşi statalității bulgare, sarcina cuceririi teritoriilor din nordul spațiului danubiano-pontic a revenit, cu certitudine, unor căpetenii locale, care nu dispuneau însă de forțe suficiente îndeplinirii acestei misiuni.

Întrebarea pe care, foarte probabil, şi-o pune oricine parcurge afirmațiile noastre, este pe ce ne bazăm această concluzie? În primul rând, tot pe o informație din *Însemnările toparhului grec* sau *bizantin*. Prezentând respingerea primului atac bulgar asupra teritoriilor guvernate de el, acesta relatează că *„aveam atunci cu*

[57] *Ibidem*.
[58] *Ibidem*, p. 53.

puțin mai mult de o sută de călăreți, iar prăştiaşi şi arcaşi mai mult de trei sute"[59]. Ştirea conduce la concluzia că forțele aflate sub comanda *toparhului*, care reprezentau, foarte probabil, întregul efectiv militar al stategatului Mesopotamia Apusului, însumau între 400 şi 500 de oameni. Dacă avem în vedere că o asemenea forță militară a respins atacul inamic, putem conchide că oastea atacatoare nu a depăşit nici ea cu mult aceeaşi cifră, iar pregătirea luptătorilor din cele două tabere şi înzestrarea lor cu armament au fost asemănătoare.

În felul şi cu mijloacele arătate, ciocnirile bizantino-bulgare din spațiul danubiano-pontic aveau să se prelungească până în ultimii ani ai secolului al X-lea. Din acest tip de război, câştigător a ieşit, în final, Imperiul Bizantin, care şi-a păstrat minusculele stăpâniri de la Dunărea de Jos.

În jurul anului 1000 războiul bizantino-bulgar lua un nou curs, odată cu preluarea inițiativei militare de către imperiu şi cu trecerea acestuia la o ofensivă generalizată împotriva statului bulgar. Noul curs luat de conflictul bizantino-bulgar din jurul anului 1000 a atras după sine recucerirea de către imperiu a teritoriilor Bulgariei răsăritene, respectiv cele ale fostelor strategate de Ioannopolis şi Dristra care erau alipite stăpânirilor păstrate. În consecință, după această dată, organizarea şi evoluția posesiunilor bizantine de la Dunărea inferioară intrau într-o nouă etapă.

*

Stabilirea pecenegilor la Dunărea de Jos în secolul al X-lea punea în fața diplomației bizantine o nouă problemă privindu-i pe barbari – problema turanică –, în cazul în speță pecenegă, ce se cerea gestionată, dar şi o oportunitate politică: atragerea acestora în sfera de influență a imperiului şi folosirea lor ca factor de presiune la adresa unor vecini incomozi şi concurenți ai Bizanțului la dominația regiunii. Această a doua direcție de acțiune a diplomației bizantine transpare cu claritate din lucrarea *De administrando imperio* a împăratului Constantin VII Porphyrogenitos, în care acesta subliniază, în repetate rânduri, în îndrumările privind guvernarea, date fiului şi succesorului său Romanos (Romanos II, viitor împărat între 959-963), posibilitatea exploatării forței militare a pecenegilor împotriva vecinilor ostili imperiului. Sunt semnificative din acest punct de vedere câteva pasaje, pe care le vom consemna mai jos, referitoare la posibilitatea semnalată de împărat cu privire la folosirea pecenegilor împotriva ruşilor, bulgarilor şi ungurilor. *„Să ştii* – scrie basileul-cărturar – *că atunci când împăratul romeilor are legături de pace cu pecenegii, nici rossi* (ruşii, n.n.) *nu pot să vină cu război împotriva ținuturilor aflate sub stăpânirea romeilor, nici turcii* (ungurii, n.n.) *[…]. Căci pecenegii, legați şi din prietenie pentru împărat şi înduplecați de el prin scrisori şi daruri, sunt în stare lesne să năvălească asupra țării rossilor şi a turcilor şi să robească femeile şi copii acestora şi să le pustiască țara"*[60]. În acelaşi fel puteau fi folosiți pecenegii şi împotriva bulgarilor, principalii concurenți ai Bizanțului la dominația Peninsulei Balcanice în secolul al X-lea. *„Să ştii* – scrie în continuare basileul – *că şi atunci când s-ar părea că împăratul romeilor e mai puțin înspăimântător pentru bulgari, poate să-i silească să stea liniştiți datorită faptului că este în legături de pace cu pecenegii, deoarece zişii pecenegi sunt vecini chiar cu bulgarii şi când ar vrea, fie pentru câştig*

[59] *Apud* A. Cazacu, *op. cit.*, p. 52.
[60] Porphyrogenitus, 4.

propriu, fie de dragul împăratului romeilor, sunt capabili să pornească cu uşurinţă într-o expediţie contra Bulgariei"[61]. În sfârşit, reproducem, în continuare, un ultim pasaj din lucrarea basilului Constantin VII, semnificativ pentru confirmarea opiniei exprimate mai sus. *„Să ştii că neamul pecengilor îşi are aşezarea înspre latura Bulgariei, a Niprului şi a Nistrului şi a altor ţări care sunt aşezate acolo. Şi om împărătesc fiind trimis de aici cu luntrile poate, şi fără să meargă la Cherson, să-i găsească de îndată şi repede, pe loc chiar, pe pecenegi […]; şi atunci stă cu ei la învoială […]. Dar învoiala aşa trebuie să o încheie cu ei, încât la orice i-ar obliga împăratul ei să-i îndeplinească slujba, fie faţă de rossi, fie faţă de bulgari, fie faţă de turci"*[62].

Revenirea Imperiului Bizantin la Dunărea de Jos în anul 971 sporea incomparabil, faţă de epoca anterioară, importanţa rezolvării favorabile a problemei pecenege. Fără îndoială, autorităţilor bizantine locale instalate în regiune le-a revenit un rol determinat în ţinerea sub control a acestei probleme. Cum s-au achitat ele de această sarcină şi care a fost rolul themei de la Dunărea de Jos în gestionarea raporturilor imperiului cu pecenegii în epoca de la sfârşitul secolului al X-lea, constituie principalele aspecte al acestei chestiuni la care vom încerca să le identificăm răspunsuri plauzibile şi pertinente în această parte a studiului nostru.

Bunele raporturi bizantino-pecenege, înregistrate de Constantin VII la mijlocul secolului al X-lea, par a se fi perpetuat şi în a doua jumătate a aceluiaşi veac. Ele s-au dovedit deosebit de utile imperiului, atât în timpul acţiunii bizantine de cucerire a Bulgariei răsăritene şi a conflictului cu Rusia Kieveană, cât şi în perioada imediat următoare instaurării stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos.

Puţinele informaţii de care dispunem în legătură cu această problemă, ne determină să credem că Bizanţul a păstrat relaţii bune cu marea masă a triburilor pecenegilor nord-dunăreni, pe care-i considera *„prieteni şi aliaţi"*[63], în timpul războiului cu marele cneaz de Kiev, Sveatoslav, din 970-971. În baza acestei constatări, cu titlu de ipoteză, exprimăm opinia conform căreia, considerăm că atacul peceneg asupra Kievului de la sfârşitul anului 968 sau din primăvara lui 969 nu este exclus să fi fost, în mare măsură, şi rezultatul acţiunii diplomaţiei bizantine pe lângă *„prietenii şi aliaţii"* turanici ai imperiului.

În lumina celor prezentate mai sus, o serie de informaţii oferite de cronicarii Ioan Skylitzes, Georgios Kedrenos şi Ioan Zonaras conform cărora pecenegii au colaborat militar cu Sveatoslav împotriva Bizanţului în 970-971 apar ca paradoxale şi puţin verosimile[64]. Includerea pecenegilor între aliaţii marelui cneaz de Kiev, în ceea ce istoricul C. Göllner denumea *„o vastă coaliţie a lumii barbare"*[65], condusă de Sveatoslav împotriva imperiului în 970-971 nu se justifică, o asemenea opinie trebuind rediscutată.

După părerea noastră, includerea pecenegilor în rândul aliaţilor lui Sveatoslav s-ar putea explica, cel mai bine, prin două ipoteze: fie acest fapt este o

---

[61] *Ibidem*, 5.
[62] *Ibidem*, 8.
[63] Kedrenos-Scylitzae, II, p. 412: *„φίλους αὐτοὺς καὶ συμμάχους"*.
[64] *Ibidem*, p. 384; Zonaras, p. 523.
[65] C. Göllner, RHSEE, 13 (1936), 10-12, p. 345.

exagerare voită a cronicarilor bizantini care, spre a-şi impresiona cititorii, au enumerat între adversarii Bizanțului, alături de ruşi, aproape pe toți vecini mai apropiați sau mai îndepărtați ai acestuia – bulgari, unguri, pecengi şi alte popoare turanice –, fie ca o consecință a participării probabile la luptele lui Sveatoslav cu bizantinii a unor cete pecenege, atrase de pradă, reduse însă numeric şi nesemnificative din punctul de vedere al capacității de luptă, în cadrul forțelor marelui cneaz, dar a căror importanță a fost în mod vădit exagerată de cronicarii respectivi. De altfel, cu atât mai suspectă apare această includere a pecenegilor între adversarii Imperiului Bizantin, cu cât aceiaşi cronicari îi arătau pe turanici în vara anului 971, aşa cum am văzut mai sus şi cum vom vedea în paginile care urmează, ca fiind adversarii neînduplecați ai ruşilor, dar în acelaşi timp *„prietenii şi aliații"* Bizanțului.

Cucerirea Bulgariei răsăritene de către Imperiul Bizantin a transformat Dunărea inferioară într-un hotar comun bizantino-peceneg. Din acest moment, problema pecenegă căpăta o nouă dimensiune şi o importanță sporită în cadrul politicii dunărene a Constantinopolului. În promovarea acestei politici, concretizată în supravegherea barbarilor de la nord de Dunăre şi, pe cât, posibil în menținerea acestora în orbita politică şi sub influența Bizanțului, themelor bizantine de la Dunărea de Jos le-a revenit rolul esențial.

Consolidarea frontierei dunărene de către Ioan I Tzimiskes a reprezentat, fără îndoială, şi o măsură se siguranță față de aceşti aliați violenți şi nesiguri. Totodată, împăratul a căutat să-i lege şi prin tratate de alianță cu imperiul. Încă în vara anului 971, înainte ca Sveatoslav şi rămăşițele armatei sale înfrânte să părăsească Bulgaria, mitropolitul Theophylos al Euhaitelor a fost trimis la pecenegi pentru a negocia un tratat cu aceştia, pe care Constantinopolul *„îi socotea prieteni şi aliați"*. Prin tratatul încheiat, pecenegii se angajau *„să nu treacă Istrul ca să prade ținuturile bulgarilor"*, dar au refuzat cererea împăratului, făcută la insistențele marelui cneaz, de a le acorda liberă trecere ruşilor la revenirea în țară[66]. De altfel, chiar aceşti *„prieteni şi aliați"* ai bizantinilor au fost aceia care l-au ucis pe Sveatoslav împreună cu o mare parte a armatei sale la revenirea în țară (972)[67], eliminându-l astfel de pe scena istoriei pe acest adversar declarat al Bizanțului.

Cum au evoluat raporturile bizantino-pecenege în timpul domniei împăratului Vasile II este o problemă care cu greu poate primi un răspuns, fie chiar şi numai aproximativ, datorită penuriei de informații. Puținele ştiri care fac posibile referiri la această chestiune provin exclusiv din surse literare, dar şi acestea sunt extrem de succinte şi confuze. Spre exemplu, cronicarul Mihail Psellos, face doar unele referiri la îndepărtarea *„amenințării barbarilor"*, la culegerea de către împărat a *„rodului tărâmurilor scite"* sau la *„războiul împotriva barbarilor"*[68]. Din păcate însă, cronicarul bizantin nu ne oferă nici cea mai sumară informație care să ne permită, fie datarea, cât de cât exactă a acestor evenimente,

[66] Cedrenus-Scylitzae, p. 412; Zonaras, p. 535.

[67] *Cronica lui Nestor*, în G. Popa-Lisseanu, *Fontes Historiae Dacoromanorum (Izvoarele istoriei românilor)*, vol. VII, Bucureşti, 1935, XXXVI (în continuare, Nestor).

[68] M. Psellos, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, ed. R. Alexandrescu, N.Ş. Tanaşoca, Iaşi, 1998, I, 30-32.

care toate sunt atribuite domniei lui Vasile II, fie identificarea *barbarilor* sau *sciților* menționați în lucrarea sa. În consecință, hazardarea în formularea unui răspuns categoric ar constitui o greşeală nepermisă.

Ipotetic vorbind însă, identificarea unora dintre aceşti *barbari* sau *sciți*, la care face referire cronicarul bizantin, cu pecenegii nord-dunăreni este probabilă, dar nu sigură. Dacă această ipoteză se confirmă chiar şi numai parțial, putem conchide că în raporturile bizantino-pecenege, în general paşnice în ultimul sfert al secolului al X-lea, au exista însă şi unele sincope în timpul domniei lui Vasile II. Deşi de importanță minoră, acestea trebuie văzute ca tensionări ale relațiilor bizantino-pecenege. Interesant este însă faptul că informațiile transmise de Mihail Psellos conduc spre constatarea că pentru momentele de tensiune dintre ele sunt responsabile ambele părți, inițiativele care au dus la apariția acestor momente de răcire în raporturile bilaterale aparținându-i când uneia, când celeilalte.

Considerăm deci că, per ansamblu, raporturile bizantino-pecenege s-au menținut normale până în ultimul deceniu de domnie a lui Vasile II. Pentru această epocă, sursele bizantine ne oferă informații clare privind apariția unei stări conflictuale între imperiu şi pecengi. Nu insistăm însă acum asupra acestor aspecte, întrucât ele depăşesc cronologic subiectul prezentului studiu.

Pe baza informațiilor transmise de *Însemnările toparhului grec*, suntem în măsură să afirmăm că pecenegii au contribuit, prin protecția acordată şi concursul militar dat autohtonilor, la conservarea stăpânirilor bizantine din nordul spațiului danubiano-pontic în ultimul deceniu al secolului al X-lea, în fața ofensivei bulgare. În însemnările sale, toparhul relatează că însărcinat de fruntaşii comunității locale să facă apel la sprijinul vecinului *„care stăpânea la nord de Istru"*, după părerea noastră o căpetenie pecenegă care conducea probabil o formațiune politică locală, a obținut din partea acestuia, atât *„toată puterea asupra conducerii Klematei"*, cât şi *„o satrapie"* întreagă, la care a mai adăugat *„venituri anuale importante"*, dăruite *„în pământul lui"*[69]. Pe baza acestor însemnări putem conchide că autorităților imperiale locale, în speță celor din fruntea themei Mesopotamia Apusului, le-a revenit un rol esențial în menținerea şi perpetuarea în acestă etapă defavorabilă prezenței bizantine la Dunărea de Jos a bunelor raporturi ale imperiului cu migratorii turanici.

După 990-991, alianța Imperiului Bizantin cu Rusia Kieveană a constituit, după părerea noastră, factorul decisiv care le-a impus pecenegilor de la Dunărea de Jos să respecte pacea cu Bizanțul. Opinia noastră se întemeiază, în primul rând, pe faptul subliniat de *Cronica lui Nestor*, că începând din anul 991 marele cneaz de Kiev, Vladimir I, cumnatul şi aliatul împăratului de la Constantinopol, s-a angajat într-un îndelungat război cu pecenegii, declanşând o puternică ofensivă împotriva acestora, care s-a prelungit până în jurul anului 1015, la moartea suveranului rus[70].

Fără îndoială, ofensiva marelui cneaz de Kiev a urmărit scopuri proprii: expansiunea Rusiei Kievene spre Dunărea inferioară. Indirect însă, angajându-i pe pecenegi, ea a servit şi interesele Bizanțului. În concluzie, credem că nu greşim afirmând că, cel puțin în parte, problemele avute cu ruşii i-au determinat pe

[69] *Apud* A. Cazacu, *op. cit.*; Cf. I. Barnea, în DID, III, p. 90-91.
[70] Nestor, XLV-XLVII.

turanici să păstreze pacea cu Imperiul Bizantin la Dunărea de Jos pe durata ultimului deceniu al secolului al X-lea.

*

Sintetizarea rezultatelor la care am ajuns în urma realizării prezentului studiu ne permite formularea următoarelor concluzii:

1. În anul 971 în urma victoriei obținute asupra ruşilor kieveni, Imperiul Bizantin ocupa teritoriile Bulgariei răsăritene şi spațiul danubiano-pontic, unde constituia o nouă unitate administrativ-teritorială – *thema Mesopotamia Apusului*. În compunerea sa intrau acum două strategate – *strategatul de Dristra-Dorostolon*, în spațiul danubiano-pontic, şi *strategatul de Ioannopolis*, în sud. În această structură organizatorică, thema Mesopotamia Apusului va funcționa până în anul 976.

2. Răscoala antibizantină a Comitopulilor din anul 976, urmată de refacerea Țaratului Bulgar în vestul Bulgariei şi în Macedonia şi de ofensiva acestuia împotriva stăpânirilor bizantine din Peninsula Balcanică, inclusiv a celor din nord-estul acesteia, au determinat autoritățile imperiale să confere o nouă organizare teritoriilor de la Dunărea de Jos şi din Bulgaria răsăriteană. Strategatul de Ioannopolis, mai expus loviturilor bulgare, a fost scos din compunerea themei Mesopotamia Apusului şi încorporat marii theme Thracia. În compunerea themei Mesopotamia Apusului, redusă la spațiul danubiano-pontic, intrau acum tot două strategate, însă mult limitate ca întindere: *strategatul de Dristra-Dorostolon*, redus la jumătatea meridională a spațiului danubiano-pontic, şi *strategatul Mesopotamia Apusului*, constituit în jumătatea nordică a aceleiaşi regiuni.

3. După anul 986, odată cu cucerirea strategatului de Ioannopolis, acțiunile bulgare s-au îndreptat împotriva teritoriilor themei Mesopotamia Apusului. Ofensiva căpeteniilor locale bulgare în această zonă s-a soldat cu cucerirea celei mai mari părți a teritoriilor strategatului de Dristra-Dorostolon, determinând replierea stăpânirilor bizantine în jumătatea nordică a spațiului danubiano-pontic, unde imperiul mai păstra doar strategatul Mesopotamia Apusului. Sub controlul Bizanțului mai rămâneau, de asemenea, unele puncte strategice de pe malul drept al Dunării, dintre Silistra şi Cernavodă, care puteau fi apărate şi aprovizionate cu ajutorul flotei. Minusculele stăpânirii bizantine din nordul spațiului danubiano-pontic au fost organizate într-o provincie distinctă – o *Klemata* – de tipul celor existente în Crimeea, o ultimă rămăşită a themei Mesopotamia Apusului, căreia îi asigura continuitatea. Foarte probabil, din rațiuni militare, *Klemata* danubiano-pontică, căreia-i era păstrat statutul de themă, au fost pusă sub administrația ducelui themei Thracia.

4. În anul 1000, Imperiul Bizantin recucerea fostele sale posesiuni din Bulgaria răsăriteană şi de la Dunărea de Jos, care erau reunite stăpânirilor sale din nordul spațiului danubiano-pontic. Acestea primeau însă acum o nouă organizare administrativ-teritorială, thema Mesopotamia Apusului încetându-şi, după această dată, existența.

5. În perioada c.976-c.1000 stăpânirile bizantine de la Dunărea de Jos, organizate în thema Mesopotamia Apusului, au avut de suportat ofensiva bulgarilor. În ciuda restângerilor teritoriale succesive, thema Mesopotamia

Apusului a asigurat perpetuarea prezenței active a Bizanțului în zonă, contribuind ulterior la acțiunea de recucerire întreprinsă de imperiu în Bulgaria răsăriteană şi la Dunărea inferioară.

6. Apariția problemei pecenege la Dunărea de Jos a pus în fața Bizanțului o nouă provocare, ce se cerea gestionată. În aceste condiții, situată la frontiera amenințată de pecenegii nord-dunăreni, thema Mesopotamia Apusului a jucat un rol esențial, în ultimele trei decenii ale secolului al X-lea, în păstrarea unor bune raporturi cu aceşti migratori turanici. Succesul înregistrat de Constantinopol în raporturile cu pecenegii s-a materializat în ajutorul acordat de unele căpetenii ale acestora, care controlau teritoriile riverane Dunării, autorităților bizantine locale în confruntările cu bulgarii, sprijinind astfel Imperiul Bizantin să-şi conserve redusele stăpâniri din nordul spațiului danubiano-pontic, până la revenirea sa în zonă şi recucerirea regiunilor din Bulgaria răsăriteană în anul 1000.

NOUVELLES CONSIDÉRATIONS CONCERNANT L'ORGANISATION, LE FONCTIONNEMENT ET LE RÔLE DU THÈME DE MÉSOPOTAMIE DE L'OCCIDENT. 971 - ENV. 1000

Résumé

Pendant l'été de l'an 971, après une interrruption de plus de deux siècles, l'Empre byzantin retablissait sa frontière sur le Danube inférieur. Les territoires reconquis par le Byzance en Bulgarie Orientale et dans l'espace danubien-pontique étaient organisés dans une nouvelle unité administrative-territoriale: *le thème de Mésopotamie de l'Occident*, dont la composition de laquelle entraient deux stratégats: *celui de Dristra-Dorostolon* (Silistra) dans l'espace danubien-pontique et *le stratégat de Ioannopolis* (Preslav) au Sud.

L'offensive bulgare après 976 a déterminé une réorganisation du thème du Bas-Danube. Le stratégat de Ioannopolis a été éliminé de la composition du thème de Mésopotamie de l'Occident et integré au thème Thrace. Le thème de Mésopotamie de l'Occident réduit comme territoire, à l'espace danubien-pontique, avait maintenant dons sa structure deux stratégates: *celui de Dristra-Dorostolon*, dans la moitié merridionale des territoires situés entre Danube et la mer Noire et *le stratégat de Mésopotamie de l'Occident*, constitué maintenant dans la moitié nordique de l'espace danubien-pontique.

Après 986 l'offensive bulgare se solda avec la conquête des territoires du stratégat de Dristra-Dorostolon. Les dominations byzantinnes se réduisaient maintenant à la moitié nordique des territoires situés entre le Danube et la mer Noire, respectivement aux celles du stratégat de Mésopotamie de l'Occident constitués dans une *toparhia-klemata*, mise sous la jurisdiction du thème Thrace.

L'offensive byzantine de l'an 1000 se solda avec la reconquête des territoires des anciens stratégats de Ioannopolis et Dristra-Dorostolon. Dans ces conditions, le thème de Mésopotamie de l'Occident était réconstitué dans tout l'espace danubien-pontique, mis sous la jurisdiction du duc de la Thrace.

NOTE

NOTES

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA CHIRNOGENI*

Tudor PAPASIMA

În vara anului 1987, cu prilejul lucrărilor de instalare a unei conducte de tranzit pentru gaze, care urma a străbate, pe direcția nord-sud, Dobrogea, pe teritoriul satului/centru de comună Chirnogeni (Pl. I, Pl. II) a fost identificată o aşezare din epoca bronzului târziu, cultura Coslogeni; investigațiile arheologice ce au urmat, atât în toamna aceluiaşi an (24.9.-14.10.), cât şi în vara următoare (28.6.-16.7.) au fost realizate de T. Papasima[1]. Punctului i s-a dat numele de *„La stație"*[2]. După aproape 15 ani (2001), instalarea unui nou gazoduct în apropierea celui inițial, a necesitat reluarea şi amplificarea cercetărilor arheologice, de astă dată într-o nouă echipă (M. Neagu şi C. Nopcea), ocazie cu care au fost trasate mai multe secțiuni, atât în punctul *„La stație"*, cât şi într-un alt punct, nou, *„La islaz"*[3].

1. Localizarea punctului „La stație.

Este situat în partea de nord-est a satului, la cca 3-400 m depărtare de marginea acestuia, în dreapta şoselei Chirnogeni-Plopeni, pe un bot de deal.

2. Din istoricul localității. Aşezarea medievală a fost întemeiată după confruntările dintre sultanul Baiazid şi Mircea cel Bătrân[4]. Pe la jumătatea sec. al XVII-lea, în însemnările de drum ale unui binecunoscut călător turc, este amintită localitatea Chirnogeni (pe atunci purtând numele de Ghiuvenlî), „sat de musulmani cu o sută de familii şi o geamie", situat într-un ținut bogat, cu oameni

---

* Notele de față au fost predate redacției revistei „Pontica" în luna august, 2006. Rezultatele preliminare ale săpăturilor din primii doi ani, au fost prezentate la sesiunile anuale de rapoarte de la Piteşti) 25-26 martie, 1988) şi Sibiu (17-18 martie, 1989). Tot ele au făcut obiectul comunicării: *„Date preliminare despre aşezarea Coslogeni de la Chirnogeni, județul Constanța"*, înscrisă în programul Colocviului internațional: "Cercetările arheologice privind populațiile bronzului târziu. Complexul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni", Călăraşi-Galați, 15-19 octombrie, 1991.

[1] Cel ce a identificat aşezarea în ziua de 24.6.1987.

[2] Pe deal se afla o stație de pompat apă pentru irigații.

[3] Rezultatele cercetărilor din acest punct vor fi făcute cunoscute, probabil, cu un alt prilej.

[4] I. Ionescu, „Sai, Ghiuvenlia!", Constanța, 1934, p. 8.

ospitalieri[5]. Aşezarea, având probabil un important rol strategic, este înregistrată într-o hartă germană din anul 1728[6]. Încercările veacurilor trecute nu rămân fără urmări, astfel încât la 7 iulie 1882, „comisiunea de parcelare a Dobrogei" semnalează în acest loc prezența unor ruine „în suprafață de 25,8412 ha" şi a unui „cimitir părăsit"[7]. La sfârşitul veacului ai XIX-lea aici existau 87 case, iar populația, compusă majoritar din turci şi tătari, număra 291 familii, (în total 776 persoane)[8]. În anul 1894 în sat vor fi colonizate vreo 40 familii de români, ilfoveni, din Chirnogi, care au dat numele de astăzi al localității[9].

3. Săpăturile.

În anii 1987-1988, au fost executate 5 secțiuni, numerotate de la I la V (S I-III/1987; S IV-V/1988); patru dintre acestea, S I şi III-V, paralele, erau orientate pe direcția E-V, iar una, S II, era perpendiculară pe axul celor dintâi. Secțiunile S I şi S II constituiau extremele, sudică şi nordică, ale aşezării. Secțiunea S III se afla între primele două (fața de S I, la o distanța de 119 m şi față de S II la 101 m) şi alături de ea, despărțită doar de un martor de 0,50 m era plasată S IV; în raport cu această secțiune, S V se găsea la 40 m depărtare. Cele 5 secțiuni au avut următoarele dimensiuni: S I, V: 20 x 1,5 m; S II: 20 x 1 m; S III: 30 x 1,5 m; S IV: 16,60 x 1,5 m.

4. Descrierea complexelor descoperite.

În secțiunea S III/1987 au fost evidențiate mai multe complexe după cum urmează:

1. în carourile 1-5, la adâncimea de 0,38 m, a apărut o platformă din pietre mici, neregulate, pe care s-au găsit puține fragmente ceramice şi bucăți de lipitură arsă (Pl. III/1);

2. în carourile 5-6, la o adâncime de 1,10 m s-a conturat gura quasicirculară a unei gropi, G 1, care se adâncea, evazându-se, încă 0,51 m, până la – 1,61 m. Materialul arheologic recuperat din umplutura ei cuprindea fragmente ceramice, un frecător de piatră, oase, bucăți de lutuială arsă, pietre;

3. în carourile 1-2, după desființarea platformei sus-amintite, la adâncimea de 1 m, a apărut gura, de asemenea quasicirculară, a unei alte gropi, G 2, care mai coboară încă 64 cm. În această groapă, la o adâncime a ei de 42 cm, au fost date la iveală mai multe pietre de diferite dimensiuni (Pl. III/3-4).

În secțiunea S V/1988, în caroul 3, la o adâncime de 1 m, a apărut gura unei alte gropi, G 3, care măsura 1,51/1,20 m şi se adâncea 67 cm, până la – 1,67 m (Pl. III/2, 5).

5. Materiale arheologice din epoca bronzului.

5.1. Ceramica.

A fost descoperită numai în stare fragmentară şi nu permite reconstituirea

[5] Evlia Celebi, *Seyahatname*, în *Călători străini despre țările române*, vol. 6, Buc., 1976, p. 382.

[6] Panait I. Panait, A. Ştefănescu, Pontica, 17 (1984), p. 174, fig. 4.

[7] Arh. Statului Dobrogea, fond *Inspectoratul cadastral al județului Constanța*, dosar nr. 88, ap. T. Mateescu, RevArh, 10 (1967), 2, p. 247 şi n. 78.

[8] *Marele dicționar geografic al României*, vol. 3, Buc., 1900, p. 525-526.

[9] I. Ionescu, *op. cit.*

vreunui profil.

Am deosebit două categorii: una, grosieră, cealaltă, fină.

5.1.1. Ceramica grosieră. Pasta conține cioburi pisate, nisip sau pietricele, este destul de compactă şi rezistentă şi are o suprafață aspră la pipăit. Ceramica, arsă neuniform, a căpătat nuanțe diferite de la cărămiziu spre cenuşiu (adesea prezente pe unul şi acelaşi ciob), iar în spărtură întâlnim aproape întotdeauna culoarea cenuşie. Cele mai multe fragmente din partea superioară a acestui tip de ceramică prezentau, sub buză, un „brâu", mai mult sau mai puțin reliefat, care joacă atât un rol decorativ, cât şi unul practic, mărind rezistența vasului. Tot în scop ornamental-practic, pe corpul vaselor din această categorie, au fost aplicate proeminențe, unele alungite, plasate orizontal (Pl. V/8), altele circulare, puțin reliefate (Pl. V/6) şi, într-un singur caz, una unghiulară, cu vârful în sus şi având la baza unghiului un buton (Pl. V/7), care serveau la prinderea vasului. În acelaşi scop erau folosite însă şi torțile dispuse fie vertical (Pl. V/1), fie orizontal. Arcuirea fragmentelor de buză ne determină a crede că avem de-a face cu recipiente având o deschidere largă şi dimensiuni destul de mari (Pl. V/5), fapt susținut şi de fragmentele de funduri ai căror pereți formează un unghi obtuz (Pl. V/3).

5.1.2. Ceramica fină. Este prezentă în mai mică măsură la Chirnogeni. Pe suprafața sa lustruită întâlnim câteodată atât „brâul" despre care am notat mai sus, dar şi butonii care, de această dată, sunt numai de dimensiuni mici (Pl. VI/3, 5). Culoarea fragmentelor ceramice este acum, predominant, cea cenuşie cu diferite nuanțe. Fundurile vaselor formează în raport cu pereții un unghi obtuz (Pl. VI/8) dar, în cazul ceramicii fine, întâlnim şi vase de mai mici dimensiuni cum trebuie să fi fost ceaşca cu toartă unghiulară, supraînălțată, având partea superioară marcată de un buton (Pl. VI/1).

Unele dintre fragmentele ceramice de la Chirnogeni sunt străpunse de câte o mică perforație, iar altele par a fi fost în mod intenționat rotunjite.

5.2. Uneltele.

În carourile 8 şi 9 ale lui S III, la adâncimea de 35 şi, respectiv 40 cm, au apărut două greutăți de lut de formă elipsoidală, perforate transversal în zona cea mai îngustă. Acestea au următoarele dimensiuni: 8/8,5 cm diametru şi 4,2 cm grosime, una (Pl. VII/5) şi 7,1/7,8 cm diametru şi 3,4/4,2 cm grosime, cealaltă (Pl. VII/6). Tot în această secțiune, dar de astă dată în cuprinsul celor două gropi, a fost descoperit câte un frecător de piatră, cel din G 1, având două suprafețe netede (Pl. VII/2), iar în S IV a apărut de asemenea o astfel de piesă (Pl. VII/3). Din cuprinsul gropii G 3 (S V) a ieşit la iveală o spărtură de piatră cu o suprafață evident netezită, despre care credem că este un fragment dintr-o râşniță.

5.3. Podoabele.

Am inclus în această categorie inelul din bronz descoperit în S IV, caroul 1, la o adâncime de 45 cm, având un diametru de 2,5 cm şi o grosime de 1 cm, dar şi brățara găsită în S V, caroul 5, la o adâncime de 55 cm, având un diametru de 5,6/6,1 cm şi o lățime de 0,5/1,2 cm. Brățara este mai lată la mijloc (Pl. VII/1). Atât inelul, cât şi brățara au o secțiune plan-convexă (interior-exterior).

5.4. Obiecte de uz neprecizat.

În S III, caroul 5, la o adâncime de 38 cm a apărut o bucată dintr-un obiect de bronz. Privită în proiecție, piesa are o formă trapezoidală cu înălțimea de 4,5 cm,

baza mare de 7,1 cm, iar cea mică de 4,5 cm. Grosimea sa maximă este de 0,9 cm. Profilul obiectului, prin una dintre bazele trapezului, apare arcuit (Pl. VII/7).

6. Descoperiri aparţinând altor epoci istorice.

În partea de vest a aşezării Coslogeni, în timpul investigaţiilor arheologice, au fost date la iveală şi alte materiale decât cele din epoca bronzului. Este vorba de fragmente de amfore de Thasos, Sinope şi Heracleea Pontică, ceramică cenuşie lucrată la roată (materiale datate în sec. IV-III î.d.Hr.)[10] şi un brăzdar de plug, dacic (S IV, -0-0,36 m); lung de 26,8 cm, acesta era confecţionat dintr-o tijă de fier, cu secţiune dreptunghiulară, care se îngusta şi se subţia la un capăt, dar se lăţea, ascuţindu-se, în capătul opus. Aici era partea utilă a uneltei; aceasta era foliformă, împărţită longitudinal, de o creastă mediană, în doi lobi (Pl. VII/4).

7. Câteva însemnări preliminare.

La capătul demersului nostru socotim necesar a mai spune că, în Dobrogea, în afară de descoperirile aparţinând culturii Coslogeni consemnate în deceniul opt, cunoaştem o serie de puncte noi. Unele dintre acestea au fost introduse în circuit ştiinţific cum sunt descoperirile de la Mihai Viteazul, Medgidia, Izvoarele, Grădina, Rasova, Bugeac[11] şi Capidava[12], altele au apărut în cursul unor cercetări arheologice şi recunoaşteri de suprafaţă. Vom menţiona astfel fragmentele ceramice Coslogeni date la iveală în urma investigaţiilor din aşezarea hamangiană de la Târguşor-punctul „Urs"[13], dar şi cele descoperite în timpul cercetărilor din necropola feudală-timpurie de la Gârliţa[14], campania 1985. Apoi ceramică fragmentară de aceeaşi factură a fost găsită şi în nord-estul satului Credinţa, lângă calea ferată Medgidia-Negru Vodă[15], precum şi pe Valea Siliştei, com. Seimeni, în punctul „La stăvilar"[16].

[10] Identificarea aparţine colegului M. Irimia căruia îi mulţumim şi cu acest prilej.

[11] M. Irimia, SCIVA, 32 (1981), 3, p. 347-369.

[12] I. Cios, Pontica, 19 (1986), p. 239-241.

[13] Informaţie Puiu Haşotti.

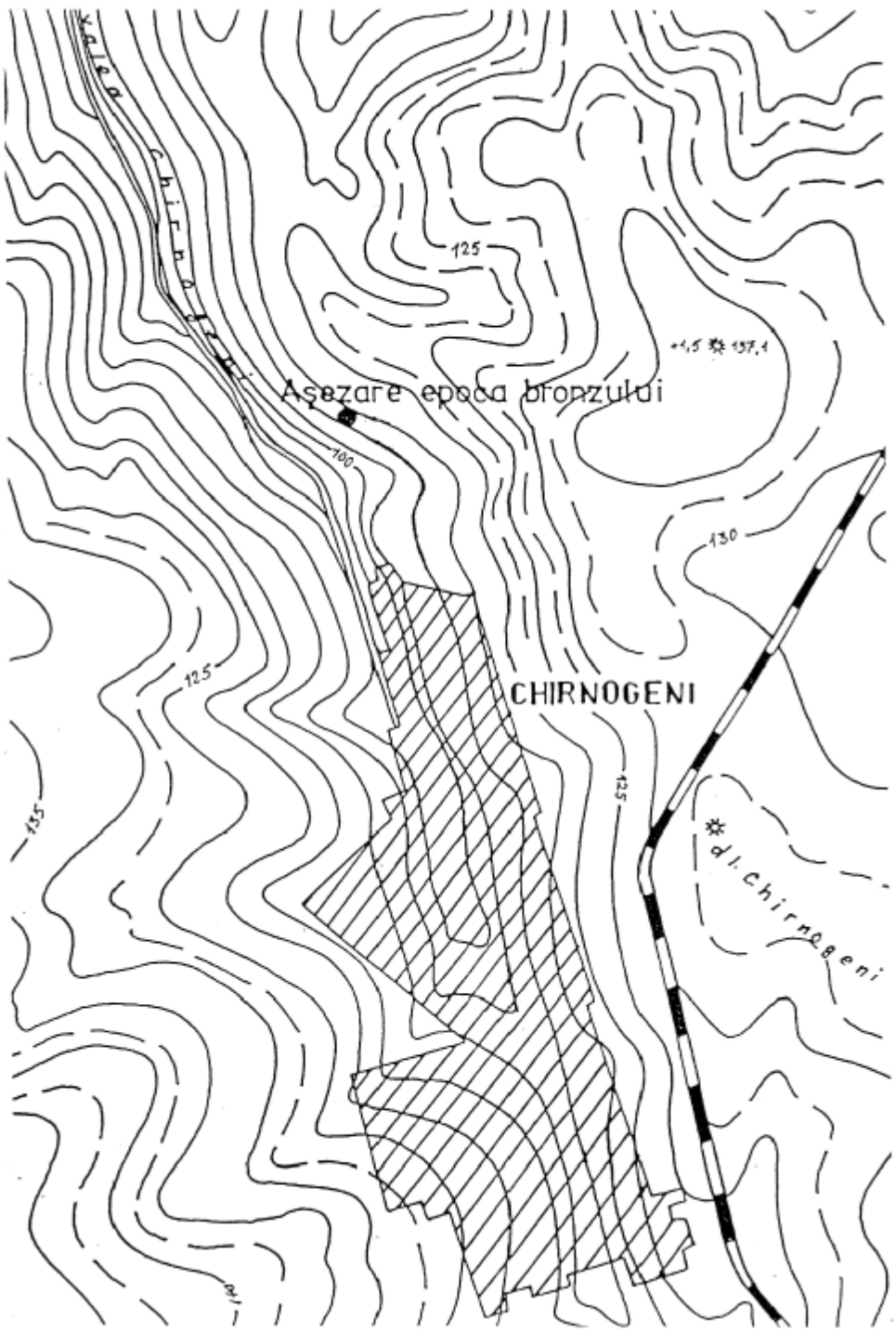
[14] Punctul este cunoscut încă din 1969 (C. Cârjan, Pontice, 2 (1969), p. 129-132). Cercetările din 1985, încă inedite, au fost realizate de către T. Papasima.

[15] Cercetări de teren împreună cu Gh. Papuc, cu ocazia instalării primului gazoduct în 1987-1988.

[16] Periegheză în echipă cu M. Actuan (urmată de săpături ale lui T. Papasima; acestea au rămas până în prezent inedite), cu prilejul unor lucrări de îmbunătăţiri funciare în zonă.

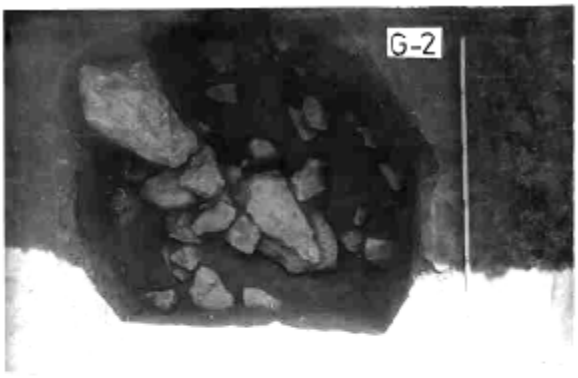
Pl. I - Harta Dobrogei cu satul Chirnogeni.

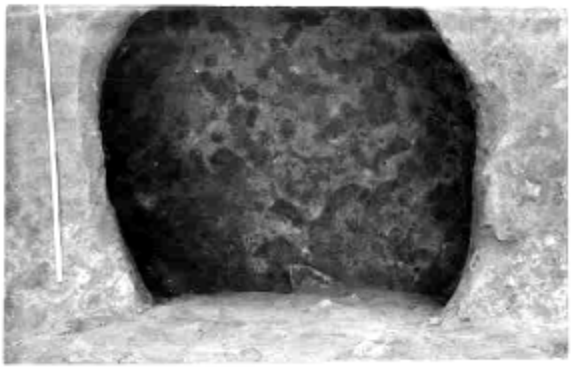
Pl. II - Harta topografică a localității Chirnogeni cu aşezarea din epoca bronzului.

1

3

4

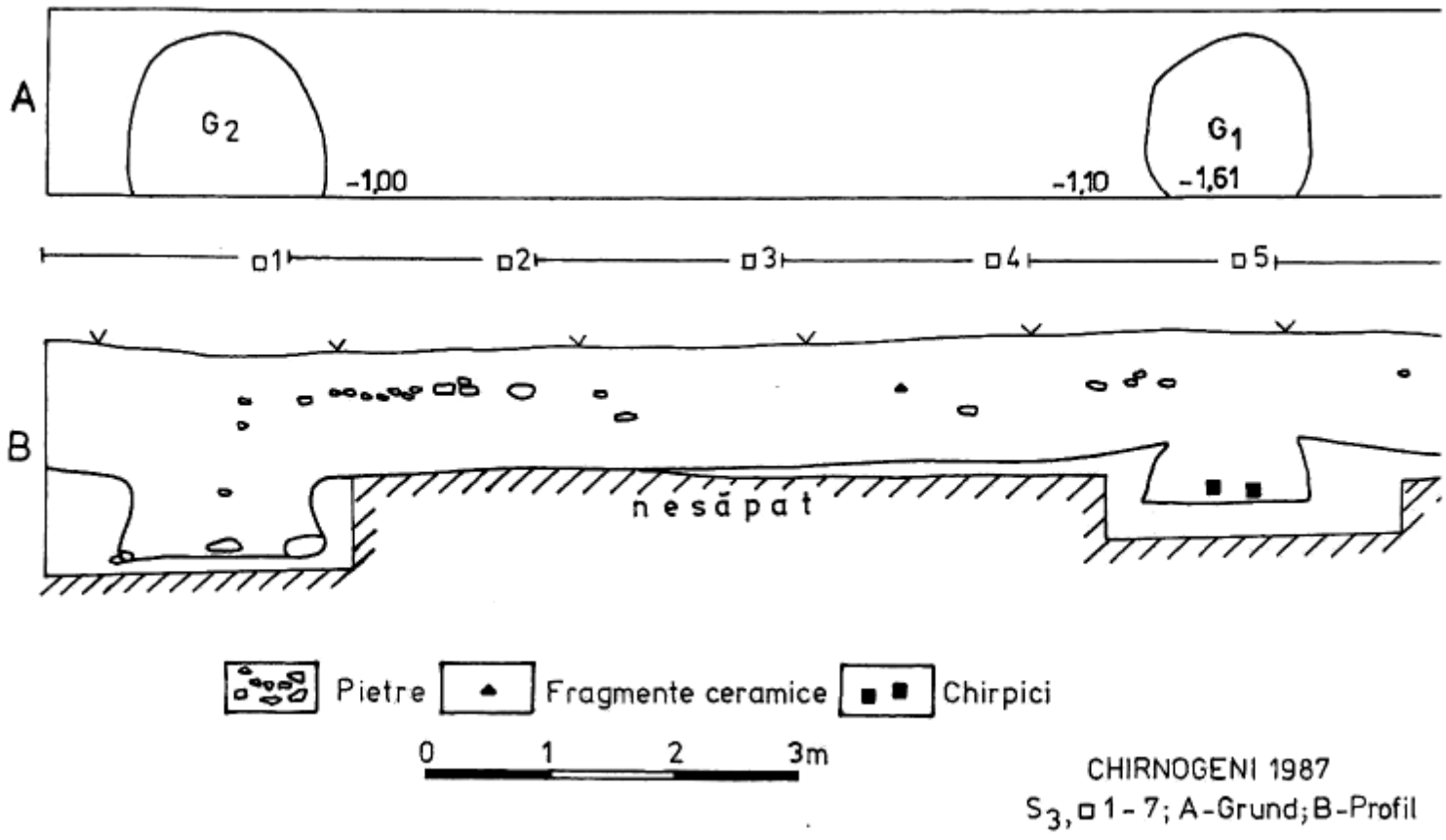

2

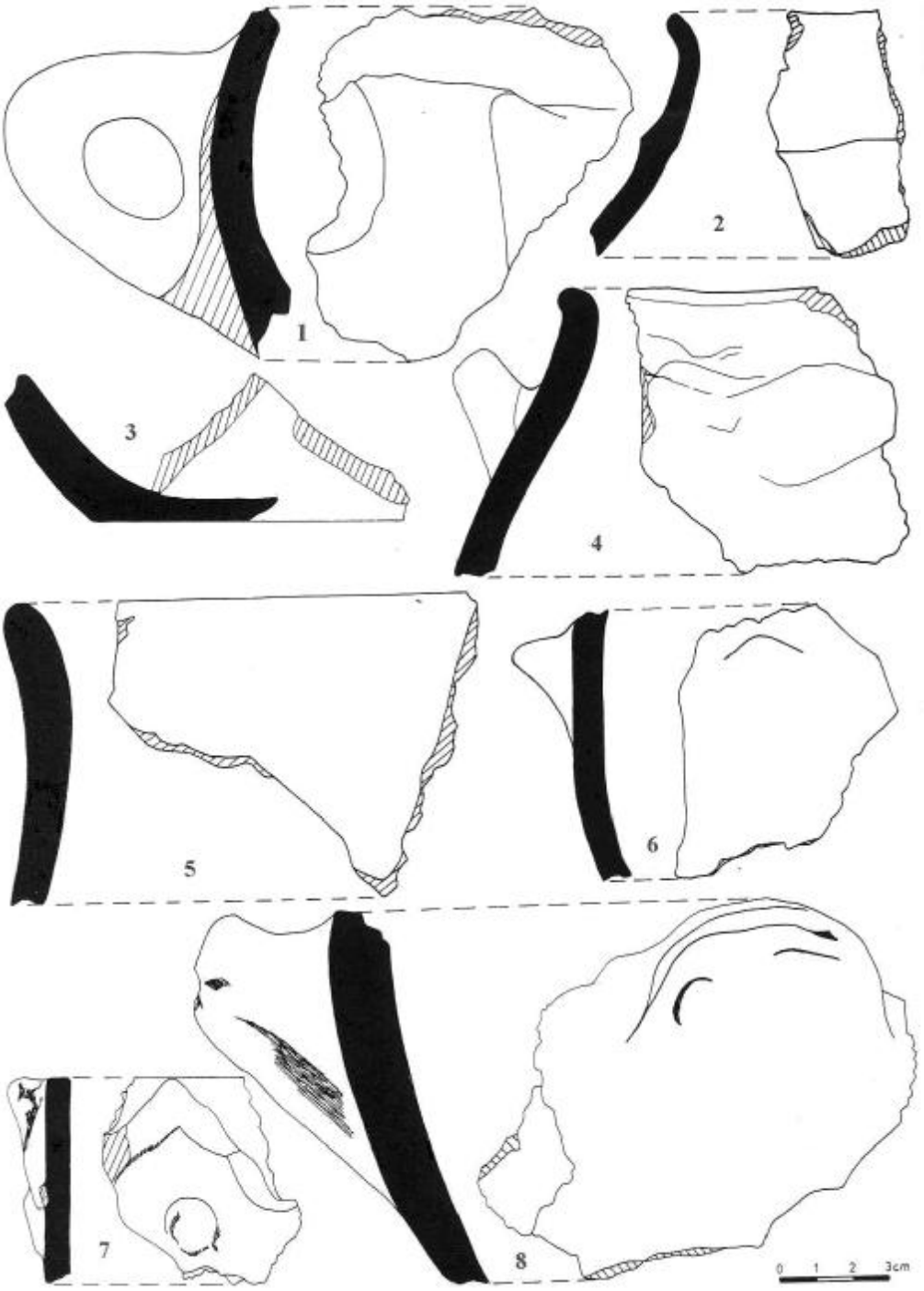

5

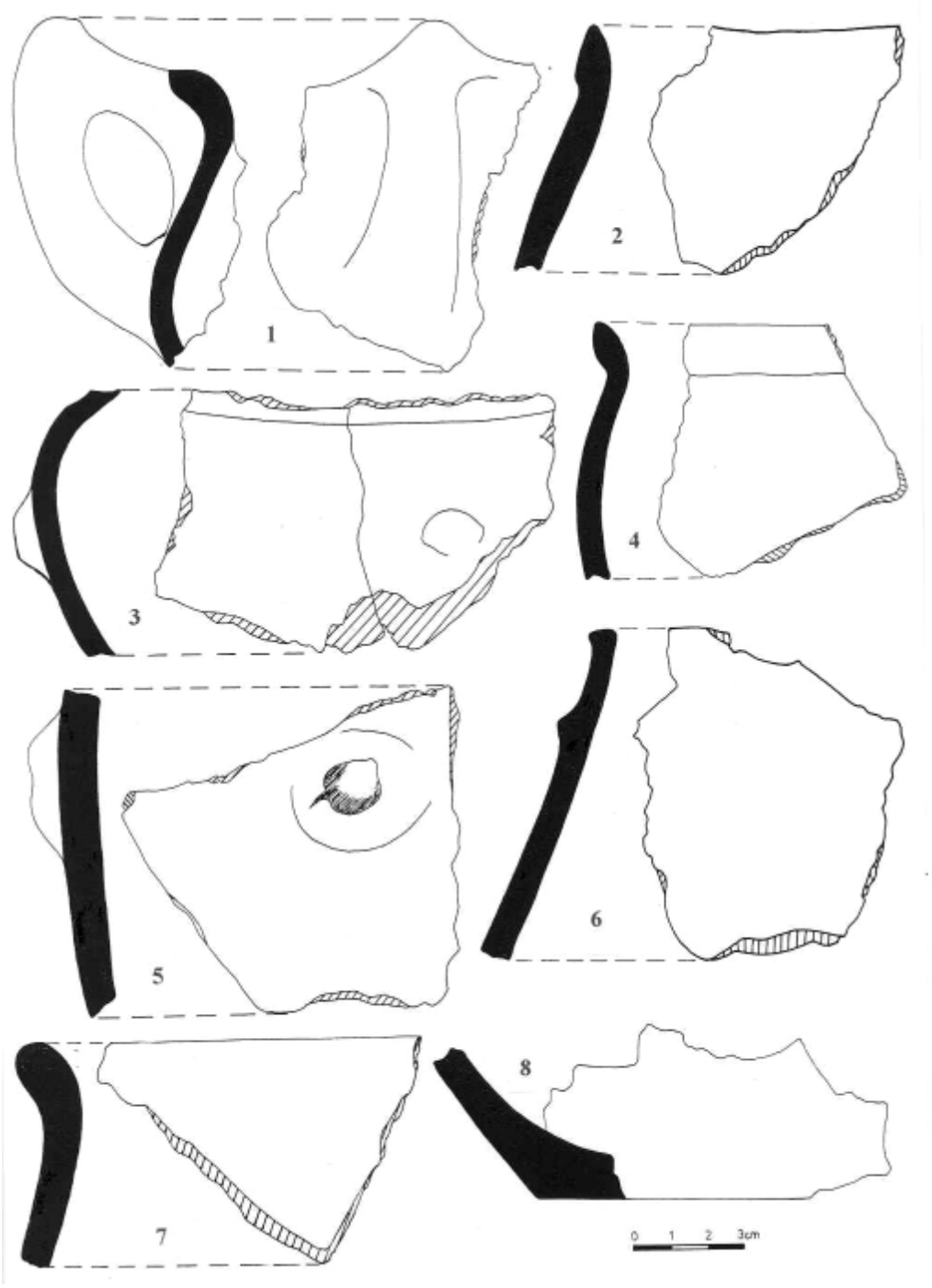
Pl. III - Aşezarea din epoca bronzului: secțiunile S III/1987 şi V/1988, gropile G 2 şi 3.

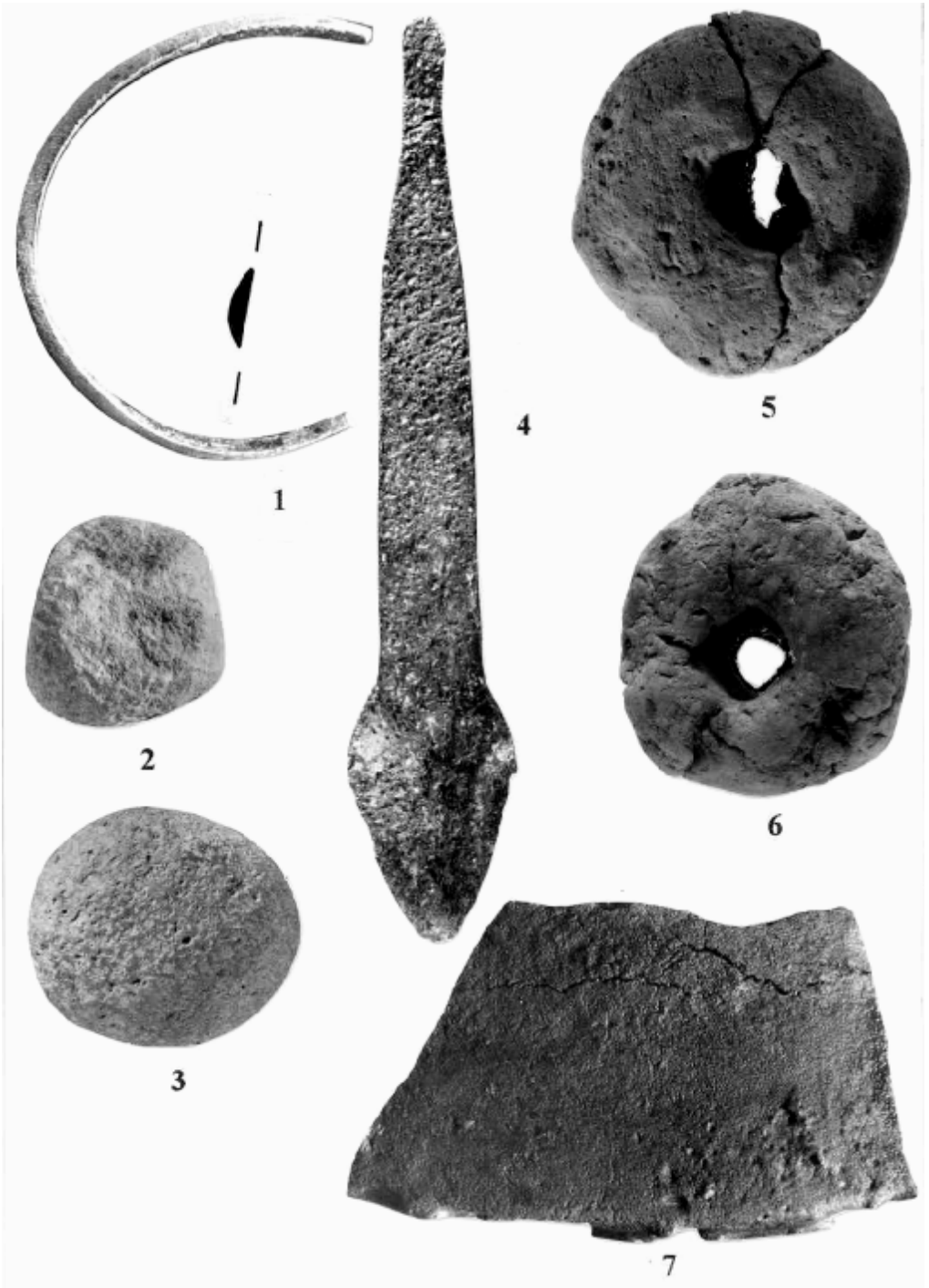
Pl. IV - Plan şi profil al secțiunii S III, c. 1-6 (parțial) cu gropile G 1 şi 2.

Pl. V - Ceramica din epoca bronzului.

Pl. VI - Ceramica din epoca bronzului.

Pl. VII - Alte descoperiri aparţinând epocilor getică şi bronzului.

DIE ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN IN CHIRNOGENI

Zusamenfassung

Im Sommer des Jahres 1987 – Anlass waren Bauarbeiten für die Gas-Pipeline, die heute in nord-südlicher Richtung die Dobrogea durchquert – wurde auf dem Territorium des Dorfes Chirnogeni (Abb. I-II) eine Siedlung der späten Bronzezeit (Coslogeni-Kultur) identifiziert. Die anschließenden archäologischen Untersuchungen (24.9.-14.10.1987 und 28.6.-16.7.88) wurden von T. Papasima geleitet. Die Grabungsstätte wurde „La stație" genannt.

14 Jahre später (2001) machte der Bau einer weiteren, nahe gelegenen Gas-Pipeline die Wiederaufnahme und Erweiterung der archäologischen Untersuchungen notwendig, dieses Mal geleitet von M. Neagu und C. Nopcea. Es wurden mehrere Suchgrabungen, sowohl am Ort „La stație", als auch an einem weiteren Ort, „La izlaz" genannt, unternommen.

In den Jahren 1987-88 wurden 5 Schnitte (S I-V) durchgeführt; S I und S II lagen in einem Abstand von ca. 220 m voneinander entfernt und bildeten die südliche, bzw. nördliche Abgrenzung der Siedlung. In den Schnitten S III / 1987 und S V kamen mehrere archäologisch interessante Fundstätten zum Vorschein, u.a. eine Plattform aus unregelmäßigen kleinen Steinen (Abb. III/1) und zwei Abfallgruben G 1 und G 2 (Abb. III/3-4) in S III, sowie Grube G 3 in S V (Abb. III/5).

Die aufgefundenen archäologischen Materialien lassen sich sowohl der Bronzezeit als auch anderen Epochen zuordnen. Aus der Bronzezeit stammen Keramik, Werkzeug, Schmuck und Gegenstände unklarer Verwendung.

Die Keramik lässt sich – je nach Qualität des Tons, der verwendeten Brenntechnik, Form und Verzierung der Gefäße – in grobe (Abb. V) und feine (Abb. VI) Keramik einteilen.

Die Werkzeuge betreffend, wurden 2 Gewichte aus Ton in Form einer Ellipse, die an der dünnsten Stelle quer durchbohrt waren (Abb. VII / 5-6), dazu 3 Steinmörser (Abb. VII / 2 – SIII, G 1 und Abb. VII / 3 – S IV), sowie ein Bruchstück einer Handmühle aufgefunden.

An Schmuck kamen ein Bronzering (S IV) und ein Armband (S V) ans Tageslicht. Letzteres ist in der Mitte verbreitert (Abb. VII / 1). Sowohl Armband als auch Ring sind im Querschnitt auf der einen Seite gerade, auf der anderen konvex gestaltet.

In die Gruppe „Gegenstände unklarer Verwendung" fällt ein Fragment eines trapezförmigen Bronze-Objektes (Abb. VII / 7).

Anderen Epochen entstammen Fragmente von Amphoren aus Thassos, Sinope und Heraklea Pontica; es handelt sich um aschfarbige, an der Töpferscheibe gearbeitete Keramik aus dem 4.-3.Jh. v.Chr..

Außerdem wurde die aus einer Eisenstange hergestellte Schar eines dakischen Pfluges aufgefunden, die einen rechtwinkligen Querschnitt hat (Abb. VII / 4).

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. I Karte der Dobrudscha mit dem Dorf Chirnogeni.
Abb. II Topografische Karte von Chirnogeni mit der Siedlung aus der Bronzezeit.
Abb. III Siedlung aus der Bronzezeit: Suchgrabungen S III/1987 und V/1988, Gruben G 2 und 3.
Abb. IV Grundriss und Profil der Grabung S III, Quadrate 1-6 (teilw.) mit den Gruben 1 und 2.
Abb. V Keramik aus der Bronzezeit.
Abb. VI Keramik aus der Bronzezeit.
Abb. VII Weitere Funde aus der Zeit der Geten und der Bronzezeit.

O PIESĂ DE BRONZ DESCOPERITĂ ÎN TERITORIUL HISTRIAN*

Alina PASCALE

Amor

Descoperire întâmplătoare din comuna Istria, județul Constanța. Inv.: Ist.1/1996. Înălțime 3,90 cm. Starea de conservare este relativ bună; lipsesc aripile şi antebrațele. Turnare plină. Patină brun-verzuie. Piesa pare să fi fost capacul unui vas de mici dimensiuni, poate al unui opaiț.

Zeul este reprezentat copil. El stă aşezat pe valva unei scoici, cu piciorul drept întins şi cu cel stâng mult tras înapoi şi îndoit, laba fiindu-i suprapusă de gamba piciorului drept. Corpul grăsuț este înclinat spre stânga, la fel şi capul, uşor aplatizat. Are brațele întinse. Trăsăturile feței sunt slab conturate; zâmbeşte uşor. Părul, puțin evidențiat, caracteristic unui bebeluş, pare strâns la spate (Pl. I, a, d). Din aripi s-a păstrat foarte puțin, iar între ele se remarcă o adâncitură (Pl.I, b).

Scoica de tip pieptene (*pecten*)[1] prezintă în dreptul *umbon*-ului (creştetul scoicii) o prelungire asemenea unui peduncul de frunză[2]. Aripile sunt perforate (Pl.I, c), iar prin ele este posibil să fi trecut un inel sudat în locul adânciturii, astfel că putem presupune că atât inelul, cât şi pedunculul foloseau la manevrarea capacului.

Deoarece la Histria nu au fost identificate până în prezent ateliere de fabricat bronzuri, piesa provine, bănuim, din import. Este un model de amoraş rar întâlnit, unul asemănător fiind descoperit la Carnuntum[3]. Asemănarea dintre cele două piese este izbitoare, atât ca proporții (înălțimea piesei de la Carnuntum este de 4 cm), cât şi ca trăsături. Spre deosebire de piesa de la Histria, cea de la Carnuntum este una de sine-stătătoare, o statuetă. Ea nu este datată, aşadar nu poate oferi nici un indiciu cronologic pentru piesa aflată în discuție[4].

Poziția picioarelor este specifică figurinelor de bronz din sec. II-III p. Chr.

---

* Piesa ne-a fost oferită spre publicare de către doamna Catrinel Domăneanțu. Ținem să-i mulțumim pe această cale.

[1] *Lumea animalelor. După Brehm*, Bucureşti, 1964, p. 102.

[2] *Ibidem*, p. 100, fig. 18.

[3] R. Fleischer, *Die Römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967, pl. 56, fig. 103.

[4] *Ibidem*, p. 87.

care reprezintă copii[5]. Ceea ce ar permite datarea mai timpurie a piesei este forma capului, dar şi modul de redare a părului. Întrucât statuetele de amoraşi din sec. II-III p.Chr au părul puternic evidenţiat şi prezintă un moţ pe creştet[6] (*cirrus*), piesa aceasta poate fi plasată mult mai devreme. Lipsa moţului sau a unei coafuri elaborate se întâlneşte mai ales în reprezentările ceramice din epoca elenistică târzie[7]. Un alt indiciu folositor pentru datarea piesei este scoica, un element prezent în arta romană, în special în mozaicuri, la sfârşitul sec. I a. Chr. şi începutul sec. I p. Chr.[8] La toate acestea se adaugă şi faptul că pe discul multor opaiţe romane de bronz din sec. I a. Chr. - I p. Chr. sunt reprezentate atât figuri de amoraşi, cât şi scoici[9]. Un opaiţ de bronz descoperit în Bulgaria, care are un capac asemănător – respectiv un amoraş care stă pe o lebădă – este datat în sec. I - II p. Chr[10].

Pornind de la elementele menţionate mai sus, propunem ca datare pentru piesa noastră sec. I p. Chr.

[5] P. Cassola Guida, *Bronzetti a figura umana dalle collezioni dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste,* Venezia, 1978, p. 103, fig. 82, p. 106, fig. 85.

[6] L. Ţeposu-Marinescu, C. Pop, *Statuete de bronz din Dacia Romană,* Bucureşti, 2000, pl. 28, nr. 50, nr. 51; pl. 29, nr. 52, nr. 53, nr. 54, nr. 55; pl. 30, nr. 56, nr. 57; pl. 31, nr. 58; pl. 32, nr. 60, nr. 61; pl. 62, nr. 62; pl. 33, nr. 63.

[7] A. Rădulescu, L. Buzoianu, M. Bărbulescu, N. Cheluţă-Georgescu, *Reprezentări figurate în aşezarea de epocă elenistică de la Albeşti,* Pontica, 28-29 (1995-1996), p. 29, pl. VI, fig. 30, fig. 31.

[8] A.M. Liberati, F. Bourbon, *Splendours of the Roman World,* London, 1996, pp. 178-179. În partea de jos a acestui mozaic de la Pompei există o scoică tip *pecten*.

[9] H. Walters, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum,* London, 1914, nr. 439, 541, 633, 752, 870, 956, 1116 (amoraşi), 41, 42, 472, 718, 841, 1004 (scoici).

[10] Г. Кузманов, *Римски Бронзови Лампи от Националния Археологически Музей*, музеи и паметници на културата, 24, 1984, 1, pp. 39-40, tip. 10.

Pl. I

A BRONZE PIECE FROM HISTRIAN TERRITORY

Abstract

In 1996, in the village of Istria (Constanța) a piece of bronze was discovered, representing an Amor, sitting on a shell, that must have been the lid of a bronze lamp. It is a rare pattern of Amor, therefore very difficult to be set a date for. However, judging by the characteristics –flat head, face traces slightly outlined, body rather fat, arms wide open, left foot leaning on the right leg`s shank- as well as by the presence of the shell, the piece can be dated in the 1st century A.D.

O NOUĂ STATUETĂ A ZEIȚEI VENUS DESCOPERITĂ LA TOMIS

Zaharia COVACEF

Oraşul Constanța – suprapus anticului Tomis – oferă, în continuare, arheologilor numeroase surprize. Cercetări sistematice nu se pot face deoarece în Constanța nu există nici un loc neafectat de construcțiile moderne[1], singura modalitate de a reconstitui imaginea cetății, sau de a descifra diferitele aspecte ale vieții antice, o constituie urmărirea actualelor lucrări edilitar-gospodăreşti, marcarea pe plan a resturilor de construcții antice, a poziției necropolelor şi salvarea artefactelor.

În zona peninsulară, adică în perimetrul cetății antice, se execută de mai bine de un an o serie de şanțuri pentru rețeaua de gaze naturale, precum şi pentru reabilitarea rețelei de canalizare. Acestea din urmă se sapă, evident, pe vechiul lor traseu; cu toate acestea nu pot fi lăsate fără supraveghere din partea specialiştilor. De asemenea, în dreptul porții 2 a portului se construieşte Casa Notarilor[2].

Tocmai din acest punct avea să provină o descoperire deosebită şi anume o statuetă din marmură reprezentând-o pe Venus cu Eros în brațe[3]. Statueta, lucrată din marmură de culoare albă, translucidă, se păstrează fragmentar. Lipseşte partea superioară, de deasupra ombilicului, prezintă ciobituri la genunchiul stâng, pe şoldul drept, pe faldurile mantiei şi în profilaturile bazei; de la Eros se păstrează piciorul stâng şi punctele de contact pe pântecul şi şoldul Venerei. (Fig.1)

Dimensiunile piesei în starea actuală e conservare sunt: înălțimea totală –

---

[1] Singurul spațiu „virgin" – Parcul Catedralei - a fost cercetat începând cu anul 1971, cu rezultate remarcabile; cf. A.V. Rădulescu, C. Scorpan, în Pontica, 8, 1975, p. 9 – 54.

[2] Aici, înainte de începerea lucrărilor de construcție, specialiştii muzeului au făcut cercetarea necesară pentru „eliberarea terenului de sarcină arheologică", urmând ca în momentul demarării lucrărilor să fie contactați de către constructor pentru a urmări – şi salva – eventualele artefacte.

[3] Statueta a fost recuperată în ziua de 17 ianuarie 2006, din pământul de umplutură adus pe strada Farului din pământul excavat pentru fundația Casei Notarilor de către Cristina Caterinici – căreia îi mulțumim şi pe această cale pentru a ne-o fi încredințat spre studiere . A intrat în colecțiile Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie Constanța la nr. inv. 35571.

25,5 cm; înălțimea Venerei – 21,5 cm; înălțimea bazei – 4 cm; diametrul bazei – 11,5 x 10 cm. Statueta este lucrată împreună cu baza care este de formă circulară, tăiată drept la spate, profilată sus şi jos. Baze asemănătoare – rotunde sau ovale –, cu profilul format din două toruri şi o scotie, sunt frecvente în primele două secole ale erei creştine[4]. Acelaşi tip de bază îl au şi celelalte două statuete ale zeiței descoperite la Tomis: „Venus din Tomis" şi „Venus cu Eros pe delfin"[5].

Venus este reprezentată în picioare, cu greutatea corpului pe piciorul drept, stângul fiind uşor retras şi flexat din genunchi. Mantia – care a alunecat -, îi acoperă piciorul drept şi partea inferioară din spate. (Fig. 4). În afara vălului zeița nu mai are nici un alt articol de îmbrăcăminte, nici măcar sandale. Corpul este bine proporționat exceptând labele picioarelor exagerat de mari (Fig. 1 şi 5).

Caracteristicile stilistice şi tehnice: profilul elegant al bazei, tratarea cu multă atenție a faldurilor şi a amănuntelor anatomice, şlefuirea deosebită a suprafeței, sunt elemente care conduc spre datarea statuetei în secolul II p. Chr.

Constatăm că monumentele sculpturale dedicate zeiței Venus la Tomis aparțin, cu o singură excepție[6], secolului II p. Chr.[7]

În privința tipurilor iconografice răspândite la Tomis putem afirma că ele țin sau derivă din tipul *Afrodita Anadyomene*.

Ca divinitate a fertilității Venus devine protectoarea căsătoriei şi a familiei, ipostază în care se afirmă tipul roman de *Venus Genetrix*[8] , cult ce capătă un caracter oficial, zeița fiind considerată nu doar mama lui Eneas şi protectoarea urmaşilor acestuia, ci chiar străbuna şi protectoarea poporului roman.

Venus cu Eros în brațe, chiar în această figurare seminudă, are un vag caracter senzual, sugerând mai degrabă maternitatea – *Venus Genetrix*, sub protecția şi sub înfățişarea căreia apar numeroase împărătese.

Spre această concluzie ne conduc şi reprezentările împărăteselor în chip de Venus[9], cele mai elocvente fiind statuile Faustinei[10] – mamă a 13 copii, moştenitori prezumtivi ai puterii imperiale.

Ca mamă şi protectoare a poporului roman, cu atât mai mult în provincii, cultul Venerei capătă un caracter oficial, înscriindu-se între divinitățile legate de cultul imperial.

---

[4] Gabriella Bordenache, Dacia, NS, 3 (1959), p. 443 – 449.

[5] Descoperite în apropiere de Piața Ovidiu (prima pe 24 februarie 2004, cea e a doua în ziua de 7 noiembrie 2005) de către colegii Traian Cliante şi Cătălin Nopcea, care le au în studiu cu întregul material care a apărut în acelaşi context.

[6] Un tors din marmură datând din secolul I p. Chr., cf. G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichita di Bucarest*, I, Bucureşti, 1969, p. 25 – 26, nr. 26, pl. XV

[7] Z. Covacef, Pontica, 21 - 22 (1988 – 1989), p. 319 - 325

[8] Cf. Louis Séchan, *Venus*, în Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, t.V, Ier partie, p. 735

[9] Cf. Tomasz Mikocki, în Quaderni de „La Ricerca Scientifica" 116: *Ritratto ufficiale e ritratto privato*, Roma, 1988, p. 383 – 389, unde se citează o listă a acestora: Iulia, Livia (de câteva ori), Antonia Minor (odată în chip de *Venus* Genetrix), Agrippina Minor (tot ca *Venus Genetrix*), Drusilla, Domitia, Flavia Domitillia, Iulia Titi, Faustina, Plotina (două reprezentări), Sabina (de patru ori), Marciana, Crispina, Lucilla (de două ori), Matidia, Orbiana, Manlia Scantilla, Iulia Mamaea, Iulia Soaemias, Salonina.

[10] Idem, *op.cit., passim*.

Fig. 1 – Venus cu Eros în brațe (vedere din față)

Fig. 2 – Venus cu Eros în brațe (profil dreapta)

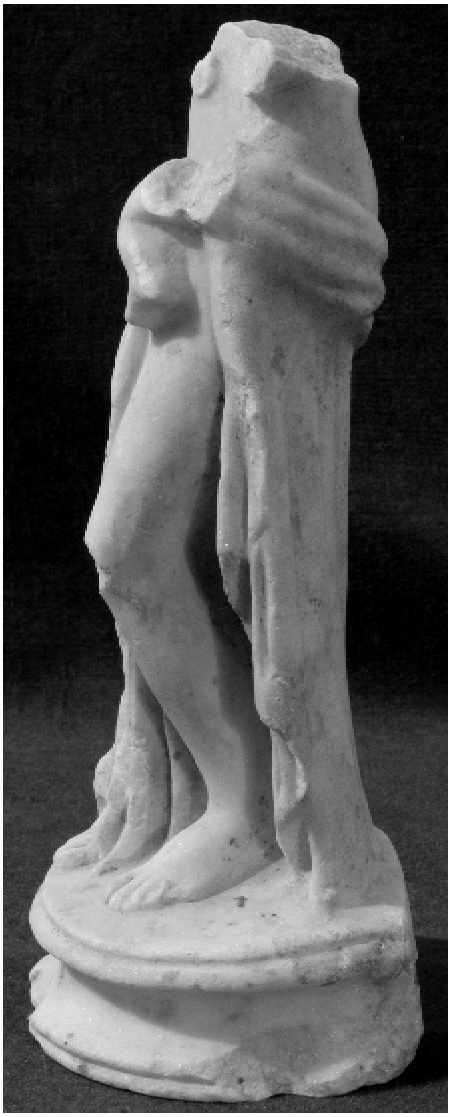

Fig. 4 – Venus cu Eros în brațe (profil stânga)

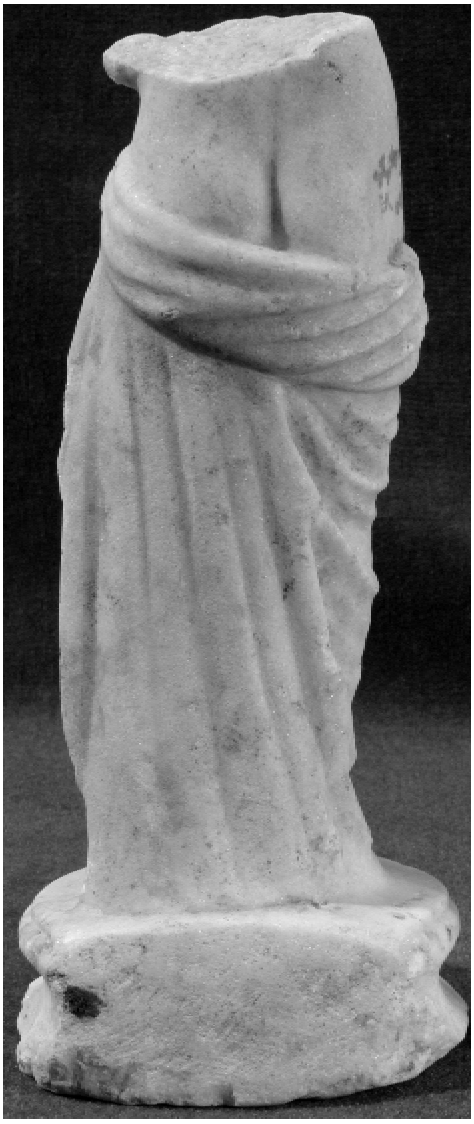

Fig. 5 – Venus cu Eros în brațe (vedere din spate)

UNE STATUETTE DE VÉNUS RÉCEMMENT DÉCOUVERTE À TOMIS

Résumé

L'auteur présente une statuette, fragmentaire, en marbre, représentant Vénus avec Eros enfant dans ses bras. La statuette appartienent au type *Venus Genetrix* et date du IIe s. apr. J.-C.

ÎNCHIZĂTOARE DE CASETĂ DESCOPERITE ÎN DOBROGEA

Dan ELEFTERESCU

În nota de față prezentăm trei închizătoare de casetă descoperite, foarte probabil, în puncte diferite din zona litorală a teritoriului dobrogen. Piesele fac parte dintr-un grup de şapte mici bronzuri plastice aflate într-o colecție particulară. Menționăm că nu am avut acces decât la fotografiile pieselor[1].

1. Închizător de casetă/ *Venus Pudica*. Pl. I/1

Executată grosolan cu detalii greu lizibile, piesa, în stare fragmentară-lipsindu-i extremitățile-, o reprezintă pe *Venus pudica* seminudă cu piciorul stâng uşor flectat, mâna dreaptă acoperă sânii abia schițați, iar mâna stângă cu degete sub forma unor linii curbe (mod în care este reprezentat şi veşmântul) acoperind pubisul. Trăsăturile feței sunt abia schițate. Spatele drept, fără detalii anatomice.

H actuală = 61,3 mm

2. Închizător de casetă/ *Venus Pudica*. Pl. I/2

Reprezentare relativ asemănătoare cu precedenta. Trăsăturile feței, poate şi datorită unei turtiri a tiparului - probabil din necesități practice -, sunt puternic conturate, aproape groteşti. Veşmântul ce acoperă jumătatea inferioară a corpului este reprezentat printr-o spirală, fără alte detalii. Spatele fără detalii anatomice, prezintă, ca şi prima piesă o scobitură, probabil pentru economie de material.

H actuală = 55,7 mm.

Din colecțiile Muzeului de Arheologie din Sofia, L. Mânzova publica în 1963 patru închizătoare de casetă reprezentând-o pe *Venus Anadyomene*[2]. Tot în acestă ipostază apare zeița şi pe piese aflate în colecția Severanu[3] şi în colecția Muzeului Național din Zagreb[4]. Mai apropiate de piesele noastre par două închizătoare din aceeaşi colecție Severanu[5].

---

[1] Mulțumim şi pe această cale domnului Mihai Dima pentru amabilitate cu care ne-a pus la dispoziție aceste fotografii.

[2] Mânzova, 1963, 19-20, fig. 4/8-11.

[3] Gramatopol, 1982, 263, nr. 79, pl. XXIV/7.

[4] Brunšmid, 1914, 216, nr. 20, fig. 20.

[5] Gramatopol 1982, 263, nr. 82, pl. XXIII/8, capul asemănător şi nr. 83, pl. XXIII/9 considerată de autor „figură masculină seminudă" pare identică cu piesa nr. 2, (reamintim că nu am beneficiat decât de fotografii; de altfel, nici publicarea materialelor din col. Severeanu nu beneficiază de o ilustrație cât de cât adecvată) .

3. Închizător de casetă / *Hermă*. Pl.II.

Conservare foarte bună cu detalii bine păstrate. Personaj masculin (Hermes?). Trăsăturile feței uşor îngroşate, părul scurt în şuvițe ordonate, sub gât un rudiment de brațe, iar la jumătatea înălțimii un mic bumb sugerează organele genitale masculine. Partea terminală în formă de altar. Spatele tăiat drept, fără detalii, scobit.

H = 89,5 mm; l = 15,4 mm.

Piese mai mult s-au mai puțin asemănătoare, dar având în principiu aceeaşi reprezentare, apar relativ frecvent în literatura de specialitate. O piesă descoperită în regiunea oraşului Komarevo şi considerată produs local a fost publicată în 1992[6]. Din colecțiile muzeului din Sofia, L. Mânzova publică 7 închizătoare în formă de hermă, nici una nefiind însă identică cu piesa noastră[7]. Încheiem enumerarea noastră cu trei piese una descoperită la Serdica[8] şi două din teritoriul Durostorum-ului[9].

BIBLIOGRAFIE

Brunšmid, 1914, J. Brunšmid, *Antikni figuralni bronsani predmeti u Hrvastkom narodnom muzaju u Zagrebu*, VHAD, N.S.,13 (1914), 207-268.

Elefterescu, 2004, Dan Elefterescu, *Figurative bronzes from Durostorum*, in *The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Authenticity*, The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes, Bucharest, 151-161.

Georgiev, Donevski, 1980, P.Georgiev, P. Donevski, *Römische Bronzestatuetten aus Durostorum*, IzvestijaVarna 16 (1980), 119-121.

Gramatopol 1982, M.Gramatopol, *Dacia Antiqua*, Bucureşti.

Lazarov 1992, L.Lazarov, *Petite plastique en bronze de la collection du Musée Historique Municipal Dălgopol*, ArheologijaSofia 34, 3, 20-30.

Mânzova 1963, Liudmila Mânzova, *Klincialki na casetki ot rinskata epocha* v *arheologhiceski musei v Sofia*, ArheologijaSofia 7/1, 38-43.

CASKET LOCKS DISCOVERED IN DOBRUJA

Abstract

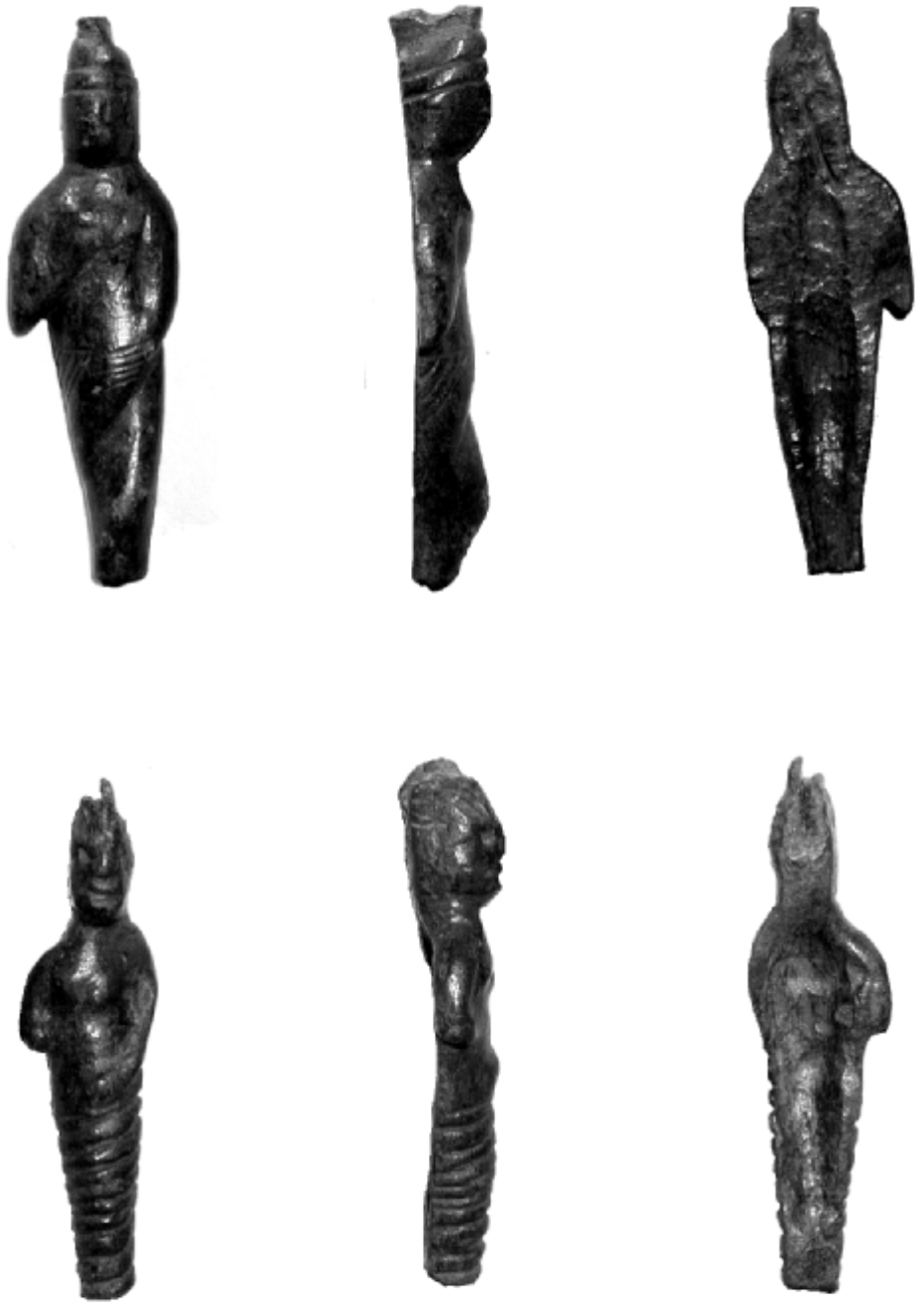
The autor presents three casket locks representing *Hermes* and *Venus Pudica*, pieces from a private collection, most probably discovered along the Dobrujan coast.

[6] Lazarov, 1992, 26, fig. 13.

[7] Mânzova, 1963, 18-19, fig. 3/1-7.

[8] Gramatopol, 1982, 263, nr. 80, pl. XXVI/5.

[9] Georgiev, Donevski, 1980, 121, nr. 7, fig. III/7; Elefterescu, 2004, 154, nr. 13, fig. IV/1.

Pl. I

Pl. II

AMELIORAREA RASIALĂ A ANIMALELOR DOMESTICE EVALUATĂ PRIN SPECIA TAURINE (*Bos taurus*), FĂCUTĂ DE CĂTRE ROMANI, DUPĂ VENIREA LOR ÎN ANTICHITATE, ÎN ACTUALA DOBROGE

Sergiu HAIMOVICI

Se ştie că domesticirea multor specii de animale, printre care şi cea a bovinelor, a fost executată în prima parte a holocenului, probabil în zona Semilunei roditoare. Prin mişcările unor populaţii umane, la începutul neoliticului, specia sus citată, de acum domesticită, a ajuns şi în regiunea Dobrogea, cam la paralela 45° şi meridianul 28°, zonă în care mai exista atunci, oarecum abundent, chiar şi strămoşul acesteia - *Bos primigenius* (bourul). Între neolitic şi La Tène, talia lui *Bos taurus*, exprimată prin înălţimea la greabăn, printr-un proces descrescendo a coborât mereu (mai accelerat în Bronz şi Hallstatt); astfel, geto-dacii dar şi sciţii aveau indivizii acestei specii destul de mărunţi şi cu dimorfism sexual puţin perceptibil[1]. În prima decadă a mileniului I p. Chr., acvilele imperiale romane s-au întins şi asupra Dobrogei, aducând cu ele o civilizaţie mai înaintată şi mai prosperă, printre altele şi animale ameliorate.

Este cunoscut faptul că fenomenul denumit ameliorare rasială, sens strict, a apărut foarte târziu în Europa (poate cu excepţia calului), mai întâi oarecum empiric, mai ales în Anglia, Olanda şi chiar Danemarca, cam prin secolele XVII-lea şi al XVIII-lea şi abia mai târziu, în secolul al XIX-lea, s-au pus într-adevar bazele ştiinţifice ale acesteia, încât la începutul celei de-a şasea decadă a secolului, Darwin a putut - considerând şi date rezultate din ameliorare - să publice bine cunoscuta sa carte, ce stă la bazele evoluţionismului lumii vii.

Trebuie însă să constatăm că, încă din antichitate, probleme de ameliorare rasială şi chiar executarea ei concretă, au fost folosite pe deplin mai ales de către romani, cu toate că această ştiinţă nu a fost cu totul circumscrisă şi recunoscută. Astfel Epicarnus din Grecia Mare (născut în 540 a. Chr.) a scris un fel de manual cu privire la medicina veterinară şi igiena animalelor de fermă. Herodot, Xenofon, Aristotel studiază şi ei unele reguli raţionale de creştere a animalelor; excelează însă romanii cu unii scriitori ca Vergilius, dar mai ales cu aşa zişii agronomi ca Porcius Cato (cel Bătrân), Columella şi Varro (116 - 27 a. Chr.), ce aduc prin scrie-

[1] S. Haimovici, Thraco Dacica 8 (1987), p. 144 –153.

rile lor date de apreciat cu privire la creşterea şi ameliorarea animalelor.

Este meritul arheozoologiei, prin studiul ei privind resturile animaliere descoperite de către arheologi, să evidenţieze foarte concret faptul că romanii au reuşit să facă o bună ameliorare a animalelor domestice (în ceea ce priveşte acum *Bos taurus)* şi că prin ei, acolo unde s-a instituit tipul de viaţă romană, această ameliorare a reuşit prin două căi: direct, aducând indivizi gata ameliorați, sau oarecum indirect, importând din Italia masculi (tauri) de prăsila, ce au putut, în timp, să schimbe în bine caracteristicile bovinelor din diferitele provincii ale imperiului. Pentru Europa Occidentală şi în partea ei centrală (în acea zonă unde Roma republicană şi apoi imperială şi-a întins acvilele sale şi a romanizat autohtonii), o sinteză făcută de Audoin Rouzeau este cu totul definitorie[2]. Pe teritoriul României acest lucru a fost bine arătat deocamdată pe un studiu asupra unui material arheozoologic din aşezarea de la Stolniceni - Vâlcea[3].

Noi ne referim în această lucrare doar la specia *Bos taurus*, întrucât există două cauze care au făcut posibilă mai uşor evidenţierea unei ameliorări a respectivei specii în Dobrogea, în perioada romanică clasică, din sec I-III p. Chr., dar ca urme ale acesteia, bine definite şi pe material arheozoologic din epoca romană târzie, secolele IV-VI p. Chr. Mai întâi datorită faptului că în respectivele situri, *Bos taurus* este cel mai bine reprezentat, având frecvenţa cea mai înaltă, printre mamiferele domestice găsite în material arheozoologic (ca de altfel în cele mai multe aşezări cercetate în România din cadrul culturilor şi epocilor preistorice şi istorice), iar pe de altă parte pentru că specia este de talie mare şi astfel, atât liniar, dar şi ca volum (masă) o creştere oarecare prin ameliorare se poate pune mai uşor în evidenţă, alungindu-se şi îngroşându-se aproape toate segmentele osoase ale unui individ, fapt ce poate fi constatat atât morfoscopic cât şi biometric. Trebuie să mai amintim că o creştere liniară ce se măsoară în n^1, dar volumul căruia aceasta îi corespunde se măreşte la n^3, încât individul creşte foarte mult în greutate, dând o masă de ,,carne", care se exprimă pe de o parte, prin sacrificare, în material de tip alimentar, dar totodată, pe de altă parte, în timpul vieţii, ca putere de ,,motor" animal pentru varii necesităţi umane. Menţionăm că bovinele sunt (prin sexul femel) şi producătoare de lapte, dar materialul osteologic nu poate aduce date directe cu privire şi la mărirea cantităţii de lapte *per capita* prin ameliorare; totuşi este logic ca şi acest fenomen să aibă loc.

Având în vedere cele specificate mai sus, vom trece acum să exemplificăm pe material osos din şapte situri dobrogene, şase aşezări şi o necropolă, în mod concret prin măsurători (exprimate toate în mm), că au existat în cadrul materialelor arheozoologice şi resturi osoase de *Bos taurus,* ce au aparţinut unor indivizi asupra cărora s-a executat o ameliorare rasială (aşa cum am arătat, direct sau indirect).

În cadrul tabelelor cu măsurători, ne vom referi la resturile osoase ce au atins maximum variaţiei, sau sunt aproape de aceasta, de la diverse segmente osoase, maximum care apare de altfel foarte înalt, fiind chiar aproape de minimum

---

[2] Françoise Rozeau Audoin, *La taille du boeuf domestique en Europe de I'antiquité aux temps modernes,* Fiches d'ostéologie animale pour l'archéologie série B: Mammifères, 2, APDCA, Juan - les - Pines, p. 9-40.

[3] M. St. Udrescu, RMM-M 9-10 (1979), p. 104-108.

variației pentru aceleaşi segmente osoase ale bourului *(Bos primigenius),* strămoşul bovinelor domestice *(Bos taurus)* şi care era evident mai mare şi mai masiv chiar decât rasele actuale de bovine ameliorate pe criterii cu totul ştiințifice.

1. Aşezarea de la Telița Amza, sec. II-III[4]

1. Humerus		**4. Metacarp**	
Lărg. epif. inf.	95	Lărg. epif. sup.	58
Lărg. supr. artic.	86		
2. Radius		**5. Metatars**	
Lărg. epif. sup.	80	Lung. max.	240
3. Astragal		Sex- castrat	
Lărg. max.	73	Talia	1310

2. Aşezarea de la Telița Amza, sec. IV[5]

1. Humerus		**3. Falanga III**	
Lărg. epif. inf.	83	Lung. feței plant.	78
Lărg. supr. artic.	72		
2. Radius			
Lărg. epif. sup.	86		

3. Aşezarea de la Dinogeția (Garvăn), sec. IV[6]. Autorul arată mai mult în text decât scriptic că existau pe lângă resturi osoase de talie mică şi gracilă şi altele provenite de la indivizi mari şi masivi, ameliorați.

4. Aşezarea de la Histria, nivel de secol VI[7]

1. Scapular		**3. Radius**	
Lung.cap. artic.	70	Lărg. epif. sup.	91
2. Humerus		**4. Tibie**	
Lărg. epif. inf.	84	Lărg. epif. inf.	73
Lărg. supr. artic.	82		

5. Aşezarea de la Halmirys (Murighiol), sec.VI[8]

1. Metatars

Lung. max. 227
Sex-castrat
Talia 1248

[4] S. Haimovici, 2003, Peuce, S.N. 1 (14), 2003, p. 487-510.

[5] *Ibidem*.

[6] S. Haimovici, Peuce 10 (1991), p. 357.

[7] S. Haimovici, *Studiul arheozoologic al unor resturi faunistice descoperite în nivelul aparținând sec. VI p. Chr. al cetății Histria*, în print.

[8] S. Haimovici, *Studiul materialului arheozoologic provenind din situl bizantin (sec VI-lea) de la cetatea Halmirys (Murighiol)*, în print.

6. Aşezarea de la Capidava, sec. VI[9]

1. Calcaneu		**2. Falanga I**		*Falanga III*	
Lung. max.	148	Lung. max.	62	Lung. max.	70
Lărg. max.	64	Lărg. epif. sup.	35	Lung. feței plant.	67
		Lărg. min. diaf.	32	Lărg. feței plant	25

7. Necropola de la Histria sector ,,Basilica", sec III-VII[10]

Mormintele din necropolă au avut depuse ca ofrandă şi porțiuni de la indivizi de taurine sau bovine (*Bos taurus*), ce au fost deshumate sub formă de resturi osoase, unele dintre ele putând fi măsurate. Se constată de către autoare că ,,resturile bovinelor se dovedesc a fi animale robuste". Cunoscând lungimea unor oase întregi, s-a calculat acum, de către noi, taliile unor indivizi:

1. Radius		**2. Metacarp**		**3. Metatars**	
Lung. max.	346	Lung. max.	221	Lung. max.	235
Talia.	1487	Sex mascul		Sex ?	
		Talia.	1240	Talia.	1344

Se constată deci, în toate siturile, existența unor indivizi de talie înaltă iar unii dintre ei sunt chiar masivi.

Menționăm, de asemenea, că Bolomey a fost prima, în zona noastră, care a emis ipoteza că ar fi existat în secolele respective şi indivizi ameliorați aduşi de către romani.

Trebuie deci să conchidem că romanii au venit în Dobrogea de atunci, fie cu indivizi deja ameliorați, fie doar cu tauri de prăsilă, de talie mare. Totodată este însă evident că pe lângă aceste bovine *(Bos taurus)* ameliorate rasial se găseau şi indivizi ai respectivei specii de tip neameliorat, ce aparțineau autohtonilor, de talie mai joasă şi desigur cu o productivitate mai scăzută sub toate aspectele. Cu cât ne apropiem de mileniul al doilea, aceste bovine de tip ameliorat sunt din ce in ce mai puține ca frecvență, ele dispărând cu totul, încă înainte ca bizantinii, la trecerea dintre milenii, să reocupe provincia Dobrogea.

[9] S. Haimovici, L. Cărpuş, C. Cărpuş, *Studiul arheozoologic al unui lot de faună provenit din situl bizantin de la Capidava, sec. IV-VI p. Chr.* (mai departe, în acest volum).

[10] Alexandra Bolomey, *Materiale paleofaunistice de la Histria,* StCercAntropolog., t. 2 (1965), 2, p. 179-189.

L'AMÉLIORATION RACIALE DES ANIMAUX DOMESTIQUES ÉVALUÉE PAR L'ESPÈCE DES TAURINES (*BOS TAURUS*) EXECUTÉE PAR LES ROMAINS, APRÈS LEUR ARRIVÉE, DANS L'ANTIQUITÉ, DANS L'ESPACE DE DOBROUDJA

Résumé

Dans l'Europe antique, ceux qui ont effectué pour la première fois une amélioration raciale des espèces de mamiferes domestiques ont été les Romains. Ce fait a été mis en relief surtout pour les provinces de l'ouest et du Centre de l'Europe. Sur la base de certains restes archéozoologiques appartenant à sept sites de Dobroudja, datés entre le II-e et le VI-e siècle ap. J. - C., on a pu établir sans doute que le phénomène de l'amélioration raciale a eu lieu aussi sur le territoire contemporain de la Roumanie. Il a été établi pour l'espèce *Bos taurus*, qui a, parmi les animaux domestiques, la taille la plus haute. On a pu, donc, mettre en évidence ce fait par des mensurations, sur les restes de leurs squelettes.

STUDIUL ARHEOZOOLOGIC AL UNUI LOT DE FAUNĂ PROVENIT DIN SITUL ROMANO-BIZANTIN DE LA CAPIDAVA – SEC. IV-VI p. Chr.

Sergiu HAIMOVICI,
Leonid CĂRPUŞ, Cornelia CĂRPUŞ

Binecunoscuta cetate de la Capidava este situată în nord - estul județului Constanța, pe malul drept al Dunării, ea fiind funcțională mai mult de un mileniu, marele fluviu influențând cu totul viața economico-socială a locuitorilor ei.

Materialul ne-a fost oferit nouă spre studiu de d-na arheolog Z. Covacef şi-i mulțumim că a avut amabilitatea, de a considera că noi putem prelucra aceste fragmente osoase.

Resturile nu sunt prea abundente, rezumându-se doar la 157 de fragmente determinate, dintr-un număr de cca. 180. Trebuie să precizăm chiar de la început că aceste resturi aparțin în totalitatea lor (chiar şi cele nedeterminabile până la specie şi gen), grupării vertebratelor, provenind de la trei grupe sistematice diferite şi anume: peşti, păsări şi mamifere. Ultimele au frecvența cea mai înaltă, depăşind 90 % din întregul material determinat. Precizăm de asemenea faptul că suntem în fața unor resturi strict menajere, având în vedere atât modul lor de fragmentare cât şi faptul că unele poartă urme de măcelărire.

Vom trece în revistă fiecare grup şi specie în parte arătând pentru ele o serie de particularități morfologice, unele dintre acestea cu repercusiuni asupra economiei animaliere a locuitorilor sitului din acea perioadă istorică.

Trebuie să arătăm de la început că în cadrul materialului nostru lipsesc scoicile, adică moluştele lamelibranhiate, deşi malul Dunării şi ale unor brațe moarte ale acesteia, reprezenta atunci, ca şi astăzi, un biotop cu totul favorabil dezvoltării respectivei grupări de animale. Oare locuitorii din cetate se fereau să culeagă aceste moluşte care puteau servi, nu doar în alimentație ci, prin pisarea scoicilor, la obținerea carbonatului de calciu, atât de necesar în procesul de fabricație al ceramicii?

Peştii sunt prezenți cu un număr poate relativ mic, pentru o aşezare ce s-a dezvoltat în apropierea marelui fluviu. Grupul are doar 14 resturi, reprezentate numai prin peştii teleosteeni, şi anume 13 vertebre şi un fragment de opercul. Vertebrele au mărimi diverse de la 10 până la 52 de milimetri diametru, indicând prezența unor specii de peşti de mărime intermediară sau chiar mare; ultimii

aparţin unor indivizi de talie cu totul mare, aşa cum găsim la speciile de crap, avat, somn poate şi şalău. Este aproape sigur că se pescuiau şi peşti de talie mai mică, dar oasele lor fragile, posibil nu au apărut în materialul nostru, nefiind scoase prin săpături, sau au fost mâncate, în vechime de câini sau porci.

Pasările, au un număr de doar trei resturi şi anume două provenind de la găina domestică *(Gallus domest*.) cu o claviculă fragmentară şi un tibio tars întreg la care s-a măsurat lungimea = 115 mm, iar lărgimea epifizei inferioare =12 mm; cel de al treilea este un fragment de radius şi aparţine unei specii de baltă, de talie destul de mare.

Aşa cum am mai spus, preponderente sunt resturile osoase aparţinând mamiferelor; pe cele domestice le vom prezenta în ordinea frecvenţei şi a importanţei lor economice, iar pe cele sălbatice, în ordinea lor sistematică.

Pe primul loc se plasează taurinele (*Bos taurus*), reprezentând peste 50% din fragmente şi mai bine de 1/3 dintre indivizi; de altfel este şi specia cea mai voluminoasă (cu excepţia cailor de talie mare). Morfoscopic distingem două axe cornulare (tocul cornos a fost folosit): unul mai mic şi mai gracil, poate aparţinând unei femele şi altul mai mare şi mai masiv, cu o aplatizare a sa către vârf, provenind, credem, de la un castrat. Totuşi taurinele din sit se păstrează în cadrul tipului „*brachiceros*", care nu e caracterizat prin coarne mari. Mai menţionăm un craniu fragmentar, nu prea mare, tăiat sagital (posibil pentru a se scoate encefalul); suturile lambdoidă şi parieto-occipitală nu sunt încă obliterate, deci este vorba de un individ încă tânăr. Se remarcă de asemenea un atlas aproape întreg, nearătând aşadar descăpăţânare la nivelul său. Există trei metapodale întregi, după care s-a putut preciza sexul de care aparţin, determinându-se astfel doi castraţi şi o femelă. După aceleaşi oase s-a putut stabili şi înălţimea la greabăn. Considerând astfel talia dar şi biometric, putându-se măsura un număr satisfăcător de fragmente, se poate spune că vitele crescute de locuitorii cetăţii, erau de talie mică spre medie cu caractere de primitivitate. Face excepţie un calcaneu socotit mare, care are o lungime de 150 mm şi o lărgime de 64 mm; însă acelaşi lucru ar fi valabil şi pentru o falangă II şi una III. Am putea considera, aşa cum am remarcat şi pentru alte aşezări din Dobrogea de la începutul perioadei bizantine, că mai apar unele aşa-zise reziduuri ale fenomenului de ameliorare a animalelor, făcută de către romani odată cu venirea lor aici la începutul sec. I p. Chr.

Considerând vârstele de sacrificare ce s-au putut stabili după caracteristici ale dentiţiei şi particularităţi ale segmentelor osoase, putem spune că existau în materialul nostru, de la viţei de aproximativ şase luni, la adulţi şi maturi, dar chiar şi bătrâni de aproximativ opt–zece ani; cele provenind de la maturi sunt însă cele mai frecvente. Aşadar, taurinele erau de obicei ţinute mai întâi pentru scopuri utilitare (lapte, cărăuşie, munca în agricultură, ş. a.) şi abia apoi sacrificate pentru a fi consumată carnea lor.

Scriptic, urmează ca frecvenţă ovicaprinele, dar trebuie să avem în vedere că ele mai poartă şi denumirea de cornute mici, netrecând ca greutate de 30–40 kg şi în acest sens sunt în raport cu taurinele de aproape 10/1. Considerând caracteristicile morfologice putem spune că resturile aparţin ca indivizi la două caprine (*Capra hircus*) şi trei ovine (*Ovis aries*). Se are în vedere un rest de craniu de capră, cu partea sa frontală având sutura interfrontală încă deschisă, deci de o

vârstă oarecum tânără, ruptura sa situându-se la nivelul suturii fronto-parietale: cele două axe ale coarnelor au fost tăiate cam la 3 cm de bază (s-a folosit probabil tocul cornos al acestora). Craniul aparține unei femele şi s-a putut măsura doar distanța interorbitală = 100 mm şi lărgimea intercornulară = 32 mm. De la ovine s-au găsit doar fragmente osoase ale centurilor şi membrelor; resturi ale maxilarelor cu dinți cât şi ale vertebrelor şi coastelor nu au putut fi atribuite unui gen sau altuia, neexistând caracteristici morfologice de departajare, ele fiind folosite doar la stabilirea vârstelor de sacrificare. S-a constatat că se sacrificau chiar şi indivizi tineri dar mai cu seamă adulți şi maturi, cam până la vârsta de 5 ani. Deci şi ovicaprinele erau ținute mai ales pentru scopuri utilitare (lapte, lână) şi doar ulterior sacrificate, cantitatea de carne furnizată de ele fiind totuşi infimă (comparativ cu a taurinelor).

Porcinele (*Sus domesticus*) s-ar situa scriptic după ovicaprine, dar ca volum un porc ar face cam cât trei cornute mici, astfel încât ca producătoare de carne dar şi de grăsime, acestea întrec evident ovicaprinele. Se ştie că porcinele sunt monovalente, ele fiind folosite doar în alimentație şi poate, în subsidiar, grăsimea să fie întrebuințată şi în alte scopuri. De altfel sacrificarea lor avea loc aproape întotdeauna sub vârsta de doi ani şi de aceea nu s-au putut face măsurători pe resturile lor osoase. Din punct de vedere morfologic porcinele erau în general de talie mică, cu caractere de evidentă primitivitate; ele s-au putut astfel departaja uşor de mistreț, strămoşul lor sălbatic.

Urmează calul, luat în sensul său larg (*Equus caballus*) cu puține resturi. Cu excepția unui dinte jugal, neieşit încă din alveolă, aparținând deci unui individ tânăr, s-au găsit doar resturi ale extremităților membrelor. El reprezintă o specie polivalentă dar nu putem preciza dacă era folosit şi în alimentație; se pare, după resturile găsite, că nu i se întrebuința carnea ca aliment, cu atât mai mult cu cât populația umană era de acum fie creştinată, fie pe cale de a se creştina (ştiut fiind că Biblia considera carnea de cal ca fiind oarecum spurcată). Biometric s-a putut stabili talia a doi indivizi ai acestei specii şi se constată că ei aveau înălțimea la greabăn apropiată de 1,40 m fără a li se putea preciza sexul. Aceştia erau folosiți pentru călărie, dar probabil şi în alte scopuri, (ca animal de povară, cărăuşie sau la munci agricole).

Un metatars fragmentar de equid având lărgimea epifizei superioare de doar 38 mm, l-am considerat a proveni de la un măgar (*Asinus domesticus*) întrucât nu credem ca în Dobrogea acelor timpuri să fi existat cai pitici (poney). Asinul este o specie de proveniență sudică, respectiv mediteraneană şi a fost adus în Dobrogea încă de pe vremea întemeierii coloniilor greceşti.

Ca ultimă specie domestică considerăm câinele (*Canis familiaris*) de la care s-au găsit două resturi, ambele fiind fragmente ale osului humerus aparținând la doi indivizi diferiți. La unul de talie ceva mai mare s-a putut măsura lărgimea epifizei inferioare a osului care este de 32 mm.

Urmează acum să prezentăm cele trei specii de mamifere sălbatice: mistrețul, cerbul şi bourul, acesta din urmă actualmente stins ca specie.

Mistrețul (*Sus scrofa*) are cinci resturi, toate măsurabile, aparținând unor segmente osoase foarte diferite şi provenind de la trei indivizi. Pentru unul, probabil o femelă, s-a putut calcula şi înălțimea la greabăn. Se ştie că astăzi mistrețul este rar în Dobrogea, găsindu-se mai ales în pădurile de foioase din

nordul şi sudul provinciei, dar uneori şi în pădurile din lunca Dunării, sistemul forestier fiind biotopul său preferat

Cerbul (*Cervus elaphus*) prezintă resturi mai abundente provenind de asemenea de la mai toate segmentele osoase ale unui schelet; am socotit că ele ar proveni de la patru indivizi diferiți, poate trei masculi şi o femelă. S-a găsit şi un mic fragment de corn cu urme de arsură, arătând că materialul provenit de la coarne s-a folosit; de altfel, mai multe resturi osoase de la diverse specii poartă urme de arsură. S-a găsit şi un fragment de radius care a fost „şlefuit". Cerbul este actualmente la noi, o specie ce se prezintă ca un element tipic pentru pădurile de foioase de altitudine înaltă, încât i se adaugă şi adjectivul de „carpatin". El era însă de-a lungul mileniului I, un element comun pentru mediul silvestru din Dobrogea.

Ultima specie sălbatică, care probabil se găseşte în materialul nostru este bourul (*Bos primigenius*). El ar putea fi reprezentat doar printr-o porțiune distală de coastă de o lățime apreciabilă: 57 mm ce arată că respectivul fragment nu ar aparține lui *Bos taurus*. Menționăm că resturi de bour au fost găsite şi în alte situri din Dobrogea aparținând mileniului I.

Este posibil că vânătorii prezervau tineretul speciilor sălbatice

Luând în considerație rezultatele cercetării noastre putem schița care erau ocupațiile cele mai importante pentru locuitorii sitului respectiv. Din păcate nu putem să spunem mai nimic referitor la agricultură, ocupație nelipsită pentru oricare sit antic. Putem doar arăta că prezența la taurine a castraților ar fi oarecum probatorie că aceasta exista.

Având în vedere economia animalieră ca atare, putem preciza destul de bine că ocupația de bază a locuitorilor aşezării era creşterea animalelor domestice. Aşa cum am văzut, taurinele erau acelea care asigurau prin sacrificare cea mai mare parte a necesităților de carne (proteine animale) a locuitorilor sitului, adăugându-se proteinele şi grăsimile din lapte, luate direct sau prin prelucrarea acestuia. Porcinele aduceau şi ele tot prin sacrificare o cotă parte a necesităților de carne, concomitent cu grăsimea caracteristică pentru respectiva specie. Ovicaprinele dădeau însă o cantitate mult mai mică de carne aproape insignifiantă în raport cu primele specii. Calul probabil nu era folosit în alimentație, şi evident carnea de câine nu era deloc întrebuințată (de altfel prin frecvență dar şi prin mărimea sa aproape că nu ar conta, chiar dacă ar fi fost comestibil).

Pe lângă creşterea animalelor un loc bine conturat îl avea pentru economia sitului şi vânătoarea. Toate cele trei specii sunt artiodactile de talie medie, mare, sau chiar foarte mare (bourul). Cota de carne furnizată prin vânătoare era destul de bine conturată şi cântărea destul de mult în asigurarea proteinelor animale, întrecând astfel evident porcinele şi ovicaprinele luate împreună. Procentul încă înalt al vânătorii este legat şi de faptul că ambientul respectiv era propice pentru o densitate relativ mare a sălbăticiunilor „de pădure".

Speciile polivalente (taurinele, ovicaprinele, calul şi asinul) aveau însă şi un statut aparte în economia domestică. De asemenea, trebuie avut în vedere faptul că toate speciile, prin sacrificare, doborâre, dar şi prin moarte naturală, mai adăugau şi alte beneficii. Se foloseau pielea, părul, lâna, cornul, dinții, oasele pentru executarea de diverse obiecte, unelte şi accesorii.

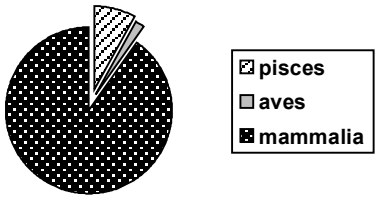
Nu mai este cazul să vorbim despre ambientul de atunci. El nu s-a modificat

pe parcurs, în principiu; marele fluviu şi lunca sa influenţau economia populaţiei umane din sit.

Repartiţia resturilor faunistice

Tabelul nr. 1
Frecvenţa pe fragmente a grupelor de vertebrate

Nr. crt.	Grupa	Nr. abs.	%
1	Pisces	14	8,05
2	Aves	3	1,72
3	Mammalia	157	90,23
TOTAL		174	

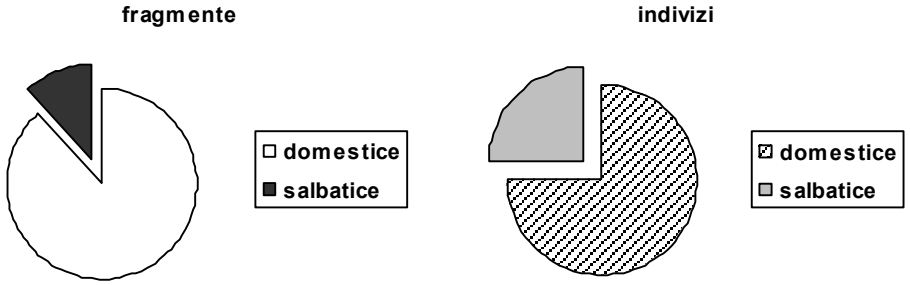

Tabelul nr. 2
Repartiţia pe specii a mamiferelor

Nr. crt.	Specia	Fragmente		Indivizi	
		Nr. abs.	%	Nr. abs.	%
1	*Bos taurus*	83	51,55	9	28.12
2	*Ovicaprine (Ovis* et *Capra)*	35	21.74	5	15.62
3	*Sus domesticus*	16	9.94	4	12.5
4	*Equus caballus*	5	3.10	3	9.37
5	*? Asinus domesticus*	1	0.62	1	3.13
6	*Canis familiaris*	2	1.24	2	6.25
7	*Sus scrofa*	5	3.10	3	9.37
8	*Cervus elaphus*	13	8.07	4	12.5
9	*? Bos primigenius*	1	0.62	1	3.13
	TOTAL :	**161**		**32**	

Tabelul nr. 3
Raportul dintre mamiferele domestice şi cele sălbatice

Nr. crt.		Fragmente		Indivizi	
		Nr. abs.	%	Nr. abs.	%
1	Mamifere domestice	142	88,20	24	75,00
2	Mamifere sălbatice	19	11,80	8	25,00
TOTAL		**161**		**32**	

Tabelul nr. 4
Mamifere domestice - măsurători în mm

Specia / segment osos	*Bos taurus*		Ovicaprine (o)=*Ovis*; (c)=*Capra*		*Equus caballus*
Corn					
Lungime marea curbură	143	210			
Circumf. bază	149	190	90	86	
Diametru mare bază	52	60	31	30	
Diametru mic bază	43	50	21	20	
			c	c	
Maxilar inferior					
Lungime molari	76				
Lungime M_3	28				
Omoplat					
Lung. cap. articular	65		36		
Lung. supr. articulară	54		28		
Lărgime supr. artic.	46		24		
Lărgime min. gât	47				
Radius					
Lărg. epifiz. inf.	65		25		
			o		
Coxal					
Diametru acetab.	62;67;68				

Femur				
Lărg. epifiz. inf.		84		
Tibia				
Lărg. epifiz. sup.			51 o	
Lărg. epifiz. Inf.		64	30	
Lărg. supr. art. Inf.		53		
Metacarp				
Lungime max.	185	199		224
Lărgime later. (K)				218
Lărgime epifiz. sup.	51	62		50
Lărg. epifiz. inf.	51	65	24	46
Lărg. minimă diafiz.	26	34	c	35
Indice I	21,56	31,15		
Indice II	21,56	32,66		
Indice III (gracil)	14,05	17,08		15,63
Sex	Fem.	Castr.		
H. greabăn	1120	1216		1397
Metatars				
Lungime max.		222		266
Lărgime later. (K)				258
Lărgime epifiz. sup.		53		53
Lărg. epifiz. inf.		64		50
Lărg. minimă diaf.		30		35
Indice I		23,87		
Indice II		28,82		
Indice III (gracil)		13,51		13,15
Sex		Castr.		
H. greabăn		1221		1375
Astragal				
Lungime maximă			30	
Lărg. troch. inf.			19	
			o	
Calcaneu				
Lungime maximă		148		
Lărgime maximă		64		
Falanga I				
Lungime max.		54; 55; 62		
Lărgime epifiz. sup.		24; 29; 35		
Lărg. minimă diafiz.		22; 25; 32		
Indice gracil		40,74; 45,45; 51,61		
		Castr?		

Falanga II			
Lungime max.	36; 43;		
Lărgime epifiz. sup.	25; 33;		
Falanga III			
Lungime max.	70		
Lungimea feței plantare;	67		
Lărgimea feței plantare	25		

Tabelul nr. 5
Mamifere sălbatice - măsurători în mm.

Specia / segment osos	*Sus scrofa ferus*	*Cervus elaphus*
Maxilar superior		
Lungime dinți jug.		118
Lungime premolari		49
Lungime molari		70
Lungime M^3		25
Maxila inferior	48 fem	
Lungime M_3		
Omoplat		
Lung. cap. articulație	58	
Lung. supr. articulație	38	
Lărgime supr. artic.	35	
Lărgime min. gât	39	
Humerus		
Lărgime epifiz. inf.	57	
Lărg. supr. art. inf.	50	
Radius		
Lărgime epifiz. sup.		58
Lărg. supr. art. sup.		54
Lărg. epifiz. inf.		59
Tibia		
Lărg. epifiz. inf.	38	54
Lărg. supr. art. inf.		51
Astragal		
Lungime maximă		57
Lărg. troch. inf.		39
Metacarp		
Lungime metacarp III	93	
H. greabăn	969	

Falanga I		
Lungime max.		55
Lărgime epifiz. sup.		21
Lărgime minimă diafiz..		16
Indice gracil		29,09

L'ÉTUDE ARCHÉOZOOLOGIQUE D'UN LOT DE FAUNE PROVENU DU SITE ROMANO - BYZANTIN DE CAPIDAVA IVe –VIe S. AV. J. – C.

Résumé

On étudie un lot de restes fauniques résultés des fouilles entreprissent dans le site. On constate que parmi les restes matériaux, on a trouvé des fragments de poissons, d'oiseaux et de mammifères, mais pas des coquilles de mollusques. Les poissons sont représentés par un nombre restreint d'individus de dimensions communes et grandes. Il y a seulement trois restes d'oiseaux, parmi lesquels la poule. Les mammifères sont bien représentes, les matériaux provenant de sept espèces domestiques : les taurines, les ovines, les caprines, les porcins, le cheval, l'âne et le chien et de trois espèces sauvages: le sanglier, le cerf et, probablement, l'aurochs. Pour chaque espèce on a fait un étude morphoscopique et biométrique.

L'élevage des animaux domestiques peut être considéré la principale occupation, quoique la chasse avait encore une importance bien précisée.

NUMISMATICA

NUMISMATIQUE

NOI DATE PRIVITOARE LA UNELE RARITĂȚI MONETARE HISTRIENE

Gabriel TALMAȚCHI,
Istvan SANDOR

Apariția de-a lungul timpului, dar cu precădere pe parcursul ultimelor două decenii, a diverse tipuri monetare rare sau chiar necunoscute, emise de către cetatea milesiană Histria în perioadă autonomă, se constituie într-un fapt binevenit pentru cunoaşterea cât mai deplină a activității atelierului monetar pe diferite paliere cronologice (mai ales din secolele IV a. Chr. – I p. Chr.). În prezentul material, avem un număr de cinci monede din bronz, corespunzând la cinci tipuri diferite (eventual şi o variantă).

CATALOG

TIP DELFIN /SPIC

1. AE; 12 h; 0, 55 g; 8, 2 x 9, 3 mm.
   Av: Delfin orientat spre stânga.
   Rv: Spic de grâu; legenda IΣT.

B. Pick, DIE ANTIKEN MÜNZEN NORD-GRIECHENLANDS, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898, p. 168, nr. 471; planşa III, 6.

La Galerie Numismatique. Bogdan Stambuliu, Vente aux enchères IV, Hôtel Noga Hilton Genève, dimanche, 28 novembre 2004, p. 66, nr. 290, 291.

Colecție particulară.

Planşa I, 1.

TIP DELFIN / CUNUNĂ DE SPICE (?)

2. AE; 3 h; 3, 29 g; 13, 9 x 14, 4 mm.
   Av: Delfin orientat spre stânga; urme de legendă la baza câmpului monetar? (..Λ...)?.
   Rv: Cunună de spice (?); în interiorul său legenda IΣT; sus sigla Γ?

INEDITĂ.

Colecție particulară.

Planşa I, 2.

TIP DEMETRA

3. AE; 12 h; 5, 89 g; 21, 2 x 20, 4 mm.

Av: Capul Demetrei, ornat cu o cunună de spice şi un turn, orientată spre dreapta; cerc perlat.

Rv: Acvilă de mare, cu capul întors, orientat spre dreapta, cu aripile strânse, se repede asupra delfinului, orientat spre stânga; legenda în partea superioară a câmpului (I)Σ/T(P)IH.

Observații: la alte exemplare, modelul nostru părea a fi imprimat peste altul anterior.

B. Pick, DIE ANTIKEN MÜNZEN NORD-GRIECHENLANDS, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898, p. 169, nr. 477; planşa III, 3, K 22.

Sylloge Nummorum Graecorum, volume XI, The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region, Oxford, 2000, planşa IX, nr. 197; datare: a doua jumătate a secolului III a. Chr.

La Galerie Numismatique. Bogdan Stambuliu, Vente aux enchères IV, Hôtel Noga Hilton Genève, dimanche, 28 novembre 2004, p. 70, nr. 309.

Colecție particulară.

Planşa I, 4.

TIP DEMETRA?

4. AE; 3 h; 1, 08 g; 10 mm.

Av : Capul Demetrei (sau alt personaj feminin) orientat spre stânga; încercare de cotramarcare?.

Rv : Delfin orientat spre atânga; în partea de sus a câmpului monetar legenda IΣTP

INEDITĂ.

Colecție particulară.

Planşa I, 3.

TIP DEMETRA?

5. AE; 9 h; 2, 03 g; 12, 6 x 12, 4 mm.

Av: Capul Demetrei (?) orientat spre stânga.

Rv: Trei spice (sau trei ramuri?), una la baza câmpului monetar, cea de a doua în partea stângă, iar a treia, mai distrusă, în partea dreaptă; legenda I/CTPO/Y.

INEDITĂ.

Colecție particulară.

Planşa I, 5.

*

Începem analiza de specialitate cu cele două monede de bronz ce prezintă pe avers imaginea delfinului orientat spre stânga. Unul din aspectele peste care de obicei se trece destul de uşor în studiul monedelor autonome dobrogene este cel iconografic. Dacă ne raportăm la întreaga lume grecească din a doua jumătate a mileniului I a. Chr, ştim că moneda era o adevărată operă de artă. Decorată mai

mult din simț artistic, decât din punct de vedere al utilității practice, aceasta trebuia să corespundă unor realități estetice specifice epocii, gravarea sa la un nivel superior fiind o foarte bună probă de ordin tehnic pentru artiştii ce se consacrau acestei activități.

Gradul de virtuozitate, modul de reflectare a imaginii artistice a cetății emitente, reprezentarea unor divinități protectoare şi a atributelor lor specifice, se deosebeau de la o zonă la alta, în funcție de interese politice, religioase şi de capacitățile artistice locale. De aceea, faptul că realizările de pe monede autonome ale artei coloniale greceşti din bazinul pontic, cu precădere a celor de pe țărmul vestic, nu se pot ridica, pe ansamblu, la nivelul celor din Grecia continentală poate fi înțeles şi tratat ca atare, în funcție de realitățile existente şi de resursele folosite. Revenind la imaginea prezentă pe cele două monede, Bernhardt Pick menționa, la un moment dat, existența unor monede de bronz de mici dimensiuni, ce prezentau pe avers imaginea unui delfin, iar pe revers pe cea a unui spic de grâu, al căror stil de realizare artistică s-ar apropia de cel al emisiunilor din tipurile Istros, Helios şi Dionysos[1]. Recenta publicare a două noi exemplare din tipul monetar menționat ne-au oferit posibilitatea de a vedea ilustrarea acestora[2]. La prima vedere, stilul pare apropiat, credem noi, suficient de mult de cel al monedelor „cu roata", ceea ce primează fiind naturalismul, specific esteticii artiştilor greci[3]. Aşa cum am mai menționat, în al doilea rând, se pare că delfinul era animalul sacru al cetății, o emblemă, o marcă oficială a autorității, un simbol coborât pe monedă, în funcție de locul şi imaginea pe care o ocupa acesta în concretul natural şi simbolistica imaginativă a histrienilor. Ca şi în întreaga lume greacă, animalul devine o marcă oficială, arătând chiar o apropiere existentă între oameni şi animale, exprimată prin intermediul artei monetare antice[4]. Delfinul mai reprezenta un simbol al regenerării, al prudenței, fiind legat de apă, considerat un maestru al navigației[5]. Prezența spicului de grâu de pe revers credem că avea legătură cu comerțul pe care îl practicau grecii cu populația autohtonă, obținând în urma acestuia cereale, atât de necesare şi apreciate în Grecia continentală. Pe cel de al doilea exemplar avem nu doar un spic ci o cunună de spice. Din punct de vedere metrologic, trei din piesele cunoscute cu delfin/spic oscilează între 0, 52 şi 0, 77 g, iar diametrele între 8 şi 9 mm. Din punct de vedere cronologic, credem că între cele două tipuri monetare nu există o diferență temporală semnificativă, cu atât mai mult cu cât legenda IΣT apare în ambele cazuri. În perioada arhaică legenda oraşului era redată ca IΣT, după cum

---

[1] B. Pick, *DIE ANTIKEN MÜNZEN NORD-GRIECHENLANDS, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898, p. 168, nr. 471, pl. III, 6; W. Knechtel, *BSNR*, 15 (1918), p. 64.

[2] *La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Vente aux enchères*, IV, Genève, 28 novembre 2004, p. 66, nr. 289-290.

[3] C. H. V. Sutherland, *Arte nella moneta. Estetica nelle monete dalla Grecia Antica ai giorni nostri*, Circulo Numismatico Ligure "Corrado Astengo", sezione della Socità Ligure di Storia Patria, Genova, 1992, p. 36-37.

[4] P. A. Besombes, *La place de l`animal dans l`iconographie monétaire grecque et romaine*, în *Les animaux dans la monnaie antique*, Perpignan, 1999, p. 5, 11.

[5] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, vol. I, Bucureşti, 1994, p. 439.

apare pe monedele de bronz din tipul „cu roata" şi cel, de puțin timp cunoscut, cu delfinul pe avers şi spicul pe revers. Condițiile de realizare trădează, pe piesele „cu roata", unele probleme de redare, diferențiate de la exemplar la exemplar; dimensiunile literelor sunt mai mari sau mai mici în totalitate, sau unele pot fi diferite de celelalte[6] (mai ales Σ, „cu brațele foarte mult deschise şi unghiurile rotunjite"[7]).

Moneda nr. 4 pare a reda pe avers chipul zeiței Demetra văzută din profil, orientată spre dreapta, iar pe revers emblema „clasică" a cetății. De altfel, unul din tipurile monetare emise de atelierul de la Histria şi în argint, în epocă autonomă, este cel al Demetrei (cultul Demetrei fiind atestat şi pe baze epigrafice)[8]; este însă rar atestat prin descoperiri monetare[9]. Identificat nu de mult, el repetă, din punct de vedere iconografic, imaginile de pe exemplarele din bronz, de pe una din seriile cu aceeaşi divinitate, emise de respectiva cetate. Astfel, pe avers apare capul cu văl şi cunună de spice al zeității orientat spre dreapta, iar pe revers cunoscuta imagine cu acvila şi delfinul, în stânga fiind poziționat spicul de grâu. Trebuie subliniat faptul că deşi acvila şi delfinul sunt orientați spre stânga, capul acvilei este întors spre dreapta. O variantă a acestui tip monetar are pe avers chipul tânăr al Demetrei, fără văl, deasupra capului fiind reprezentată o cistă, în timp ce pe revers nu mai apare spicul de grâu, restul tabloului fiind identic[10].

Zeița Demetra era considerată în epocă greacă ca o protectoare a agriculturii şi a roadelor pământului, cu precădere a creşterii grâului, a vieții sociale armonioase şi a fertilității, mitul ei făcând o trimitere la ciclul naturii, al anotimpurilor şi al recoltelor.[11] La Histria, cultul divinității deşi este atestat doar din epocă elenistică, s-a bucurat de o mare popularitate, mai ales în teritoriu, acolo unde relațiile agrare erau dominante[12]. Acvila, din punct de vedere simbolic, este o emblemă a supremației şi a puterii supreme[13], rege al păsărilor[14]. Menționăm că prezența emblemei „acvilă pe delfin" a fost constată pe reversul monedelor a trei colonii milesiene din bazinul pontic (Histria, Olbia şi Sinope). Deşi emblemă de *polis*, ea a fost considerată un complex artistico-cultic (spiritual,

---

[6] C. Scorpan, *SCN*, 7 (1980), p. 32.

[7] C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, Bucureşti, 1973, p. 36.

[8] D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1998, p. 48-51.

[9] R. Münsterberg, BSNR, 16 (1921), 37-40, p. 48-49; A. Popescu, *BSNR*, 92-97 (1998-2003), 2003, p. 351-353.

[10] *La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Vente aux enchères*, I, Genève, 22-24 novembre 2003, p. 19, nr. 75.

[11] P. Devambez, R. Flacelière, P. Schuhl, R. Martin, *Enciclopedia civilizației grecești*, Bucureşti, 1970, p. 177-178 ; A. Balaci, *Mic dicționar mitologic greco-roman*, Bucureşti, 1997, p. 75-76; G. Lăzărescu, *Dicționar mitologic*, Bucureşti, 2001, p. 111; P. Grimal, *Dicționar de mitologie greacă şi romană*, Bucureşti, 2001, p. 139-140; A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă şi romană*, Iaşi, 2003, p. 276.

[12] A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *Coloniile grecești din Dobrogea*, în *Istoria Românilor*, vol. I, Moştenirea timpurilor îndepărtate, Bucureşti, 2001, p. 573.

[13] I. Evseev, *Enciclopedia semnelor şi simbolurilor culturale*, Timişoara, 1999, p. 491.

[14] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, vol. 3, Bucureşti, 1995, p. 478.

dar şi inspirată din lumea naturală), care face trimitere la doi zei, primordiali ca adorare la Milet şi în coloniile sale, Apollon (delfinul) şi Zeus (acvila)[15]. Mai mult, sensul sacru al emblemei era accesibil pentru populația din zonă de altă etnie decât cea greacă. Pornind de la mitologia indo-europeană, vulturul reprezenta cerul („lumea de sus"), iar delfinul era stăpânul adâncurilor („lumea de jos"), contopirea lor oferind sensuri şi simboluri cosmologice[16].

În general, monedele de bronz din tipul Demetra au cunoscut la Histria în perioadă autonomă o emitere semnificativă, având o serie principală, cea cu reprezentarea capului zeiței cu văl, orientat spre dreapta, pe avers, respectiv acvila pe delfin, îndreptați spre stânga, pe revers[17]. Sunt piese de modul mic şi mijlociu, care, uneori, pe revers, prezintă modelul clasic (cu capul acvilei îndreptat spre stânga sau întors spre dreapta) însoțit de un spic (atribut clasic pentru zeitate)[18], dispus în partea stângă a câmpului monetar. De asemenea, sunt şi exemplare ce prezintă pe revers o cunună de spice. În cazul nostru, cele trei exemplare prezente în catalog fac parte, prin stil şi detalii, din alte grupe emise de cetatea noastră pe paliere cronologice diferite. Astfel, dacă moneda nr. 4 are numeroase detalii clare ce individualizează personajul feminin, celelalte două sunt mult mai schematizate, oricum mai târzii ca stil de realizare şi cu multe alte elemente de care trebuie să ținem seama mai ales atunci când ne gândim la datarea lor. Pe exemplarul nr. 5 se pare că avem câteva spice, nu mai puțin de trei, deşi tot atât de adevărat este faptul că ele se aproprie grafic de crengi, cu câteva frunze (?).

Din punct de vedere al legendei oraşului înscrise pe reversul monedei nr. 3, sub forma ΙΣΤΡΙΗ, ea corespunde unei succesiuni cronologice din punct de vedere epigrafic, din secolul IV a. Chr., şi apare pe monedele mai târzii emise de atelierul histrian, în seriile următoare de monede de argint[19], şi pe piesele de bronz din tipurile Istros[20], Apollon[21], Dionysos[22], Demetra[23], Hermes[24], Atena[25] şi Apollon pe *omphalos*[26]. Iată însă că pe exemplarele nr. 4 şi 5 ea apare cu totul altfel,

---

[15] P. O. Karyškovskij, *Numizmatika Antičnogo Pričernomorija*, Kiev, 1982, p. 90.

[16] *Ibidem*, p. 90-91.

[17] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 41; C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, p. 68; M. Iacob, *Pontica*, 33-34, 2000-2001, p. 357.

[18] A. Ferrari, *op. cit.*, p. 277.

[19] C. Preda, *op. cit.*, p. 43; Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în *Simpozion de Numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Comunicări. Studii şi Note*, Chişinău, 28-30 mai 2000, Bucureşti, 2001, p. 16.

[20] C. Preda, *SCN*, 2 (1958), p. 2, nr. 24; M. C. Sutzu, *BSNR*, 12 (1915), 26, fig. 8.

[21] B. Pick, *op. cit.*, p. 166, nr. 458; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 103, nr. 232, p. 104, nr. 237-249, p. 105, nr. 252-265, p. 106, nr. 268-279, p. 107, nr. 288, p. 108, nr. 301; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, pl. VIII, nr. 180-184.

[22] B. Pick, *op. cit.*, p. 167, nr. 469.

[23] *Ibidem*, p. 168, nr. 473.

[24] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 122, nr. 525.

[25] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX.The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 263; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 211.

[26] B. Pick, *op. cit.*, p. 169, nr. 478; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 123-125.

fie ca IΣTP, fie ca I/CTPO/Y. În primul caz am avea un indiciu pentru o datare mai timpurie a monedei în sine, oricum mai devreme decât ceea ce se presupunea pentru primul tip cu chipul zeiței, adică mai devreme de secolul II a. Chr., poate chiar din secolul III a. Chr. În al doilea caz am fost ajutați în investigația noastră de un exemplar publicat în anul 1958, emis de Histria, pe avers fiind redat capul zeului Hermes. Atunci era specificată „ciudățenia" apariției respectivei forme pentru numele cetății, la genitiv singular, prima pentru numismatica Histriei şi pentru cea pontică[27].

În general, din punct de vedere ponderal, monedele cu chipul Demetrei pe avers au fost împărțite în şapte grupe ponderale[28], opțiunea de împărțire fiind totuşi aleatorie, în diviziuni de 1 g. În prima grupă (care cuprinde monede a căror greutate se încadrează până în 0,99 g) a fost inclusă o singură piesă monetară cu o greutate de 0,83 g. În a doua grupă (care cuprinde monede a căror greutate se încadrează între 1 şi 1,99 g) a fost inclusă o emisiune monetară cu o greutate de 1,10 g. În a treia grupă (care cuprinde monede a căror greutate se încadrează între 2 şi 2,99 g) a fost inclusă o piesă monetară cu o greutate de 2,53 g. În a patra grupă (care cuprinde monede a căror greutate se încadrează între 3 şi 3,99 g) au fost încadrate emisiuni monetare cu o greutate oscilând între 3,02 şi 3,96 g. În a cincia grupă (care cuprinde monede a căror greutate se încadrează între 4 şi 4,99 g) au fost incluse piese monetare cu o greutate oscilând între 4,20 şi 4,90 g. În a şasea grupă (care cuprinde monede a căror greutate se încadrează între 5 şi 5,99 g) au fost incluse emisiuni monetare cu o greutate oscilând între 5,20 şi 5,98 g. În a şaptea grupă (care cuprinde monede a căror greutate se încadrează între 6 şi 6,99 g) au fost incluse piese monetare cu o greutate oscilând între 6,06 şi 6,47 g. Aici dorim să rectificăm câteva aspecte[29]. În acest sens, grupei a treia i se poate coborî limita ponderală inferioară la 2,04 g, iar pe cea superioară o putem urca la 2,88 g; celei de a patra i se poate ridica aceeaşi limită la 3,92 g, iar în a cincia, cea inferioară o coborâm la 4,01 g[30] şi o urcăm pe cea superioară la 4,98 g[31]. În cea de a şaptea grupă ridicăm limita superioară ponderală la 6,99 g[32]. Propunem formarea şi a unei a opta grupe (care cuprinde monede a căror greutate se încadrează între 7 şi 7,99 g) în care încadrăm o singură piesă monetară cu o greutate de 7,25 g[33] şi chiar o a noua (care cuprinde monede a căror greutate se încadrează între 8 şi 8,99 g) în care includem tot o singură emisiune monetară cu o greutate de 8,01 g[34]. Modulele monedelor sunt cuprinse între 11 şi 14 mm, respectiv între 15 şi 23 mm. Exemplarul nr. 4 din catalogul nostru, are o greutate de 5, 89 g, altul cunoscut având 5, 55 g, iar diametrele fiind de 21 sau 22 mm. Cu alte cuvinte, sunt piese de

[27] C. Preda, *loc. cit.*, p. 118.

[28] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 41; C. Preda, *op. cit.*, p. 68.

[29] G. Talmațchi, *Istros*, 10 (2000), p. 192.

[30] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 201.

[31] Inedită, colecție particulară, Constanța.

[32] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 199.

[33] Inedită, colecție particulară, Constanța.

[34] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 198.

modul mare pentru perioada respectivă, cu o greutate de peste 5, 50 g. Exemplarul nr. 4 are o greutate de 1, 08,m iar ultimul, probabil tot de tip Demetra, are 2, 03 g. Cu alte cuvinte sunt exemplare de modul mic, cu o greutate pe măsură.

Din punct de vedere cronologic, Pick considera, privitor la monedele de bronz, că tipul monetar „cu roata" corespunde secolelor V-IV a. Chr.[35]; încadra monedele din tipurile Apollon în secolul IV a. Chr.[36], pe cele din tipurile cu zeul fluvial Istros, Dionysos şi Helios le data în jurul anului 200 a. Chr.[37], iar pe cele cu Demetra le considera posterioare monedelor de bronz deja enunțate[38].

Reputatul specialist Constantin Preda, beneficiind de un lot impresionant de monede, descoperite în săpăturile arheologice de la Histria în perioada anilor 1914-1970, are meritul de a fi încercat să „aducă la zi" datarea tuturor emisiunilor de bronz autonome ale cetății, cunoscute ca tipuri monetare în acel moment, chiar dacă unele dintre ele sunt considerate provizorii[39]. Aceleaşi considerații au fost reluate, uşor modificate, în anul 1998[40]. În această ordine de idei, după părerea sa, monedele cu chipul Demetrei sunt datate în a doua jumătate a secolului II a. Chr. şi începutul secolului I a. Chr, fiind primul tip din faza finală a monetăriei autonome a cetății.[41]

Nu de foarte mult timp, regretatul Gh. Poenaru Bordea, a încercat realizarea unei noi cronologii generale a emisiunilor monetare de la Histria. Acesta a văzut în activitatea atelierului histrian, din punct de vedere cronologic, mai multe etape de emitere şi anume: 480 – (±) 380 sau 360/350 a. Chr; (±) 380 sau 360/350 până la (±) 313/280 a. Chr.; după 280 până la 72-71 a. Chr[42].

În cazul ultimei etape, cea care ne şi interesează, erau enumerați staterii şi tetradrahmele de tip Alexandru cel Mare (până către 220 a. Chr.)[43], precum şi staterii postumi de tip Lysimach, ultimii apăruți mai târziu, odată cu alianța cu Mithridates VI Eupator. De asemenea, s-au emis şi următoarele tipuri monetare în bronz: Apollon de modul mare, Hermes, Demetra**,** Helios, Dionysos şi Atena (pe revers cu acvila pe delfin). După momentul 72/71 a. Chr. cetatea a emis tipul monetar cu Dionysos pe avers, iar pe revers cunună de iederă, ciorchine sau doi ciorchini şi frunză de viță, respectiv pe cel cu Apollon pe *omphalos*[44].

Revenind la exemplarele noastre, pe de o parte, dacă prima monedă tip delfin/spic ar putea fi datată în secolul IV a. Chr., cea de a doua - tip delfin/eventual spice-, ar putea fi datată, totuşi, mai degrabă în secolele IV-III a. Chr. Sunt de luat în considerare rațiuni de ordin stilistic dar şi de legendă.

Pe de altă parte, la monedele din tipul general cu Demetra, moneda nr. 3 ar putea fi datată, aşa cum s-a menționat deja, în a doua jumătate a secolului III a.

---

[35] B. Pick, *op. cit.*, p. 180-181.
[36] *Ibidem*, p. 151.
[37] *Ibidem*, p. 152.
[38] *Ibidem*.
[39] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 32-45.
[40] C. Preda, *op. cit.*, p. 42-72.
[41] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 42; C. Preda, *op. cit.*, p. 69.
[42] Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, p. 32.
[43] *Ibidem*, p. 18.
[44] *Ibidem*, p. 19.

Chr. Exemplarul nr. 4 ar putea fi chiar mai timpuriu, oricum, chiar din prima jumătate a secolului III a. Chr., dacă nu chiar din a doua parte a secolului IV a. Chr. În sfârşit, exemplarul nr. 5 pare a fi de datat mult mai târziu, probabil în secolul I a. Chr. sau chiar I p. Chr., după stil şi modul de redactare al legendei.

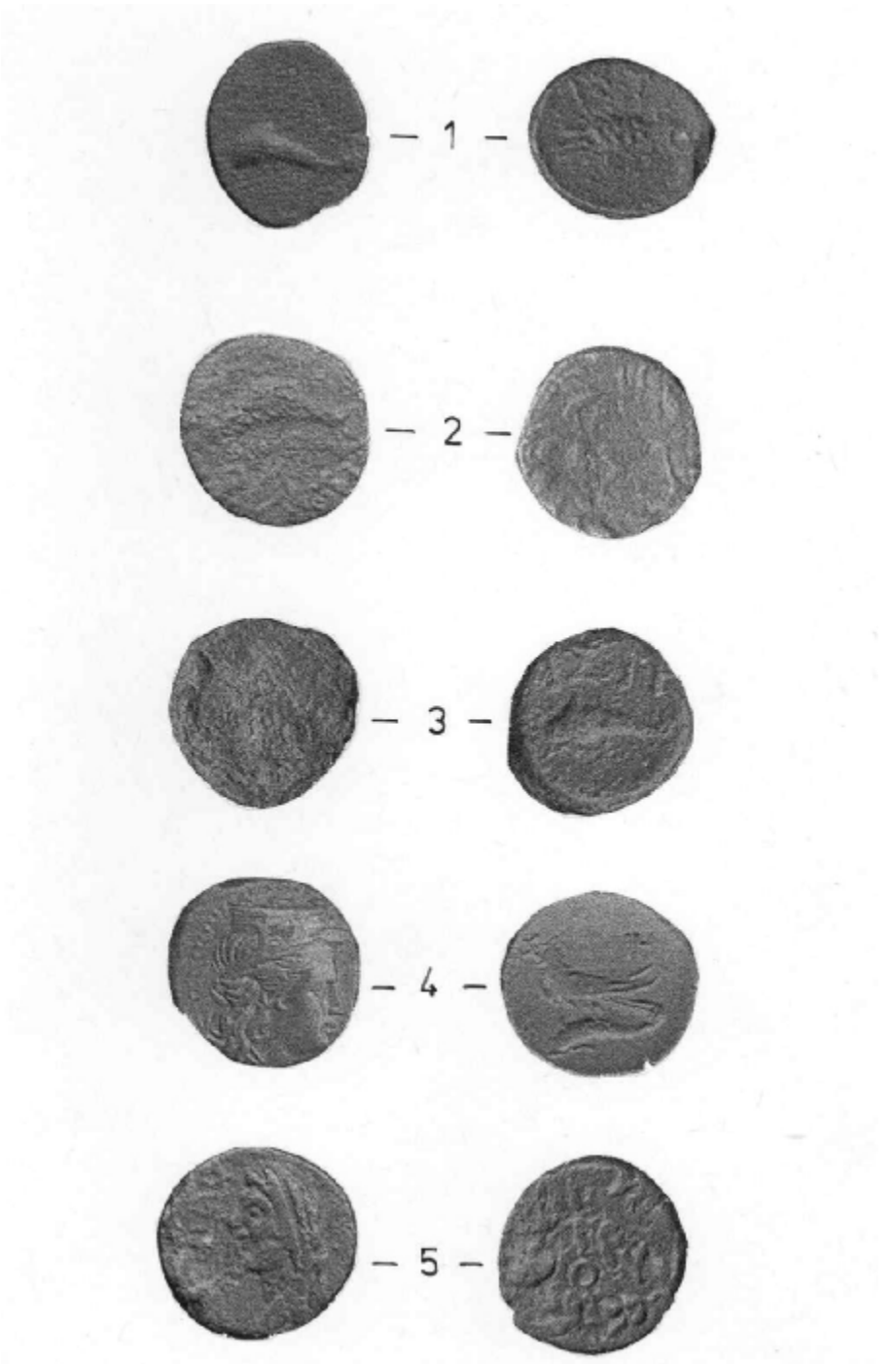
În concluzie, publicarea celor cinci monede aduce cu sine noi date privitoare la cercetarea activității atelierului monetar histrian, în perioadă autonomă şi pseudo-autonomă, valorificând la justa valoare conținutul colecțiilor particulare. Prezentul articol este încă o dovadă, dacă mai era nevoie, că sunt încă numeroase alte aspecte care îşi aşteaptă rezolvarea în ceea ce priveşte variatele emisiuni histriene.

NEW DATA CONCERNING SOME MONETARY RARITIES FROM HISTRIA

Abstract

The appearance, in the course of time, but mainly during the last two decades, of various rare or even unpublished monetary types, issued by Histria, a city founded by Miletus, in the autonomous age, constitutes a fortunate fact for the purpose of finding out as much as one can about the monetary workshop's activity on different chronological levels (especially from the 4th centuries BC – 1st century AD). In the present material, we have five bronze coins, corresponding to five different types (perhaps a variant), rare or even unpublished in the discoveries. Thus, they are as follows: a dolphin/cereal ear emission, dolphin/ear wreath?, Demeter (thrice, but in stylistically, epigraphically and chronologically different variants and two of them with some doubts concerning the actual presence of the goddess or just of another feminine individual).

The publication of the five coins brings new data regarding the research of the activity of Histria's monetary workshop, in the autonomous and pseudo-autonomous period, using to their full value the content of the private collections. The present article is another proof, if such was needed, that there are still numerous other aspects that are waiting to be elucidated in what concerns the various emissions of Histria.

Pl. I - Monede rare şi inedite emise de către atelierul monetar al cetății Histria; 4 – Sc. 1:1; 1, 2, 3, 5 - Sc. 2:1

DESCOPERIRI MONETARE ROMANE IMPERIALE ÎN SATUL CHEIA (COM. TÂRGUŞOR, JUD. CONSTANȚA)

Gabriel TALMAȚCHI,
Anghel BARDAC

Valorificarea variatelor piese monetare aflate în diverse colecții particulare se constituie, alături de publicarea monedelor sau loturilor apărute în contexte arheologice, într-o necesitate deosebită pentru punerea în valoare, din punct de vedere ştiințific, a tuturor datelor ce contribuie la buna aflare a realităților monetare specifice provinciei Moesia Inferior în perioada secolelor I-III p. Chr.[*]

*

CATALOG

1. CLAUDIUS

AE; As, tip C; 7 h; 9,69 g; 28 x 29 mm; figura 1, nr. 1.

Av : Capul lui Claudius orientat spre dreapta; legenda (TI . CLAV)DIVS . CAESAR . AVG . (P. M . TR . P . IMP.)

Rv : Minerva cu coif, drapată, avansând spre dreapta, cu o suliță în mâna dreaptă, iar în mâna stângă un scut; de o parte şi de alta a personajului literele mari S C.

H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in The British Museum*, volume I, *Augustus to Vitellius with a Introduction and 64 plates*, London, 1923, p. 185, nr. 149, planşa 35, nr. 4.

Datare: 41 p. Chr. ?; Roma.

2. ANTONINUS PIUS

AE; As; 12 h; 10,30 g; 23,5 x 25 mm; figura 1, nr. 2.

Av : Capul laureat al lui Antoninus Pius, orientat spre dreapta; legenda (ANTO)NINVS AVG PIVS P . P . TR . P . XI.

[*] Monedele de interes pentru noi fac parte din colecția particulară a celui de al doilea semnatar al prezentei note.

Rv : Personaj masculin, şezând pe un tron, orientat spre stânga; cu mâna stângă se sprijină pe o suliță, în timp ce cu mâna dreaptă ține o Victorie; legenda COS IIII; de o parte şi de alta a tronului S C.

H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum, volume IV, Antoninus Pius to Commodus, Catalogue of coins, appendix, addenda and corrigenda*, London, 1968, p. 293 (doar pentru tip avers).

H. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage, vol. III, Antoninus Pius to Commodus, with historical Introduction and 16 plates*, London, 1930, p. 131 (doar pentru tip avers).

Datare: 147-148 p. Chr.

3. IULIA DOMNA

AR; Denar; 12 h; 3,10 g; 18 x 19 mm; figura 1, nr. 3.

Av: Bustul Iuliei, drapat, orientat spre dreapta; legenda IVLIA AVGVSTA;

Rv: Fortuna, dezbrăcată până la brâu, stând pe un tron, orientată spre stânga, ține în mâna dreaptă *cornucopia*, iar cu cea stângă o cârmă ce se termină cu un glob; legenda (F)ORTUNAE FELICI.

H. Matingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum, volume V, Pertinax to Elagabalus with an Introduction and 97 plates*, London, 1950, p. 160, nr. 27, pl. 27, nr. 13.

Datare: 198-209 (sau mai exact 196-211); Roma.

*

Din datele pe care le deținem până în prezent, cunoaştem la Cheia atestarea unei aşezări de epocă romană, cu un număr important de descoperiri arheologice izolate şi monetare[1]. Din categoria descoperirilor monetare izolate, de epocă romană poate fi amintit un *sestertius* de la împăratul Hadrianus (datat 119-138 p. Chr. şi emis la Roma[2]), precum şi o monedă, probabil colonială, emisă la Histria[3]. De asemenea, anterior monedelor de epocă romană pot fi amintite şi alte descoperiri, ca de exemplu o monedă cu roata emisă de cetatea Histria în perioada secolului V a. Chr., respectiv o monedă geto-dacică de tip Vârteju Bucureşti, ambele ca descoperiri întâmplătoare şi aflate într-o colecție particulară[4].

Cele trei monede prezentate în catalog ar aparține mai multor etape stabilite pentru prezența şi circulația monedelor imperiale romane în Dobrogea[5]. Astfel, pentru prima etapă (14-96 p. Chr.), avem atestată prima monedă, cea de la Claudius. Cea de a doua monedă, de la Antoninus Pius ar aparține celei de a doua etape (96-192 p. Chr.), perioadă cunoscută în Dobrogea ca una de prosperitate economică, cu un nivel ridicat, fapt reflectat şi în intensitatea circulației monetare. Celei de a treia etape (193-235 p. Chr.) i-ar corespunde ultima monedă din

[1] M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanța, 2001, p. 292, tabelul "Evidența descoperirilor în mediul rural din Dobrogea Romană (sec. I-III p. Chr.)", poziția 26.

[2] A. Vertan, G. Custurea, *Pontica*, 24 (1992), p. 386, nr. 1410.

[3] M. Bărbulescu, R. Ocheşeanu, *Pontica*, 23 (1990), p. 228, nr. 64.

[4] G. Talmațchi, *Pontica*, 35-36 (2002-2003), p. 366-367, nr. 10-11.

[5] M. Bărbulescu, R. Ocheşeanu, *loc. cit.*, p. 240-242.

Pl. I; Sc. 2:1

catalogul nostru, emisă pentru Iulia Domna.

În privința contextelor de descoperire, datele se prezintă după cum urmează. Moneda de bronz care aparține împăratului Claudius a fost descoperită în anul 1986 cu prilejul săpării şanțurilor destinate introducerii unor conducte în localitate. Moneda din timpul împăratului Antoninus Pius a fost găsită în aceeaşi localitate, în cursul anului 1995, în gospodăria unui localnic. Denarul emis pentru Iulia Domna a fost găsit de un elev de la şcoala din localitate în imediata apropiere a aşezării romane identificată în anul 2001 în apropierea gazoductului, în punctul „Casian"[6]. Aşezarea pare a fi datată în cursul secolului IV p. Chr. pe baza monedelor descoperite[7].

Înainte de a încheia atragem atenția asupra monedei lui Antoninus Pius, care nu apare în cataloagele de specialitate. Mai precis, reversul său nu apare în materialul catalogat în BMC IV, respectiv în RIC III. Tipul prezent pe avers-, atât portretul cât mai ales legenda (ANTONINVS AVG PIVS P . P . TR . P . XI.)-, îl cunoaştem datat la nivelul anilor 147-148 p. Chr. Credem cu deplin temei că ne aflăm în fața unui nou revers pentru tipul monetar analizat de noi.

În concluzie, toate cele trei emisiuni sunt „mici fragmente" din cantitatea importantă de nominal şi numerar imperial roman de argint şi bronz prezentă în provincia Moesia Inferior, în perioada cuprinsă între prima parte a secolului I şi începutul secolului III p. Chr.

DISCOVERIES OF ROMAN IMPERIAL COINS IN THE VILLAGE OF CHEIA (DEP. TÂRGUŞOR, CONSTANȚA COUNTY)

Abstract

The authors present three coins discovered in the village of Cheia, dated in the period 1st – 3rd cent. A. D., minted in a workshop in Rome for Claudius I, Antoninus Pius and Iulia Domna. They show an areal aspect of monetary use in Roman Dobruja. A special attention is given to the bronze coin minted for Antoninus Pius, because though the avers type is known, the reverse is a novelty as regards the drawing. It does not appear in the BMC and RIC catalogues.

[6] C. Băjenaru, *Cronica Cercetărilor Arheologice.din România. Campania 2002*, Bucureşti, 2003, nr. 45.

[7] *Ibidem*.

DESCOPERIRI MONETARE INEDITE DIN ZONA ULMETUM. CONSIDERAȚII ASUPRA CIRCULAȚIEI MONETARE

Gabriel TALMAȚCHI,
Liviu LUNGU

I. CONSIDERAȚII PRELIMINARE

Identificată ca atare încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea de Grigore Tocilescu[1] şi cercetată sistematic, deşi incomplet, timp de patru ani (1911-1914) de Vasile Pârvan[2], cetatea Ulmetum poate fi considerată o prezență constantă pe harta istorică a Dobrogei antice, dar cu evoluție aproape necunoscută. Aceasta se datorează atât faptului că V. Pârvan, care i-a studiat inscripțiile şi i-a stabilit „directoarele" constructive, întrerupându-şi prea de timpuriu cercetarea (urma „campania Histria"…), a lăsat generațiilor viitoare definitivarea ei, cât şi faptului că „generațiile viitoare", din diverse motive, au „ignorat" aproape total situl, timp de nouăzeci de ani[3]. Cetatea se află în apropierea satului Pantelimonul de Sus, amplasamentul fiind în podişul central dobrogean, într-o zonă colinară, cu posibilități de fortificare naturale.

În anul 2004 au fost reluate săpăturile la fortificația Ulmetum cu un colectiv larg compus din Gheorghe Papuc, Zaharia Covacef, Gabriel Talmațchi, Liviu Lungu, Constantin Băjenaru şi Ioan Opriş[4]. Acestea au pus în valoare poarta de sud-vest a cetății[5]. Cercetările din anul 2005 au continuat în sectoarele de nord şi de vest. În sectorul de nord, s-au remarcat două morminte de înhumație cu nişă, dintre care unul cu un bogat inventar arheologic (ambele datează probabil din secolul V p. Chr.[6]), iar în sectorul de vest au apărut numeroase materiale

---

[1] G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie,* Bucureşti, 1900.

[2] V. Pârvan, AARMSI, 34 (1912), 8, p. 497-607; AARMSI, 36 (1913), 10-11, p. 245-420; AARMSI, 37 (1915), 10, p. 265-304.

[3] A. Panaitescu, Pontica, 14 (1981), p. 303-308.

[4] Z. Covacef, Pontica, 37-38 (2004-2005), p. 440.

[5] Gh. Papuc, Z. Covacef, C. Chera, G. Talmațchi, C. Băjenaru, L. Lungu, *Pantelimon, com. Pantelimon, jud. Constanța [Umetum], punct Cetate, Campania 2004, CCA.,* Bucureşti, (2005), p. 255-256; Z. Covacef, Pontica, 37-38 (2004-2005), p. 442.

[6] Gh. Papuc şi colab., *Pantelimonul de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța, Campania 2005*, CCA, Bucureşti, (2006), p. 251.

arheologice constând în fragmente ceramice (castroane, amfore, capace, opaițe), obiecte de sticlă, de fier sau din bronz etc.[7].

II. CONSIDERAȚII ISTORICE

Despre întemeierea aşezării de la Ulmetum, pe baza inscripțiilor, s-a emis ipoteza conform căreia aceasta s-ar fi petrecut în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr., eventual încă din timpul împăratului Traian[8]. Aşezarea ar fi avut statut de *vicus* în secolele II şi III p. Chr.[9] Dacă această ipoteză este relativ uşor de acceptat, cele privind locul întemeierii rămân la nivel de prezumție. În valea Casimcei, precum şi în aceea a pârâului Cogealac (spre est), există destule mărturii de locuire din epoca romană (dar şi din epocile eneolitică, elenistică[10] şi romană târzie). Dintre ele, cele mai serioase „candidate" la rolul de „vicus Ulmetum" ar fi: aşezările de la Pantelimonul de Jos (la aproximativ 6 km nord-est de cetate)[11], Runcu (la 4 km nord)[12], în apropierea sau chiar în perimetrul cetății târzii[13], şi mai ales punctul întărit „Castra Aestiva" situat la est de cetatea actuală[14]. La Runcu cunoaştem existența unei aşezări romane unde a fost găsită ceramică roşie şi cenuşie lucrată la roată, ceramică, probabil, de factură getică lucrată cu mână etc.[15].

Informațiile epigrafice referitoare la *vicus* nu sunt foarte numeroase. Cunoaştem un altar din 140 p. Chr., din timpul lui Antoninus Pius, şi un altul dedicat lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus, în 163[16]. Apoi, ni se aminteşte de posibilitatea locuirii *vicus*-ului doar de către bessi[17], de romani şi bessi[18], respectiv de calitatea de vicani a locuitorilor, pe un altar pus de „Iulis Teres magistra(n)s vico Ulmeto"[19]. În secolul III p. Chr. sunt cunoscute atacurile carpo-gotice oprite

---

[7] *Ibidem*, p. 251-252.

[8] CIL III, nr.14214, 26.

[9] V. Pârvan, AARMSI, 34 (1912), p. 589.

[10] În imediata apropiere a comunei Pantelimonul de Sus, la cca. 100 m spre sud (şi aproape de şoseaua ce leagă comuna de localitatea Mireasa), în vara lui 2005, au fost descoperite întâmplător trei morminte greco-indigene (sfârşitul secolului al IV-lea - prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr.) cu inventar caracteristic. Cercetarea perieghetică ne îndeamnă să credem că avem de-a face cu o necropolă greco-indigenă din perioada amintită ce a aparținut unei aşezări antice apropiate.

[11] E. Doruțiu-Borilă, SCIV, 15 (1964), 1, p. 131, şi nr. 2.

[12] C. Scorpan, Pontica, 3 (1970), p. 150.

[13] I.I. Russu, SCIV, 8 (1957), 1-4, p. 344-349; S. A. Krebs, SCIVA, 49, 1 (1998), p. 108-110.

[14] V. Pârvan, AARMSI, 35 (1912-1913), p. 526-531; Al. S. Ştefan, *Recherches de photo-interpretation archeologique sur le limes de la Scythie Mineure a la époque romaine*, în D.M. Pippidi ed. Actes du IX-e Congrès international d'études sur les frontiers romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972, Bucureşti, p. 95-108; S. A. Krebs, *loc. cit.*, p. 110-113.

[15] C. Scorpan, *loc. cit.*, p. 150, p. 162 (fig. 12/1), p. 166 (fig. 16/4).

[16] G. Tocilescu, *op. cit.*, p. 112, nr. 6; idem, Revista pentru istorie, arheologie şi filologie, 5 (1903), 9, p. 59, nr. 84; V. Pârvan, AARMSI, 36 (1913), p. 365, nr. 16; M. Munteanu, Pontica, 3 (1970), p. 212.

[17] V. Pârvan, *loc. cit.*, p. 348, nr. 8; I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 344-349.

[18] *ISM*, V, 8, 57.

[19] V. Pârvan, AARMSI, 37 (1915), p. 277, nr. 11.

cu mare dificultate în Thracia de împăratul Gordian al III-lea, spre satisfacția locuitorilor provinciei dobrogene; cei din Ulmetum ridică inscripții în cinstea împăratului şi a soției sale, Sabina Tranquillina[20].

Crearea spre sfârşitul secolului al III-lea p. Chr. a provinciei Scythia Minor a asigurat premizele întăririi militare a Dobrogei, prin refacerea fortificațiilor de pe *limes*, acțiune dublată de refacerea şi amenajarea drumurilor imperiale. Dovadă sunt bornele miliare identificate în apropierea unor importante centre, situație prezentă şi la Ulmetum[21]. Din perioadă cunoaştem numele lui Valerius Victorinus, fost *biarchus* în *Sacrum Palatium* al lui Licinius[22], mort cu prilejul bătăliei de la Chalcedon.

Oricare ar fi coordonatele aşezării inițiale (şi caracterul ei), este de admis ipoteza conform căreia, în vremea lui Constantin, „satul" sau „castrul" a fost transformat (sau reconstruit în apropiere), Ulmetum devenind cetate[23], în care sunt atestate unități militare de elită[24]. Totodată, s-a sugerat prezența cu predilecție a unităților legionare sau a vexilațiilor comitatense (sau chiar pseudocomitatense)[25]. Desigur, rămâne deschisă problema locului de ființare al cetății acelei perioade. Textul lui Procopius[26] arată, însă, că cetatea a existat înaintea reconstrucției din secolul al VI-lea, iar săpăturile recente au descoperit urme de locuire mai vechi de epoca lui Iustinian I. Daca ipoteza se confirmă, atunci ea implică şi un moment al distrugerii cetății, iar acesta ar putea fi fixat, cu probabilitate, în timpul invaziei hune din anul 396 p. Chr.

Ridicarea „din temelii" a cetății târzii (suprapunând cetatea timpurie şi probabil, doar anumite părți din fortificație) trebuie să se fi produs undeva în intervalul 527-535/536 p. Chr. (data redactării lucrării *De aedificiis*). Operațiunea a fost realizată de un detaşament de *lanciarii iuniores*, ce făcea parte din legiunile palatine[27], special adus cu acest scop din capitala imperiului[28]. Cetatea a fost plasată pe teren într-un punct de importanță în structura militară şi comercială a Dobrogei antice, la o întretăiere de drumuri şi noduri de comunicații (Tropaeum Traiani - Libida - Noviodunum; Capidava – Histria şi Tomis – nordul provinciei), în apropierea Văii Casimcei. Construcția ocupa un bot de deal, înconjurat de pereții înalți ai văii pârâului Pantelimon (afluent al Casimcei), la nord-est, est şi sud, şi ai văii unui pârâu sezonier, la nord[29]. Conform informațiilor furnizate de

[20] A. Suceveanu, A. Rădulescu, *Istoria politică*, în *Istoria Românilor, vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 301.

[21] A. Rădulescu, *Stăpânirea romano-bizantină în Dobrogea*, în *Istoria Românilor, vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 468.

[22] A. Barnea, *Organizarea militară*, în *Istoria Românilor, vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 503.

[23] A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 133, 163.

[24] *Ibidem*, p. 133.

[25] M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988, p. 49.

[26] Procopius din Cesareea, De aedificiis, 4, 7, 17-18, *Fontes Historiae Dacoromanae*, II, Bucureşti, 1970, p. 471.

[27] A. Aricescu, *op. cit.*, p. 124.

[28] A. Barnea, *loc. cit.*, în *Istoria Românilor, vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 504.

[29] C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortification on the Lower Danube*, BAR International Series 88, 1980, p. 41.

acelaşi Procopius, ridicând cetatea, împăratul Justinian I ar fi scăpat zona de năvălirile sclavinilor care îşi făcuseră un loc de pândă între ruinele cetății "cea părăsită din vechime", probabil în a doua jumătatea secolului V p. Chr.[30] Dar mijlocul aceluiaşi secol atestă prezența chiar în apropierea cetății a unor grupuri de slavi[31].

Rolul fortificației Ulmetum (care făcea parte din teritoriul Capidavei) a fost nu numai cel de articulare a sistemului defensiv al Scythiei Minor (pe linia Noviodunum-Libida-Tropaeum Traiani), dar şi acela de a păzi drumurile care se întâlneau în apropiere, fără a mai aminti de viața economică relativ intensă, ilustrată de nenumărate descoperiri (cuptor, fragmente de vase ceramice felurite, greutăți, capace de vase etc.)[32]. Totodată, nu putem să nu amintim şi faptul că centru în cauză şi-a păstrat, probabil, de-a lungul evoluției sale ca fortificație şi un important caracter agrar[33].

Ulmetum va fi afectat, ca şi alte centre, în 559 p. Chr. de invazia kutrigurilor, o încercare de revenire la viața prosperă anterioară petrecându-se sub Iustin II. Scurta sa existentă (în perioada romană-târzie) se va fi încheiat în urma atacurilor barbare kutriguro-avaro-slave, la sfârşitul secolului al VI-lea sau la începutul celui următor, însă nu înainte ca cetatea să sufere trei distrugeri majore (şi două reconstrucții) de-a dreptul "dramatice"[34]. Avarii şi slavii atacă în 584-586, primii fiind cei care în 586 s-ar putea să fi distrus, afectat sau cucerit cetatea de la Ulmetum. De la aceştia s-ar putea să fi rămas cele câteva vârfuri de săgeți cu trei muchii descoperite în cetate la începutul secolului XX[35] sau mai recent. Ulterior, în 597 p. Chr., au urmat alte atacuri ale lor, când din nou Dobrogea, probabil şi Ulmetum sunt devastate. Evoluția cetății, în cele câteva decenii de revenire, a fost, se înțelege, deocamdată, una rapidă, cu o dezvoltare oarecum firească. S-ar putea ca momentul final al cetății să se fi consumat la sfârşitul secolului VI şi începutul secolului VII, adică după moartea împăratului Mauriciu Tiberiu (*post* 602, până în 615 p. Chr.). În anii 614-615, sub presiunea deosebită a avaro-slavilor, se pare că întreg sistemul defensiv de pe Dunăre cade, iar slavii se răspândesc în întreaga Peninsulă Balcanică[36].

Continuarea locuirii (firave) la Ulmetum este ilustrată şi de fragmente de ziduri încropite din bucăți de şist legate cu pământ. V. Pârvan le considerase, inițial, ca fiind barbare; va reveni asupra părerii, foarte repede, făcând o paralelă

---

[30] V. Pârvan, AARMSI, 34 (1912), p. 594; idem, AARMSI, 36 (1913), p. 403.

[31] Dan Gh. Teodor, *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII. Populații migratoare pe teritoriul Daciei*, *Istoria Românilor, vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 731.

[32] V.Pârvan, *loc. cit.*, *passim*; A.Panaitescu, *loc. cit*.

[33] Al. Barnea, *Organizarea administrativă*, în *Istoria Românilor, vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p.487.

[34] V.Pârvan, *loc. cit.*, p. 304; deşi intervalul de timp în care a ființat cetatea este mic, iar distrugerile (devastatoare) au necesitat, cel puțin în două rânduri, refaceri complete, descoperirile arheologice au scos la lumină mărturii ale unei vieți socio-economice şi edilitare destul de bogate; clădiri complexe, cuptoare pentru ars ceramică, gropi de provizii, o mare cantitate de fragmente ceramice, litice şi de metal, etc.

[35] R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos*, vol. II, Bucureşti, 1968, p. 495.

[36] I. Stanciu, *Avarii. Populații migratoare pe teritoriul Daciei*, în *Istoria Românilor, vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 718.

cu viețuirea de după distrugere de la Tropaeum Traiani.

III. DATE PRIVIND DESCOPERIRILE MONETARE MAI VECHI

Pentru început, menționăm cele câteva descoperiri izolate apărute în săpăturile conduse de Vasile Pârvan. Prezentarea o facem urmând campaniile de săpături arheologice desfăşurate la începutul secolului XX şi publicate în rapoartele de specialitate. Din ele reținem monede imperiale emise de coloniile dobrogene Histria (una, de la Septimius Severus[37]) şi Tomis (două, una de la Geta şi cealaltă de la Gordian III şi Tranquillina[38]), perioadă în care aşezarea de la Ulmetum era considerată *vicus*[39]. Tot de atunci ar proveni şi o monedă de bronz de la Traian[40]. Unele piese provin şi din afara cetății, de dincolo de valul de apărare al acesteia de pe laturile nord-vest – sud-vest (Constantinus Magnus, tip *gloria exercitus*; Honorius; Flavius Iulius Nepos (474-480) şi un Anastasius (sau Justin I sau Justinianus)[41]. Aceste date vor fi reluate de Vasile Pârvan ulterior, pentru a prezenta noile descoperiri, dar şi a le enumera pe cele anterioare. Astfel, precizează mai întâi o emisiune de bronz de la Traian (deja amintită), apoi Septimius Severus–colonială, Pick, I, 1, p. 492-494/ Histria; Gordian şi Tranquillina (deja amintită), Pick Regling, I, 2, p. 890, nr. 3516/ Tomis; Constantinus Magnus (?, deja amintită); Constans, VOT XX MVLT XXX.[42], Constantius II (nr. 6-8, tip *fel temp reparatio*, tip *victoriae*, tip *gloria exercitus*, toate din bronz)[43]. În apropierea perimetrului clădirii absidate, în exteriorul ei, lângă zid, a fost descoperită o monedă de la Iustinian „din anul XIX al domniei lui”[44] (546 p. Chr., emisă la Constantinopol)[45]. Se remarcă alte emisiuni de bronz de la Iustinian emise la Nikomedia (M)[46], la Theupolis (K, K)[47], Nicomedia (K)[48], Constantinopol (?)[49]. Continuăm cu Iustin II (Constantinopol de două ori)[50] şi Tiberiu II Constantin din aur (Constantinopol)[51]. Se adaugă trei monede de aur de la Mauriciu Tiberiu, toate emise la Constantinopol[52]. Seria descoperirilor monetare continuă cu o monedă colonială de bronz de la Geta (de Tomis, Regling p. 770, 2983), apoi cu două de bronz de la Valens (tip g*loria romanorum*, emise la Nikomedia, SMNA, SMNB), încă una de secol IV (tip *spes reipublicae*), una de

[37] M. Bărbulescu, R. Ocheşeanu, Pontica, 23 (1990), p. 237, nr. 2.
[38] *Ibidem*, p. 237, nr. 3-4.
[39] V. Pârvan, *loc. cit*, p. 300, 2, nr. 1-3; idem, AARMSI, 37 (1915), p. 281, nr. 1; M. Munteanu, R. Ocheşeanu, Pontica, 8 (1975), p. 208, nr. 59.
[40] M. Bărbulescu, R. Ocheşeanu, *loc. cit.*, p. 237, nr. 1.
[41] V. Pârvan, AARMSI, 34 (1912), p. 70-71, nr. 1-4.
[42] V. Pârvan, AARMSI, 36 (1913), p. 300.
[43] *Ibidem*, p. 301, nr. 6-8.
[44] *Ibidem*, p. 299.
[45] *Ibidem*, p. 303, nr. 38.
[46] *Ibidem*, p. 303, nr. 34.
[47] *Ibidem*, p. 303, nr. 35-36.
[48] *Ibidem*, p. 303, nr. 37.
[49] *Ibidem*, p. 303, nr. 39.
[50] *Ibidem*, p. 303, nr. 40-41.
[51] *Ibidem*, p. 304, nr. 42.
[52] *Ibidem*, p. 304, nr. 44-46.

bronz de la Tiberiu II Constantin emisă la Constantinopol, apoi un Mauriciu Tiberiu de bronz emis la Cyzic (588-589) şi alte trei bizantine de bronz ce au aversurile şterse în totalitate, pe revers fiind K (nr. 7)[53], K (nr. 8)şi tot K (nr. 9)[54]. În turnul de sud al porții de sud-vest, a fost descoperită o emisiune monetară ce aparține lui Mauriciu Tiberiu, din bronz, emisă la Constantinopol, în al doilea an de domnie[55].

Ca tezaure, pentru secolul V p. Chr., pentru data de abandonare amintim pe cel descoperit în anul 1912 în „turnul de sud al porții de sud-vest", identificate ca o „mulțime de monede mici de bronz, toate foarte stricate". Tezaurul conținea un număr de 256 exemplare întregi plus alte 18 fragmentare[56].

De curând, emisiunile romano-bizantine descoperite în săpături au fost reevaluate parțial, pe baza cataloagelor de specialitate în vigoare, în măsura în care s-a şi putut funcție de datele existente în publicații, după cum urmează:

JUSTIN I: M, Nikomedia, 518-527(40 *nummia*, n. a.)

JUSTINIAN I: ?, Constantinopol, 545-546, ?.

M, Antiohia, 527-538 (40 *nummia*, n. a.)

K, Antiohia, 527-538. (20 *nummia*, n. a.)

K, Nikomedia, 549-550. (20 *nummia*, n. a.)

JUSTIN II: M, Constantonipol, 569-570. (40 *nummia*, n. a.)

?, AE, Constantinopol, 569-570.

M, Nikomedia 569-570. (40 *nummia*, n. a.)

TIBERIUS II CONSTANTIN: AV, TREMISIS, Constantinopol, 578-582.

MAURICIU TIBERIU: AV, SOLIDUS, 22 SILIQVE, Constantinopol, 583/84-602.

AV; SOLIDUS, 23 SILQVE, Constantinopol, 583/84-602, 2 exemplare.

?, AE; Constantinopol, 583/84.

HERACLIUS: M, Constantinopol, 614/15[57] (40 nummia, n. a.).

IV. DESCOPERIRI MONETARE DIN ANUL 2004

În urma săpăturilor arheologice executate în anul 2004 au apărut mai multe monede de secol VI, după cum urmează: Justinian I (la Constantinopol, 545-546 p. Chr., de 40 *nummia*), Justin II (E, de 5 *nummia*), Justin II (la Antiohia, circa 570 p. Chr., 40 *nummia*) şi acelaşi Justin II (la Constantinopol, până în 575 p. Chr., 40 *nummia*)[58]. În sfârşit, în cursul săpăturilor din sectorul de vest, în anul 2005, au

[53] V. Pârvan, AARMSI, 37 (1915), p. 281, nr. 1-7; A. Madgearu, *Continuitate şi discontinuitate culturală la Dunărea de jos în secolele VII-VIII*, Bucureşti, 1997, p. 79.

[54] V. Pârvan, *loc. cit.*, p. 282, nr. 8-9.

[55] Idem, AARMSI, 36 (1913), p. 283, p. 304, nr. 43.

[56] V. Pârvan menționează tezaurul descoperit în turnul de sud al porții de sud-vest fiind compus din 230 monede, de bronz, foarte oxidate, datate în secolele IV-V p. Chr., conform V. Pârvan, *loc. cit.*, p. 299-300; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, E. Nicolae, Pontica, 21-22 (1988-198), p. 163-186.

[57] A. Madgearu, *op. cit.*, p. 82; G. Custurea, Pontica, 37-38 (2004-2005), p. 521-522, nr. 63.

[58] Z. Covacef, Pontica, 37-38 (2004-2005), p. 450.

mai apărut două monede de bronz emise pentru Justin II. Conform ultimelor date aceste descoperiri pot fi clasificate astfel:

Justinus I sau Justinianus I
Constantinopol, E (5 *nummia*), a. 527-537, 2005, SI, c6, 1, 30 m, inv. 77408.
Justinianus I
Constantinopol, B *officina*, a. 545, 2005, SI, inv. 76683.
Justinus II
Constantinopol, *officina* B, a. 571/572, 2005, SI, inv. 76684.
Nikomedia, *officina* A, a. 573/74, 2005, SI, c6, -1, 30, inv. 77407.
Antiochia, *officina* Γ, a. 577/78, 2004, SI vest, - 0,60 m, inv. 76681.
Constantinopol, *officina* B, a. 565-578, 2004, c1, - 0,47 m, inv. 76682.[59]

V. DESCOPERIRI MONETARE ÎNTÂMPLĂTOARE

În completarea informațiilor monetare pe care le deținem despre fortificația de la Ulmetum, prezentăm un lot consistent de emisiuni inedite ce ne poate ajuta semnificativ în cunoaşterea situației monetare de aici. Acestea au fost descoperite în mai multe puncte aflate în apropierea localității Pantelimonul de Sus, jud. Constanța. Ele sunt de un real interes pentru cercetarea arheologică, reluată începând cu anul 2004, la fortificația romano-bizantină Ulmetum. Ele provin din două colecții particulare, ambele aflate în Bucureşti. Piesele intitulate generic „colecția particulară, I, Bucureşti" a fost creată cu piese recoltate din zona cuprinsă între drumul național ce duce spre localitatea Mireasa şi saivanul localității Pantelimonul de Sus. De fapt, din cele văzute la fața locului, traseul indicat se prezintă ca o vale lungă de aproximativ 1,5/2, 0 km, în interiorul căreia se află albia pârâului Pantelimon. Cea de a doua colecție, intitulată generic „colecție particulară, II, Bucureşti", conține monede strânse, se pare, pe de o parte, din pământul aruncat în afara cetății provenind din săpăturile lui Vasile Pârvan şi pe de alta, de pe malul „de dincolo de râpă", paralel cu linia stâlpilor de curent electric, stâlpi ce se opresc în interiorul fostului CAP al localității.

CATALOG

HISTRIA

„CELE DOUĂ CAPETE TINERE INVERSATE"

1. AR; 5,41 g; 17 mm; Av: Cele două capete tinere inversate; fețe bucălate; (↑↓); Rv: IΣTPI; vultur pe delfin orientat spre stânga; sub delfin sigla A; colecție particulară, I, Bucureşti.

2. AR; 3,88 g; 18 mm;descentrat; Av: Cele două capete tinere inversate; fețe zvelte. (↑↓); Rv: IΣTPIH; vultur pe delfin orientat spre stânga; sub delfin sigla A; colecție particulară, I, Bucureşti.

[59] G. Custurea, T. Cliante, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea (Sec. VI-VII)- mss.*, nr. 86-91.

3. AR; 4, 00 g; 17 mm; Av: Cele două capete tinere inversate; (↑↓); Rv: IΣTPIH; vultur pe delfin orientat spre stânga; sub delfin sigla A; colecție particulară, I, Bucureşti.

4. AR; 1,33 g; 10 mm; Av: Cele două capete tinere inversate; (↓↑); Rv: IΣTPIH; vultur pe delfin orientat spre stânga; sub delfin sigla A; colecție particulară, I, Bucureşti.

5. AR; 1,38 g; 9 mm; Av: Cele două capete tinere inversate; (↓↑); Rv: IΣTPIH; vultur pe delfin orientat spre stânga; sub delfin sigla A; colecție particulară, I, Bucureşti.

MONEDE „CU ROATA", APOLLON ŞI ISTROS

6. Din păcate, asupra unui număr important de monede de bronz emise de către Histria în perioada autonomă deținem numai o fotografie de „grup". Cu alte cuvinte, noi nu am avut „pe viu" respectivele exemplare, ci ne-au fost prezentate doar sub această formă, cu precizarea că au fost descoperite în locul indicat. Se poate distinge un număr de 24 monede „cu roata"- tip Pick 531, una de tip „Istros"şi, probabil, una de tip „Apollon", toate fiind emise de către cetatea Histria. Este foarte posibil, pornind de la informațiile oferite de către descoperitor, ca cele 24 de piese să facă parte dintr-un depozit monetar, ele fiind găsite alături de un vas grecesc, spart din vechime, în mai multe fragmente ceramice, dar acum pierdut, bucățile respective nefiind ridicate de descoperitor la momentul recuperării monedelor; colecție particulară, I, Bucureşti.

IONIA, EFES

7. AR (tetradrahmă); 12 h; 14, 80 g; 22 mm.

Av: Vedere de sus a unei albine; de o parte şi de alta literele E şi Φ.

Rv: Protomă de cerb orientat spre dreapta, dar capul întors spre stânga; în partea stângă a câmpului un palmier; (ΗΓΕΛΟΧΟΣ) ?.

B. V. Head, *Historia nummorum*, 2, Oxford, 1911, p. 35; colecție particulară, I, Bucureşti.

MACEDONIA

FILIP AL II-LEA

8. AR (tetradrahmă); 15, 87 g; 25 x 28 mm.

Av: Capul lui Zeus laureat, orientat spre dreapta; cerc perlat.

Rv: Călăreț tânăr, orientat spre dreapta, ține în mână o ramură de palmier. Sub cal Λ over race-torch; sub copita stângă a calului o siglă; sus legenda ΦΙΛΙΠΠ-ΟΥ.

Sylloge Nummorum Graecorum, volume V, Ashmolean Museum Oxford, part III, Macedonia, London, 1976, plate XLVI, nr. 2485, dar alt simbol lateral, sub copita calului ridicată.

Monetărie postumă târzie, atelier macedonean, după 311 p. Chr.;

Sylloge Nummorum Graecorum. The Alpha Bank Collection, Athens, 2000, plate XIV, nr. 332-333, dar alt simbol lateral, sub copita calului ridicată.

Monetărie Amphipolis IV, cca. 315/4-cca. 295/4 a. Chr.

Colecție particulară, I, Bucureşti.

REPUBLICA ROMANĂ

L. ROSCIUS FABATVS

9. AR (Denarius); serratvs; 9h; 3,80 g; 18, 5 x 19 mm.

Crawford[60], nr. 412/1, Roma, an 64 a. Chr.; colecție particulară, I, Bucureşti.

P. FONTEIVS P. F CAPITO

10. AR (Denarius); 6h; 3, 60 g; 17, 5 x 18, 5 mm.

Crawford, nr. 429/2A, Roma, an 55 a. Chr.; colecție particulară, I, Bucureşti.

C. CONSIDIVS PAETVS

11. AR (Denarius); 9 h; 3, 88g; 19 mm.

Crawford, nr. 447/2a, Roma, a. 46 a. Chr.; colecție particulară, I, Bucureşti.

IMPERIUL ROMAN

VESPASIANUS

12. AR (Denarius); 6 h; 3, 12 g; 16 mm.

BMC II[61], p. 4, nr. 26, Roma, a. 69-70 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

13. AR (Denarius); 6 h; 3, 05 g; 18 mm.

BMC II, p. 9, nr. 50-53, Roma, a. 70-71 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

14. AR (Denarius); 12 h; 2,70 g; 17 mm.

BMC II, p. 19, nr. 98, Roma, a. 73 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

TRAIANUS

15. AR (Denarius); 6 h; 3, 25 g; 18 mm.

BMC III[62], p. 42, nr. 86, Roma, a. 101-102 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

16. AR (Denarius); 6 h; 3, 00 g; 18 mm.

BMC III, p. 76, nr. 328, Roma, a. 103-111 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

---

[60] M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974.

[61] H. Mattingly, *A Catalogue of the Roman Coins in the British Museum. Coins of The Roman Empire in the British Museum, volume II, Vespasian to Domitian*, London, 1966.

[62] Idem, *A Catalogue of the Roman Coins in the British Museum. Coins of The Roman Empire in the British Museum, volume III, Nerva to Hadrian, London, 1966.*

17. AR (Denarius); 6 h; 3, 20 g; 17 mm.
BMC III, p. 56, nr. 169, Roma, grupa a patra, a. 103-111 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

18. AE (Sestertius); 6 h; 23, 89 g; 32, 5 mm.
BMC III, p. 172, nr. 817, Roma, a. 104-111 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.
19. AE (As); 12 h; 11, 30 g; 26 mm.
BMC III, p. 199, nr. 941, Roma, a. 104-111 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

20. AR (Denarius); 7 h; 3, 16 g; 19 mm.
BMC III, p. 93, nr. 445, Roma, a. 112-117 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

21. AE (Dupondius); 6 h; 8, 20 g; 25, 5 x 26 mm.
BMC III, p. 225, nr. 9055, Roma, a. 116-117 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

HADRIANVS

22. AR (Denarius); 6 h; 3, 31 g; 19 mm.
BMC III, p. 241, nr. 36, Roma, a. 117 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

23. AR (Denarius); 6 h; 2,97 g; 19 mm.
BMC III, p. 250, nr. 88, Roma, a. 118 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

24. AR (Denarius); 6 h; 3, 15 g; 17 mm.
BMC III, p. 260, nr. 155, Roma, a. 119-122 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

25. AR (Denarius); 6 h; 23, 48 g; 31 mm.
BMC III, p. 468, nr. 1499-1500, Roma, a. 119-138 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

26. AE (Sestertius); 12 h; 32 g; 32 mm.
BMC III, p. 416, nr. 1196, Roma, a. 119-138 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

27. AE (Sestertius); 6 h; 30 g; 31 mm.
BMC III, p. 445, nr. 1363, Roma, a. 119-138 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

28. AE (As); 6 h; 11, 80 g; 24 mm.
BMC III, p. 460, nr. 1454-1456, Roma, a. 119-138 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

29. AE (Dupondius); 6 h; 8,90 g, 24 mm.
BMC III, p. 506, nr. 1706, Roma, a. 119-138 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

SABINA

30. AR (Denarius); 9 h; 3, 25 g; 17 mm.
BMC III, p. 358, grupa IV, nr. 933, Roma, a. 134-138 p. Chr. ?; colecție particulară, II, Bucureşti.

ANTONINUS PIUS

31. AE (Dupondius); 6 h; 8, 67 g; 23 mm.
BMC IV[63], p. 185, nr. 1166, Roma, a. 139 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

FAUSTINA I

32. AR (Denarius); 6 h; 3, 15 g; 17 mm.
BMC IV, p. 60, nr. 417, Roma, a. 141 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

33. AE (As); 6 h; 11, 96 g; 26 mm.
BMC IV, p. 248, nr. 1549, Roma, 141 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

ANTONINUS PIUS

34. AE (As); 6 h; 9, 80 g; 27 mm.
BMC IV, p. 260, nr. 1619, Roma, a. 143-144 (?) p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

35. AR (Denarius); 6 h; 3, 14 g; 17 mm.
BMC IV, p. 121, nr. 829, Roma, a. 154-155 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

36. AE (Dupondius); 6 h; 9, 14 g; 24 mm.
BMC IV, p. 330, nr. 1969, Roma, a. 154-155 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

MARCUS AURELIUS

37. AE (As); 6 h; 29, 66 g; 28 mm.
BMC IV, p. 337, nr. 2004, Roma, emisiunea a doua, a. 155-156 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

ANTONINUS PIUS

38. AE (As); 5 h; 13, 40 g; 31 mm.
BMC IV, p. 340, nr. 2016, Roma, a. 156-157 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

---

[63] Idem, *A Catalogue of the Roman Coins in the British Museum. Coins of the Roman Empire in the Bristish Museum, volume IV, Antoninus Pius to Commodus*, London, 1968.

39. AR (Denarius); 6 h; 3, 09 g; 16 mm.
BMC IV, p. 138, nr. 932, Roma, a. 158-159 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

40. AR (Denarius); 12 h; 2,88 g; 17 mm.
BMC IV, p. 140, nr. 944, Roma, a. 158-159 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

FAUSTINA II

41. AE (As); 3 h; 11, 50 g; 26 mm.
BMC IV, p. 381, nr. 2191-2192, Roma, nedatat; colecție particulară, II, Bucureşti.

MARCUS AURELIUS

42. AR (Denarius); 6 h; 2, 60 g; 17 mm.
BMC IV, p. 414, nr. 218, Roma, a. decembrie 162-decembrie 163 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

43. AR (Denarius); 12 h; 2, 90 g; 18 mm.
BMC IV, p. 454, nr. 492, Roma, a. decembrie 167-decembrie 168 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

FILIP ARABUL

44. AR (Antoninianus); 12 h; 4, 40 g; 22 mm.
RIC, IV[64], 3, p. 71, nr. 28 b, Roma, a. 244-247 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

DIOCLETIANUS

45. AE; 6 h; 2, 80 g; 24 mm.
RIC V[65], 2, p. 236, nr. 161, Roma (/ XXIA), a. 285 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

CONSTANTINUS

46. AE; 9 h; 2, 93 g; 19 mm.
LRBC I[66], p. 22, nr. 867, perioada I, Heraclea (/SMHB), a. 324-330 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

47. AE; 6h; 2, 85 g; 18 mm.
LRBC I, p. 20, nr. 811, Thessalonika (SMTSΓ), perioada I, a. 324-330 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

---

[64] H. Mattingly, E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage, vol. IV. Part I., Pertinax to Geta*, London, 1936.

[65] Iidem, *The Roman Imperial Coinage, vol. V. Part I.*, London, 1962.

[66] P. V. Hill, J. P. C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage, A. D. 324-498, Part I, The Bronze Coinage of the House of Constantine, A. D. 324-346*, London, 1965.

48. AE; 12 h; 2, 63 g; 18 mm.
LRBC I, tip PROVIDEN TIAEAVGG, perioada I, a. 324-330 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.
49. AE; 12 h; 2, 01 g; 17 mm.
LRBC I, p. 20, nr. 840, Thessalonika (/SMTSA), perioada II, a. 330-335 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

50. AE; 12 h; 1,80 g; 17 mm.
LRBC I, tip GLOR IAEXERC ITVS (2st), perioada II, a. 330-335 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

51. AE; 12 h; 1,65 g; 17 mm.
LRBC I, tip GLORIA EXERCITVS (2st), perioada II, a. 330-335 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

52. AE; 6 h; 2, 01 g; 15 mm.
LRBC I, p. 28, nr. 1221, Cyzicus (SMKA), perioada II, a. 330-335 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

53. AE; 6h ; 2,06 g; 17 mm.
LRBC I, p. 24, nr. 1005, Constantinopol (CONSA), perioada II, a. 330-335 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

54. AE; 12 h; 2, 20 g; 16, 6 mm.
LRBC I, p. 20, nr. 835, Thessalonika (SMTSA), perioada II, a. 330-335 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

CONSTANS

55. AE; 3 h; 2, 82 g; 18 mm.
LRBC I, nr. 843, Nikomedia (/ SMTSΔ), a. 330-335 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

56. AE; 11 h; 1, 45 g; 16 mm.
LRBC I, tip GLORI AEXER CITVS (1st), perioada IIIa, a. 335-337 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

57. AE; 6 h; 1, 30 g; 14, 5 mm.
LRBC I, tip GLORI AEXER CITVS (1st), perioada IIIa, a. 335-337 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

58. AE; 3 h; 1, 80 g; 15 mm.
LRBC I, tip VOT/XX/MVLT/XXX, perioada IV, a. 341-346 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

CONSTANTINUS

59. AE; 12 h; 1, 57 g; 17 mm.
LRBC I, p. 21, nr. 854, Thessalonika (/ SMTSA), perioada IIIa, a. 335-337 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

CONSTANTIUS II

60. AE; 12 h; 1, 60 g; 15,5 mm.
LRBC I, tip GLORI AEXER CITVS (1st), perioada IIIb, a. 337-341 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

61. AE; 6 h; 1, 75 g; 16 mm.
LRBC I, tip GLORI AEXER CITVS (1st), perioada IIIb, a. 337-341 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

62. AE; 6 h; 1, 30 g; 14 mm.
LRBC I, tip GLORI AEXER CITVS (1st), perioada IIIb, a. 337-341 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

63. AE; 12 h; 1, 33 g; 15 mm.
LRBC I, tip GLORI AEXER CITVS (1st), perioada IIIb, a. 337-341 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

CONSTANS

64. AE; 12 h; 2,24 g; 14, 5 mm.
LRBC I, p. 27, nr. 1151, Nikomedia (/SMNΔ), perioada IV, a. 341-346 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

CONSTANTIUS II

65. AE; 12 h; 2, 20 g; 15 mm.
LRBC I, tip VOT/XX/MVLT/XXX, perioada IV, a. 341-346 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

66. AE; 6 h; 2, 19 g; 16 mm.
LRBC II[67], tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

67. AE; 3 h; 1, 82 g; 16 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

68. AE; 3h; 1, 46 g; 15, 8 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

[67] R. A. G. Carson, H. P. C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage, A. D. 324-498, Part II, The Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A. D. 346-498*, London, 1965.

69. AE; 9 h; 2, 30 g; 14, 5 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

70. AE; 9 h; 1, 32 g; 14 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.
71. AE; 6 h; 1, 69 g; 14, 5 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

72. AE; 6h; 1, 60 g; 14 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

73. AE; 12 h; 1, 54 g; 14 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

74. AE; 12 h; 1, 63 g; 15 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

75. AE; 12 h; 1, 53 g; 14, 5 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

76. AE; 12 h; 1, 37 g; 14, 5 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

77. AE; 12 h; 1, 25 g; 13 x 14 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

78. AE; 12 h; 1, 75 g; 15, 3 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

79. AE; 6 h; 1, 10 g; 14 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

80. AE; 6 h; 1, 05 g; 14 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

81. AE; 6h; 1, 66 g; 16 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 346-350 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

82. AE; 7 h; 1, 24 g; 15 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPAR ATIO, a. 350-351 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

83. AE; 7 h; 2, 17 g; 17 mm.
LRBC II, tip SPES REI-PVBLICAE, a. 355-360 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

VALENS

84. AE; 3 h; 2, 00 g; 17 mm.
LRBC II, p. 79, nr. 1705, Thessalonika (/ TESΓ), a. 364-367 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

85. AE, 6 h; 1, 89 g; 17 mm.
LRBC II, p. 79, nr. 1707, Thessalonika (/ TESA), a. 364-367 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

86. AE; 12 h; 1, 97 g; 18 mm.
LRBC II, p. 97, nr. 2530, Cyzicus (/ SMKΔ), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

87. AE; 12 h; 1, 80 g; 17 mm.
LRBC II, p. 97, nr. 2530, Cyzicus (/SMKA), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

88. AE; 12 h; 2, 09 g; 17 mm.
LRBC II, p. 97, nr. 2531, Cyzicus (/SMKA), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

89. AE; 2 h; 1, 30 g; 17, 5 mm.
LRBC II, p. 97, nr. 2526, Cyzicus (/SMKA), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

90. AE; 12 h; 2, 23 g; 19 mm.
LRBC II, p. 97, nr. 2531, Cyzicus (/SMKA), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

91. AE; 5 h; 2, 20 g; 18 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

92. AE; 12 h; 1, 75 g; 16 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

93. AE; 7 h; 1, 78 g; 16 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

94. AE; 5 h; 1, 68 g; 15 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

95. AE; 6 h; 1, 96 g; 16 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

96. AE; 12 h; 1, 95 g; 15, 5 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

97. AE3; 6 h; 1, 80 g; 15 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

98. AE; 5 h; 1, 79 g; 15, 8 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

99. AE; 7 h; 1, 66 g; 14 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

100. AE; 7 h; 1, 88 g; 15 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

101. AE; 11 h; 1, 89 g; 16 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

VALENTINIANVS I

102. AE; 6 h; 2, 50 g; 18 mm.
LRBC II, p.. 87, nr. 2067, Constantinopol (/ CONSPA), a. 364-365 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

103. AE; 5 h; 1, 70 g, 15 mm.
LRBC II, p. 97, nr. 2531, Cyzicus (/ SMKA), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

104. AE; 11 h; 1, 98 g; 17, 5 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

105. AE; 12 h; 1, 58 g; 17 mm.
LRBC II, tip GLORIA RO-MANORVM (8), a. 367-375 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

THEODOSIUS I

106. AE; 11 h; 1, 30 g; 16 mm.
LRBC II, tip VOT/XV/MVLT/XX, a. 378-383 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

107. AE; 7 h; 0, 80 g; 13 mm.
LRBC II, tip VOT/XV/MVLT/XX, a. 378-383 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

ARCADIUS

108. AE2; 6 h; 0, 70 g; 12, 5 mm.
LRBC II, p. 89, nr. 2170, Constantinopol (/ CONSA), a. 383-392 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

109. AE; 7 h, 0, 99 g; 14 mm.
LRBC II, p. 94, nr. 2406, Nikomedia (/ SMNA), a. 383-392 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

110. AE3; 12 h; 2, 00 g; 16 mm.
LRBC II, p. 98, nr. 2580, Cyzicus (/ SMKA), a. 395-408 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

THEODOSIUS II

111. AE3; 12 h; 15 mm; 1, 80 g.
LRBC II, tip GLORI-A ROMA-NORVM (21), a. 402 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

HONORIUS

112. AE; 6 h; 1, 16 g; 12 mm.
LRBC II, tip GLORI-A ROMA-NORVM (22), a. 408-423 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

THEODOSIUS II

113. AE; 12 h; 1, 56 g; 14 mm.

LRBC II, tip GLORI-A ROMA-NORVM (22), a. 408-423 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

HONORIUS sau THEODOSIUS II

114. AE; ?; 1, 10g; 19 mm.

LRBC II, tip GLORI-A ROMA-NORVM (22), a. 408-423 p. Chr.; colecție particulară, II, Bucureşti.

*

VI. COMENTARIU NUMISMATIC ŞI ISTORIC

Cele mai timpurii monede aparțin cetății Histria. Cetatea, începând cu perioada secolelor VI-V a. Chr., cunoaşte din punct de vedere economic o dezvoltare vertiginoasă, exercitând o influență crescândă asupra teritoriului imediat învecinat şi asupra coastei de nord-vest a Mării Negre.[68]

Atelierul monetar de la Histria emite în mai multe etape[69], şi anume: mai întâi, începând cu perioada secolului V a. Chr. (după 480 a. Chr.) până în jur de 380 a. Chr., monede de argint din grupele I şi II, alături de monede turnate de bronz cu roata, (acestea poate chiar de la sfârşitul secolului VI a. Chr.[70]) şi bătute. A doua etapă de producție, cuprinsă între începutul celui de al treilea deceniu al primei jumătăți a secolului IV a. Chr. şi 313 a. Chr. (sau chiar în jur de 280 a. Chr.), cuprinde emisiuni de argint din grupele III şi IV, plus monede de bronz din tipurile Apollon şi Zeul fluvial Istros. În sfârşit, ultima etapă, cuprinsă între 280 a. Chr. şi 72/71 a. Chr. (poate chiar jumătatea secolului I a. Chr.), prezintă stateri de aur postumi din tipurile Alexandru III şi Lysimach, alături de o bogată paletă de tipuri de monede de bronz, ca Helios, Dionysos, Demetra, Hermes, Apollon pe *omphalos*. Revenind la cele patru grupe de monede de argint histriene, menționăm că descoperirile de la Pantelimonul de Jos aparțin exemplarelor corespunzătoare grupei a IV-a, mai mult decât pregnantă din punct de vedere cantitativ în cadrul general al descoperirilor din Dobrogea. Această situație se poate explica, probabil, prin lipsa unui alt atelier în nordul teritoriului dintre Dunăre şi Mare şi prin contextul economic şi comercial existent la Dionysopolis şi Callatis, cu implicații

[68] P. Alexandrescu, SCIVA, 25 (1974), 2, p. 215.

[69] Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d`Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J./C. dans leurs territoires, zones d`influence et ailleurs*, în *Presenza e funzioni della moneta nelle chorai delle colonie greche dall`Iberia al Mar Nero, Atti del XII Convegno organizzato dall` Università „Frederico II" e dal Centro Internazionale di Studi Numismatici*, Napoli, 16-17 giugno 2000, Roma, 2004, p. 25, 38, 41, 51.

[70] N. Conovici, Al. Avram, *Le plus ancien dépot de monnaies histriennes à la roue dècouvert à Histria*, în *Sur les Traces des Argonautes, în Actes du 6e Symposium de Vani (Colchide), 22-29 septembre 1990*, publiés sous la direction de O. Lordkipanidzé et P. Lévêque, Paris, 1996, p. 253-258.

directe asupra emiterii monedei.[71] Exemplarele de argint, prezente în catalog, în număr de cinci, au toate pe revers sigla A, fiind trei didrahme şi doi submultipli. S-ar părea că toate cele cinci monede au apărut grupat, la care s-ar adăuga şi existența aceleaşi litere A pe revers sub delfin, deci un mic lot unitar, ceea ce ne-ar conduce cu gândul la ideea unui mic depozit. Încă odată subliniem că este doar o ipoteză bazată pe considerente generale, în lipsa unor date mai clare de descoperire.

Privind, în general, prezența monedei histriene din perioadă autonomă în Dobrogea, cele mai multe dintre exemplarele descoperite sunt de bronz, cu precădere din tipurile cu roata, zeul fluvial Istros şi Apollon. În cazul primelor, s-a observat prezența acestora în cantitate mare şi la Tomis, şi la Argamum[72]. Însă, deşi peste 99 % dintre acestea sunt turnate, ele absentează în punctele unde s-au găsit destul de frecvent semnele monetare sub forma vârfurilor de săgeți, deşi atelierele care le-au emis pe cele din urmă, ar fi trebuit, teoretic, să-şi fi direcționat producția, apoi, către monedele cu roata.[73] Este şi cazul de la Pantelimonul de Sus. În general, pentru Dobrogea, punctele de descoperire trec cu mult peste zona *chorei*, răspândindu-se mai ales de-a lungul malului Dunării, a malului litoralului marin şi apoi în interiorul teritoriului. Ceea ce surprinde în Dobrogea, fie că este vorba de litoral, de malul Dunării sau de interiorul teritoriului, este repartizarea aproape egală în descoperiri a monedelor de bronz şi de metal prețios aparținând cetății evocate.

Aşa cum de altfel se cunoaşte, moneda de bronz avea o putere financiară limitată şi circula doar pe piața locală[74], argintul şi aurul fiind de obicei căutate în tranzacțiile epocii. Se pare că şi moneda de bronz a atras interesul autohtonilor, deşi, în mod normal, acest lucru pare a fi greu de acceptat, având în vedere scopul emiterii lor. Totuşi, moneda a apropiat cele două lumi, îndemnând probabil la colaborare. Astfel de descoperiri, de tipul celor prezente în catalogul nostru, în centrul Dobrogei, nu sunt noutăți decât din punct de vedere al împărțirii administrative actuale. Mai întâi putem vorbi, probabil, de un depozit monetar constituit din 24 monede „cu roata", emise în perioada secolelor VI-V a. Chr. Din păcate nu cunoaştem alte date referitoare la aceste monede, ci doar că ar fi fost păstrate într-un vas fragmentar. Monedelor de tipul amintit le mai adăugăm o piesă din tipul „Istros" şi una din tipul Apollon (în poză, pe una din monedele de bronz apare un revers pe care este redată emblema cetății; din datele comunicate nouă, pe revers ar fi fost chipul lui Apollon). Revenind la depozit, el are o importanță deosebită, înscriindu-se în puținele astfel de exemple descoperite în Dobrogea. Prezența emisiunilor de argint ale aceleaşi cetăți pare a indica un eventual punct comercial de interes pentru negustorii greci, probabil în secolele IV-III a. Chr. La acestea adăugăm una din puținele piese de argint de tip

[71] Gh. Poenaru Bordea, *Comunicări. Studii şi Note*, Chişinău, 28-30 mai 2000, Bucureşti, 2001, p. 28.

[72] G. Talmațchi, *Les monnaies autonomes d` Istros, Callatis et Tomis. Circulation et contexte*, Wetteren, 2006, p. 96, nr. 5, p. 99-100, nr. 23.

[73] L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică şi impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.)*, Constanța, 2001, p. 290.

[74] F. Chamoux, *Civilizația greacă*, vol. II, Bucureşti, 1985, p. 88.

macedonean descoperite în Dobrogea, o tetradrahmă postumă de tip Filip II, emisă într-un atelier macedonean, probabil după anul 311 a. Chr.[75] sau, conform altui catalog, emisă la Amphipolis (IV), în anii cca. 315/4-cca. 295/4 a. Chr.[76]

Nu în ultimul rând menționăm şi tetradrahma emisă în Ionia la Efes, în secolul IV-III a. Chr., prezența sa fiind explicată tot printr-o pătrundere pe linie comercială, antrenată probabil cu alt numerar de argint uzual, în speță histrian. Toate aceste monede de până acum ne sugerează existența, pe traseul amintit mai sus (conform celor spuse de descoperitor), unei aşezări de epocă elenistică ce ar însoți necropola greco-indigenă deja menționată.

Cei trei denari republicani vin să se adauge celor deja descoperiți în Dobrogea, fiind primele mențiuni în acest sens de la Pantelimonul de Jos. Deşi monedă de circulație universală[84], denarul roman republican şi-a făcut apariția în Dobrogea într-o viață economică dominată pecuniar de nominalul grecesc (în special tomitan, histrian, callatian, dar şi din alte centre), explicându-se astfel, poate până la un moment dat, raritatea sa în descoperiri (atât cronologic, cât şi cantitativ). Cei trei denari din catalog sunt emişi în 64 (L. ROSCIUS FABATVS), 55 (P. FONTEIVS P. F CAPITO) şi 46 (C. CONSIDIVS PAETVS) a. Chr., dar pătrunderea lor în teritoriu credem că s-a făcut ulterior datei de emitere, la sfârşitul secolului I a. Chr. sau poate chiar în prima jumătate a secolului I p. Chr. Nu este cazul să subliniem rolul denarului roman republican în circulația monetară specifică finalului mileniului I a. Chr. din Dobrogea, fiind expresia ascensiunii politice, militare şi economice a Romei republicane în această zonă. Descoperirea celor trei denari este cu atât mai importantă cu cât partea centrală a teritoriului dobrogean este, conform datelor pe care le deținem până în prezent, cea mai puțin favorizată din perspectiva acestor identificări, atât ca descoperiri izolate, cât şi în tezaure. Aceasta se întâmplă probabil datorită unor probleme privind sursa de alimentare pentru zona respectivă; ar mai trebui adăugat şi faptul, conform căruia, partea centrală-sudică a teritoriului analizat nu a beneficiat, din cauze obiective şi subiective, de aceeaşi atenție de care s-au bucurat malul Pontului şi cel al Dunării, fiind mai puțin cercetată[77].

În stadiul actual al cercetării având în vedere şi faptul că lotul analizat provine din descoperiri izolate, aflate în colecții particulare şi deci, nu avem în totalitate garanția locului exact de descoperire, credem că ar fi prematur să ne lansăm în considerații de ordin statistic, ci doar să urmăm „firul cronologic al descoperirilor". Privitor la monedele prezente în catalog, aparținând Imperiului

---

[75] *Sylloge Nummorum Graecorum, volume V, Ashmolean Museum Oxford, part III, Macedonia*, London, 1976, plate XLVI, nr. 2485.

[76] *Sylloge Nummorum Graecorum. The Alpha Bank Collection*, Athens, 2000, plate XIV, nr. 332-333.

[84] B. Mitrea, *Moneda republicană romană şi unitatea lumii geto-dace*, în *Unitate şi continuitate în istoria poporului român*, Bucureşti, 1968, p.59; idem, RevMuz, 6 (1978), p.8; idem, Pontica, 3 (1970), p.133; V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces Orientaux*, Bucureşti, 1980, p.30; C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, p.281.

[77] Pentru întreaga situație privind circulația monedei romane republicane în Dobrogea vezi la G. Talmațchi, *The Roman Republican Coinage in Dobrudja, vol. X, Coins from Roman Sites and Colections of Roman Coins from Romania*, Cluj Napoca, 2006.

Roman, am optat pentru discutarea lor în două mari etape, prima corespunzătoare secolelor I-III p. Chr., şi a doua, secolelor IV-V p. Chr.

Monedele aparținând Imperiului Roman au fost organizate pentru circulația lor în Dobrogea secolelor I-III p. Chr., de-a lungul timpului, în mai multe etape: 14 -96 p. Chr., 96-192 p. Chr., 193-235 p. Chr., 235-270 p. Chr[78], apoi 27 a. Chr-69 p. Chr., 69-96 p. Chr., 96-138 p. Chr., 138-161 p. Chr., 161-193 p. Chr., 193-218 p. Chr., 213-238 p. Chr., 238-249 p. Chr. şi 249-270 p. Chr.[79] Nu în ultimul rând s-au propus şi alte etape, ce ar corespunde, mai realist, unor momente importante istorico-politice locale, ca şi unor mari momente din istoria monetară locală şi a Imperiului Roman, astfel: 31 a. Chr.-68 p. Chr., 69-117 p. Chr., 117-177 p. Chr., 177-192 p. Chr., 193-222 p. Chr., 222-235 p. Chr., 235-249 p. Chr., 249-268 p. Chr. şi 268-296 p. Chr.[80] Lotul ce cuprinde monede ale Imperiului Roman debutează cu trei denari emişi pentru Vespasian (8, 82 % din totalul monedelor din secolele I-III p. Chr.), adică din cea de a doua etapă, din anii 69-70, 70-71 şi 73 p. Chr., toți fiind bătuți la Roma. De perioada sa se leagă organizarea provinciei dobrogene pe fundamente solide, ceea ce a permis, printre altele, şi intensificarea circulației monetare. Tot din aceeaşi etapă mai amintim şapte monede de la Traian (20, 58 %), patru denari, un sestertius, un as şi doi dupondius, toate emisiuni apărute la Roma Denarii sunt emişi în anii 101-102, 103-111 (de două ori) şi 112-117. Emisiunile de bronz apar în anii 104-111 (sestertius şi as) şi 116-117 p. Chr. (dupondius). După cum se poate observa, lipsesc emisiunile de la Titus, Domitian şi Nerva din cauze ce ne scapă în acest moment. În total, această a doua etapă conține un procent de 29, 41 % din totalul monedelor din secolele I-III p. Chr. prezente în catalog. Cea de a treia etapă prezintă mai întâi emisiunile monetare ale împăratului Hadrian, în număr de 8 exemplare, la care se adaugă unul de la Sabina (26, 47 %). În total sunt cinci denari, doi sesterti, un as şi un dupondius. Denarii sunt emişi în anii 117, 118, 119-122, 119-138 şi 134-138 ?, iar emisiunile de bronz în 119-138 (patru exemplare - cei doi sesterti, un as şi un dupondius). Şi aici toate piesele sunt bătute în atelierul monetar de la Roma. Urmează monedele emise pentru Antoninus Pius, în total şapte exemplare, plus două pentru Faustina I şi unul pentru Faustina II (29, 41 %). În total sunt cinci denari, patru aşi şi doi dupondius. Cronologic, avem emiteri în cazul denarilor în anii 141-, 154-155 p. Chr., 158-159 (doi), apoi în cazul celor de bronz 139 p. Chr., 143-144 p. Chr., 154-155 p. Chr., 155-156 p. Chr. şi 156-157 p. Chr. În sfârşit, tot pentru această etapă adăugăm cei doi denari şi un as emişi pentru Marcus Aurelius (8, 82 %), doar emisiunile de argint fiind pentru perioada de imperator. Denarii sunt emişi în anii decembrie 162 – decembrie 163, respectiv decembrie 167 – decembrie 168 p. Chr. Emisiunea de bronz este bătută în atelierul monetar al Romei, la fel ca şi denarii, în anul 155-156 p. Chr. În total, această a treia etapă deține în catalogul nostru un procent de 64, 70 % din totalul emisiunilor din secolelor I-III p. Chr. Din acest

[78] M. Bărbulescu, R. Ocheşeanu, *loc. cit.*, p. 225-236; M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea Romană*, Constanța, 1999, p. 240-244.

[79] A. Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea Romană (secolele I-III)*, Cluj Napoca, 2002, p. 217-245.

[80] E. Oberländer-Târnoveanu, *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000. Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate 1955-2000*, Tulcea, 2001, p. 408.

moment, următoarea monedă prezentă în catalog îi aparține lui Filip Arabul, un antoninian emis la Roma în anii 244-247 p. Chr., cu alte cuvinte trecem peste câteva etape importante şi ajungem direct tocmai în etapa a VII-a (2, 94 %). De altfel, perioada a IV-a era considerată chiar una foarte importantă, cu schimbări relevante în ceea ce priveşte circulaţia şi sursele de aprovizionare cu numerar de bronz a ţinutului dobrogean, or în lotul nostru ea lipseşte cu desăvârşire[81]. Continuând pe aceeaşi linie, remarcăm abia la Diocleţian viitoarea monedă, o emisiune de bronz (2, 94 %), apărută tot la Roma în 285 p. Chr., corespunzător etapei a IX-a (268-295 p. Chr.). Cu această monedă încheiem prima parte a lotului atribuit de noi perioadei corespunzătoare secolelor I-III p.Chr. Sintetizând în ordine cronologică materialul monetar constatăm următoarele: primele semne de locuire în zonă pentru epocă imperială romană debutează destul de slab, odată cu perioada lui Vespasian, pentru a câştiga importanţă şi durata constatată din punct de vedere cronologic odată cu perioada lui Traian. Această situaţie se va constata până sub Marcus Aurelius, când ultima monedă, datată 167-168 p. Chr., ar indica un eveniment important care ar fi dus la încetarea locuirii în zonă pentru o lungă perioadă de timp care, dacă am face excepţie de antoninianul lui Filip Arabul, s-ar relua odată cu finalul secolului III sau chiar începutul secolului IV p. Chr. Ruptura este bruscă şi mai ales de durată, care poate fi explicată şi prin atragerea probabil selectivă a lotului analizat de faţă. Totuşi, acel eveniment de care vorbeam ar putea fi atacul costoboc din anul 170 p. Chr., ce a afectat cu precădere zona centrală a Dobrogei. Despre evenimentul desfăşurat în 170 p. Chr., în speţă atacul costoboc, ştim că este atestat din punct de vedere epigrafic şi arheologic la Adamclisi, adică într-un punct aflat în zona central-sudică a regiunii[82]. Tot arheologic, dar şi numismatic, avem aceeaşi atestare şi la Histria[83]. Pentru perioada de după criza imperiului şi până la reforma lui Diocleţian nu avem decât o singură piesă, antoninianul de la Filip Arabul, emis în 244-247 p. Chr. Despre situaţia dificilă militară şi politică din Dobrogea, din finalul primei părţi a secolului III şi din a doua parte a aceluiaşi secol, sunt numeroase mărturii, inclusiv numismatice. Distrugerea Histriei s-ar fi produs la începutul domniei lui Filip Arabul, poate chiar în 245 p. Chr.[84], pe fondul unor foarte puternice atacuri barbare ce au continuat şi în perioada următoare pe direcţia provinciilor Moesia şi Dacia. De altfel, atelierele monetare greco-coloniale de la Tomis şi Callatis îşi încetează activitatea de emitere a monedelor cu prilejul acestor evenimente, întrucât cel din Histria era deja scos din funcţiune.[85]

Materialul este mult mai bogat odată cu secolele IV-V p. Chr., perioadă căreia îi aparţine un număr de 69 monede, începând de la Constantin cel Mare, continuând până la Honorius sau Theodosius II.

Din anii 324-330, adică după înlăturarea lui Licinius, începem cu cea de a doua parte a lotului din catalog. Astfel, pentru această etapă există un număr de trei exemplare (4, 34 % din totalul emisiunilor din secolele IV-V p. Chr. prezente

[81] *Ibidem*.
[82] A. Barnea, SCN, 7 (1980), p. 97.
[83] *Ibidem*.
[84] Gh. Poenaru Bordea, SCN, 5 (1971), p. 100, 103.
[85] A. Vertan, *op. cit.*, p. 165.

în catalog)), toate aparținând lui Constantin cel Mare, din care două emise la Heraclea şi Thessalonika. Etapa următoare, 330-335 p. Chr., este reprezentată prin cinci monede (7, 24 %), patru de la Constantin (dintre care trei emise la Cyzic, Constantinopol şi Thessalonika) şi una de la Constans (bătută la Nikomedia). Pentru anii 335-337 se întâlnesc două monede (2, 89 %), una emisă pentru Constantin (bătută la Thessalonika), iar a doua pentru Constans.

În etapa următoare, 337-341, avem o singură emisiune, a lui Constanțius II (1, 44 %), pentru ca, în continuare, dar premergător reformei din aprilie 348, să existe pentru anii 341-346 trei exemplare (4, 34 %), două emise pentru Constans (din care unul bătut la Nikomedia) şi unul emis pentru Constantius II. Pentru perioada următoare, după reformă, amintim un număr de trei monede (4, 34 %), toate ale lui Constantius II din tipurile FEL TEMP REPAR ATIO şi SPES REI-PVBLICAE, din anii 346-350, 350-351 şi 355-360 p. Chr. În general, acestei perioade îi corespunde pentru provincia Scythia Minor un recul al circulației monetare[86].

Continuăm seria cronologică prezentă cu monede din anii 364-378 pentru care avem un număr de 22 exemplare (31, 88 %), cea mai bine reprezentată etapă din secolul IV p. Chr. Monedele se grupează astfel: 18 pentru Valens (din care şapte emise la Cyzic şi Thessalonika) şi 4 pentru Valentinian I (din care una emisă la Constantinopol şi alta la Cyzic). Pentru anii 378-383 amintim două monede emise pentru Theodosius I (2, 89 %), iar pentru anii 383-395 alte două piese emise pentru Arcadius la Constantinopol şi Nikomedia (2, 89 %). În cadrul următoarei etape (395-402) întâlnim o singură piesă emisă tot pentru Arcadius la Cyzic (1, 44 %). Următoarea etapă, a anilor 402-408 conține în lotul analizat o singură piesă (1, 44 %) pentru Theodosius II din tipul GLORI-A ROMA-NORVM (21). Ultima etapă prezentă la Ulmetum, cea a anilor 408-425, conține trei monede (4, 34 %), una a lui Honorius, a doua a lui Theodosius II şi ultima Honorius sau Theodosius II, toate din tipul GLORI-A ROMA-NORVM (22). În ceea ce priveşte locul de emitere, la Ulmetum apare, în intervalul cronologic supus atenției noastre (sec. IV-V p. Chr.), un număr de 5 ateliere. Pe primul loc, în funcție de numărul de exemplare, avem atelierul din Cyzic cu 8 piese, urmat de cel din Thessalonika cu 5 piese, apoi atelierele din Constantinopol şi Nikomedia cu 3 piese şi în final, cu o singură monedă, cel din Heraclea.

Aceasta ar fi oglinda lotului nou prezent în catalog. La această imagine trebuie adăugate cele câteva monede coloniale, romane şi romane târzii descoperite în săpăturile lui Vasile Pârvan. Ele, după cum am văzut, nu sunt numeroase şi nici spectaculoase. Printre cele coloniale ar fi unele emise de Histria şi Tomis, apoi printre cele romane - o monedă de la Traian şi câteva de secol IV p. Chr. Remarcăm totuşi tezaurul compus din emisiuni ce se încheie probabil la 455 p.Chr[87]. Despre monedele de secol V p. Chr. la Ulmetum, până acum, nu aveam date deosebite, cu excepția tezaurului amintit. Se pare, însă, că ele sunt prezente în mod izolat, în fortificație, aşa cum am constat pe baza lotului analizat dar şi cu alte prilejuri.[88]

---

[86] M. Iacob, BSNR, 90-91, 1996-1997, (2002), p. 269.

[87] Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, E. Nicolae, *loc. cit.*, p. 173.

[88] În săpăturile executate în secțiunea SB din campania anului 2006, 90-95 % din cele aproximativ 60 de monede descoperite sunt databile în secolul V p. Chr.

Analiza noastră continuă cu monedele bătute în secolele VI-VII p. Chr., apărute în săpăturile mai vechi, mai noi sau din alte descoperiri izolate întâmplătoare edite. Ceea ce observăm este lipsa monedelor de la Anastasius, deşi el este cel care s-a ocupat intens de refacerea şi „întreținerea" provinciei dobrogene. Coeficientul mic de astfel de monede valabil pentru întreaga Dobroge a fost pus pe seama politicii economice restrictive dusă de împărat, dar şi pe seama răscoalei din anii 513-514 a lui Vitalian.[89] Prezența monedelor de la Justin I pare normală, atâta timp cât cunoaştem perioada ca fiind una calmă, propice dezvoltării economice şi practicării intense a comerțului. La fel ca în alte centre din Dobrogea, şi în cazul aşezării Ulmetum remarcăm un număr important de emisiuni de la Iustinian, mai ales din prima parte a domniei sale. În cea de a doua parte a domniei, desele atacuri ale migratorilor au adus importante distrugeri centrelor existente în Dobrogea, alături de sincope importante din punct de vedere economic şi nu numai. Un număr important de monede sunt din timpul lui Iustin II[90]. Prezența consistentă a monedelor de la acest împărat în Dobrogea a fost pusă pe seamă lipsei unor distrugeri mai ample, singura incursiune mai importantă fiind a avarilor în 566 p. Chr.[91], apoi unei eventuale inflații produse pe fondul cheltuielilor imense avute de Iustinian şi nu în ultimul rând, creşterii numerarului pe fondul suprimării subsidiilor acordate o bună perioadă de timp kutrigurilor, utigurilor şi avarilor.[92]

Unica emisiune de la Tiberiu II Constantin (578-582) confirmă, în general, raritatea lor din descoperiri. Afirmarea puternică în întreaga Peninsulă Balcanică a avarilor, atragerea de partea lor şi apoi sub conducerea lor a slavilor a creat o forță de şoc puternică, ce a lovit direct în interesele bizantine, în dorința nerealizabilă de păstrare sub control a limesului dobrogean. Atacul avar din 586 s-ar putea să nu fi atins decât parțial Dobrogea, impactul puternic datorându-se slavilor care s-ar părea că au distrus cetatea Ulmetum, „unde o monedă din 583/584 a fost descoperită într-un nivel incendiat (Pârvan, 1914: 282-283, 304, nr. 43)"[93]. Un alt atac important al slavilor s-a manifestat în anul 593 p. Chr., căci, aşa cum s-a mai afirmat „studiul statistic al monedelor descoperite în Dobrogea indică o scădere dramatică a circulației monetare în 593"[94]. În acest sens, la Dinogetia şi Troesmis ultimele monede datează din anii 591/2 p. Chr[95]. Atacul ce pare a fi fost extrem de puternic, din debutul secolului VII p. Chr. (602-603) ştirbeşte mult din posibilitățile bizantine de control a regiunii, la care se adaugă rebeliunea unei părți importante a armatei comitatense sub comanda lui Phocas. Totuşi, moneda emisă pentru Heraclius descoperită la Pantelimonul de Sus, ar

[89] Gh. Poenaru Bordea, BMI, 40 (1971), 3, p. 53.

[90] C. Preda, BSNR, 90-91 (1996-1997), 144-145, 2002, p. 101; ar fi de adăugat, pe lângă cele descoperite în săpăturile mai noi sau mai vechi de la cetate şi moneda care a fost descoperită în anul 1981 emisă la Nikomedia, *officina* B, de 40 *nummia*, în anii 569-570. Vezi A. Vertan, G. Custurea, Pontica, 15 (1982), p. 284, nr. 532.

[91] I. Barnea, R. Vulpe, *op. cit.*, p. 431.

[92] Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, p. 54-55; A. Madgearu, *op. cit.*, p. 15.

[93] A. Madgearu, *op. cit.*, p. 78.

[94] Ibidem, p. 21.

[95] I. Bogdana Cătăniciu, Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 90-91 (1996-1997), 144-145, 2002, p. 91.

putea oferi, păstrând însă inerentele reţineri (cu atât mai mult cu cât moneda nu este descoperită într-un context arheologic clar şi nici nu ştim dacă provine din cetatea propriu-zisă), posibilitatea unei stăpâniri efective. De asemenea, constatăm o decădere amplă a ceea ce ar trebui să fie circulaţia monetară în provincia dobrogeană. În acelaşi timp, nici pe limes şi nici în interiorul provinciei nu există o distrugere generală până în 610[96]. Tratatul încheiat între bizantini şi avari în 604 garanta frontiera dunăreană imperială. Abia, probabil, atacurile avaro-slave din anii 614/615 să fi cauzat distrugeri ample[97]. Credem că în cazul cetăţii Ulmetum distrugerile au fost definitive şi irecuperabile, o eventuală continuitate fiind privită doar din punct de vedere rural şi nu urban. De asemenea, acest atac a fost considerat ca „lovitura de graţie dată limes-ului dunărean".[98]

O monedă (follis) de la Heraclius (610-641), datată în anii 614/615, a fost descoperită la Pantelimonul de Sus, probabil în anii 1942-1943. Exemplarul a fost bătut pentru Phocas şi surfrapat la Constantinopol pentru Heraclius[99]. Astfel de monede ale respectivului suveran au circulat, în mod firesc, la câţiva ani după ce au fost emise, prezenţa lor fiind considerată o dovadă palpabilă a continuităţii de deţinere a lor în prima parte a secolului VII p. Chr., acolo unde au fost identificate[100]. Astfel de monede de la Heraclius au fost descoperite şi în alte cetăţi sau fortificaţii, cum sunt cele de la Sacidava, Histria, Callatis, Durostorum, Axiopolis şi Ulmetum"[101]. Conform informaţiilor existente, chiar dacă a suferit reduceri importante, circulaţia monetară din debutul secolului al VII-lea p. Chr., în Dobrogea, a cunoscut un nivel bun de manifestate, sub Heraclius[102], mai exact către anii 614/615, când invazia avaro-slavă zdruncină economia de schimb manifestată anterior[103]. Cu alte cuvinte, cunoaştem imprimarea, tot mai mult, a primatului economiei naturale şi existenţa, totuşi, a unor tendinţe de refacere a vieţii locale în cadrul economiei băneşti[104]. Eventualele descoperiri izolate apărute în Dobrogea până în finalul primei jumătăţi sau a debutului celei de a doua părţi a aceluiaşi secol (de obicei de-a lungul litoralului şi fluctuant ca frecvenţă) atestă eventuale plăţi efectuate către unităţi militare implicate în acţiuni contra barbarilor.

[96] A. Madgearu, *op. cit.*, p. 23.

[97] M. Sâmpetru, SCIV, 22 (1971), 2, p. 224-232.

[98] A. Madgearu, *op. cit.*, p. 24.

[99] B. Mitrea, Dacia, N. S., 10 (1966), p. 413, nr. 60; idem, SCIV, 17 (1966), 2, p. 426, nr. 60; informaţia provenea dintr-o comunicare susţinută în anul 1965 la Societatea Numismatică Română, la Bucureşti. Piesa respectivă a fost donată institutului de Arheologie „V. Pârvan" din Bucureşti.

[100] C. Scorpan, *op. cit.*, p. 131.

[101] *Ibidem*.

[102] Gh. Poenaru, I. Donoiu, BSNR, 75-76 (1981-1982), 129-130, 1983, p. 241.

[103] G. Custurea, Pontica, 19 (1986), p. 274.

[104] Gh. Poenaru Bordea, *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, Bucureşti, 1976, p. 210; R. Ocheşeanu, Pontica 14 (1981), p. 308.

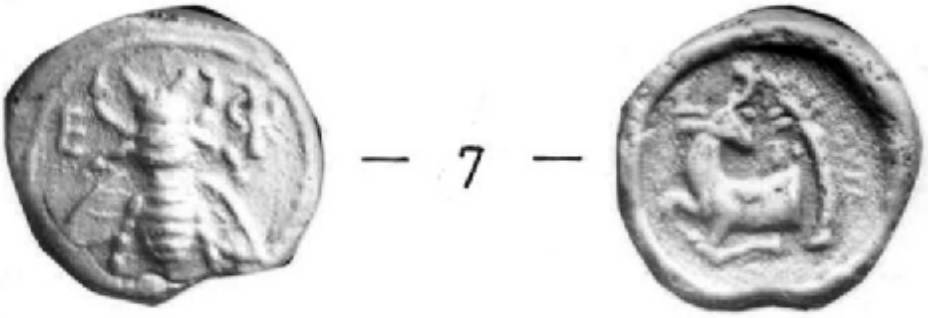
VII. CONCLUZII PRELIMINARE

În mod cert, ceea ce am încercat pe parcursul acestui articol a fost să oferim, atât cât se poate, informații privitoare la evoluția antică a zonei de la Ulmetum prin prisma documentului monetar. Rămân în continuare aspecte dificil de limpezit, chiar lacunare sau doar neclare, dar nu avem pretenția de a da soluții definitive, ci dimpotrivă. Totuşi, se pot desprinde câteva date de interes. În general, materialul monetar este destul de discret pentru o fortificație aflată la încrucişarea mai multor drumuri importante din Dobrogea romană şi bizantină. Pregnantul caracter agricol al zonei, primatul economiei naturale şi situația pauperă generală a populației din zonă, cu puține excepții şi probabil diferențiată şi din punct de vedere al perioadei, nu a încurajat manifestarea deplină a comerțului, cu toate atributele sale, între care unul dintre cele mai importante îl constituia moneda. De asemenea, emisiunile monetare prezente pentru fiecare epocă în parte nu concură spre oferirea unei imagini care să corespundă circulației monetare, ci ele sunt mai degrabă mici secvențe, parțiale şi doar tangențiale, ale circulației monetare în sine din teritoriul dobrogean. Am avut impresia uneori că ne aflam în posesia unor loturi ce ar putea trăda, poate, depozite monetare. În lipsa unor date mai clare privind descoperirile, mai vechi şi mai noi, rămânem circumspecți, dar totodată ne facem datoria de a aminti, măcar tangențial, această posibilitate. În încheiere, subliniem importanța monedelor găsite în zona fortificației de la Ulmetum, începând cu monedele histriene autonome şi încheind cu monedele romane târzii din prima parte a secolului V p. Chr. Valorificarea diverselor colecții particulare rămâne în continuare un demers absolut necesar pentru buna cunoaştere a realităților monetare dobrogene, alături de descoperirile făcute în cursul săpăturilor arheologice.

De asemenea, orice nou material important, numismatic din punctul nostru de vedere, aduce noi informații ce se adaugă „dosarului" dedicat centrului de la Ulmetum şi zonei în general, mărturii imprimate în metal prețios sau mai puțin prețios.

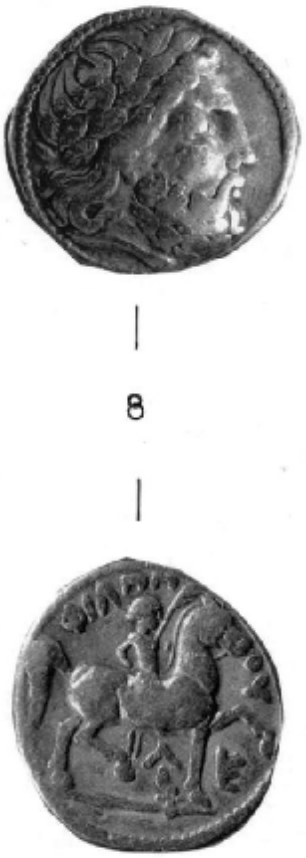

6

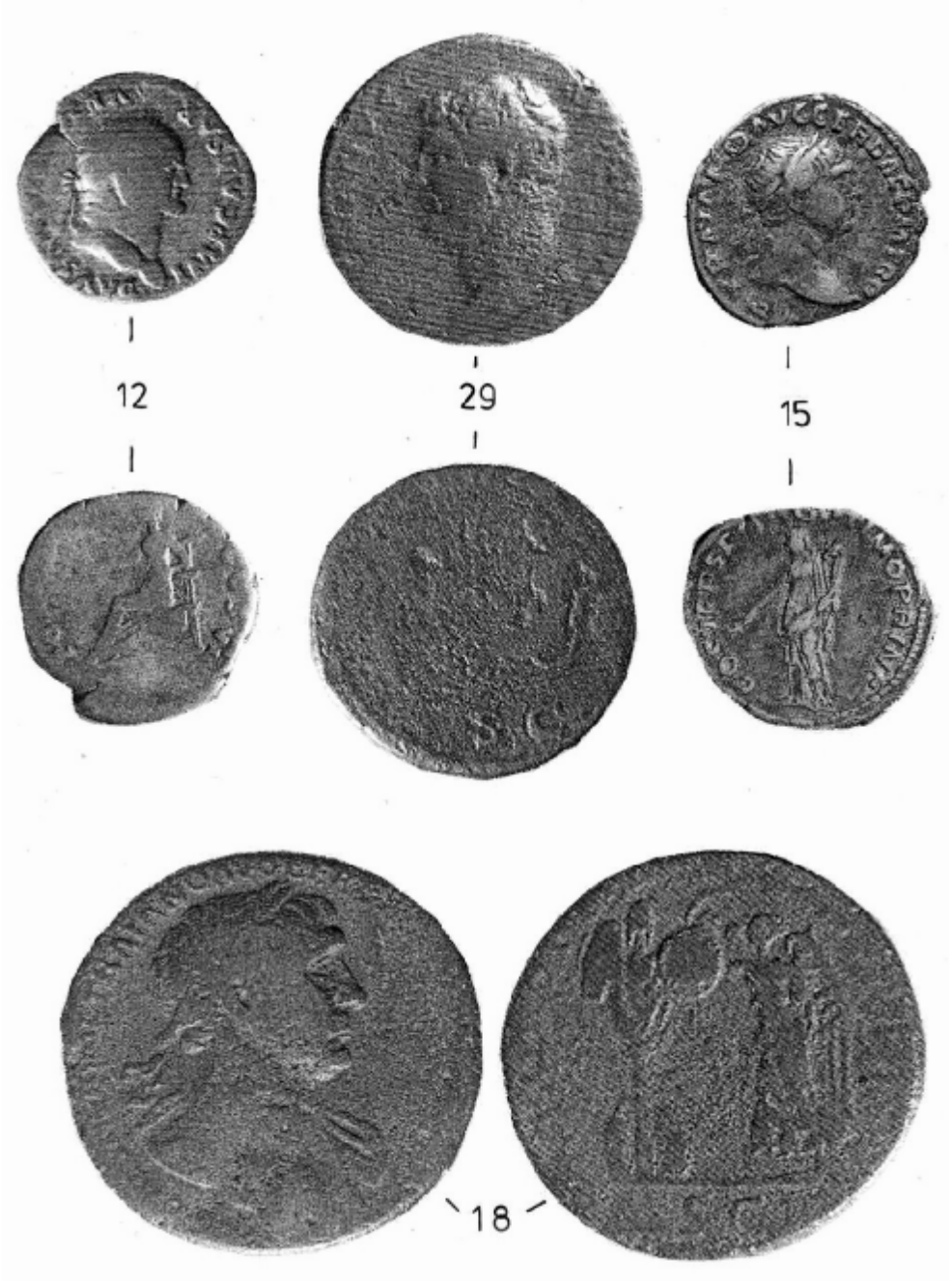
— 7 —

Pl. I ; Sc. 2:1

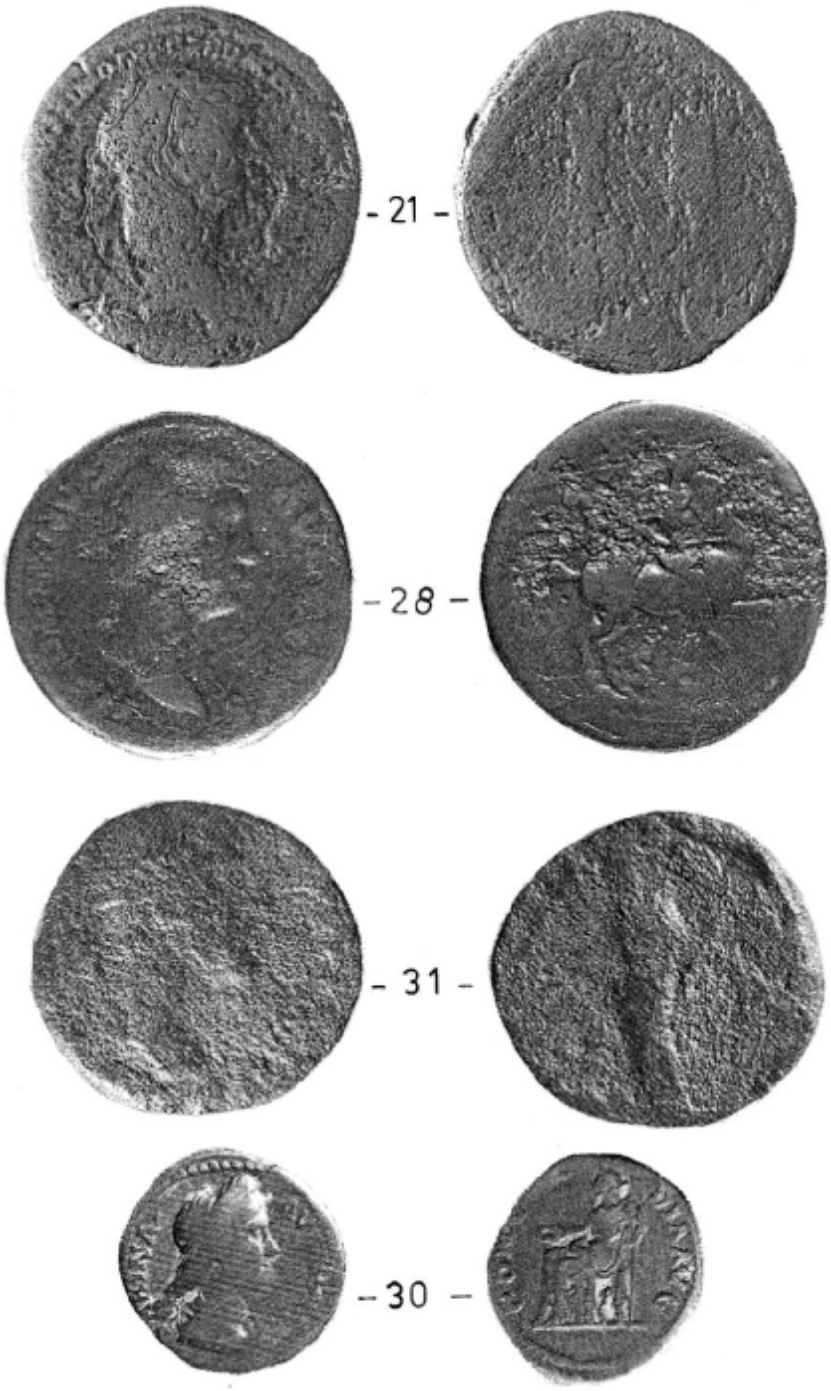

8

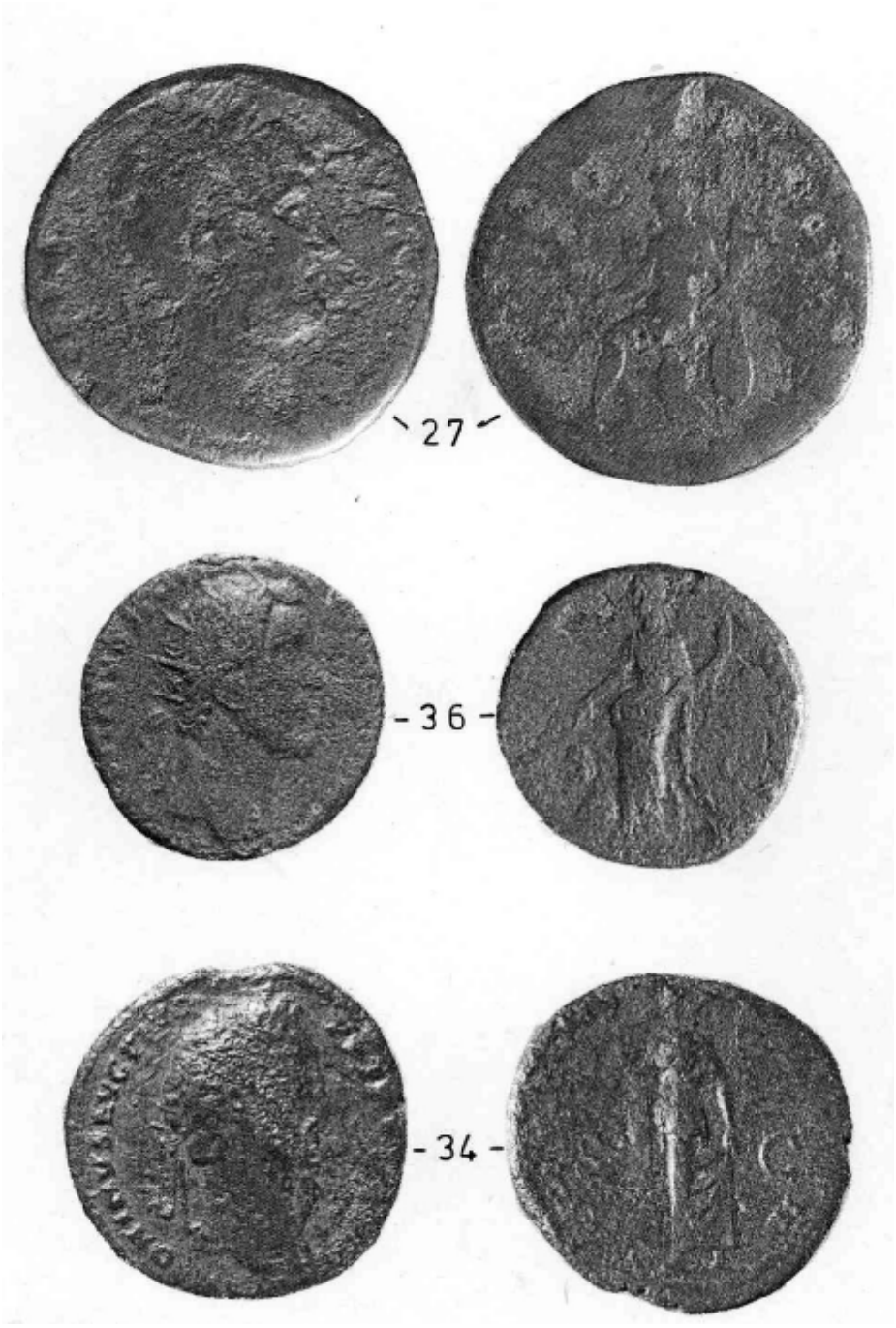
Pl. II ; Sc. 1,5:1

Pl. III ; Sc. 2:1

Pl. IV ; Sc. 2:1

Pl. V; Sc. 2:1

UNPUBLISHED MONETARY DISCOVERIES FROM THE AREA OF ULMETUM. SOME OPINIONS ON THE MONETARY CIRCULATION

Abstract

In this article, the authors have tried to offer, as much as possible, information regarding the ancient evolution of the area of Ulmetum, from the perspective of the monetary document. In this respect, they have united, on one hand, all monetary material published on Ulmetum, on the other hand, they have published over 114 new coins from two private collections. Among these, we might also have two monetary deposits, one composed of silver emissions from Histria, and the second composed of bronze "wheel" coins, these too issued by the city of Histria in the early autonomous period. Aspects that are difficult to clarify remain, even lacunar or just unclear, but we do not claim to give final solutions, on the contrary. Nonetheless, a few significant data can be deduced. Generally, the monetary material is fairly scarce, for a fortification situated at the crossroads of several important routes in Roman and Byzantine Dobrudja. The evident agrarian character of the area, the prevalence of natural economy and the general poor situation of the population in the area, with a few exceptions and probably from the point of view of the period, did not encourage the complete manifestation of commerce, with all its attributes, among which one of the most important was the coin. Also, the present monetary emissions, for each epoch, do not manage to offer an image that would correspond to the monetary circulation, but they are rather short, partial and only tangential sequences of monetary circulation in the Dobrudjan territory. The use of the various private collections remains further on an absolutely necessary approach for the good knowledge of the Dobrudjan monetary realities, along with the discoveries made on the occasion of archaeological excavations.

NOI DESCOPERIRI MONETARE BIZANTINE DIN AŞEZAREA DE LA CAPU DEALULUI - OLTINA

Gabriel CUSTUREA

Cercetările perieghetice au identificat, cu mai bine de un secol în urmă, o importantă aşezare situată la jumătatea distanței dintre localitățile Satu Nou şi Oltina[1]. De curând au fost inițiate aici şi săpături arheologice sistematice, care au evidențiat o fortificație cu şanț şi val de pământ şi urme de locuire din secolele X-XI[2].

Totuşi, descoperirile de monede şi puținele obiecte arheologice de aici se datorează în mare parte întâmplării[3]. Este şi cazul celor 43 de monede prezentate în lucrarea de față. Din analiza materialelor descoperite aici se pot desprinde mai multe ipoteze privind atât funcționarea aşezării, cât şi etapele circulației monetare[4].

Materialul arheologic edit sau inedit[5], atestă locuirea în aşezare, cel puțin, din secolul al II-lea până la sfârşitul secolului al VI-lea. Aşezarea pare să cadă pradă atacurilor avaro-slave de la sfârşitul secolului al VI-lea[6]. Din acest punct de vedere ea se alătură altor numeroase puncte de pe teritoriul provinciei danubiano-pontice[7].

Ceea ce constituie o particularitate sunt descoperirile monetare din secolul al IX-lea, întâlnite mult mai rar pe teritoriul provinciei. De aceea, este posibil, ca la un moment dat, încă neprecizat, în cursul acestui secol sau la începutul celui

---

[1] P. Polonic, Natura, 7, 1935, p. 19; P. Diaconu, N. Anghelescu, RMM, 5(1969), 4, p. 351.

[2] C. Chiriac, G. Custurea, CCAR – Campania 2001, Bucureşti, 2002, p. 222, nr. 155.

[3] G. Custurea, Pontica, 33-34 (2000-2001), p. 583-594; idem, M. Ionel, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 433-438; C. Chiriac, ArhMold., 23-24 (2000-2001), p. 343-348; Idem, I. Matei, *Sigilii bizantine recent descoperite în Dobrogea*, comunicare la Al XVIII-lea Simpozion Național de Numismatică – Constanța 2001; iidem, *Sigilii bizantine inedite descoperite în Dobrogea*, comunicare la Sesiunea „Pontica" – Constanța 2002.

[4] Pentru analiza circulației monetare din Dobrogea în secolele IX-XI vezi G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanța, 2000, în continuare *Circulația*.

[5] Un număr de monede din secolele II-IV ca şi piese de harnaşament, aplice, catarame, achiziționate în anii 2000-2002 sunt încă inedite.

[6] R. Vulpe, I. Barnea, DID II, Bucureşti, 1968, p. 431-432.

[7] Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, SCIVA, 31 (1980), 3, p. 390.

următor, aşezarea de aici să se fi repopulat. Putem presupune acest eveniment şi datorită existenţei în zonă a necropolelor de la Satu Nou[8]. Conform descoperirilor numismatice, această locuire capătă o intensitate notabilă abia la sfârşitul secolului al X-lea – începutul secolului al XI-lea, odată cu revenirea puterii bizantine la Dunăre[9].

Analizând circulaţia monetară din secolul al XI-lea cu ajutorul metodelor statistice, aşa cum am procedat şi cu alte ocazii[10], se observă că, pentru perioada domniei lui Roman III există o creştere a volumului de monedă de peste 500% faţă de perioada 976-1028, *grosso modo*, datorată în primul rând politicii fiscale a acestui împărat. Faptul este generalizat atât în oraşele imperiului – Atena şi Corint -, cât şi în provincia dunăreană[11].

Domnia următoare înregistrează o scădere drastică, ajungând la un sfert faţă de perioada anterioară, datorată repetatelor invazii pecenege din deceniul patru al secolului al XI-lea[12]. Din acest punct de vedere aşezarea de la Capu Dealului se înscrie alături de Atena, Corint, Silistra, Capidava şi regiunile Dobrogea şi Şumen.

În perioada următoare (1042-1059) continuă scăderea volumului de monedă, cu mai mult de jumătate, în concordanţă atât cu sistemele socio-economice din imperiu, cât şi cu cele provinciale.

În privinţa domniei lui Constantin X situaţia din aşezarea noastră, alături de regiunea Şumen, face până în prezent, excepţie în comparaţie cu sistemele analizate, prin scăderea volumului de monedă (68% din volumul domniei precedente). Nu este exclus ca descoperiri ulterioare să nuanţeze mai bine intervalul respectiv. Dacă pentru regiunea Şumen (NE Bulgariei) există explicaţia aşezării triburilor pecenege ale lui Kegen[13], care erau străine de economia monetară, pentru aşezarea noastră cauza acestei scăderi drastice este încă obscură.

În sfârşit, pentru perioada domniei lui Roman IV constatăm că aşezarea de aici se alătură sistemelor socio-economice din provincie prin scăderea numărului de monedă (66% faţă de domnia precedentă)[14].

Rezultă că, sub aspectul circulaţiei monetare, aşezarea de la Capu Dealului se încadrează în „modelul dobrogean", aşa cum a rezultat aceasta din analiza a peste 10.000 monede din secolele X-XI[15].

Referitor la falsul aurit de la Constantin VII menţionăm că astfel de piese din timpul domniei sale şi ale celorlalţi coîmpăraţi s-au descoperit mai ales în zona Preslav-Şumen[16].

---

[8] B. Mitrea, N. Anghelescu, MCA, 5 (1959), p. 535-542; B. Mitrea, MCA, 6 (1960), p. 579-591; idem, MCA, 7 (1961), p. 551-560; idem, MCA, 8 (1962), p. 643-647.

[9] I. Barnea, Şt. Ştefănescu, DID III, Bucureşti, 1971, p. 71-76; Al. Madgearu, RESEE, 37-38 (1999-2000), 1-2, p. 5-23.

[10] G. Custurea, N.S. Andronescu, Pontica, 14 (1981), p. 221-236; G. Custurea, *Circulaţia…*, p. 85-130.

[11] *Ibidem*, p. 105-111 şi 115-116.

[12] P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas Danube,* Bucureşti, 1970, p. 45-49; G. Custurea, *op.cit.*, p. 116-117.

[13] P. Diaconu, *op. cit.*, p. 57-58; I. Iordanov, EB, 28 (1992), 2, p. 79-92.

[14] G. Custurea, *op. cit.*, p. 118.

[15] *Ibidem*, p. 105-130.

[16] Iv. Iordanov, Numizmatika, 13, 1979, 4, p. 13, nr. 11-12 şi p. 15, n. 9 g.

CATALOG[17]

JUSTINUS I

1. AE. ↓ 17,10 g., 32,5 mm,
MIB I, p. 103, nr. 11, M,
Constantinopol, ?, a: 518-522
Inv. 68510

2. AE. ↓ 7,85 g., 26,5x24 mm,
MIB I, p. 104, nr. 19, K,
Constantinopol, Є, a: 522-527
Inv. 64727.

JUSTINIANUS I

3. AE. ↓ 10,17 g., 31x28 mm,
MIB I, p. 115, nr. 96, K,
Constantinopol, A, a:?=538-551/52
Inv. 69085.

JUSTINUS II

4. AE. ↓ 14,28 g., 28 mm,
MIB II, p. 94, nr. 43a, M,
Constantinopol, Δ, a:II=566/67
Inv. 67613.

5. AE. ↓ 10,80 g., 27,5 mm,
MIB II, p. 98, nr. 46a, M,
Nicomedia, A, a:X/I=575/76.
Inv. 67612.

CONSTANTIN VII

6. AV. ↓ Solidus, 3,88 g, 20 mm,
fals placat cu aur
DOW, III, 2, p. 551, cls. XIV
Constantinopol, a: 945
Inv. 6129.

VASILE II – CONSTANTIN VIII

DOW III, 2, p. 659, cl. A_3, var. 24.
7. AE. ↓ 8,03 g., 25 mm.
Inv. 68513.

DOW III, 2, p. 661, cl. A_2, var. 25.
8. AE ↑ 11,28 g., 31x28,5 mm,
dublă frapă Rv.
Colecție privată.

DOW III, 2,p.662,cl.A_2, var.26(27).
9. AE ↓ 9,63 g., 27 mm.
Inv. 68514.

DOW III, 2, p. 665, cl.A_3, var.39.
10. AE ↓ 9,17 g., 26 mm.
Inv. 68515.

DOW III, 2, p. 661(665-667), cl.A_3, var.24a(39,40).
11. AE ↓ 5,84 g., 28 mm.
Inv. 69087

DOW III, 2, p. 664-667, cl.A, var.36-40
12. AE ↓ 13,55 g., 34,5x30,5 mm.
Inv. 68516

DOW III, 2, p.665-667, cl.A_3, var.39-40, a,b.

13. AE ↓ 9,26 g., 28x25 mm.
Inv. 68517.

DOW III, 2, p. 649-675, cl.A_2-A_3
14. AE ↓ 12,23 g., 31,5 mm.
Inv. 68511

[17] Pentru identificări au fost folosite următoarele determinatoare: W. Hahn, *Moneda Imperii Bizantini*, Viena, 1973, 1975 (MIB I, II); Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittermore Collection, III, Leo III to Nicephorus III (717-1081), part II Basil I to Nicephorus III (868-1081)*, Washington, 1973 (DOW III, 2).

15. AE ↓ 8,97 g., 28x25 mm.
Inv. 68512

ROMAN III

DOW III, 2, p. 676, cls.B.

16. AE ↓ 12,43 g., 30x28 mm.
Inv. 68518.

17. AE ↓ 11,50 g., 30x29 mm.
Inv. 68519.

18. AE ↓ 9,86 g., 30x26,5 mm.
Inv. 68523

19. AE ↓ 9,72 g., 29,5x28 mm.
Inv. 68522.

20. AE ↓ 9,69 g., 29 mm,
dublă frapă
Inv. 68521.

21. AE ↓ 9,26 g., 26 mm.
Inv. 68525.

22. AE ↓ 8,02 g., 29x27 mm,
dublă frapă
Inv. 68520.

23. AE ↓ 6,94 g., 30x26,5 mm,
dublă frapă Rv.
Inv. 68524.

MIHAIL IV

DOW III, 2, p. 681, cl. C.
24. AE ↓ 10,87 g., 29x25 mm.
Inv. 68529

25. AE↓ 10,6 g., 30,5x28 mm.
Inv. 68527

26. AE ↓ 9,88 g., 28x26 mm,
surfrapare pe cls. B
Inv. 68531

27. AE ↓ 8,92 g., 28x27 mm,
dublă frapă
Inv. 68530

28. AE ↓ 8,78 g., 26,5x25 mm.
Inv. 68532

29. AE↓ 8,61 g., 30x28 mm,
dublă frapă Rv.
Inv. 68526

30. AE ↓ 7,63 g., 30x28 mm.
Inv. 68528

31. AE ↓ 6,92 g., 28,5x25,5 mm,
turnată ?
Inv. 68534

32. AE ↓ 6,37 g., 24 mm, tăiată.
Inv. 68533

33. AE ↓ 6,16 g., 25x23 mm, tăiată.
Inv. 68535

CONSTANTIN IX

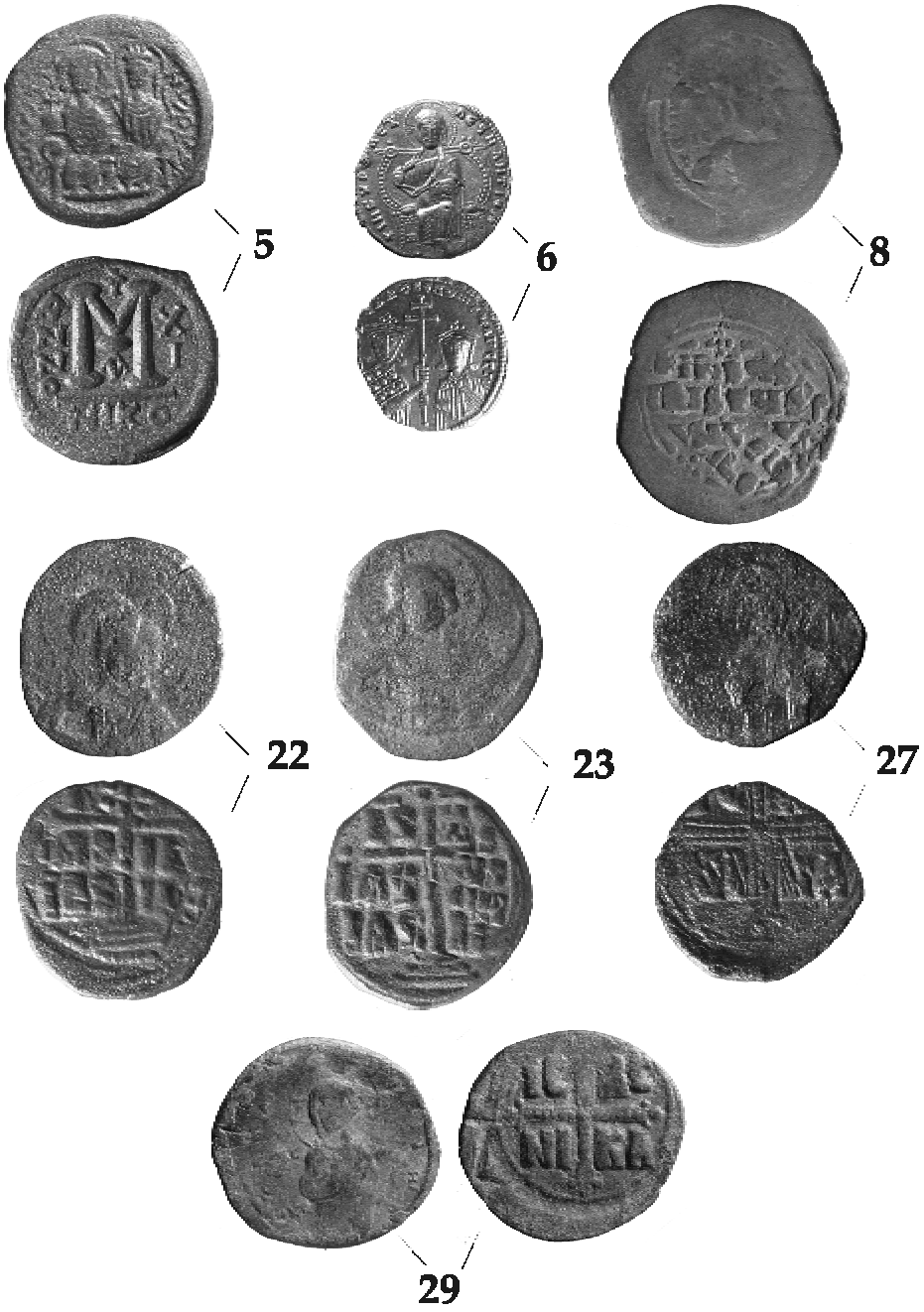
DOW III, 2, p. 685, cls. D
34. AE ↓ 9,07 g., 28x26 mm.
Inv. 68538

35. AE ↓ 7,50 g., 26 mm,
dublă frapă Rv.
Inv. 68541.

36. AE ? 7,28 g., 30,5x26 mm,
surfrapare pe cls. C, Av/Rv.
Inv. 68536.

37. AE ↓ 7,27 g., 25 mm, tăiată.
Inv. 68540

38. AE ↓ 7,16 g., 29x27,5 mm,
surfrapare.
Inv. 68539

PL. I

39. AE ↓ 6,66 g., 32,5x30 mm, surfrapare pe cls. C.
Inv. 68537.

CONSTANTIN X

DOW III, 2, p. 774, cls. 1

40. AE ↓ 7,40 g., 28x25,5 mm, surfrapare Av/Av
Inv. 68543

41. AE ↓ 5,66 g., 28,5x26,5 mm, surfrapare pe cls. D, Av/Rv
Inv. 68542

ROMAN IV

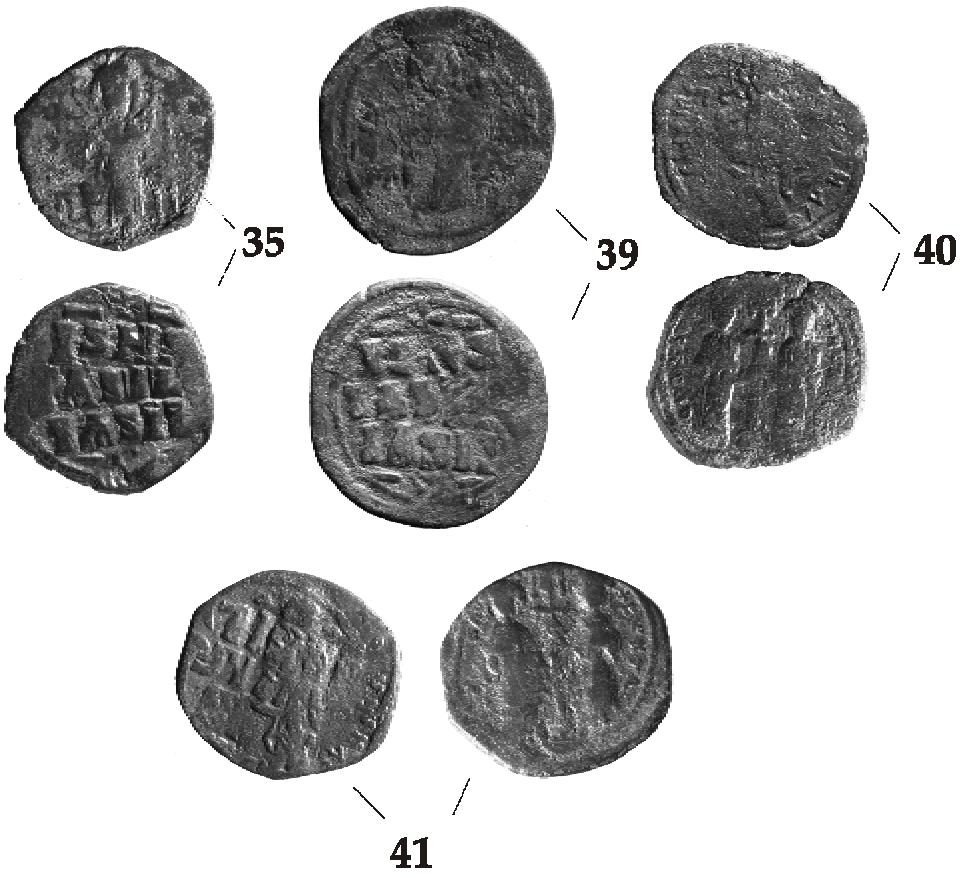
DOW III, 2, p. 796

42. AE ↓ 5,38 g., 25 mm, turnată.
Inv. 68545

NICEFOR III

DOW III, 2, p. 696, cls. I

43. AE ↓ 5,96 g., 26,5 mm, turnată.
Inv. 68544

PL. II

Anexa I. Monede bizantine descoperite în aşezarea de la Capu Dealului

Emitent	Nominal	Nr. piese	Observații
Anastasius I	follis ½ follis	3 1	-
Justinus I	follis ½ follis	4 3	-
Justinianus I	follis ½ follis solidus	4 2 1	25 AE, tezaur descoperit în 1912 loc nesigur de descoperire
Justinus II	follis ½ follis	3 2	
Mauriciu Tiberiu	½ follis	1	
Theophil	folis ½ follis	1 1	
Leon VI	follis	1	
Constantin VII	solidus fals	1	Loc nesigur de descoperire
Ioan Tzimeskes	miliaresion	3	tezaur
Vasile II-Constantin VIII	follis	49	
Roman III	follis	29	
Mihail IV	follis	10	
Constantin IX	follis	10	
Constantin X	follis	3	
Roman IV	follis	1	
Nicefor III	follis	1	

NEW MONETARY DISCOVERIES FROM THE CAPU DEALULUI – OLTINA SETTLEMENT

Summary

The author presents a series of 43 Byzantine coins. Among these coins 5 (five pieces) are issued by: Justinus I (2 pieces), Justinian I and Justin II (2 pieces), the others being issued during the 10 th – 11 th centuries: Constantin VII – 1, class A2 – A3 (9 pieces), class C (10 pieces), class D (6 pieces), class I (1 piece), Constantin X (2 pieces), Roman IV (1 piece).

According to the monetary discoveries from the settlement, one can conclude that between the 2nd and the 6th cent. we can document the people living in this area starting probably after the Avaro-Slav attacks from the time of Mauricius Tiberiu. For the 9th cent. and beginning of 10th cent. discoveries show a life resuming that grows in intensity starting with the 11th cent., at the time when the Byzantine power comes back to the Danube areas.

The Capu Dealului settlement ceases its existence at the end of the 11th cent. during the troubled period of the 8th and 9th decades. The monetary discoveries, both those dated to the 6th cent. or the ones from the 9th – 11th centuries are placed in the so-called „Dobrudjan model", specific to the Danube-Black Sea Province.

MONEDE BIZANTINE DESCOPERITE ÎN DOBROGEA (SEC. VI-VII)

Gabriel CUSTUREA,
Traian CLIANTE

De curând, în mod aproape simultan, au apărut două lucrări de sinteză asupra circulației monedei bizantine în Dobrogea în secolele VI-VII. Tratând problema din unghiuri de vedere diferite, ele fac apel la întreaga bibliografie de până acum[1], fără a se contrazice în concluzii.

Prezenta lucrare aduce în fața specialiştilor câteva loturi importante, după părerea noastră, ce sunt necesare în vederea completării informațiilor privind cu deosebire descoperirile de la Adamclisi, Capidava şi Constanța[2]. Astfel, rândurile ce urmează se constituie într-o addendă la contribuția din anii trecuți.

Din prezentarea catalogului se observă că nu există schimbări importante în structura loturilor cunoscute până în prezent, ci doar o completare a hărții cu repartiția descoperirilor (descoperirile de la Castelu şi Dunăreni-Bratca). La cele 97 puncte recenzate[3] se adaugă încă două, numărul lor ridicându-se în prezent la 99. De menționat că, recent în punctul Bratca a fost descoperit un tezaur monetar din secolul al IV-lea d. Chr.[4]. Precizăm că moneda de la Castelu a fost descoperită într-o aşezare deschisă.

Trebuie să remarcăm moneda nr. 2 descoperită la Adamclisi, emisiune de la Anastasius I, variantă la catalogul de referință MIB I ca şi piesa nr. 103, variantă pentru oficină la volumul II al catalogului menționat. Să menționăm, de asemenea, piesa nr. 10 care este o imitație.

Având în vedere cele 105 monede prezentate, situația descoperirilor pentru Adamclisi, Capidava, şi Constanța se prezintă conform tabelelor din anexă.

---

[1] C. Custurea, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 491-536 şi n. 1-8; A. Gândilă, Cerc. Num., 9-11 (2003-2005), p. 109-166 şi n. 1-10.

[2] Mulțumim şi pe această cale colegilor Z. Covacef şi C. Matei pentru loturile de la Capidava şi Pantelimonu de Sus puse la dispoziție pentru studiu.

[3] La numărul de 96 puncte se adaugă Capul Şabla omis în lucrarea precedentă.

[4] Inedit, se află în colecțiile MINAC.

CATALOG

ADAMCLISI

Anastasius I

1. AE ↓ 17,12 g. 31 mm,
MIB I, p. 100, nr. 27, M,
Constantinopol, Є, a: 512-517.
2005, Cetate. Inv. 76794.

2. AE↑ 4,53 g. 20 mm,

MIB I, p. 102, nr. 49, K,
Nicomedia, Δ, a= 507-512,
variantă inedită pentru officină.
Passim. Inv. 55358

Anastasius I – Justinianus I

3. AE↓ 1,60 g. , 12 mm,
MIB I, tip general, Є,
??, off. Δ, a: 517-538.
Passim. Inv. 55438

Justinianus I

4. AE ↓ 3,37 g. 18,5 mm,
MIB I, p. 112, nr. 92, I,
Constantinopol, a: 527-537.
Passim. Inv. 66666

5. AE↓ 15,97 g., 31 mm,
MIB I, p. 113, nr. 95a, M,
Constantinopol, Є, a: X/X/II= 548/49.
2005, SVIII, -0,30m. Inv. 76793.

6. AE ↓ 2,92 g., 15 mm, ruptă,
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol, a: X/XX= 556/57.
Passim. Inv. 55360.

Justinus II

7. AE↑ 5,99 g., 23 mm,
MIB II, p. 96-97, nr. 44a, K,
Constantinopol, Δ, a: I? = 565-578.
Passim. Inv. 66665.

8. AE ↓ 3,60 g., 20,5 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70a, K.,
Thessalonica, a:X= 574/75.
Passim. Inv. 66664

CAPIDAVA

Justinus I

9. AE↓ 3,97 g., 22,5 mm,
MIB I, p. 104, nr. 19, K,
Constantinopol, A, a : 522-527,
1993. port. Inv. 67837.

10. AE↓ 13,83 g., 31 mm,
MIB I, p. 105, nr. 37, M,
DNIVST-[I]ИVS---
Nicomedia (NИOM), imitație,
a: 518-522.
1991, port. Inv. 67833.

Justinus I şi Justinianus I

11. AE↓ 16,81 g., 31 mm,
MIB I, p. 107, nr. 4, M,
Constantinopol, A, a : 527.
1989, port. Inv. 67834.

12. AE↓ 13,11 g., 29 mm,
MIB I, p. 107, nr. 4, M,
Constantinopol, A, a :527.
1992, port. Inv. 59587.

Anastasius I, Justinus I
sau Justinianus I

13. AE↓ 7,00 g., 23 mm,
MIB I, tip general, K,
Nicomedia., B, a: 518-538.
1973, c 142, -0,45 m. Inv. 46353.

Justinus I sau Justinianus I

14. AE↓ 4,89 g., 22,5 mm,
MIB I, tip general, K,
Nicomedia, B? a: 522-538.
1994, passim. Inv. 77363.

Justinianus I

15. AE ↑ 15,75 g., 29 mm,
MIB I, p. 111, nr. 84, M,
Constantinopol, Γ, a: 532-537.
1990, port. Inv. 59589.

16. AE ? 6,52 g. 19 mm,
MIB I, p. 125, nr. 168(169), AISP,
Thessalonica, a: 538-542.
1989, port. Inv. 67836.

17. AE ↑ 2,77 g., 19 mm,
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol, a: X/X/X?/II=558/59?
Passim. Inv. 55947.

18. AE ? 2,84 g., 18 mm,
MIB I, tip general, I,
??, a: după 551/52.
1990, C 74. Inv. 77362

19. AE ↓ 2,69 g., 14 mm,
MIB I, tip general, I,
?? a: după 546/47,
1992, port. Inv. 67831.

20. AE↑ 2,52 g., 16 mm,
MIB I, p. 119, nr. 118a, I,
Nicomedia, a: 555/56-565.
1995. passim. Inv. 77360

21. AE↓ 2,98 g., 16 mm,
MIB I, p. 119, nr. 118a, I,
Nicomedia, a: 555/56-565.
1995, passim. Inv. 77359.

22. AE ? 1,35 g., 13 mm,
MIB I, tip general, I,
a: X/XX/V= 561/62.
Passim. Inv. 67832.

23. AE ? 18,50 g., 36 mm,
MIB I, tip general, M,
a: după 538.
1987, port. Inv. 67835.

24. AE↓ 4,45 g., 20 mm,
MIB I, tip general, K,
a: după 538.
1993. C6. Inv. 77364.

Justinus II

25. AE↓ 14,71 g., 28 mm,
MIB II, p. 94, nr. 43a, M,
Constantinopol, Δ, a: III?=567/68?
1994, passim. Inv. 77366.

26. AE ↓ 11,65 g., 29,5 mm,
MIB II, p. 98, nr. 46b, M,
Niomedia, A, a: Ϛ = 570/71.
1996, C.O74, cs. 9. Inv. 77365.

27. AE↓ 10,71 g., 30,5 mm,
MIB II, p. 98, nr. 46b, M,
Nicomedia, A, a: Ϛ/II = 572/73.
1994, passim. Inv. 77369.

28. AE↓ 11,41 g., 30,5 mm,
MIB II, p. 94, nr. 43a, M,
Constantinopol, B, a: Ϛ/II = 572/73?
1993, C.L75. Inv. 77368.

29. AE↑ 10,40 g., 29 mm,
MIB II, p. 94, nr. 43 a, M,
Constantinopol, B, a: VI/II = 572/73.
1992, port. Inv. 59588.

30. AE↓ 11,82 g., 30 mm,
MIB II, p. 94, nr. 43 a, M,
Constantinopol, Γ, a: X/I = 575/76.
1996, C.N72. Inv. 77367.

31. AE↓ 3,60 g., 29 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70a, K,
Thessalonica, a?= 568/69-575/76.
1995, JK 73, c8. Inv. 77370.

Mauriciu Tiberiu

32. AE↓ 4,88 g., 28 mm,
MIB II, p. 124, nr. 113 D, K,
Thessalonica, a: XXI= 602.
1992, C.L74. Inv. 77361.

33. AE↓ 4,17 g., 21 mm,
MIB II, p. 124, nr. 113D, K,
Thessalonica, a?= 587/88-602.
1995, C.O75, c9. Inv. 77371.

Imperiul Bizantin

34. AE ? 2,57 g., 17,5 mm,
MIB I-II. tip general, K,
Thessalonica, a? = 538-602.
Passim. Inv. 56031.

35. AE ? 4,90 g., 25,5 mm,
MIB I-II. tip general, M.
Passim. Inv. 56032.

36. AE ↓ 1,60 g., 13 mm,
MIB I-II. tip general, Є.
Passim. Inv. 69104.

CASTELU
Mauriciu Tiberiu

37. AE↓ 10,34 g., 30,5x28 mm,
MIB II, p. 118, nr. 76 Db, M,
var. Av.: DNMAV-TIbERP
Nicomedia, A, a: 91 = 588/89.
1979, SI, c.3, -0,55 m. Inv. 56919

CONSTANȚA
Anastasius I

38. AE↘ 14,45 g., 30,5 mm,
MIB I, p. 100, nr. 27, M,
Constantinopol, A, a: 512-517.
1994, str. M.Aureliu. Inv. 77376.

39. AE↓ 15,50 g., 36 mm,
MIB I, p. 110, nr. 27, M,
Constantinopol, A(Δ) a: 512-517.
1992, str. Muzeelor. Inv. 77375.

40. AE↘ 12,99 g., 32 mm,
MIB I, p. 100, nr. 27, M,
Constantinopol, Γ, a: 512-517.
1992, str. Muzeelor. Inv. 77374.

41. AE ↓ 5,96 g., 26 mm,
MIB I, p. 101, nr. 32-33, K,
Constantinopol, Є, a: 507-518.
1992, str. Muzeelor. Inv. 77373.

Anastasius I, Justinus I sau Justinianus I

42. AE ↑ 5,81 g., 22,5 mm,
MIB I, tip general, K,
Constantinopol, Γ, a: 507-537.
Passim. Inv. 51314.

Justinus I

43. AE ↓ 12,34 g., 30 mm,
MIB I, p. 104, nr. 13, M,
Constantinopol, Є, a: 518-522.
1991, str. Mihai Viteazu. Inv. 77380.

44. AE↑ 13,86 g., 28 mm,
MIB I, p. 103, nr. 12, M,
Constantinopol, A, a: 522-527.
1995, str. Revoluției, Inv. 77379.

45. AE↓ 16,05 g., 30 mm,
MIB I, p. 103, nr. 12, M,
Constantinopol, Γ, a: 522-527.
1992, str. Muzeelor. Inv. 77377

46. AE↓ 14,39 g., 30 mm,
MIB I, p. 103, nr. 12 M,
Constantinopol, Δ, a = 522-527.
1992, str. Muzeelor. Inv. 77378.

Justinianus I

47. AE ↓ 18,19 g., 32,5 mm,
MIB I, p. 113, nr. 95a, M,
Constantinopol, Γ, a: X/V/II?=543/44?
1992, str. Muzeelor. Inv. 77382.

48. AE ↘ 16,83 g., 31 mm,
MIB I, p. 113, nr. 95a, M,
Constantinopol, B, a:X/X/X/I=557/58.
1992, Terasa Colonadelor. Inv.77381

49. AE↓ 1,30 g., 19x11 mm, tăiată,
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol, a: 538-565.
1992, groapă menajeră, Inv. 77384

50. AE ← 1,22 g., 13x11 mm,
MIB I, p. 117, nr. 103, tip general, Є.
Constantinopol, a: 538-565,
1995, str. Revoluției. Inv. 77383.

Justinus II

51. AE ↓ 2,88 g., 20,5x17 mm, ruptă,
MIB II, p. 101-102, nr. 68, K,
Thessalonica, a: II= 566/67.
1992. groapă menajeră. Inv. 77389.

52. AE ↓ 3,54, 22 mm,
MIB II, p. 101, nr. 68a, K,
Thessalonica, a:III=567/68.
1991, str. V.Alecsandri. Inv. 77388

53. AE ↖ 11,59 g., 28,5 mm,
MIB II, p. 98, nr. 46a, M,
Nicomedia, B, a:II/II=568/69.
1992, str. Muzeelor. Inv. 77387.

54. AE ↓ 4,28, 18 mm,
MIB II; p. 102, nr. 70a, K,
Thessalonica, a: V=569/70.
1992, groapă menajeră. Inv. 77390

55. AE ↓ 6,19 g, 20,5 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70 a, K,
Thessalonica, a: Є = 569/70.
2003-2004, str. M. Aureliu.
Inv. 77440.

56. AE ↓ 7,28 g., 28,5 mm, ruptă,
MIB II, p. 99, nr. 50b, M,
Cyzic, A, a:X=574/75.
1992. str. Muzeelor. Inv. 77391.

57. AE ↓ 5,80 g., 20 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70a, K,
Thessalonica, a:XI=575/76.
1992, str. Muzeelor. Inv. 77392.

58. AE↑ 12,48 g., 31 mm,
MIB II, p. 93-95, nr. 43a, M,
Constantinopol, Δ, a:?=565/66-576/77.
1992, str. Muzeelor. Inv. 77386.

59. AE ↓ 10,83 g., 27 mm,
MIB II, p. 93-95, nr. 43a, M,
Constantinopol, Δ, a:?=565/66-576/77.
1992, groapă menajeră. Inv. 77385.

60. AE ↓ 5,31 g., 24 mm,
MIB II, tip general, K,
? a: 565-578.
1992, str. Muzeelor. Inv. 77393.

61. AE↓ 2,70 g., 18 mm,
MIB II, tip general, K,
? a:?= 565-578.
1992, passim. Inv. 77394.

62. AE↓ 4,91 g., 19 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70a,tip general,K,
Thessalonica, a:?= 568/69-577/78.
Passim. Inv. 77395.

63. AE↓ 1,53 g., 12 mm,
MIB II, p. 97, nr. 75, Є,
Constantinopol, Δ, a: 565-578.
1993, str. A.Aureliu. Inv. 77396.

64. AE ↓ 1,90 g., 13,5 mm,
MIB II, p. 97, nr. 45, Є,
Constantinopol, a: 565-578.
1992, groapă menajeră. Inv. 77397

Mauriciu Tiberiu

65. AE↘ 12,12 g., 28,5 mm,
MIB II, p. 117, nr. 75 D,M,
Nicomedia, A, a:II/II/I?=586/87-588/89.
1991, str. V.Alecsandri. Inv. 77398.

Focas

66. AE↓ 10,17 g., 25 mm,
MIB II, p. 133, nr. 83a, M,
Antiochia, a:III=604/05.
1995, str. Revoluției. Inv. 77399.

67. AE↓ 9,42 g., 28 mm,
MIB II, p.129-130,nr,61-62,
tip general, XXXX,
Constantinopol, ?, a:603/04-609/10.
1992, str. Muzeelor. Inv. 77400.

Heraclius

68. AE↘ 4,02 g., 22,5 mm,
MIB III, p. 223, nr. 160a, M,
Constantinopol, B, a: 9 = 615/16.
1992, str. Revoluției, Inv.77401

Imperiul Bizantin

69. AE ? 6,81 g, 21,5 mm,
MIB I – II, tip general, K,
?? a: ? = după 538.
Str. M. Aureliu. Inv. 77441.

70. AE↓ 4,72 g., 20,5 mm,
MIB I-II, tip general, K,
?, a:? după 538.
Passim. Inv. 77402.

DUNĂRENI - BRATCA

Anastasius I

71. AE ↓ 19,08 g., 34 mm,
MIB I, p. 100, nr. 27, M,
Constantinopol, B, a: 512-517.
Col.particulară.

Justinus I

72. AE↓ 12,67 g., 30 mm,
MIB I, p. 103, nr. 11, M,
Constantinopol, A, a: 518-522.
Col. particulară

73. AE ↓ 14,06 g., 29 mm,
MIB I, p. 103, nr. 12, M,
Constantinopol, Γ, a: 522-527.
Col. particulară.

Justinianus I

74. AE ↓ 2,92 g., 14,5 mm,
MIB I, p. 117, nr. 103b, Є,
Constantinopol, +, a: 541/42-551/52.
Col. particulară

75. AE ↓ 3,93 g., 19x16 mm,
MIB I, p. 119, nr. 118b, I,
Nicomedia, a:X/XX/ 91 =563/64.
Col. particulară

Justinus II

76. AE ↓ 5,10 g., 20,5 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70a, K,
Thessalonica, a: Δ =568/69.
Col. particulară

HÂRŞOVA

Justinus II

77. AE ↓ 13,64 g, 31 mm,
MIB II, p. 98, nr. 46 a, M,
Nicomedia, A, a: X = 574/75.
Inv. 48909.

78. AE ? 1,72 g, 12 mm,
MIB I, p. 104 (112), nr. 32 (93), 5 num.
Constantinopol, a: 522-537.
Inv. 58690.

ISACCEA

Justinus I sau Justinianus I

79. AE ↓ 2,96 g, 14 mm,
MIB I, p. 104 (112), nr. 32 (93), 5 num.
Constantinopol, a: 522-537.
Inv. 51354.

IZVOARELE

Justinus I sau Justinianus I

80. AE ↓ 2,18 g, 11,5 mm,
MIB I, p. 104 (112), nr. 32 (93), 5 num.
Constantinopol, a: 522-537.
Inv. 59152.

81. AE ↓ 2,12 g, 12,5 mm,
MIB I, p. 104 (112), nr. 32 (93), 5 num.
Constantinopol, a: 522-537.
Inv. 58076.

82. AE ↓ 1,33 g, 11,5 mm,
MIB I, p. 104 (112), nr. 32 (93), 5 num.
Constantinopol, a: 522-537.
Inv. 59370.

HISTRIA

Justinus I sau Justinianus I

83. AE ↓ 1,26 g, 13 mm,
MIB I, p. 104 (112), nr. 32 (93), 5 num.
Constantinopol, a: 522-537.
Inv. 58021.

Mauriciu Tiberiu

84. AE ↓ 5,51 g. 25 mm,
MIB II, p. 122, nr. 97, XX,
Antiochia, a: 41 = 587/88.
Col. particulară

MANGALIA

Justinus II

85. AE ↑ 4,92 g, 23 x 20 mm,
MIB II, p. 102, nr. 68 b, K,
Thessalonica, a: 4 = 569/70.
Inv. 67601.

PANTELIMONU DE SUS

Justinus I sau Justinianus I

86. AE ↓ 17,06 g., 30 mm,
MIB I, p. 104(112), nr. 13(87), M,
Constantinopol, Є, a : 527-537.
2005 SI, c6, -1,30 m. Inv. 77408.

Justinianus I

87. AE↘ 17,94 g., 36x33 mm,
MIB I, p. 113, nr. 95a, M,
Constantinopol, B, a:X/VI/III=545/46.
2005. SI/SI vest. Inv. 76683.

Justinus II

88. AE↓ 11,83 g., 31,5 mm,
MIB II, p. 94, nr. 43a, M,
Constantinopol B,a: 41 571/72.
2004. SI/SI vest. Inv. 76684

89. AE ↓ 10,34 g., 27 mm,
MIB II, p. 98, nr. 46a, M,
Nicomedia, A, a: 41/11 =573/74.
2005. SI, c6 –1,30. Inv. 77407.

90. AE↓ 10,13 g., 29,5 mm,
MIB II, p. 100, nr. 56a, M,
Antiochia, Γ, a:X/III=577/78.
2004, SI vest –0,60 m. Inv. 76681.

91. AE↖ 1,90 g., 14 mm,
MIB II, p. 97, nr. 45, Є,
Constantinopol, B, a: 565-578.
2004, c1, -047 m. Inv. 76682

SLAVA RUSĂ

Justinianus I

92. AE ↙ 1,32 g, 12,5 mm,
MIB I, p. 119, nr. 118 a, I,
Nicomedia, a: X/X/X = 556/57.
Inv. 68667.

PASSIM

Anastasius I

93. AE ↓ 8,05 g., 25,5 mm,
MIB I, p. 100, nr. 22, M,
Constantinopol, a: 498-507.
Inv. 77406.

94. AE ↑ 6,16g., 28 mm,
MIB I, tip general, M,
a: 498-507.
Inv. 48911

95. AE ↑ 8,56 g., 24 mm,
MIB I, p. 101, nr. 32, K,
Constantinopol, a: 507-512.
Inv. 48910.

96. AE ↘ 9,99 g, 29 mm,
dublă frapă Rv.,
MIB I, p. 101, nr. 33, K,
Constantinopol, A, a: 512-518.
Col. particulară.

Justinianus I

97. AE ↑ 15,32 g., 34,5 mm,
MIB I, p. 120, nr. 120, M,
Cyzic, B, a:X/X/II=548/49.
Inv. 48913.

98. AE ↓ 4,51 g., 16,5 mm,
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol, a: X/X/X=556/57.
Inv. 67253.

99. AE ↓ 1,39 g., 13 mm,
MIB I, p. 121, nr. 123a, I,
Cyzic, a:X/X/X=556/57.
Inv. 66613.

100. AE↓ 4,15 g., 20 mm,
MIB I, p. 125, nr. 168-169, AISP,
Thessalonica, a: 538-557.
Inv. 61870.

Justinus II

101. AE ↓13,78 g., 29 mm,
MIB II, p. 94, nr. 43a, M,
Constantinopol, Є, a:II/II=568/69.
Inv. 48914.

102. AE ↓ 5,09 g., 21 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70a, K,
Thessalonica, a:II/II=568/69.
Inv. 48915.

103. AE ↓ 5,61 g, 19,5 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70 c, K,
Thessalonica, a: S = 570/71.
Col. particulară.

Mauriciu Tiberiu

104. AE ↓ 4,69 g., 24,5 mm,
MIB II, p. 116, nr. 70D, K,
Constantinopol, Γ, a: X/IIII=595/96,
var. pentru off.
Inv. 48912.

Focas

105. AE↑ 4,91 g., 23 mm,
MIB II, p. 131, nr. 65b, XX,
Constantinopol, Є?, a: 603-610.
Inv. 48916.

Anexă

ADAMCLISI

Emitent	Etapă	M	K	I	Є	Alte valori
Anastasius I	498-512	2	1	-	-	-
	512-518	3	5	-	-	-
Justinus I	518-527	10	7	1	1	-
Justinianus I	527-538	6	9	5	5	-
	538-542	8	4	1	-	-
	542-550	6	2	3	5	16 num.1ex.
	550-565	7	2	20	-	-
Justinus II	565-570	14	3	-	-	1AV(sol), 1AV(aol.22 sil) 1AV(trem.)
	570-578	25	13	-	-	
Tiberius II Constantin	578-580	1	-	-	-	1AV(sol.) 1AV(trem.)
	580-582	1	-	-	-	
Mauriciu Tiberiu	582-602	2	3	-	-	-
Focas	602-610	-	1	-	-	-

Total : 179 AE
1Є : 517-538
1K :

CAPIDAVA

Emitent	Etapă	M	K	I	Є	Alte valori
Anastasius I	498-512	1	-	-	-	-
	512-518	1	4	-	-	-
Justinus I	518-527	14	5			
Justinianus I	527-538	8	3	1	-	1AV(sol.fals)
	538-542	4	1	-	-	16 num.
	542-550	3	4	-	-	-
	550-565	2	1	9	-	-
Justinus II	565-570	7	-	-	-	-
	570-578	22	9	-	-	-
Tiberius II Constantin	578-580	-	1	-	-	30 num.1ex.
	580-582	-	-	-	-	-

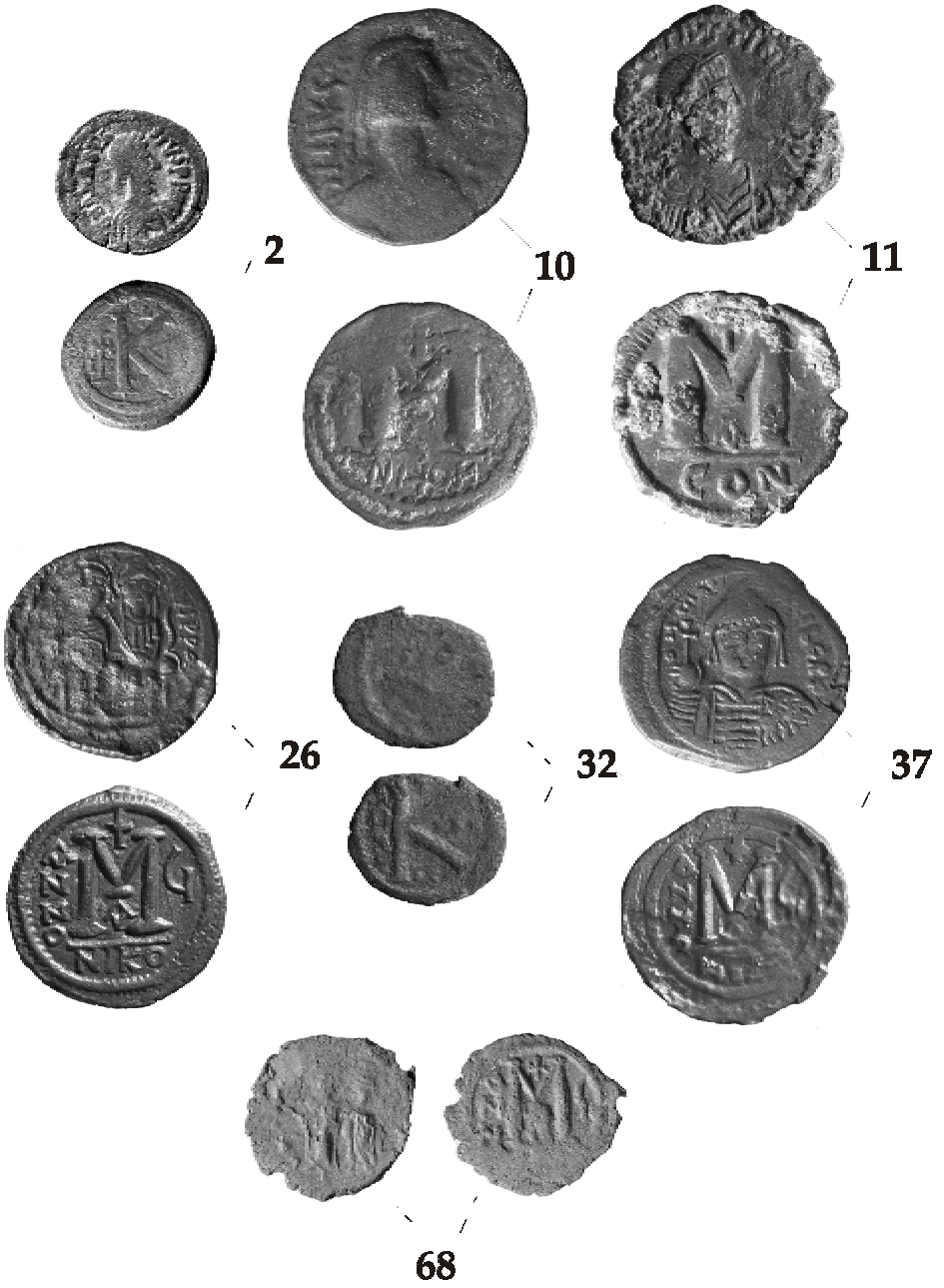
Mauriciu Tiberiu	582-602	7	6	1	-	-
Focas	602-610	1	1	-	-	30 num.1ex.

Total : 135 AE
2 M : 527
1K: 518-538
1K 522-538
1M, 1K, 1Є: 538-602

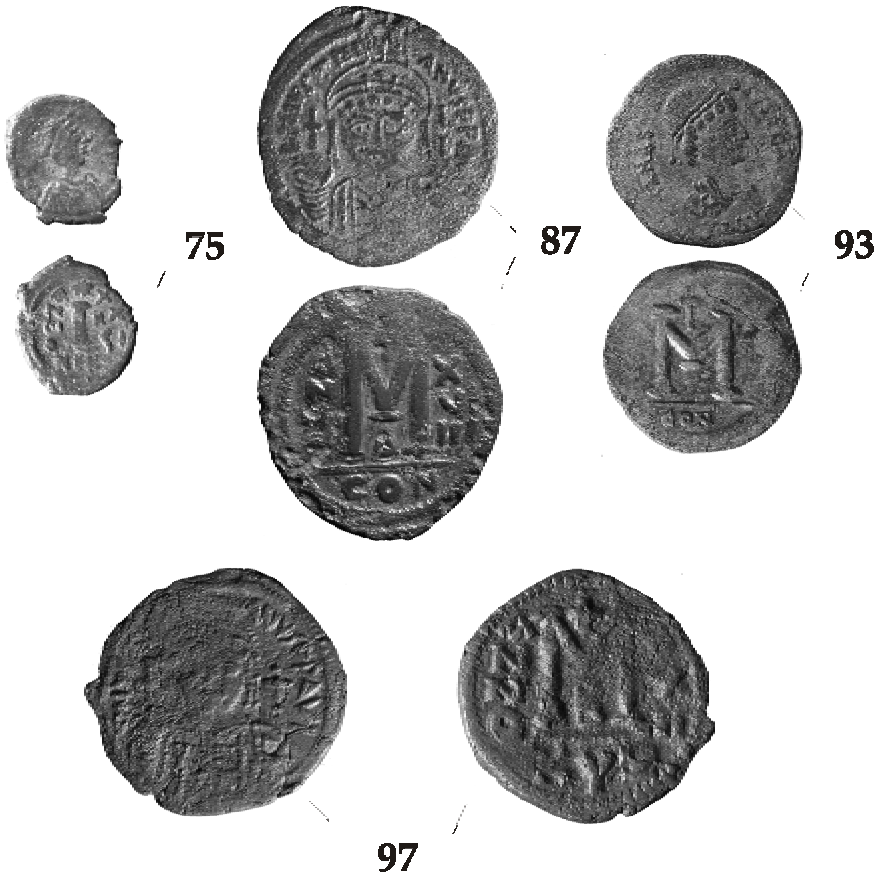
CONSTANȚA

Emitent	Etapă	M	K	I	Є	Alte valori
Anastasius I	498-512	3	4	1	-	-
	512-518	12	9	-	1	-
Justinus I	518-527	26	21	-	2	-
Justinianus I	527-538	15	13	5	1	-
	538-542	11	3	2	-	-
	542-550	12	4	4	6	-
	550-565	7	9	51	2	33 num.1ex.
Justinus II	565-570	11	21	1	-	1AV(sol.)
	570-578	28	41	-	46	-
Tiberius II Constantin	578-580	2	4	-	-	-
	580-582	4	4	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	25	52	12	4	1AV (sol.)
Focas	602-610	20	22	4	-	-
Heraclius	610-641	14	3	-	-	-
Constans II	641-668	4	-	-	-	1AV(sol.)
Constantin IV	668-685	-	1	-	-	-

Total 555 AE
1K : 507-537
1I : 538-565
1Є : 538-565
2K : 538-602

PL. I

PL. II

BYZANTINE COINS DISCOVERED IN DOBRUDJA (6TH – 7TH CENT. A.D.)

The authors present a series of 105 Byzantine coins representing the latest acquisition of the museum Constanța. One can notice the discoveries from Castelu and Dunăreni-Brotca, sites that increase to 99 the number of settlements where these kind of coins have been found.

Among the pieces presented in this article we notice nr. 2 and no. 103, variants at the already known catalogues, and no. 10, a Nicomedia issue forgery.

This work is in fact an addenda to the last year contribution.

UN TEZAUR DE *FOLLES* ANONIMI DIN CLASA A 2 – A 3, DESCOPERIT LA NOVIODUNUM-VICINA (?)-ISACCEA

Gheorghe MĂNUCU ADAMEŞTEANU,
Ingrid POLL

În vecinătatea oraşului Isaccea, acolo unde apele Dunării se adună pentru ultima oară într-un singur vad-cel mai important din nordul Dobrogei-se înalță cu peste 20 m, un promontoriu stâncos, loc strategic pe care bizantinii nu puteau să-l ignore.

Cercetările arheologice începute în anul 1953, desfăşurate multă vreme sub forma unor sondaje practicate la intervale mari de timp, au pus în evidență nivele de locuire din secolele X-XV, cu numeroase descoperiri arheologice-ceramică, unelte, arme, obiecte de podoabă sau de cult, unele reprezentând unicate pe întreg teritoriul Dobrogei. Adăugând acestor mărturii numărul foarte mare de sigilii bizantine din secolele X-XII (cca 100 ex) şi peste 15,000 de monede, tezaure şi descoperiri izolate, vom avea imaginea unei aşezări care se detaşează net, în toate privințele, față de celelalte centre dobrogene din secolele X-XV[1].

Dezvoltarea deosebită pe care a cunoscut-o aşezarea fortificată cu caracter urban de la Noviodunum–Vicina (?)-Isaccea, ne este confirmată şi de numărul mare de necropole plane şi tumulare (cercetate până în prezent în şase puncte), din care au fost dezvelite peste 500 de morminte de înhumație din secolele X-XIII[2].

Acumularea unui bogat material documentar, care ridica însă unele semne de întrebare în legătură cu cronologia diferitelor etape din existența acestei aşezări dar şi cu dezvoltarea în teritoriu, a făcut necesară trecerea la cercetări arheologice sistematice. În 1995 şi 1996 s-au trasat două secțiuni magistrale, care-şi propuneau să facă cunoscută stratigrafia pe orizontală şi pe verticală, a depunerilor din aşezarea civilă. În cursul anului 1996, cercetarea s-a extins şi în intramuros, în zona sudică, campaniile arheologice succedându-se apoi cu

---

[1] Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuții arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 2001, pp 55-58.

[2] I. Vasiliu, Peuce, 9 (1984), pp. 107-141; G. Simion, Dacia NS, 38-39 (1994-1995), p. 122-123; I. Barnea, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Fl. Topoleanu, *43. Isaccea, Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Brăila, 1996, p. 62-63.

regularitate[3].

În cursul anului 2003 o intervenție arheologică de salvare s-a desfăşurat în perimetrul aşezării *extra muros* de la Noviodunum-Isaccea. Cu această ocazie, a fost trasată o secțiune magistrală (S 3), cu dimensiunile de 5,00 m x 2,00 m, pe o direcție aproximativ paralelă cu incinta sudică a cetății[4].

Descoperirile arheologice şi numismatice au confirmat etapele cronologice stabilite în timpul cercetărilor arheologice din perioada 1995-1996: după anul 971, aria *extra muros* a fost reocupată de o locuire marcată de incendii şi distrugeri provocate de atacurile pecenegilor şi uzilor. La începutul secolului al XII-lea, pericolul cuman va pune capăt acestei locuiri, care va fi înlocuită cu o necropolă care va funcționa până la începutul secolului al XIII-lea. Nu după foarte mult timp, aşezarea se va extinde din nou în afara incintei şi locuirea va continua până la cucerirea otomană de la începutul secolului al XV-lea.

Cu ocazia cercetărilor arheologice de salvare din anul 2003, în secțiunea 3, caroul 37, la o adâncime de 0,70-0,80 m, în pământul galben, au fost descoperite patru mici fişicuri de monede lipite între ele, care însumau 17 exemplare; la taluzarea profilului nordic, în vederea desenării, la -0,85 m, în acelaşi pământ galben, dar cu pigmenți de cărbune, a mai fost descoperit un lot de şase piese[5]. Pe suprafața a două dintre monede, care probabil reprezentau piesele aflate la extremitățile fişicului, se mai păstrau fragmente textile lipite, ceea ce ne demonstrează că această acumulare era păstrată într-o punguță. Tezaurul este format din 23 de *folles* anonimi, emisiuni din clasa A 2 (21 ex), clasa A 3 (1 ex) şi un exemplar anepigraf: var. 2-29, 51? (2 ex. turnate), var. 3 (1 ex. ştanțat), var. 8 (1 ex. turnat), var. 12, 21? (2 ex. turnate), var. 16 (1 ex. ştanțat), var. 16 a (1 ex. ştanțat), var. 18 (6 ex. turnate şi 1 ex. ştanțat), var. 20? (1 ex. ştanțat), var. 23 (2 ex. turnate), var. 34 (1 ex. ştanțat), var. 42 a (1 ex. turnat), var. 48 (1 ex. ştanțat), var.? (1 ex. turnat). Ultima piesă este reprezentată de un exemplar turnat, anepigraf (un avers corect, cu imaginea lui Hristos, bust, dar pe revers, legenda pe 4 rânduri este înlocuită cu 7 rânduri de mici pătrățele). Este primul tezaur de *folles* cu emisiuni din Clasa A 2 – A 3 descoperit la Noviodunum-Isaccea. Monedele se pot data, după propunerile avansate de către D. M. Metcalf[6], în perioada 989-1019/1020 (var 3, var 8, var 12, 21?, var 16, var 18, var 20, var 23, var 34, var 48). Conform lui V. Ivanisevic[7], aceste emisiuni au fost puse în circulație în perioada

[3] V. H. Bauman, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Mihaela Iacob, D. Paraschiv, S. Mănăstireanu, CCA, 1998, p. 34-35; Gh. Mănucu-Adameşteanu, CCA, 2000, p. 47-48; V. H. Baumann, A. Stănică, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Chris Lockyear, CCA, 2003, p. 156-157;Victor-Henrich Baumann, Aurel Stănică, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Kris Lockyear, Adrian Popescu, Timothy Sly, Luminița Bejenaru, Cecilia Stoian, CCA, 2005, p. 186-188; Victor-Henrich Baumann, Aurel Stănică, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Cecilia Stoian, Laurențiu Radu, Niculina Dinu, Luminița Bejenaru, CCA, 2006, p. 181-187.

[4] Gh. Mănucu-Adameşteanu, A. Stănică, CCA, 2004, p. 148.

[5] Ultimele şase monede au fost descoperite de colegul Aurel Stănică, de la ICEM Tulcea, cel care, împreună cu V. H. Baumann, responsabilul ştiințific, a început şi a terminat săpăturile de salvare de pe această secțiune.

[6] D. M. Metcalf, *Coinage in South – Eastern Europe, 820 – 1396, Second edition*, London, 1979, p. 58-59.

[7] Vujadin Ivanisevic, ZRVI, 27-28 (1989), p. 19-42.

976-1025/1028; piesele care se încadrează în emisiunea I, au fost datate 976-1001 (var. 3, var 8), în emisiunea II, datate 1001-1010/1015 (var. 12, 21?, var 16, var 16a, var 18, var 23, var 34, var 48) şi în emisiunea IV, datate 1020/1025-1028 (var 42 a). După cum se poate observa limitele cronologice nu diferă prea mult şi se poate aprecia că acest tezaur a fost ascuns în secolul al XI-lea, în cursul deceniului al III-lea, după cum ne sugerează singura piesă din varianta 42 a. Cu excepţia câtorva exemplare, bine păstrate, monedele sunt uzate, ele fiind tezaurizate după ce au circulat o bună perioadă de timp. Din acelaşi areal al aşezării de la Isaccea-Vicina (?), mai putem aminti alte 8 tezaure de *aspron trachy* de billon din secolele XI-XIII (1092-1203) şi alte 2 acumulări de *stamena* devalorizate din secolul al XIII-lea[8]. În timpul campaniei arheologice din anul 2003, în secţiunea 3, au mai fost descoperite, în cuprinsul unor gropi menajere, un număr de 6 acumulări de stamena devalorizate din secolul al XIII-lea, piese întregi, tăiate total şi parţial. La descoperirile din secolul al XIII-lea mai putem adăuga un tezaur format din 22 de piese, descoperit în anul 2000, care se află la Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa[9].

Pentru teritoriul Dobrogei, bibliografia numismatică înregistrează un singur tezaur care să conţină numai *folles* din clasa A, care provine de pe teritoriul comunei Horia, jud. Tulcea, din care a fost recuperată doar o mică parte: două monede din clasa A 3 (var 24 şi var 40 a), dintr-un total iniţial de 15 piese, au fost donate la Muzeul Municipiului Bucureşti. Având în vedere starea fragmentară a acestei acumulări, momentul ascunderii este dificil de stabilit şi în acelaşi timp este imposibil de precizat dacă cei doi *folles* din clasa A 3 reprezintă cele mai târzii monede din acest tezaur[10].

Ascunderea tezaurului descoperit la Isaccea în cursul anului 2003, poate fi pusă în legătură cu una dintre incursiunile pecenegilor: cu ocazia unei comunicări prezentate la Varna în anul 2001, avansam ipoteza că atacul pecenegilor contra Imperiului Bizantin, din anii 1026/1027, a vizat şi teritoriul Dobrogei. Această propunere se baza pe o serie de descoperiri mai vechi– monede de la împăraţii Vasile II-Constantin VIII, aflate în locuinţe incendiate la Capidava şi la Dinogetia-Garvăn, redatate cu ajutorul noilor cataloage numismatice care permit o cronologie mai strânsă pentru numeroaselor variante de *folles* din clasa A 2 şi A 3[11].

În acest moment putem adăuga şi acest tezaur de la Isaccea, care ar fi putut fi îngropat datorită pericolului reprezentat de atacul din 1026/1027 şi care vine să ne confirme că teritoriul Dobrogei a fost afectat de această invazie a nomazilor.

Printre evenimentele care au marcat sfârşitul domniei împăratului Constantin VIII (1025-1028), Skylitzes povesteşte şi despre acest atac al pecenegilor contra Imperiului Bizantin, cel care va deschide seria invaziilor din secolul al XI-lea[12]. În lipsa unor repere cronologice clare – naraţiunea cronicarului

---

[8] Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei*, p. 313-322.

[9] Tezaurul a fost prezentat de Ernest Oberländer Târnoveanu, în cadrul sesiunii organizate de Muzeul din Constanţa în anul 2001.

[10] Gh. Mănucu-Adameşteanu, RevMuz, 3 (1992), p. 51, nr. 1-2.

[11] Gh. Mănucu-Adameşteanu, Acta Musei Varnensis, II (2004), p. 299-311.

[12] Ioannis Skylitzae, *Synopsis Historiarum Editio Princeps. Recesuit Ioannes Thurn*, 1973, p. 373, 1/95, 2/5.

bizantin nu urmăreşte succesiunea evenimentelor-acest atac a fost plasat în anul 1026[13] sau 1027[14].

Acordând încredere cronicii lui Skylitzes, s-a presupus că atacul a fost îndreptat contra *themei* Bulgariei, vizând regiunea cuprinsă între Serdica-Niš–Eutzapelou, care a fost depopulată cu această ocazie.[15] Există însă şi puncte de vedere care susţin că distrugerile au fost mult exagerate şi că zona afectată a fost mult mai mică[16].

Informaţia istorică-lacunară şi evazivă-ar putea fi completată şi susţinută de sursele numismatice. Aria afectată de acest atac ne-ar putea fi sugerată de repartiţia acumulărilor monetare care se termină cu *folles* din clasa A 3, care au fost emişi în intervalul 1019/1020-1028.

Pentru început, ca o apariţie singulară în ceea ce priveşte monedele din metal preţios, putem aminti un tezaur descoperit la Obrociste, Balcic, care cuprinde 5 monede de aur, emisiuni de la împăratul Vasile II, despre care se presupune că au fost bătute în intervalul cuprins între anii 1005-1025[17]. La acesta s-ar putea adăuga o serie impresionantă de tezaure despre care se menţionează că sunt formate din monede de aramă sau bronz de la împăraţii Ioan Tzimiskes, Vasile II, Constantin VIII şi Roman III (identificările au fost făcute pe baza catalogului lui Wroth, care astăzi este depăşit). Majoritatea sunt doar amintite în literatura de specialitate, fără a beneficia de o publicare corespunzătoare, cu trimiteri la cataloagele de specialitate şi ilustraţie, care să ne permită atribuirea pe variante şi, respectiv, o încadrare cronologică clară: în cazurile în care s-au putut face unele identificări se poate presupune că sunt formate din *folles* anonimi din clasele A 2-A 3[18]. Ca o excepţie amintim că la Odărţi, regiunea Varna, 7 *folles* din clasa A 2-A 3 (989-1028)-var. 24 (5 ex), var 41 (1 ex), var 49 (1 ex) – s-au descoperit în locuinţa 4; aceasta aparţinea, se pare, chiar administratorului bizantin al cetăţii, după cum sugerează o mare cruce relicvar[19]. Fortificaţia şi-a încetat existenţa în urma unui alt atac peceneg din anul 1032[20] sau 1036[21].

Absenţa monedelor anonime din clasa B, atribuite împăratului Roman III (1028-1034), dintre descoperirile din anumite fortificaţii din interiorul Dobrogei, aflate în sud estul provinciei Paristrion (pe teritoriul actual al Bulgariei), poate să semnifice că acestea au fost distruse şi abandonate la începutul difuzării monedelor din această clasă[22] sau puţin înainte de momentul când au fost

[13] D. Angelov, *Vizantia vyzkhod i zalez na edna imperia*, Sofja, 1991, p. 244; N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradunavon) et de Bulgarie*, Bucarest, 1946, p. 235-237; G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI-XII vv.*, Moskva, 1960, p. 270-274; V. Tâpkova Zaimova, *Dolni Dunav – granična zona na vizantiiskia zapad*, Sofija, 1976, pp. 72-73.

[14] G. Atanasov, StNum., (1999), 3-4, p. 37; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas Danube*, Bucarest, 1970, p. 40; I. O. Knjazkii, *Vizantija i kačevniki južnorusskia stepy*, Kolomna, 2000, p. 27.

[15] P. Diaconu, *op. cit*, p. 41-42.

[16] V. Tâpkova Zaimova, *op. cit*, p. 72-73.

[17] V. Parusev, Dobroudja, 10 (1993), p. 164, nr. 59.

[18] Vezi anexa cu tezaurele descoperite în Bulgaria.

[19] V. Paruşev, *Molivdobuli i moneti*, în Liudmila Donceva-Petkova, *Odărţi.Selişe ot Părvoto bâlgarskoto ţarstvo*, Tom 1, Sofija, 1999, p. 170, cat. 913-919.

[20] *Ibidem*, p. 134.

[21] Liudmila Donceva-Petkova, *op. cit*, p. 139.

[22] G. Atanasov, Acta Musei Varnensis, II, 2004, p. 293.

bătute[23].

Dintre acestea putem să amintim aşezarea de la Okors unde ultimele descoperiri monetare par să fie reprezentate de *folles* anonimi din clasa A 2 – A 3: într-un studiu din anul 1991 sunt menționate monede bizantine anonime din timpul împăratului Ioan Tzimiskes[24], despre care, într-o notă ulterioară, se precizează că sunt *folles* anonimi din clasa A 2 (986-1032)[25], dar fără să se precizeze numărul acestora[26]. Într-o nouă intervenție care are în vedere şi descoperirile monetare din această fortificație se spune că în cursul cercetărilor arheologice sistematice au fost descoperiți *folles* anonimi din clasa A 2, dar nici o piesă din clasa B, atribuită împăratului Roman III (1028-1034)[27] sau din clasa C, atribuită împăratului Mihail IV (1034-1041)[28]. În totală contradicție cu cronologia sugerată de emisiunile de *folles* anonimi – ultimele descoperiri sunt din clasa A 2 şi posibil şi din clasa A 3 (ultimii au fost puşi în circulație în intervalul 1019/1020-1028), autorul presupune că această aşezare şi-a continuat existența până la jumătatea secolului al XI-lea[29]. Din aceste informații neclare ne mulțumim să constatăm că la Okors ultimele descoperiri monetare sunt reprezentate de mai mulți *folles* anonimi din clasa A 2, poate şi A 3?, piese izolate[30], care ne sugerează că această fortificație a fost afectată de atacul pecenegilor din anul 1027. Acelaşi raid pare să fi vizat şi alte fortificații: la Kladenți, singurele descoperiri de monede bizantine se rezumă la opt *folles* anonimi din clasa A[31], datați de Iv. Iordanov între 970-1030, încadrare cronologică care presupune şi existența, cel puțin, şi a unei piese din clasa A 1[32]. La Ruino s-au descoperit trei *folles* anonimi din clasa A 2-A 3, dar se pare că există şi piese din clasa B[33].

Cercetările arheologice din importantul centru de la Pernik au dat la iveală 24 de *folles*, descoperiri izolate, din clasa A 2-A 3. Pentru identificarea monedelor autoarea s-a bazat pe vechile propuneri, care luau în considerare mărimea flanului: 13 piese cu modul mic, atribuite greşit lui Ioan Tzimiskes (în realitate, după cum rezultă din descrierea prezentă în catalogul anexat, sunt *folles* anonimi din clasa A 2 şi A 3) şi 11 piese cu modul mare, atribuite împăraților Vasile II-Constantin VIII (şi aceste monede sunt din clasa A 2 şi A 3). Bazându-se pe aceste

[23] G. Atanasov, *loc cit*, presupune că *folles* anonimi din clasa B au început să fie bătuți în 1034/1035, ipoteză care nu este susținută de realitățile arheologice şi numismatice de pe teritoriul Dobrogei şi din nordul Bulgariei, vezi Gh. Mănucu-Adameşteanu, EBPB, 4 (2001), p. 107-108.

[24] G. Atanasov, IstPr, 47 (1991), 2, p. 77.

[25] Datarea propusă de D. M. Metcalf pentru clasa A 2 este 989-1019 şi post 1019/1020 pentru clasa A 3

[26] *Materiali za kartata na srednovekovnata bâlgarscka dârjava*, Pliska-Preslav, 7, Şumen, 1995, p. 240: fişa 697, despre cetatea de la Okors a fost întocmită de G. Atanasov.

[27] G. Atanasov, Acta Musei Varnensis, II, 2004, p. 291.

[28] G. Atanasov, *op. cit*, pp. 294-295, Tabelul 1

[29] G. Atanasov, *op. cit*, p. 290, harta 1.

[30] G. Atanasov, *op. cit*, p. 294, tabel 1 – un număr de patru *folles* din clasa A 2 - A 3, în timp ce la nota 20 sunt menționați doar trei *folles*.

[31] S. Vaklinov, S. Stanilov, *Rannosrednovekovno bălgarsko selişte*, Varna, 1981, p. 83, il 83/1-6; G. Atanasov, *op. cit*, p. 294-295, tabel 1–un număr de numai şapte *folles* din clasa A 2-A 3.

[32] S. Vaklinov, S. Stanilov, *loc. cit*., fig 68/3,6-aici pare să fie ilustrat un *follis* anonim din clasa A 1, atribuit, pe baza ultimelor cataloage, împăratului Ioan Tzimiskes.

[33] G. Atanasov, *op. cit*, p. 294-295, tabel 1–un număr de trei *folles* din clasa A 2-A 3; G. Atanasov, Dobrudja, 8 (1991), p. 28: descoperiți câțiva *folles* din clasa B.

atribuiri care astăzi sunt depăşite, Iurukova presupunea că la cetate a existat un hiatus în circulaţia monetară: acesta a început spre sfârşitul secolului al X-lea şi acoperă domnia împăraţilor Vasile II-Constantin VIII (976-1028) şi pe cea a lui Roman III (1028-1034)[34]. Redatarea monedelor din clasa A 2 - A 3 ne indică o continuitate în circulaţia monetară de la sfârşitul secolului al X-lea şi în primele trei decenii ale secolului al XI-lea. Absenţa emisiunilor din clasa B-seria descoperirilor monetare continuă cu *folles* din clasa C, atribuite împăratului Mihail IV (1034-1041)-ne poate sugera că şi această aşezare a fost atacată în timpul invaziei din 1026/1027. Sofia, aflată în apropiere, recucerită de bizantini în anul 1018, s-ar putea să fi avut şi ea aceeaşi soartă: printre descoperirile mai vechi sunt amintite două monede de bronz, de la Ioan Tzimiskes[35], probabil tot emisiuni din clasa A 2-A 3[36]. Informaţiile arheologice despre secolul al XI-lea sunt sporadice şi se rezumă la prezentarea unor categorii ceramice. S-a presupus, că, în comparaţie cu secolele IX-X, populaţia era rarefiată şi ca urmare a numeroaselor evenimente istorice desfăşurate în această perioadă: dintre acestea, după anul 1018, când aşezarea este recucerită de trupele bizantine, este menţionată revolta lui Petru Delian din anul 1040 şi invazia pecenegilor din anul 1048[37].

O ipoteză diferită ia în considerare, pentru atacul din anul 1026/1027, o zonă cuprinsă între Vidin (de aici sunt amintiţi 20 de *folles*, descoperiri izolate, păstraţi la muzeul din Vidin, emisiuni eşalonate de la Vasile I până la Vasile II[38]) – Belgrad–Braničevo-Niš [39], dar această localizare este respinsă de arheologii şi numismaţii sârbi. După părerea acestora prezenţa pecenegilor în zonă trebuie pusă în legătură cu atacurile din 1036 şi 1048. Bazându-se pe realităţile numismatice (descoperiri izolate) s-a putut constata - la sfârşitul secolului al X-lea şi la începutul secolului al XI-lea - un aflux al monedei bizantine la Belgrad, ur-mat, din deceniul al IV-lea, de un reflux care a fost pus în legătură cu retragerea armatei bizantine, determinată de prezenţa pecenegilor în zonă; această constatare pare să fie valabilă şi în cazul importantelor centre de la Niš şi de la Macvanska Mitrovika.[40]

Faptul că unul dintre atacurile declanşate de pecenegi în anul 1036 s-a îndreptat spre această regiune pare să fie confirmat şi de configuraţia unuia dintre tezaurele descoperite aici. Toate sunt formate numai din *folles* din clasa A 2-A 3 şi ascunderea lor a fost pusă în legătură cu conflictul îndelungat dintre ţarul bulgar Samuel şi împăratul bizantin Vasile II, încheiat prin victoria bizantinilor din anul

[34] Iordanka Iurukova, Numizmaticini i sfragisticni pametniţi (867-1195/1203), Pernik, *Krepostta Pernik VIII-XIV v*, tom II, Sofia, 1983, p. 104-105, catalog p. 142-143.

[35] B. Filov, Izv. Sofia, II (1911), Sofia 1912, p. 268.

[36] Desigur aici s-au descoperit mult mai multe monede bizantine, dar nu ştim să fi fost publicate.

[37] Magdalena Stanceva, Ljudmila Donceva-Petkova, Izv. Sofia, 35 (1979), p. 133; Genoveva Ţankova-Petkova, Petâr Angelov, *Izvori za istoriata na Sofia IV-XIV v*, Sofia, 1980, p. 26-29. V. Tâpkova-Zaimova, în *Sofija, drevna i mlado. Sbornik*, Sofia, 1980, p. 41-48; Magdalina Stanceva, *Arheologhiceskoto nasledstvo na Sofia. Formirane, sâstoianie, problemi*, în *Serdica*, 2, Sofia, 1989, p. 26-27; Genoveva Ţankova-Petkova, în *Sofia prez vekovite*, I, Sofia, 1989, p. 44-45; Magdalina Stanceva, în *Sbornik v cest na akad Dimităr Angelov*, Sofia, 1994, p. 193-194.

[38] Vălo Vălov, Izv. na muz. Severozapadna Bălgaria, 13 (1987), p. 29-30.

[39] G. Atanasov, *loc. cit.*

[40] Gh. Mănucu-Adameşteanu, Acta Musei Varnensis, 2 (2004), p. 299-301.

1018: Braničevo – emis I (6 ex.)[41], Macvanska Mitrovika 1903 – emis III (4 ex.), Macvanska Mitrovika 1971 - emis I (3 ex.), emis III (4 ex.), ? (2 ex.), Morava 1984 (localitate situată la est de Braničevo) - emis II (1 ex.), emis III (9 ex.), emis IV (4 ex.)[42]. În timp ce primele trei tezaure cuprind numai *folles* din clasa A 2, a căror punere în circulație s-ar fi putut face până în anul 1018, tezaurul de la Morava include şi 4 *folles* din grupa IV (1020/1025-1028) sau conform lui D. M. Metcalf, din clasa A 3 (post 1019/1020). Prezența lor indică o dată posterioară anului 1018, ceea ce coroborat cu descoperirile arheologice şi numismatice din bazinul mijlociu al Dunării, ne permite să presupunem că ascunderea sa poate fi pusă în legătură cu atacul din anul 1036[43].

O altă problemă pe care o ridică tezaurul descoperit în anul 2003 la Isaccea o constituie procedeul de obținere al monedelor: din cele 23 de piese, 15 sunt turnate (65,21 %) şi doar 8 sunt ştanțate (34, 79 %).

Monedele turnate sunt bine reprezentate printre descoperirile monetare din secolele X-XI, de pe teritoriul Dobrogei, dar cele din clasa A 2–A 3 (prezente, până acum, numai printre descoperirile izolate), nu constituiau decât cca 6% din totalul pieselor turnate, adică numai 40 de exemplare[44]. Din această perspectivă - dacă ne

---

[41] În cadrul tezaurelor, repartiția emisiunilor de *folles* din clasa A 2 şi A 3, în patru grupe - I (976-1001), II (1001-1010/1015), III (1010/1015-1020/1025), IV (1020/1025-1028) - a urmat propunerea lui V Ivanisevic, *loc. cit*.

[42] V. Ivanisević, V. Radić, Numizmatičar, 20 (1997), p. 131-138.

[43] Configurația tezaurului ne-ar permite să presupunem că ar fi putut fi ascuns în perioada 1026/1027 dar această datare mai timpurie este contrazisă de realitățile arheologice şi numismatice înregistrate în zonă.

[44] Gh. Mănucu-Adameşteanu, Peuce, 12 (1996), p. 321-323, 329-332, catalog 1-39 (clasa A 2–A 3), centralizează monedele turnate publicate până în anul 1995. Pentru descoperiri ulterioare vezi G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, Pontica, 30 (1997), p. 381, cat. 1787: piesa a fost atribuită clasei A, dar din aversul piesei, ilustrată la p. 374, în planşa 2, se poate constata că face parte din clasa A 3; la aceasta mai putem adăuga şi alți *folles* turnați: p. 379, nr. 1751 (Roman IV), nr. 1752 (Mihail VII); Gh. Mănucu-Adameşteanu, I. Donoiu, Ingrid Poll, S. Apostolescu, Pontica, 30 (1997), p. 362, nr. 33 (clasa D), nr. 42 (clasa I); Gh. Mănucu-Adameşteanu, Materiale de istorie şi muzeografie, 13 (1999), p. 294, nr. 19 (Roman IV), nr. 21 (Mihail VII); Gh. Mănucu-Adameşteanu, Pontica, 33-34 (2000-2001), p. 666, nr. 90 (Constantin IX, clasa D); Gh. Mănucu-Adameşteanu, E. Petac, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 430, nr. 70 (clasa G), nr. 73 (Mihail VII), nr. 80 (clasa I); Gh. Mănucu-Adameşteanu, E. Petac, Peuce, Seria nouă, 1 (14), (2003), p. 420, nr. 58, 63 (Roman IV), p. 421, nr. 73-76 (Nichifor III, clasa I); Gheorghe Poenaru Bordea, Radu Ocheşeanu, Alexandru Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanța (Roumanie), Moneta*, Wetteren, 2004: având în vedere că acest catalog a fost întocmit într-o perioadă (1962-1964), în care nu se punea problema diferențierii monedelor obținute prin turnare (primul articol a fost publicat în anul 1980), îmi fac o datorie de onoare față de profesorii Gheorghe Poenaru Bordea şi Radu Ocheşeanu, prin a menționa piesele turnate existente în acest catalog. Aceste monede, împreună cu alte exemplare existente în colecțiile Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan" din Bucureşti şi în diferite colecții din din țară, au fost prezentate într-un articol care însuma toate monedele turnate cunoscute de mine în acel moment (Gh. Mănucu-Adameşteanu, Peuce (12, 1996): cat 1102, cf. Peuce 12, p. 330, nr. 13 (var. 19 a); cat 1172, cf. p. 332, nr. 33 (clasa A ?); cat 1173, cf. p. 330, nr. 11 (var. 18); cat 1174, cf. p. 332, nr. 35 (clasa A ?); cat 1268, cf. p. 333, nr. 61 (clasa C); cat 1313, cf. p. 334, nr. 68 (clasa D); cat 1315, cf. p. 334, nr. 83 (clasa D); cat 1328, cf. p. 346, nr. 349 (clasa G); cat 1332, cf. p. 346, nr. 354 (clasa G); cat 1399, cf. p. 340, nr. 209 (Constantin X-tip 1); cat 1402, cf. p. 340, nr. 210 (Constantin X-tip 2); cat 1412, cf. p. 341, nr. 229 (Roman IV); cat 1413, cf. p. 341, nr. 247 (Roman IV); cat 1414, cf. p. 341, nr. 248 (Roman IV); cat 1415, cf. p. 346, nr. 347 (Roman IV); cat 1416, cf. p. 348, nr. 398 (Mihail VII); cat 1417, cf. p. 354, nr 549 (Mihail VII).

referim la numărul foarte mare al celor din tezaur (15 ex)[45] raportat la numărul anterior al celor cunoscute (40 ex) - ne aflăm în faţa unei situaţii surprinzătoare. Dacă apariţia monedelor turnate în tezaure nu mai constituie o noutate – vezi piesele aflate în tezaurul de la Zlatariţa[46] şi cele trei tezaure din *folles* anonimi şi semnaţi descoperite la Silistra, un tezaur format din 3236 monede descoperit în anul 1983[47] şi două, de opt şi respectiv 28 de piese, în anul 1986[48] - surprinde tezaurizarea în proporţie foarte mare a exemplarelor turnate din tezaurul de la Isaccea. Această preponderenţă a monedelor turnate ne confirmă că piesele au fost puse în circulaţie de o autoritate recunoscută şi populaţia locală a acceptat, de la început, aceste piese.

Descoperirea a peste 750 de exemplare turnate pe teritoriul Dobrogei, piese cu aversul şi reversul corect realizate, dar mai mici şi mai uşoare[49], care copiază *folles* bizantini, reprezintă rezultatul activităţii unui atelier monetar oficial care a funcţionat la Isaccea, în nordul provinciei Paradunavon şi care a pus în circulaţie o serie aproape continuă de *folles* anonimi şi semnaţi, începând cu clasa A 2-A 3 (989-1028) şi terminând cu *folles* anonimi din clasa I, atribuiţi împăratului Nichifor III (1078-1081). Prezenţa unor piese turnate, schifate – fără ca autorul să precizeze despre ce emisiuni este vorba - îl determină pe Ernest Oberlander Târnoveanu să presupună că acest atelier şi-a continuat activitatea şi după anul 1092, când, în urma reformei împăratului Alexios I Comnenul, au fost bătute *aspron trachy* de billon de această formă. Deocamdată nu au fost descoperite piese turnate din emisiunile anonime din clasa J şi K, puse în circulaţie în timpul împăratului Alexios I Comnenul, în perioada 1081-1092, primele care ar fi fost în măsură să fie turnate. De asemenea nu trebuie uitat că primele monede de formă concav-convexă, bătute în secolul al XI-lea, sunt emisiunile de aur puse în circulaţie în

[45] Acesta este primul tezaur format numai din emisiuni din clasa A 2 –A 3, descoperit pe teritoriul Dobrogei (jud. Tulcea şi jud. Constanţa).

[46] T. Gerasimov 1950, p. 314, fig 259/1.

[47] V. Pencev, Numizmatika, 24 (1990), 3, p. 30-31, nota 25 prezintă componenţa acestui tezaur, dintre care 1987 sunt ştanţate şi 1249 sunt turnate: Nichifor II, clasa II-1 ex. ştanţat; Vasile II-Constantin VIII, clasa A 2-22 ex. ştanţate; imitaţii *folles* clasa A 2-1 ex. ştanţat şi 1ex. turnat; Roman III, clasa B-12 ex. ştanţate; Mihail IV, clasa C-301 ex. ştanţate şi 24 turnate; Constantin IX, clasa D-560 ex. ştanţate şi 423 turnate; Constantin X, tip 1-306 ex. ştanţate şi 31 ex. turnate; Constantin X-tip 2-148 ex. ştanţate şi 14 turnate; clasa E-121 ex. ştanţate; clasa F-64 ex. ştanţate; Roman IV-109 ex. ştanţate şi 378 turnate; clasa G-127 ex. ştanţate şi 121 turnate; Mihail VII-37 ex. ştanţate şi 198 turnate; Nichifor III, clasa I-165 ex. ştanţate şi 59 turnate; Alexios I, *follis* anonim clasa J-1 ex. ştanţat, clasa N-2 ex. ştanţate.

[48] V. Pencev, 1990, p. 28-31: primul tezaur este format din opt ex.-3 ex. ştanţate şi 3 ex. turnate, pentru 2 ex. nu se fac precizări (Constantin X-tip 2, 1 ex. ştanţat; Roman IV, trei ex.-1 ex. ştanţat şi 2 turnate; Mihail VII-1 ex. turnat, Nichifor III, *folles* anonimi din clasa I-2 ex., la care nu se fac precizări, Alexios I, *follis* anonim din clasa K-1 ex. ştanţat), iar al doilea din 28 ex.-20 ex. ştanţate şi 8 ex. turnate (Mihail IV, *follis* anonim din clasa C, 1 ex.. ştanţat; Constantin IX, *folles* anonimi din clasa D, 7 ex.-5 ex. ştanţate şi 2 ex. turnate; Constantin X-tip 1, 1 ex. ştanţat; folles anonimi din clasa E-2 ex. ştanţate; follis anonim din clasa F-1 ex. ştanţat; Roman IV, trei ex.-1 ex. ştanţat şi 2 turnate; *folles* anonimi din clasa G-3 ex. turnate; Mihail VII-1 ex. turnat; *follis* anonim din clasa H-1 ex. ştanţat; Alexios I, *folles* anonimi din clasa J-2 ex. ştanţate şi *folles* anonimi din clasa K-6 ex. ştanţate).

[49] Gh. Mănucu-Adameşteanu, Peuce, 12 (1996), p. 329-360, înregistra un număr de 707 *folles* turnaţi.

timpul împăratului Constantin IX (1042-1055)[50].

Ipoteza care sugerează amplasarea acestei *officine* la Silistra, vine în contradicție cu numărul foarte mic de descoperiri izolate, turnate, publicate, doar15 ex la Silistra: 1 ex anonim din clasa D[51], atribuit împăratului Constantin IX (1042-1055), 2 ex semnate de la împăratul Roman IV (1067-1071)[52], 2 ex anonime din clasa G[53], atribuite împăratului Roman IV (1067-1071), 7 ex semnate de la împăratul Mihail VII (1071-1078)[54], 3 ex anonime din clasa I[55], atribuite împăratului Nichifor III (1078-1081), (nu putem lua în considerare un număr de 25 de ex[56], numai imitații cu reversul «barbarizat» şi piese anepigrafe, care reprezintă rezultatul activității unui alt emitent, respectiv unui alt atelier)[57] față de 400 ex cunoscute la Isaccea. Ernest Oberlander-Târnoveanu se referă la existența unor descoperiri inedite de la Silistra, unde *folles* anonimi turnați din clasele A 2-D şi Roman IV, sunt foarte bine reprezentați. Până la publicarea acestor piese care nu apar menționate nici în studiile de specialitate ale colegilor bulgari, nu putem să luăm în considerare decât exemplarele turnate publicate[58].

Relevantă este şi repartiția acestora, care are mai mult un caracter accidental pe teritoriul Bulgariei de nord-est, situație care a fost constatată şi de către Ivan Iordanov cu ocazia publicării primelor monede turnate. Descoperirile de pe teritoriul actual al Bulgariei–Garvăn**,** fortificație lângă Silistra – 1 ex semnat de la împăratul Mihail VII (1071-1078)[59], Kolarovgrad – 1 ex din clasa A 2 sau A 3, aflat într-o colecție particulară[60], Messembria – 1 ex anonim din clasa A 3, var 39-40? (1019/1020-1028) [61], singura piesă turnată dintr-un număr de 40 de *folles* anonimi şi semnați, emisiuni eşalonate de la cele anonime din clasa A 2-A 3, puse în circulație în timpul domniei împăraților Vasile II-Constantin VIII (976-1028)[62] şi terminând cu *folles* anonimi din clasa I, de la împăratul Nichifor III (1078-1081)[63],

---

[50] E. Oberländer-Târnoveanu 2004, p. 93, recenzie la Gh. Mănucu-Adameşteanu 1996.

[51] Iv. Iordanov 1980, p. 10, cat 22.

[52] *Ibidem*, p. 12, cat 78-79.

[53] *Ibidem*, p. 11, cat 35-36.

[54] *Ibidem*, p. 13, cat 101-107.

[55] *Ibidem*, p. 11, cat 37-39.

[56] V. Pencev, Numizmatika i sfragistika, 7 (2000), 2, p. 40-43.

[57] Despre aceste emisiuni imitative se poate aprecia că au fost puse în circulație în perioada 986-1001, când Imperiul Bizantin a pierdut controlul asupra Bulgariei şi când autoritățile bulgare au activat acest atelier local. Vezi şi discuția despre descoperirile de tip "Zlatariţa".

[58] E. Oberländer-Târnoveanu 2004, *loc. cit*.

[59] Gh. Mănucu-Adameşteanu, St. Iordanov, *Monede bizantine din secolele X-XI descoperite pe teritoriul localității Garvăn, ținutul Silistra şi invazia pecenegilor din 1046/1047*, în *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, 2002, p. 135, cat. 21.

[60] T. Gerasimov 1950, p. 314.

[61] Evtelpa Theoklieva-Stoytcheva, *Medieval Coins from Mesemvria*, Sofia, 2001, p. 47, cat 66, pl XXI/1a-1b: autoarea consideră că este o imitație din clasa A 2, piesă din var 39, dar din fotografii se observă că este o piesă turnată, din variantele 39-40?; nu poate fi din var 39, deoarece nu se disting punctele din Biblie

[62] *Eadem*, p. 46-48, cat 52-72, consideră că sunt de la împăratul Ioan Tzimiskes.

[63] *Eadem*, p. 50, cat 89-Nichifor III, tip 2, imitație; în cazul de față este vorba de un *follis* semnat de tip 2, dar de la împăratul Constantin X, surfrapat peste o piesă de tip 1. S-ar putea ca şi această „imitație" să fie tot o piesă turnată?

Pliska - 1 ex. din clasa A 2-var 48[64], Popina - fortificaţie lângă Silistra, 1 ex anonim din clasa D[65], atribuit împăratului Constantin IX (1042-1055)[66], fortificaţia de la Tutrakan – 1 ex anonim din clasa I, atribuit împăratului Nichifor III (1078-1081)[67], Varna – 10 ex (1 ex. din clasa A 2, dar poate fi şi din clasa A 3)[68] şi 9 ex din aşezarea care suprapune *thermele* romane (2 ex anonime din clasa A? - o piesă din clasa A 3 - var 24, identificare care nu este însă plauzibilă dacă privim fotografiile piesei pare mai degrabă o imitaţie anepigrafă? şi una care pare să facă parte din categoria emisiunilor imitative-are doar 0,95 g[69], Constantin X-tip 1-4 ex (1059-1062/1063), Constantin X-tip 2-3 ex (1062/1063-1067), Roman IV-1 ex (1067-1071) şi 2 *folles* anonimi din clasa I, de la împăratul Nichifor III (1078-1081)[70], Vetren – fortificaţie, 1 ex. semnat de la împăratul Mihail VII (1071-1078)[71], Bulgaria? – 1 ex anonim din clasa A 2 sau A 3, păstrat la Muzeul din Varna[72] şi 4 ex aflate într-o colecţie particulară: 2 ex anonime din clasa A 2-A 3 (976-1028)[73], un *follis* anonim din clasa D, atribuit împăratului Constantin IX (1042-1055)[74] şi un *follis* semnat de la împăratul Roman IV (1067-1071)[75].

Centralizarea acestor piese - Vasile II-Constantin VIII, clasa A 2-A 3 - 10 ex, Constantin IX, clasa D - 3 ex, Constantin X-tip 1 - 4 ex, Constantin X-tip 2 - 3 ex, Roman IV - 4 ex şi 2 ex. din clasa G, Mihail VII - 9 ex, Nichifor III, clasa I - 5 ex - ridică numărul descoperirilor izolate de pe teritoriul Bulgariei la 40 *folles* turnaţi (inclusiv cele de la Silistra), cifră care contrastează evident cu cei 750 descoperiţi în Dobrogea (jud. Tulcea şi jud. Constanţa).

În totală contradicţie cu numărul foarte mic şi cu caracter accidental pe care-l prezintă descoperirile izolate ne apar cei 1260 de *folles* turnaţi care se regăsesc printre cei 3272 de *folles* din cele trei tezaure descoperite la Silistra: aceştia constituie o realitate frapantă care necesită explicaţii convingătoare şi circumstanţiate. Cel mai probabil, aceste tezaure pot fi atribuite militarilor din armata bizantină condusă de împăratul Alexios I Comnenul, care asedia Silistra:

---

[64] I. Iordanov, 1980, p. 10, cat 1.

[65] V. Yotov, *Nouvelles données sur les imitations des folles anonymes coulées de la fin du X-e-commencement du XI-e siècle*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 453, cat 15.

[66] Pentru atribuirea emisiunilor de *folles* anonimi folosesc propunerile avansate de C. Morrisson, în detrimentul celor propuse de Ph. Grierson, vezi în acest sens Gh. Mănucu-Adameşteanu, Şt. Iordanov, 2002, p. 131-133.

[67] V. Yotov 2004, p. 447, cat 16, pl II/6-în text se menţionează, greşit, clasa J (până în prezent nu se cunosc piese turnate din această emisiune), dar din fotografii se poate constata că este o emisiune din clasa I.

[68] *Ibidem*, p. 452, cat 2.

[69] *Ibidem*, p. 452, cat 1 şi pl I/1.

[70] *Ibidem*, pp. 452-453, pl I/1-10 şi pl II/1-2.

[71] G. Atanasov, V. Iordanov, *Srednovekoviat Vetren na Dunav*, Şumen, 1994, p. 50, menţionează o piesă clasa I, nr. 154, dar din catalog, p. 67, nr. 153, reiese că este o emisiune semnată de la Mihail VII.

[72] Iv. Iordanov 1980, p. 10, cat 3.

[73] A. Raduşev, G. Jekov, *Katalog na bălgarskite srednovekovni moneti IX-XV vek*, Sofia, 1999: p. 37, cat 1.0.2-o piesă de la care este reprodus doar aversul, atribuită eronat ţarului bulgar Boris II şi p. 38, cat 1.0.3-o piesă cu reversul "barbarizat", atribuită eronat ţarului Roman.

[74] *Ibidem*, p. 39, cat 1.0.4

[75] *Ibidem*, p. 40, cat 1.0.5.

înfrângerea neaşteptată suferită de bizantini în anul 1088 a determinat o retragere precipitată şi, implicit, ascunderea acestor tezaure?

S-ar putea ca tot unui militar din armata bizantină să-i fi aparţinut şi tezaurul descoperit în regiunea defileului de la Stara Planina, din apropiere de Şumen: este o acumulare de 42 *folles*, dintre care 19 piese sunt turnate-Constantin IX, clasa D (6 ex.), Constantin X-tip 1 (1 ex.), Roman IV (8 ex.), clasa G (2 ex.), Nichifor III, clasa I (2 ex.). El a fost ascuns, probabil, în timpul unei expediţii a împăratului Alexios I contra pecenegilor[76] sau tot cu ocazia asediului Silistrei din anul 1088[77], deşi pentru această ultimă ipoteză ar fi trebuit ca acest tezaur să conţină şi *folles* anonimi din clasa J, puşi în circulaţie de Alexios I, la începutul domniei sale, probabil între 1081-1086.

În funcţie de zona unde a fost amplasat şi de autoritatea care controla activitatea atelierului care emitea monede turnate, au existat două propuneri în legătură cu perioada de funcţionare. Cercetătorii bulgari au presupus că şi-a început activitatea în timpul revoltei oraşelor paristriene, la Silistra (în jurul anului1072)[78]. Coroborarea descoperirilor arheologice cu cele numismatice (a se vedea cercetările de la Nufăru şi Capidava) a stat la baza ipotezei care avansa ideea că acest atelier a început să funcţioneze în timpul împăratului Constantin IX (1042-1055). Repartiţia monedelor turnate pe teritoriul provinciei Paristrion, cu o concentrare evidentă în nordul provinciei dar şi numărul foarte mare de piese turnate găsite la Isaccea, au fost argumentele care au impus localizarea atelierului la Isaccea[79].

Cercetările arheologice recente au oferit unele repere cronologice care ne-ar putea sugera că acest atelier şi-a început activitatea mai devreme decât se estimase. Descoperirea unui *follis* anonim, turnat, din clasa A 2-A 3, la Skala[80] şi a unui exemplar din aceeaşi clasă A 2 sau A 3, la Odărci[81], fortificaţii care si-au încetat existenţa în urma atacurilor pecenege din anii 30' (1032, 1034 sau 1036 ?), ar putea coborî cu cel puţin un deceniu, data la care se presupunea că a început să funcţioneze acest atelier.

Chiar şi în situaţia în care cele două piese amintite mai sus se dovedesc a fi imitaţii cu reversul «barbarizat», care au fost puse în circulaţie de un alt atelier, compoziţia tezaurului de la Isaccea-format numai din *folles* anonimi din clasa A 2 (989-1019/1020) şi unul din clasa A 3 (1019/1020-1028), ştanţaţi şi turnaţi–ne dovedeşte că *officina* de la Isaccea şi-a început activitatea, mult mai devreme,

---

[76] Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei*.., p. 149: şirul conflictelor cu pecenegii a fost reluat chiar în 1082/1083.

[77] V. Yotov 2004, p. 450-457, pl. II/7-12, pl. III/1-13.

[78] I. Iordanov 1980, p. 6-8; G. Atanasov, I. Iordanov, *op. cit*; p. 42-45; V. Pencev 1990, p. 29-30.

[79] Gh. Mănucu-Adameşteanu 1996, p. 326-327; *idem*, SCN, 12 (1997), p. 136-147.

[80] V. Yotov, G. Atanasov 1999, p. 190, cat 305, pl CXXVI/44: un *follis* anonim din clasa A 2, de 4,11 g. şi 25 mm. Deşi datele tehnice-greutate şi diametru mare-par să pledeze pentru o imitaţie turnată oficială, din planşă se pare că este un exemplar cu legenda "barbarizată"?

[81] V. Pencev 1999, p. 170, cat 903, pl LX: această piesă-cu o greutate mică, doar 3,00 g, cu legenda de pe revers scrisă neclar, ar putea face parte din categoria pieselor cu legendă "barbarizată", categorie pusă în circulaţie de un alt atelier. Aceeaşi constatare s-ar putea să fie valabilă şi pentru exemplarul descoperit la Skala.

probabil, imediat după anul 1001, când armatele bizantine revin victorioase la Dunărea de Jos. Acest atelier era menit să pună în circulaţie numerarul necesar pentru plata militarilor bizantini (majoritatea pieselor s-au descoperit în fortificaţiile cu garnizoane bizantine).[82] Nu putem exclude nici posibilitatea, ca tot din acest raţionament, atelierul să fi început să funcţioneze chiar de la sfârşitul secolului al X-lea, când moneda bizantină putea ajunge mai greu în nordul Dobrogei pentru a asigura plata soldaţilor din garnizoanele plasate în cetăţile dunărene. Nu trebuie uitat că nordul Dobrogei a rămas sub controlul şi autoritatea statului bizantin şi între 986-1001[83].

Începerea funcţionării acestui atelier la sfârşitul secolului al X-lea sau la începutul secolului al XI-lea, face mai explicită prezenţa, printre monedele turnate, a emisiunilor anonime din clasa A 2, care au fost puse în circulaţie în perioada 989-1019/1020 (deocamdată nu se cunosc monede turnate din clasa A 1).

Tezaurul conţine, de asemenea şi o imitaţie anepigrafă, turnată, prima de acest fel descoperită la Isaccea[84]. Piesa are un avers corect, cu imaginea lui Hristos, bust, bine realizat, dar pe revers, legenda pe 4 rânduri este înlocuită cu 7 rânduri de mici pătrăţele, amplasate pe toată suprafaţa monedei. De la început trebuie făcută însă precizarea că ne aflăm în faţa unui exemplar cu modul mare (27,62 x 27,79 mm) şi greu (6,41 g), bine păstrat care, deocamdată, rămâne singura descoperire cunoscută de acest fel. Prin dimensiunile şi greutatea mare, piesa de la Isaccea se diferenţiază net de imitaţiile descoperite, cu o singură excepţie (Dinogetia-Garvăn), pe teritoriul actual al Bulgariei.

Primele exemplare cunoscute aparţin unui tezaur foarte mare, descoperit în Bulgaria, la Zlatarica, într-o grădină din sat (regiunea Veliko Târnovo), în anul 1939, care a fost imediat dispersat: se presupune că acesta conţinea cca 15 kg de monede de aramă, turnate sau cca 10,000 de monede[85]. Dintre acestea au fost recuperate doar 30 ex[86], printre acestea fiind diferenţiate 5-6 grupe, toate fiind imitaţii turnate, care, în mare, se pot încadra în două mari categorii care au pe avers, reprezentat, bustul lui Hristos, redat într-o manieră naivă, uneori destul de schematizat.

Prima categorie, anepigrafă, are pe revers rânduri de pătrăţele dispuse pe toată suprafaţa monedei (4-8 rânduri).

Există şi piese care se apropie mai mult de protipul reprezentat de *folles* anonimi din clasa A 1 şi A 2. Pe revers întâlnim o legendă «barbarizată», pe patru rânduri, care se prezintă, adesea, ca o succesiune de litere, fără nici un sens. De remarcat că printre acestea se află şi imitaţii turnate cu legenda corectă[87].

Dintre ultimele opinii amintim că Ernest Oberlander–Târnoveanu le consi-

[82] Vezi în acest sens şi descoperirea unei matrice pentru miliaresia din timpul lui Ioan Tzimiskes.

[83] Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei...*, p. 94-96.

[84] V. Pencev , Numizmatika I sfragistika, 7 (2004), 2, p. 43, consideră că la Isaccea s-au mai făcut descoperiri de acest fel, dar , în realitate, este vorba de imitaţii turnate din clasa A 2-A 3, puse în circulaţie de un atelier oficial şi care se deosebesc clar de imitaţiile de tip "Zlatarica".

[85] T. Gerasimov, Izvestia Sofia, 17 (1950), pp. 313-315.

[86] V. Pencev, 1990, p. 19, publică un număr de alte 10 piese care se păstrează în colecţiile Muzeului Naţional de Istorie de la Sofia.

[87] T. Gerasimov 1950, p. 314, fig 259/1.

deră imitații după *folles* anonimi din clasa A 1 şi după emisiuni din clasa A 2 – var 14, 22 sau 29[88], Valeri Iotov după *folles* din clasa A 2, în timp ce V. Pencev apreciază că au fost folosiți ca prototip şi *folles* anonimi din varianta 39 sau 40[89], din Clasa A 3[90].

În ceea ce priveşte cronologia acestora au fost avansate două ipoteze: fie că au circulat în paralel cu cele similare din clasa A 2 - A 3[91], fie că au fost puse în circulație către sfârşitul secolului al XI-lea[92].

Ernest Oberlander Tărnoveanu consideră că acestea provin dintr-un atelier din Bulgaria de Nord Est, controlat de Comitopuli după rebeliunea din anul 976. După recucerirea Bulgariei de nord est de către bizantini, în anul 1001, atelierul a fost închis, monedele au fost retrase din circulație şi topite. Excepție au făcut unele exemplare, majoritatea perforate, utilizate ca pandantive[93].

Valeri Iotov apreciază că acest atelier, localizat tot în Bulgaria de NE, a fost activ între 976 şi 1035[94], un interval cronologic asemănător (971-1031/1032) fiind acceptat şi de către V. Pencev[95].

Prin caracteristicile tehnice-greutate (0,80-3,00 g), diametru (între 17-22 mm)[96] - ambele categorii imită emisiunile din clasa A 1 şi, probabil, clasa A 2, dar, în nici un caz, nu poate fi vorba de *folles* din clasa A 3[97]: afirmația noastră are în vedere faptul, că aşa cum s-a presupus de majoritatea cercetătorilor, acest atelier a funcționat pe teritoriul Bulgariei, în intervalul în care puterea militară şi administrativă a bizantinilor fusese îndepărtată (976-1001), deci când emisiunile din clasa A 3 nu fuseseră încă puse în circulație (primele piese au fost bătute începând cu anii 1019/1020). Localizarea acestui atelier la Silistra ar putea plasa perioada de funcționare între 986-1001, când acest centru pare să fi ieşit de sub autoritatea bizantină : trebuie precizat însă, că nici unul dintre izvoarele bizantine nu menționează fosta capitală a provinciei dunărene printre centrele recucerire de bizantini în anul 1001 şi nici mai târziu, între 1001-1005, când armata bizantină şi-a concentrat eforturile militare la Dunărea de Jos. Funcționarea acestei *officine* la Silistra ar reprezenta o confirmare indirectă a faptului că oraşul a ieşit, temporar, de sub controlul şi autoritatea Imperiului Bizantin.

Pentru localizarea la Silistra ar pleda numărul mare de piese descoperite aici, 25 ex, care depăşeşte totalul celor cunoscute în Bulgaria, dar şi repartiția geografică a descoperirilor care sunt concentrate în nord estul Bulgariei.

Descoperiri izolate, care ne demonstrează că aceste piese au cunoscut o

---

[88] Ernest Oberländer-Târnoveanu, recenzie la V. Yotov 1997, Numismatic Literature, 146 (2004), p. 91.

[89] V. Pencev 2004, p. 45.

[90] V. Pencev, 2004, p. 41, cat 17: din descriere, această monedă pare să imite una dintre 39-40, atribuite clasei A 3, puse în circulație după 1019/1020.

[91] P. Diaconu, SCIVA, 32 (1981), 3, p. 409.

[92] Iv. Iordanov 1980, p. 5.

[93] E. Oberländer Tărnoveanu 2004, p. 90-91.

[94] V. Yotov, *Imitațiite na anonimnite folisi klas A 2, Bâlgarite v Severnoto Pricernomorie*, Izledvania i Materiali, 6 (1997), p. 131-137.

[95] V. Pencev 2000, pp. 43-44.

[96] V. Yotov, *loc cit*.

[97] V. Pencev 2000, p. 43.

anumită circulaţie printre locuitorii din Bulgaria, se cunosc la Odărci - lângă Dobrich, în fortificaţia bizantină, distrusă de atacul peceneg din 1032 sau1036 (8 ex)[98] şi o piesă anepigrafă, atribuită greşit var 24[99], în aşezarea care s-a format peste fortificaţia bizantină, Pliska – 1 ex[100], Silistrensko – 1 ex atribuit clasei A 2, care, după dimensiuni - 1,31 g, 18/20 mm - pare să fie o imitaţie turnată de tip Zlatarica ?[101], Skala - 5 ex, Şumen - 1 ex.[102], Varna – 1 ex care pare să facă parte din categoria emisiunilor imitative-are doar 0,95 g[103], Vetren – 3 imitaţii tip Zlatarica[104], Bulgaria de Nord Est – 1 ex cu legenda «barbarizată»[105].

Am lăsat la urmă descoperirile de la Skala (5 ex) care, pentru prima dată, provin dintr-un mediu arheologic bine datat. Trei dintre acestea au fost descoperite în locuinţe care au funcţionat în ultima perioadă de existenţă a fortificaţiei, distrusă în 1032 sau 1036: locuinţa nr. 11-cat 308, pl. CXXVI/43[106], locuinţa 27 - cat 309, pl. CXXVI/44[107] şi locuinţa 33-cat 310, pl. CXXVI/45: în inventarul acestei locuinţe se afla şi un *follis* anonim din clasa B[108]. Celelalte două au fost găsite în nivelurile superficiale, între 0 - 0,30 m[109].

După cum am arătat deja, primele imitaţii cunoscute provin dintr-un tezaur, confirmându-se valoarea lor numismatică. Interesant este faptul că multe dintre aceste imitaţii au fost folosite ca obiecte de podoabă. Dintre cele cinci exemplare descoperite la Skala, patru au avut această destinaţie, situaţie constatată şi pentru trei dintre cele opt piese descoperite la Odărci. La Silistra, dintre cele 25 publicate recent, patru au fost perforate[110]. Probabil că această transformare s-a petrecut după închiderea atelierului, când aceste imitaţii au căpătat această nouă destinaţie[111].

Pe teritoriul provinciei dintre Dunăre şi Marea Neagră, piese imitative din cele două categorii s-au descoperit numai la Dinogetia-Garvăn: la cele nouă deja publicate[112], adăugăm acum încă două monede. Şi printre acestea se află o piesă perforată (cat 2). După felul cum a fost perforată reiese că posesorul nu a fost

---

[98] V. Paruşev, Molivdovuli i moneti, în Liudmila Donceva-Petkova, *Odărci. Selişte ot Părvoto bălgarsko ţarstvo*, tom 1, Sofia, 1999, p. 170, cat 903 (o piesă turnată din clasa A 2-A 3) şi cat 904-910 (şapte imitaţii cu legenda «barbarizată» sau anepigrafe).

[99] V. Yotov, *Nouvelles données sur les imitations des folles anonymes coulées de la fin du X-e-commencement du XI-e siècle*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 447, 453, cat. 13, pl II/3.

[100] Iv Iordanov 1980, p. 13, cat 122-o piesă anepigrafă care are pe revers 6 rânduri de pătrăţele.

[101] V. Parusev, Dobrogea, (1993), 10, p. 160, cat. 88.

[102] Iv Iordanov 1980, p. 13, cat 123-o piesă anepigrafă care are pe revers 7 rânduri de pătrăţele.

[103] V. Yotov 2004, p. 452, cat 1 şi pl I/1.

[104] G. Atanasov, V. Iordanov, *Srednovekoviat Vetren na Dunav*, Şumen, 1994, p. 50, menţionează o piesă clasa I, nr. 154, dar din catalog, la p. 67, nr. 153, constatăm că este o emisiune de la Mihail VII şi trei piese anepigrafe, p. 67, cat 159-161.

[105] V. Yotov, 2004, p. 453, cat. 14.

[106] V. Yotov, G. Atanasov 1998, p. 40.

[107] V. Yotov, G. Atanasov 1998, p. 45.

[108] V. Yotov, G. Atanasov 1998, p. 46

[109] V. Yotov, G. Atanasov 1998, p. 127, fig 89.

[110] V. Pencev, 2000, p. 45.

[111] E. Oberländer Tărnoveanu 2004, p. 90-91.

[112] I. Iordanov, 1980, p. 13, cat 113-121.

interesat de caracterul religios reprezentat de figura lui Hristos de pe monedă, ci dorea doar s-o folosească ca obiect de podoabă. Una dintre piese a fost descoperită în bordeiul incendiat al "fierarului", a cărui datare a fost subiectul unor controverse îndelungate care nu au ajuns la un numitor comun. Încadrările cronologice acoperă tot secolul al XII-lea şi începutul secolului al XIII-lea[113], dar piesa reprezintă, cu siguranță, o refolosire.

Doar sub beneficiu de inventar-nu cunoaştem locul unde se păstrează piesele şi deci nu le-am putut verifica-mai putem aminti că la Păcuiul lui Soare, în cursul anului 1979 în SIO, "spre capătul sud estic al secțiunii s-au descoperit 8 monede de bronz, anepigrafe, bizantine, din veacul al XI-lea".[114]

O ultimă problemă pe care o ridică acest tezaur o reprezintă natura materialului textil din care a fost confecționată punguța în care se păstrau monedele. Tezaurul a fost descoperit într-un strat de lut, iar o bucată de material textil din această punguță s-a mai păstrat pe suprafața a două dintre monede. În acest caz este vorba de un fragment textil mineralizat. Mineralizarea fibrelor constă în combinarea şi înlocuirea matricei organice a fibrei cu una anorganică.[115] Acest fenomen are loc când materialul textil se află în contact sau în imediata apropiere a unui metal. Ionii metalului, ajunşi în soluție, stau la baza formării produşilor de coroziune care vor fi absorbiți de fibrele textile. Prin pierderea apei din compoziția fibrelor, se ajunge la rigidizarea şi fragilizarea fibrei. Deoarece monedele sunt din aliaj de cupru (identificat prin fluorescenta de raze X), pe suprafața lor s-au format produşi de coroziune ai cuprului. Prin spectrofotometrie IR (FTIR) s-au identificat: cloruri (atacamita) şi carbonați (malachit) în cantitate mare, precum şi urme de oxid cupros (de culoare roşie) şi stanic (de culoare albă). În aceste condiții, materialul textil a fost mineralizat.

Condiții de conservare. Stratul de lut în care a fost descoperită punguța a favorizat pe de o parte procesele de coroziune a metalului în prezenta apei (şi a oxigenului) din țesătură, stratul impermeabil impiedicând evaporarea [116], iar pe de altă parte a împiedicat pătrunderea apei şi/sau a oxigenului din exterior, bazele formate prin dizolvarea particulelor minerale rămânând în depozit şi menținând astfel un mediu alcalin[117]. Mediul alcalin şi umiditatea scăzută au conservat mai bine fibrele celulozice (vegetale) spre deosebire de cel acid care conservă mai bine fibrele proteice (de natură animală). Astfel, o umiditate excesiva (80%) ar fi favorizat, în cazul fibrelor celulozice, descompunerea lor de către bacterii şi acizii din sol şi dezvoltarea ciupercilor. De asemenea, prezența cuprului şi a compuşilor cu cupru a avut un efect de stopare a degradării biologice.

Un dezavantaj l-a constituit faptul că materialul numismatic, în momentul

---

[113] Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei*.., p. 193 şi nota 32

[114] Petre Diaconu, G. Custurea, Th. Papasima, P. Vlădilă, Materiale, Tulcea, 1980, p. 493.

[115] R.D. Gillard, S.M. Hardman, R.G.Thomas and D.E. Watkinson, Studies in Conservation 39 (1994), p.132-140.

[116] Apa se găeşte în interiorul golurilor particulelor minerale sau absorbită pe suprafețele active ale argilelor (şi humusurilor), cf. Carmen Marian, *Repere ale restaurarii textilelor arheologice din matase naturala*, Iaşi, 2001, p. 53.

[117] C. Marian, *op. cit.*, p. 55.

descoperii, a trecut brusc din mediul în care zăcea, la o anumită temperatură şi umiditate, în aerul atmosferic cu altă temperatură şi umiditate, ceea ce a dus la deteriorarea fibrelor textile.

Materialul textil. Materiile prime folosite la confecționarea țesăturilor erau de obicei lână, bumbacul, inul şi cânepa [118]. Gradul avansat de deteriorare a țesăturii nu a permis o analiză completă ci doar studierea celor câteva fibre (lungime max 2 mm) care s-au mai păstrat pe suprafața monedelor. La microscop (MC-5A), aspectul anatomo - morfologic al firului este caracteristic fibrelor textile obținute din in – fibre multicelulare, dispuse sub formă de mănunchiuri de fibre primare.

La reacții specifice de culoare, fibrele nu s-au colorat în galben (reacție specifică fibrelor nedezincrustate) ceea ce înseamnă că fibrele studiate au fost obținute prin dezincrustare (topire).

La final, putem trage câteva concluzii:

1. Tezaurul de *folles* din clasa A 2 şi A 3, descoperit la Isaccea, ne confirmă că atacul pecenegilor din 1026/1027 a vizat şi teritoriul Dobrogei.

2. Prezența monedelor turnate din clasa A 2 şi A 3, obținute într-un atelier oficial bizantin, ne permite să afirmăm că acest atelier şi-a început activitatea mai devreme decât se credea până acum: el funcționa la începutul secolului al XI-lea, dar nu excludem posibilitatea ca primele monede turnate să fi fost puse în circulație încă din ultimul deceniu al secolului al X-lea.

3. Prezența unei monede anepigrafe într-un tezaur ascuns într-o cetate bizantină, la circa 25 de ani de la revenirea bizantinilor la Dunărea de Jos (1001) lasă deschisă discuția referitoare la perioada şi atelierul care a pus în circulație această emisiune. Descoperirea tezaurului în aşezarea *extramuros* lasă să se întrevadă că această acumulare aparținea unui localnic. Acesta probabil, ca mulți alții, nu cunoştea limba greacă şi accepta ca monede şi exemplare anepigrafe. Caracterul îngrijit al piesei, caracteristicile tehnice – modul mare, grea – ne sugerează că a fost turnată într-un atelier oficial, special pentru populația locală?

CATALOG

Lista prescurtărilor
IAB = Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti
ICEM = Institutul de Cercetări Eco Muzeale din Tulcea
T - tăiată; b - bună, u - uzată.

BIBLIOGRAFIE

Grierson III, 2 = Philip Grierson, Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Coleection and in the Whittemore Collection, volume III, part 2. Basil I to Nichephorus III (867-1081), Washington, 1973.

Ivanisevic 1989 = Vujadin Ivanisevic, Interpretation and dating of the folles of Basil II and Constantin VIII-The class A 2, ZRVI, XXVII-XXVIII, 1989, pp. 19-42.

[118] V. Topoleanu. Cercetări de conservare şi restaurare 2, M.N.I., Bucureşti, 1992, p. 159; Gh. Ştefan, I.Barnea, Maria Comsa, *Dinogetia I*, Bucuresti, 1967, p. 120-121.

Metcalf 1979 = D. M. Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396, Second Edition, London, 1979.

Morrisson II = Cécille Morrisson, Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale, tome II. De Philippicus a Alexius III (711-1204), Paris, 1970.

Vasile II-Constantin VIII (976-1028)

Clasa A 2-A 3(989-1028)

Varianta 2-29, 51 ?
Grierson III, 2, pp. 650-662, 674, clasa A 2, anii 976 (?)-c 1030/1035

S 3, caroul 37, -0,70-0,80 m.
1. AE 4,59 g. 28,06x28,60 mm. Turnată-u. ICEM-f. inv.
2. AE 3,41 g. 27,82x25,41 mm. Turnată-u, fragmentară, ruptă în două. ICEM-f. inv.

Varianta 3
Grierson III, 2, pp. 651-652, clasa A 2, anii 976 (?)-c 1030/35
Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A 2, Grecia centrală, anii 989-1019/1020
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis I, anii 976-1001

S 3, caroul 37, -0,70-0,80 m.
3. AE 8,84 g. 32,20x29,21 mm. T-b. ICEM-f. inv.

Varianta 8
Grierson III, 2, p. 653, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/1035
Morrisson II, pp. 586-587, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A 2, Grecia centrală, anii 989-1019/1020
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis I, anii 976-1001

S 3, caroul 37 -0,85 m.
4. AE 8,60 g. 30,35x28,21 mm. T-u. ICEM-f. inv.

Varianta 12, 21 ?
Grierson III, 2, p. 654, 658, clasa A 2, anii 976 (?)–1030/1035 ?
Morrisson II, p. 587, 597-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A 2, Grecia centrală (var 12) sau metropolitană (var 21), anii 989-1019/1020
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis II, anii 1001-1010/1015

S 3, caroul 37, -0,70 -0,80 m.
5. AE 7,01 g. 28,03x27,73 mm. Turnată-u. ICEM-f. inv.
S 3, caroul 37, -0,85 m.
6. AE 4,90 g. 29,64x29,97 mm. Turnată-b. ICEM-f. inv.

Varianta 16
Grierson III, 2, p. 656, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/1035
Morrisson II, p. 587, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A 2, Metropolitană, anii 989-1019/1020
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis II, anii 1001-1010/1015

S 3, caroul 37, -0,70-0,80 m.
7. AE 9,67 g. 28,69x29,38 mm. T-av u. ICEM-f. inv.

Varianta 16 a
Grierson III, 2, p. 657, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/1035
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis II, anii 1001-1010/1015

S 3, caroul 37, -0,85 m.
8. AE 12,60 g. 32,86x33,91 mm. T-b. ICEM-f. inv.

Varianta 18
Grierson III, 2, p. 657, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/1035
Morrisson II, pp. 587, 597-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A 2, Metropolitană, anii 989-1019/1020
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis II, anii 1001-1010/1015

S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
9. AE 7,89 g. 28,90x28,89 mm. T-b. ICEM-f. inv.
S 3, caroul 37, -0,85 m.
10. AE 5,20 g. 28,79x29,01 mm. Turnată-av u. ICEM-f. inv.
S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
11. AE 5,19 g. 28,25x28,50 mm. Turnată-b. ICEM-f. inv.
S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
12. AE 5,00 g. 27,71x27,06 mm. Turnată-u. ICEM-f. inv.
S 3, caroul 37, -0,85 m.
13. AE 4,90 g. 28,65x29,68 mm. Turnată-u. ICEM-f. inv.
S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
14. AE 4,87 g. 28,13x28,74 mm. Turnată-u. ICEM-f. inv.
S 3, caroul 37, -0,85 m.
15. AE 4,80 g. 29,28x30,57 mm. Turnată-u. ICEM-f. inv.

Varianta 20 ?
Grierson III, 2, p. 658, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/1035
Morrisson II, p. 587, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A 2, Grecia centrală, anii 989-1019/1020
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis I, anii 976-1001
S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
16. AE 13,33 g. 31,78x32,34 mm. T-u. ICEM-f. inv.

Varianta 23
Grierson III, 2, p. 658-659, clasa A 2, anii 976 (?) – 1030/1035 ?
Morrisson II, pp. 587, 598-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A 2, Metropolitană, anii 989-1019/1020
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis II, anii 1001-1010/1015

S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
17. AE 7,47 g. 27,56x29,33 mm. Turnată-b. ICEM-f. inv.
18. AE 4,50 g. 30,51x29,06 mm. Turnată-u, cu marginea ruptă.

Varianta 34
Grierson III, 2, p. 664, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/1035
Morrisson II, pp. 587, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A 2, anii 989-1019/1020
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis II, anii 1001-1010/1015

S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
19. AE 14,37 g. 31,69x28,24 mm. T-u, tăiată ulterior. ICEM-f. inv.

Varianta 42 a
Grierson III, 2, p. 670, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/1035
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis IV, anii 1020/1025-1028

S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
20. AE 5,08 g. 27,33x27,43 mm. Turnată-u. ICEM-f. inv.

Varianta 48
Grierson III, 2, p. 673, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/1035
Morrisson II, p. 587, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A 2, Metropolitanlă, anii 989-1019/1020.
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A 2, emis II, anii 1001-1010/1015

S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
21. AE 8,74 g. 30,47x28,20 mm. T-u. ICEM-f. inv.

Varianta ?

S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
22. AE 8,80 g. 29,67x29,47 mm. Turnată-u. ICEM-f. inv.

Imitație anepigrafă cu 7 rânduri de pătrățele

S 3, caroul 37, 0,70-0,80 m.
23. AE ? 6,41 g. 27,62x27,79 mm. Turnată-b.. ICEM-f. inv.

Dinogetia-Garvăn, jud Tulcea[119]

Descoperiri izolate de imitații cu revers «barbarizat»

03.08.1962, la 6 m nord vest de țăruşul 12.

1. AE 2,36 g. 22,19x22,42 mm. Turnată-u. Av-bustul lui Hristos, bine redat, cu două puncte în nimb. Rv-imitații de litere dispuse pe patru rânduri. IAB-inv 1219/68[120].

1941, passim

2. ↘ AE 1,47 g. 19,88x19,98 mm. Turnată-b, perforată. Av-bustul lui Hristos, bine redat, cu un punct în nimb. Rv-legendă pe trei rânduri, incompletă la capetele de rând, dar redată destul de clar. Dacă nu ar fi fost diametrul mic şi perforația, am fi fost tentați s-o considerăm o piesă turnată din clasa E ? IAB-inv 744/103[121].

07.09.1953. Bordeiul 11, f. N.

3. AE 1,34 g. 19,78x19,58 mm. Turnată-f u. Av-bustul lui Hristos, cu două puncte în nimb, cu barbă, este redat schematizat. Rv-imitații de litere dispuse pe patru rânduri. IAB-inv 1193/308.

1961, secțiunea 5, caseta 3 (V), - 2,40 m, sub vatră.

4. AE 0,65 g. 18,56x15,31 mm. Turnată, uzată, cu o margine ruptă. Av-bustul lui Hristos, bine redat, cu două puncte în nimb. Rv- imitații de litere dispuse pe patru sau cinci rânduri, pe toată suprafața monedei. IAB-inv 1192/12[122]

Descoperiri izolate de imitații anepigrafe

1951, sectorul E 1

1951, suprafața E 1, caroul 3, - 0,37 m.

5. AE → 2,84 g. 22,86x22,23 mm. Turnată-u. AV-bustul lui Hristos, cu un punct în nimb, redat schematizat. Rv-trei rânduri de pătrățele dispuse pe milocul monedei. IAB-inv 1193/204.

1953, 26 iunie, suprafața B. Bordeiul 50-bordeiul fierarului.

6. AE 2,76 g. 23,25x23,92 mm. Turnată-păstrată f. bine. Av-bustul lui Hristos, bine redat, cu două puncte în nimb şi o biblie în mână. Rv-şase rânduri de pătrățele dispuse pe toată suprafața monedei. IAB-inv 1193/310[123].

1950, sectorul III Est. Sub bordeiul cu podea de lut.

---

[119] Mulțumim şi pe această cale d-lui Eugen Nicolae, şeful Cabinetului Numismatic de la Institutul de Arheologie " Vasile Pârvan" din Bucureşti pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziție monedele aflate în această colecție.

[120] Iv. Iordanov 1980, p. 13, cat 118-"vede" şapte rânduri de pătrățele.

[121] Iv. Iordanov 1980, p. 13, cat 114.

[122] Iv. Iordanov 1980, p. 13, cat 115

[123] Iv. Iordanov 1980, p. 13, cat 118-"vede" opt rânduri de pătrățele.

7. AE 2,20 g. 23,80x23,74 mm. Turnată-f.u. Av-bustul lui Hristos, bine redat, cu două puncte în nimb. Rv-mai multe rânduri (?) de pătrățele dispuse pe toată suprafața monedei. IAB-inv 1193/91.

1962, curtina turnurilor 11-12

8. AE 2,10 g. Turnată-u. Av-bustul lui Hristos foarte uzat. Rv-cinci rânduri de pătrățele dispuse pe aproape toată suprafața monedei. IAB-inv 1219/69[124].

1953, suprafața A 1, țăruşul 10

9. AE 1,78 g. 21,57x20,45 mm. Turnată-u, ruptă pe o margine, perforată pentru avers ?. Av ilizibil. Rv-patru rânduri de dreptunghiuri. IAB-inv 1193/464[125]

1953 (?)-passim

10. AE 1,44 g. 21,36x19,25 mm. Turnată-u, ruptă pe o margine. Av-bustul lui Hristos, bine redat, cu două puncte în nimb. Rv-şase rânduri de pătrățele dispuse pe toată suprafața monedei. IAB-inv 1193/325[126]

1956, suprafața A 3, - 1,60 m

11. → AE 1,27 g. 21,35x16,98 mm. Turnată-u, ruptă circa o treime. Av-bustul lui Hristos, bine redat, cu două puncte în nimb. Rv-par să fi fost şase rânduri de pătrățele dispuse pe toată suprafața monedei, din care s-au păstrat doar cinci. IAB-inv 735/8[127]

Tezaure de *folles* din clasa A ?, descoperite pe teritoriul Bulgariei

Bejanovo, Lukovit – 1938: cca 2 kg de monede la Ioan Tzimiskes, dintre care au fost recuperate 11 ex – datarea a fost făcută pe baza catalogului lui Wroth (T. Gherasimov, IzvSofia, 12 (1938), 2, p. 454)

Dobrotița, Omurtag – 1955: în punctul Baladjilâk, în timpul unor lucrări agricole, descoperite18 ex de aramă de la Tzimiskes (T. Gerasimov, IzvSofia, 21 (1957), p. 323 cf. Wroth, II, pl. LX/1-3). Trimitere este greşită la Theodora – la emisiuni din aur; pentru Tzimiskes, identificarea doar la pl LV/1-3, ceea ce corespunde cu var 1, 24 şi 18, respectiv clasa A 2 (var 1 şi 18) şi clasa A 3 (var 24)). Iordanov, Istoria na finansovata, p. 64, cca 1025-1042

Durankulak, Varna – spre vest de sat, descoperit un număr necunoscut de monede, dintre care, de la unul dintre deținători, au fost cumpărate un miliaresion de la Vasile II, bătut la Constantinopol şi trei folles Clasa A 2 (V. Ivanov, Dobrudja, 12 (1995), p. 312).

Gabrovo, regiunea - :în 1973-1974, s-a descoperit un tezaur de monede de bronz bizantine de la împărații Ioan Tzimiskes, Vasile II-Constantin VII (citeşte Constantin VIII) şi Roman III. Monedele se păstrează la Muzeul din Gabrovo (I. Iurukova, Arxeologija, 20 (1978), 2, p. 76 ; Coin Hoards, VII, p. 55: tezaur

[124] Iv. Iordanov 1980, p. 13, cat 118-"vede" şapte rânduri de pătrățele.
[125] Iv. Iordanov 1980, p. 13, cat 116
[126] Iv. Iordanov 1980, p. 13, cat 119-"vede" cinci rânduri de pătrățele.
[127] Iv. Iordanov 1980, p. 13, cat 113.

ascuns c. 1030).

Hisar, Plovdiv, 1942 – cu ocazia unor lucrări de canalizare, în partea de est a fortificației, la 0,7 m, descoperite cca 3 kg de monede de aramă de la Tzimiskes (D. Toncev, God Narod Muzei Plovdiv, 4 (1960), Pl, IV, p. 207).

Iankovo, Şumen, 34 ex: Iv. Iordanov, p. 64, cca 1025-1042, în *Istoria na finansovata i kredita sistema na Bâlgaria*, tom 1, Srednovekovna Bâlgaria i osmansko vladicestvo, Varna 1981 (în continuare Iordanov 1981).

Lădjane, Lovec-1935: lângă această localitate, într-un ulcior, s-au descoperit un follis de la Anastasius şi 100 folles din clasa A 2 (T.Gherasimov, Izvestia Sofia, 11 (1937), p. 318 un ulcior ceramic cu cca 100 ex. aramă Tzimiskes şi un *follis* Anastasius; Iv. Iordanov, 1981, p. 64, planşa 5, 100 *folles*, datați cca 1025-1042; V. Pencev, Naționalen Istoriceski Muzei Sofia, Izvestia, 12 (2001), p. 54, nota 7, o sută de *folles* din clasa A 2).

Odărți - 7 ex: var. 24 (5 ex), var 41, var 49 (Donceva-Petkova, Liudmila, Odărți, 1999, p. 170, cat. 913-919); p. 184-descoperiți în locuința 4, care aparținea, se pare, chiar comandantului. Fortificația a fost distrusă de un atac peceneg în 1032 sau 1036.

Preslav, 8 ex: Iv Iordanov 1981, cca 1025-1042

Pravenți, Şumen, 125 ex: Iv. Iordanov 1981, p. 64, cca 1025-1042

Reka Devnia, Varna – 1964: cca 9,9 kg de monede de bronz, din clasa A 2 - A 3, aflate într-un vas ceramic; monedele se păstrează la muzeul din Varna (T. Gerasimov, Izv Sofia, 1965, p. 249-un număr de 895 ex, identificate pe baza catalogului lui Wroth: IoanTzimiskes, Vasile II-Constantin VIII, Roman III; M. Mircev, Izv Varna, II (XVII), 1966, p. 148-151-9,9 kg monede de bronz de la Ioan Tzimiskes (254), Vasile II-Constantin VIII (490), Constantin VIII (48), Roman III (96), adică un număr de 888 ex, identificate pe baza catalogului lui Wroth;din descrierea schematică făcută de Mircev, completată cu unele trimiteri la catalogul lui Wroth, se pot identifica, cu destulă certitudine, următoarele variante descrise de V Ivanisevic 1989, p. 23, fig 1, care prezintă o serie de variante noi care apar şi în tezaurul de la Reka Devna):Ioan Tzimiskes-nr 1, corespunde cu var 1; nr 2, cu var 3, 4 şi 5; nr 3, cu var 6; nr 4, cu var 7; nr 5, cu var 9 (?); nr 6, cu var 18; nr 7, cu var 25; nr 8, cu var 23; nr 9, cu var 24; nr 10, cu var 21; nr 11, cu var 24 a. Vasile II-Constantin VIII: nr 1, cu var 32; nr 2, cu var 31, nr 3, cu var 40; nr 4, cu var 39, nr 5, cu var 36 (?); nr 7, cu var 44; nr 8, cu var 41. Constantin VIII: nr 1, cu var 45; Roman III: nr 1, cu var 47. Puse în ordinea numerelor de variante, constatăm că există var 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 18, 21, 23, 24, 24 a, 25, 31, 32, 36, 39 , 40 a-b, 41, 43, 44, 45, 47, adică piese din clasa A 2 (1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 18, 21, 23, 25, 36)şi din clasa A 3 (24, 31, 32, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 47); V. Pencev, 2001, p. 55, nota 12-un număr de 888 ex din clasa A 2.

Silistra – 1960: 58 monede de aramă-17 ex din sec VI şi 41 ex de la Ioan Tzimiskes (T. Gerasimov, IzvSofia, 28 (1965), p. 249).

Silistra I şi II, 49 ex: Iv Iordanov 1981, p. 64, cca 1025-1042

Skala-28 ex din clasa A 2 în locuința 25 (V. Iotov, G. Atanasov 1998, p. 129-130, fig. 93: var. 3 (2 ex), var 9 (3 ex), var 21, var 22, var. 24 (6ex), var 24 a, var 39 (5 ex), var 40 (2 ex), var 40 a (2 ex), var 40 b, var 41, var 45, var ? (1 ex)

Teteven, 10 ex: Iv Iordanov 1981, p. 64, cca 1025-1042

UN TRÉSOR DE *FOLLES* ANONYMES DES CLASSES A2 – A3, DÉCOUVERT À NOVIODUNUM – VICINA (?) - ISACCEA

Résumé

A l'occasion des recherches archéologiques de 2003 dans le territoire *extra muros* de Noviodunum – Vicina – Isaccea, dans la section 3, carrée 37, à une profondeur de 0,70 – 0,80 m, on a découvert quatre petit rouleaux de monnaies soudées entre eux, en total 17 exemplaires; au redressement du profil nordique, à – 0,85 m, on a découvert encore un lot de six pièces. Sur la surface de deux monnaies il y était conservé un fragment de tissus ce qui nous démontre que les monnaies étaient gardées dans un petit sac.

Le trésor est constitué de 23 *folles* anonymes, émissions de la Classe A2 (21 ex), classe A3 et un exemplaire anépigraphe : var. 2-29, 51 ? (2 ex. moulées), var 3 (1 ex. frappé), var 8 (1 ex. moulée), var 12, 21 ? (2 ex. moulées), var 16 (1 ex. frappé), var 16 a (1 ex. frappé), var 18 (6 ex. moulées et 1 ex. frappé), var 20 (1 ex. frappé), var 23 (2 ex. moulées), var 34 (1 ex. frappé), var 42a (1 ex. moulée), var 48 (1 ex. frappé), var ? (1 ex. moulée). La dernière pièce est représentée par un ex. moulé, anépigraphe (un avers à l'image du Christ, buste, sur le revers en lieu de quatre rangs pour la légende il y a sept rangs de petits carrées). C'est le premier trésor de *folles* aux émissions de la classe A2 – A3 découvert à Noviodunum – Isaccea. Les monnaies sont datées, selon les propositions de D.M. Metcalf, dans la période 989 – 1019/20 (var.3, var 8, var 12, 21 ?, var 16, var 18, var 20, var 23, var 34, var 48). Selon V. Ivanisevic, ces émissions ont été mises en circulation pendant les années 976 – 1028; les pièces qui s'encadrent dans l'émission I, sont datée 976-1001 (var 3, var 8), dans l'émission II, datée 1001-1010/1015 (var 12, 21 ?, var 16, var 16a, var 18, var 23, var 34, var 48) et dans l'émission IV, datée 1020/1025-1028 (var 42a). On peut observer que les limites chronologiques ne sont pas trop différentes et on peut apprécier que ce trésor a été caché au XI e siècle, pendant le troisième décennie, fait suggéré par la seule pièce de la variante 42a. A l'exception de quelques exemplaires, les monnaies sont détériorées à la cause d'une longue circulation. Du même territoire de la cité de Isaccea – Vicina, on peut mentionner huit trésors de *aspron trachy de billon* des XIe – XIIIe siècles (1092 – 1203) et huit accumulations de *stamena* dévalorisés du XIIIe siècle.

Pour le territoire de Dobroudja, la bibliographie numismatique comprend un seul trésor qui contient seulement des *folles* de la classe A 3, provenant du territoire de la commune Horia, dépt Tulcea, dont on a récupéré seulement deux monnaies de la classe A3 (var 24 et 40 a) d'un montant initial de 15 pièces, qui ont été données au Musée de la cité de Bucarest. Le cachement du trésor découvert à Isaccea peut être causé par les incursions des pétchénègues; en 2001 nous avons proposé l'hypothèse que l'attaque des pétchénègues contre l'Empire Byzantin pendant les années 1026/27 comprenait aussi le territoire de Dobroudja. Maintenant on peut ajouter ce trésor aussi, qui pourrait être enfouillé a cause du péril représenté par l'attaque de 1026/27 et qui confirme que le territoire de Dobroudja a été affecté par l'invasion des nomades.

Une autre problème liée au trésor découvert en 2003 à Isaccea est le procédé

de fabrication des monnaies : de 23 pièces, 15 sont moulées (65,21%) et seulement huit sont frappées (34,79%).

La découverte de plus de 750 exemplaires moulées sur le territoire de Dobroudja, pièces avec avers et revers correctement réalisés, mais plus petites et légères, qui imitent les *folles* byzantins, représentent le résultat de l'activité d'un atelier monétaire officiel qui a fonctionné à Isaccea, dans le nord de la province Paradounavon et qui a mis en circulation une série presque continue de *folles* anonymes et signés, à partir de la classe A2-A3 (989 – 1028) jusqu'aux *folles* anonymes de la classe I, attribués à l'empereur Nicéphore III (1078 – 1081).

L'hypothèse qui suggère l'emplacement de l'officine à Silistra, este en totale contradiction avec le petit nombre de découvertes isolées moulées – seulement 15 ex à Silistra face à 400 ex. à Isaccea. Leur répartition est aussi significative, elle a plutôt un caractère accidentel sur le territoire de la Bulgarie de nord-est. La centralisation de ces pièces (Basile II - Constantin VIII, classe A 2 et A 3 – 10 ex, Constantin IX, classe D – 3 ex, Constantin X, type 1 – 4 ex, Constantin X, type 2-3 ex, Romain IV – 4 ex et 2 ex de la classe G, Michel VII – 9 ex, Nicéphore III, classe I – 5 ex) monte le nombre des découvertes isolées de Bulgarie au 40 *folles* moulés (inclusif ceux de Silistra) ce qui contraste fort avec les 750 ex. découverts en Dobroudja (dépt de Tulcea et Constanta).

Les recherches archéologiques récentes nous offrent des informations qui suggèrent que cet atelier a commence l'activité plus tôt qu'on a estimé. La découverte d'un *follis* anonyme moulé, de la classe A 2-A 3, à Skala et d'un exemplaire de la même classe à Odarci, dans des fortifications qui ont cessé leur existence suite aux attaques des pétchénègues des années '30 (1032,1034 ou 1036 ?) peut baisser à moins un décennie la date proposée pour le début de cet atelier. Même si les deux pièces seront identifiés comme des imitations avec le reverse « barbarisé », mises en circulation par un autre atelier, la composition du trésor de Isaccea – constitué seulement de *folles* anonymes de la classe A2 (989 – 1019/20) et un de la classe A3 (1019/20 – 1028), frappés et moulés – nous démontre que l'officine de Isaccea a démarré l'activité plus tôt, au fin du Xe siècle ou peut après l'année 1001, quand les armées byzantines reviennent victorieuses au Bas – Danube. Cet atelier était destiné à mettre en circulation le numéral nécessaire pour le payement de l'armée.

Le trésor contient aussi une imitation anépigraphe, moulée, qui peut influencer la datation et par conséquent, l'émetteur des imitations du type « Zlatarica ». La pièce présente un avers correct, avec l'image du Christ, buste, mais sur le revers en lieu de quatre rangs pour la légende il y a sept rangs de petits carrées distribués sur toute la surface de la monnaie. Il faut préciser qu'il s'agit d'un exemplaire au grand module (27,62 x 27,79 mm) et lourd (6,41 g), bien conservé et qui est pour le moment la seule découverte connue. Par ces dimensions, la pièce de Isaccea se distingue nettement des imitations anépigraphes et la légende barbarisée, découvertes, à une seule exception (Dinogetia – Garvan), sur le territoire actuel de la Bulgarie, qui sont plus petites et légères. Par ses caractéristiques techniques – poids (0,80 – 3,00 g) , diamètre (17 – 22 mm) – les deux catégories imitent les émissions de la classe A 1 et probablement la classe A2, mais en aucun cas il ne s'agit d'un *folles* de la classe

A3 puisque cet atelier a fonctionné sur le territoire de la Bulgarie dans la période quand la puissance militaire et administrative de byzantins était éloignée (976 – 1001), donc les émissions de la classe A3 n'étaient encore mises en circulation (les premières pièces ont été frappées à partir du 1019/1020. La localisation de cet atelier à Silistra pourrait placer la période de fonctionnement entre 986 – 1001, quand le centre était hors de l'autorité byzantine.

L'analyse textile.

Sur la surface de deux monnaies on peut observer un fragment de matériel textile minéralisé provenant d'un sac pour les monnaies. Par la perte de l'eau de la composition des fibres elles ont devenu rigides et fragiles. Puisque les monnaies sont en alliage de cuivre (identifié par fluorescence de rayons X), leur surface est couverte par les produits de corrosion du cuivre. Par spectrophotométrie en IR (FTIR) nous avons identifié des chlorures, carbonates, oxyde de cuivre et stannique. Le milieu alcalin et l'humidité basse ont conservé mieux les fibres végétales comme le cuivre aussi qui ont empêché la dégradation biologique.

Malheureusement, la transition brusque du milieu d'enfouissement dans l'atmosphère avec une autre température et humidité ont causé la détérioration supplémentaire des fibres textiles.

Nous avons identifié au microscope les fibres comme lin, obtenus par le procédé de rouissage.

RECENZII ŞI
NOTE BIBLIOGRAFICE

COMPTES RENDUS ET
NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

MARIA COJA, *Orgame/Argamum – Cercetări arheologice I. Cercetările dintre anii 1965-1985. Capitole dintr-o monografie arheologică inedită*, reunite şi editate de Mihaela Mănucu-Adameşteanu, Bucureşti-Tulcea 2005, XX + 247 p. (dintre care 25 figuri, la sfârşitul textului), ISBN 973-0-04053-2

Lucrarea, apărută sub egida Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti şi a Institutului de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea, este primul volum din seria monografică *Orgame/Argamum* şi a fost editată cu prilejul aniversării a 40 de ani de cercetări arheologice în cetatea de la Capul Dolojman, prilej cu care a fost organizat şi un colocviu internaţional la Bucureşti, Tulcea şi Jurilovca, în perioada 3-5 octombrie 2005. Totodată, aceasta reprezintă şi o evocare a celei ce a fost Maria Coja – autoarea reluării cercetărilor în situl menţionat şi a formării, în mare parte, a colectivului ce-i continuă activitatea .

După *Cuvântul editorului* (p. VII-XIV) – în care sunt expuse motivaţia editării acestui volum, câteva repere privind activitatea Mariei Coja la Orgame şi explicaţii privind întocmirea volumului, *Abrevieri* (p. XV – XVI) şi *Bibliografie Orgame/Argamum (în ordinea publicării lucrărilor)* (p. XVII – XX), urmează lucrarea propriu-zisă, structurată în două părţi – *I. Cercetările dintre anii 1965-1985. Capitole dintr-o monografie arheologică inedită* (p. 1-84) şi *II. Orgame/Argamum (Capul Dolojman, comuna Jurilovca, judeţul Tulcea). Note de săpătură, anii 1965-1986* (p. 85-180), la care se adaugă *Ilustraţia* (p. 181-247).

Prima parte a lucrării debutează cu o *Introducere* (p. 1-4) – în care sunt expuse motivele pentru care s-au reluat cercetările la cetatea de la Capul Dolojman (în primul rând pentru a se putea face o comparaţie cu Histria, în condiţiile în care celelalte oraşe greco-romane de pe litoralul vest-pontic sunt suprapuse de aşezări moderne) şi este făcută o scurtă trecere în revistă a izvoarelor privitoare la situl în discuţie şi a cercetărilor efectuate în anii 1926-1932 de către Paul Nicorescu; tot aici este prezentată şi *Aşezarea geografică* (p. 5-6).

În *Descrierea săpăturilor. Stratigrafia generală* (p. 7-12), autoarea prezintă succesiunea nivelurilor de locuire în trei sectoare principale, denumite convenţional *I*, *II* şi *III*. În primul sector (amplasat pe faleză, în interiorul fortificaţiei romano-bizantine) au fost identificate doar vestigii romane şi romano-bizantine; în cel de-al doilea (pe terasa de la SSE de zidul de incintă) materiale sau complexe arheologice de la sfârşitul epocii bronzului, din prima epocă a fierului şi din perioadele greacă arhaică, clasică, elenistică, romană şi romano-bizantină, iar în al treilea (situat în afara valurilor de apărare ale cetăţii romano-bizantine, la SVV de aceasta) vestigii elenistice şi romane.

Aşezarea hallstattiană (p. 13-15) a fost identificată doar în sectorul II, în cadrul acesteia fiind cercetate două bordeie şi două gropi menajere, încadrate, pe baza materialului ceramic descoperit, în faza finală a culturii Babadag.

În *Colonia greacă* (p. 16-29) sunt prezentate complexele şi materialele arheologice corespunzătoare fiecărei perioade (arhaică – cele mai vechi piese fiind aşa-numitele „boluri cu păsări" datate începând cu ultimul sfert al sec. VII a. Chr.-, clasică şi elenistică). Cel mai important monument al acestei perioade este

zidul de apărare clasic, din care a putut fi observat un tronson în capul promontoriului, zid care a funcționat de la sfârşitul sec. V până în sec. III a. Chr.

Oraşul roman (p. 30-35), este, din păcate, puțin cunoscut. Un cartier de locuințe din această epocă (sec. II-IV p. Chr.) a fost cercetat parțial în *sectorul III*, situat la cca. 300 m de incinta romano-bizantină.

În *Cetatea romano-bizantină* (p. 36-48) sunt prezentate zidul de incintă, bazilica trinavată mare (*bazilica II*) cu anexele – la care autoarea identifică două faze de construcție, corespunzătoare sec. V, respectiv sec. VI p. Chr. şi mai multe edificii civile. Din păcate, lipsesc din această prezentare unele edificii cercetate de autoare (menționăm aici doar celelalte două bazilici creştine intramurane).

Lucrarea este urmată de *Evoluția urbanistică a oraşului grec Argamum* (p. 49-60) – în care este făcută o comparație cu celelalte oraşe de pe litoralul vestic al Mării Negre -, *Zidul de apărare grecesc, Tehnica de construcție* (p. 61-68), *Atelierele meşteşugăreşti* (p. 69-81) – unde sunt prezentate mai multe cuptoare din epocile greacă, romană şi romano-bizantină - , şi *Concluzii* (p. 82-84).

Partea a doua a lucrării cuprinde notele de săpătură (informația brută) şi carnetele de şantier ale Mariei Coja.

Ilustrația (schițe, desene, fotografii), tipărită pe hârtie cretată, este de bună calitate.

Cu toate eventualele mici imperfecțiuni, lucrarea *Orgame/Argamum I* este indispensabilă oricărui specialist preocupat de perioada clasică în vestul Mării Negre; aşteptăm şi publicarea cercetărilor de pe sectoarele preluate de „urmaşii" Mariei Coja. De asemenea, trebuie remarcat efortul editorului acestui volum, M. Mănucu-Adameşteanu, responsabilul ştiințific al şantierului arheologic de la Capul Doloşman, efort comparabil cu cel al regretatei înaintaşe.

DOREL PARASCHIV

ANDREI OPAIȚ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD). Aspects of Economic Life in the Province of Scythia)*, BAR International Series 1274, 2004, IV + 180 p. (120 p. de text cu figuri incluse + 60 planşe)

După o primă variantă în limba română – *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV – VI p. Chr.). Producția ceramicii locale şi de import*, Bibliotheca Thracologica XVI, Bucureşti 1996-, apariția lucrării lui A. Opaiț în prestigioasa colecție BAR nu poate fi decât salutată.

Volumul cuprinde *Cuvânt înainte* (p. III – IV), *Introducere* (p. 1), *Capitolul I. Ceramica* (p. 2-84), *Capitolul II. Considerații privind producția ceramicii locale* (p. 85-94), *Capitolul III. Centrele ceramice de la Marea Neagră şi Mediterană şi relațiile lor cu provincia Scythia* (p. 95-100), *Capitolul IV. Relațiile economice ale provinciei Scythia cu centrele ceramice din Imperiul roman târziu* (p. 100-103), *Capitolul V. În loc de concluzii: natura transportului şi distribuția ceramicii* (p. 104-111), *Bibliografie selectivă*

(p. 112-120), la care se adaugă 60 de planşe (p. 121-180).

În *Introducere*, autorul afirmă că varianta în limba engleză a monografiei nu reprezintă o simplă traducere din română, aceasta fiind structurată pe două părți – tipologia vaselor ceramice şi analiza, în detaliu, a implicațiilor economice ale descoperirilor ceramice. De asemenea, aceasta explică modalitatea de clasificare a ceramicii – pe grupe funcționale (vase pentru depozitare, transport, gătit, servitul mâncării şi băut) şi, în cadrul acestora, pe forme (*dolia*, amfore, oale etc.). Opaițele nu sunt incluse în lucrarea de față; această categorie va face obiectul unei lucrări separate. A. Opaiț afirmă că analiza sa se bazează în primul rând pe ceramica descoperită în cetatea de la Murighiol şi pe cea din *horreum*-ul fortificat de la Topraichioi şi recunoaşte, cu modestie, că aceasta nu poate fi extrapolată la întreaga provincie Scythia, dar poate constitui un punct de plecare pentru studiul relațiilor comerciale ale acestui colț al Imperiului.

Primul capitol, *Ceramica*, reprezintă, firesc, partea cea mai consistentă a monografiei. Fiecare categorie ceramică este clasificată în tipuri; pentru fiecare tip, autorul descrie pasta şi forma pieselor şi prezintă descoperirile din Scythia şi analogiile din restul Imperiului.

Capitolul debutează cu recipientele pentru depozitare – *dolia*, împărțite în şase tipuri şi amforele de masă, reprezentate prin două tipuri. În prima categorie, A. Opaiț include (în tipul VI) şi vasele-borcan cu brâu alveolar de tradiție getică lucrate la mână, care, după părerea noastră au fost utilizate doar până în sec. III p. Chr.

În ceea ce priveşte recipientele pentru transport – amforele, autorul face mai întâi un scurt istoric al cercetărilor asupra acestei categorii ceramice, apoi tratează principalele tipuri de amfore atestate în Scythia în perioada romano-bizantină, *Carthage LR 1* şi *2*, cărora le urmăreşte evoluția formei; mai mult, pentru primele vase, A. Opaiț stabileşte şase subtipuri.

Amforele egeene sunt clasificate în 12 tipuri: *Berenice MR 7*, *Carthage LR 3*, *Scorpan IV, tip cnidian târziu*, *Böttger I 3*, *Opaiț B III*, *amfore morcov egeene (?)*, *Torone VII*, *Torone III*, *Robinson M 273*, *Opaiț C III-2* şi *tip Sardis (?)*. Considerăm că piesele încadrate de A. Opaiț în primul subtip al aşa-numitului tip *Scorpan IV* nu aveau ce căuta în lucrare, deoarece se datează în perioada romană timpurie şi nu au legătură cu cele incluse în al doilea subtip, acestea din urmă, ca şi piesa încadrată (cu rezerve) în tipul *Sardis*, reprezentând variante ale tipului *Carthage LR 3*. În ceea ce priveşte *amforele morcov egeene* susținem (cum am făcut-o şi cu alte ocazii, în scris) că atât caracteristicile pastei cât şi aria de răspândire indică faptul că sunt produse vest-pontice (poate ale atelierelor de la Odessos, cum afirmă Al. Minčev). De asemenea, considerăm că autorul ar fi trebuit să simplifice încadrarea tipologică a amforelor aşa-numite *burduf* (cele cu diametrul maxim în partea inferioară a corpului).

Amforele levantine şi cretane sunt clasificate în nouă tipuri: *Carthage LR 4* (acesta cu mai multe subtipuri), *Anemurium*, *amfora conică de tip Seleucia in Pieria*, *Carthage LR 5*, *Berenice LR 5*, *Riley LRA 14*, *Zeest 99*, *Opaiț E IV* şi *Opaiț F II*. În ceea ce priveşte *amfora conică de tip Seleucia in Pieria*, considerăm că exemplarele descoperite în Scythia nu provin din estul Mării Mediterane ci sunt produse ale atelierelor sud-pontice de la Demirci şi Alapi (din teritoriile oraşelor Sinope,

respectiv Heracleea), aşa cum am demonstrat-o într-un articol recent.

Amforele pontice sunt împărţite în 15 tipuri sau subtipuri: *Zeest 80*, *Antonova 9*, *Böttger I 5*, *Kuzmanov XV*, *Kuzmanov XVI*, *Opaiț B V*, *Böttger II 4*, *Opaiț E I-a*, *Opaiț E I-b*, *Opaiț E I-d*, *Opaiț E I-c*, *amfora sinopeană*, *Tezgör & Tetlican I*, *Zeest 94* şi *Zeest 103*. În ceea ce priveşte recipientele *Antonova 9*, suntem de părere că acestea reprezintă importuri, ținând cont de caracteristicile pastei şi de atestarea lor în bazinul Mării Mediterane: în Palestina, Italia – la Roma, unde sunt considerate produse nord-africane şi în Creta – la Gortina, unde sunt considerate locale. Piesele au structura şi culoarea pastei identice, ceea ce ne determină să susținem existența unui singur atelier, sau, cel mult, a unei singure regiuni producătoare (cel mai probabil Creta). Vasele *Böttger I 5*, *Kuzmanov XV* şi *Böttger II 4* le considerăm variante ale aceluiaşi tip, ca şi pe cele *Opaiț E I* şi *Tezgör & Tetlican I* (la acestea trebuind adăugate şi piesele considerate de autor de tip *Seleucia in Pieria*).

Amforele nord-africane au beneficiat de încadrarea tipologică cea mai „stufoasă" (31 de tipuri), A. Opaiț raportându-se în primul rând la clasificarea lui S.J. Keay privitoare la vasele pentru transport din Catalonia. Ținând cont de faptul că multe astfel de recipiente au forme asemănătoare, credem că tipologia lui S.J. Keay trebuie simplificată.

Amforele hispanice sunt atestate prin doar trei tipuri: *Keay XIII D*, *Keay XIII A* şi *Beltrán 70*; în legătură cu ultima amforă, avem serioase rezerve în a o încadra în tipul indicat de autor.

Amfora locală de tip Telița (singurul tip considerat de A. Opaiț produs, cu certitudine, în Scythia) este clasificată în două variante.

Autorul cuprinde în monografie şi trei tipuri de amfore a căror origine nu o poate determina: *Hayes 13*, *Opaiț F IX* şi *Hayes 11*. Ținând cont de aria de atestare, noi considerăm vasele *Hayes 13* produse orientale, iar pe cele *Hayes 11* – care ar fi trebuit mai degrabă raportate la clasificarea lui G. Kuzmanov, care le include în *tipul XVII-*, vest-pontice.

Vesela de bucătărie este reprezentată prin oale (încadrate în 22 de tipuri, unele cu mai multe subtipuri şi variante, la care se adaugă oalele aparținând populațiilor migratoare), cratițe (nouă tipuri), tigăi (trei tipuri), capace şi *mortaria*. Această categorie este reprezentată, aproape în exclusivitate, de produse locale.

Vesela pentru băut este atestată prin căni (două tipuri, la care se adaugă două piese unicat), carafe (trei tipuri), ulcioare (cinci tipuri), pahare (două tipuri), cupe (trei tipuri), ceşti (patru tipuri, la care se adaugă piesele aparținând purtătorilor culturii Sântana de Mureş), cratere (care, după părerea noastră, ar trebui incluse în rândul ceştilor cu două torți), o *hidria* şi capace.

A. Opaiț tratează separat o categorie de ulcioare – cu gura pâlniformă, corpul globular şi baza plată sau concavă-, clasificată în patru tipuri, despre care afirmă că sunt vase pentru ulei; nu ştim însă în ce măsură un anumit vas (cu excepția unor tipuri de amfore) putea servi, în exclusivitate, unui produs.

Vesela pentru servitul mesei este încadrată în *locală* – reprezentată prin castroane (trei tipuri), boluri (două tipuri, din care unul caracteristic culturii Sântana de Mureş), farfurii adânci (patru tipuri) şi farfurii plate (două tipuri), *pontică* (patru forme), *Late Roman C Ware* (11 forme, ținându-se cont în primul rând de clasificarea lui J.W. Hayes), *nord-africană* (13 forme, după aceeaşi încadrare), *cnidiană (?)* (trei tipuri de boluri şi unul de farfurii), la care se adaugă o

formă de vase locale cu slip roşu şi câteva capace. Remarcabil este faptul că, în cazul ceramicii pentru servitul lichidelor şi a celei pentru mâncat A. Opaiț găseşte analogii şi la vasele din metal.

Miscellanea e reprezentată printr-un *guttus*, două vase miniaturale şi o strecurătoare.

Ultima categorie ceramică prezentată o reprezintă *vasele cu caracter liturghic – thuribula*, *ampullae* şi vase lustrale.

Al doilea capitol, *Considerații privind producția ceramicii locale*, este structurat pe două părți – *Considerații privind modul de producție* (atelierele fiind clasificate în individuale, urbane şi oficiale) şi *Considerații privind tipurile de recipiente* (aici trebuie remarcate trimiterile la autorii antici, la reprezentările sculpturale şi paralelele lingvistice).

În următorul capitol, *Centrele ceramice de la Marea Neagră şi Mediterană şi relațiile lor cu provincia Scythia*, sunt prezentate, pe centre de producție (pontice, est-mediteraneene – egeene, levantine şi cretane şi vest-mediteraneene), tipurile de recipiente atestate în provincia istro-pontică.

În capitolul al patrulea, *Relațiile economice ale provinciei Scythia cu centrele ceramice din Imperiul roman târziu*, sunt prezentate şi interpretate date statistice privind ceramica din două centre cărora A. Opaiț le-a acordat o importanță mai mare – Murighiol şi Babadag – Topraichioi (aceasta, probabil, datorită faptului că a participat direct la cercetările arheologice); statisticile sunt realizate atât pe categorii ceramice, cât şi pe centre de producție.

Concluziile consistente, lista bibliografică care cuprinde, în general, titlurile necesare unei astfel de monografii şi planşele (desene) întregesc lucrarea. Sunt de făcut, totuşi unele observații de natură tehnică: unele trimiteri din text nu se găsesc la bibliografie, lucrarea este lipsită de o listă a abrevierilor, *Bibliografia selectivă* nu începe la p. 121 (cum indică *Cuprinsul*) ci la p. 112, de la planşa 43 „se sare" la planşa 45 etc.

Cu toate micile observații de mai sus, considerăm lucrarea *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia)* indispensabilă oricărui specialist preocupat de ceramica romano-bizantină.

DOREL PARASCHIV

Ethnic Contacts and Cultural Exanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonisation to the Ottoman Conquest, Romanian Academy, Institute of Archaeology of Iaşi (Edited by Victor Cojocaru), Trinitas, Iaşi 2005, 550 p.

Aşa cum se precizează chiar în prefața întocmită de Victor Cojocaru, volumul cuprinde o parte a comunicărilor prezentate la simpozionul *Ethnic Contacts and Cultural Exanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonisation to the Present* (Iaşi, 12-17 iunie 2005), organizat de Institutul de

Arheologie şi Institutul de Istorie „A.D. Xenopol", cu suportul ştiinţific şi cultural al altor instituţii. Un aport substanţial la organizarea simpozionului, ca şi pentru publicarea volumului, a venit de la departamentul Mihail Kogălniceanu al asociaţiei „Astra", Mitropolia Moldovei şi a Bucovinei, Arhiepiscopia Sucevei şi Rădăuţilor, Centrul „Göthe" din Iaşi şi Muzeul Literaturii Române din Iaşi. Totodată, simpozionul s-a desfăşurat în cadrul programului CERES – Plan Naţional pentru Cercetare şi Inovaţii (coordonatori dr. Victor Cojocaru şi dr. Flavius Solomon).

Volumul pe care-l prezentăm cuprinde studii ale cercetătorilor din Bulgaria, Germania, Polonia, Republica Moldova, România, Rusia şi Ucraina, reprezentând contribuţii din mai multe domenii: istoric, literar, epigrafic, lingvistic, numismatic şi imagologic.

Volumul al doilea, *Ethnic Contacts and Cultural Exanges North and West of the Black Sea from the Middle Ages to the Present*, urmează să apară sub coordonarea Institutului de Istorie „A.D. Xenopol".

Trebuie remarcat, de asemenea, că simpozionul organizat în iunie 2005 şi ale cărui lucrări sunt cuprinse în volumele amintite, reprezintă continuarea unei alte manifestări internaţionale din octombrie 2004, *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Midde Ages*, comunicările prezentate fiind publicate, de asemenea, într-un volum. Constatând ecourile favorabile ale simpozioanelor sus-menţionate, Institutul de arheologie din Iaşi îşi propune, după cum reiese din *Prefaţă*, să continue investigaţiile asupra numeroaselor aspecte ale istoriei sau arheologiei antice şi medievale din întreg spaţiul românesc şi din aria pontică. Este un proiect îndrăzneţ şi demn de toată lauda, iar aşa cum îi cunoaştem pe colegii din Iaşi, aplecaţi întotdeauna asupra unor probleme de substanţă, pe care le urmăresc cu tenacitate şi profesionalism până la desluşirea lor, suntem convinşi că îl vor realiza.

Din *Alocuţiunea* prezentată de prof. univ. dr. Victor Spinei, membru corespondent al Academiei Române, director al Institutului de Arheologie din Iaşi, se remarcă, printre altele, semnificaţia unor asemenea manifestări pentru cunoaşterea mai profundă a realităţilor istorice, arheologice, culturale şi geo-politice ale zonei Mării Negre, adevărată „placă turnantă" a civilizaţiei eurasiatice, după cum o definea Gheorghe I. Brătianu. Totodată, demnă de reţinut este şi constatarea că participanţii la simpozion, ale căror contribuţii au fost incluse în volum, sunt atât specialişti prestigioşi, cât şi colegi mai tineri, dovedind interesul tuturor pentru temele supuse dezbaterii.

În volum întâlnim contribuţii care s-ar putea asocia tematic, ilustrând complexitatea problemelor abordate, pentru a fi analizate grupat. Editorul a preferat, însă, înserierea lor cronologică, modalitate pe care o vom utiliza şi noi la prezentarea studiilor în cauză.

Primul articol aparţine lui A. Minchev (Varna), *Thracians and Scythians in Northeastern Bulgaria: Some Bilateral Contacts in Metalworks*. Autorul prezintă câteva piese inedite de bronz aflate la Muzeul din Varna, descoperite în NE Bulgariei.

1. Aplică de bronz rotunjită, cu reprezentări zoomorfe (două animale sălbatice în luptă: un animal mitologic, poate un lup cu două capete similare la ambele terminaţii ale corpului, care atacă un cerb sau un elan; sec. V a. Chr.). Pe

baza analogiilor, autorul consideră că piesa reprezintă un produs tracic, lucrat după o idee sau un prototip scitic.

2. Bară de bronz perforată pentru fixarea hăţurilor, obiect a cărui utilizare nu este, totuşi, sigură; redă imaginea unui cap de leu; piesa a fost datată de autor în sec. V-IV a. Chr. Obiectul, oarecum neobişnuit, ar fi concretizarea unor concepţii mixte, traco-scitice.

3. Tipar de bronz pentru aplici din aur sau bronz, care înfăţişează un cap de acvilă sau o gheară de pasăre. Asemănătoare unor piese scitice din Ucraina şi datată în sec. V-IV a. Chr., piesa este considerată de autor drept o probă excelentă a unei producţii locale de piese decorative scitice, în NE Traciei.

4. Jumătatea unui tipar de bronz pentru încheietorile de ham sau de căpăstru din aur sau din bronz, datat în sec. V-IV a. Chr. Piese asemănătoare, într-o anumită măsură, celor ce puteau fi turnate în tiparul amintit şi având o funcţionalitate asemănătoare au apărut în tumulii scitici din Ucraina şi S. Rusiei (între care Soloha şiTolstaya Mogila), în mormintele traco-getice de la Agighiol şi Peretu, la Celic Dere, ca şi în Bulgaria. Tiparul este considerat de autor ca o altă dovadă a existenţei unor contacte între meşterii traci şi sciţi în NE Traciei.

5. Aplică de bronz pentru căpăstru, cu palmetă, care redă forma piciorului din spate al unui carnivor (leu sau panteră). Piesa ar prezenta un amestec de motive tracice şi scitice, dar execuţia sa îngrijită ar sugera şi unele influenţe greceşti. Autorul consideră că aplica a fost lucrată într-un atelier orăşenesc pentru piese mici de bronz (ex. la Dionysopolis sau Odessos), pentru piaţa tracică rurală. Sfârşitul sec. V – începutul sec. IV a. Chr.

6. Aplici de bronz pentru căpăstru, în formă de capete de grifoni (cinci exemplare diferite). Deoarece grifonul este un motiv decorativ frecvent în arta tracică şi scitică, A. Minchev consideră că unele piese puteau proveni din Sciţia (prin negoţ sau de la războinicii sciţi), iar altele puteau fi produse locale (dovadă fiind ştanţele de bronz de la Dragoevo-Şumen şi Izvoarele-Constanţa (România).

Autorul consideră că descoperirile prezentate ar proba existenţa unor legături între artizanii locali de piese de bronz, de origine tracă şi scitică. Sciţii pătrunşi în diferite perioade în NE Traciei s-ar fi sedentarizat, ambele populaţii conviețuind încă din sec. VI a. Chr. Procesul ar fi fost îndelungat, activ şi bilateral, împletind diferite obiceiuri tradiţionale şi ocupaţii variate. Meşterii ambelor populaţii au schimbat idei şi motive ale artelor tradiţionale, în special în legătură cu decoraţiunile pentru harnaşamentul cailor, produsele lor fiind bine primite de clienţii de origini etnice diferite, unii dintre ei din nordul Dunării.

Opiniile lui A. Minchev, exprimate într-o formă apropiată şi de alţi specialişti (M. Oppermann, S.I. Andruch) pot constitui puncte de plecare pentru investigaţii mai complexe (care să privească, între altele, practicile funerare, tipurile de aşezări şi de locuinţe, meşteşugurile în general, inclusiv producţia ceramică, raporturile sociale sau economice etc.).

Următorul articol, semnat de I. Niculiţă şi A. Zanoci (Chişinău), *Kulturell – chronologische Interferenzen Mitte des I. Jahrtausends v. Chr. im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, reprezintă o continuare a preocupărilor constante ale ambilor autori, concretizate, de altfel, prin numeroase cărţi şi studii de specialitate publicate de-a lungul anilor. Pornind de la controversele ştiinţifice purtate vreme îndelungată în legătură cu problemele etno-culturale ale zonei de NV a Mării

Negre, sunt prezentate succint descoperirile din sec. VI-V a. Chr., care au atras în mod deosebit atenția cercetătorilor. Importantă este observația potrivit căreia schimburile climatice din prima jumătate a mileniului I a. Chr. care au avut loc în N şi NV Mării Negre, ar fi determinat trecerea comunităților umane, cândva sedentare, la o viață nomadă. Dar acest fapt nu a însemnat şi o depopulare a regiunii. Sunt amintite situri reprezentative din sec. VI-V din zonă, remarcându-se faptul că pentru sec. IV-III au fost repertoriate 122 de aşezări şi 40 de cetăți în regiunea carpato-dunăreană. Au fost analizate concret şi materialele arheologice mai vechi, începând din sec. VIII-VII-VI a. Chr., din numeroasele situri răspândite în zonă, inclusiv în stepă. Existența descoperirilor atât de timpurii reprezintă, în opinia autorilor, un argument că la mijlocul mileniului I a. Chr. în NV Mării Negre era o densitate demografică semnificativă, atestată, începând din această vreme, şi de numeroase importuri greceşti. Tot timpurii sunt şi alte tipuri de obiecte care pot fi utilizate ca elemente de datare, autorii oprindu-se la fibulele de tip Glasinač, răspândite pe o arie foarte întinsă, la acele cu capetele în formă de elice cu trei aripioare şi la anumite tipuri ceramice, de factură getică. Se remarcă şi prezența unor elemente ale culturii materiale tracice din a doua jumătate a mileniului I a. Chr. mai spre est, în cetățile şi aşezările de pe Niprul inferior. Autorii contestă teoriile referitoare la o depopulare sau la lipsa unor dovezi privind prezența în zonele amintite, la mijlocul mileniului I a. Chr., a populației traco-getice. Abia în sec. VI a. Chr., peste populația amintită ar fi pătruns sciții nomazi.

Articolul lui G. Simion (Tulcea), *Présences interethniques dans la région des embouchures du Danube aux VIe – Ve s. av. J. – C.*, poate fi considerat o completare a celui anterior. Pentru a avea argumentele necesare în vederea stabilirii caracteristicilor individuale ale grupurilor etnice din zonă autorul discută mai ales practicile funerare. El atrage atenția asupra bogățiilor naturale ale zonei, al rolului strategic al Dunării şi al altor elemente specifice care au interesat mai multe grupuri etnice, constituind uneori ținta incursiunilor, ca şi motivul prezenței neîntrerupte aici a altor populații. După câteva referiri la informațiile oferite de izvoarele literare, G. Simion menționează unele descoperiri funerare reprezentative din regiune. Mormântul de la Sabangia (începutul sec. VI sau chiar sfârşitul sec. VII, după opinia sa) continuă să fie atribuit cimerienilor, ca şi în alte lucrări anterioare. După opinia noastră, nu există argumente suficiente pentru o asemenea atribuire. Necropola de la Isaccea, cu 27 de morminte, toate de înhumație, din sec. VI-V, este considerată getică, mai ales pe baza inventarului funerar. Totuşi, practicarea exclusivă a înhumației, existența unor ritualuri aparte, cum ar fi depunerea unor plăci de piatră fie la picioarele, fie în apropierea capului defunctului, situație întâlnită în cimitirul biritual de la Stelnica[1], precum şi la Corbu de Jos[2], ne fac să fim mai rezervați față de atribuirea lor exclusiv geților. Opinia autorului, potrivit căreia necropola de la Isaccea, sau aşezarea de la Celic-Dere ar aparține unor grupuri de păstori migratori sau transhumanți care ar fi venit din părțile de silvostepă ale Nistrului Mijlociu, pentru a se stabili în aceste

[1] N. Conovici, Gh. Matei, Materiale, SN, 1 (1999), p. 99-144.

[2] M. Bucovală, M. Irimia, Pontica 4 (1971), p. 41-56; M. Irimia, Pontica 8 (1975), p. 89-114.

zone ale Dunării de Jos, nu se susține. Alte referiri ale lui G. Simion privesc necropolele de la Ciucurova şi Celic-Dere; în evoluția ultimei, domnia sa distinge două perioade: prima – începutul sec. VI (sau chiar sfârşitul sec. VII) – prima jumătate a sec. V; cealaltă – a doua jumătate a sec. V – începutul sau prima jumătate a sec. III a. Chr. Necropolele birituale, de tipul celei de la Celic-Dere, care cuprind un inventar scitic semnificativ, alături de cel getic, ar reprezenta o dovadă a coabitării ambelor populații.

Studiul lui S.R. Tokhtas'ev (Sankt Petersburg), *Problema skifskogo iazâka v sovremennoi nauke/Das Problem der skythischen Sprache in der heutigen Forschung*, ilustrează, ca şi alte lucrări ce vor fi amintite mai jos, caracterul interdisciplinar al simpozionului, ca şi actualitatea unei asemenea teme. Pornind de la teoriile mai vechi privitoare la grupul „nordic" al limbilor iraniene de răsărit, care cuprindea scitica şi sarmatica, din care s-ar fi dezvoltat osetina, sogdiana, khvarezmica ş. a., postulându-se chiar o eventuală continuitate lingvistică scitică – sarmatică – osetină, autorul întreprinde o cercetare critică a acestora, prin mijloace specifice (analiza rădăcinilor unor cuvinte, a sufixelor, toponimelor, hidronimelor, antroponimelor etc.). Concluzia sa este că teoria continuității limbilor scitică, sarmatică, osetină trebuie respinsă.

H. Heinen (Trier), în studiul *Athenische Ehren für Spartokos III (IG II² 653)*, readuce în discuție un monument epigrafic publicat încă din anul 1774 (numai partea dreaptă, existentă atunci; partea stângă s-a publicat în anul 1836). De la primele ediții ale decretului onorific pentru Spartokos III au fost publicate alte inscripții şi s-au întreprins noi cercetări asupra contextului istoric al ridicării monumentului, ceea ce, după opinia autorului, impune o nouă analiză a lui. Sunt discutate structura inscripției, evidențiindu-se raporturile dintre Athena şi regele bosporan, ajutorul oferit de acesta (inclusiv donarea a 15 000 de medimne de grâne), onorurile excepționale oferite de metropola greacă, evenimente care ar fi avut loc după anul 287 a. Chr. şi înaintea morții regelui în 284/3 a. Chr. Pentru evaluarea cât mai exactă a conținutului decretului, autorul prezintă în paralel şi decretul atenian pentru Audoleon, regele peonilor (IG II² 654 = Syll.³ 371), cu structura acestuia, inclusiv donația regelui de 7 500 de medimne făcută Athenei şi onorurile primite. În final ni se prezintă o utilă şi interesantă listă privind diversele daruri în bani şi în cereale făcute Athenei de către mai mulți dinaşti ai vremii, începând din jurul anului 356 a. Chr., până spre 283/2 a. Chr., ultimul menționat fiind tocmai Audoleon.

Rămânând oarecum în regiunile nord-pontice, S.B. Lantsov (Simferopol) publică studiul *O skifo-hersonesskih otnoşenija v poslednei treti IV – V pervoi treti III do n. e./ On the Scythian-Chersonesus Relations between the last third of the fourth and the first third of the third Centuries B.C.*

Pornind de la perioada celei mai intense colonizări practicate de Chersones vreme de mai puțin de 30 de ani, ea încheindu-se la sfârşitul sec. IV a. Chr., autorul constată că statul în cauză s-a întins pe o suprafață de circa 300 km², de-a lungul coastei de V a Crimeei, de la actualul Sevastopol către extremitatea nordică a peninsulei. Extinderea sa maximă s-a produs din ultima treime a sec. IV, până la sfârşitul primei treimi a sec. III a. Chr. După ce prezintă succint cauzele interne şi externe ale acestei expansiuni, autorul analizează relațiile complexe, mai ales comerciale, ale Chersonesului cu sciții. Relațiile paşnice cu aceşti vecini mai

agresivi erau întreținute prin diferite mijloace, inclusiv prin daruri. S.B. Lantsov consideră că legăturile, totuşi instabile, ale Chersones-ului cu sciții s-ar fi terminat cu aproximație la hotarul dintre sec. IV şi III a. Chr., odată cu dispariția pericolului care venea din partea lui Lysimach. Dar ideea nu ni se pare suficient argumentată şi credibilă, putând exista şi alte cauze. După consolidarea stăpânirii lor în zonă (inclusiv a ridicării fortificațiilor rurale) şi a încetării plății tributului către sciți, chersonesienii ar fi instalat un control eficient asupra teritoriului lor, rezistând totuşi, pentru scurt timp, impactului cu sciții. Spre sfârşitul primei treimi a sec. III a. Chr. sciții, presați militar de sarmați (ori chiar sarmații înşişi), ar fi distrus aproape toate aşezările agricole chersonesiene din vestul Crimeei. Autorul consideră că dacă se poate accepta distrugerea aşezărilor nefortificate şi a unora dintre cele fortificate, opinia privind distrugerea totală a *chora*-ei Chersonesului este greu de admis.

Articolul publicat de T.A. Nazarova (Kiev), *Greceskii komponent v sostave naselenija Neapolja Skifskogo/The Greek Component of the Population of Scythian Neapolis* se referă la rezultatele cercetărilor antropologice întreprinse asupra populației acestui oraş. Fără a neglija rezultatele studiilor mai vechi (începând din 1954), autoarea precizează că a analizat materialul osteologic din cimitirul estic al aşezării antice. Din analizarea a 40 de cranii (nu înțelegem de ce numai craniile!), 50% au fost definite ca „greceşti", 17,5% „scitice", 12,5% „sarmatice" şi 20% „metişi".

După opinia autoarei, în formarea etnosului scitic târziu componenta greacă ar fi jucat un rol destul de important. Considerăm, totuşi, că analiza este prea puțin concludentă pentru a deveni convingătoare.

Rămânând aproximativ în aceeaşi arie geografică, V. Cojocaru (Iaşi) a publicat studiul *Die Beziehungen zwischen Griechen und „Barbaren" im Norden und Nordwesten des Pontos Euxeinos zwischen dem 7. und dem 1. Jh. v. Chr. Zur Geschichte ihrer Erforschung*.

Pornind de la imaginea de ansamblu asupra istoricului cercetărilor şi a relațiilor dintre greci şi „barbari" în regiunea în cauză, autorul analizează doar trei aspecte ale problematicii apărute, pe care le consideră de maximă însemnătate.

1. Situația demografică şi primele contacte etnice în timpul colonizării zonei. Contactele între navigatorii greci şi populațiile sedentare din spațiu pontic aveau o bogată tradiție, dar abia odată cu formarea primelor *apoikiai* (ca Histria, Berezan sau Taganrog) aceste relații devin neîntrerupte, caracterizând istoria oraşelor elene din N şi NV Pontului Euxin. În legătură cu motivele şi caracteristicile colonizării s-au formulat de-a lungul timpului numeroase ipoteze. În ceea ce priveşte teoria despre *terra deserta*, construită pe baza unor date arheologice adesea neconcludente, autorul consideră că acceptarea acesteia *ad litteram* poate duce la concluzii eronate. Faptul că în timpul colonizării greceşti, în anumite zone (ex. în Dobrogea) comunitățile autohtone nu controlau în totalitate litoralul, nu înseamnă că noii veniți ar fi găsit un spațiu pustiu. De asemenea, în apropierea unor colonii greceşti (nu numai ioniene, ca Histria şi Olbia, ci şi în *chora* unor cetăți doriene, precum Callatis şi Chersonesul Tauric) au apărut aşezări cu populații mixte, iar în primele faze ale unor colonii se întâlnesc bordeie şi ceramică lucrată cu mâna.

2. Problema bordeielor şi a ceramicii lucrate cu mâna. Sunt prezentate trei teorii de bază în legătură cu acestea: a) ar indica existența unei componente barbare în populația coloniei în perioada arhaică, dar şi mai târziu; b) ar fi aparținut coloniştilor (ionici), reprezentând doar o influență barbară, bordeiele putând fi explicate şi prin condițiile climatice aspre, altele decât în Grecia şi prin cantitățile reduse de materiale de construcții în unele zone (inclusiv a pietrei); c) o variantă de compromis, bordeiele aparținând unei populații mixte – *mixhellenes*.

3. Problema aşa-zisului protectorat scitic asupra Olbiei şi a altor centre greceşti din spațiul nord-vest pontic, care a devenit în ultimul timp un *locus communis*, rămâne încă, după opinia lui V. Cojocaru, în domeniul speculativ. Ar fi necesară strângerea şi analizarea critică a tuturor izvoarelor literare, arheologice, epigrafice şi numismatice privind relațiile amintite, aceasta reprezentând singura posibilitate de a aduce o mai mare claritate şi în acest domeniu controversat.

C. von Behrer (Trier), în articolul *Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs* se referă la o categorie socială importantă pentru viața economică şi preocupările casnice ale antichității. Se prezintă o tipologie a stelelor funerare şi a criteriilor de bază pentru identificarea pe stele a servitorilor. Succesiv, sunt analizate alte teme: I – Identificarea iconografică a figurilor de servitori; II – Figuri de servitori pe reliefuri funerare din Regatul Bosporan; III – Despre statutul juridic şi social al servitorilor din spațiul nord-pontic (III 1 – Pajii; III 2 – Personalul casnic); IV – Despre rolul figurilor de servitori pe reliefurile funerare; V – Stele funerare puse de/şi pentru liberți; VI – Stelele funerare ale liberților şi sclavilor în spațiul cultural grecesc şi roman. Fără îndoială, cercetarea asemănătoare a numeroaselor stele funerare din Dobrogea ar oferi observații la fel de importante ca ale studiului amintit.

În lucrarea lui V. Banaru (Mannheim/Chişinău), *Zur Sinnbedeutung der Bildszene auf der Vorderseite der rotfigurigen Pelike von Manta, Republik Moldova*, sunt studiate imaginile uneia dintre cele mai frumoase vase greceşti cu pictură roşie, descoperite în zona nord-vest pontică. Scena principală de pe vas este formată din cinci personaje care, după opinia autorului formează o compoziție unică şi a cărei semnificație reprezintă scopul demersului întreprins. V. Banaru descrie amănunțit pictura cu personajele înfățişate, prezentând totodată, şi interpretările diferite date acestora, după descoperire. El consideră, în final că vasul *pelike* de la Manta prezintă o scenă mitologică, anume găsirea Ariadnei părăsită de Theseus pe insula Naxos. Este vorba de o scenă foarte rară, în care alături de *thiasos*-ul dionysiac apare şi Afrodita. Lipsa unor atribute caracteristice ale personajelor implicate, precum şi sugerarea locului întâmplării, duc la presupunerea că vasul a fost pictat pentru un client sau un cerc de cumpărători care cunoşteau legenda Ariadnei.

M.L. Dumitriu (Bucureşti), în lucrarea *Tanatos, mujskaja ipostas'smerti v drevnei Grecii/Thanatos, représentation masculine de la mort en Grece archaïque* se opreşte îndeosebi asupra semnificației zeului amintit în mitologia Greciei arhaice (inclusiv în cea eroică) şi în literatură. Thanatos, personaj monstruos, îl pune pe eroul grec să facă o alegere capitală: a lupta până îşi atinge ținta, sau a muri fără glorie. El este arhetipul a ceea ce mitologia considera a fi „răufăcătorul" sau „judecătorul disciplinar". Pe baza textelor literare (Hesiod în *Theogonia*, Homer în *Iliada* şi *Odiseea*) sunt prezentate şi raporturile dintre Thanatos şi alte divinități ale

lumii antice, cu semnificaţii legate mai mult sau mai puţin de „marea trecere" (Nyx, Hypnos, Nemesis, Eris sau Mors din mitologia romană etc.).

Articolul cercetătoarei V.A. Papanova (Berdjansk), *Amforî v pominal'nom i pogrebal'nom obrjadah nekropolja Ol'vii/Amphorae in the Funeral Rite of the Olbia Pontica Necropolis* îşi propune stabilirea semnificaţiei unuia dintre cele mai utilizate recipiente antice în practicile funerare. Pentru zona Olbiei în perioada arhaică şi clasică amforele reprezentau un procent ridicat; uneori erau utilizate şi în construcţiile funerare. Amforele au fost analizate şi în funcţie de numărul şi de locul depunerii lor în morminte, de starea fizică (întregi, sparte, perforate), utilizate ca urne (în mormintele de incineraţie) sau ca recipiente pentru depozitarea vinului, a apei etc. în complexele funerare. Interesantă este opinia potrivit căreia înmormântarea în amfore a copiilor ar fi simbolizat poziţia prenatală a copilului în uterul mamei şi s-ar lega de ideea renaşterii.

Lucrarea lui L. Munteanu (Iaşi), *Quelques considérations concernant les découvertes des monnaies d'or de type Lysimaque dans la Dacie intracarpatique*, continuă, într-o anumită măsură, preocupările anterioare ale autorului ilustrate de un alt studiu, *Despre descoperirile monetare de tip Koson* (ArhMold 25, 2002, p. 253-270). Analiza se concentrează, în principal, asupra a două mari tezaure de aur descoperite întâmplător, unul în sec. XVI şi celălalt la începutul sec. XIX care, din momentul semnalării lor au stârnit interesul autorităţilor şi al specialiştilor, dar şi imaginaţia „căutătorilor de comori". Autorul analizează amănunţit izvoarele documentare din epocă privind descoperirile în cauză, ca şi bibliografia de specialitate, aducând câteva precizări şi interpretări noi. Contrar opiniei unor numismaţi, care consideră că toate monedele de tip Lysimach din Transilvania sunt falsuri medievale şi ar fi posterioare descoperirii la mijlocul sec. al XVI-lea a „marelui tezaur de pe malul Streiului", autorul consideră că marea lor majoritate era originală, antică, chiar dacă cele mai multe monede de acest tip sunt postume. De altfel, în spaţiul nord-dunărean se cunosc şi alte depozite mixte de stateri originali şi postumi de tipurile Filip II, Alexandru cel Mare, Filip III şi Lysimach, frapate în diverse centre greco-macedonene şi acumulate, probabil, în coloniile vest-pontice. Aceste tezaure au, în majoritate, ca *terminus post quem* al III-lea şi al II-lea sec. a. Chr. şi se concentrează în aria carpato-nistreană şi în Dobrogea, confirmând existenţa câtorva centre de putere locală în regiune. În general, ele sunt interpretate ca plată regulată (*phoros*) făcută de cetăţile din Pontul Stâng unor basilei protectori, în virtutea acordurilor încheiate.

Pe baza conţinutului lor, ca şi a monedelor de tip Koson din componenţa celor două tezaure transilvane analizate, autorul, propune datarea acestora în cursul sec. I a. Chr. Aceste mari tezaure ar putea fi interpretate, în viziunea lui L. Munteanu, ca plată a cetăţilor greceşti sau ca pradă luată de Burebista în vestul Pontului. Sunt, fără îndoială, opinii interesante care şi-ar putea găsi în viitor confirmarea sau infirmarea prin noi descoperiri, fără să mai ia drumul colecţiilor particulare din străinătate sau din ţară, cum se întâmplă în ultimii ani, ci să ajungă în totalitate în instituţii de specialitate.

R. Haensch (München), în articolul *Rom und Chersonesus Taurica. Die Beziehungen beider Staaten im Lichte der Ehrung des T. Aurelius Calpurnianus Apollonides* analizează un aspect al relaţiilor externe ale vremii pornind de la o

inscripție datată între martie 173 – martie 174 p. Chr. (mai probabil în ultimele luni ale acestui interval). Ineditul omagiului constă în faptul că era adus unui *procurator* al Moesiei Inferior, deci unui administrator financiar al provinciei, şi nu unui guvernator. Autorul prezintă o altă situație oarecum asemănătoare întâlnită în Caesarea Hadrianopolis din Paphlagonia, unde a fost onorat de către împăratul Traian un anume Priscus, personaj de rang înalt şi despre care inscripția menționează că s-ar fi îngrijit bine de cei dependenți de el.

Onorarea lui T. Aurelius Calpurnianus Apollonides şi a soției sale Aurelia Paulina este explicată de autor prin dependența Chersonesului Tauric de existența protectoratului Romei în epoca imperială, pentru a rezista în fața duşmanilor săi. Oraşele greceşti pontice, ca Olbia şi Chersonesul Tauric au păstrat timp de secole această formă de recunoştință de veche tradiție şi pentru faptul că era acceptată din partea reprezentanților Romei tocmai pentru că avea o origine elenă.

Demn de semnalat este studiul întocmit de L. Ruscu, C. Ciongradi (Cluj-Napoca), *Die Beziehungen zwischen den Städten in Moesia Inferior und der Provinz Dakien*. Autoarele constată mai întâi că în Dacia numele greceşti apar în toate straturile populației, de la sclavi şi peregrini, până la membrii elitelor municipale şi la cavaleri. Situația este deosebită de a altor provincii, unde un cognomen grecesc desemnează cel mai adesea un libert sau pe urmaşul acestuia, cetățenii romani liberi evitând să dea copiilor lor cognomene greceşti. Cea mai pregnantă este în Dacia prezența unor persoane de origine greacă microasiatică. Grecii microasiatici au pătruns în Dacia pe două căi: în urma politicii de imigrare promovate de Traian, care atinge punctul culminant în timpul Severilor şi indirect, prin aşezările litoralului vest-pontic, îndeosebi prin noile oraşe create în Moesia Inferior. Sunt analizate succint câteva teme: 1 – Relațiile cu Asia Mică; 2 – Căile de imigrare din Asia Mică spre Dacia: 2 a – Relațiile dintre oraşele vest-pontice şi Dacia; 2 b – Relațiile dintre nou-înființatele oraşe din Moesia Inferior şi Dacia; 2 c – Bithynienii în nou-întemeiatele oraşe din Moesia Inferior.

Studiul relevă dificultatea înțelegerii acestor raporturi complexe; pentru aceasta s-au utilizat izvoarele literare, epigrafice şi arheologice (inclusiv arhitectura, arta şi unele meşteşuguri care prin specificul lor sugerează relațiile cu unele regiuni şi oraşe din Asia Mică: Bithynia, Pont, respectiv Nisibis, Nikaia sau Nikomedia). Ipoteza potrivit căreia bithynienii şi gallatienii din Dacia au venit direct prin oraşele vest-pontice nu este deocamdată confirmată epigrafic. Oraşele din sudul Dunării, începând cu cele fondate de Traian (ex. Nikopolis ad Istrum, Augusta Traiana, Novae, Troesmis etc.) erau deschise imigrației din Asia mică. După consolidarea lor, valul imigrației microasiaticilor a trecut în provincia Dacia, cucerită mai de curând, încă slab urbanizată, urmând marele drum dintre est şi vest.

A. Falileyev (Aberystwyth) abordează în studiul său o temă importantă - *Celtic Presence in Dobrudja: Onomastic Evidence*. Reluând această temă mai veche, autorul prezintă mai întâi argumentele lingvistice şi istorice pe baza cărora unele toponime din Dobrogea şi din vecinătatea ei au fost considerate, pe bună dreptate, celtice: Noviodunum, Arrubium şi Aliobrix (= Orlovka, în sud-vestul Basarabiei). Sunt discutate apoi alte nume, inclusiv hidronimul *Gabranus*, menționat în hotărnicia lui M' Laberius Maximus. În concluzie, autorul consideră

că Gabranus este tracic şi trebuie exclus din lista numelor de origine celtică din Dobrogea.

M. Alexianu (Iaşi), în articolul *Les inscriptions bilingues privées de Tomi et de Histria* analizează acest fenomen cu motivaţii diverse, altele decât ale inscripţiilor bilingve oficiale. Autorul se ocupă de două aspecte principale ale studierii inscripţiilor bilingve private: motivaţia, respectiv raţiunile complexe care au determinat unele persoane private să redacteze un asemenea text şi marcarea contactelor lingvistice. În demersul său utilizează mai mulţi parametri, cum ar fi: ordinea limbilor (greacă-latină, sau invers); statutul juridic, social, profesional şi ierarhic al persoanelor menţionate; etnicul indicat de numele menţionate; relaţiile de rudenie; identitatea dintre o versiune şi alta. Analiza cuprinde şi alte aspecte cum ar fi stabilirea eventuală a gradului de cunoaştere a ambelor limbi de către cel care a comandat inscripţia sau de către lapicid (ori lapicizi diferiţi pentru fiecare limbă), şi măsura în care aceste inscripţii sunt adresate unui public bilingv sau diferenţiat (hellenofon, respectiv latinofon). Sunt discutate 9 inscripţii (8 de la Tomis şi din teritoriul său şi 1 de la Histria). În opt cazuri prima limbă este greaca, iar latina doar într-un caz. Numărul inscripţiilor este prea mic pentru generalizări credibile. Se poate aprecia totuşi, că bilingvismul uzual în provinciile orientale s-a instalat, pe măsura dezvoltării romanităţii, şi în oraşele vest-pontice, zone hellenofone prin excelenţă.

R. Curcă şi N. Zugravu publică articolul *„Orientaux" dans la Dobroudja romaine. Un approche onomastique*. Pornind de la faptul că stabilirea „naţionalităţii" diferitor imigranţi în provinciile Imperiului Roman nu şi-a găsit încă o rezolvare corespunzătoare, autorii menţionează şi punctele de vedere contradictorii apărute în această chestiune: cel promovat de specialiştii în prosopografie care pun în relaţie provinciile, cu diferite *gentes* şi localităţile în care ei s-au stabilit ulterior, ori cel hipercriticist (mai ales anglo-saxon), care consideră că delimitările etnice propuse pe baza numelor unor persoane nu se susţin ştiinţific. Pe baza unor criterii metodologice formulate în lucrare, cercetarea autorilor se limitează la „orientalii" menţionaţi în inscripţiile din Dobrogea şi de pe *limes*-ul nord-dunărean al Moesiei. Într-un subcapitol aparte se analizează informaţiile existente, însoţite de tabele ale „orientalilor", după provinciile de origine: Galatia, Pontus şi Bithynia, Phrygia, Cappadocia, Asia, Syria, Egipt, Libya (?). Tabelele, extrem de utile şi clar întocmite cuprind următoarele rubrici: locul descoperirii; numele persoanei; originea; datarea; statutul; limba inscripţiei; observaţii; sursa. Concluziile relevă, printre altele, şi absenţa oarecum ciudată din inscripţiile în cauză a unor persoane originare din oraşe importante (ca Milet, Pergam, Sinope, Proconessos etc.), de unde provin, în schimb, numeroase obiecte de uz comun sau de artă. Din punct de vedere cronologic autorii disting, în mare, două etape: prima (circa 100 – a doua jumătate a sec. II), când în Dobrogea (dar mai ales la Tomis) au pătruns multe persoane de origini diferite; etapa a doua, care coincide oarecum cu împăraţii Severi, dar s-a prelungit în tot sec. III, când se observă imigrarea a numeroşi sirieni, fapt explicabil prin activitatea lor intensă sub o dinastie de origine orientală.

Următorul articol, *Les familles d'Ancyre à Troesmis* are ca autori pe L. Mihăilescu-Bârliba şi V. Piftor (Iaşi). Printre veteranii Legiunii a V-a Macedonica,

staționați o vreme la Troesmis şi care au promovat între notabilitățile locale sunt şi membrii unor familii din Ancyra. Sunt prezentate persoanele în cauză şi familiile lor, precum şi magistraturile ori alte funcții înalte pe care le-au deținut. Prezența veteranilor din Ancyra la Troesmis (veniți mai ales din Orient, dar şi indirect, din unele provincii celto-germanice), este explicată de autorii lucrării prin numeroşii soldați furnizați pentru legiuni de provincia Galatia, începând din epoca iulio-claudiană până în timpul Severilor, cum au demonstrat şi alți specialişti.

D. Paraschiv şi G. Nuțu (Tulcea) publică articolul *The Discovery of a Clay Thuribulum in the North of Dobrudja*. Discuția este prilejuită de descoperirea unui *thuribulum* din ceramică într-un context arheologic neclar, în apropierea cetății romane târzii din punctul Peştera, com. Enisala (jud. Tulcea). Cu acest prilej au fost analizate şi alte cinci piese de acelaşi tip din Dobrogea: Dinogetia (un exemplar de bronz); Callatis (în necropolă, tot un exemplar de bronz); Tropaeum Traiani (două exemplare din ceramică); Capidava (un exemplar din ceramică). Aceste piese au fost datate, atât prin context, cât şi prin analogiile prezentate, în sec. V-VI. Exemplarele de ceramică de la Tropaeum Traiani, Capidava şi Enisala sunt considerate produse locale. Funcționalitatea vaselor de tipul *thuribulum* este legată atât de practicile religioase, cât şi de cele laice.

Lucrarea lui O. Munteanu (Chişinău), *Les transformations ethniques et culturelles dans l'espace pontique de nord-ouest, à la fin du Ier millénaire av. J. – C. (concernant surtout l'espace pruto-dniestrien)*, ia în discuție o temă mult dezbătută de specialişti, mai ales în ultimii 50 de ani, dar încă insuficient lămurită; cea mai puțin clară pare să fie situația regiunii începând din sec. III a. Chr. până la sfârşitul erei vechi. În acest context sunt analizate trei zone etno-culturale şi geo-politice din spațiul amintit: 1 – silvostepa nord-vest pontică; 2 – stepa nord-vest pontică; 3 – litoralul nord-vest pontic cu coloniile greceşti. După o analiză atentă a ipotezelor care, în mare măsură se exclud reciproc, pentru silvostepa din zona nord-vestică a Pontului Euxin, se ajunge la concluzia că schema evolutivă a transformărilor de aici, propusă de adepții teoriei migraționiste, în afară de unele merite clare, conține şi câteva lacune de interpretare. De un studiu amănunțit, care are ca rezultat într-o mare măsură modificarea interpretărilor tradiționale, beneficiază stepa nord-vest pontică. Autorul consideră că există două etape distincte în cultura scitică din zona Niprului Inferior: una care îşi încheie evoluția la sfârşitul primei treimi a sec. III a. Chr. şi a doua începând din sec. II – până în sec. I a. Chr. În Sciția de pe Niprul Inferior se întâlneşte un amalgam de elemente de cultură materială care se poate raporta la mai multe grupuri etnice: sciți, greci, geți, populații nordice etc. Discuția se concentrează apoi asupra datării şi stabilirii contextului istoric al apariției unor elemente traco-getice viguroase în regiunea Niprului. În sudul Basarabiei, prezența în această etapă târzie a unor aşezări prospere, descoperirea unor cantități considerabile de material grecesc, dar şi de origine getică, sugerează ideea unor legături între cele două populații de bază: traco-getică şi scitică. Autorul se referă şi la apartenența etnică a regelui Rhemaxos pe care, alături de alți specialişti, îl consideră scit. În legătură cu litoralul nord-vest pontic, se apreciază că situația coloniilor greceşti pentru această perioadă este la fel de contradictorie. Discuția se concentrează asupra Olbiei, Tyras-ului şi Nikonion-ului, precum şi asupra prezenței geților (într-o

anumită măsură şi la influenţa bastarnilor). Observaţiile arheologice şi istorice exprimate pot constitui puncte de plecare pentru alte studii aprofundate privind transformările etno-culturale din NV Pontului Euxin.

Un interesant studiu este cel realizat de A. Poruciuc (Iaşi), *Lexical Elements that Reflect Close Contacts between Old Germanic and Autochtonous Populations in Southeast Europe*. Autorul îşi propune să demonstreze că există dovezi sigure ale contactelor timpurii şi îndelungate dintre unele neamuri germanice şi populaţiile autohtone ale sud-estului european, atât înainte, cât şi după expansiunea romană la Dunărea de Jos şi la Marea Neagră. Primii sunt reprezentaţi de germanii vestici, respectiv de bastarni. Au urmat populaţii care aparţin germanilor estici, respectiv grupul goto-gepidic. Scopul acestei analize este susţinerea ideii că numărul semnificativ de germani timpurii şi contactele lor cu autohtonii au avut drept consecinţă pătrunderea în limba română a unor cuvinte germane vechi. Mai întâi sunt amintite succint evenimentele politico-militare şi cultura materială specifice bastarnilor, prezenţi în sud-estul Europei timp de circa 500 de ani, începând cu sfârşitul sec. III a. Chr. şi cu formarea culturii Poieneşti-Lukaşevka. Urmează prezentarea celorlalte neamuri germanice: în vestul Daciei marcomanii şi cvazii, cărora li s-au adăugat longobarzii şi vandalii, ultimii ocupând la un moment dat o parte importantă din vestul Daciei; în răsărit goţii (cu neamurile lor), urmaţi mai apoi de gepizi. În unele situaţii bastarnii, goţii sau gepizii au reprezentat factori etnici şi politici importanţi la Dunărea de Jos. Prin creştinarea vizigoţilor de către Wulfila s-au creat condiţii favorabile înmulţirii legăturilor dintre noii veniţi şi populaţia romanică, inclusiv în domeniul lingvistic. După plecarea ostrogoţilor în Italia şi a vizigoţilor în sudul Franţei şi în Spania, singurii dintre germanii vechi care au rămas în sud-estul Europei au fost gepizii; la un moment dat ei au reuşit să formeze un regat puternic, pe un spaţiu vast (care cuprindea şi ţinuturi din Pannonia şi fosta Dacie). Potrivit specialiştilor, în sec. VII-VIII gepizii mai locuiau încă în câteva regiuni din Pannonia. Unii goţi au supravieţuit în Crimeea (aşa-numiţii goţi crimeeni) până la ocuparea peninsulei de către turci.

În acest context, autorul analizează diferitele ipoteze ale lingviştilor referitoare la prezenţa unor cuvinte de origine veche germanică în limba română, ajungând la concluzia că opinia afirmativă este întru-torul credibilă, iar exemplele date sunt concludente.

V.Yu. Yurochkin (Simferopol) publică lucrarea *Krâm v epohu velikih migraţii: problemâ etnosa i kul'turî/Crimea in the Epoch of the Great Migrations: Problems of Ethnos and Culture*. Pentru început, autorul se referă la aşa-numita „cultură scitică târzie" din arealul submontan aflat în centrul şi SV Crimeei, care ar fi fost distrusă de alani, ultimii aparţinând „uniunii de triburi goto-alanice". Dar aceste fapte nu sunt menţionate în izvoare. În sec. IV are loc, în schimb, în Crimeea, un proces cultural general, la care au participat grupuri etnice de origini diferite (germani, alani şi alţi sarmaţi). Culturile arheologice existente în acest areal s-au dezvoltat sub influenţa provinciilor romane anterioare. Tot acum au apărut elemente noi de practică funerară (între care incineraţia, în zona muntoasă de pe coasta de sud a Crimeei), iar în Bospor cultura locală din antichitatea târzie a cunoscut importante transformări. Culturile Inkerman şi Suuk-Su din zonă sunt considerate culturi originale, şi nu doar variante periferice ale culturii Cerneahov sau ale culturilor

nord-caucaziene. În Crimeea, ca şi în alte regiuni, formarea culturii gotice a avut loc într-un areal anume, cu participarea directă a populaţiei autohtone, aflate în strânsă legătură cu lumea scito-sarmatică şi nord-caucaziană. Faptul nu presupune o „dominaţie alanică", pentru a fi explicată originalitatea culturii gotice crimeene.

Studiul lui D.Gh. Teodor, *Realités etno-culturelles du nord du Bas Danube aux Ve – VIIe siècles ap. J. – C.* reia o temă abordată deseori în istoriografia românească sau străină. Cercetările arheologice au pus în evidenţă vestigii remarcabile pentru noi interpretări privind evoluţia comunităţilor umane din perioada analizată. Autorul se referă, printre altele, la aspectele culturale de tip Brateiu şi Ţaga din Transilvania, Cireşanu şi Ipoteşti-Cândeşti din Oltenia şi Muntenia, Costişa-Botoşana-Hansca, din regiunea est-carpatică. Conţinutul lor este într-o anumită măsură diferit în funcţie de zonele geografice şi de tradiţiile daco-romane cu intensităţi variabile, unele evoluând sub influenţe romano-bizantine sau ale popoarelor migratoare; ultimele au avut o existenţă vremelnică în spaţiul carpato-dunărean. Sunt prezentate succint sursele literare reprezentative pentru această perioadă, deşi ele au numeroase lacune, ca şi interpretările ce pot fi date informaţiilor transmise prin izvoarele scrise. Autorul se referă şi la fenomenul deplasării unor grupuri de romanici în afara graniţelor Imperiului, sub stăpânirea regilor barbari, inclusiv la nordul Dunării Inferioare, menţionat constant în sursele scrise ale epocii. Diversele invazii au influenţat profund viaţa socială, economică şi spirituală a locuitorilor dintre Dunăre şi Carpaţi, astfel încât unele grupuri de populaţie romanică au migrat la nordul fluviului, rămânând în lumea barbară, consolidând romanitatea de aici. Fenomenul migraţiei grupurilor romanice din sudul în nordul Dunării a fost amplificat şi de dislocarea elementelor etno-lingvistice din Moesia şi Illyricum de către marea masă de slavi care, începând de la sfârşitul sec. VI, dar mai ales de la începutul sec. VII a colonizat gradual o mare zonă a Peninsulei Balcanice, producând schimbări semnificative în structura etno-demografică a regiunii. O astfel de migraţie a grupurilor de romanici poate explica unele aspecte privind existenţa şi consolidarea nucleului principal al romanităţii orientale şi este considerată un fenomen cu totul posibil în condiţiile politice ale sec. V-VII.

În continuare, B.S. Szmoniewski (Cracovia) publică studiul *Cultural Contacts in Central and Eastern Europe: What do Metal Beast Images Speak About?*

Pornind de la faptul că reprezentările de animale de pradă redate sub forma unor figurine de metal din fazele timpurii ale Evului Mediu est-european sunt un fenomen cultural specific, autorul procedează la gruparea lor tipologică şi la desluşirea semnificaţiilor simbolice ale pieselor. Pentru ultima operaţiune – stabilirea simbolurilor specifice – reprezentările animaliere au fost împărţite în două grupe: a) feline (având ca reper principal leul) şi b) copitate (reper principal fiind hipopotamul); sunt analizate şi alte reprezentări (lupul, câinele, calul), cu semnificaţiile lor. Urmează cronologia şi atribuirea etnică a acestor piese, autorul ajungând la rezultate interesante, deschizând astfel noi căi spre interpretarea simbolurilor acestor artefacte, depăşindu-se simpla lor analiză cronologică, tipologică şi chorologică.

S. Mustaţă (Chişinău) prezintă *Some Views on the Population of the Territory between the Rivers Nistru and Prut during the Eight and Ninth Centuries*. Autorul

împarte convenţional spaţiul pruto-nistrean în trei zone, pe care le analizează distinct, mai întâi din punctul de vedere al interpretărilor date descoperirilor arheologice: zona Bucovinei de nord; teritoriul actual al Republicii Moldova; arealul sudic, respectiv Câmpia Bugeacului. Pentru nordul Bucovinei, ca de altfel şi pentru celelalte zone, cu anumite deosebiri, se disting trei etape în istoricul cercetării: primele două sunt în esenţă panslaviste, cu mici diferenţe între ele; în cea de a treia, începută după 1990, unii cercetători au continuat tradiţia sovietică, ignorând total prezenţa populaţiei româneşti; alţii au fost adepţii unui moldovenism primitiv, susţinând aşa numita teorie a naţiunii moldoveneşti. Dar au apărut şi interpretări obiective ale Evului mediu timpuriu din zonă, privind şi existenţa aşezărilor romanice, apoi româneşti. Autorul apreciază că în acest spaţiu exista o populaţie eterogenă din punct de vedere etno-cultural. Analiza continuă cu studiul aşezărilor, locuinţelor şi ocupaţiilor de bază, cu legăturile economice, viaţa spirituală (inclusiv răspândirea creştinismului) şi schimbările demografice ale perioadei. Analiza generală a realităţilor istorico-arheologice din spaţiul pruto-nistrean din sec. VIII-IX şi compararea cu situaţiile întâlnite în alte regiuni carpato-danubiano-pontice reflectă existenţa unor legături puternice şi chiar a unor identităţi etno-culturale, care vor continua şi se vor consolida în veacurile următoare.

Articolul lui V. Yotov (Varna) prezintă *Découvertes des „sabres hongrois" en Bulgarie*. Autorul analizează un număr important de asemenea săbii, dispozitive de siguranţă pentru mânere, aplice şi alte accesorii, între care opt inedite (3 săbii, 3 dispozitive de săbii şi 2 aplice de curea pentru teaca săbiilor). Considerate în general „săbii ungureşti", pentru a putea fi definite conform terminologiei arheologice, dar utilizate şi de alte populaţii, piesele în cauză, descoperite pe arii întinse, au fost puse în legătură cu prezenţa ungurilor în stepele ruseşti şi ucrainene la mijlocul şi spre sfârşitul sec. IX, cu deplasarea lor spre vest şi cu instalarea în zona Dunării Mijlocii apoi cu invaziile lor în Europa Occidentală (la sfârşitul sec. IX – mijlocul sec. X). Analogiile citate de V. Yotov atestă că săbiile şi părţile lor componente descoperite pe teritoriul Bulgariei aparţin tipului de „săbii ungureşti". Răspândirea lor la sudul Dunării a fost explicată prin invaziile ungurilor în primii ani de domnie ai ţarului bulgar Simeon (prin 895-896) sau prin expediţia lor asupra Constantinopolului din sec. X. Marele număr de săbii întregi şi de părţi componente, comparabil cu cel din Ungaria, dovedeşte faptul că această armă, foarte eficientă în lupta corp la corp, a fost adoptată şi de alte populaţii războinice.

Pe linia interdisciplinarităţii, L. Bejenaru, S. Stanc (Iaşi) publică *Archaeozoological Characteristics of the Byzantine Period with Reference to the Area between the Danube and the Black Sea*. Analiza se bazează pe cercetările arheozoologice mai vechi şi mai noi efectuate pentru cinci aşezări din Dobrogea (Capidava, Carsium, Dinogetia, Noviodunum şi Prislava), având ca interval cronologic perioada cuprinsă între sec. X-XIII. Sunt prezentate vânătoarea şi creşterea animalelor în zonă, cu informaţii importante privind prezenţa şi caracteristicile speciilor descoperite. Alte observaţii privesc asemănările şi deosebirile dintre aşezările în cauză, ori faţă de alte situri nord-dunărene din aceeaşi vreme. Cercetările efectuate indică orientarea comunităţilor umane mai mult spre creşterea animalelor decât spre vânătoare, cu toate că şi aceasta rămâne

încă o sursă importantă pentru preocuparea hranei şi a altor produse (oase, coarne, piei). Este evidenţiată, prezenţa a 13 specii de animale sălbatice (mai frecvente fiind bourul sălbatic şi cerbul).

T.Yu. Yashayeva (Sevastopol), prezintă *Hazaro-bulgarskii hram v predmest'e vizantijs- kogo Hersona/The Khazarian-Bulgar Church in the Suburbs of Byzantine Chersonese*. Este descrisă o biserică descoperită în anul 1997, ale cărei caracteristici constructive sugerează preluarea unor elemente de tradiţie nomadă, cu unele analogii în estul Crimeei, în practicile de cult şi în structurile rezidenţiale bulgare; se datează în a doua jumătate a sec. IX şi în sec. X. Autorul consideră că biserica a fost construită de comunităţi creştinate care aparţin culturii Saltovo-Maiaţk.

Următorul articol aparţine lui N.V. Ginkut (Sevastopol), *Vizantijskie i vostocinâe tradiţiii v kul'ture genuzzskoy kreposti Cembalo (Krâmskii poluostrov) po dannâm polivnoy keramiki/Byzantine and Oriental Traditions in the Culture of the Genoese Fortress of Chembalo (Crimean Peninsula) according to Glazed-Warw Finds*.

Investigaţiile arheologice anterioare au relevat existenţa turnurilor de apărare ale fortăreţei şi a unei biserici cu o singură navă. Studiul se concentrează asupra ceramicii, îndeosebi a celei bizantine, pe baza căreia, (ca şi a altor elemente), fortăreaţa Cembalo a fost datată la sfârşitul sec. XIV şi în sec. XV. Unele tipuri de vase, inclusiv cele ceramice, sugerează existenţa unui proces de sinteză al diferitor fenomene culturale dezvoltate în zona fortăreţei, pe parcursul existenţei ei.

Ultimul studiu din volum aparţine lui V.L. Myts (Simferopol), *Čiasnaia ital'janskaja sen'orija XV v. v Severnom Pričernomor'e (po materialam issledovanija zamka Tasili 1459/60-1475 gg)/A private Italian Signoria of the fifteenth Century on the Northern Black Sea Littoral (on the Basis of Finds from the Castle Tasili 1459/60-1475)*. Fortificaţia în discuţie face parte din grupul unor asemenea posesiuni private ale unor familii genoveze ce se aflau la gura Niprului, în peninsula Taman şi în Crimeea. Autorul prezintă arhitectura, sistemul de fortificaţie şi unele materiale arheologice descoperite la Tasili (= Taxili). Referindu-se la fortificaţia exterioară şi la alte construcţii de aici (inclusiv o biserică), V.L. Myts consideră că autorul construcţiei finale a castelului Tasili a fost Antonio de Bonino, foarte cunoscut şi apreciat în epocă. Autorul datează începutul ridicării castelului şi al creerii domeniului feudal în 1459-1460. Părăsirea lui şi a aşezării este considerată a fi luna iunie 1475; ea este corelată cu cucerirea cetăţii Calfa din Crimeea de către turci, eveniment cu consecinţe grave, după cum se ştie, şi pentru Moldova lui Ştefan cel Mare.

După trecerea în revistă a tuturor contribuţiilor, suntem convinşi că alţi colegi vor găsi numeroase elemente de maxim interes în volumul recenzat, apărut într-o ţinută grafică excepţională, cu nimic inferioară lucrărilor ştiinţifice occidentale pe care le admirăm, şi din acest punct de vedere, dintotdeauna.

MIHAI IRIMIA

Zargidava. Revistă de istorie, Bacău, I (2002), II (2003), III (2004), IV (2005), V (2006)

Dorim să semnalăm în cele ce urmează editarea la Bacău, sub egida *Societatății de Ştiințe Istorice din România*, filiala Bacău, a revistei *Zargidava. Revistă de istorie*, primul număr fiind editat în 2002. Revista *Zargidava*, apărută din necesitatea acoperirii unei lacune din peisajul editorial local, poate deveni o oportunitate pentru afirmarea unor tineri specialişti, dar şi a pasionaților ştiințelor istorice, o posibilitate pentru inițierea unui dialog atât tematic, deopotrivă de interes general şi local, cât şi informal.

Aşa cum unul din principalii inițiatori ai revistei, prof. dr. Ioan Mitrea, preşedintele filialei Bacău a *Societății de Ştiințe Istorice din România*, afirmă în *Argument*, *Zargidava* poate deveni o alternativă de un alt tip pentru deja consacrata *Carpica*, revista de arheologie a muzeului din Bacău, pentru o gamă mult mai largă a preocupărilor ştiințifice. Astfel, pe lângă studiile de istorie veche şi arheologie, justificate printre altele şi de numele periodicului, între paginile publicației băcăuane se regăsesc şi studii de istorie medievală, modernă şi contemporană, studii interdisciplinare, dar şi contribuții la didactica învățământului istoric, atât de strâns legate de ştiința în sine.

Din punctul de vedere al oganizării sumarului, optica diferă de la un număr la altul, în sensul dispunerii tematice a studiilor, dar şi a priorităților desprinse din varietatea subiectelor. Astfel, în primul număr (1/2002) sumarul cuprinde *Studii şi articole*, având şi cea mai mare pondere, studii de *Didactica şi istoria învățământului,* urmate de *Note şi recenzii* şi *Cronici aniversare.* In următorul număr (2/2003) preferate sunt secțiunile *Istoria Românilor* şi *Istoria universală*, pentru ca, în cel din 2004, dedicat aniversării a unei jumătăți de mileniu de la moartea lui Ştefan cel Mare şi Sfânt, să fie rezervat un spațiu generos marelui domnitor. În numărul din 2006 (5/2006) tabloul diferențiat al preocupărilor ştiințifice include, printre altele, studii cu un caracter pronunțat programatic, semnate de specialişti de prestigiu pe plan național, Alexandru Zub, Camil Mureşanu ş.a., grupate în *Din Aula Academiei Române,* ca şi contribuții dedicate secțiunii *Şcoală, Biserică, Educație*.

Dintre studiile din primul număr (1/2002), studiul lui Vasile Ursachi, *Zargidava-centrul politic al regilor daci*, p. 7-16, se poate constitui într-un adevărat articol de fond prin interesul acordat unei zone unitare din punctul de vedere al civilizației geto-dace, anume centrul şi sudul spațiului submontan al Moldovei. Preocupările autorului asupra vechii cetăți de la Brad (com. Negri, jud. Bacău) sunt binecunoscute (vezi Vasile Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bucureşti, 1995); alături de Poiana Tecuci şi Răcătău (Piroboridava şi Ramasidava menționate de Ptolemaios, *Geografia*, III, 10, 8), Zargidava ar putea fi considerată drept centru al unei unități statale din perioada clasică a civilizației geto-dacice.

Istoria veche şi arheologia reprezintă domeniile la care se referă o serie de studii din sumarul revistei; dintre principalele probleme tratate mai pot fi menționate continuitatea populației daco-romane şi românești în spațiul carpato-danubian, creştinismul timpuriu în spațiul românesc, spiritualitatea geto-dacilor.

Pentru primele probleme se remarcă studiile lui Ioan Mitrea, *Romanitate şi creştinism în secolele V-VI în lumea satelor din spaţiul carpato-nistrean* (1/2002, p. 17-44), fundamentat pe cercetările arheologice ale autorului în unele centre antice şi medievale timpurii din Moldova (dintre care se detaşează aşezarea de la Davideni) şi *Valori ale civilizaţiei romane în lumea dacilor liberi din regiunile est-carpatice* (4/2005, p. 37-50). Pentru problema creştinismului timpuriu, temele sunt dintre cele mai variate, de la identificarea unor simboluri perene în creştinismul timpuriu (Livia Liliana Sibişteanu, *Elemente păgâne în ritualuri creştine din spaţiul românesc* (1/2002, p. 45-50) până la probarea unor elemente de continuitate cu unele credinţe, dogme şi ritualuri păgâne (Livia Liliana Sibişteanu, *Apa-element primordial şi simbolurile ei în religii* (3/2004, p. 90-100), Simona Farcaş, *Cultul lui Mithras şi răspândirea sa în lumea greco-romană* (3/2004, p. 101-113), Simona Farcaş, *Câteva consideraţii privind zeul Jupiter Dolichenus* (4/2005, p. 147-154), Constantin Leonte, *Credinţa în viaţa de dincolo reflectată în inscripţii paleo-creştine* (5/2006, p. 216-219), ş.a.

Istoria medievală este reprezentată proporţional în economia celor cinci numere ale revistei, studiile privind această perioada referindu-se într-o importantă măsură la personalitatea lui Ştefan cel Mare şi la impactul acestuia în conştiinţa băcăuanilor (în special în numărul aniversar din 2004: Alexandru Artimon, *Oraşul Bacău în timpul lui Ştefan cel Mare* (3/2004, p. 5-14); Gruie Piticar, *Ştefan cel Mare în literatura română*, (3/2004, p. 15-23); Ioan Mitrea, *Ştefan cel Mare în memoria băcăuanilor* (3/2004, p. 5-14); Ioan Mitrea, *De la demitizarea lui Ştefan cel Mare la intoxicarea cititorului* (4/2005, p. 51-58).

O direcţie interesantă, dar în consens cu tendinţele cercetării istorice actuale, cu atât mai mult în cazul unei publicaţii ce-şi propune în special dezvoltarea unui demers regional al ştiinţei în sine, este atingerea unor teme sociale, de organizare administrativă, economie ş.a. În cazul *Zargidavei,* acest tip de studii este reprezentat pentru perioada medievală şi începutul perioadei moderne de contribuţiile lui Ioan Murariu, *Organizarea administrativ-teritorială a ţinuturilor Covurlui şi Tecuci în sec. XVIII-XIX* (1/2002, p. 51-58), *Organizarea administrativ-teritorială a ţinuturilor Iaşi, Cârligătura, Suceava şi Câmpulung-Suceava (sec. XVIII-XIX* (2/2002, p. 25-36) şi *Un contract inedit privitor la arendarea a şase moşii din fostul ţinut Cernăuţi pe perioada 1801-1806* (3/2004, p. 57-63).

Cea mai mare pondere în economia revistei o au studiile despre perioada secolelor XIX-XX cu referire la o gamă largă de probleme privind istoria românilor şi cea universală. Se remarcă articolele privind evoluţia liberalismului şi impactul acestuia asupra societăţii şi politicii româneşti, de la crearea statului românesc modern până la mijlocul secolului XX. Viziunea marilor figuri ale Partidului Liberal ce a inspirat şi marile direcţii ale politicii interne şi externe ale guvernelor liberale, este evidenţiată în studiile lui Mihai Vasiliu, *Ideologia lui Ion I. C. Brătianu* (1/2002, p. 77-98), Eduard Pavel, *Problema naţională în viziunea partidelor istorice: Partidul Naţional-Liberal şi Partidul Naţional-Ţărănesc* (2/2003, p. 61-66), Liviu Brătescu, I. *C. Brătianu şi problema românească* (3/2004, p. 64-71), din nou Mihai Vasiliu, *Liberalismul politic în România până la Marea Unire* (I-2/2003, p. 37-48; II-3/2004, p. 72-86;IV-4/2005, p. 87-112), etc.

O notă originală prin diversitatea, chiar exotismul, subiectelor atinse din istoria universală este adusă între paginile revistei odată cu puţin cunoscutele

implicații în viața politică şi culturală a României moderne. Problemele colonialismului, în special în Africa (nu mai puțin de 8 studii în primele 5 numere), sunt surprinse în relație cu evoluția raportului de forțe din Europa, într-o perioadă în care politica echilibrului de forțe a inhibat un război major (sfârşitul sec. XIX-începutul sec. XX). Pot fi amintite la acest capitol, Viorel Cruceanu, *Un punct de vedere asupra Conferinței coloniale de la Berlin* (1/2002, p. 73-76); Gabriel Leahu, *Un moment al confruntărilor coloniale pentru Sudanul Nilotic: tratatul anglo-congolez din 12 mai 1894. Ecouri diplomatice româneşti* (2/2003, p. 121-148), Viorel Cruceanu, *Gandhi după Gandhi !* (3/2004, p. 131-143); Gabriel Leahu, *Criza marocană din 1905. Interese coloniale sau de politică internațională?* (5/2006, p. 188-204). Nici Asia nu este evitată, articolele lui Viorel Cruceanu, *Nepal: Scurtă schiță de istorie contemporană* (4/2005, p. 165-168) şi Diana Ioana Melian, *Lumea de curiozități a Chinei reflectată în presa paşoptistă* (3/2004, p. 114-120) întregind aria tematică vastă a publicației.

Revenind la istoria românilor, o altă modalitate de abordare este aceea a „medalioanelor" dedicate unor personalități ale vieții politice şi culturale cu un impact deosebit asupra societății româneşti. Putem semnala studiile lui Marius Alexandru Istina, Episcopul *Melchisedec Ştefănescu. Medalion*, (1/2002, p. 59-68), Maria Berceanu, *Câteva considerații dspre A. D. Xenopol ca filosof al istoriei*, (1/2002, p. 69-72), Andrei Lucaci, *Grigore Gafencu-ministru de externa al României*, (1/2002, p. 111-126), Ioan Mitrea, *Ion Nestor (1905-1974)-creator de şcoală în arheologia românească*, (4/2005, p. 25-36), etc.

Nu pot fi trecute cu vederea studiile cu caracter teoretic şi programatic ce se regăsesc în mod fericit între paginile revistei, semnate de istorici ce s-au remarcat inclusiv în acelaşi plan al discursului istoric. Deosebit de interesant este studiul ce deschide numărul din 2005 al lui Alexandru Zub, *Academia Militans*, (4/2005, p. 5-12), alături de care mai putem menționa, de de acelaşi autor, *Discurs istoric şi ego-istorie*, (5/2006, p. 5-23). Putem semnala, ca o discuție relativ nouă în istoriografia românească, studiul lui Constantin Mocanu, *Cu privire la raporturile dintre noțiunile istorie şi retrologie (I)*, (5/2006, p. 153-171).

Nu putem decât saluta apariția în peisajul editorial românesc a revistei *Zargidava. Revistă de istorie* care, cu toate dificultațile întâmpinate la acest început de drum, poate aduce reale contribuții la dezvoltarea ştiințelor istorice într-o perioada de căutări şi profunde transformări.

GEORGE DUMITRU

IN MEMORIAM

GHEORGHE POENARU BORDEA

(1937-2004)

Puțini dintre arheologii de astăzi îşi mai aduc aminte că la sfârşitul anilor '50 şi la începutul anilor '60 la Muzeul regional de arheologie a Dobrogei (devenit, din 1975, Muzeul de istorie națională şi arheologie Constanța) lucra o echipă veritabilă de cercetători din care făceau parte, printre alții, N. Harțuche, A. Rădulescu, Mişu Davidescu, A. Aricescu, Doina Galbenu, M. Gramatopol şi Gh. Poenaru Bordea. Unii dintre aceştia, după un stagiu tomitan mai scurt, ori mai îndelungat, au plecat din Constanța, împlinindu-şi vocația în alte oraşe sau în capitală; dar au păstrat o legătură constantă cu Dobrogea, cu cei care au rămas ori au venit după ei.

Toți cei amintiți mai sus sunt astăzi în lumea umbrelor. Ultimul care ne-a părăsit, la 13 mai 2004, a fost distinsul savant şi prieten fidel al Constanței, Gheorghe Poenaru Bordea. Chinuit în ultimii ani ai vieții de o lungă şi grea suferință, după o înşelătoare ameliorare, a sfârşit oarecum pe neaşteptate, datorită, se pare, altei boli insinuate perfid, având legătură cu prima şi pe care medicii n-au mai avut răgazul pentru a o depista la timp şi a încerca să o elimine.

Dacă abia acum încercăm să-i cinstim amintirea în anuarul „Pontica", la care a colaborat în numeroase rânduri, faptul se datorează sincopelor care apar, uneori, în editarea acestuia, ca şi a altor reviste.

Gheorghe Poenaru Bordea - Poe, pentru toată lumea ştiințifică, pentru colegi şi prieteni – s-a născut la 28 mai 1937 la Bucureşti. Descindea dintr-o veche familie de boieri olteni, situație care i-a creat numeroase neajunsuri în anii tinereții şi formării sale, datorită originii sale sociale „nesănătoase". Fără îndoială că de la înaintaşii săi şi din familie a moştenit un rafinament aparte, însuşindu-şi o aleasă cultură cu valențe enciclopedice, de care - modest cum era – nu făcea caz niciodată, deşi toți interlocutorii i-o sesizau.

Calitățile native, dar şi educația superioară, l-au orientat, după terminarea liceului, spre studiul istoriei, specializare care-i permitea să-şi pună în valoare din plin inteligența, cunoştințele şi pasiunea. Formarea sa ca specialist în istorie veche, cu preocupări privind numismatica, studiile clasice şi arheologia greco-

romană a avut loc la Facultatea de Istorie a Universității Bucureşti, între anii 1954-1959. Dintre marii profesori ai acelei perioade, care i-au şlefuit pregătirea şi pe care îi evoca cu admirație, îi putem aminti pe Em. Condurachi, D.M. Pippidi, I. Nestor şi D. Tudor. În timpul studenției a participat la săpăturile arheologice de la Histria, Sucidava-Celeiu, Mânăstirea Slatina şi Bucureşti-Ciurel, sub conducerea unora dintre profesorii amintiți, sau a colaboratorilor acestora, ei înşişi arheologi de elită.

Fire activă, iscoditoare şi energică, contrară fizicului său ce nu-l avantaja şi care manifesta o mare capacitate atât pentru analizarea amănunțită a fenomenelor, cât şi pentru realizarea conexiunilor necesare înțelegerii lor generale, şi-a început activitatea ştiințifică în cercul studențesc. Tot ca student s-a înscris în Societatea de Studii Clasice din România.

A absolvit în mod strălucit facultatea, dar nu a putut lucra de la început într-un centru ştiințific sau universitar, cum îl recomandau capacitățile sale intelectuale şi profesionale remarcabile. Timp de aproape doi ani (septembrie 1959-aprilie 1961) a fost profesor la Şcoala generală din Lunca Banului, pe malul Prutului (jud. Vaslui). Pasionat de arheologie nu a stat deoparte, ci a colaborat cu Muzeul de istorie din Huşi şi cu Institutul de istorie şi arheologie „A.D. Xenopol" din Iaşi, identificând mai multe situri, care au fost cuprinse mai apoi în studiile de specialitate (ex. în N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmbovița, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970).

Susținut cu toată îndreptățirea de foştii săi profesori, în aprilie 1961 a reuşit să se transfere la muzeul din Constanța, unde a lucrat până în septembrie 1965. Antichitățile Dobrogei l-au acaparat cu totul, rămânându-le credincios până la sfârşit, zona reprezentând una dintre preferatele preocupărilor sale ştiințifice. A participat constant la săpăturile inițiate în acei ani la Constanța, inclusiv la cercetarea basilicii creştine aflată în vecinătatea intrării nr. 1 a portului comercial, ca şi la Histria. La Constanța şi-a pus în valoare cunoştințele de epigrafie, publicând mai multe inscripții în volumul *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, alcătuit sub coordonarea strălucitului profesor ieşean Nicolae Gostar.

Tot aici s-au conturat mai bine domeniile cercetării sale de specialitate, care l-au impus în lumea ştiințifică europeană: studiul ştampilelor de amfore şi numismatica.

Perioada activității lui la Constanța, ca şi a unora dintre colegii săi, n-a fost prea liniştită. Directorul muzeului era la acea vreme tumultosul şi imprevizibilul Vasile Canarache, el însuşi pasionat de numismatică şi de studiul ştampilelor de amfore. Deşi autodidact, a publicat câteva lucrări valoroase pentru acea vreme în domeniile amintite. S-a afirmat însă, mai ales, ca un important organizator în domeniul muzeistic, reuşind totodată, să impună autorităților din acea vreme – la care avea acces nelimitat – respectul față de arheologie şi de descoperirile excepționale făcute atunci.

Era de aşteptat ca două săbii să nu încapă în aceeaşi teacă. Poe venea cu cele mai noi informații ştiințifice, cu capacitatea remarcabilă de a integra rezultatele cercetării în fenomenele istorice generale ale epocii şi regiunii.

N-am avut privilegiul de a lucra împreună. Am ajuns la muzeul din Constanța după ce foarte mulți din grupul arheologilor amintiți mai sus intraseră

într-un conflict ireconciliabil cu V. Canarache, fiind obligaţi să plece la începutul anului 1965 sau după câteva luni. Gh. Poenaru Bordea nu se afla printre ei; era prea necesar muzeului, lucru pe care-l ştia bine şi directorul. Dar, din spirit superior de solidaritate a demisionat, plecând pentru câteva luni în învăţământul liceal constănţean, unde a fost imediat îndrăgit de elevi şi de profesori. Manifestările sale de demnitate faţă de V. Canarache erau de notorietate şi au rămas în amintirea colegilor constănţeni. Cu tonul său grav şi vocea aproape inflexibilă, cu cunoştinţele sale vaste şi cu fineţea ironiilor, îşi punea deseori în dificultate directorul, lăsându-l fără replică.

În februarie 1966 a fost angajat, prin concurs, cercetător la Cabinetul numismatic al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, unde a avut o carieră prodigioasă, lucrând aici până la pensionarea sa în anul 2002, dar continuând să scrie şi să publice până în ultimele zile. Alăturându-se celor mai buni numismaţi români ai momentului, în frunte cu Bucur Mitrea, C. Preda şi Maria Chiţescu, Gh. Poenaru Bordea şi-a demonstrat în scurt timp calităţile de excepţional cercetător, dar şi de organizator al Cabinetului numismatic bucureştean. Împreună cu specialiştii amintiţi mai sus a lucrat la realizarea inventarului şi al fişierului complet al pieselor din colecţia Institutului, a colecţiei de mulaje şi a bibliotecii de specialitate. Astfel, Cabinetul numismatic ajuns, graţie îndeosebi efortului său, la nivelul celor mai exigente cerinţe, s-a aflat de la început la dispoziţia tuturor specialiştilor din ţară şi din străinătate, ca şi a amatorilor pasionaţi de numismatică. Poe, însuşi, a fost toată viaţa de un altruism exemplar, oferind informaţii ştiinţifice privind arheologia, numismatica, literatura de specialitate, cu toată amabilitatea şi prietenia. Biroul său era deschis întotdeauna studenţilor, tinerilor cercetători şi colegilor, nu numai numismaţi.

La Institutul de Arheologie a parcurs toate treptele profesionale, până la cea de cercetător principal I, primind în ultimii ani şi dreptul de a conduce doctorate. De-a lungul anilor a îndeplinit diferite funcţii, deşi nu-şi dorea acest lucru; o făcea datorită altruismului său, implicându-se cu înţelepciunea, flexibilitatea şi calmul care-l caracterizau în bunul mers al activităţii Institutului, mai ales în momentele nefavorabile din punct de vedere politic. Colegii l-au perceput ca pe o stavilă împotriva ingerinţelor politice stridente, la adăpostul cărora ei îşi puteau desfăşura normal activitatea ştiinţifică. Prin echilibrul şi inteligenţa sa, Institutul de arheologie a reuşit deseori să treacă peste momentele dificile, care n-au fost puţine.

Paleta preocupărilor sale ştiinţifice a fost complexă, dar de-a lungul anilor s-au conturat câteva domenii în care a ajuns la cele mai înalte standarde. Amintim, de exemplu, studiul ştampilelor de amfore de la Tomis şi Callatis, realizat singur sau împreună cu Mihai Gramatopol, iar mai apoi cu A. Avram şi N. Conovici.

A publicat rezultatele săpăturii efectuate la basilica de la intrarea nr. 1 a Portului Constanţa. Ca arheolog, cercetările sale s-au concentrat, mai, apoi la castrul roman de piatră de la Arutela (Poiana Bivolari, satul Păuşa, or. Călimăneşti), la Romula-Malva şi Sucidava-Celei (ambele jud. Olt). L-au preocupat *limes*-ul alutan şi castrele de pe valea Oltului, ca şi cultele de la Romula-Malva. Studiul aprofundat al monedelor din Dobrogea şi Oltenia l-au arătat interesat de evoluţia unor aşezări de extremă importanţă, în lumina

descoperirilor monetare, ca Histria, Fântânele, Ulmetum (Pantelimon), Axiopolis, Adamclisi (jud. Constanța), Halmyris (Murighiol), Topraichioi, Noviodunum-Isaccea şi Argamum – Capul Dolojman, com. Jurilovca (jud. Tulcea), Dierna (Orşova), Sucidava-Celei, Sadova (jud. Dolj) etc. A făcut cunoscute numeroase tezaure sau monede izolate, de o reală semnificație, greceşti, romane şi bizantine din alte regiuni, ca Moldova şi Transilvania. De altfel, interesul său ştiințific a cuprins întregul fenomen numismatic de la apariția vârfurilor de săgeți de bronz cu valoare monetară (sec. VI-V a. Chr.), până la sfârşitul antichității, cu unele „incursiuni" la fel de valoroase şi în numismatica medievală. Lista lucrărilor sale reprezintă o mărturie clară a acestor preocupări.

Caracteristica dominantă a lucrărilor sale de numismatică a reprezentat-o interpretarea istorică a descoperirilor monetare, studiile lui Gh. Poenaru Bordea devenind adevărate modele în domeniu. Remarcabilă era, de asemenea, informația bibliografică foarte bogată, folosirea corectă şi cu deplină utilitate a acesteia.

O altă trăsătură a lucrărilor sale a fost colaborarea, la redactarea lor, cu alți colegi din generația sa ori mai tineri, cărora le-a imprimat stilul său şi capacitatea de a analiza *istoric* descoperirile arheologice şi numismatice, creând în acest fel, o adevărată şcoală.

Operele de caracter enciclopedic, din domeniul arheologiei şi al istoriei vechi, publicate în România, au beneficiat, de asemenea de contribuțiile sale: *Dicționarul de arheologie şi de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976 (coordonator D.M. Pippidi), *Enciclopedia civilizației romane*, Bucureşti, 1982 (coordonator D. Tudor), *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, vol. I(1994), vol. II (1996), vol. III (2000), Bucureşti (coordonator C. Preda). Demnă de remarcat este şi contribuția sa la ultimul tratat de istorie a românilor (*Istoria Românilor*, I, Bucureşti, 2001, p. 57-61, 557-571), unde s-a ocupat cu competență de emisiunile monetare ale coloniilor greceşti din Dobrogea.

În anul 1978 a susținut cu mare succes teza de doctorat *Viața economică în Pontul Stâng în epoca elenistică, în lumina izvoarelor arheologice şi numismatice* (sub conducerea Acad. Emil Condurachi). Complexitatea şi vastitatea temei erau copleşitoare, dar Gh. Poenaru Bordea a reuşit să depăşească aceste dificultăți printr-o teză de reală valoare.

A participat cu comunicări la mai multe congrese internaționale de arheologie şi numismatică, uneori chiar în calitate de raportor (la Berna – 1979 şi Londra – 1986). Aceste rapoarte au fost publicate în volumele seriei *A Survery of Numismatic Research*, ca şi celelalte comunicări, care au apărut în volumele rezervate congreselor respective. A colaborat la volumul *An inventary of Greek coin hoards*, editat de Margaret Thomson, Colin Mac Kraay şi Otto Morkholm (New York, 1973), la seria *Coin Hoards*, la Londra, începând din 1975, editată de Royal Numismatic Society şi la mai multe proiecte internaționale în domeniul numismatic. A avut prilejul de a studia monede ce aparțineau colecțiilor publice şi private din Bulgaria (în 1968, 1977, 1993 şi 1998), ca şi la Padova (în 1968 şi 1969), Paris (în 1972 şi 1979), Londra (în 1973), New York şi Washington (în 1980), Athena (în 1984), Frankfurt pe Main şi München (în 1990). Datorită prestigiului său, era invitat deseori în străinătate pentru colaborări, ori pentru a susține cursuri şi conferințe (Paris – la EHESS şi Sorbona, Padova, Lecce, Roma).

A predat cursuri de specialitate la Universitatea din Padova şi la Facultatea de istorie a Universităţii Bucureşti.

Ca recunoaştere a meritelor sale ştiinţifice a primit premiul „Vasile Pârvan" al Academiei Române pentru contribuţia sa privind *Monedele*, în Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines*, Bucureşti, 1982. A fost membru în Commision Internationale d'Archéologie de Roma şi colaborator cu rezumate la Bulletin Analytique d'Histoire Romaine şi la Fasti Archeologici. Era membru la Royal Numismatic Society (din 1974) şi membru de onoare al Societăţii Numismatice Croate (din 1988). A fost membru al Societăţii numismatice române din 1967, vicepreşedinte din 1982 şi membru de onoare din 2001, contribuind substanţial la păstrarea şi consolidarea prestigiului acesteia. De asemenea, încă din anul 1972 a fost membru al comitetului de redacţie al revistei SCN, devenind redactor şef adjunct în 1975 şi redactor şef în 1993. A fost membru în colegiul de redacţie al uneia dintre cele mai vechi reviste de specialitate din ţară (aproape centenară) – BSNR -, din 1978 redactor şef adjunct, iar din 1983 redactor şef. Începând din anul 1989 a fost ales membru în colegiul de redacţie al altei prestigioase reviste – Dacia, NS-, câţiva ani având chiar calitatea de redactor şef adjunct. Încă din anul 1971 a fost ales membru al Consiliului Ştiinţific al Institutului de Arheologie, calitate care i-a fost reînnoită în repetate rânduri, prin votul colegilor. A fost, totodată, custodele bibliotecii şi al colecţiei Societăţii Numismatice române (între 1977-1985), calitate în care a depus un efort imens pentru organizarea sistematică a acestor fonduri.

Gh. Poenaru Bordea a muncit enorm, influenţând adesea decisiv prin exemplul său multe serii de tineri numismaţi şi specialişti în studiul amforelor ştampilate. Opera sa ştiinţifică nu va fi supusă uzurii, deoarece nu este rezultatul unei producţii de conjunctură, ci este formată din lucrări cu adevărat ştiinţifice, în sensul cel mai strict al sintagmei. Studiile realizate reliefează nu numai natura preocupărilor sale, ci şi rigoarea cu care acestea au fost urmărite şi exprimate. Se poate aminti maniera exemplară în care a reprezentat în ţară şi peste hotare domeniile cărora li s-a consacrat, în numeroasele întâlniri cu specialiştii de pretutindeni. În scris, ca şi în expunerile sale orale, pline de savoare, manifesta un simţ al măsurii constant şi recunoştinţă pentru înaintaşi, trădând un efort intelectual exemplar, care devenea victorios în toate situaţiile apărute pe parcurs.

Spiritul său fin şi subtil ironic, cunoştinţele vaste, vocea gravă, cu inflexiunile specifice, îl făceau întotdeauna deosebit de agreabil atât la reuniunile ştiinţifice, cât şi în conversaţiile cotidiene.

Sit tibi terra levis, dragă Poe.

Mihai Irimia

LISTA LUCRĂRILOR ŞTIINŢIFICE*

I. Teză de doctorat

Viaţa economică în Pontul Stâng în epoca elenistică, în lumina izvoarelor arheologice şi numismatice, Facultatea de Istorie a Universităţii Bucureşti, 1978.

II. Cărţi

Noi monumente epigrafice din Scythia Minor, Constanţa, 1964 (în colaborare).
Aşezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea, Bucureşti, 1970 (colaborator).
Arta iraniană în colecţiile din Republica Socialistă România, catalog de expoziţie, Bucureşti, 1971 (în colaborare).
An inventory of Greek coin hoards, New York, 1973 (în colaborare).
Dicţionar de istorie veche a României (Paleolitic-sec. X), ed. D.M. Pippidi, Bucureşti, 1976 (în colaborare).
Monedele antice de aur şi argint din colecţia Muzeului Judeţean Braşov (= Cumidava, 11), Braşov, 1978 (în colaborare).
Histria VI. Les thermes romains, Bucureşti, 1982 (în colaborare).
Enciclopedia civilizaţiei romane, ed. D. Tudor, Bucureşti, 1982 (în colaborare).
Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României, I, *A-C*, ed. C. Preda, Bucureşti, 1994 (în colaborare).
Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României, II, *D-L*, ed. C. Preda, Bucureşti, 1996 (în colaborare).
Fântânele. Contribuţii la studiul vieţii rurale în Dobrogea romană, Bucureşti, 1998 (în colaborare).
Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României, III, *M-Q*, ed. C. Preda, Bucureşti, 2000 (în colaborare).
Istoria românilor, I, ed. M. Petrescu-Dâmboviţa, A. Vulpe, Bucureşti, 2001, p. 57-61; 557-571 (în colaborare).
Halmyris. I. *Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2003 (în colaborare).
Monnaies byzantines du Musée de Constanţa (Roumanie), Wetteren, 2004 (în colaborare).

III. Studii, note, comunicări, rapoarte, necrologuri

Câteva inscripţii recent descoperite în Dobrogea, StCl, 5 (1963), p. 289-297.
O nouă basilică creştină la Tomis, RevMuz, nr. special (1965), p. 438 (rezumat).
Amfore ştampilate din Tomis, SCIV, 19 (1968), 1, p. 41-61 (în colaborare).
Un mic tezaur de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani (jud. Neamţ), SCIV, 19 (1968), 4, p. 597-611 (în colaborare).
Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei, SCN, 4 (1968), p. 103-125.

* Bibliografia a fost întocmită cu ajutorul domnului dr. Eugen Nicolae.

Note numismatice dobrogene, SCN, 4 (1968), p. 397-404.
Monede bizantine din Dobrogea provenite dintr-o mică colecție, SCN, 4 (1968), p. 405-408.
Dări de seamă asupra activității numismatice din alte țări: Anglia, SCN, 4 (1968), p. 510-511.
Dări de seamă asupra activității numismatice din alte țări: Franța, SCN, 4 (1968), p. 511-514.
Dări de seamă asupra activității numismatice din alte țări: Belgia, SCN, 4 (1968), p. 516-517.
Dări de seamă asupra activității numismatice din alte țări: Italia, SCN, 4 (1968), p. 517-518.
Quelques monnaies trouvées à Adamclisi et la fin de Civitas Tropaensium, Dacia, NS., 12 (1968), p. 409-411.
Date noi în legătură cu castrul Arutela, SCIV, 20 (1969), 1, p. 101-111 (în colaborare).
Monede mai puțin cunoscute din timpul lui Ptolemaios al V-lea emise în Cipru, StCl, 11 (1969), p. 221-224.
Amphora stamps from Callatis and South Dobroudja, Dacia, NS., 13 (1969), p. 127-282 (în colaborare).
Arutela. I-II, SMMIM, 2-3 (1969-1970), p. 8-45 (în colaborare).
Contributions à l'histoire de l'Empire romain à la lumière des deux trésors monétaires des IVe-Ve siècles découverts à Celeiu, Dacia, NS., 14 (1970), p. 251-295 (în colaborare).
Discuție pe marginea câtorva monede străine descoperite în Dobrogea antică, SCIV, 21 (1970), 1, p. 133-144.
Numismatica şi distrugerea Histriei la mijlocul secolului al III-lea e.n., SCN, 5 (1971), p. 91-111.
Tezaurul de denari romani republicani şi de la începutul Principatului descoperit la Breaza, comuna Lisa (jud. Braşov), SCN, 5 (1971), p. 265-282 (în colaborare).
Notă adițională privind tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani (jud. Neamț), SCN, 5 (1971), p. 383-388 (în colaborare).
Denari romani republicani descoperiți la Bumbeşti, județul Gorj, RevMuz, 8 (1971), 3, p. 259-260 (în colaborare).
Monede recent descoperite la Histria şi unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică, Pontica, 4 (1971), p. 319-337.
Însemnări privind amforele ştampilate, SCIV, 22 (1971), 3, p. 501-505.
Monede bizantine de bronz din secolele V-VII în Dobrogea, BMI, 10 (1971), 3, p. 51-57.
O nouă bazilică creştină la Tomis, în *Sesiunea de comunicări ştiințifice a Muzeelor de istorie, decembrie 1964*, II, Bucureşti (1971), p. 468-484.
Monnaies byzantines des VIe-VIIe siècles en Dobroudja, în *XIVe Congrès International des Études Byzantines. Résumés-Communications*, Bucarest, 6-12 sept. (1971), p. 218-219.
Un segment din limes alutanus. Fortificațiile romane din jurul masivului Cozia, BMI, 141 (1972), 3, p. 27-32 (în colaborare).
Primele săpături arheologice în fortificația romană de la Rădăcineşti, SCIV, 23

(1972), 3, p. 477-486 (în colaborare).
Date noi privind tezaurul de la Adînca, jud. Dîmbovița, Acta Valachica, 3 (1972), p. 109-131 (în colaborare).
Monedele descoperite în necropola Sucidavei, în campania a XX-a (1968), Materiale, 10 (1973), p. 141-146.
Câteva descoperiri monetare din Oltenia preromană, BMI, 152 (1975), 1, p. 25-30 (în colaborare).
Date noi privind cultele de la Romula-Malva în lumina vaselor cu figuri în relief, SCIV, 24 (1973), 2, p. 239-257 (în colaborare).
Arutela III-IV. Observații asupra campaniilor arheologice din 1969-1970, SMMIM, 6 (1973), p. 12-26 (în colaborare).
Les fortifications romaines sur le limes alutanus dans la zone du massif de la Cozia, în *Actes du XIe Congrès International d'Études sur les frontières romaines, Mamaia, 1972*, Bucarest-Cologne-Vienne (1974), p. 247-257 (în colaborare).
Le trésor de Mărăşeşti. Les statères en or des cités du Pont Gauche et le problème des relations avec le monde grec et les populations locales aux VIe-Ier siècles av.n.è., Dacia, NS., 18 (1974), p. 103-125.
Câteva date noi privind circulația denarilor romani republicani în Dobrogea, Pontica, 7 (1974), p. 219-238.
Castrele hadrianee din valea carpatină a Oltului, Oltenia, 1 (1974), p. 47-59 (în colaborare).
Câteva monede bizantine descoperite în Oltenia, SCIVA, 26, 1 (1975), p. 153-155 (în colaborare).
Al III-lea Congres Internațional de studii sud-est europene, 4-11 septembrie 1974, SCIVA, 26 (1975), 1, p. 157-158 (în colaborare).
Studiile de numismatică greacă în România între 1947-1974, BSNR, 67-69, 1973-1975 (1975), p. 17-41.
Încă o tetradrahmă din tezaurul de la Bătăşani, jud. Vîlcea, BSNR, 67-69, 1973-1975 (1975), p. 49-51 (în colaborare).
Descoperirile monetare din cetățuia romano-bizantină de la Sucidava, cu specială privire asupra perioadei 260-328. Campaniile 1966-1971, SCN, 6 (1975), p. 69-106.
Monede romane şi bizantine provenite din nordul Dobrogii, Peuce, 4 (1976), p. 133-173 (în colaborare).
Monedele bizantine dintr-o colecție formată la Constanța, SCIVA, 27 (1976), 2, p. 215-229 (în colaborare).
Monnaies byzantines des VIe-VIIe siècles en Dobroudja, dans *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 septembre 1971*, III (1976), p. 203-213.
Amfore ştampilate din Callatis în Colecția Muzeului Militar Central, SMMIM, 7-8 (1974-1975), p. 5-12.
Fortificația centrală de la Romula, SMMIM, 9 (1976), p. 3-15 (în colaborare).
Monede din colecția Muzeului militar central, I. Denari romani republicani, SMMIM, 9 (1976), p. 162-170.
Al II-lea Congres Internațional de Tracologie, Bucureşti, 4-10 septembrie 1976, SCIVA, 28 (1977), 1, p. 3-18 (în colaborare).

Le IIe Congrès International de Thracologie, Dacia, NS., 21 (1977), p. 5-12 (în colaborare).

Le complexe de fortifications de Romula dans le cadre du systhème défensif du limes Alutanus, în *Akten des XI. Internationales Limes Kongres (Székesfehérvár, 30.8-6.9.1976)*, Budapeste (1977), p. 353-364 (în colaborare).

Complexul de fortificații de la Romula în cadrul sistemului defensiv roman de pe Limes Alutanus, SMMIM, 10 (1977), p. 17-24 (în colaborare).

Cercetări arheologice în castrul roman de la Acidava, satul Enoşeşti, comuna Piatra Olt, județul Olt, SMMIM, 11 (1978), p. 137-142 (în colaborare).

Noi date numismatice privind prezențele bizantine în Câmpia Română în secolele IX-XI, Ilfov-file de istorie, 1 (1978), p. 135-141 (în colaborare).

Săpăturile de salvare de la castrul Arutela din 1978, Materiale, Oradea (1979), p. 235-236 (în colaborare).

Arutela V. Campania de săpături de salvare din anul 1978, SMMIM, 12 (1979), p. 124-145 (în colaborare).

Mainland Greece. Les régions balkaniques et le littoral septentrional du Pont Euxin, în *A Survey of Numismatic Research 1972-1977*, Berne (1979), p. 23-28.

Hellenistic, Les régions balkaniques et le littoral septentrional du Pont Euxin, în *A Survey of Numismatic Research 1972-1977*, Berne (1979), p. 98-105.

Aperçu bibliographique sur les monnaies grecques des régions balkaniques et du littoral septentrional du Pont Euxin à l'époque romaine, Dacia, 23 (1979), p. 315-317.

Les statères ouest-pontiques de type Alexandre le Grand et Lysimaque, RBN, 125 (1979), p. 37-51.

Les deux camps de Praetorium sur le limes Alutanus, în *Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies, BAR International Series 71*, Oxford (1980), p. 815-829 (în colaborare).

Cele două castre de la Praetorium pe Limes Alutanus, SMMIM, 13 (1980), p. 75-84 (în colaborare).

Noi materiale arheologice de la Romula, SMMIM, 13 (1980), p. 106-122 (în colaborare).

Tezaurul de la Breasta şi alte descoperiri de denari romani republicani din Oltenia, SCN, 7 (1980), p. 71-81.

Tezaurul de denari romani republicani de la Lunca, oraşul Ocnele Mari (jud. Vâlcea), SCN, 7 (1980), p. 149-153.

Contributions à l'étude des monnaies pointes de flèche à la lumière des trésors de Jurilovca, dép. de Tulcea, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, II, Bucarest (1980), p. 141-150 (în colaborare).

Probleme istorice dobrogene (secolele VI-VII) în lumina monedelor bizantine din colecția Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie din Constanța, SCIVA, 31 (1980), 3, p. 377-396 (în colaborare).

Castrele de la Praetorium din sectorul de nord al Limesului Alutanus, Drobeta, 4 (1980), p. 109-116 (în colaborare).

Tezaurul de denari romani republicani de la Sadova (jud. Dolj), BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 139-151 (în colaborare).

Denari romani din vechi descoperiri monetare, BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 161-169 (în colaborare).

Câteva monede romane şi bizantine descoperite întâmplător la Capidava, BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 247-251.

Câteva monede antice şi bizantine din sudul Dobrogei, BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 635-642 (în colaborare).

Monede bizantine descoperite în Dobrogea intrate într-o colecție din Bucureşti, BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 645-650 (în colaborare).

Al IX-lea Congres International de Numismatică, Berna, 10-15 septembrie 1979, BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 716-722.

Masa rotundă „Numismatică şi statistică: antichitate-ev mediu", Paris, 17-19 septembrie 1979, BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 722-726.

Jean Babelon (1889-1978), necrolog, BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 731-732.

Castrul de la Titeşti, com. Perişani, jud. Vîlcea, SCIVA, 32 (1981), 4, p. 581-591 (în colaborare).

Problèmes historiques de la Dobroudja (VIe-VIIe siècles) à la lumière des monnaies byzantines traités par des méthodes statistiques, PACT, 5, 1981 *(Actes de la Table ronde Numismatique-Statistique: Antiquité-Moyen Âge, Paris 17-19 septembre 1979)*, p. 349-361.

Contribuții la istoria Diernei în lumina descoperirilor monetare din săpăturile arheologice din 1967, BSNR, 75-76 (1981-1982), 1983, p. 169-208 (în colaborare).

Contribuții la studiul pătrunderii monedelor bizantine în Dobrogea în secolele VII-X, BSNR, 75-76 (1981-1982), 1983, p. 237-251 (în colaborare).

Dumitru Tudor (1908-1982), necrolog, SCIVA, 33 (1982), 3, p. 348-350.

Maria Chițescu (1934-1982), necrolog, SCIVA, 33 (1982), 3, p. 438-441.

Circulation des monnaies d'Apollonia et de Dyrrachion en Dacie Préromaine et dans les régions du Bas-Danube, în *L'Adriatico tra Mediterraneo e Penisola Balcanica nell'antichità*, Taranto (1983), p. 221-237.

Academicianul Emil Condurachi la 70 de ani, SCN, 8 (1984), p. 13-15.

Contribuții la circulația monetară din centrul Transilvaniei în secolul I î.e.n.: Tezaurul monetar descoperit la Icland (com. Ernei, jud. Mureş), SCN, 8 (1984), p. 53-75 (în colaborare).

Un denar emis pentru Annia Faustina, SCN, 8 (1984), p. 117-118 (în colaborare).

Monede rare şi inedite din Moesia Inferior. Tomis. I. De la Augustus la Commodus, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 89-107 (în colaborare).

Alte câteva monede descoperite la Capidava, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 169-176.

Tezaurul de monede bizantine de aur descoperit în săpăturile arheologice din anul 1899 de la Axiopolis, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 177-197 (în colaborare).

Adolphe Rogalski (1913-1984), necrolog, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 505.

Tezaurul de vârfuri de săgeți monetare de la Nuntaşi, Symposia Thracologica, 3, Constanța (1985), p. 58 (în colaborare).

Ancient Numismatics, Les régions balkaniques et le littoral septentrional du Pont Euxin, în *A Survey of Numismatic Research 1978-1984*, Londres (1986), p. 87-116.

Les timbres amphoriques de Thasos à Callatis, în *Recherches sur les amphores grecques* (BCH, suppl. XIII), Paris (1986), p. 335-351.

Le trésor de monnaies du Bas-Empire romain découvert à Ulmetum en 1912, RIN, 90 (1988), p. 295-328 (în colaborare).

Axiopolis od III. do VII. vijeka naše era u svijetlu monetarnih otkrića, Numizmatika, Spomen izdanje 1928-1988, Zagreb (1988), p. 26-45 (în colaborare).

Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis, Dacia, NS., 32 (1988), p. 27-35 (în colaborare).

Axiopolis aux IIIe-VIIe siècles de n.è. à la lumière des découvertes monétaires, SCN, 9 (1989), p. 53-73 (în colaborare).

Monede romane târzii şi bizantine (secolele IV-XI) descoperite pe teritoriul judeţului Argeş, SCN, 9 (1989), p. 75-88 (în colaborare).

Emil Condurachi (1912-1987), necrolog, SCN, 9 (1989), p. 163-164.

Nouveaux timbres amphoriques sinopéens de Callatis, Dacia, NS., 33 (1989), p. 111-123 (în colaborare).

Découvertes monétaires en Roumanie – 1988 (XXXII), Dacia, NS., 33 (1989), p. 259-266 (în colaborare).

Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Ulmetum în 1912, Pontica, 21-22 (1988-1989), p. 163-186 (în colaborare).

Étude quantitative sur les timbres amphoriques sinopéens à Callatis, Dacia, NS., 34 (1990), p. 111-127 (în colaborare).

Découvertes monétaires en Roumanie – 1989 (XXXIII), Dacia, NS., 34 (1990), p. 299-308 (în colaborare).

Un tezaur de monede de bronz din vremea împăratului Constantin cel Mare descoperit la Tomis, Pontica, 23 (1990), p. 267-275 (în colaborare).

Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Beştepe, Pontica, 23 (1990), p. 277-314 (în colaborare).

Fortificaţia şi aşezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi, VIII, *Monedele*, Peuce, 10 (1991), 1, p. 271-319 şi 2, p. 302-310, pl. 84-92.

Câteva monede romane descoperite la Mahmudia şi Independenţa, Peuce, 10 (1991), 1, p. 411-415 şi 2, p. 379, pl. 1 (în colaborare).

Monede de aur romane şi bizantine din colecţia Maria şi dr. George Severeanu, Peuce, 10 (1991), 1, p. 485-495 şi 2, p. 391-396, pl. I-VI (în colaborare).

Découvertes monétaires en Roumanie – 1990 (XXXIV), Dacia, NS., 35 (1991), p. 215-228 (în colaborare).

Câteva depozite monetare din Scythia Minor depuse ca ofrande funerare, Pontica, 24 (1991), p. 347-371 (în colaborare).

Količestvennyi analiz Sinopskih amfornyh kleim iz Kallatisa, dans *Grečeskie amfory / Les amphores grecques*, Saratov (1992), p. 229-253 (în colaborare).

Un trésor de monnaies en bronze du temps de l'empereur Constantin le Grand, découvert à Tomis, Symposia Thracologica, 9, Bucureşti (1992), p. 178 (în colaborare).

Découvertes monétaires en Roumanie – 1991 (XXXV), Dacia, NS., 36 (1992), p. 199-206 (în colaborare).

Minimi din tezaurul descoperit la Constanța în cartierul Anadolchioi, BSNR, 80-85 (1986-1991), 1993, p. 101-115 (în colaborare).

Un taler de la Despot-Vodă, BSNR, 80-85 (1986-1991), 1993, p. 155-159 (în colaborare).

Un fragment de tezaur de denari romani imperiali descoperit la Pînceşti, județul Bacău, BSNR, 80-85 (1986-1991), 1993, p. 275-280 (în colaborare)

Corneliu Popa (1937-1991), necrolog, BSNR, 80-85 (1986-1991), 1993, p. 341-342.

La circulation monétaire à Tomis aux IVe-Ve siècles, dans *Actes du XIe Congrès International de Numismatique organisé à l'occasion du 150e anniversaire de la Société Royale de Numismatique de Belgique, Bruxelles, 8-13 septembre 1991*, II Louvain-la-Neuve, 1993, p. 355-370 (în colaborare).

Découvertes monétaires en Roumanie – 1992 (XXXVI), Dacia, NS., 37 (1993), p. 307-320 (în colaborare).

Le trésor de tétradrachmes de Bătăşani (Roumanie) CH II. 1976, nr. 65, BSFN, 50 (1995), 10, p. 1195-1197.

Contribuții la cunoaşterea circulației monedei de bronz în secolul al V-lea p.Chr. la Tomis, SCN, 10 (1993), 1996, p. 67-90 (în colaborare).

Henry Bartlett Wells, 1908-1988, SCN, 10 (1993), 1996, p. 205-207.

Un tezaur de denari romani din secolul I p.Chr. de la Rachelu şi câteva descoperiri monetare izolate din comuna Luncavița, jud. Tulcea, BSNR, 86-87 (1992-1993), 1996, p. 77-94 (în colaborare).

Mărturii numismatice privind locuirea antică de pe teritoriul satului Sălcioara, com. Unirea, jud. Tulcea, BSNR, 86-87 (1992-1993), 1996, p. 125-133 (în colaborare).

Două monede de aur romane târzii descoperite în Muntenia, BSNR, 86-87 (1992-1993) 1996, p. 315-318 (în colaborare).

Politique et technologie – observations sur les émissions monétaires romaines d'or de 253 à 364, RN, 151 (1996), p. 141-170, pl. XXIV-XXVIII (în colaborare).

Bucur Mitrea (23.10.1909 – 5.11.1995), necrolog, International Numismatic Newsletter, 28, été 1996, p. 22-23.

Analyses atomiques et nucléaires des monnaies romaines en or frappées entre 253-364, CN, 7 (1996), p. 49-73 + 4 pl. (în colaborare).

Découvertes monétaires en Roumanie – 1993 (XXXVII), Dacia, NS., 38-39 (1994-1995), 1997, p. 459-477 (în colaborare).

Constantin Preda à son 70e anniversaire, SCN, 11 (1995), 1997, p. 9-17.

Contributions numismatiques à l'histoire de Noviodunum aux VIe-VIIe siècles, SCN, 11 (1995), 1997, p. 135-161 (în colaborare).

Gheorghe Popilian la 70 de ani, SCIVA, 47 (1996), 4, p. 435-442.

Emisiunile monetare ale atelierelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î.Hr.-III d.Hr.). Un stadiu al problemei, în *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, Bucureşti (1997), p. 56-70.

Issues of Greek Mints on the Romanian Coasts of the Black Sea (Sixth Century B.C. to Third Century A.D.). A Stage of the Question, în *130 years since the establishment of the modern Romanian monetary system*, Bucureşti (1997), p. 58-70.

Monede din vremea Imperiului roman din colecția şcolii din cartierul Celeiu al oraşului Corabia, jud. Olt, SCN, 12 (1997), 1998, p. 41-81.

Monede greceşti, romane şi bizantine din Dobrogea în colecţia Muzeului din Brăila, SCN, 12 (1997), 1998, p. 83-117 (în colaborare).

Bucur Mitrea 1909-1995, necrolog, SCN, 12 (1997), 1998, p. 201-217.

O rară tetradrahmă atheniană stephanephoră suberată, BSNR, 88-89 (1994-1995), 1998, p. 13-17 (în colaborare).

Două monede de aur din colecţia Muzeului de Istorie şi Artă al Municipiului Bucureşti, BSNR, 88-89 (1994-1995), 1998, p. 29-32 (în colaborare).

Monede din secolele II-XII descoperite la Niculiţel, jud. Tulcea, BSNR, 88-89 (1994-1995), 1998, p. 33-64 (în colaborare).

Martin Jessop Price 27.III.1939-28.IV.1995, necrolog, BSNR, 88-89 (1994-1995), 1998, p. 313-319.

Quelques monnaies découvertes à Tropaeum Traiani, în *Stephanos nomismatikos. Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburstag*, Berlin (1998), p. 523-542 (în colaborare).

Quelques monnaies de l'époque de l'Empire romain trouvées dans les environs de Dionysopolis, Dobroudja, 12 (1995), 1998, p. 89-102 (în colaborare).

Découvertes monétaires en Roumanie 1994-1996 (XXXVIII-XL), Dacia, NS., 40-42 (1996-1998), p. 425-466.

À propos du Pont Occidental et du Bas Danube à l'époque de Mithridate VI Eupator, RBN, 145 (1999), p. 155-164.

Informaţii suplimentare privind descoperirile monetare romane şi bizantine de la Sălcioara şi Enisala, în *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000. Omagiu lui Gavrilă Simion la 45 de ani de activitate,* Tulcea (2000), p. 421-444 (în colaborare).

Les monnaies des IVe-VIIe siècles découvertes à Argamum (Scythie Mineure), în *Akten des XII. Internationalen Numismatische Kongresses, Berlin, 1997*, I, Berlin (2000), p. 195-207 (în colaborare).

Un trésor de monnaies d'Istros découvert à Orgamé, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest (2000), p. 282-300 (în colaborare).

Quelques monnaies découvertes récemment à Istros, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest (2000), p. 303-319 (în colaborare).

Argamum. Descoperiri monetare. Conspect preliminar, Materiale, S.N., 1 (1999), 2000, p. 203-213.

Atelierul monetar al cetăţii Istros în perioada autonomiei, în *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chişinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti (2001), p. 9-33.

Monede greceşti şi coloniale din colecţia Emil Sachelarie, BSNR, 90-91 (1996-1997), 2002, p. 27-37 (în colaborare).

Un mic tezaur de monede bizantine descoperit la Tropaeum Traiani, BSNR, 90-91 (1996-1997), 2002, p. 85-95 (în colaborare).

Tony Hackens, 1939-1997, necrolog, BSNR, 90-91 (1996-1997), 2002, p. 293-306.

Radu Ocheşeanu (1943-1998), necrolog, BSNR, 92-97 (1998-2003), 2003, p. 487- 495.

Paul Naster (1913-1998), necrolog, BSNR, 92-97 (1998-2003), 2003, p. 497.

John Kent (1918-2000), necrolog, BSNR, 92-97 (1998-2003), 2003, p. 477-485.
Din partea redacției, în *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001), Chişinău, 13-15 mai 2001, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, 2002, p. 122-123.
Un important tezaur de monede de argint istriene şi tetradrahme Filip II, originale şi imitații fidele, în *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a 125 de ani de la Proclamarea Independenței României, Chişinău, 24-26 septembrie 2002, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti (2003), p. 9-32 (în colaborare).
Monede bizantine de la Tomis şi împrejurimi în colecția Institutului de Arheologie "V. Pârvan", în *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a 125 de ani de la Proclamarea Independenței României, Chişinău, 24-26 septembrie 2002, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti (2003), p. 137-161 (în colaborare).
La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influences et ailleurs, în *Presenza e funzioni della moneta nelle* chorai *delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero, Atti del XII Convegno organizzato dall'Università "Federico II" e dal Centro Internazionale di Studi Numismatici, Napoli 16-17 giugno 2000*, Rome (2004), p.27-70.
Tezaurul de la Dăeni, jud. Tulcea. Catalogul monedelor din colecția Muzeului Național de Antichități, în *Simpozion de Numismatică, dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003), Chişinău, 26-28 noiembrie 2003, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti (2005).

III. Bibliografii şi repertorii (în colaborare)

Bulletin Analytique d'Histoire Romaine, 3, 1964, Strasbourg (1967).
Bulletin Analytique d'Histoire Romaine, 4, 1965, Strasbourg (1968).
Numismatic Literature, 81 (1968).
Numismatic Literature, 83 (1969).
Numismatic Literature, 84 (1970).
Numismatic Literature, 85 (1971).
Numismatic Literature, 86 (1971).
Numismatic Literature, 87 (1972).
Numismatic Literature, 88 (1972).
Numismatic Literature, 89 (1973).
Numismatic Literature, 90 (1973).
Numismatic Literature, 92 (1974).
Coin Hoards, I, Londres (1975).
Numismatic Literature, 93 (1973).
Numismatic Literature, 94 (1975).
Coin Hoards, II, Londres (1976).
Numismatic Literature, 95 (1975).
Numismatic Literature, 96 (1976).
Coin Hoards, III, Londres (1977).
Numismatic Literature, 97 (1977).
Numismatic Literature, 98 (1977).
Coin Hoards, IV, Londres (1978).

Numismatic Literature, 99 (1978).
Coin Hoards, V, Londres (1979).
Numismatic Literature, 101 (1979).
Coin Hoards, VI, Londres (1981).
Numismatic Literature, 105 (1981).
Numismatic Literature, 106 (1981).
Numismatic Literature, 107 (1982).
Numismatic Literature, 109 (1983).
Coin Hoards, VII, Londres (1985).
Coin Hoards, 1994, în The Numismatic Chronicle, 154 (1994).
Numismatic Literature, 141 (1999).
Numismatic Literature, 142 (1999).

IV. Recenzii

Journées d'Études des Langues Anciennes, 36 et 37, 1967, SCIV, 19 (1968), 2, p. 378-382.
N. Olcay, H. Seyrig, *Le trésor de Mektepini en Phrygie*, Paris, 1965, StCl, 10 (1968), p. 349-350.
L. Robert, *Monnaies antiques en Troade*, Genève-Paris, 1966, StCl, 10 (1968), p. 544-549.
L.R. Belart, *Le trésor d'époque romaine de Kaiseraugust-Argevie*, StCl, 10 (1968), p. 351-352.
St. Skowronsk, *On the problems of the Alexandrian Mint*, Varsovie, 1967, StCl, 11 (1969), p. 376-378.
L. Robert, *Monnaies grecques. Types, légendes, magistrats monétaires et géographie*, Genève-Paris, 1967, StCl, 11 (1969), p. 373-376.
F. Panvini-Rosati, *La moneta greca*, Bologna, 1968, SCN, 5 (1971), p. 429.
E. Chirilă, G. Mihăescu, *Tezaurul monetar de la Căprioru*, Târgovişte, 1969, SCN, 5 (1971), p. 431-432.
M.H. Crawford, *Roman Republican Coin Hoards*, Londres, 1969, SCN, 5 (1971), p. 436-439.
Numismatic Literature, 81, 1968 et 82, 1969, SCN, 5 (1971), p. 445-447.
E. Bernareggi, *Istituzioni di Numismatica*^{2}, Milan, 1970, SCIV, 22 (1971), 2, p. 351-353.
E. Bernareggi, *Problemi di numismatica longobarda, la monetazione di re Aistolfo a Ravenna*, Annali, 15, 1968 (1970), MemAntiq, 3 (1971), p. 593-594.
A.S. Fava, *I simboli nelle monete argentes republicane e la vita dei romani*, Turin, 1969, Dacia, N.S., 15 (1971), p. 447-450.
C.H.V. Sutherland, N. Olkay, K.E. Morrington, *The Cistophori of Augustus*, Londres, 1971, StCl, 14 (1972), p. 356-358.
G. Gorini, *Ripostiglio del V sec. da Trecento-Rovige*, Radusa, 5, 1969, MemAntiq, 2, 1970 (1972), p. 585-587.
G. Gorini, *Monete antiche a Padova*, 1972, SCIV, 24 (1973), 4, p. 682-684.
C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare din 1914-1970*, Bucureşti, 1973, SCIV, 25 (1974), 2, p. 318-324.

G. Le Rider, *Les monnaies de Thasos*, dans *Guide de Thasos*, Paris, 1968, SCN, 6 (1975), p. 282.

P. Bastien, H. Huvelin, *Trouvaille des folles de la période constantinienne (307-317)*, Wetteren, 1969, SCN, 6 (1975), p. 286-287.

Les monnaies et médailles racontent l'histoire de France, Paris, 1972, SCN, 6 (1975), p. 291.

Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini, indices 1888-1967, I-III, 1968-1969, SCN, 6 (1975), p. 293.

Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini, 17 (71), 1969, SCN, 6 (1975), p. 294.

Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini, 18 (72), 1970, SCN, 6 (1975), p. 295.

Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini, 19 (73), 1971, SCN, 6 (1975), p. 297-299.

H. Seyrig, *Trésors du Levant anciens et nouveaux*, Paris, 1973, SCN, 7 (1980), p. 197-199.

Sylloge Nummorum Graecorum, VI, Londres, 1972, SCN, 7 (1980), p. 200.

G. Gorini, *Monete romane republicane del Museo Bottacin di Padova*, Venise, 1975, SCN, 7 (1980), p. 201-202.

P. Bastien, A. Cothenet, *Trésors monétaire du Cher. Lignières (294-310); Osmory (294-313)*, Wetteren, 1974, BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 694-695.

Monnaies Gauloises, Romaines, Mérovingiennes, Féodales et Royales, Musée Municipal de Limoges, Limoges, 1975, BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 699-701.

Rassegna Numismatica (1978-1979), BSNR, 70-74 (1976-1980), 1981, p. 709-710.

G. Le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 329 à 294*, Paris, 1977, SCN, 8 (1984), p. 137-138.

Sylloge Nummorum Graecorum. The Collection of the American Numismatic Society, Part 4. Sicily II: Galaria-Styella, New York, 1977, SCN, 8 (1984), p. 138-139.

M. Chițescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BAR International Series 112, Oxford, 1982, SCN, 8,1(984), p. 141-143.

P.Bastien, C. Metzger, *Le trésor de Beaurains (dit d'Arras)*, dans la collection *Numismatique romaine. Essais, recherches et documents*, X, Wetteren, 1977, SCN, 8 (1984), p. 146-147.

Trésors monétaires, I, 1979, SCN, 8 (1984), p. 149-150.

Trésors monétaires, II, 1980, BSNR, 75-76 (1981-1982), 1983, p. 486-487.

N.M. Waggoner, *Early Greek Coins from the Collection of Jonathan P. Rosen*, dans la collection *Ancient Coins in North American Collections*, 5, New York, 1983, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 468-469.

J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, réimpression anastatique, Padoue, 1979, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 469-470.

R. Étienne, M. Rachet, *Le trésor de Garrone. Essai sur la circulation monétaire en Aquitaine à la fin du règne d'Antonin le Pieux (159-161)*, Bordeaux, 1984, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 470-474.

P. Bastien, *Le monnayage de l'atelier de Lyon. De la mort de Constantin à la mort de Julien (337-1363)*, dans la collection *Numismatique romaine. Essais,*

recherches et documents, XV, Wetteren, 1985, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 474-478.

Numismatica e Antichita Classiche, Quaderni Ticinesi, XIV, 1985, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 492-494.

Nuovo schedario della Bibliotheca, rédigé par Lucio Ferri, *Società Numismatica Italiana*, Milan, 1982, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 494-495.

H. Kevin, *The John Max Wulfing Collection in Washington University*, dans la collection *Ancient Coins in North American Collections*, New York, 1979, SCN, 9 (1989), p. 139.

S. Scheers, în colaborare cu J. Delaporte, *Monnaies gauloises de Seine-Maritime*, Rouen, 1978, SCN, 9 (1989), p. 141-142.

J.-P. Callu, *Inventaire des trésors de bronze constantiniens (313-348)*; P. Bastien, *Le trésor monétaire de Fresnoy-lès-Roye II (261-309)*; idem, *Numismatique romaine et coopération internationale en hommage à Hans-Georg Pflaum*, în *Numismatique romaine. Essais, recherches et documents*, XII, Wetteren, 1981, SCN, 9 (1989), p. 142-144.

Cl. Brenot, J.-P. Callu, *Monnaies de fouilles du sud-est de la Gaule (VIe s. av. J.-C.-VIe s. ap. J.-C.), Glanum, Marseille, Novem Craris*, Université de Paris, X, Nanterre, Centre de recherches sur l'Antiquité Tardive et le Haut Moyen-Âge, Cahier n° III, 1978, SCN, 9 (1989), p. 145-146.

G. Aubin, *Corpus des trésors monétaires antiques de la France*, III, *Pays de la Loire*, Paris, 1984, SCN, 9 (1989), p. 148-149.

La Zecca di Milano. Atti dei Convegno Internationale di Studio, Milano 9-14 maggio 1983, Milan, 1984, SCN, 9 (1989), p. 152-154.

Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini, LXXXVI, 1984, SCN, 9 (1989), p. 156-157.

Trésors monétaires, III, 1981, SCN, 9 (1989), p. 157-158.

M. Thompson, *Alexander's drachms mints, II: Lampsacos and Abydus*, New York, 1991, SCN, 10 (1993), 1996, p. 167-169.

A. Davesne, G. Le Rider, *Gülnar II. Le trésor de Meydancikkale (Cilicie Trachée, 1980)*, Paris, 1989, SCN, 10 (1993), 1996, p. 169-174.

Sylloge Nummorum Graecorum. Italia. Milano. Civiche Raccolte Numismatiche, III, Campania-Calabria, Milan, 1989, SCN, 10 (1993), 1996, p. 174-175.

Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Staatliche Münzsammlung München, 7, Berlin, 1985, SCN, 10 (1993), 1996, p. 176-177.

P. Bastien, *Le monnayage de l'atelier de Lyon du règne de Jovien à la mort de Jovin (363-413)*, Wetteren, 1987, SCN, 10 (1993), 1996, p. 180-182.

Numismatica e Antichità classiche. Quaderni Ticinesi, 19, 1990, SCN, 10 (1993), 1996, p. 193-195.

Polish Numismatic News, 5, 1991, Special Issue for the International Numismatic Congress in Brussels, September 8-12, 1991, Wiadomości Numizmatyczne, 34, 1990, 3-4 (133-134), SCN, 10 (1993), 1996, p. 196-197.

G. de Loÿe, *Médailler, Musée Calvet, I, Les monnaies, 1, Monnaies en or de l'Antiquité, Byzantines et du haut Moyen-Âge*, Avignon, 1987, SCN, 10 (1993), 1996, p. 200-201.

Sylloge Nummorum Graecorum, IX, The British Museum, 1. The Black Sea,

Londres, 1993, BSNR, 86-87 (1992-1993), 1996, p. 353-360.

Sylloge Nummorum Graecorum. The Collection of the American Numismatic Society, part 8, Macedonia II: Alexander I-Philip II, New York, 1994, BSNR, 90-91 (1996-1997), 2002, p. 277-280.

Y. Tsouratsouglou, *Disjecta membra. Two New Hellenistic Hoards from Greece*, Athènes, 1995, BSNR, 90-91 (1996-1997), 2002, p. 280-282.

Trésors et circulation monétaire en Anatolie antique, Paris, 1994, BSNR, 90-91 (1996-1997), 2002, p. 282-286.

NICULAE CONOVICI

(1948-2005)

Deseori timpul nu are, parcă, răbdare cu cei mai buni…

Sub duritatea necruțătoare a unei boli venite parcă din senin (şi care s-a dovedit în final incurabilă, în pofida speranței familiei şi a celor ce-l cunoşteau), într-o tăcere stoică a suferințelor sale, s-a stins din viață la 7 iunie 2005 colegul şi prietenul NICULAE CONOVICI (pentru cei mai mulți dintre noi – NAE sau NĂICĂ).

Dar ca un semn al Celui de Sus, care rânduieşte totul, prietenul nostru era chemat la cer cu doar două zile înaintea Marii Înălțări, zi sfântă în care, de altfel, trupul său a fost depus în pământul pe care atât de mult l-a cercetat, iar sufletul a urcat spre veşnicie.

S-a născut la 13 martie 1948 în Bucureşti, dar cu ascendență în Brăila; unele dintre rudele sale, cu care a putut relua legătura abia după anul 1990, plecaseră de multă vreme, peste ocean.

După parcurgerea liceului, împătimit de istorie, a urmat între anii 1965-1970 Facultatea de Istorie a Universității Bucureşti. Anii de studenție i-au format şi consolidat pasiunea pentru arheologie. Mai întâi au fost renumiții dascăli ai universității bucureştene, mulți dintre ei formați la „şcoala" lui Vasile Pârvan şi Ioan Andrieşescu: Ion Nestor, Dumitru Tudor, Gheorghe Ştefan, Emil Condurachi, Dumitru Berciu, ca şi mai tinerele – la acea vreme – Ligia Bârzu, Florentina Preda şi Zoe Petre – care i-au insuflat lui şi altor colegi, ca şi multor generații, dragostea pentru această fascinantă ştiință istorică. A urmat participarea constantă, an de an, pe şantierul arheologic de la *Romula* (Reşca, jud. Dolj), condus de D. Tudor, într-un colectiv de eminenți arheologi mai tineri sau în formare.

Spiritul său scormonitor, dorința de cunoaştere şi de perfecționare profesională, stagiile de practică pe teren au reprezentat temelia pregătirii lui, astfel că la terminarea studiilor îşi însuşise cu temeinicie elementele fundamentale ale cercetării arheologice. A mai fost încă ceva: N. Conovici a aparținut unei serii excepționale de studenți, dintre care mulți au ajuns, mai apoi, personalități autentice ale cercetării istorice româneşti: Andrei Pippidi, Mihai E. Ionescu, Ioan

Talpeş, Crişan Muşeţeanu, N. Cheluţă-Georgescu, Mioara Gergescu, Sergiu Purece ş. a.

Deşi ar fi meritat încă de la început un loc în cercetare, în acei ani lucrurile erau altfel. A fost repartizat ca profesor de istorie la Şcoala generală din localitatea Radu Vodă (jud. Călăraşi), unde a funcţionat între anii 1970-1971. În 1971 a reuşit să facă primul pas spre domeniul care-l pasiona – arheologia. A fost angajat prin concurs la Muzeul Judeţean de Istorie Ialomiţa (azi Muzeul Dunării de Jos) din Călăraşi, unde a funcţionat ca muzeograf, apoi muzeograf principal.

A fost perioada unor responsabilităţi complexe, de la organizarea muzeistică şi evidenţa patrimoniului, până la îmbogăţirea colecţiilor prin cercetări arheologice adesea „dirijate", dar care puteau fi valorificate corespunzător din punct de vedere ştiinţific; depindea doar de cercetătorul în cauză. A fost, totodată, şi perioada efectuării unor săpături importante la Piscu Crăsani, Copuzu, Ţăndărei (pe care le-a condus în calitate de responsabil), ca şi pe şantierele tradiţionale de la Piua Pietrei (Oraşul de Floci) şi Păcuiul lui Soare. De acest ultim şantier s-a legat sufleteşte într-un mod aparte, însuşindu-şi „spiritul" Păcuiului, căruia i-a dedicat, de altfel, câteva emoţionante gânduri înainte de a se sfârşi, într-un volum omagial închinat lui Petre Diaconu, omul-simbol al acestor locuri.

Tot la Păcuiul lui Soare l-am cunoscut mai bine pe Nae, cu peste 35 de ani în urmă, legându-ne de atunci o reală prietenie. De la aceasta, până la înţelegerea din 1982 pentru a începe împreună săpăturile de la Satu Nou (com. Oltina) n-a mai fost decât un pas pe care l-am făcut firesc, fără protocoale sau alte inovaţii birocratice care de multe ori nu se respectă… A fost şi prilejul cel mai potrivit pentru a constata calităţile excepţionale de om şi de arheolog ale colegului de şantier, probate la un obiectiv de mare dificultate, dar şi de excepţionale satisfacţii. Pot afirma că de aici a început cu adevărat interesul lui Nae faţă de amforologie, în special pentru ştampilele de amfore şi semnificaţia lor cronologică şi istorică. Rezultatele anterioare în acest domeniu, concretizate prin mai multe studii asupra amforelor din zonele Călăraşi-Ialomiţa şi din sud-vestul Dobrogei, îl familiarizează mai înainte cu un domeniu atât de aparte.

Perioada activităţii desfăşurate la Călăraşi l-a influenţat în mod pozitiv, N. Conovici devenind în egală măsură cercetător şi muzeograf. Deseori restaura cu migală el însuşi materialele descoperite, fiind preocupat de fişarea, inventarierea şi prezentarea lor în expoziţii.

Când a descoperit altarul getic decorat, la Piscu Crăsani, a depus un efort deosebit pentru prelevarea lui, alertând autorităţile judeţului pe care le-a pus în mişcare, chemând restauratorii de la Constanţa, solicitând sfaturile colegilor, reuşind astfel să-l conserve şi să-l expună, mai apoi, în muzeul din Slobozia. A fost de o colegialitate deosebită cu oamenii din muzee, pe care i-a cooptat întotdeauna când era cazul în colectivele sale de cercetare.

Piesele arheologice pe care le-a descoperit au îmbogăţit colecţiile muzeelor din Călăraşi şi Slobozia.

Condiţiile de lucru la muzeul din Călăraşi nu erau, la acea vreme, dintre cele mai strălucite. Trebuia să facă naveta săptămânală la Bucureşti pentru aprovizionare, dar mai ales pentru desăvârşirea pregătirii sale profesionale, prin lecturi la bibliotecile de specialitate din capitală. Dar acei ani i-au întărit caracterul, i-au stimulat ambiţia şi, mai ales, i-au demonstrat valoarea timpului,

impunându-şi un program de o intensitate şi rigoare fără cusur, reuşind astfel să țină pasul cu tot ceea ce apărea nou în arheologie. Tocmai datorită acestei percepții deosebite a importanței pregătirii ştiințifice continue şi la un înalt nivel, a rezultat o operă de calitate în domeniile care l-au preocupat – arheologia şi, într-o anumită măsură – numismatica.

În anul 1979 a fost angajat, prin concurs, la Institutul de Arheologie „V. Pârvan" al Academiei Române. Aici a parcurs toate treptele de la arheolog la cercetător principal I (poziția cea mai înaltă în structura activității de cercetare). A fost, fără îndoială, perioada cea mai bogată a muncii sale. A continuat cercetările la Piscu Crăsani, apoi a fost cooptat în colectivul de la Coțofeni (jud. Dolj), condus de regretatul Vlad Zirra. Am inițiat împreună săpăturile de la Satu Nou (com. Oltina), devenit şantier şcoală pentru mai mulți studenți şi tineri cercetători constănțeni unde, începând din anul 1999 a fost cooptată în colectiv şi Anca Ganciu. Din anul 1987 a început, în calitate de responsabil ştiințific, cercetarea marii necropole getice birituale de la Stelnica (jud. Ialomița); la săpături a participat de la început Gh. Matei de la muzeul din Slobozia, iar din anul 1999 şi Anca Ganciu.

Evantaiul preocupărilor sale ştiințifice a fost inițial mai complex (incluzând chiar arheologia şi numismatica medievală), însă domeniile cărora li s-a consacrat, cu toată disponibilitatea, au fost civilizația geto-dacă, studiul drahmelor de tipurile Dyrrachium şi Apollonia, dar mai ales al amforelor greco-elenistice şi a ştampilelor acestora. Ultimul domeniu l-a impus ca pe unul dintre cei mai mari specialişti din lume în studiul ştampilelor de Sinope şi Rhodos (pentru ultimul tip de ştampile nemaiavând însă răgazul să-şi valorifice cum ar fi dorit rezultatele).

Pregătirea lucrărilor la nivelul la care a ajuns a fost determinată de înaltul său potențial intelectual, ca şi de efortul deosebit pe care l-a depus. Pentru a-şi spori zestrea documentară a efectuat mai multe stagii de specializare în câteva rânduri în Bulgaria, apoi la Leningrad (în 1988), Lyon (în 1992, 1993), Athena (în 1993-1994, 1999), Odessa (1996), Paris şi Rennes (2003). Mai ales după anul 1990 a beneficiat de diferite burse de mobilitate câştigate prin competiții internaționale: în cadrul programului TEMPUS (3 luni în Franța în anul 1993); bursă postdoctorală de 9 luni oferită de Ministerul Culturii şi Tehnologiei din Franța la École Française d'Athènes, Grecia (1994); bursa Fundației Mellon pe lângă American School of Classical Studies at Athens (1999). Rodul acestora l-a reprezentat, printre altele, un bogat fişier cu circa 8 000 de ştampile transcrise în cele mai multe cazuri după piesele originale din numeroase colecții şi muzee greu accesibile, ori după publicații foarte rare, un adevărat tezaur pentru specialiştii în domeniu. Pentru a înțelege valoarea efortului depus, redau un fragment dintr-o scrisoare pe care mi-a trimis-o la 2.12.2000: „Eu acum sunt foarte ocupat cu prelucrarea materialului adus din Grecia (peste 4 000 ştampile, cca. 2 000 estampaje, plus bibliografia. Am început un fişier pentru ştampilele rhodiene după modelul celui de la Agora. El va permite tuturor celor interesați să publice astfel de ştampile să se orienteze direct şi să răspundă exigențelor cerute de o asemenea publicare, mult mai serioasă în prezent (se merge la identificarea ştanțelor). Treaba merge încet, pentru că trebuie să lucrez simultan şi pe computer şi pe fişe cu ilustrația".

De-a lungul anilor a susținut un mare număr de comunicări la congrese,

simpozioane, sesiuni ştiinţifice şi colocvii organizate atât în România, cât şi în alte centre europene: la Vani-Georgia (1990), Chişinău-Moldova (1991), Isperih-Bulgaria (1993), Istanbul-Turcia (1995), Sevastopol-Ucraina şi Varna-Bulgaria (1997), Athena-Grecia şi Aarhus-Danemarca (2002), Barcelona-Spania (2003) etc., abordând o mare varietate de subiecte ancorate în istoria şi arheologia perioadei care-l preocupa. Ele au marcat întotdeauna puncte de vedere originale, generând dezbateri dinamice şi atractive.

În cadrul preocupărilor sale ştiinţifice a abordat aspecte privind civilizaţia geto-dacă sub diferitele sale componente (relaţiile dintre comunităţile autohtone de pe ambele maluri ale Dunării, ori ale acestora cu lumea greacă, religia geto-dacilor şi elementele de simbolism în aria nord-tracică, sanctuarele şi zonele sacre la geto-daci, obiectele de cult şi de magie). Tocmai în acest context a reluat cercetările începute de I. Andrieşescu la Piscu Crăsani, ale căror rezultate l-au interesat îndeaproape şi pe V. Pârvan, care le-a utilizat în monumentala sa lucrare *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti 1926.

Regretatul nostru coleg a dezvoltat şi completat concluziile iluştrilor savanţi prin mai multe studii, fără a mai avea răgazul necesar finisării şi predării la tipar a monografiei acestui important obiectiv, rămasă în manuscris. În schimb, rezultatele săpăturilor din aşezarea getică fortificată „Cetatea Jidovilor" de la Coţofenii din Jos unde a fost cooptat, au fost publicate într-un amplu raport definitiv, contribuţia sa fiind esenţială.

În cadrul aceloraşi preocupări a publicat, în colaborare, într-un amplu şi exemplar raport, 194 de morminte cercetate în marea necropolă de la Stelnica în intervalul 1987-1996 (vezi *Lista lucrărilor ştiinţifice*). De asemenea alte studii ample sau mai restrânse ca volum, dar de o importanţă istorică majoră, prin care s-au valorificat unele rezultate ale săpăturilor din dava getică de la Satu Nou (com. Oltina), au fost publicate singur sau în colaborare. Preocuparea pentru studiul monedelor greceşti şi elenistice, îndeosebi pentru circulaţia drahmelor de Dyrrachium şi Apollonia în Peninsula Balcanică şi în Dacia s-a concretizat prin elaborarea altor studii importante, dintre care doar unele au fost publicate. Faptul în sine reprezintă o altă dovadă a acribiei cu care N. Conovici îşi analiza toate opiniile şi ipotezele, făcându-le cunoscute doar pe cele despre care era ferm convins că sunt perfect argumentate şi convingătoare pentru lumea ştiinţifică.

Numărul impresionant de mare de ştampile de amfore descoperite pe şantierul nostru de la Satu Nou a avut un rol pe care-l consider determinant în orientarea sa, începând din ultimul deceniu al secolului trecut spre un alt domeniu – studiul acestora şi al problematicii complexe pe care ele le ridică. Primul rezultat a fost întocmirea şi susţinerea tezei de doctorat, *Cronologia relativă şi absolută a ştampilelor de amfore sinopeene cu nume de astinomi* la Facultea de Istorie a Universităţii Bucureşti în anul 1993 (conducător ştiinţific prof. univ. dr. P. Alexandrescu).

Competenţa deosebită dovedită în acest domeniu a determinat conducerea şantierului Histria să-i încredinţeze publicarea întregului lot de ştampile sinopeene descoperit aici de-a lungul deceniilor (669 de exemplare) în seria monografică rezervată cunoscutei colonii milesiene (*Histria* VIII. 2, 1998); lucrarea a fost completată cu un amplu capitol consacrat dinamicii circulaţiei amforelor şi cărămizilor sinopeene la Histria şi în regiunea vest-pontică. Acelaşi lucru urma să

se înfăptuiască şi pentru ştampilele rhodiene de la Histria (în colaborare), de care s-a ocupat stăruitor în ultimii ani; dar soarta i-a fost potrivnică, nereuşind să-şi finalizeze lucrarea, deşi a realizat-o într-o proporţie considerabilă. În legătură cu performanţa şi cu metodele utilizate la studiul ştampilelor de amfore de către regretatul nostru coleg este demnă de reţinut opinia cunoscutului specialist Yvon Garlan, care în Cuvântul înainte al lucrării *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Paris (2004) scria: „C'est pourquoi, plutôt que d'attendre une solution idéale que je voyais renvoyée aux calendes grecques, je me suis rallié à une formule de remplacement permettand d'aboutir progressivement ou même résultat par l'addition de corpus thématiques géographiquement limités, qu'il serait aisé de réunir et de consulter simultanément: le premier étant en l'occurrence celui que mon collègue et ami roumain, Niculae Conovici, vient de consacrer aux timbres sinopéens d'Istros".

Competenţa dovedită în activitatea ştiinţifică a determinat cooptarea sa ca membru în Consiliul Ştiinţific al Institutului de Arheologie, începând din anul 1990, în Colegiul de redacţie al revistei SCIVA (din 1992) şi ca redactor responsabil al revistei Materiale şi cercetări arheologice, Seria nouă (din 1996).

Lucrările sale, prin valoarea datelor puse în circulaţie, ca şi prin ideile exprimate, reprezintă – pe de o parte – instrumente de lucru indispensabile în anumite domenii (cum ar fi cel al ştampilelor de amfore, sau al drahmelor de tipurile Dyrrachium şi Apollonia), - iar pe de alta – căi noi de investigare arheologică.

Conectat, ca şi alţi colegi, la valorile ştiinţifice noi, deschis şi prietenos cu toată lumea muzeografică şi arheologică de la noi şi din numeroase alte ţări din Europa, cu care a întreţinut o bogată corespondenţă ştiinţifică (inclusiv prin mijloacele de comunicare actuale), Niculae Conovici a manifestat o receptivitate specială pentru mişcarea de renaştere naţională din Basarabia (unde avea rude, prin soţia sa, chiar în Transnistria), sesizându-i particularităţile şi speranţele, împlinirile şi labilităţile. Vibra la tot ce era în legătură cu Basarabia, manifestând o prietenie preferenţială faţă de colegii de acolo, străduindu-se să fluidizeze colaborările cu aceştia, prin informaţii reciproce şi prin teme comune de cercetare.

Preocupat de statutul arheologului în România, într-o vreme în care această profesie este tot mai mult ignorată de autorităţi, ori se încearcă acapararea ei de către diletanţi, Niculae Conovici s-a zbătut pentru crearea Societăţii Arheologice din România, punând mult suflet şi pricepere la întemeierea ei şi la întocmirea Statutului acesteia, la înregistrarea legală şi la iniţierea primelor acţiuni. După apariţia bolii care l-a măcinat şi după plecarea sa dintre noi, Societatea pare să fi intrat într-un con de umbră, fără să apară deocamdată persoana care să se ofere s-o revitalizeze; poate se va ivi în curând!

Niculae Conovici era o natură aleasă, care întrunea într-o înmănunchere fericită trăsături şi calităţi remarcabile: inteligenţă, discernământ şi metodă, rigoare, judecată matură, o imensă putere de muncă şi un înalt simţ moral. Era prieten cu toţi. Îi stima pe cei de lângă el şi pe cei de mai departe, pe cei capabili, riguroşi şi harnici, după cum, la rândul său, era stimat şi el. Şi-a respectat şi iubit soţia, copiii şi fratele din străfundul inimii, revărsându-şi dragostea şi puterea de ocrotire asupra lor, îngrijorându-se ori bucurându-se atunci când era cazul, dar fără ca aceste atitudini să se manifeste strident.

S-a stins liniştit şi modest, nederajând pe nimeni, aşa cum i-a plăcut să trăiască.

Lasă în urmă o operă durabilă, amintirea unui specialist autentic, a unui suflet pasionat de muncă şi generos.

Niculae Conovici ne-a părăsit la doar 57 de ani, vârstă la care un arheolog sau istoric se află, de regulă, în plină activitate creatoare, dar fără a-şi fi dat măsura întregii sale capacități. În mod obişnuit, un om de ştiință rămâne pentru posteritate prin opera sa. Poate uneori, ar fi bine să ne gândim nu numai la ceea ce a realizat, ci şi la ceea ce, din diferite motive, nu a reuşit să facă…

La trecerea ta, dragă Nae, în lumea de dincolo de bine şi de rău, nu ne rămâne decât să-ți dorim creştineşte „Să-ți fie țărâna uşoară"!

Mihai Irimia

LISTA LUCRĂRILOR ŞTIINȚIFICE

Teza de doctorat

Cronologia relativă şi absolută a ştampilelor de amfore sinopeene cu nume de astinomi, Universitatea Bucureşti, Facultatea de Istorie (1993).

Cărți

Histria VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope, Editura Enciclopedică – Diffusion de Boccard, Bucarest-Paris, 1998, 206 p. + XLVII pl. (= *Corpus international des timbres amphoriques*, fascicule 3, publié par l'Académie Roumaine et l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres sous le patronaje de l'Union Académique Internationale).

Studii, articole, note

Câteva figurine antropomorfe getice descoperite la Piscul Crăsani, SCIVA, 25 (1974), 2, p. 295-302.

Câteva torți ştampilate de amfore elenistice din județul Ialomița şi sud-vestul Dobrogei, SCIVA, 26 (1975), 4, p. 541-550 (în colaborare).

Cupele cu decor în relief de la Crăsani şi Copuzu, SCIVA, 29 (1978), 2, p. 165-184.

Contribution au problème de l'importation des amphores grecques dans le Sud-Est de la Munténie, Dacia NS, 22 (1978), p. 173-199 (în colaborare).

Ceramica Latène timpurie din zona Bălții Ialomiței, Pontica, 11 (1978), p. 35-42.

Date noi privind mormântul getic de la Dorobanțu, Pontica, 11 (1978), p. 43-50 (în colaborare).

Contribuții numismatice privind legăturile Histriei cu geții de la Dunăre în sec. VI-II î. e. n., SCIVA, 30 (1979), 1, p. 87-93.

Primul simpozion național de tracologie, SCIVA, 31 (1980), 2, p. 321-324.
O locuință medievală din secolul XVI descoperită în orașul de Floci, Materiale, A 13-a sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 1979, p. 135-145.
Les relations entre les Gètes des deux rivages du Bas-Danube à la lumière des données archéologiques et numismatiques (IVe – IIe siècles av. n. e.), Actes du IIe Congrès international de Thracologie, Bucarest 4-10 Septembre 1976, II, Bucarest (1980), p. 43-54.
Un nou tezaur de monede bizantine descoperit la Păcuiul lui Soare, SCIVA, 3 (1980), 3, p. 397-402.
Monedele din așezarea getică de la Piscul Crăsani, SCN, 7 (1980), p. 139-143.
Vasile Culică - necrolog, SCIVA, 2 (1981), 1, p. 153-156.
Piese ceramice de interes deosebit descoperite la Piscu Crăsani, SCIVA, 32 (1981), 4, p. 571-580.
Noi descoperiri monetare la Piscul Crăsani, Cercetări numismatice, 5 (1983), p. 39-50.
Cercetările arheologice de la Piscu Crăsani și aprecierile lui Vasile Pârvan, Thraco-Dacica, 4 (1983), p. 105-108.
Date noi despre un tezaur de monede antice descoperit în județul Dolj, Thraco-Dacica, 6 (1985), p. 59-74.
Contribuții privind cronologia și circulația drahmelor de la Dyrrachium și Apollonia la Dunărea de Jos, în CCDJ, 1 (1985), p. 35-43.
Așezări fortificate și centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. VI î. e. n. – I e. n.), Istros, 4, Brăila (1985), p. 71-87.
Indice SCIVA, 1950-1984, SCIVA, 36 (1985), 1-2, p. 31-177 (în colaborare).
Aspecte ale circulației drahmelor de Dyrrhachium și Apollonia în Peninsula Balcanică și în Dacia, BSNR, 77-79 (1986), 131-135, p. 69-88.
Un rhyton ceramic descoperit la Piscul Crăsani, Thraco-Dacica, 8 (1987), p. 92-99.
Repere cronologice pentru datarea unor așezări geto-dacice, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 2, 1986 (1988), p. 129-141.
Sanctuare și zone sacre la geto-daci, Revista de istorie, 41 (1988), p. 205-217 (în colaborare).
Așezarea getică fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța). Raport preliminar, Thraco-Dacica, 10 (1989), p. 115-154 (în colaborare).
Nouveaux timbres amphoriques sinopéens de Callatis, Dacia NS, 33 (1989), p. 113-123 (în colaboirare).
Prinosi kum vuprosa za cirkulacijata na drachmite ot Dirachion i Apolonia na teritorijata na Trakia, Arheologija-Sofia (1989), 4, p. 17-30.
Probleme ale cronologiei amforelor ștampilate sinopeene. Ștampilele din grupa a IV-a (B.N. Grakov), SCIVA, 40 (1989), 1, p. 29-44.
Étude quantitative sur les timbres amphoriques sinopéens de Callatis, Dacia NS, 34 (1990), p. 113-128 (în colaborare); versiune în limba rusă în „Grečeskie amfory", Saratov, 1992, p. 229-253.
Săpăturile arheologice în așezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța – campania 1989, Pontica, 23 (1990), p. 81-96 (în colaborare).

Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découvertes à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza), Dacia NS, 35 (1991), p. 136-175 (în colaborare).

Noi contribuții privind circulația drahmelor de Dyrrhachium şi Apollonia: aspectul metrologic, BSNR, 80-85 (1992), 134-139, p. 49-67.

Noi date arheologice privind începuturile culturii Poieneşti-Lucaševka şi prezența bastarnilor în Dobrogea, SCIVA, 43 (1992), 1, p. 3-13.

Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanța), în Pontica, 26 (1993), p. 51-114 (în colaborare).

Obiecte pentru cult şi magie descoperite la Piscu Crăsani, Pontica, 27 (1994), p. 61-83.

La station gétique fortifiée de „Cetatea Jidovilor" (Coțofenii din Dos, dép. de Dolj), Dacia NS, 37 (1993), p. 79-157 (în colaborare).

Indice SCIVA 1985-1994, SCIVA, 45 (1995), 3-4, p. 299-342 (în colaborare).

Bucur Mitrea (1909-1995) – necrolog, SCIVA, 47 (1996), 1, p. 99-102.

Pe marginea unei recenzii, SCIVA, 47 (1996), 4, p. 369-374.

Les plus ancien trésor de monnaies histriennes „à la roue" découvert à Histria, Sur les traces des Argonautes, în *Actes du 6e symposium de Vani (Colchide) 22-29 septembre 1990*, publiés sous la direction de Otar Lorkipanidze et Pierre Lévêque, Paris 1996, p. 253-258 (în colaborare).

Petre Diaconu à 70 ans, Dacia NS, 40-42 (1996-1998), p. 473-484.

La diffusion des amphores sinopéennes timbrées sur le littoral ouest-pontique, rezumat al lucrărilor Simpozionului *Hersones v antičnom mire. Istoriko-archeologičeskij aspekt*, Sevastopol, 1997, p. 140-146 şi comunicare la Simpozionul internațional de arheologie pontică, ediția 1, Varna, 1997.

La religione dei Geto-Daci, în *Catalogue of the International Exhibition I DACI*, Milano, 1997, p. 105-115.

Problèmes de la chronologie des timbres sinopéens, Pontica, 30 (1997), p. 117-154.

Necropola getică de la Stelnica-Grădiştea Mare, jud. Ialomița. Raport preliminar pentru anii 1987-1996, Materiale, SN, 1 (1999), p. 99-144 (în colaborare).

Sistemul defensiv al davei getice de la Satu Nou – Valea lui Voicu, în volumul *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chişinău, 1999, p. 196-211 (în colaborare).

Un astynome sinopéen mal connu: Demetrios I, în *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire/Colloque international Istanbul 25-28 mai 1994*, textes réunis par Yvon Garlan, Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence (1999), p. 49-70.

Satu Nou – „Valea lui Voicu", centre politique et commercial gète sur le Danube, în M. Domaradzki (ed.), *Pistiros et Thasos. Structures économiqies dans la péninsule Balkanique aux VIIe – IIe siècles avant J. – Chr.*, Opole (2000), p. 69-77.

Un éponyme rhodien inconnu: Pythokritos 1, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest (2000), p. 210-215.

Éléments de symbolique cosmique dans l'aire nord-thrace, în *Cultură şi civilizație la Dunărea de Jos*, 18 (2001), p. 10-31.

Les problèmes actuels de la chronologie des timbres sinopéens, în *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediteranean. Acts of the International*

Colloquium at the Danish Institute of Athens, September 26-29, 2002, edited by Jonas Eiring and John Lund, Aarhus University Press, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 5 (2004), p. 99-102.

Păcuiul lui Soare, Petre Diaconu şi viaţa mea, în volumul *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Cândea, Valeriu Sârbu, Marian Neagu, Muzeul Brăilei/Muzeul Dunării de Jos/editura Istros, Călăraşi/Brăila (2004).

Sur la diversité des timbres sinopéens sur amphores et sur tuiles, în *Epigrafia Anfórica*, edited by J. Remesal Rodriguez, Collecció Instrumenta 17, Publicacions I Edicions di Universitat di Barcelona (2004), p. 21-44.

Les timbres amphoriques étrangers trouvés à Sinope (I), Anatolia Antiqua 12 (2005), p. 105-122 (în colaborare).

The Dynamics of Trade in Transport Amphoras from Sinope, Thasos and Rhodos on the western Black Sea Coast: a Comparative Approach, în *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC*, edited by Vladimir Stolba and Lise Hannestad, Aarhus University Press (2005), p. 97-117.

Un lot de toarte ştampilate din colecţia Muzeului de Istorie Bucureşti, SCIVA, 55 (2004-2005), sub tipar (în colaborare).

Précisions sur le calendrier rhodien fournies par les timbres amphoriques, comunicare susţinută la Atena, 1994, sub tipar.

Timbres, dipinti et sgrafitti amphoriques découverts à Satu Nou – Valea lui Voicu entre 1990 et 2000 (în colaborare), în manuscris.

Les timbres amphoriques de la collection Ion Mititelu (în manuscris).

Ştampile de Rhodos aflate în colecţia Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", predată la tipar în 2003.

Rapoarte şi cronici ale săpăturilor arheologice

Şantierul arheologic Piscu Crăsani – 1978. Raport preliminar, Materiale, A 13-a sesiune anuală de rapoarte, Oradea (1979), p. 143-145.

Şantierul arheologic Piscu Crăsani, Materiale, A 15-a sesiune anuală de rapoarte, Braşov, 1981 (Bucureşti 1983), p. 193-200 (în colaborare).

Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanţa, CCA, Campania 1994, Cluj-Napoca (1995), p. 78-79 (în colaborare).

Crăsanii de Jos, Piscu Crăsani, com. Balaciu, jud. Ialomiţa, în Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992, Brăila (1996), p. 38.

Satu Nou, „Valea lui Voicu", com. Oltina, jud. Constanţa, în Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992, Brăila (1996), p. 99 (în colaborare).

Stelnica, „Grădiştea Mare", jud. Ialomiţa, în Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992, Brăila (1996), p. 107-108 (în colaborare).

Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanţa, în CCA, Campania 1995, Brăila (1996), p. 102-103 (în colaborare).

Săpăturile arheologice în dava getică de la Satu Nou, „Valea lui Voicu", com. Oltina, jud. Constanţa, în perioada 1983-1992, în CCA, 1983-1992, Bucureşti (1997), p. 84-90 (în colaborare).

Stelnica, „Grădiştea Mare", jud. Ialomiţa, în CCA 1983-1992, Bucureşti (1987), p. 101-104 (în colaborare).

Satu Nou, „Valea lui Voicu", com. Oltina, jud. Constanța, în CCA, Campania 1996, Bucureşti (1997), p. 50 (în colaborare).
Stelnica, „Grădiştea Mare", jud. Ialomița, în CCA, Campania 1996, Bucureşti (1997), p. 58-59 (în colaborare).
Satu Nou, „Valea lui Voicu", în CCA, Campania 1997, Călăraşi (1998), p. 66-67 (în colaborare).
Stelnica, „Grădiştea Mare", jud. Ialomița, în CCA, Campania 1997, Călăraşi (1998), p. 71-72.
Satu Nou, „Valea lui Voicu", com. Oltina, jud. Constanța, în CCA, Campania 1998, Vaslui (1999), p. 100 (în colaborare).
Stelnica, „Grădiştea Mare", jud. Ialomița, în CCA, Campania 1998, Vaslui (1999), p. 109-111 (în colaborare).
Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța, în CCA, Campania 1999, Deva (2000), p. 84-85 (în colaborare).
Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Punct „Valea lui Voicu", în CCA, Campania 2000, Suceava (2001), p. 218-221 (în colaborare).
Stelnica, com. Stelnica, jud. Ialomița. Punct „Grădiştea Mare", în CCA, Campania 2000, Suceava (2001), p. 232-235 (în colaborare).
Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Punct „Valea lui Voicu", în CCA, Campania 2001, Buziaş (2002), p. 277-279 (în colaborare).
Stelnica, com. Stelnica, jud. Ialomița. Punct „Grădiştea Mare", în CCA, Campania 2001, Buziaş (2002), p. 297-300 (în colaborare).
Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Punct „Valea lui Voicu", în CCA, Campania 2002, Covasna (2003), p. 269-271 (în colaborare).
Stelnica, com. Stelnica, jud. Ialomița. Punct „Grădiştea Mare", în CCA, Campania 2002, Covasna (2003), p. 300-302 (în colaborare).
Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Puncte „Valea lui Voicu", „Vadu Vacilor", în CCA, Campania 2003, Cluj-Napoca (2004), p. 290-292 (în colaborare).
Stelnica, com. Stelnica, jud. Ialomița. Punct „Grădiştea Mare", în CCA, Campania 2003, Cluj-Napoca (2004), p. 315-317 (în colaborare).
Stelnica, com. Stelnica, jud. Ialomița. Punct „Grădiştea Mare", CCA, Campania 2004, Mangalia (2005), p. 359-362 (în colaborare).

Rezumate

Contribuții privind cronologia drahmelor din Dyrrachium şi Apollonia şi circulația lor în Dacia, Symposia Thracologica 1, Craiova (1983), p. 66-67.
Date noi despre tezaurul de monede antice descoperite în „județul Dolj", Symposia Thracologica 2, Drobeta-Turnu Severin (1984), p. 35.
Sanctuare şi zone sacre la geto-daci, Symposia Thracologica 3, Constanța (1985), p. 115-118 (în colaborare).
Obiecte destinate cultului şi magiei descoperite în dava getică de la Piscu Crăsani, Symposia Thracologica 5, Miercurea Ciuc (1987), p. 54.
Contribuții la cronologia davei getice de la Satu Nou, „Valea lui Voicu", Symposia Thracologica 6, Piatra Neamț (1988), p. 89-90 (în colaborare).
Noi date arheologice privind începuturile culturii Poieneşti-Lukaşevka şi prezența bastarnilor în Dobrogea, Symposia Thracologica 7, Tulcea (1989), p. 278.

Colaborări la enciclopedii şi dicţionare

Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României (coordonator ştiinţific C. Preda), vol. I, A-C (1994); vol. II, D-L (1996); vol. III, M-Q (2000), Bucureşti.

Cronici

Sesiunea ştiinţifică „Istoria şi civilizaţia geto-dacilor în epoca lui Burebista", Thraco-Dacica 2 (1981), p. 238-239.

Din activitatea Institutului de Tracologie în 1981, Thraco-Dacica 3 (1982), p. 196-197.

Din activitatea Institutului de Tracologie în 1984, Thraco-Dacica 6 (1985), p. 214-217.

Recenzii

A.I. Meliukova, *Skifija i frakijskij mir*, Moskva, 1979, 256 p., 46 fig., Thraco-Dacica 2 (1981), p. 225-231.

Arh. Dinu Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, Bucureşti, 1984, Editura tehnică, 220 p., 24 planşe în afara textului; SCIVA 3 (1985), p. 365-372 (în colaborare).

Symposia Thracologica 1, Craiova (1983), 114 p., în Thraco-Dacica 5 (1984), p. 204-205.

Ioan Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă şi militară (sec. II î. e. n. – I e. n.)*, Cluj-Napoca, 1983, 200 p. (30 figuri în afara textului); Thraco-Dacica 6 (1985), p. 205-213 (în colaborare).

Manfred Oppermann, *Thaker zwischen Karpatenbogen und Ägäis*, Urania-Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1984, 268 p. cu 137 ilustraţii alb-negru şi color, în CCDJ, 3-4 (1987), p. 263-267.

Acad. Dimităr P. Dimitrov, Maria Čičikova, Ana Balkanska, Ljuba Ognenova-Marinova, *Sevtopolis, I. Bit i kultura*, Sofia 1984, 228 p. + XXV planşe în afara textului, Thraco-Dacica 8 (1987), p. 207-210.

Kamen Dimitrov, Vladimir Penčev, *Sevtopolis, II. Antični ei srednoveknovi moneti*, Sofia, 161 p. + LXII pl. în afara textului, Thraco-Dacica 8 (1987), p. 210-213.

Liudmil Getov, *Amfori i amforni pečati ot Kabile (IV-II v pri n. e.)*, Universitetsko iz datelstvo „Sv. Kliment Ohridski", Sofia, 1995, 204 p, SCIVA 47 (1996), 1, p. 103-108.

V.I. Kac, *Keramičeskie klejma Hersonesa Tavričeskogo. Katalog opredelitel' (Les timbres céramiques du Chersonèse Taurique. Catalogue déterminatif)*, Éditions de l'Université de Saratov, 1994, 170 p. + un volume à part avec 110 planches, Dacia NS, 42-43 (1996-1998), p. 504-508.

Yvon Garlan, *Amphores et timbres amphoriques grecs. Entre érudition et idéologie.* Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Nouvelle Série, Tome XXI, Diffusion de Boccard, Paris (2000), 212 p., Dacia NS, 46-47 (2002-2003), p. 215-218.

Gérald Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J. – C. environ. Premier bilan*, BAR International Series 990, Oxford 2001, 260 p., Dacia NS 46-47 (2002-2003), p. 219-224.

LISTA ABREVIERILOR

(A)ARMSI	- Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice. (Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorie), Bucureşti.
Actes du XIIe CIEB. II	- Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Ochride, 10-11 septembrie 1961, tome II, Beograd, 1964.
Actes du XIVe CIEB. I	- Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 septembrie 1971, tome I, Bucureşti, 1974.
AIIA	- Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol" din Iaşi.
Anat.St.	- Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology of Ankara, Londra.
AOR	- Arheologiceski otkritia i razkopki.
ARBSH	- Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique.
Arheologija	- Arheologija. Organ na Arheologiceskija Institut i Muzej, Sofia.
ArhMold	- Arheologia Moldovei, Iaşi-Bucureşti.
BalcPosn	- Balcanica Posnaniensia, Poznan.
BayerVbl	- Bayerische Vorgeschichtsblätter, München.
BCH	- Bulletin de Correspondance Hellénique, Atena-Paris.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române, Bucureşti.
CA	- Cercetări Arheologice, Bucureşti.
CCA(R)	- Cronica Cercetărilor Arheologice (din România).
CCDJ	- Cultură şi Civilizație la Dunărea de Jos, Călăraşi.
CIL	- Corpus Inscriptionum Latinarum, 17 vol., Berlin, 1863 sqq.
CS	- Comunicări ştiințifice, Mediaş.
Dacia	- Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne (NS, seria nouă), Bucureşti.
DID	- *Din istoria Dobrogei* (I-III), Bucureşti, 1965-1971.

EB	- Études Balcaniques, Sofia.
EBPB	- Études Byzantines et Post-Byzantines, Bucureşti.
FHDR	- Fontes Historiae Dacoromanae, 4 vol. Bucureşti, 1964 sqq.
GB	- Glasul Bisericii, Bucureşti.
IBAI	- Izvestija na Balgarskija Archeologiceski Institut, Sofia.
IGLR	- Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII, descoperite în România*, Bucureşti, 1976.
ISM	- *Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti.
Istorie şi ideologie	- *Istorie şi ideologie. Omagiu profesorului Stelian Brezeanu la 60 de ani*, Bucureşti, 2002.
Istros	- Istros. Muzeul Brăilei, Brăila.
Izvestija	- Izvestija na istoriceskoto drujestvo, Sofia.
Izvestija Burgas	- Izvestija na Narodnija Muzej, Burgas.
Izvestija Varna	- Izvestija na Narodnija Muzej, Varna.
JGS	- Journal of Glass Studies, New-York.
Kölner Jahrb.	- Kölner Jahrbuch für Vor - und Frühgeschichte, Köln.
KS	- Kratkie Soobščenija Instituta Istorii Material'noj Kul'tury Akademii Nauk SSSR. Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
MAMA	- Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Londra, 1988.
MÉFRA	- Melanges de l'École Française de Rome. Antiquité. Paris-Roma.
MCA (Materiale)	- Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti.
MIA	- Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
Peuce	- Peuce, Tulcea.
RA	- Revue Archéologique, Paris.
RANarb	- Revue Archéologique de Narbonnaise, Montpellier.
Raz.Pr.	- Razkopki i Proučvanija, Sofia.
RÉSEE	- Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti.
RHSEE	- Revue Historique du Sud-Est Européen, Bucureşti.
RI	- Revista istorică, Bucureşti.
RMM-M	- Revista Muzeelor şi Monumentelor, seria Muzee, Bucureşti.
RMM-MIA	- Revista Muzeelor şi Monumentelor, seria Monumente Istorice şi de Artă, Bucureşti.
SCIV(A)	- Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti.
SCN	- Studii şi Cercetări Numismatice, Bucureşti.
SCŞI	- Studii şi cercetări Ştiinţifice. Istorie, Iaşi.

SGE	- Soabščenija Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad (St. Petersburg).
SMIM	- Studii şi Materiale de Istorie Medie, Bucureşti.
SovArh	- Sovetskaja Arheologija, Moskova.
StCl	- Studii Clasice, Bucureşti.
Studii	- Studii. Revistă de istorie, Bucureşti.
Thraco Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie, Bucureşti.
VDI	- Vestnik Drevnej Istorii, Moscova.
ZfA	- Zeitschrift für Archäologie, Berlin.